

LATVIJAS SENĀKĀ VĒSTURE

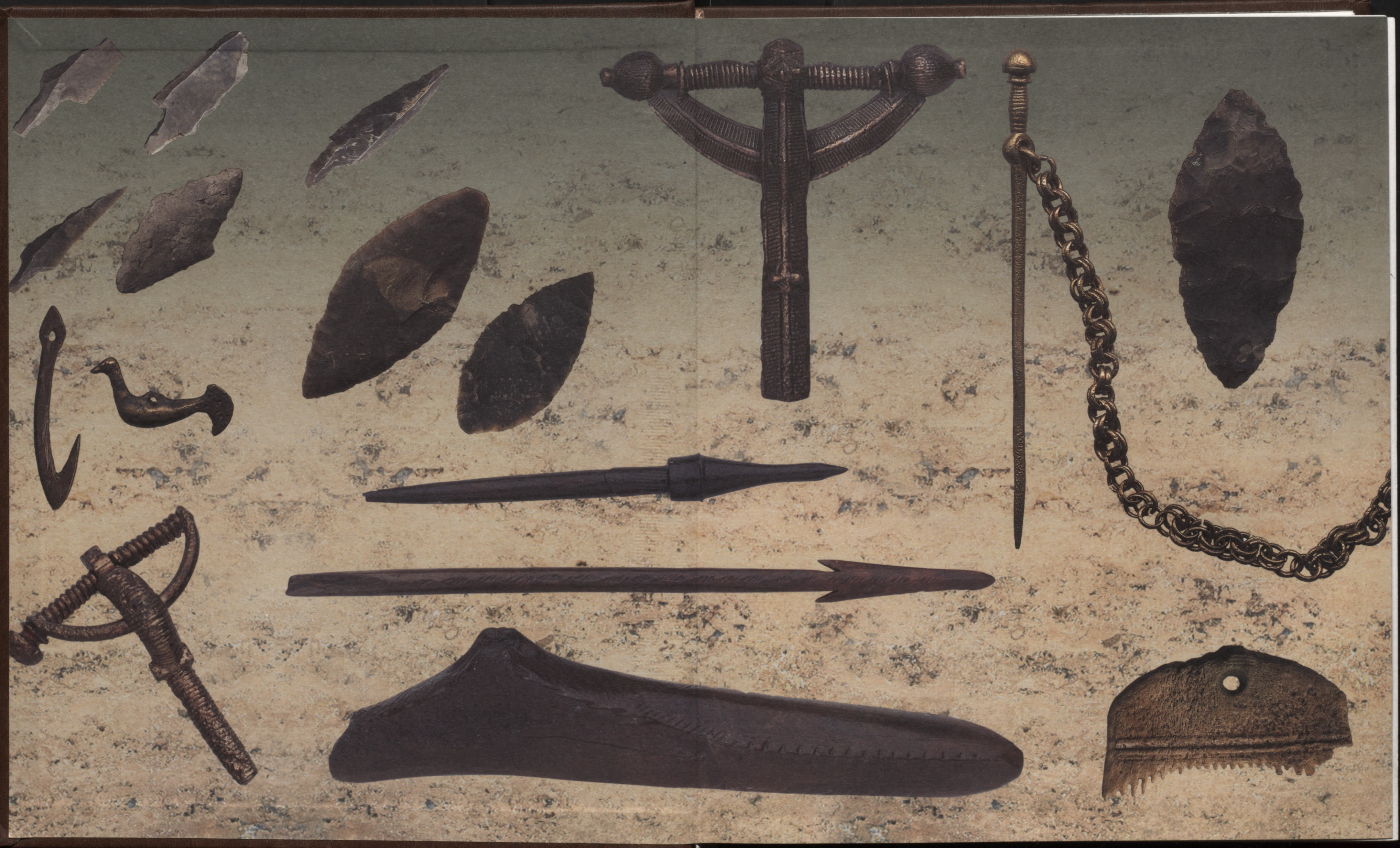
LATVIJAS SENĀKĀ VĒSTURE

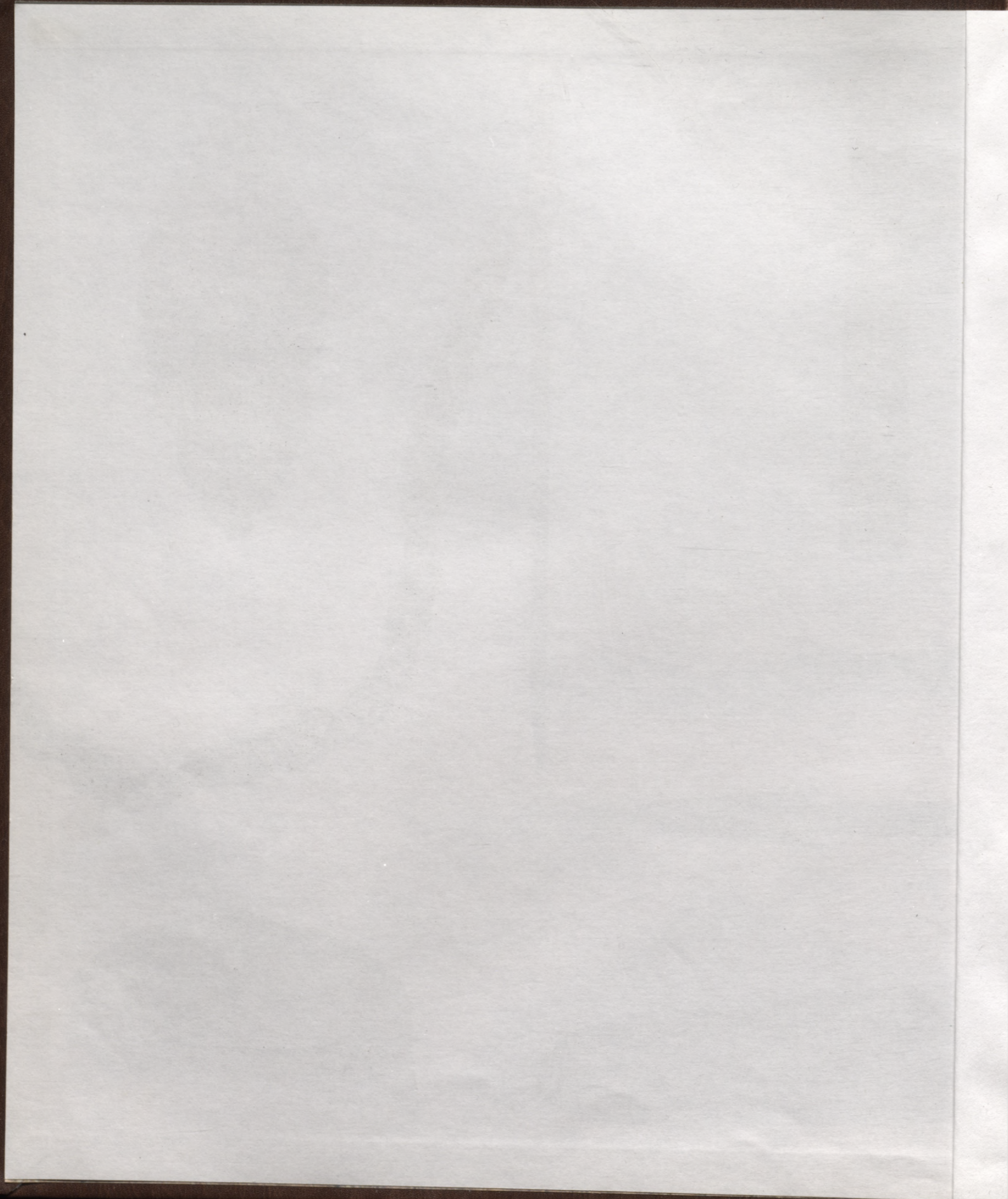
9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.

LATVIJAS
SENĀKĀ VĒSTURE

9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.

LU LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS

LATVIJAS
SENĀKĀ VĒSTURE

9. t. l. pr. Kr. – 1200. g.

PL
9

LU LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS

BIROTIŅA
KĀRTĪBĀ

PLB
9(4)

2001-598
198

LATVIJAS SENĀKĀ VĒSTURE

9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.

Latvijas vēstures institūta apgāds

Rīga 2001

UDK 94(474.3)+902(474.3)
La 811

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0301054286

Projekta vadītājs

Jānis Graudonis

Autori

Jānis Apals

Māris Atgāzis

Jānis Graudonis

Ilze Loze

Ēvalds Mugurēvičs

Andrejs Vasks

Ilga Zagorska

Zinātniskie redaktori

Ēvalds Mugurēvičs

Andrejs Vasks

Teksta zīmējumi

Marta Jāņkalniņa

Daiga Pjatkovska

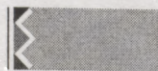
Ilze Siliņa

Tulkojums angļu valodā

Valdis Bērziņš

Grāmata izdota ar

KULTŪRKAPITĀLA FONDA

un

LATVIJAS ZINĀTNES PADOMES

atbalstu

Saturs

Jānis Graudonis

Ievadam	7
No mēmām lietām uz vēstures stāstu	7
Arheoloģiskā pētniecība Latvijā	8

I nodaļa

Ilga Zagorska

VĒLĀ PALEOLĪTA BEIGAS

8500.–7600. g. pr. Kr.	22
Senākā apdzīvotība Ziemeļeiropā	23
Apkārtējā vide leduslaikmeta beigās	25
Senāko iedzīvotāju ienākšanas ceļi	26
Vēlā paleolīta dzīvesvietas	27
Daugavas ieleja	28
Lielupes baseina apmetnes	31
Krama rīki: izejmateriāls, izgatavošanas tehnika un galvenās rīku formas	32
Seno medību raksturojums	34
Kaula un raga harpūnas	35
Krama bultu gali	36
Hronoloģijas problēma	37
Vēlā paleolīta ziemeļbriežu mednieku sabiedrība	38

II nodaļa

Ilga Zagorska

MEZOLĪTS

7600.–4500. g. pr. Kr.	40
Agrais mezolīts	41
Dzīvesvietas	42
Nodarbes veidi	44
Agrā mezolīta kultūras izcelsme	46
Vidējais mezolīts	47
Dabas apstākļi un apdzīvotība	47
Mājokļi un saimnieciskā dzīve	49
Medības un zveja	53
Kundas kultūra Austrumbaltijā	57
Vēlais mezolīts	59
Dzīvesvietas	60
Saimnieciskā dzīve un māksla	60
Kultūras piederība	63
Apbedīšanas tradīcijas mezolītā	63
Mezolīta sabiedrības struktūra	70

III nodaļa

Ilze Loze

NEOLĪTS

4500.–1500. g. pr. Kr.	74
Apdzīvotība	75
Agrais neolīts	75
Vidējais neolīts	79
Vēlais neolīts	91
Pāreja uz bronzas laikmetu	95
Neolīta periodizācija un hronoloģija	96
Demogrāfiskā situācija	97
Saimniecība	98
Rīku un rotu izgatavošana	100
Apbedīšanas paražas, rituālā un sociālā organizācija	106
Agrais neolīts	106
Vidējais neolīts	108
Vēlais neolīts	112

IV nodaļa

Jānis Graudonis

AGRO METĀLU PERIODS

1500.–1. g. pr. Kr.	116
Dabas apstākļi	118
Dzīvesveids un saimniecība	118
Senkapi	145
Darbarīki, ieroči, rotaslietas, keramika	161
Sakari un maiņa	177
Kultūra	180
Etniskās problēmas	182
Sabiedriskās attiecības	184

V nodaļa

Andrejs Vasks

AGRAIS DZELZS LAIKMETS

1.–400. g.	186
Senākās rakstītās ziņas	187
Apdzīvotība	188
Dzīvesvietas	190
Saimniecība	197
Sabiedrības struktūra un sociālās attiecības	205
Maiņas sakari	212
Kultūretniskā situācija	214
Simboli, mitoloģija un kults	229

VI nodaļa

Māris Atgāzis

VIDĒJAIS DZELZS LAIKMETS

400.–800. g.	232
Rakstīto avotu ziņas	234
Apdzīvotība	235
Dzīvesvietas	237
Pilskalni	237
Nenocietinātās atklāta tipa apmetnes	242
Saimniecība	243
Zemkopība	243
Lopkopība	248
Medniecība	249
Dravniecība	250
Zvejniecība	251
Amatniecība	252
Mājamatniecība. Apģērba, iedzīves priekšmetu un dažādu rīku izgatavošana	260
Maiņa, tirdznieciskie un kultūras sakari	264
Pārmaiņas sabiedrībā	266
Etniskās grupas un etniskie procesi	277

VII nodaļa

Jānis Apals, Ēvalds Mugurēvičs

VĒLAIS DZELZS LAIKMETS (agrie viduslaiki)

800.–1200. g.	290
Vēstītāju un rakstīto avotu ziņas	292
Latviešu vēsturiskās teikas	292
Vikingu laikmeta un agro viduslaiku rakstītie avoti	293
Senkrievu hronikas	295
Arābu ceļotāju ziņas	295
Rietumeiropas autoru rakstītie avoti	296
Apkārtējās vides apstākļi	296
Etnoģeogrāfiskā situācija	297
Etniskie procesi Latvijas teritorijā	297
Kapu veidi	298
Iedzīvotāju skaits	303
Latvijas iedzīvotāju fiziskais tips	304
Dzīvesvietas un to veidi	305
Lauku apmetnes	305
Pilis	309
Ezerpilis	311

Saimniecība	317
Zemkopība	317
Lopkopība	322
Medniecība	323
Meža dravniecība	324
Zveja	326
Amatniecība	328
Tirdzniecība, satiksmes ceļi	334
Materiālā kultūra	340
Mājokļi un to iekšējā iekārta	340
Sētas	344
Mājturības priekšmeti un darbarīki	345
Uzturs	346
Apģērbs un apavi	347
Rotaslietas	351
Ieroči	354
Personiskā higiēna un dziedniecība	359
Garīgā kultūra	360
Valoda	360
Apbedīšanas paražas	361
Kulta vietu veidi	362
Kristietības sākumi	363
Sabiedrības organizācija un sabiedriski politiskās attiecības	365
Teritoriālais iedalījums	365
Pārvalde un nodevas	368
Mesli un kunga tiesa	369
Tautas sapulces	369
Starptautiskās attiecības	370
Latvijas teritorija – kontaktzona politiskās ietekmes cīņā starp austrumiem un rietumiem	370
Ziemeļlatvijas iekšējā kolonizācija	371
Skandināvu ekspansija Kurzemē un Zemgalē	371
Austrumslāvu ekspansija Latvijas austrumu daļā un gar Daugavas tirdzniecības ceļu	374
Vācu ekspansijas sākums Daugavas lejtecē	376
Arheoloģisko pieminekļu un atradumu vietu saraksts	378
Literatūra	414
The Prehistory of Latvia. <i>Summary</i>	427
Ziņas par autoriem	462

Ievadam

“Latvijas senākā vēsture” – grāmata, kurā stāstīts par cilvēku paaudzēm, kas pirms apmēram vienpadsmit tūkstošiem gadu ienākušas teritorijā, ko tagad sauc par Latviju. Kādi gan toreiz bija dabas apstākļi, no kurienes pirmie iedzīvotāji nāca, kā viņi dažādos laika posmos nodrošināja sev izdzīvošanu? To, kā laika ritējumā mainījušies dabas un cilvēku dzīves apstākļi, kā mainījusies cilvēku darbība, lai ikreiz jaunus apstākļos spētu ne vien izdzīvot, bet arvien pilnīgāk apmierināt savas vajadzības, skaidro vēsture. Tā ir zinātne, kas cilvēku darbību pēti visos tās izpausmes veidos. Lai to veiktu, lai iespējami pilnīgi un patiesi atspoguļotu cilvēku dzīvi un tās izmaiņas, vēstures zinātnei ir nepieciešamas liecības, kas šīs izmaiņas pamato un raksturo. Visu to, ko šim nolūkam zinātnieki – vēsturieki izmanto, sauc par vēstures avotiem.

Vēstures avoti ir divējādi: lietiskie avoti un rakstītie avoti.

Lietiskie avoti ir viss, kas neatkarīgi no kāda vēlmes radies cilvēku darbības rezultātā un tāpēc var dot objektīvas liecības par viņu dzīvi un darbību. Tās ir senās dzīvesvietas (apmetnes, pilskalni, patvēruma vietas u.c.) ar visu, kas šajās vietās saglabājies (celtņu atliekas, pavardi, veseli un bojāti cilvēku gatavotie un lietotie priekšmeti, dažādu materiālu apstrādes atkritumi, ēdiena paliekas u.c.). Tie ir senie kapi, svētvietas, senie tīrumi, ceļi, brasli u.c. Lietiskos avotus parasti sauc par arheoloģiskajiem pieminekļiem, arī materiāliem, jo tos uzmeklē, vāc un pēti vēstures zinātnes nozares – arheoloģijas (no grieķu valodas vārdiem veidots nosaukums: *archaios* – vecs, *sens* + *logos* – vārds, mācība, t.i., mācība par senatni) speciālisti – arheologi.

Rakstītie avoti ir zināmu vai nezināmu autoru sarakstītās hronikas – vēstījumi par kādiem notikumiem, arī ceļojumu apraksti, valsts iestāžu, baznīcas struktūru, dažādu organizāciju un arī privātpersonu dokumenti, vēstules un citi raksti.

No cilvēces ap 4,5 miljonus gadu garās vēstures rakstītie avoti dod ziņas tikai par pēdējiem pieciem gadu tūkstošiem. Latvijas teritorijā sakarā ar Ziemeļrietumeiropā ilglaicīgi eksistējušu apledojumu apdzīvotība sākusies tikai pirms apmēram 11 tūkstošiem

gadu. Rakstītās liecības par šeit mitušo cilvēku dzīvi un darbību ir par apmēram 800 gadiem. Kaut cik pilnīgai Latvijas vēstures izpētei rakstīto avotu pietiek tikai par pēdējiem 200–250 gadiem. Jo tālāk ejam pagātnē, jo avotu kļūst mazāk un no tiem iegūstamās ziņas – trūcīgākas. Jāievēro arī tas, ka daudzas senākās rakstu liecības par Latvijas vēsturi snieguši svešautieši, iekarotāji un tās lielākoties par zemes pamatiedzīvotājiem klusē vai arī ir viņiem nelabvēlīgas.

Par laiku no Latvijas teritorijas apdzīvotības sākumiem līdz pat 13. gs. rakstīto avotu ir ļoti maz. Atsevišķiem fragmentāriem pieminējumiem rakstos, ko ar zināmu drošību var saistīt ar Latvijas teritoriju, vēstures izpētē izšķirošas nozīmes nav. Tāpēc par apmēram deviņiem gadu tūkstošiem Latvijas vēsturē pilnīgākais avots ir arheoloģiskie materiāli. To iegūšanai un apstrādei arheologi veic lauka darbus un kabineta darbu.

Arheologu lauka darbi ietver:

- 1) arheoloģisko pieminekļu apzināšanu dabā (atrasšana, sākotnējā novērtēšana) un
- 2) arheoloģisko pieminekļu izpēti, veicot tajos izrakumus.

Kabineta darbs aptver visdažādākā veida arheoloģisko materiālu apstrādi: to sistematizēšanu, tipoloģiskās, hronoloģiskās, metalogrāfiskās, botāniskās un citas analīzes, priekšmetu izgatavošanas paņēmieni noteikšanu utt., tāpat šo materiālu interpretāciju, zinātnisku darbu uzrakstīšanu un rekonstrukciju izstrādāšanu.

No mēmām lietām uz vēstures stāstu

Arheoloģijas zinātnes galvenais uzdevums ir, balstoties uz arheoloģiskajiem materiāliem, radīt hronoloģiski secīgu, loģisku vēsturisko procesu atainojumu.

No zemes izceltie senie priekšmeti ir mēmi. Tikai arheologs liek tiem runāt. Pēc materiāla, no kāda priekšmeti gatavoti, pēc to formām, pēc rotājuma un citām pazīmēm arheologi nosaka priekšmetu gatavošanas laiku un paņēmienus, kā arī to, kādam nolūkam tie lietoti (darba procesiem, rotāšanai u.c.). Eksperimentos tiek noskaidrota darbarīku ražība. Tā arheologu analizēti priekšmeti “runā” par cilvēku dzīvi.

Latvijas vēstures institūta, Latvijas Vēstures muzeja un Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja fondos Rīgā un daudzajos novadu muzejos uzkrājies ap pusmiljons arheoloģisko senlietu, vairāki miljoni māla trauku lausku, paleozooloģiskie un paleobotāniskie materiāli. Ir arī simtiem zinātnisko pārskatu par dažāda laika un veida pieminekļu arheoloģisko izrakumu rezultātiem, mūsdienu zinātnes prasībām atbilstošas materiālu analīzes. Tas viss palīdz izprast vēstures procesus.

Šīs grāmatas autoru mērķis ir, pamatojoties uz arheoloģiskiem materiāliem, atspoguļot Latvijas senāko vēsturi no Latvijas apdzīvotības sākumiem 9. g. t. pr. Kr. līdz 1200. gadam.

Autoru rīcībā ir viss skaitliski lielais un daudzveidīgais Latvijas arheoloģiskais materiāls. Ir arī agrāk izdoti plašāki, arheoloģiskos materiālus apkopojuši darbi, piemēram: "Latvijas arhaioloģija" (autori – A. Talgrēns, E. Šturms, H. Moora, M. Šmīdehelma, F. Balodis, P. Kundziņš, P. Šmits; 1926), F. Baloža "Senākie laiki. Latviešu senvēsture" (1938), H. Mooras "Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā" (1952), kolektīvais darbs "Latvijas PSR arheoloģija" (1974). Tāpat ir liels skaits arheologu monogrāfiju, raksti Latvijas un ārzemju zinātniskajos žurnālos. Tas viss lielā mērā atvieglojis "Latvijas senākās vēstures" autoru darbu. Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka esošiem arheoloģiskiem materiāliem ir vairāki nozīmīgi trūkumi. Tā, piemēram, ir Latvijas novadi, no kuriem zinātnieku rīcībā ir ļoti bagātīgi materiāli (Daugavas zona), un novadi, no kuriem materiālu maz (Latvijas ziemeļaustrumi, daļa Kurzemes). Tāda neviendabība sevišķi izpaužas akmens laikmetā, ne mazāk – agro metālu periodā. Atšķiras arī hronoloģisko posmu materiālu bagātība. Tas rada grūtības dažādu vēstures posmu vienlīdz pilnīgam raksturojumam gan teritoriāli, gan hronoloģiski.

Labi saprotams, ka norādītais avotu stāvoklis, tāpat arī arheoloģijas zinātnes vispārējā attīstība un dažos gadījumos pat Latvijas arheologu tehniskās iespējas materiālu apstrādē nosaka to, ka kādus šeit dotos secinājumus jauni materiāli, jaunas analīzes, jaunas zinātniskās metodes nākotnē var pilnīgāk pamatot un padziļināt, bet – cerams – ne noliegt.

Vēstures procesi noris nepārtraukti, un krasas robežas starp tiem nepastāv, tomēr kā arheoloģijā, tā arī vēsturē zinātnieki pēc dažām raksturīgām iezīmēm saimniecībā, kultūrā un citās jomās izdala atsevišķus

attīstības posmus. Latvijas arheoloģijā pieņemts šāds iedalījums:

1) akmens laikmets – 8500.–1500. g. pr. Kr. (agrā akmens laikmeta – paleolīta beigas – 8500.–7600. g. pr. Kr., vidējais akmens laikmets – mezolīts – 7600.–4500. g. pr. Kr., vēlais akmens laikmets – neolīts – 4500.–1500. g. pr. Kr.),

2) agro metālu periods – 1500.–1. g. pr. Kr. (bronzas laikmets – 1500.–500. g. pr. Kr., senākās dzelzs laikmets – 500.–1. g. pr. Kr.),

3) agrais dzelzs laikmets – 1.–400. g.,

4) vidējais dzelzs laikmets – 400.–800. g.,

5) vēlais dzelzs laikmets – 800.–1200. g. (agrie viduslaiki).

Šīs grāmatas autori principā ievēro arheoloģiskajā periodizācijā pieņemto hronoloģiju, bet saprot, ka šie periodi tikai nosacīti iezīmē kādu nozīmīgu pārmaiņu laiku.

Katrā nodaļā autori rāda attiecīgā laika arheoloģiskos materiālus kā pamatavotu, no kura izriet viņu secinājumi. Daudzos jautājumos pastāv vairāki viedokļi. Tad iespējamības robežās autori pilnīgāk pauž viņu par pamatotāko atzīto.

Latvijas senākās vēstures skatījums laikmetu kop-sakarā parāda, kā pa laikmetiem iezīmējas vēstures procesu attīstības savdabības. Tā, piemēram, akmens laikmetā, neraugoties uz atšķirībām reģionu dabas apstākļos, barbarīku kompleksā, plašā teritorijā ir līdzīga vai pat vienāda garīgā kultūra. Agro metālu periodā, ieviešoties ražotājsaimniecībai, sākoties metālu lietošanai, notiekot iedzīvotāju migrācijai, tāpat dažādu citu faktoru rezultātā Latvijas teritorijā redzam ļoti lielu daudzveidību saimniecībā, kultūrā (kapu tipu liela dažādība), teritorijas apdzīvotībā. Šajā laikā jau parādās sociālās noslāņošanās iedīgļi. Dzelzs laikmeta raksturīgas iezīmes ir plašāku kultūras novadu konsolidēšanās, administratīvu centru rašanās, valstisku veidojumu aizsākumi.

Arheoloģiskā pētniecība Latvijā

Arheoloģijas kā zinātnes attīstība Latvijā sākās 19. gadsimtā. Un nu pēc apmēram 180 gadiem tā attīstījies tādā limenī, ka dod bagātu avotu bāzi, kuru attiecīgi apstrādājot un izvērtējot varam radīt visai gara laikposma vēstures ainu. Bet tagad atgriezīsimies pie pirmsākumiem.

Latvijas arheoloģijas zinātnes attīstībā no tās sākumiem līdz mūsu dienām izšķirami četri ar visas tautas vēsturi cieši saistīti posmi:

- 1) Krievijas impērijas laiks: 19. gs. pirmā puse – 1914. gads,
- 2) Latvijas Republikas laiks: 1918. gads – 1940. gada jūnijs,
- 3) Latvijas okupācijas laiks: 1940. gada jūnijs – 1991. gads,
- 4) atjaunotās Latvijas Republikas laiks: kopš 1991. gada.

Pirmajā posmā senatnes pētītāju biedrībās darbojošos vācu tautības pārstāvju rīcību lielā mērā noteica 19. gs. politiskā situācija. Baltijā atcēla dzimtbūšanu. Beztiesīgi latvieši ieguva tiesības brīvi pārvietoties, izvēlēties nodarbošanos, iegūt īpašumus un izglītību. Radās inteliģence, saimnieciskā neatkarība un izglītība rosināja nacionālo atmodu. Bijušie dzimtcilvēki kļuva par vērā ņemamu spēku Latvijas saimnieciskajā, kultūras un arī politiskajā dzīvē. Bet tas radīja pretestību vāciešos. Tajā pašā laikā vācu ietekmi Baltijā centās mazināt Krievijas valdība, izvēršot atklātu rusifikāciju. Šajā sabiedriski politiskajā situācijā baltvāciešu organizācijas galveno uzmanību veltīja vāciskā elementa nozīmes izcelšanai Latvijas vēsturē. Tika meklēts vēsturisks pamatojums vāciešu privilēģijām un tiesiskai sistēmai, kurā valdošā loma arvien bija vācietībai. Tomēr nav noliedzams, ka tajā pašā laikā, gan savā skatījumā, sākās arī zemes pamatiedzīvotāju – latviešu vēstures pētījumi. Nozīmīgi bija tas, ka šie pētījumi veikti apstākļos, kad latviešu inteliģence tikko sāka veidoties un savas tautas vēsturiskos likteņus skaidrot vēl nespēja.

Latvijas arheoloģiskie pieminekļi, īpaši pilskalni un uzkalniņu kapulauki, arī kulta objekti, jau izsenis saistījuši vācu inteliģences uzmanību. Par to liecina Rīgas birģermeistara F. Nienstedes 1592. gadā veiktais Suntažu pilskalna apraksts, kas glabājas Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā. F. Nienstede plašāk rakstījis arī par 1604. gadā pie Allažu Saknītēm un Atvasītēm redzētajiem lībiešu uzkalniņkapiem. Vietējie zemnieki viņam stāstījuši, ka uzkalniņos esot apglabāti senatnē lielā kaujā starp viņu senčiem pagāniem un kristīgajiem kritušie. Zemnieki arī rādījuši vietu, kur pirms kāda laika divus uzkalniņus viņiem licis norakt Allažu muižas pārvaldnieks Mihels Sake. Zem noraktajiem uzkalniņiem

atrasti cilvēku kauli, zobeni, cirvji, šķēpi un citas lietas. Viss tomēr turpat ticis apraksts. No šodienas skatījuma F. Nienstedes rakstītajam ir nozīme kā vecākajai ziņai par arheoloģiskā pieminekļa izrakumiem. Vēl interesants fakts ir tas, ka zemnieku stāstījumā izskan doma (ticība) par viņu saistību ar kapulaukā apbedītajiem senčiem.

Par interesentu izrakumiem vēl citos pieminekļos rakstīts arī vēlāk. Tā 1784. gadā žurnālā "*Mitauische Monatsschrift*" vēstīts par Kurzemē izraktiem seniem ieročiem, važiņām (ķēdēm), riņķiem u.c. 1818. gadā Silvestrs Saki (*Sylvestre de Sacy*) raksta, ka noteiktas divas arābu kufas sudraba monētas, kas pieder Šīmanim Parīzē, bet izraktas pie Grobiņas 1796. gadā. Fon Rekem (*Recke*) piederot vēl no tā paša atraduma četras monētas. Vēlāk – 1819. gadā viņš tās dāvinājis Kurzemes provinces muzejam.

Dažādos izdevumos parādījušies raksti par arheoloģiskiem atradumiem, pat par izrakumiem, bet visam tam sākotnēji bija gadījuma raksturs. Patiesa arheoloģijas zinātne Latvijā radās tikai 19. gs. pirmajā pusē, kad romantisko strāvu modināta interese par senatni rosināja īpašu entuziastu biedrību dibināšanu. Tā 1815. gadā Jelgavā nodibināja Kurzemes Literatūras un mākslas biedrību, 1834. gadā Rīgā – Krievijas Baltijas provinču vēstures un senatnes pētītāju biedrību (vēlākais nosaukums – Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība). Šajās biedrībās darbojās entuziasti – vācu tautības ierēdņi, mācītāji, muižnieki, arī zinātnieki. Kurzemes biedrība jau 1818. gadā nodibināja muzeju, kurā vāca dažādas kultūras vērtības, arī arheoloģiskos materiālus. Rīgas biedrība tādu izveidoja 1838. gadā.

Bija radušies centri, kas stimulēja arheoloģisko materiālu vākšanu un to apstrādi atbilstoši sava laika zinātnes attīstības līmenim. Arheoloģijas kā zinātnes tapšanā nozīmīga bija arī nejaušība. 1837. gada pavasara Daugavas pali pie Aizkraukles izskaloja ļoti bagātus lībiešu un latgaļu kapus, kas radīja plašu interesi. Ziņas par atradumiem un paši atradumi nonāca Rīgas un Jelgavas biedrībās. Informācija par kapiem nokļuva arī Krievijas Arheoloģijas biedrībā Maskavā, no tās – Krievijas valdībā. Rezultātā tika izdots valdības rīkojums izpētīt šo atklājumu. Krievijas valdības uzdevumā situāciju Aizkrauklē apzināja un arheoloģiskos pieminekļus Latvijā un Igaunijā dabā pārbaudīja, dažviet pat izdarīja izrakumus Tērbatas universitātes vēstures profesors F. Kruze (1790–1866). Viņa publicētais darbs

par šeit paveikto un iegūto "*Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Est- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements*" (1842) izraisīja interesi plašākās aprindās. Izrakumus dažādos pieminekļos sāka izdarīt ierēdņi, mācītāji, muižnieki u.c. interesenti.

F. Kruze sarakstījis arī pirmo apkopojoša rakstura darbu "*Urgeschichte des Estnischen Volkstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Curland überhaupt, bis zum Einführung den christlichen Religion*" (1846). Tajā viņš pretēji agrākiem senatnes milētājiem, kas parasti bez īpašas analīzes atradumus atzina par vietējo iedzīvotāju darinājumiem, centās noskaidrot atradumu patieso izcelsmi. Viņš pat sāka izmantot ķīmiskās analīzes. Atbilstoši arheoloģijas vispārējās attīstības līmenim F. Kruze nepamatoti visur saskatīja skandināviskas ietekmes. Viņš arī nebija pietiekami kritisks pret daudzām tautas teikām un mītiem. Tomēr F. Kruzes darbība uzskatāma par pirmajiem zinātniskajiem arheoloģiskajiem pētījumiem Latvijas teritorijā.

Jāatzīst, ka arheoloģijas zinātnes sākums ir arī patiesās Latvijas vēstures izziņas sākums. Līdz 13. gs. citu avotu zemes un tautas vēstures skaidrojumam praktiski nav. Tas nozīmē, ka Latvijas senāko vēsturi līdz 13. gs., kad plašāk sāk parādīties rakstu avoti, var izpētīt, tikai balstoties uz arheoloģiskiem materiāliem.

Tāču tajā laikā, kad baltvācu pētnieki sāka pievērsties Latvijas arheoloģiskajiem pieminekļiem, Eiropā tikai sāka veidoties pieminekļu aizsardzības likumi mūsdienu izpratnē. Tāpēc nekādu noteikumu par arheoloģisko pētniecību nebija arī senatnes pētītāju biedrību dokumentos. Interesenti paši izvēlējās objektus, kur rakt, un paņēmienus, kā to darīt. Tāpat nebija nekādu noteikumu, kā rīkoties ar atradumiem, un neviens par savu rīcību nekādu atbildību nenesa. Lai gan 19. gs. parādījās jau pirmie izrakumu metodikas norādījumi, tomēr katrs racējs rīkojās pēc saviem ieskatiem. Vēl tagad redzams, ka kapu uzkalniņos vienkārši centrā rakta bedre vai arī pāri uzkalniņam – grāvis, lai ātrāk tiktu pie mantas. Tāpat kā citur Eiropā, toreiz ar arheoloģiskajiem izrakumiem lielākoties nodarbojās dažādi inteliģences pārstāvji, jo profesionālu vēsturnieku bija maz. Racēji nemeklēja avotus vēstures problēmu risināšanai, viņus interesēja iegūt īpatnējas lietas savām kolekcijām vai tālākpārdošanai, iespējams, vēl kas cits. Tāpēc vairāk rakts

kapulaukos, kur atradumi bagātāki. Dažos kapulaukos rakts pat vairākas reizes. Tā, piemēram, lībiešu kapu uzkalniņos pie Krimuldas Priedēm rakts septiņas reizes, Siguldas Saksukalnā – sešas reizes.

Neatšķirot dažādu laikmetu pieminekļus, entuziasti veikuši izrakumus gan bronzas un senākās dzelzs laikmeta, gan vēlāka laika pieminekļos. Dažādaļs pieminekļu raksturs un atradumu daudzveidība, pieredzes apmaiņa biedrībās kāpināja racēju zinātnisko interesi, cēla viņu metodisko meistarību, līdz ar to auga iegūto materiālu un atklājumu zinātniskā vērtība. Arheoloģiskajā pētniecībā iesaistījās zinātnieki.

Neapšaubāmi, baltvācu perioda izcilākais notikums bija 10. Viskrievijas arheologu kongress Rīgā 1896. gadā. Tā sagatavošanas laikā ievērojami aktivizējās baltvācu pētnieki, bez tam Latvijas arheoloģiskajā pētniecībā iesaistījās krievu zinātnieki (S. Bogojavlenskis, J. Romanovs, P. Rikovs). Viņi paplašināja arheoloģiskās izpētes reģionu, veicot izrakumus arī Latgalē. Tāpat viņi publicēja Baltijas arheoloģijas apskatus, kur kritizēja baltvāciešu veikumu, īpaši vēršoties pret viņu "kultūrtrēģerisma" tendencēm.

No 1838. līdz 1896. gadam baltvācu pētnieki bija veikuši izrakumus 80 dažāda rakstura pieminekļos. Tādi bija – akmens laikmeta apmetnes (Riņņukalns – K. Zīverss 1875–1877, A. Zommers 1881); bronzas laikmeta "velna laivas" (Vandzenes Birznieki – J. Dēriņgs 1863) un kapulauki (Sējas Klintsdzirnavas – R. Hausmanis u.c. 1890; Jaunāmuiža – A. Hofmanis, L. Šrēders 1840, A. Buhholcs, R. Hausmanis 1895); dažādi dzelzs laikmeta pieminekļi (Āraišu ezerpils – K. Zīverss 1876, R. Virhovs 1877; Sēlpils Arbidāni – J. Šteins 1862; Vecsaules Čapāni – E. Šmits 1886; Launkalnes Kalnstrantes – K. Zīverss 1874, 1875; Sēlpils Lejasdopes – A. Buhholcs 1896). Daudz rakts lībiešu kapulaukos (Krimuldas Priedes – K. Zīverss 1873, L. Freitāgs-Loringhovens 1874, 1876, L. Ulmanis 1883 u.c.; Turaidas Pūteļi – R. Hausmanis u.c. 1896). Izrakumi veikti arī pilskalnās (Zvirgzdenes Ķišukalns – A. Šneiders 1894; Priekuļu Sārunkalns – G. Fīrhufs 1876, L. Šrēders 1889, R. Hausmanis 1894; Tērvetes Cukurkalns – A. Bīlenšteins 1866) un kulta pieminekļos (Zilais kalns – K. Grēvinks 1874).

Līdz kongresa laikam krievu arheologi rakuši 30 objektos. No tiem minami J. Romanova 1892. gada izrakumi Kaunatas pagasta Vecslabadā, Batņos un Čačos, Silajāņu Linukalnā, 1893. gada izrakumi Jasmuižas

Aizkalnē, Grāveru pagastā u.c. V. Sizovs 1895. gadā racis Zlēku pagasta Gaisiņos, Pasilciemā, Alsungas Kantīkos u.c. S. Bogojavlenskis 1896. gadā pētījis Dundagas Plintiņu "velna laivu", arī kapulauku Œeipenes Saliņās u.c. Nozīmīgi bija V. Sizova un J. Romanova 1891. un 1892. gada izrakumi Ludzas Odukalnā u.c.

Veiktie izrakumi spilgti parādīja Latvijas arheoloģisko pieminekļu daudzveidību, to hronoloģisko dažādību. Taču, tā kā nebija attiecīgu tiesisku normu, izrakumu vadītāji ar atradumiem varēja rīkoties pēc saviem ieskatiem. Rezultātā daudz arheoloģisko materiālu nonāca Igaunijas, Maskavas un Pēterburgas muzejos. Tie tika arī pārdoti tālāk un tagad glabājas Berlīnes, Nirnbergas, Londonas muzejos un, iespējams, arī citur. Daļa Latvijā palikušo materiālu nepietiekamas fiksācijas dēļ patiesībā pielīdzināmi savrupatradumiem. Un tomēr – kaut arī izrakumi notikuši bez noteiktas sistēmas un zinātniskas plānveidības, ar baltvācu pētnieku darbību jaunajai arheoloģijas zinātnei bija radīti bagāti aizsākumi.

Runājot par publikācijām, jāsaka tas pats, kas teikts par izrakumiem: to ir daudz, bet nav savstarpēji saistītu, koordinētu kādu vēsturisku procesu vai laikmeta vēstures skaidrojumu.

Kopumā baltvācu periodu var dēvēt par arheoloģisko materiālu vākšanas laiku. To parādīja arī 10. arheologu kongresa norise un tam veltītā izstāde.

10. arheologu kongress deva vērtējumu Latvijas arheoloģijā sasniegtajam. Izstādē un tās katalogā redzamais, tāpat R. Hausmaņa rakstītais, viņa referātā par arheoloģijas zinātņi Baltijā 50 gados teiktas skaidri atklāja baltvācu arheoloģijas izteikti antikvāro raksturu.

Kā to, kritiski vērtējot Baltijas arheoloģiju, uzsvēra krievu arheologi, baltvāciešu darbība arheoloģijā bija it kā pati par sevi, bez saistības ar latviešu tautas vēsturiskajiem likteņiem. Krievu arheologi norādīja, ka baltvācu arheologi tendenciozi interpretē materiālus, noliedzot vai vismaz samazinot pamattautas lomu senajā kultūrā.

10. arheologu kongresa nozīme bija tā, ka Latvijas arheoloģija no šauras baltvācu pētnieku jomas ietvērās plašākā Krievijas, daļēji pat Eiropas interešu lokā, līdz ar to gūstot lielākas attīstības iespējas. Tas izpaudās kaut vai tā, ka vēl 10. kongresa laikā baltvācu pētnieki Latvijas arheoloģijā izšķīra tikai divus periodus (pirmais – no teritorijas apdzīvotības sākumā līdz 8. gs.,

otrais – no 8. gs. līdz kristietības ieviešanai 13. gs.), bet jau 20. gs. sākumā Rīgas muzeju ekspozīcijās un savos rakstos viņi pieņēma Rietumeiropā pastāvošo arheoloģisko periodizāciju.

Vērtējot baltvācu posmu Latvijas arheoloģijā, jāatzīst, ka arheoloģija no entuziastu un zinātkāru nespēciālistu nodarbības attīstījās līdz respektējamai, spēciālistu vadītas zinātnes stāvoklim. Kaut arī arheoloģiskie pētījumi norisa ārpus valsts tiesiskās un finansiālās uzmanības, bija tomēr paveikts atzīstams darbs arheoloģisko pieminekļu apzināšanā un izpētē. Bija savākts ievērojams daudzums dažādu laikmetu arheoloģisko avotu, ar to radot pamatu zinātnes tālākai attīstībai.

Jaunas attīstības iespējas arheoloģijas zinātņei radās Latvijas Republikas laikā – 1918.–1940. gadā. Droši var sacīt, tas bija Latvijas nacionālās arheoloģijas aizsākuma un straujas attīstības laiks.

Vēsturiskā situācija bija sarežģīta – kad 1918. gada 18. novembrī proklamēja Latvijas Republiku, austrumu novados līdz pat 1920. gada augustam turpinājās karš. Turpretī Kurzemē un Vidzemē, arī Latgales atbrīvotajā daļā ar lielu entuziasmu sākās saimniecības atjaunošana.

Ar apbrīnu jāatzīmē, ka pat ļoti smagā saimnieciskās dzīves atjaunošanas situācijā latviešu inteliģence parādīja interesi par arheoloģiskajiem pieminekļiem. Tas izpaudās arī valdības darbībā. Tā jau 1920. gadā Rīgā nodibināja Latvijas Etnogrāfisko muzeju (tagad Latvijas Vēstures muzejs), kas no Rīgas Latviešu biedrības valsts aprūpē pārņēma tur sakrātās kultūras vērtības, starp tām apmēram 12 tūkstošus arheoloģisko un etnogrāfisko materiālu vienību. 1922. gadā Latvijas Universitātē nodibināja Arheoloģijas katedru šīs nozares nacionālo kadru sagatavošanai. Par katedras vadītāju ievēlēja Maksu Ebertu, kas Rīgā darbojās līdz 1924. gadam. Jaunajai Latvijas arheoloģijai nozīmīgs bija somu profesora A. Talgrēna priekšlasījums Latvijas Universitātē 1922. gada maijā. Tāpat nozīmīgs bija M. Eberta vadītais arheoloģijas seminārs, kura dalībnieki 1923. gadā veica plašākus izrakumus Mazgaidēnu agro metālu perioda uzkalniņu kapos un akmens laikmeta (?) apmetnē Sabilē. Pēc M. Eberta ierosinājuma 1924. gadā izrakumus Rucavā un Bauskā izdarīja vācu profesors E. Vāle.

Satversmes sapulces Izglītības komisija izstrādāja projektu pieminekļu aizsardzības likumam, ko pieņēma

1. Saeima 1923. gadā. Tajā pašā gadā nodibināja Pieminekļu valdi kultūras, tai skaitā arī arheoloģijas pieminekļu aizsardzībai un izpētes vadībai.

Zīmīgi, ka par tautas pagātni domājoši skolotāji – entuziasti jau 1920. gadā veica pieminekļu arheoloģisku izpēti. Tā Jēkabpils vidusskolas vēstures skolotājs A. Štokmanis 1920. gadā veica izrakumus Makašānu Greivuļu Kapu silā (vēlā dzelzs laikmeta kapulauks), 1921. gadā – Ābeļu pagasta Gravānos (vidējā dzelzs laikmeta kapulauks). Cesvaines vidusskolas skolotājs A. Nore 1921. gadā pētīja vēlā dzelzs laikmeta kapus Kārzdabas Grantskalnos, 1922. gadā izdarīja izrakumus Cesvaines pilskalnā. Šo entuziastu atradumi vēlāk kļuva par novadu muzeju aizsākumu. Latvijas Senatnes pētītāju biedrības uzdevumā E. Brastiņš sāka Latvijas pilskalnu apzināšanu un uzmērošanu.

Ap 1923. gadu pēc pieminekļu aizsardzības likuma pieņemšanas un Pieminekļu valdes izveidošanas radās jauna situācija. Pieminekļu aizsardzība un izpēte kļuva par valsts kultūrpolitikas daļu. Likums regulēja darbību pieminekļu aizsardzībā, to izpētē, nosacīja kārtību, kā rīkoties ar izpētes dokumentāciju un visu izpētes gaitā iegūto.

Pieminekļu valde pārņēma pilskalnu apzināšanas vadību, regulēja citus arheoloģiskās pētniecības darbus. No Krievijas 1924. gadā atgriezās arheologs Francis Balodis un tūlīt uzņēmās universitātes Arheoloģijas katedras vadību. Sākās jaunās Pieminekļu valdes vadītā Latvijas arheoloģisko pieminekļu reģistrācija. Pieminekļus konstatēja pēc nosaukumiem, nostāstiem, atradumiem, arī veicot pārbaudes izrakumus. Reģistrējamos pieminekļus datēja pēc Rietumeiropā pieņemtās hronoloģiskās sistēmas. Darbs ritēja sekmīgi, un 1938. gadā, kad Latvijas Republika atzīmēja 20 gadu pastāvēšanu, bija jau reģistrēti ap 2000 arheoloģisko pieminekļu. Starp tiem 15 akmens, bronzas un Priekškristus dzelzs laikmeta apmetnes, 7 bronzas laikmeta "velna laivas" Kurzemē, 15 agro metālu perioda akmeņu šķirstu kapulauki, 5 Priekškristus laika senkapi, apmēram 170 agrā dzelzs laikmeta kapulauki un 90 šī laika savrupatradumu vietas, 130 vidējā dzelzs laikmeta kapulauki un 170 šī laikmeta savrupatradumu vietas, 380 vēlā dzelzs laikmeta kapulauki un apmēram 300 šī perioda savrupatradumu vietas, 25 vēsturisko laiku kapsētas. Labi saprotams, ka ne visi pieminekļi tika atklāti, bet jau reģistrētie neapšaubāmi liecināja, ka Latvijas teritorijā ir daudz dažāda rakstura, dažā-

du periodu arheoloģisko pieminekļu, kas prasa sabiedrības uzmanību un rūpes par to saglabāšanu. Tas bija sevišķi nozīmīgi tāpēc, ka agrārās reformas rezultātā mainījās zemes īpašnieki, mainījās lielu zemes platību izmantošana.

Tajā pašā laikā izauga nacionālie zinātnieku kadri. Zinātniskā darbā iesaistījās F. Balodis, V. Ģinters, E. Šturms, R. Šnore, E. Šnore, F. Jākobsons, O. Kalējs, H. Riekstiņš, A. Karnups, P. Stepīņš. Arheologi labā metodiskā līmenī veica lauka darbus un gatavoja publikācijas. Par arheoloģisko pieminekļu reģistrāciju, izpēti un nozīmīgākajām arheoloģiskajām publikācijām līdz 1938. gadam ieskaitot, atzīmējot Latvijas Republikas 20 gadus, pārskatu devis Rauls Šnore ("Senatne un Māksla", 1938, nr. 4). Apvienojot tur sacīto ar arhīvu materiāliem, redzam, ka lielāka vai mazāka apjoma izrakumi bija notikuši deviņās akmens un bronzas laikmeta apmetnēs (Raganukalns 1927–1929; Buļļmuiža 1929, 1931; Reznas 1933, 1935; Burtnieki 1935; Avotiņi 1933 u.c.), apmēram 120 dzelzs laikmeta kapulaukos (Kārļu Ainava 1924; Boķi 1922, 1925; Taurenas Lazdiņi 1925, 1929; Dobeles Bājas 1926; Grobiņa 1929, 1930; Kazdangas Apariņas 1931; Krapes Lejasokēni 1933; Mērdzenes Dzērves 1933, 1935; Jūrkalnes Darvdedži 1936 u.c.). Rakts arī 12 viduslaiku kapsētās (Bērmuiža 1931; Dižliepnieki 1936; Aizkraukle 1939 u.c.), septiņos pilskalnos (Tanīskalns 1927, 1930; Daugmale 1933, 1935–1937; Kļāņgukalns 1935; Talsi 1936–1938; Mežotne 1938 u.c.), 1929. gadā veikta pārbaude Kokmuižas 2. depozīta vietā. Sākās arheoloģiskie pētījumi Rīgā.

Šo darbu gaitā iegūts vairāk nekā 30 000 labi fiksetu senlietu, liels daudzums dažāda tipa keramikas, antropoloģiskie, paleobotāniskie un citi materiāli, kas bija bagāts avots klāsts senākajai vēsturei. Taču, tāpat kā iepriekšējā periodā, izrakumi netika veikti plānveidīgi, tos nenoteica vajadzība pēc kādas vēstures problēmas vai noteikta laikmeta vēstures procesa izpratnes. Atsevišķi arheologi izrakumus veica dažādu laikmetu dažāda rakstura pieminekļos, neizstrādājot plašāka satura darbus.

Augot interesei par pagātni, vairojoties arheoloģiskiem materiāliem, bagātinājās arī Jelgavas muzeja fondi, radās muzeji Cēsis, Daugavpilī, Liepājā, pat skolās (Jēkabpilī, Cesvainē). Senlietas kā interesantas vēstures liecības glabāja daudzās lauku skolās, kur tās atnesa skolēni.

Arheoloģijas zinātnes attīstībai sevišķi labvēlīga situācija Latvijā veidojās pēc 1934. gada, kad valsts vadība nacionālās politikas realizēšanā arheoloģiju – arheoloģiskos atradumus vērtēja kā nozīmīgu tautas nacionālās apziņas stiprinātāju. Arheoloģiskie atklājumi rādīja tautas senās kultūras bagātību, krāšņumu, kas modināja lepnumu par savu pagātņi, reizē ar to stiprinot ticību savas valsts – Latvijas nākotnei. Tautas senās kultūras cildinājums bija arī nozīmīgs arguments ideoloģiskajā cīņā pret baltvācu vēsturnieku arvien vēl pausto viedokli par vietējo tautu kulturālo un saimniecisko atpalicību 12.–13. gadsimtā, t.i., pirms vācu tirgotāju, misionāru un bruņinieku – “kultūrtrēgeru” ierašanās “tumšā pagānisma” zemē.

Latvijas Republikas valsts struktūras lielu uzmanību veltīja tam, lai realizētu pieminekļu aizsardzības likuma normas un tiktu savāktas tautas kultūras vērtības. Tā, piemēram, lauku saimniecību zemes plānos iezīmēja saimniecības robežās esošos arheoloģiskos pieminekļus. Zemes īpašniekam izsniedza pieminekļa situācijas plānu, un viņam bija jāparaksta saistības raksti ar noteikumiem par pieminekļa saglabāšanu neskartā stāvoklī. Pagastu policijas darbiniekiem bija uzdots pārbaudīt ziņojumus par pieminekļu bojāšanu un jaunatklājumiem. Par pieminekļu stāvokli viņi ziņoja Pieminekļu valdei, ja saņēma informāciju par atradumiem, to pārbaudīja un senlietas kopā ar ziņām par atrašanas apstākļiem nosūtīja Pieminekļu valdei.

Par šādas rīcības labiem rezultātiem liecības ir Latvijas Vēstures muzeja arhīvā. Tam bija liela nozīme arī sabiedrības intereses kāpināšanā par pieminekļu nozīmi un to sargāšanu.

Valdības atbalsts arheoloģijas zinātnei ne vien veicināja lauka darbu plašāku izvēršanu, bet rosināja arī materiālu apstrādi un stimulēja sākt senākās vēstures skaidrošanu. Tā jau akmens laikmeta dzīvesvietu pētījumi un Lubāna baseina savrupatradumu pirmais izvērtējums liecināja par Latvijas teritorijas apdzīvotību kopš mezolīta, ķemmes-bedrīšu keramikas un auklas keramikas kultūras eksistēšanu šajā teritorijā. Varēja vērot bronzas un Priekškristus dzelzs laikmeta ģenētisko saistību, kas tagad ļauj šos divus arheoloģijā izdalītos periodus uzlūkot kā vienu laikmetu vēsturē – agro metālu periodu.

Arheoloģisko materiālu lielais skaits un daudzveidība deva stimulu uz šo avotu bāzes sākt risināt vēstures problēmas, bija pamats arheologu publi-

kācijām. Jau 20. gados iznāca E. Brastiņa darbi par Latvijas pilskalniem – “Zemgale” un “Augšzeme” 1926., “Latgale” 1928., “Vidzeme” 1930. gadā. 1926. gadā iznāca F. Baloža redīgētā “Latvijas arheoloģija”. Tas bija kopsavilkuma darbs, kas labi parādīja Latvijas arheoloģijas zinātnes līmeni, bet arī to, ka šādu darbu uzrakstīšanai vēl bija vajadzīga palīdzība no aizrobežas (līdzautori A. Talgrēns, H. Moora u.c.).

Izvēršoties izrakumiem un palielinoties publikāciju daudzumam, Latvijas arheoloģijas guvumi piesaistīja Eiropas zinātnieku uzmanību. Tam vislabākā liecība bija pēc zviedru arheologu ierosmes Rīgā 1930. gadā saauktais 2. Baltijas arheologu kongress. Kongresā piedalījās 95 zinātnieki no desmit Baltijas reģiona valstīm un 153 Latvijas pārstāvji. Kongresam veltītajā izstādē un tās katalogā bija parādīti bagātie Latvijas arheoloģisko materiālu krājumi. Bija redzams, ka arheoloģijas zinātne Latvijā tuvojosies Eiropas līmenim.

Kongress deva impulsu tālākam arheologu darbam, rosināja gan lauka darbus, gan publikāciju jomu. No 1936. gada iznāca žurnāls “Senatne un Māksla”, kurā publicējās arheologi, etnogrāfi un mākslas vēsturnieki. Arheologu sacerējumus publicēja arī citos žurnālos, populārzinātniskus rakstus – dienas presē. Tā, piemēram, par izrakumiem Talsu pilskalnā laikrakstos ievietoti 20, par Daugmali – 15 raksti. Vairākums publikāciju ir pārskata rakstura darbi, mazāk rakstīts par tipoloģijas vai hronoloģijas jautājumiem, maz vēsturisku problēmu iztīrījumu. 1938. gadā izdotā F. Baloža grāmata “Senākie laiki. Latviešu senvēsture” bija pirmais mēģinājums uz arheoloģisko avotu bāzes parādīt senās vēstures ainu. Taču avotu trūkums tad vēl tikai hipotēžu līmenī ļāva risināt nozīmīgus vēstures jautājumus, kā, piemēram, zemkopība, amatniecība, etniskie procesi u.c. Un tomēr F. Baloža darbs bija nozīmīgs kā pirmais mēģinājums dot arheoloģisko materiālu vēsturisku interpretāciju.

R. Šnores 1938. gada pārskats liecināja, ka valsts pastāvēšanas 20 gados Latvijas arheoloģija izveidojusies par patiesu nacionālo vēstures zinātnes nozari, kas sasniegusi Eiropas līmeni. Praksē tas izpaudās tā, ka Latvijas arheologi rakstīja darbus svešvalodās (F. Balodis, E. Šturms u.c.), Latvijas senās vēstures avotus darot pieejamus aizrobežā. Savukārt šos materiālus arvien vairāk izmantoja citu valstu arheologi (H. Moora, M. Šmīdehelma, T. Arne, A. Talgrēns u.c.), jo tie bija pilnvērtīgi Eiropas vēstures avots.

Intensīvs pētnieciskais darbs turpinājās arī pēc valsts jubilejas. Tā jau 1939. gadā izrakumi notika 15 dažāda rakstura objektos – Aizkraukles dzelzs laikmeta un viduslaiku kapos, Dignājas, Jersikas un Mežotnes pilskalnās, Radžu vidējā un vēlā dzelzs laikmeta senkapos u.c. Lauka darbu vēriens nemazinājās arī 1940. gadā, kad izrakumi veikti Mārcienas Asmu vēsturiskā laika kapos, Jumpravas Bajāru vēlā dzelzs laikmeta kapos, Rites Ķebēnu, Īles Tēšaiņu senkapos, Sārnaties apmetnē u.c.

Samērā plaši izvērstajā pētniecības darbā bija uzkrāts daudz dažāda rakstura arheoloģisko avotu visu senās vēstures laikmetu izgaismošanai. Šo materiālu daudzums un krāšņums, ko rādīja muzeju ekspozīcijas un zinātniskas un populārzinātniskas publikācijas, stiprināja latviešu nacionālo pašapziņu, kas jāva viņiem izdzīvot tālākos vēstures pārbaudījumos.

Diemžēl Latvijas nacionālās arheoloģijas tālāko attīstību pārtrauca 2. pasaules karš, ar to saistītā vācu okupācija un tai sekojošais padomju varas laiks.

Kā unikāla parādība jau okupācijas un kara laika politiskā situācijā minami E. Šnores 1942. gada izrakumi pie Sāvienas ezera situētos uzkalniņkapos. Tajā pašā gadā Rucavas Mazkatužu kapulaukā 25 kapus atsedzis E. Šturms un Ābeļu Priednieku vēlā dzelzs laikmeta kapulaukā divus kapus pētījis Jēkabpils vidusskolas skolotājs A. Štokmanis. 1943. gada septembrī R. Šnore izpētījis akmeņu šķirstu kapu uzkalniņu Cēsu rajona Drabešu pagastā mežā pie Rakstupītes. E. Šturms 1943. un pat vēl 1944. gadā jau saasinātā kara situācijā veicis neliela apjoma izrakumus Valmieras rajona Vecates ciemā – Kaulēnkalna apmetnē. Tomēr, neraugoties uz šiem darbiem, arheoloģiskā pētniecība Latvijā 1941.–1945. gadā bija praktiski pārtrūkusī.

Tā atsākās tikai pēc Latvijas Zinātņu akadēmijas nodibināšanas 1946. gada februārī un Vēstures un materiālās kultūras institūta izveidošanas. Tā struktūrvienība bija Materiālās kultūras sektors, kas kļuva par Latvijas arheoloģiskās pētniecības centru.

Arheoloģijas zinātnes situācija šajā laikā bija traģiska, jo daļa pieredzējušo arheologu, baidoties no komunistiskā terora, bija emigrējuši (F. Balodis, V. Ģinters, E. Šturms), daļa represēta (A. Karnups, R. Šnore u.c.). A. Karnups gan vēl 1945. gadā bija veicis neliela apjoma izrakumus Krimuldas Jaunās kapsētas tuvumā situētā kapu uzkalniņā (Batariņā), bet tad – represēts.

Materiālās kultūras sektorā 1946.–1947. gadā strādāja viens pieredzējis arheologs – Ēlvira Šnore, kas 1946. gadā izdarīja pirmos nelielos izrakumus – kapulaukā pie Cēsu stacijas izpētīja divus kapus, domājams, Indriķa hronikā minēto vendu apbedījumus. 1947. gadā aktivizējās arheologu darbība Rīgas Doma muzejā (M. Vilsone) un Latvijas Vēstures muzejā (L. Vankina, V. Urtāns). Vēstures institūtā sāka strādāt J. Graudonis un J. Daiga. 1947. gadā E. Šnores vadībā notika pirmie pēckara izrakumi Rīgā, Rātslaukumā, sākās izrakumi Pildas Nukšu kapulaukā (73 kapi) un neliela pārbaude Krustpils Oglenieku kapulaukā.

Tajā pašā laikā Vēstures institūtā darbojās pieminekļu aizsardzības grupa (E. Brīvkalne, A. Stubavs). Ar ģeologu zondi pilskalnās tika pārbaudīts kultūrlānis, kontrolēta pieminekļu saglabāšanās. Tā reģistrēja 391 pilskalnu, turklāt apmēram 50 pilskalnu pakājē konstatēja apmetņu kultūrlāni (senpilsētas). Paplašinoties pieminekļu arheoloģiskajai izpētei, arī E. Brīvkalne un A. Stubavs pievērsās arheoloģisko izrakumu darbam.

No 1948. gada jūtami plašāk izvērtās lauka darbs. Pavasarī E. Šnores vadībā notika nelieli izrakumi Rīgā, Daugavmalā, bet vasarā darbojās vairākas ekspedīcijas. E. Šnore vadīja neliela apjoma izrakumus Viesienas Mežāru, Vecpiebalgas Raskumu, Jaunpiebalgas Bricu un Kāpurkalna kapulaukos, sākās Kivtu kompleksa izpēte. J. Graudoņa vadībā noslēdzās pilnīga Pildas Nukšu kapulauka izpēte (218 kapi, senākas apmetnes vieta). Klintaines pagastā L. Vankinas vadībā sākās Kalniešu I un V. Urtāna vadībā Kalniešu II uzkalniņu kapu izpēte. Aktīvs lauka darbs, veicot mazāka apjoma izrakumus, turpinājās nākamajos gados, aizsākās arī plaša mēroga pētījumi. Tādi bija E. Šnores vadītie izrakumi Asotes pilskalnā no 1949. līdz 1954. gadam. Tur darba pieredzi guva jaunākās paaudzes arheologi. No 1954. līdz 1958. gadam A. Stubava vadībā veica plašus izrakumus Ogres Ķenteskalnā. Tur izpētīja vidējā dzelzs laikmeta otrās puses pilskalnu, kā arī pirms tam un vienlaicīgi ar to pastāvējušu apmetni.

Pieaugušais, specifiskam darbam sagatavotais arheologu skaits bija tāds, ka varēja jau apmierinoši veikt uzdevumus, kas bija saistīti ar saimniecisko situāciju valstī, ar darbiem, ko arheoloģisko pieminekļu saglabāšanai un izpētei noteica ceļu būve, melioratīvie pasākumi un sevišķi – hidroelektrostaciju celtniecība.

No 1959. līdz 1991. gadam, kad dažādu apstākļu dēļ lielā mērā pieauga arheoloģisko objektu izpētes nepieciešamība, arheologu darbā var iezīmēt vairākas jomas: a) kvalifikācijas celšana, b) lauka darbs – pieminekļu apzināšana dabā un izrakumi, c) materiālu apstrāde un publikāciju gatavošana un d) pieminekļu un atklājumu propaganda.

Latvijas Universitātē vēsturniekiem gan bija īss ievads arheoloģijā, bet par Latviju tur nerunāja. Latvijā nebija arheoloģijas specialitātes aspirantūrā. Kvalifikācijas celšana bija tikai pašu arheologu ziņā, taču institūta vadība to atbalstīja.

Līdz ar Materiālās kultūras sektora nodibināšanu sākās arheoloģisko pieminekļu apzināšana. Jau 40. gadu beigās E. Šnore bija veikusi arheoloģisko pieminekļu apzināšanu Latgales ziemeļaustrumu daļā. Vidzemes lībiešu pieminekļus 1958. un 1959. gadā, piedaloties igauņu arheologiem, apzināja Ē. Mugurēviča un J. Graudoņa vadīta ekspedīcija. 1962. gadā atkārtoti visus zināmos arheoloģiskos pieminekļus pārbaudīja J. Graudonis, cenšoties izdalīt agro metālu periodam piederīgos. No 1965. gada M. Atgāzis veica pieminekļu apzināšanu Zemgalē, 1966. gadā Augšzemē pieminekļu apzināšanu ar kultūrslāņa pārbaudi pilskalnos veica J. Graudonis un J. Daiga. Kurzemē atsevišķu novadu pieminekļus apzināja Ē. Mugurēviča vadītās ekspedīcijas, bet 1971. un 1972. gadā Dienvidlatgalē plašus apzināšanas darbus veica J. Graudoņa vadītās ekspedīcijas, kurās piedalījās visi Vēstures institūta arheologi. Daugavpils HES ūdenskrātuves plānotajā zonā konstatēja četrus agrāk nezināmus pilskalnos, apmēram 50 lauku apmetnes, arī 17 kapulaukus. No tiem sevišķi atzīmējams Janomoles kapulauks ar apmēram 100 kapu uzkalniņiem.

Par tradīciju kļuva arheoloģisko pieminekļu apzināšana visu pētāmo objektu apkārtnē. Tā kopš 1960. gada I. Loze veikusi plašus pētījumus Lubāna baseinā. Tur viņa konstatējusi apmēram 20 akmens laikmeta un vēlākas apmetnes. Lubāna zemiene veido atsevišķu mikrorajonu, kur 70.–80. gados atklātas vairākas apmetnes, kurās apdzīvotība aizsākusies vēlajā mezolītā – agrajā neolītā un turpinājusies arī vēlāk. Minamas tādas apmetnes kā Zvidze, Zvejsalas un Abora. F. Zagorska un I. Zagorskas darba rezultātā atklāts akmens laikmeta apdzīvotais centrs ap Burtnieku ezeru. Sevišķi atzīmējami pētījumi Zvejnieku apmetnē un kapulaukā. Veicot ļoti smagu un speci-

fisku darbu, J. Apals 60. gados atklājis jaunu pieminekļu kategoriju – ezerpilis. Vēl 20. gs. 50. gados pēc K. Zīversa atklājuma Āraišu ezerā 19. gs. tika izteikti dažādi minējumi, bet tagad pēc J. Apala pētījumiem ir skaidrs, ka Latvijā ir bijušas nocietinātas dzīvesvietas – ezerpilis. Tādas pašlaik zināmas vēl deviņos Latvijas ezeros.

Jāatzīmē, ka arheoloģisko pieminekļu apzināšanā ļoti lielu darbu veic Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arheologi un muzeju darbinieki. Darbs turpinās nepārtraukti, un arvien tiek atklāti ne tikai jauni kapulauki, bet arī pilskalni un apmetnes. Apzināšanai ir liela nozīme, jo zeme vēl joprojām slēpj daudz tautas vēsturei nozīmīga.

Līdztekus atsevišķu pieminekļu plašiem, ilggađējiem pētījumiem 50. gados dažādās Latvijas vietās notika arī mazāka apjoma izrakumi. Tā, piemēram, 1950. gadā J. Timoškāns (Ludzas muzejs) veica izrakumus Franopoles kapos, 1951.–1952. gadā E. Šnore pētīja Daņilovkas kapos, 1952. gadā A. Stubavs – Dreņģeru–Čunkānu kapulauku, 1955. gadā J. Daiga strādāja Grobiņā, 1954. un 1960. gadā K. Ozola – Jaunpiebalgā utt. Mazāka un lielāka apjoma kapulauku arheoloģiskā izpēte notikusi visā Latvijas teritorijā.

Zināms lūzums iezīmējās 1959. gadā, kad sākās obligāta arheoloģisko pieminekļu izpēte Pļaviņu hidroelektrostacijas plānotajā ūdenskrātuves zonā – Daugavas krastos no Aizkraukles līdz Pļaviņām. Šāda izpēte kļuva nepieciešama arī citviet, jo aktivizējās ceļu būve, melioratīvie pasākumi un citi zemes darbi, kas skāra arheoloģiskos pieminekļus. Visu šo darbu norisi sekmēja tas, ka bija palielinājies arheologu skaits, jaunie speciālisti bija guvuši lauka darba pieredzi. Lauka darbus veicināja likumā par pieminekļu aizsardzību noteiktais – ja valsts, pašvaldību vai saimniecisko struktūru rīcība apdraud arheoloģiskā pieminekļa saglabāšanos, šī struktūra apmaksā pieminekļa izpēti. Tā līdztekus budžeta piešķirumiem arheoloģisko pieminekļu izpēti apmaksāja ceļu celtnieki (Ķenteskalns, Vinakalns, Boķi u.c.), melioratori (Lubāna ezers, Kakužēni u.c.), atsevišķos gadījumos pašvaldības (Sigulda, Preiļi), arī Latvijas Kultūras fonds un Latvijas Kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija.

Pļaviņu hidroelektrostacijas zonā vairāku gadu garumā (1959–1965) koncentrējās visu Latvijas arheologu darbs. Veidoja ekspedīcijas, kurās visu izpēti laiku pieredzējušu arheologu vadībā strādāja tehniskais

personāls (darbu vadītāji laukumā, zīmētāji, laboranti), fiziskus darbus veica sezonas strādnieki. Katrai ekspedīcijai iedalīja savu mikrorajonu.

Daugavas labajā krastā pie Pļaviņām Ē. Mugurēviča vadītās ekspedīcijas rajonā atradās viens no lielākajiem Latvijas agro viduslaiku senpilsētas tipa nocietinājumiem – Oliņkalns, 14.–15. gs. Rīgas arhibīskapa vasaļa Lokstenes pils, kas uzcelta sēļu 3.–11. gs. pilskalna vietā, arī Mežmaļu pilskalns (7.–10. gs.), Radžu un Priedaines kapulauki. Daugavas labajā krastā tās satekā ar Pērsi esošo Rīgas arhibīskapa pils kompleksu pētīja A. Stubava vadītā ekspedīcija, konstatējot tur apdzīvotību jau 1. g.t. pr. Kr. Daugavas kreisajā krastā J. Daigas un M. Atgāža vadībā pētījumi notika Spietiņu–Plāteru apmetnē un uzkalniņkapos. Tur konstatēja arī nocietinātas apmetnes vietu. Šīs ekspedīcijas nozīmīgs atklājums bija Latvijā senākās dzelzs ieguves krāsnis. E. Šnores un A. Zariņas vadībā pētīja Sēlpils pieminekļu kompleksu: pilskalnu, mūra pili, apmetni, kapsētu. Jāatzīmē, ka šo pieminekļu zonā atrada ar 9. g.t. pr. Kr. datējamus krama rīkus – liecību par šīs vietas apdzīvotību jau vēlajā paleolītā. Pirmreizējs atklājums Latvijas arheoloģijā bija E. Šnores pētītajos Lejasdopeļu uzkalniņkapos atrastie koka vairogu fragmenti ar vairākkrāsu zīmējumiem uz tiem. J. Graudoņa vadītā ekspedīcija Daugavas labajā krastā pilnīgi izpētīja Kokneses Mūku kalnu (1. g.t. pr. Kr. – 10. gs. pēc Kr.), veica pārbaudi Pastamuižas un Auliciema vēlā dzelzs laikmeta kapulauka vietā. Daugavas kreisajā krastā plašāki izrakumi notika Altenes pilsdrupās. Tur konstatēja, ka 14.–15. gs. Livonijas ordeņa pils uzcelta bijušā sēļu dzīvesvietā (pilskalnā!). Pils apbūvē atklātās hipokaustu tipa krāsnis ir pirmais tik pilnīgi saglabājies šādas apkures sistēmas konstatējums Latvijā. Nelielu pārbaudi veica arī Kukurū un Upjāņu apmetnēs. Daugavas kreisajā krastā neliela apjoma pētījumus Pāķu un Pungu uzkalniņkapos veica M. Bresava. Aizkraukles apkārtnē situētos pieminekļus pētīja V. Urtāna vadībā. Te nozīmīgi ir pilnīgi izpētītā Lejasbitēnu kapulauka materiāli (451 kaps) un auklas keramikas kultūras liecības.

Lielāko daļu šajā mikrorajonā esošo arheoloģisko pieminekļu izpētīja tikai daļēji, tomēr ieguvumi ir nozīmīgi – apmēram 25 tūkstoši dažāda laika, dažāda rakstura senlietu, vairāk nekā 250 tūkstoši keramikas vieniņu, labību graudi, dzīvnieku kauli, zivju asakas un citi materiāli saimniecības raksturošanai, celtniecības, amatniecības un tirdzniecības sakaru pētīšanai.

Tikko bija noslēdzies arheologu darbs Pļaviņu HES zonā, kad 1966. gadā sākās tāda paši saspringta darbība Rīgas HES projektētās ūdenskrātuves rajonā – Daugavas krastos no Doles salas līdz Ogrēi. Bija zināms, ka šis apvidus gadu tūkstošos ticis intensīvi apdzīvots, ka te daudz arheoloģisko pieminekļu, tāpēc to izpētes darbam izveidoja astoņas ekspedīcijas. J. Graudoņa vadītā ekspedīcija 1966. un 1967. gadā pilnīgi izpētīja Ikšķiles Vinakalna un Doles Ķivutkalna apmetnes un zem Ķivutkalna apmetnes dziļāk konstatēto bronzas laikmeta kapulauku. Nocietināto apmetņu pilnīga izpēte parādīja, ka Daugavas lejtecē jau 1. g.t. pr. Kr. dominējošā saimniecības nozare bijusi zemkopība. Ķivutkalns atklājās kā augsti attīstīts bronzas apstrādes centrs Daugavas lejtecē. Ķivutkalna kapulauks ar atsegtiem 238 skeletkapiem, kur ideāli saglabājies antropoloģiskais materiāls, un 21 ugunskapu ir unikāls bronzas laikmeta piemineklis visā Eiropas ziemeļrietumu daļā.

J. Graudoņa vadībā 1968.–1975. gadā notika izrakumi Ikšķiles pieminekļu kompleksā – lībiešu ciemā, Rumuļu un Zariņu kapulaukos, arī senās pils un baznīcas drupās un baznīcas kapsētā. Ļoti plašu kompleksu – lībiešu ciemus, kapulauku, arī agrāku apmetni Salaspils Laukskolas rajonā un ciema vietu un bronzas laikmeta kapu uzkalniņu pie Vējstūriem izpētīja A. Zariņas vadībā. Ļoti nozīmīgs bija vēlā paleolīta – agrā mezolīta apdzīvotības konstatējums Daugavas krastā pie Laukskolas. E. Šnore vadīja Doles salā Vampeniešu un Raušu (arī J. Daiga) ciemu un kapulauku izpēti. Bez bagāta, lībiešu kultūru raksturojoša materiāla kā savdabīgs un nozīmīgs atradums jāpiemin Raušu depoziāts, kurā bija kalēja rīki un arī produkcija. J. Daiga pētīja Ikšķiles Kābeļu lībiešu ciema vietu, kur unikāls atradums bija liels dzintara depoziāts. Ē. Mugurēviča vadītā ekspedīcija strādāja Mārtiņsalā lībiešu ciema teritorijā, arī pils un baznīcas drupās, iegūstot bagātu informāciju par ciema struktūru un apbūvi. Savdabīgu pieminekli – Zviedru skansti un ordeņa pils drupas pētīja A. Stubavs. Te konstatēja, ka ordeņa pils celta kādreiz Daugavas krastā bijušas nocietinātas apmetnes vietā. Mazāka apjoma pētījumus Nariņu kapulaukā, Ķekavas Strautnieku un Jaunlīves apmetnēs veica M. Atgāzis, bet plašāki izrakumi Daugmalē turpinājās V. Urtāna vadībā.

Kopumā Rīgas HES zonā veiktais ir visplašākie viena rajona arheoloģiskās izpētes darbi Latvijas arheoloģijas vēsturē. Pieminekļos kopumā izpētīta ap 13,5 ha

liela platība. Ieguvumi – apmēram 45 tūkstoši senlietu, 150 tūkstoši keramikas vienību, liels daudzums materiālu dažādām analizēm, ap 1000 galvaskausu antropoloģiskiem pētījumiem u.c.

Bija plānota arī Daugavpils HES, bet sabiedrības pretestības dēļ, kas prasīja saglabāt Daugavas augšteces novadu ar tur esošām izcilām vēstures liecībām un dabas bagātībām, tā netika uzcelta. Apzināšanas gaitā šajā rajonā konstatēts liels daudzums arheoloģisko pieminekļu, bet līdz celtniecības pārtraukšanai arheoloģiskie izrakumi notika tikai nedaudzos. Tā A. Vasks 1984.–1987. gadā veica pētījumus Kaplavas un Kerkūzu apmetnēs. Nozīmīgs atklājums bija tas, ka Kerkūzu apmetnes teritorija no apkārtnes bijusi norobežota ar stāvkoku sētu. N. Jefimova Janomoles uzkalniņkapos veiktajos pētījumos konstatēja, ka šie slāviskā tipa pieminekļi pēc apbedīšanas paražām līdzīgi Smolenskas–Polockas garos uzkalniņos vērojamam. F. Zagorska un I. Zagorskas vadītā Vilmaņu ekspedīcija veica izrakumus agrā dzelzs laikmeta un viduslaiku apmetnēs un turpat blakus esošos kapulaukos.

Vēl minami T. Bergas pētījumi Augustinišķu un Slutišķu kapsētās (15.–17. gs.) un ciema vietā, Misjūnu uzkalniņkapos un arī apmetnē, A. Zariņas pētījumi Indricas senās (nocietinātas!) apmetnes vietā. Plašāk izvērsās Ē. Mugurēviča vadītās Naujenes ekspedīcijas darbs Dinaburgas pils vietā. Pētījumi liecināja, ka Livonijas ordeņa pils komplekss radies Naujenes pilskalna un senpilsētas teritorijā – stratēģiski nozīmīgā vietā pie Daugavas.

Arheoloģiskie pētījumi Daugavas zonā parādīja, ka Daugavas krastu apdzīvotības intensitāte laika gaitā mainījusies, ka jau tālā pagātnē – metālu laikmeta sākumā pie Daugavas rodas nozīmīgi amatniecības centri, piemēram, Doles Ķivutkalnā, tad Daugmalē.

Neraugoties uz plašajiem darbiem Daugavas zonā, pētījumi veikti arī citviet. Te varētu minēt F. Zagorska vadīto arheoloģisko pieminekļu apzināšanu plānotā Rīgas–Maskavas ceļa trasē 1975. gadā, Sliterē, Moricsalā, Grīņos un citur Kurzemē veikto pieminekļu apzināšanu un atsevišķu objektu izpēti 1977.–1989. gadā Ē. Mugurēviča vadībā, I. Lozes vadīto ekspedīciju Dienvidkurzemē 1974. gadā, A. Vaska – Daugavas vidustecē 1984. gadā.

Vairāk nekā 20 gadu – līdz pat 1995. gadam zinātniskās pētniecības darbus vadījis Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas sektora – vēlāk nodaļas vadītājs Ēvalds Mugurēvičs.

Krass arheoloģiskās pētniecības darbu samazinājums iezīmējās pēc 1991. gada – pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Tomēr tie nav pilnīgi pārtrūkuši. Neskatoties uz ierobežotajiem finanšu līdzekļiem, pētījumi turpinās Bauskas, Cēsu, Āraišu, Turaidas un Kokneses pilī, Rīgā, Daugmales un Jersikas pilskalnā u.c.

Bez lauka darbiem, kuru rezultātā palielinājusies arheoloģisko avotu bāze, arheologi nodarbojas arī ar arheoloģisko pieminekļu un savu atziņu propagandu, lai mudinātu sabiedrību sargāt kultūras vērtības, lai celtu pilsoņu nacionālo pašapziņu, rādot tautas senās kultūras krāšņumu. Šim nolūkam kalpojušas sezonas darbu noslēguma skates pētīto objektu vietās. Vietējie iedzīvotāji un viesi noklausās ziņojumu par atklātā nozīmi un izstādē redz, kas viņu novadā atrasts. Tāpat tiek rīkotas arheologu atskaites sesijas Rīgā ar plašāka satura referātiem un izstādēm. Arheologi ar ziņojumiem uzstājušies arī skolās un darbavietās, bet pēdējos gados šo pasākumu kļuvis mazāk.

Dabisks lauka darba turpinājums ir iegūto materiālu sistematizācija, tipoloģija, hronoloģijas noteikšana un vēsturiskā interpretācija, kas realizējas publikāciju sagatavošanā. Latvijas arheologu sagatavoto dažāda satura un apjoma populārzinātnisko un zinātnisko publikāciju kopskaits tuvojas četriem tūkstošiem. Latvijas Republikas pirmajā posmā arheologu raksti ievietoti Latvijas Universitātes Rakstos, žurnālā “Senatne un Māksla”, arī dažādos krājumos, žurnālos, laikrakstos. Padomju laikā tie publicēti “Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstī”, populārzinātniski – arī dienas presē, pat rajonu laikrakstos. Lai pavērtu plašākas publicēšanās iespējas un Latvijas arheologu pētījumus darītu pieejamus kaimiņvalstu zinātniekiem, sāka izdot rakstu krājumu krievu valodā “Материалы и исследования по археологии ЛССР”. Tam gan iznāca tikai divi sējumi (par Nukšu kapulauku un Asotes pilskalnu). Tā vietā no 1957. gada izdod rakstu krājumu latviešu valodā – “Arheoloģija un etnogrāfija”. Tā saturu veido arheologu, etnogrāfu, valodnieku un antropologu darbi. Līdz 2000. gadam iznākuši 20 sējumi. Sakarā ar gadskārtējām arheologu sesijām Rīgā no 1959. gada izdotas “Referātu tēzes”, kur publicēti tēzveida ziņojumi, arī īsi pārskati par izrakumiem. No 1972. gada šim izdevumam dots nosaukums “Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu pētījumu rezultātiem” un raksti papildināti ar attēliem. 1991. gadā pēc J. Graudoņa ierosmes atjaunots “Latvijas Vēstures

Institūta Žurnāls". To izdod Latvijas vēstures institūta apgāds. Gadā iznāk četri numuri. Žurnālā publicē arheologu, etnogrāfu un vēsturnieku rakstus. Izdotas daudzas arheologu monogrāfijas, Arheoloģisko terminu vārdnīca (J. Graudonis). Daudzi raksti publicēti ārvalstu zinātniskos izdevumos.

Jau padomju varas gados, pastāvot ciešiem kontaktiem ar Lietuvas, Igaunijas un Krievijas arheologiem, sākās latviešu arheologu saskare ar Eiropas valstu zinātniekiem. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas izmaiņas notika arī arheoloģiskās pētniecības organizācijā. Padomju laikam raksturīgo zinātnes centralizāciju, kad gandrīz visus ar arheoloģiskajiem izrakumiem, pētniecību, pieminekļu aizsardzību un pētījumu publicēšanu saistītos jautājumus, tāpat arī sadarbību ar citu zemju zinātniekiem administrēja LPSR Zinātņu akadēmija, nomainīja situācija, kuru raksturo zināma funkciju sadale starp vairākām organizācijām.

Galvenais zinātniski pētnieciskais darbs joprojām tiek veikts 1993. gadā reorganizētajā LU Latvijas vēstures institūtā, kura Arheoloģijas nodaļā (vad. I. Ose), Arheoloģisko fondu nodaļā (vad. S. Tilko), Senlietu konservācijas un restaurācijas laboratorijā (vad. Z. Apala) un Antropoloģisko pētījumu laboratorijā (vad. G. Gerhards) strādā lielākais un kvalificētākais speciālistu kolektīvs. Latvijas vēstures institūtā izveidotais apgāds (vad. L. Lapa) ir galvenais arheoloģisko pētījumu – gan monogrāfiju, gan rakstu krājumu izdevējs.

Arheoloģisko pieminekļu aizsardzības un izmantošanas jautājumus pārzina Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija (VKPAI) ar tās Arheoloģijas centru (vad. J. Urtāns). VKPAI izsniedz arī arheoloģiskās izpētes darbu atļaujas un kontrolē veikto pētījumu pārskatu (atskaišu) saņemšanu.

Pozitīvas izmaiņas vērojamas arī arheoloģiskajā izglītībā – gandrīz pēc 50 gadu pārtraukuma LU Vēstures un filozofijas fakultātē vēstures bakalauru studiju programmā iekļauta virkne lekciju kursu vispārējā, Eiropas un Latvijas arheoloģijā. Specializēti kursi arheoloģijā periodiski tiek lasīti arī vēstures maģistru programmas ietvaros. Šo specializāciju realizē Arheoloģijas un vēstures palīgdisciplīnu katedra (A. Vasks, A. Vijups). Kā atsevišķu mācību kursu katedra organizē arī arheoloģisko lauka darbu praksi studentiem, kas specializējas arheoloģijā un kultūras mantojuma apgūvē. Tas īpaši svarīgi, jo arheoloģisko izrakumu apjoms

salīdzinājumā ar padomju laiku, kad to noteica ar Latvijas hipertrofēto industrializāciju saistītie plašie celtniecības darbi, ir ievērojami sašaurinājies.

Tagad, lai arī ierobežotā apjomā, izrakumi galvenokārt tiek veikti pieminekļos, kuru izvēlē noteicošās ir arheoloģijas zinātnes pētnieciskās intereses. Īpaši atzīmējama ir pastiprinātā pievēršanās Rietumlatvijai, jo iepriekšējās desmitgadēs galvenie izrakumi notika Latvijas austrumu daļā.

Ekonomiski grūtajā Latvijas situācijā valsts piešķirtais finansējums zinātnei, tai skaitā arheoloģijai, ir nepietiekams, tāpēc tiek meklētas iespējas piesaistīt arī citus finansētājus. Tā bez Latvijas Zinātnes padomes un VKPAI līdzekļus izrakumiem piešķirušas vairākas nevalstiskās organizācijas, kā Sorosa fonds – Latvija, Daugavas fonds u.c., arī dažas pašvaldības. Pēdējos gados atbalstu arheoloģiskajai pētniecībai sniedz Kultūrkapitāla fonds, finansējot vairākus projektus. Latvijas arheologi veic arī aizsardzības izrakumus, kas tagad galvenokārt saistīti ar pilsētu vēsturisko centru, īpaši Vecrīgas rekonstrukciju un apbūvi. Tos finansē gan valsts un pašvaldību, gan privātie pasūtītāji. Galvenie šo darbu veicēji ir Latvijas vēstures institūts, Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, SIA "AIG".

Jauna iezīme ir privātu kompāniju iesaistīšanās arheoloģijā. 1991. gadā izveidojās jau pieminētā SIA „AIG” (Arhitektoniskās izpētes grupa; vad. B. Eglāja). Tās galvenais darbības lauks ir arhitektūras pieminekļu restaurācijas un rekonstrukcijas projektu izstrāde pasūtītājiem. Projektus izstrādājot, tiek veikta objekta kompleksa izpēte, kas ietver arī arheoloģiskos izrakumus.

90. gados atsākās pētījumi zemūdens arheoloģijā, kas tagad vērsti ne vien uz iekšējiem ūdeņiem, bet arī uz kuģu vraku apsekošanu Baltijas jūrā (V. Rains). Latvijai jauns virziens ir aerālā jeb gaisa arheoloģija (J. Urtāns), kas paver jaunas iespējas arheoloģisko pieminekļu apsekošanā un specifiskas informācijas iegūšanā. Jāpiezīmē, ka abu minēto arheoloģijas virzienu attīstību sekmē sadarbība ar ārvalstu, īpaši Zviedrijas speciālistiem, jo šajās zemēs atšķirībā no bijušās PSRS minētās nozares nebremzēja militārās slepenības un aizliegumu slogs.

Latvijas arheoloģijas ceturtajam attīstības posmam raksturīga arī plašu un daudzveidīgu zinātnisko un arheoloģiskās izglītības kontaktu nodibināšanās ar Rietumu, īpaši Ziemeļvalstu universitātēm, zinātniskajiem centriem, muzejiem un atsevišķiem zinātniekiem. Tajā

pašā laikā stiprināmi kontakti ar kaimiņvalstu – Lietuvas, Igaunijas, Krievijas un Baltkrievijas zinātniekiem, kas ekonomisku un dažu politisku apstākļu dēļ ir grūtāk uzturami.

Eiropas valstu sabiedrības iepazīstināšanai ar Latviju, tās vēsturi un arheoloģisko mantojumu nozīmīgas ir Latvijas Vēstures muzeja organizētās plaša mēroga izstādes Stokholmā Valsts vēstures muzejā 1991. gadā, vairākos Dānijas muzejos 1995. gadā, Maskavas Valsts vēstures muzejā 1998. gadā, kā arī Cilvēka muzejā Parīzē 2001. gadā.

Tagad pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas Latvijas arheologi ir pilnīgi iekļāvušies Eiropas valstu zinātniskos forumos, uzņem Latvijā citu valstu arheologus. Latvijas arheologi ir apvienojušies savā profesionālā organizācijā – Latvijas arheologu biedrībā, daļa no viņiem ir Eiropas arheologu asociācijas biedri. Rīgā 1996. gadā notika Eiropas arheologu asociācijas otrais kongress, ko organizēja Latvijas arheologu biedrība sadarbībā ar Latvijas vēstures institūtu, Kultūras ministriju un Latvijas Universitāti. Kongresā piedalījās 193 zinātnieki no 26 Eiropas un Āzijas valstīm un 60 dalībnieku no Latvijas. Kongress

bija liecība Latvijas arheoloģijas līdzvērtībai šai zinātnei Eiropā.

Latvijas arheoloģijas situāciju raksturo uzkrāto materiālu liels skaits un daudzveidība Rīgas un novadu muzejos, Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļas fondos. Arheoloģisko materiālu saglabāšanā lielu darbu veic Latvijas vēstures institūta Konservācijas un restaurācijas laboratorija Z. Apalas vadībā. Arheoloģiskā materiāla restaurācijas nodaļa darbojas Latvijas Vēstures muzeja Restaurācijas centrā. Dažādu arheoloģisko materiālu zinātniskā izvērtēšanā nozīmīgs ir A. Anteiņa (metalurģija), V. Deruma (paleopatoloģija), B. Calkiņa, V. Daņiļčenko un K. Pāvera (zooloģija), A. Rasiņa, M. Tauriņas (botānika), Dz. Hofertes (spektrālās analīzes) un J. Slokas (ihtoloģija) darbs. Dendrohronoloģiskos pētījumus Latvijā veic M. Zunde, bet antropoloģiskos pētījumus ilgus gadus veikusi R. Denisova. Arheologi strādā Latvijas vēstures institūtā, Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijā, Rīgas muzejos, arī Bauskas, Cēsu muzejos un Turaidas muzejrezervātā.

Ja lasītājam par kādu jautājumu radies dziļāka interese, atbildi varēs meklēt grāmatai pievienotajā literatūras sarakstā minētajos darbos.

Jānis Graudonis

Bioloģiskā un arheoloģiskā periodizācija Latvijā

Ģeoloģiskā periodizācija	Baltijas baseins	Klimatiskie periodi	Indekss	Klimats	Augu valsts/palinozonas	Veģetācija	Faunas sastāvs	Arheoloģiskā periodizācija*	Pirms ... gadiem	
Holocēns (pēcdeduslaikmets)	Baltijas jūra	subatlantiskais	SA ₃	vēss un mitrs	priede, bērzs	priežu-egļu-bērzu mežs	mājas dzīvnieku komplekss (cūka, liellopi, siklopi, zirgs) un meža dzīvnieki	viduslaiki	800	
			SA ₂		egle, priede, alksnis, bērzs			dzelzs laikmets	2500	
			SA ₁		priede, bērzs	priežu-bērzu mežs		bronzas laikmets	3500	
	Litorīnas jūra	subboreālais		SB ₂	samērā silts un sauss	egle, priede, alksnis, bērzs	egļu-alkšņu mežs	meža un mājas dzīvnieku komplekss (siklopi, liellopi)	vēlais neolīts	4300
				SB ₁		priede, egle, alksnis, ozols, skābardis, lazda			vidējais neolīts	5300
		atlantiskais		AT ₃	silts un mitrs (klimatiskais optimums)	ozols, vīksna, liepa, skābardis, dižskābardis	platlapju mežs	meža faunas komplekss (meža cūka, alnis, zirgs, bebrs, brieži, stirnas, suns)	agrais neolīts	6500
				AT ₂		ozols, vīksna, liepa, alksnis, lazda			vēlais mezolīts	7600
				AT ₁		ozols, lazda, vīksna, liepa				
		Ancilus ezers	boreālais		BO ₂	samērā silts un sauss	bērzs, priede, lazda, alksnis	jaukts mežs	meža faunas komplekss (alnis, upes bebrs, tauris, stirnas, meža cūka)	vidējais mezolīts
	BO ₁				priede		priežu mežs			
	Joldijas jūra	preboreālais		PB ₂	vēss un samērā sauss	bērzs, pundurbērzs, priede	bērzu mežs	meža faunas komplekss (alnis, stirnas, suns), ziemeļbriedis	agrais mezolīts	9600
				PB ₁		priede, bērzs, pundurbērzs			rets mežs	
Pleistocēns (vēlais leduslaikmets)	Baltijas ledus ezers	jaunākais driass	DR ₃	auksts un sauss	pundurbērzs, priede, kārkls, grīši, sūnas, driādes	tundra	ziemeļbriedis	vēlais paleolīts	10 500	

* Bronzas laikmeta un dzelzs laikmeta pirmo posmu – senākās dzelzs laikmeta (pirms 3500–2000 g.) sauc arī par agro metālu periodu.

I nodaļa

VĒLĀ PALEOLĪTA BEIGAS

8500.–7600. g. pr. Kr.

Ilga Zagorska

Senākā apdzīvotība Ziemeļeiropā

Apkārtējā vide leduslaikmeta beigās

Senāko iedzīvotāju ienākšanas ceļi

Vēlā paleolīta dzīvesvietas

Daugavas ieleja

Lielupes baseina apmetnes

Krama rīki: izejmateriāls, izgatavošanas tehnika

un galvenās rīku formas

Seno medību raksturojums

Kaula un raga harpūnas

Krama bultu gali

Hronoloģijas problēma

Vēlā paleolīta ziemeļbriežu mednieku sabiedrība

Senākā apdzīvotība Ziemeļeiropā

Biezā ledus sega, kas daudzus gadu tūkstošus bija pārklājusi Eiropas ziemeļdaļu, apmēram pirms 16 tūkstošiem gadu sāka kust – un ledāji pamazām izzuda. Sasalusī zeme lēnām atsila, un šļūdoņi atkāpjoties atstāja aiz sevis smilšu, grants un mālu sanesumus, kas vietām veidoja iegarenus pakalnus vai garākas grēdas. Pamazām iezīmējās arī tagadējo upju un ezeru kontūras, vietām izmantojot senāk – starpleduslaikmetos veidotās gultnes.

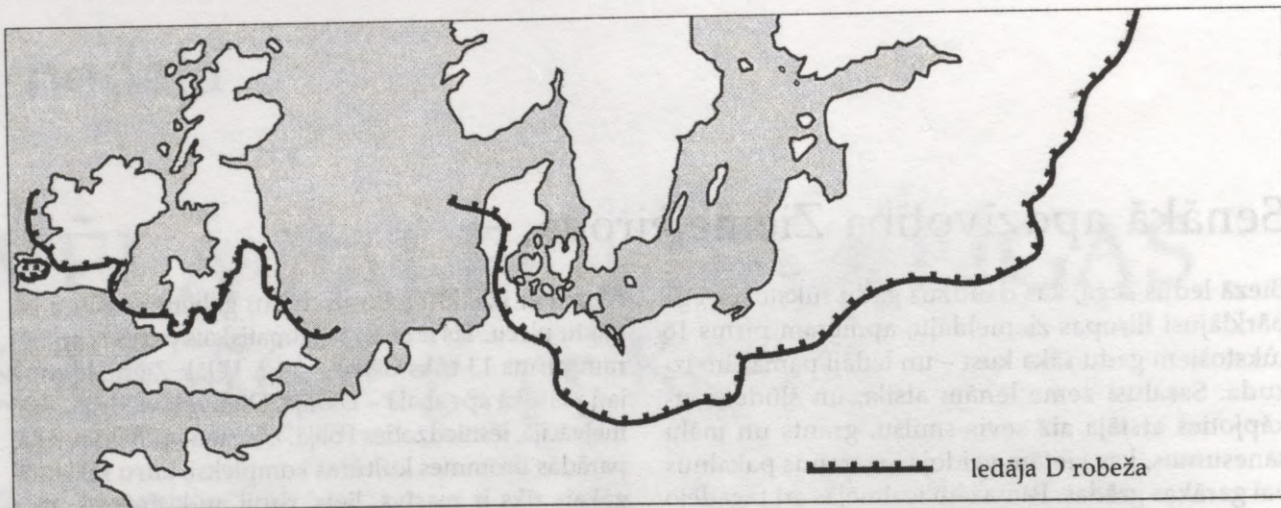
Apmēram pirms 11 tūkstošiem gadu Ziemeļeiropā ledāji bija atkāpušies līdz tagadējai Viduszviedrijai un Dienvidsomijai. Aizejošais ledājs aiz sevis atstāja milzīgu saldūdens baseinu – Baltijas ledus ezeru. Tā ziemeļu krastu veidoja ledāja dienvidu mala, bet ezera dienvidu krasta kontūra nepārtraukti mainījās sakarā ar kūstošo ūdeņu līmeņa izmaiņām. Baltijas ledus ezera dienvidu krastus aizņēma t.s. Ziemeļeiropas Lielais līdzenums, kurā, skarbākiem klimatiskiem apstākļiem mijoties ar siltākiem periodiem, šajā laikā ienāca pirmie iedzīvotāji.

Iespējams, ka cilvēki Ziemeļeiropā bijuši sastopami jau agrāk – pirms apledojuma un siltākajos starpleduslaikmetos, bet ziņas par to ir ļoti skopas, jo visas liecības samaluši un aiznesuši sev līdz ledāji. Daudz labāk iepazīta ir Ziemeļeiropas apdzīvotība pēc pēdējā (Vislas) ledāja atkāpšanās (1. att.). Arheoloģiski tas bija vēlā paleolīta beigu posms pirms 13–10 tūkstošiem gadu. Par šo laiku liecina kaula, raga un akmens priekšmetu savrupatradumi, kā arī senās dzīvesvietas, kurās atklāja mītņu paliekas, darbarīkus, nomedito dzīvnieku kaulus. Atradumus apkopojot un hronoloģiski izkārtojot, parādījās to piederība atsevišķām vēlā paleolīta kultūrgrupām, ļaujot spriest par vēlā paleolīta sabiedrību, tās ekonomisko struktūru, sabiedrisko organizāciju un garīgo pasauli.

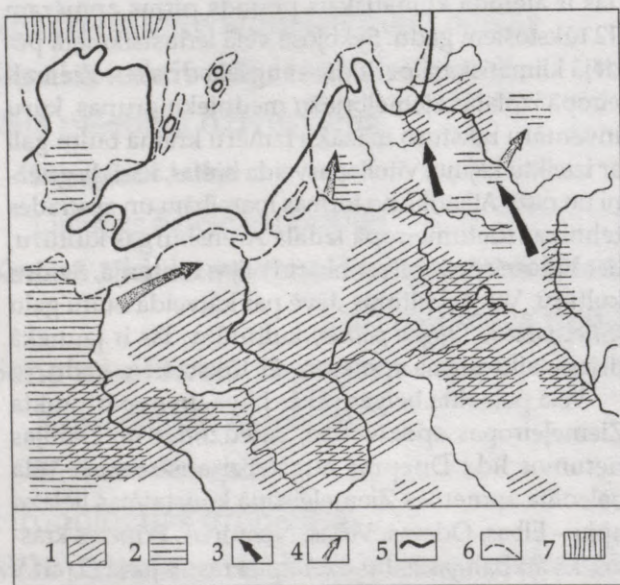
Ziemeļeiropā, galvenokārt Vācijā un Polijā, par vissenāko atzīta t.s. Hamburgas kultūra, kuru raksturo krama rīki, izgatavoti no nažveida šķilām, dominējot

rīkiem ar izliektu galu un bultu galiem ar vienu izteiktu plecu. Tas ir bēlinga klimatiskais periods apmēram pirms 13 tūkstošiem gadu. Vēlāk Ziemeļeiropā jau plašākā apgabalā – Dānijā, Dienvidzviedrijā, Ziemeļvācijā, iesniedzoties Polijā, Ukrainā un Baltkrievijā, parādās Brommes kultūras kompleksi, kuru raksturīgākais rīks ir masīvs, liels, rupji apdarināts krama bultas gals ar kājiņu. Nesen Brommes kultūrai piederošas apmetnes atklātas arī Volgas augšteces apgabalā. Tas ir aleroda klimatiskais periods pirms apmēram 12 tūkstošiem gadu. Sekojošā vēlā leduslaikmeta pēdējā klimatiskajā periodā – augšējā driasā – Ziemeļeiropā izplatās ziemeļbriežu mednieku grupas, kuru inventāru raksturo mazāku izmēru krama bultu gali ar izteiktu kājiņu, vītollapasveida bultas, kasīkļi, griežņi un naži. Atkarībā no formas īpatnībām un apstrādes tehnikas Rietumeiropā izdala Ārensburgas kultūru, bet Viduseiropā, galvenokārt Polijas teritorijā, Svidru kultūru. Vēl šīs kultūras dēvē par kātveida bultu galu (*Stielspitzen*, *Tanged points*) kultūrām. Tas ir jaunākā driasas laiks pirms apmēram 11 tūkstošiem gadu.

Vēlā paleolīta beigās sākās blīva un nepārtraukta Ziemeļeiropas apdzīvotība, sniedzoties no Dānijas rietumos līdz Dņepras augštecei austrumos. Vēlā paleolīta apmetnes Ziemeļeiropā konstatētas lielāko upju – Elbas, Oderas, Vislas, Nemunas, Pripetes krastos, kā arī Baltijas ledus ezera piekrastes joslā (2. att.). Apmetnēs galvenokārt iegūti krama rīki, kas koncentrēti nelielos laukumīņos – t.s. kramu ligzdās. Šīs ligzdas pētnieki skaidro kā seno mājokļu – slieteņu vietas. Šādus slieteņus, kuros un ap kuriem noris visa saimnieciskā darbība, vēl tagad var vērot Norvēģijas un Zviedrijas ziemeļos, kā arī Kolas pussalā. Medībās vēlā paleolīta ciltis lietoja krama bultas un raga harpūnas. Vēl raksturīgs tā laika atradums ir t.s. Lingbi tipa cirvis – rags ar slīpi nošķeltu un apdarinātu galu, kuru varēja lietot gan kā medību ieroci, gan arī kā kapli savvaļas augu iegūšanai. Darbarīku kompleksu

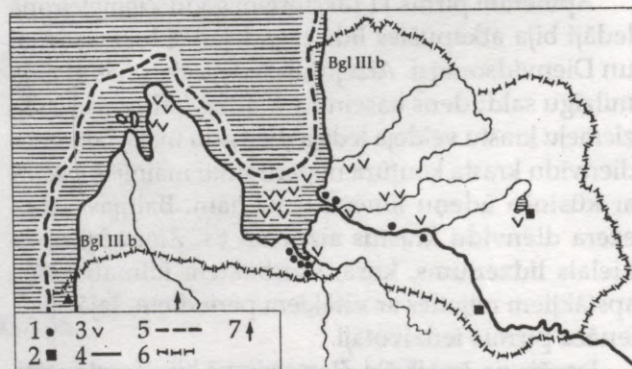
1. att. Ledāja izplatības robežas Ziemeļeiropā (Vislas apledojums)

2. att. Vēlā paleolīta kultūru izplatība Ziemeļeiropā:

1 – Svidru kultūra, 2 – Ārensburgas kultūra, 3 – Svidru kultūras izplatīšanās ceļi, 4 – Ārensburgas kultūras izplatīšanās ceļi, 5 – Baltijas ledus ezera krasts, 6 – mūsdienu krasta līnija, 7 – ledājs

veidoja dažādi krama skrāpji, kasīkļi un griežņi. Šīs vēlā paleolīta ciltis tātad labi pazina loku un bultas, metamos šķēpus un harpūnas. Kā liecina izpētītie dzīvnieku kauli, galvenais vēlā paleolīta cilšu medību objekts bijis ziemeļbriedis.

3. att. Latvijas teritorija vēlā paleolīta laikā:

1 – krama rīku atradumu vietas (apmetnes un savrupatradumi), 2 – kaulu un raga rīku atradumu vietas, 3 – ziemeļbriežu kaulu un raga atradumu vietas, 4 – Baltijas ledus ezera krasts (III fāze), 5 – mūsdienu krasta līnija, 6 – Latvijas valsts robeža, 7 – Lingbi tipa krama bultas gala atraduma vieta

Kā rāda pētījumi, paleolīta beigās ziemeļbriežu mednieku ciltis savos medību pārgājienos uzturējās ne tikai Lietuvā, bet sasniedzušas arī Latvijas teritoriju (3. att.).

Apkārtējā vide leduslaikmeta beigās

Baltijas baseina austrumu daļa no ledus segas atbrīvojās apmēram pirms 14–12 tūkstošiem gadu, kad atkāpās pēdējais t.s. Vislas jeb Valdaja apledējums. Augstienes atbrīvojās no ledus, bet ledāju ūdeņi uzkrājās ielejās, veidojot ezerus, no kuriem ūdeņi aizplūda kūstošā ledus virzienā, liekot pamatus upju tīklam.

Pirms 12–11 tūkstošiem gadu noformējās arī Baltijas ledus ezera krasti. Latvijā varam izsekot piecām Baltijas ledus ezera krasta līnijām. Pati agrākā krasta līnija izsekojama tikai vietām, galvenokārt Rietumlatvijas piekrastē. Tikai divas Baltijas ledus ezera krasta līnijas labi saskatāmas gandrīz visā piekrastes zonā. No smagās ledus segas atbrīvotā zeme strauji cēlās, un tādēļ krasta līnijas izsekojamas dažādos augstumos, no 55 līdz 12 m virs tagadējā jūras līmeņa, augstumam pazeminoties virzienā no ziemeļrietumiem uz dienvidaustrumiem. Toreizējā krasta līnija zināmā mērā atšķirās no pašreizējās: tā bija nelīdzena, ar plašām upju deltām un diviem lieliem līčiem uz dienvidiem no tagadējās Jelgavas pilsētas un Usmas ezera rajonā. Ģeologi (E. Grīnbergs, V. Stelle, I. Veinbergs) ledus ezera pēdējo stadiju attiecina uz jaunākā driasa laiku – pirms 11 tūkstošiem gadu. Šajā laikā ūdens piepildīja izolētās zemākās iepaklas, veidojot atsevišķus baseinus – Burtnieku, Lubāna, Usmas u.c. Veidojās arī tādu upju kā Daugavas, Ventas, Salacas u.c. terases. Mazākās upītes un straumes vēl turpināja grauzt savas gultnes. Šī perioda beigās kūstošo ledāju ūdeņi izskaloja aizsprostu Bilingena kalnu grēdā Vidusviedrijā – un ezera ūdeņi noplūda okeānā, ūdens līmenim krasi kritoties par 25 metriem. Baltijas baseinā aizsākās Joldijas jūras un preboreālais klimatiskais periods, iezīmējot pēcloduslaikmeta – holocēna sākumu.

Loduslaikmeta beigās un pēcloduslaikmeta sākumā Latvijā bija subarktisks – auksts un sauss klimats. Baltijas ledus ezera krastos bija vērojami klajumi, jo pirmā nepārtrauktā augu sega tikko sāka veidoties. Radās dažādi zālāji, kuros pārsvarā bija

vērmeles (*Artemisia*), grīšļi un sūnas, un krūmāji – galvenokārt pundurbērzu audzes (*Betula nana* un *Betula humilis*). Augstākās, nedaudz sausākās vietas, kur jau sāka veidoties augsne, klāja zālāji, pundurbērzi un priedes (*Pinus*). Sastopami arī tādi periglaciālie augi kā efedras (*Ephedra distachya*), driādes (*Dryas octopetala*). Tundras pundurkrūmi driādes devuši nosaukumu pēdējam leduslaikmeta posmam. Preboreālā laika sākumā nedaudz palielinājās bērzu, pundurvītoli (*Salix*) un dažādu zālāju īpatsvars. Laiks joprojām bija vēss un nemīlīgs.

Loduslaikmeta beigās Austrumbaltijā tātad raksturo atklāta ainava – parktundra ar retām priedēm, pundurbērzu audzēm, vītoliem, dažādiem zālājiem, dominējot vērmelēm, grīšļiem un sūnām. Vienīgie dzīvnieku kaulu atradumi, kurus var saistīt ar leduslaikmeta beigām un pēcloduslaikmeta sākumu, pieder ziemeļbriedim (*Rangifer tarandus* L.). Latvijā pašreiz zināmi apmēram 20 ziemeļbriežu kaulu atradumi (3. att.: 3). Tie ir veseli ragi, to fragmenti, galvaskausa fragmenti un dažādas skeleta daļas. Dažus ziemeļbriežu kaulus varēja datēt, vadoties no zemes slāņa, kādā tie iegūti. Par citiem atradumiem, protams, šādu ziņu trūkst. Igaunņu paleozoologam K. Pāveram izdevies konstatēt, ka apmēram preboreālā laika vidū, klimatam kļūstot siltākam, koku audzēm – biežākām, ziemeļbrieži no Austrumbaltijas teritorijas izzuduši. Atradumi, kas varētu būt saistīti ar leduslaikmeta beigām, ir no Olaines kūdras purva, Daugavas terases pie Ogres un Mēmeles upes krastiem. Tikpat seni vai nedaudz jaunāki, iesniedzoties pēcloduslaikmeta sākumā, varētu būt atradumi Jelgavas apkaimē – Valgundē un Cenas muižā. Šajā laikā, veidojoties Joldijas jūrai, ūdens līmenis strauji kritās un ūdeņi atkāpās, atsedzot jaunas, plašas teritorijas. Vēl ziemeļbriežu kauli iegūti Dundagas apkārtne – teritorijā, kas kā augsts zemesrags iestiepusies Baltijas ledus ezerā, kā arī Ogres upes baseinā (3. att.: 3).

Ziemeļbriežu kauli visbagātīgāk iegūti teritorijā uz dienvidiem no Austrumbaltijas – tagadējā Kalīņingradas apgabalā (agrākajā Austrumprūsijā) –

vairāk nekā 100 atradumu. Lietuvā bija zināms ap 20 ziemeļbriežu kaulu, bet pēdējos gados atradumu skaits pieaudzis. Igaunijā līdz šim iegūts mazāk nekā 10 ziemeļbriežu kaulu, galvenokārt Kundas purvā. Ļoti grūti ir tuvāk noteikt ziemeļbriežu sugu, bet pētnieki (H. Gross u.c.) ir izteikuši domu, ka leduslaikmeta beigās un pēcduslaikmeta sākumā Austrumbaltijā uzturējušies divu sugu – tundras un meža ziemeļbrieži. Acīmredzot bez ziemeļbrieža, kas bija galvenais medību objekts, parkundrā vēl varēja mitināties nelielāki medījumi, kā zaķi, lapsas, vilki, āmrijas.

Senāko iedzīvotāju ienākšanas ceļi

Tātad, ledājiem atkāpjoties, Austrumbaltijā bija izveidojusies pieledāju zona ar plašiem ūdens baseiniem (kā Lubāna ezers) un ūdeņiem bagātām upēm, kas starp šļūdoņu atstātiem gala morēnu pauguriem plūda uz Baltijas ledus ezeru. Ar šo upju un ezeru krastiem Latvijā, tāpat kā pārējā Eiropā, saistās vissenākās liecības par cilvēka klātbūtni.

Vislabāk ar atradumiem iezīmējas Daugavas krasti (3. att.). Kā viena no pirmajām leduslaikmeta beigās izveidojās Daugavas ieleja, vietām izmantojot agrākās senlejas, vietām veidojot jaunu gultni. Daugavas straume uztvēra sevī arī vairāku aizsprostbaseinu notekūdeņus. Viens no šādiem baseiniem bija Nīcgales–Lubāna ūdenskrātuve, kas leduslaikmeta beigās sadalījās vairākos nelielos baseinos, arī t.s. Lubāna paliktņu ezerā. Lubāna ezers vēlajā leduslaikmetā bija apmēram 30 km garš, 15 km plats, bet tā dziļums sasniedza 6–8 metrus. Lubāns savā notecē bija cieši saistīts ar Daugavas ieleju.

Daugava, mūsu lielākā un centrālā upe, Latvijas teritorijā plūst ap 370 km, kas ir vairāk par trešdaļu no tās kopējā garuma. Tās ieleja izstiepta no dienvidaustrumiem uz ziemeļrietumiem. Daugavas straume iegrauzusies ne tikai irdenajos kvartāra nogulumu slāņos, bet arī blīvajos pirmskvartāra iežos. Vietām upes ieleja sasniedz 25–35 m dziļuma, veidojot samērā šaurus, stāvus krastus, kā, piemēram, starp Pļaviņām un Oliņkalnu. Vietām ielejai ir lielāks platums (līdz 3 km) un ne tik augsti krasti.

Tā Latvijas teritorijā paleolīta pašā beigās bija izveidojušies kaut skarbi un nepietiekami, tomēr zināmi priekšnosacījumi cilvēka – pirmatnējā mednieka eksistencei. Par cilvēka klātbūtni šajā laikā liecina arī atradumi – medību un darba rīki, kas iegūti gan kā savrupatradumi upju un ezeru krastos, gan arī senajās, skaitā vēl nedaudzajās dzīvesvietās. Šie atradumi ir kaulā un ragā grieztas harpūnas un krama darinājumi – kasikļi, griežņi, naži, skrāpji, urbji un dažāda veida krama bultu gali. Atradumu izvietojums ļauj spriest par senāko iedzīvotāju ienākšanas ceļiem tagadējā Latvijas teritorijā (3. att.).

Daugavai raksturīga arī nogāžu asimetrija – viens krasts stāvs, bet pretējo veido pakāpeniskas terases. Senākās terases attiecināmas uz augšējā driasla laiku. Īpaši labi izteiktas šīs senās terases ir pie Salaspils, kur Daugava leduslaikmeta beigās veidojusi plašu grīvu, ietekot Baltijas ledus ezerā.

Vēlā paleolīta atradumi iegūti abos Daugavas krastos, galvenokārt augstākajās (10–20 m) terasēs. Daugavas krastos apmēram 250 km garumā, t.i., no Salaspils līdz Daugavpīlij, iezīmējas astoņas atradumu vietas – piecas apmetnes ar krama rīku atradumiem – Salaspils Laukskola, Ikšķiles Elkšņu skola, Skrīveru Lielrutuļi, Spietiņu–Plāteru senvieta, Sēlpils. Daugavas terasē pie Ogres atrasti ziemeļbrieža ragi, bet pie Dvietes – no šī dzīvnieka raga izgatavota harpūniņa. Nav izslēgts, ka senie iedzīvotāji nedaudz izmantojuši arī Vinkelmaņu gravā pie Skrīveriem atsegušās devona laika krama iegulas, jo Lielrutuļu apmetne atrodas tikai kādus pāris kilometrus pa straumi uz augšu no krama atradumu vietas. Ar Daugavu saistītā Lubāna ezera krastos iegūtas divpadsmit veselas un fragmentāras divpusējās un viena vienpusējā kaula harpūna, norādot uz Lubāna ezera krastu apdzīvotības sākumu jau leduslaikmeta beigās.

Acīmredzot kaut kur rajonā ap Daugavpīli Daugavas krastus sasnējušas no dienvidiem – no Nemunas baseina nākušās ziemeļbriežu mednieku ciltis. Virzoties gar upes krastiem uz augšu, daļa ienācēju

nogriezusies gar Aiviekstes upi un sasniegusi plašo, ūdeņiem bagāto Lubāna baseinu, bet daļa turpinājusi ceļu, sasniedzot upes paleogrīvu pie Salaspils.

Otrs iespējama sena iedzīvotāju ienākšanas ceļš varēja iet gar Lielupi. Lai gan leduslaikmeta beigās lielais ezera līcis iesniedzies dziļi tagadējā Lielupes baseinā, tomēr, satekot Mūsai un Mēmelei, Lielupes augšdaļa jau bijusi izveidojusies. Lielupes krastos labi saskatāmas senās terases un Baltijas ledus ezera krastu veidojumi. Par upes deltu un ieteku šajā ezerā liecina reljefa paaugstinājumi Lielupes labajā krastā Vecsvirlaukas un Jaunsvirlaukas rajonā. To, ka arī šo ieleju izmantojuši ziemeļbriežu mednieki, apliecina virkne pēdējo gadu atradumu. Tā izteiktas formas vēlā paleolīta rīki tagad zināmi upes augstajos, stāvajos krastos pie Ziedoņskolas un Mežotnes. Tālāk uz ziemeļiem – Jaunsvirlaukas Ciemaldes kapsētas teritorijā, Vedgu apmetnē un Vecsvirlaukas Avotiņos Lielupes terasēs iegūtie krami varbūt ir nedaudz jaunāki, bet pieder šai pašai ziemeļbriežu mednieku kultūras grupai. Lielupes baseinā atrasti arī ziemeļbriežu kauli. Te jāmin Mēmeles un Mūsas sateces rajons, Valgunde, Cenas muiža, Olaine, Tireļpurvs. Iespējams, ka daudzie atradumi upes lejtecē saistāmi ar pēcdeduslaikmeta sākumu – ūdens līmeņa straujām izmaiņām, kas veicināja ziemeļbriežu bojāeju.

Vismazāk ar atradumiem pagaidām pārstāvēts trešais lielākais ūdensceļš – Ventas upe Rietumlatvijā. Baltijas ledus ezera laikā tagadējā Usmas ezera vietā bijis liels līcis. Ezera pastāvēšanas beigu posmā tā

krasti atradušies augšpus Abavas ietekas. Samērā augstie Ventas krasti ar izteiktām terasēm pārējā upes tecējumā sniedz labas apmešanās iespējas. Diemžēl pagaidām sakarā ar šī rajona vājo arheoloģisko izpēti senākie atradumi izpaliek. Zināmā mērā ar Ventas baseinu var saistīt atradumus augstienē no Usmas līdz Dundagai. Te konstatēti vairāki ziemeļbriežu kauli. Arī Ventas upes augšteces rajonā tagadējā Lietuvas teritorijā atrasti ziemeļbriežu kauli un Lingbi tipa krama bultas gals (3. att.).

Jāpiemin arī Lietuvas rietumdaļā jūras krastā pie Kalnišķiem (Klaipēdas) iegūtie pieci no ziemeļbrieža kauliem gatavotie šķēpu gali, kas pēc putekšņu analīzes datēti ar jaunākā driasa laiku. Šie atradumi liecina, ka sena mednieku grupas uz ziemeļiem varēja virzīties arī gar Baltijas ledus ezera krastu.

Tā kā Latvijas teritorija leduslaikmeta beigās ir ziemeļbriežu mednieku grupu tālākā pašreiz zināmā izplatības robeža Baltijas baseina ziemeļaustrumu krastā, tad domājams, ka gan brieži, gan cilvēki šo teritoriju sasnieguši no dienvidiem atkārtotu sezonas migrāciju laikā rudenos un pavasaros. Lielais ziemeļbriežu kaulu atradumu skaits bijušajā Austrumprūsijas teritorijā, augstvērtīga krama iegulas Viduspolijā, Dienvidlietuvā, Rietumbaltkrievijā un Ziemeļrietumukrainā, kā arī Svidru un Ārensburgas kultūrtradīciju izplatība šajā reģionā ļauj domāt, ka tieši no šiem apgabaliem Latvijā ienāca pirmie iedzīvotāji, savā ceļā pieturoties lielāko upju ielejām un Baltijas ledus ezera krastam.

Vēlā paleolīta dzīvesvietas

Ziemeļbriežu mednieki saviem medījumiem acimredzot nesekoja tieši pa pēdām. *Rangifer tarandus* sugas iedabā ir sezonu pārceļojumos izmantot tradicionālus maršrutus. Ziemeļbriežu simti un tūkstoši sapulcējas noteiktās vietās gadu pēc gada un tad ceļo – parasti pavasaros uz ziemeļiem, bet rudenos atpakaļ uz dienvidiem. Iespējama arī kustība rietumu–austrumu virzienā un otrādi, atkarībā no vietējiem apstākļiem. Vēl tagad Norvēģijā un Ziemeļzviedrijā novēro ziemeļbriežu kustību pavasaros uz augstajām kalnu ganībām,

tur tie izaudzina jauno paaudzi un rudenos atgriežas ielejā. Tradicionālo pārceļojumu maršruti netiek mainīti, un mednieki var izvēlēties izdevīgākās vietas savu uzbrukumu organizēšanai. Netālu, protams, tiek ierīkotas arī apmetnes, kur notiek rīku gatavošana, medījumu pārstrāde u.c. saimnieciskas darbības. Rietumeiropā, kur šādas apmetnes labi izpētītas, pēc to novietojuma, apdzīvotības intensitātes un atradumu rakstura izšķir bāzes apmetnes, īslaicīgas medību vietas, t.s. slakstiņa vietas u.c.

Tā kā leduslaikmeta beigās upes bija plašas, kūstošo ledāju ūdeņu pārbagātas, tad dzīvesvietas jāmeklē upju augstākajās, senāk veidotajās terasēs un arī sensalās. Apmetnes bieži izvietotas vietās, kur lielākajā upē ietek kāds mazāks strauts vai urga. Dažkārt apmetnes ierīkotas tieši upes krastā, bet citkārt – nedaudz attālinātas no tā. Nereti apmetnes izvietotas arī lielāko upju paleogrīvās. Augstie upju krasti parasti ir smilšaini – un tajos izzudušas gandrīz visas citas liecības, saglabājoties tikai krama rikiem. Ir vietas, kurās mednieki atgriezušies vairākkārt, un tām raksturīgs bagāts krama rīku klāsts, bet ir arī īslaicīgas vai pat vienreizējas apmešanās vietas, kurās par seno cilvēku klātbūtni stāsta tikai daži kramu atradumi.

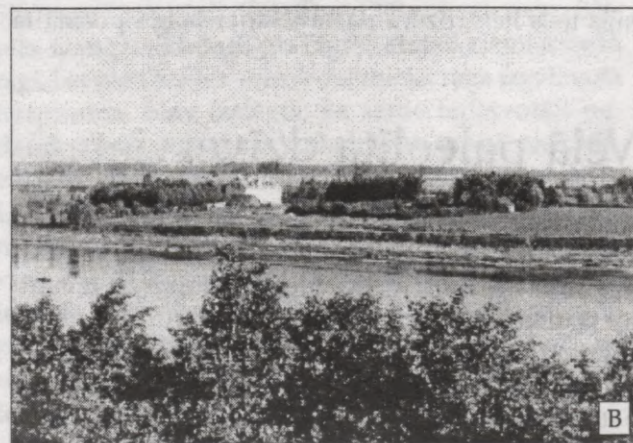
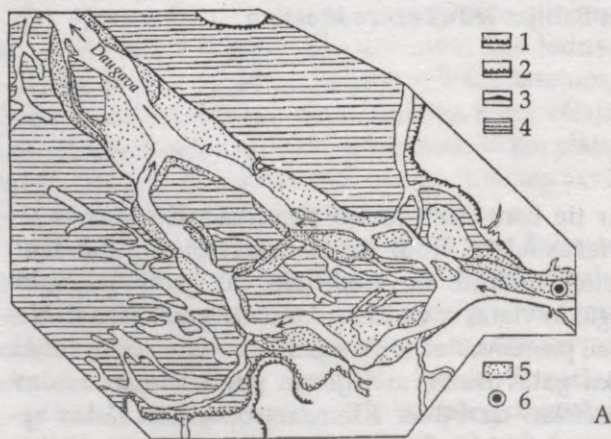
Daugavas ieleja

Latvijā līdz šim plašāk pētīta tikai viena vēlā paleolīta dzīvesvieta – Salaspils Laukskola. Apmetne atrodas 20 km no Rīgas, 11–12 m augstajā Daugavas labajā krastā. Tas ir rajons, kur upes ieleja ar stāvajiem krastiem pamazām pāriet smilšainajā Piejūras līdzenumā – agrākajā Baltijas ledus ezera gultnē. Par to liecina arī Daugavas sazarošanās vairākās patstāvīgās straumēs, nelielu saliņu tīkls un vienlaicīgi ezera – upes nogulumu slāņi, kas atsedzas šajā rajonā. Apmetne situēta uz senākās upes terases, kuru klāj

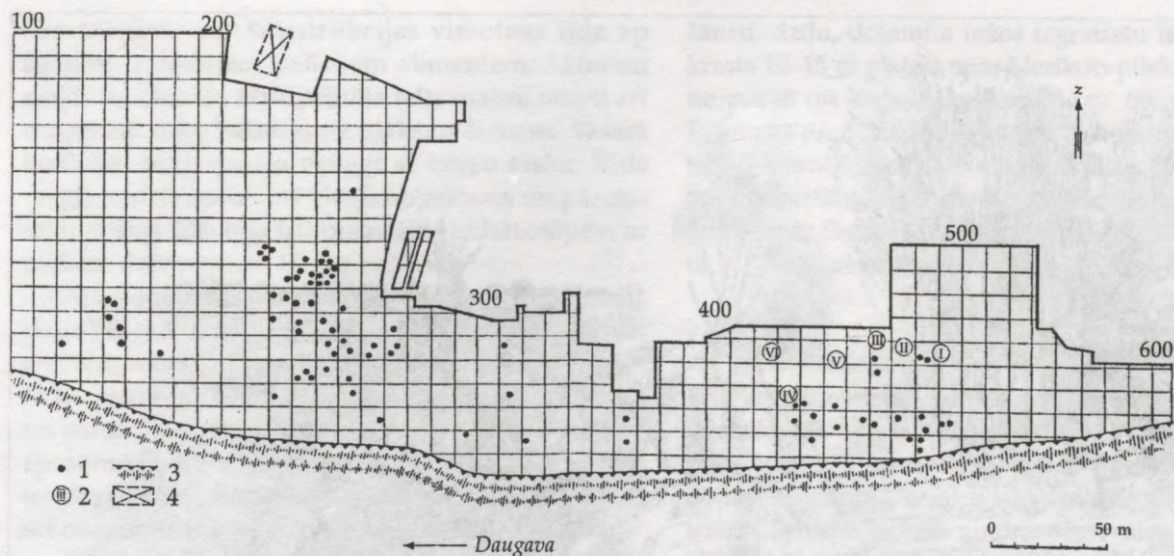
1–2 m biezs smilšu slānis ar grants un nelielu māla slāņojuma piejaukumu. Ticamāk, ka apmetne veidojusies pēc tam, kad šis slānis bija jau noformējies. Pēc ģeologa G. Eberharda domām, tas varēja notikt jaunākā driasa vidū, un apmetni tādēļ varētu saistīt ar leduslaikmeta pašām beigām (4. att.: A).

Salaspils Laukskola ir vienīgā vieta, kur, pateicoties arheoloģes A. Zariņas veiktajiem sistemātiskajiem un plašajiem vēlāku periodu pieminekļu izrakumiem, izdevās atsegt lielākas platības un savākt ap 2000 kramu, kā arī konstatēt to pirmatnējo izvietojumu terasē (4. att.: B). Šajā teritorijā krama atradumi iegūti apmēram 500 m garā joslā gar Daugavas krastu un 20–130 m attālumā no pašreizējās krasta kraujas (5. att.). Tie nebija izplatīti vienmērīgi pa visu apmetni. Daļa krama savrupatradumu koncentrējās izpētītās teritorijas rietumdaļā. Tur tie atrasti lībiešu ciema vietā – pavardos, saimniecības bedrēs, arī starp šiem objektiem, bet daļa – pat lībiešu apbedījumos. Acīmredzot kā lībieši, tā arī vēlākie šīs vietas apdzīvotāji kramu pirmatnējo izvietojumu stipri postījuši, tāpēc neskartu slāni ar krama atradumiem te neizdevās konstatēt. Tikai izpētītās teritorijas austrumdaļā, kur arī bija daudz krama savrupatradumu, izdevās atsegt un izpētīt sešas gandrīz netraucētas kramu koncentrācijas vietas jeb ligzdas (5. att.).

Par kramu ligzdām nosauktas vietas, kur smilšainajā krasta augsnē krama atradumi bija visin-

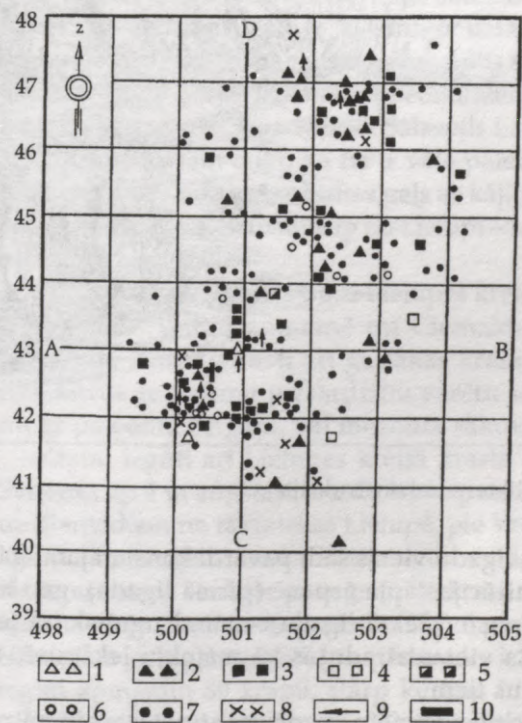
4. att. A – Daugavas paleogrīva (pēc G. Eberharda): 1, 2 – Baltijas ledus ezera krasti, 3 – Daugavas senlejas krasti, 4 – līdzenumi, 5 – Daugavas terases, 6 – Salaspils Laukskolas apmetne. B – skats uz Salaspils Laukskolas apmetni no Daugavas pretējā krasta (Daugmales pilskalna)

5. att. Salaspils Laukskola apmetnes izrakumu plāns:

1 – krama riku savrupatradumi, 2 – krama riku koncentrācijas, 3 – Daugavas krasta krauja, 4 – mūsdienu apbūve

tensīvākie. Visas kramu ligzdas bija koncentrētas vienā rajonā, vidēji 8–10 m attālumā cita no citas. Atsevišķi krami iegūti jau velēnas kārtā, 1–20 cm dziļi, bet atradumu galvenā masa koncentrēta gaišajā smilšu slānī zem velēnas 20–40 cm dziļumā. Atsevišķās vietās krami atrasti arī dziļāk – līdz 60 cm. Gaišajās smiltīs vietām atsedzas mālaini starpslāņīši, bet blīvāks mālaini grantains slānis vērojams apmēram 1 m dziļumā, vietām vēl dziļāk. Ligzdu vietās krama atradumi velēnas kārtā iegūti samērā lielā – ap 10 x 10 m platībā, kas acīmredzot saistāms ar zemes vēlāko apstrādi. 20–40 cm dziļumā atradumi koncentrējās laukumiņos, kuru izmēri 7 x 8 m, 5 x 7 m, 4 x 6 m, 3 x 7 metri. Šajā līmenī acīmredzot atsedzās kramu ligzdu īstie izmēri. Ligzdām bija ieapaļa vai iegarena forma (6. att.). Pētnieki šādas ligzdas uzskata par seno mītņu – slietņu vietām. Atsevišķās vietās, kur kramus atrada dziļāk (līdz 60 cm), tie bija ļoti sakoncentrēti, un starp tiem konstatēja arī degušus eksemplārus. Šādas vietas, liekas, var uzskatīt par pavardiem. Viena koncentrācijas vieta (otrā ligzda) bija tikai 1 x 2 m liela, līdz 80 cm dziļa, intensīvi pildīta ar kramiem, arī degušiem. Ap šo bedri krama atradumi bija reti. Iespējams, ka šo objektu varētu skaidrot tikai kā pavardu.

6. att. Salaspils Laukskola, 1. krama koncentrācijas vieta:
1, 2 – kasikļi, 3, 4 – griežņi, 6, 7 – šķīlas, 8 – naži, 9 – bultas, 10 – nuklejs

7. att. Slieteņa rekonstrukcija

Pārējās ligzdu vietās šādi pavardi konstatējami gan koncentrācijas apļa ārpusē (pirmā ligzda), gan arī tā iekšpusē (piektā ligzda) – tātad ugunsкура jeb pavarda vietas atradušās kā mājokļu iekšpusē, tā arī ārpus tiem.

Arī citviet apmetnēs izdevies atsegt ieapaļu mītņu vietas, līdzīgas pēc uzbūves un lieluma. Te jāmin Pogenvišas un Deimernas apmetne Vācijā, Olbrahčices un Calovanes V apmetne Polijā u.c. Ņemot vērā

šīs arheoloģiskās liecības, kā arī vērojumus par ziemeļu tautām – eskimosiem, sāmiem, karību medniekiem Ziemeļamerikā, ir izdevies restaurēt vēlā paleolīta ziemeļbriežu mednieku slieteni. Tā diametrs bija apmēram 4 m, karkasu veidoja vairākas rokas resnuma bērza kārtis un centrālais, saturošais, 2,5 m augstais stabs. Visa šī konstrukcija bija pārklāta ar apmēram 25 ziemeļbriežu ādām, kuras liktas ar spalvu uz ārpusi. Slieteni vēl nostiprināja ar saitēm,

kas sniedzās no konstrukcijas virsotnes līdz ap slieteni izvietotiem palieliem akmeņiem. Akmeņu riņķis ietvēra un nostiprināja telts malas, nereti arī centrālais stabs balstījās uz plakana akmens. Vasarā koniskās teltis varēja nosegt ar bērzu tāsīm. Šāds viegli uzslejams un arī viegli nojaucams un pārvietojams mājoklis bija īsti piemērots iedzīvotājiem ar mobilu dzīvesveidu (7. att.).

Arheoloģiskajos izrakumos izsekots arī otrs vēlā paleolīta mājokļa veids – zemē līdz 1 m iedziļinātas ieapaļas celtnes ar koridorveida ieeju un pavarda vietu telpas centrā. Mītnes kāršu karkasu segušas velēnas un sūnas. Šādu mājokļu pēdas konstatētas Ridno IV apmetnē Polijā, Zlobičas apmetnē Žitomiras Poļesjē un citur Ziemeļukrainā. Līdzīgus mājokļus ziemeļos arī nunamiutu eskimosi un citas ziemeļu tautas.

Tātad vēlajā paleolītā ziemeļbriežu medniekiem bija raksturīgas divu veidu mītnes – viegli slietēni un zemē iedziļinātas pamatīgākas celtnes. Pirmā tipa mājokļus lielākoties uzskata par vasaras mītnēm, bet otrā tipa – par ziemas mītnēm. Latvijā, spriežot pēc nedaudzajām kramu ligzdām, celti viegli slietēni ar pavardu vai nu to iekšpusē, vai arī ārpusē.

Salaspils Laukskolas vēlā paleolīta apmetne līdz šim ir vienīgā senā dzīvesvieta, kur varēja iegūt ziņas par apmetnes plānojumu un mājokļiem. Nekur citur Daugavas un Lielupes krastos šādas netraucētas apmetņu pēdas vēl nav uzietas.

Par to, ka līdzīgas apmetnes varēja būt arī citur Daugavas krastos, liecina krama rīku savrupatradumi, kas bieži iejukuši starp vēlāku laiku senlietām. Iegūstot plašu krama rīku klāstu Salaspils Laukskolas apmetnē, varēja atpazīt arī pārējās apmetņu vietas. Viena no šādām vietām ir Ikšķilē, Daugavas labā krasta terasē iepretim Elkšņu skolai. Pašreiz augstā ūdens līmeņa dēļ šī vieta veido saliņu, kuras malās ūdens izskalo dažādu periodu atradumus, starp tiem arī uz vēlo paleolītu attiecināmus krama rīkus. Nākamā vieta pa straumi uz augšu ir Skrīveru Lielrutuļi, 73 km no Rīgas, 25 m augstajā, stāvajā Daugavas labajā krastā pie Lielrutuļu mājām. 1929. gadā dzelzs laikmeta kapulauka izrakumus te veica E. Šturms. Starp vēlāku laiku atradumiem atzīmējami arī kādi divpadsmit vēlā paleolīta krama rīki. Vēl krama atradumu vieta pie Daugavas ir upes kreisajā, 20 m augstajā krastā Sēlpils ciema teritorijā. Šajā vietā Daugava met nelielu līkumu, tekot pa 0,5 km

šauru, dziļu, dolomīta iežos izgrauztu ieleju. Kreisā krasta 10–15 m platajā terasē ierīkots pilskalns, apmetne pie tā un kapulauks, kas 20. gs. 60. gados pētīti E. Snores un A. Zariņas vadībā. Visās minētajās vietās iegūti krami, no kuriem vismaz kādus 50 pēc formas varētu saistīt ar paleolīta beigu posmu. Iespējams, ka šajās vietās Daugavas labajā un kreisajā augstajā krastā bijušas Salaspils Laukskolai līdzīgas apmetnes.

Lielupes baseina apmetnes

Pēdējos gados seni krami iegūti Lielupes baseinā. Leduslaikmeta beigās, satekot Mūsai un Mēmelei, Lielupes augštece, iegrauzoties dolomītos, jau bija izveidojusies. Lielupes krastos labi saskatāmas upes senās terases. Senātnē tās klāja tundras augu valsts un apkaimē klejoja ziemeļbrieži. Arī Lielupes krastus vissenākie iedzīvotāji izvēlējušies par apmetņu vietām (3. att.).

Kā pirmā būtu jāmin Ziedoņskola, kas situēta Lielupes kreisajā, 4–5 m augstajā krastā, apmēram 4 km uz ziemeļrietumiem no upju satekas, un kur 20. gs. 30. gados arheologs V. Činters izdarījis izrakumus. Krasta augstākajā paugurā, smiltīs starp vēlā bronzas – agrā dzelzs laikmeta apbedījumiem, savākti īpatnēji krama rīki. Tagad, zinot Salaspils Laukskolas atradumus, varam teikt, ka tie ir vēlā paleolīta rīki. Šim periodam raksturīgs bultas gals ar kājiņu iegūts arī nedaudz kilometru augšup pa Lielupi – Mežotnes pilskalna plakumā.

20. gs. 70. gadu otrajā pusē Lielupes kreisā krasta augstienē – Vedgu apmetnē un Ciemaldes kapulaukā cita starpā atrasti arī gaišākas krāsas krama rīki, kurus ar zināmu piesardzību varētu saistīt vai nu ar paleolīta beigām, vai mezolīta sākumu.

Krami iegūti arī Lielupes kreisā krasta pietekas Svitenes ap 4 m augstajā krastā, kādu puskilometru uz dienvidiem no tās ietekas Lielupē, pie Vecsvirlaukas Avotiņu mājām. Lauks, kurā uzietas senlietas, pleatās terasē starp senlejas paaugstināto krastu un it kā nelielu ieleju. Šajā vietā apmēram 200 m garā un 50–60 m platā joslā gan salasīti, gan pārbaudes izrakumos iegūti apmēram 80 krami, starp kuriem ir vēlājam paleolītam raksturīgas formas. Kramu ligzdas, kas, iespējams, te bijušas, tomēr atrast neizdevās.

Spriežot pēc krama rīku formām, vissenākie ir Ziedoņskolā atrastie rīki un Mežotnes pilskalna krama

bultas gals. Pārējās atradumu vietās – Ciemaldē un Vecsvirlaukas Avotiņos iegūtie atradumi norāda uz nedaudz vēlāku apdzīvotību, tomēr daļēji saglabājot arī paleolītiskās tradīcijas. Interesanti, ka Lielupes lejtecē kādreizējā Zemgales pieledus baseina teritorijā vērojama liela ziemeļbriežu kaulu atradumu koncentrācija. Iespējams, ka daļa no atradumiem saistāma ar pēcdeduslaikmeta sākumu, kad baseinā strauji kritās ūdens līmenis un atsedzās piekrastes josla. Temperatūras paaugstināšanās un blīvākas meža segas veidošanās bija šķērslis ziemeļbriežu migrācijai uz

ziemeļiem, un daļa no tiem aizgāja bojā, nespējama piemēroties jaunajiem apstākļiem.

Senie ziemeļbriežu mednieki, kas atstājuši krama rīkus Lielupes kreisajā krastā, acīmredzot, ledājiem atkāpjoties, virzījušies gar upes krastu uz augšu – uz ziemeļiem. Par apmešanās vietām viņi izmantojuši augstākās un plašākās terases, no kurām bija labi pārskatāma apkārtnē. Tur viņi cēluši savus slieteņus, gatavojuši rīkus un medījuši upei pāri peldošos ziemeļbriežus.

Krama rīki: izejmateriāls, izgatavošanas tehnika un galvenās rīku formas

Liecības par senāko iedzīvotāju saimnieciskajām aktivitātēm dzīvesvietās galvenokārt sniedz krama rīki, kas saglabājušies vislabāk.

Latvijas teritorijā krams sastopams šļūdoņa atstāto nelielo oļu veidā zemes virspusē – un tas nav augstas kvalitātes. Atsevišķās vietās krama gabali izskaloti no upju stāvajos krastos un dziļākās gravās atsegtajiem devona iežiem. Kā ievērojamāko šādu krama ieguves vietu varētu minēt Vinkelmaņu gravu pie Daugavas, 2 km leņpus Skrīveriem. Tur salasītais krams ir pelēcīgi plankumains, blāvs, stipri pārkaļķots un slikti šķeļas. Nekādus labos rīkus no šāda materiāla izgatavot nevarēja.

Salaspils Laukskolā un savrupatradumos iegūtie krama rīki izgatavoti no labas kvalitātes, laika gaitā

stipri patinēta krama, kas ieguvis baltu, zilganbaltu, pelēcīgu, pelēcīgi zaļganu nokrāsu. Nedaudz pārstāvēts arī šokolādes brūnais krams, klāts ar bālu, pienainu patinu. Šāda augstas kvalitātes krama iegulas Latvijas teritorijā nav zināmas, šo kramu senie ieceļotāji acīmredzot atnesuši sev līdzi. Ar labas kvalitātes krama iegulām ir bagātas teritorijas uz dienvidiem no Latvijas – Dienvidlietuva, Rietumbaltkrievija, Rietumukraina un Ziemeļaustrumpolija, kur sastopamas dažādu nokrāsu pelēka un melnā krama iegulas. Šokolādes brūnais krams varētu būt nācis pat no Viduspolijas.

Salaspils Laukskolas apmetnē pārsvarā iegūti gatavi rīki un nažveida šķīlas, bet nelielā skaitā dažādas atšķīlas un krama gabali – serdeņi jeb t.s. nukleji. Tas liecina, ka senie ienācēji nesa sev līdzi jau gatavus rīkus vai to sagataves – nažveida šķīlas, uz vietas veicot tikai rīku galīgo noformēšanu vai labošanu, uzasināšanu, pārtaisīšanu u.c. darbības. Pēc iegūtā materiāla var spriest par krama rīku izgatavošanas tehniku (8. att.).

Krama rīki gatavoti no vidēji lieliem – 6–10 cm gariem oļiem, šķīlas atskaldot ar kāda starpnieka (koka, krama, akmeņa) palīdzību. Šķīlas no nukleja atšķeltas no abiem galiem pretējā virzienā, par to liecina nedaudzie Laukskolas apmetnē atrastie nukleji, kuriem vērojami divi slīpi atšķelšanas laukumi jeb platformas (8. att.). Nukleju iegūts nedaudz, vairāk ir nažveida šķīlu, kas kalpojušas kā sagataves rīku

8. att. Krama rīku izgatavošanas tehnika:

1 – krama olis, 2 – sagatavots divlaukumu nuklejs, 3 – nažveida šķīla

9. att. Galvenās vēlā paleolīta krama rīku formas no Salaspils Laukskolas apmetnes:
kasikļi (8, 9, 11-14), griežņi (1-4), kombinēts rīks (10), nažveida šķīlas (5, 6), urbis (7)

izgatavošanai. Arī atšķilu nav daudz, un tās pārsvarā sīkas, zvīņveida. Rīku pagatavošanai izmantotas visas iespējamās šķilas un atšķilas, kā rīki nereti lietoti arī paši nukleji. Tas nozīmē, ka krams bijis reti atrodams, ticis ļoti glabāts un vispusīgi izmantots.

Šāda divpusēja atšķelšanas tehnika, kur rīku izgatavošanas pamatā ir iegarena, vairāk vai mazāk regulāra nažveida šķila, vēlajā paleolītā ir pazīstama visā Ziemeļeiropā.

Salaspils Laukskolas sešās kramu ligzdās iegūtos kramus raksturo zināma tipoloģiska vienveidība. Tā starp atradumiem dominē trīs galvenie rīku tipi: bultu gali, kasikļi un griežņi. Vēl sastopamas nažveida šķilas ar retušētām malām (t.i., naži), arī ar dažādām ierobēm vai slīpi nošķeltu galu un urbji (9. att.). Bultas bija medību ieroči, savukārt pārējie rīki galvenokārt saistīti ar medijumu sadali, ādu apstrādi, kaula un raga, arī koka griešanu, urbšanu, zāģēšanu utt.

Seno medību raksturojums

Ziemeļeiropā leduslaikmeta beigās cilvēkiem iztiku un izdzīvošanu nodrošināja medības, zveja un savvaļas augu vākšana, veidojot šīs sabiedrības ekonomisko bāzi. Latvijā izdevies iegūt liecības tikai par galveno seno cilvēku nodarbes veidu – ziemeļbriežu medībām. Par to ļauj spriest 1) apmetņu izvietojums lielāko upju krastos, 2) iegūtie ziemeļbriežu kauli, 3) kaula un raga harpūnas un krama bultu gali, 4) bagātais etnogrāfiskais materiāls par Eirāzijas un Amerikas tundras joslas iedzīvotājiem – sāmiem, nganasaniem, jukagiriem un karību medniekiem Ziemeļamerikas rietumu krastā.

Visā Ziemeļeiropā vēlā paleolīta apmetnēs iegūtajā kaulu materiālā viennozīmīgi dominē ziemeļbriežu kauli. Tā Štellmoras apmetnes (Ziemeļvācija) augšējā slānī galvenokārt atrasti ziemeļbriežu kauli (17 083) un tikai nedaudz aļņu (9), meža zirgu (4), zaķu (4) un vilku (3) kaulu. Atzīmējami arī rubeņu (26) un ūdensputnu kauli. Pētījumi pierādījuši, ka paleolīta beigu posma apmetnēs pārstāvēti arī bebri, bet Baltijas ledus ezerā kā iespējamie medību objekti atzīmējami roņi, vaļi, zivis un uz ledājiem mītošie polārie lāči.

Skaitliski vislielāko atradumu grupu veido kasikļi – ap 40% no visu rīku kopskaita. Tie galvenokārt veidoti no nažveida šķilām, tiem ir izliekta darba daļa. Vēl sastopami t.s. dubultkasikļi, apaļīgi, vēdekļveida un bumbierveida kasikļi, kas visi ir senas formas (9. att.: 8, 9, 11–14). Griežņu ir nedaudz mazāk – 34%, bet to formas daudzveidīgas – gan ķīļveida vidusgriežņi, gan stūra griežņi, gan sānu griežņi (9. att.: 1–4). Nažiem nereti retušētas un stipri nolietotas abas malas (9. att.: 6). Sastopami arī kombinētie rīki (9. att.: 10). Rīki ir stipri nolietoti, saskrambāti, nereti salauzti. Tas liecina par to lielo nozīmi un plašo pielietojumu saimnieciskajā dzīvē. Līdzīgas formas kasikļi, griežņi un naži iegūti ne tikai Salaspils Laukskolas mītņu vietās, tādi bija arī starp Ikšķiles, Skrīveru Lielrutuļu, Sēlpils, Ziedoņskolas, Vedgu, Ciemaldes un Jaunsvirlaukas Avotiņu savrupatradumiem.

Polijas ziemeļaustrumos – Mazuru ezeru apkaimē, Kaļiņingradas apgabālā un Austrumbaltijā galvenokārt, kā jau minēts, iegūti ziemeļbriežu kaulu savrupatradumi, kas attiecināmi uz leduslaikmeta beigām – pēcloduslaikmeta sākumu. Taču Austrumbaltijā varēja ķert vēl citus zvērus un jūras piekrastē medīt roņus. Apkārtne mitinājās arī daudz dažādu putnu. Bargajos augšējā driasa apstākļos orientēties tikai uz viena, kaut arī ļoti noderīga zvēra medībām būtu bijusi pārāk bīstama medību stratēģija.

Ziemeļbriedim tomēr bija izcila loma seno cilšu dzīvē. Ziemeļbriedis ir īpaši spējīgs piemēroties arktiskajiem apstākļiem. Vēl tagad šīs sugas pēcteči (*Rangifer tarandus fennicus*) dzīvo Skandināvijas ziemeļos. Ziemeļbrieži ir bara dzīvnieki, kuriem, meklējot ganību laukus, ir tendence migrēt. Novērots, ka pavasaros briežu bari dodas pārgājienos uz ziemeļiem, pieturoties lielāko upju ielejām, bet rudenos atgriežas uz savām ziemas ganību vietām. Katrā ziņā migrācijas ceļu un raksturu noteica konkrētā reģiona apstākļi. Iespējams, ka Baltijas ledus ezera austrumu piekrastē vēlajā paleolītā ziemeļbriežu ziemas ganības bija Ziemeļaustrumpolijas,

Dienvidlietuvas, Ziemeļbaltkrievijas līdzenumos, kur iegūts lielāks šo dzīvnieku kaulu daudzums un atklāts intensīvāks apmetņu tīkls. Austrumbaltijas vidus un ziemeļu apgabalus brieži varbūt sasniedza savos vasaras pārceļojumos. Zinot šos maršrūtus, noteiktās vietās, piemēram, tur, kur brieži pārpeldēja upes, tos gaidīja mednieki. Mēs pašlaik zinām četras šādas vietas pie Lielupes un vismaz septiņas Daugavas krastos. Savos klejojumos gan brieži, gan cilvēki pa Aiviekstes upi sasnieguši arī Lubāna krastus.

Vēlā paleolīta tundras apstākļos ziemeļbriedis bijis ļoti nozīmīgs medījums. Tas nodrošinājis cilvēkus ar gaļu un taukiem. Visvairāk tauku ieguva laikā no rudens līdz pavasarim. Tā, piemēram, 110 kg smags briežu buks, kas nomedīts septembrī, nodrošināja pieaugušu cilvēku ar pārtiku 76 dienas, t.i., apmēram divus mēnešus. Ādas un dzīslas noderēja slieteniem, apģērbim, segām, bet no ragiem un kauliem gatavoja darbarīkus un ieročus. Tas viss liecina, ka senā cilvēka dzīve bez ziemeļbrieža būtu pilnīgi neiespējama.

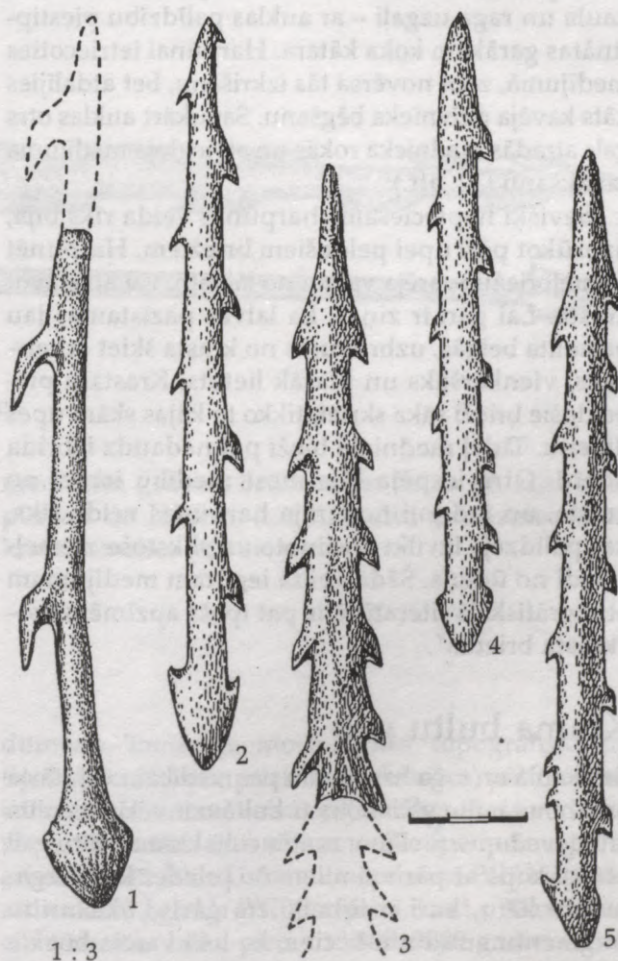
Medību organizēšana izrietēja no sabiedrības vajadzībām, dzīvnieku uzvedības un iespējas tos noķert. Ziemeļbriežu medības balstījās uz tādām to īpašībām kā paraža uzturēties baros, nebaidīšanās no cilvēkiem, atkārtotu, tradicionālu pārceļojumu maršrutu ievērošana. Acīmredzot arī senatnē, tāpat kā mūsdienās, medībās izmantoja dažādas bedres, aizžogojumus, cilpas. Tomēr par medībām vislabāk liecina saglabājušies senie medību riki.

Kaula un raga harpūnas

Viens no izplatītākajiem medību rīkiem senatnē bija harpūna. Latvijā kopumā zināmas 14 kaulā un ragā grieztas harpūnas, dažas veselas, bet lielākā daļa – fragmentāras, acīmredzot jau medībās salūzušas. Tās visas iegūtas kā savrupatradumi Lubāna ezera krastos un pie Dvietes Daugavas kreisajā krastā. Var izdalīt trīs galvenos harpūnu veidus: 1) harpūnas ar abpusēju zobojumu un lāpstveida bāzi, zobi tām nelieli, stūraini un izvietoti pamišus (10. att.: 2, 4, 5); 2) harpūnas ar abpusēju slīpu zobojumu un lāpstveida bāzi, zobi izvietoti gan pamišus, gan paralēli, pa pāriem (10. att.: 3); 3) atsevišķi izdalās kāda liela

harpūna ar nolauztu smaili, lieliem, stipri liektiem zobiem un neregulāri paplašinātu bāzi (10. att.: 1). Dažas harpūnas, šķiet, darinātas no ziemeļbrieža raga (10. att.: 1, 3, 4).

Līdzīgi atradumi labi pazīstami arī Baltijas baseina dienvidu un dienvidrietumu krastos. Tā pirmā veida harpūnas (Klarka 12 A tips) zināmas vēl Polijā (Lahmirovice, Dzivnovo), Austrumvācijā (Hāfeles savrupatradumi), Rietumvācijā (Štellmoras apmetnes augšējais slānis) un Dānijā (Skafteleva Zēlandes salā). Pēc Štellmoras apmetnes datiem šis harpūnu veids attiecināms uz paleolīta beigu posmu. Latvijas

10. att. Kaula un raga harpūnas:
1-3, 5 – Lubānas ezers, 4 – Dviete

atradumi gan vairāk līdzinās Polijā un Austrumvācijā zināmajiem, varbūt veidojot šo harpūnu lokālu apakšgrupu – austrumu variantu. Otrajam harpūnu veidam līdzīgi atradumi zināmi arī Dānijā (*Skeltingsted Bro, Vallengsgård Mose*), kur to lietošanu saista ar paleolīta beigām. Lielajai vienzoba harpūnai (trešais veids) līdzīgs rīks konstatēts Štellingmoras apmetnes augšējā slānī un Ekertsdorfā (tag. Kaļiņingradas apgabals). Tātad Latvijas teritorijā iegūtās arhaisko formu harpūnas visumā saistāmas ar jaunākā driasa laiku un tās izplatītas apgabalos, kur paleolīta beigās valdīja Ārensburgas un Svidru ziemeļbriežu mednieku kultūras. Pētnieki skaidrojuši šo harpūnu lietošanu medībās. Harpūnas – zobainie kaula un raga uzgaļi – ar auklas palīdzību piestiprinātas garākam koka kātam. Harpūnai ietrietoties medījumā, zobi novērsa tās izkrišanu, bet atdalījies kāts kavēja dzīvnieka bēgšanu. Savukārt auklas otrs gals atradās mednieka rokās un atvieglāja medījuma savākšanu (12. att.).

Sevišķi nepieciešams harpūnas veida rīks bija, uzbrūkot pāri upei peldošiem briežiem. Harpūnēt ziemeļbriežus varēja vai nu no laivām, vai arī stāvēt krastā. Lai gan ir ziņas, ka laivas pazīstamas jau paleolīta beigās, uzbrukums no krasta šķiet arhaiskāks, vienkāršāks un plašāk lietots. Krastam piepeldošie brieži sāka skriet, tikko to kājas skāra upes dibenu. Tādēļ mednieki bieži pat nedaudz iebrida ūdenī. Otra iespēja bija mest medību ieroci no krasta, un tad ļoti noderēja harpūnas veida rīks, kas palīdzēja izvilkt ievainoto un sliktstošo ziemeļbriedi no ūdens. Šādā veidā iegūtam medījumam etnogrāfiskajā literatūrā ir pat īpašs apzīmējums – “krasta briedis”.

Krama bultu gali

Bez kaula un raga harpūnām par medībām vēl stāsta arī krama bultu gali. Loks ar bultām ir vēlā paleolīta jaunievedums. Štellingmoras apmetnē krama bultu gali atrasti kopā ar pāris simtiem no priedes koka izgatavotu kātu, kuri ir līdz 90 cm gari. Loku un to fragmentu atradumi liecina, ka loki varēja būt no 1 m līdz 1,60 m gari. Arī visā Ziemeļeiropas vēlā paleolīta apmetnēs lielākā vai mazākā daudzumā atrastas krama bultas. Atsevišķās vietās Dānijā un

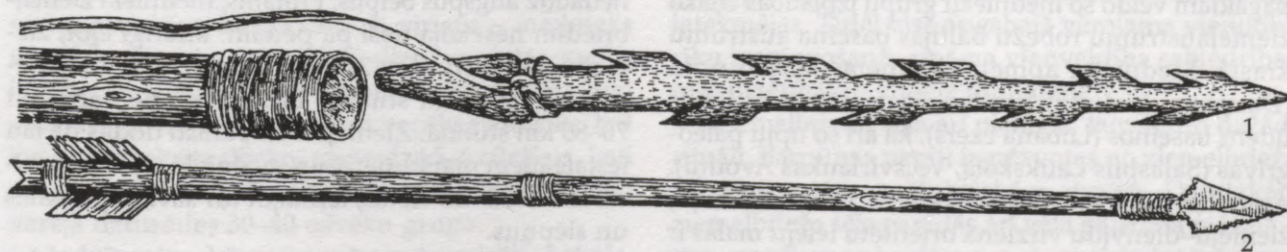
Vācijā tās konstatētas tiešā dzīvnieku (ziemeļbrieža, taura) kaulu tuvumā vai pat iestrēgušas tajos. Bultas bija nelielas – no 3 līdz 5 cm garas, bet to svars sniedzās no 0,6 līdz 3,2 g, pārsvarā 1,5 un 2 gramī. Pēc formas Salaspils Laukskolā sastopami trīs tipu bultu gali: 1) bultu gali ar izteiktu kājiņu, 2) asimetriski veidoti bultu gali, 3) vītollapasveida bultu gali bez izteiktas kājiņas. Jāatzīmē, ka vairākumam bultu galu bija nolauzta smaile, dažiem arī kāts. Arī it kā veselajiem eksemplāriem smailes galā bija saskatāmi atšķēlumi un gareniskas skrambas. Tas acīmredzot liecina, ka savā laikā krama bultu gali tikuši intensīvi lietoti (11. att.).

Pēdējos gados Dānijā veikti eksperimenti, izgatavojot un pielietojot krama kātveida bultu galus. Iegūtie rezultāti rāda, ka prasmīga meistara rokās no krama serdeņa atskaldīta nažveida šķila pārtop bultas galā apmēram divarpus minūtēs. Eksperimentāli izgatavotie pāris simtu bultu gali tika izmēģināti, izšaujot tos uz imitētiem mērķiem – meža cūku, aitām, lielākām zivīm, kā, piemēram, līdakām. Tika mērķēti arī uz dažādiem citiem objektiem – kokiem, krūmiem, pat zemi, kurā nejauši varēja trāpīt akmens laikmeta mednieka bulta. Šo darbību rezultātā bultu gali ieguva atlauzumus, skrambas un gareniskus švīkājumus, kas bija radušies īsā, aktīvā kontaktā ar citu materiālu – gaļu, kaulu vai koku. Tādas pašas iezīmes bija saskatāmas arī uz senajiem rīkiem, liecinot, ka šādas krama smailes senatnē tik tiešām lietotas kā bultu uzgaļi. Lielākus un smagākus eksemplārus, iespējams, izmantoja kā metamo šķēpu galus, izmetot tos ar šķēpmeti.

Eksperimenti labi parādīja bultu galu efektivitāti. Nelielās, samērā vieglās krama bultas ar izteikto kājiņu un simetriskām atkarpēm bija viegli iestiprināmas kātā, stabilas un nodrošināja precīzu bultas lidojumu. Ar koka kātā iestiprinātām bultām varēja trāpīt 100–200 m attālumā, bet visefektīvākais šāds ierocis bija 20–50 m attālumā. Izmēģinājumos nereti gan tika šauts no 10 m attāluma. Asā smaile veicināja bultas caursites spējas un medījuma noasiņošanu. Dažkārt bultas pat caururba medījumu. Daži pētnieki uzskata, ka krama bultu gali ar asajām smailēm un malām bijuši labāki pat par metāla bultām. Ar krama bultām, kā parādīja izmēģinājumi, varēja

11. att. Krama bultu gali no Salaspils Laukskolas apmetnes

12. att. Harpūnu un bultu galu pielietošana:

1 – kaula harpūna ar atdalījušos kātu, 2 – iekārtots krama bultas gals

medīt vidēja lieluma un arī lielākus dzīvniekus. Tātad mūsu rīcībā esošie materiāli apliecina, ka Latvijas teritoriju leduslaikmeta pašās beigās sasniegušas

mednieku grupas, bruņotas ar kaula un raga harpūnām un lokiem, kur kā bultu gali izmantotas krama smailes (12. att.).

Hronoloģijas problēma

Latvijas vēlā paleolīta kaula un raga harpūnu un krama rīku atradumi visumā iekļaujas Ziemeļeiropas Lielā līdzenuma vēlā paleolīta kultūru izplatības lokā. Īpaši tas attiecināms uz teritoriju no Vislas rietumos līdz Dņeprai austrumos, no Karpatu kalniem dienvidos līdz Nemunas baseinam ziemeļos, kur izplatīta Svidru kultūra, bet sastopami arī Ārensburgas kultūras tradīcijām atbilstoši atradumi. Tos datēt ir grūti, jo tie atrodas smiltājos, kur nav izteikta stratigrāfija, un bieži sajaukti ar vēlāku laiku atra-

dumiem. Tomēr ģeomorfoloģiski, topogrāfiski un tipoloģiski (t.i., pēc priekšmetu formām) pētniekiem izdevies atradumus saistīt ar jaunākā driesa periodu un preboreālā laika sākumu. To apstiprina poļu arheologa R. Šilda Calovanes apmetnē Polijā iegūtie radioaktīvā oglekļa (^{14}C) datējumi, kas t.s. Mazovijas ciklu datē ar laiku pirms 10 800–9700 gadiem. Arī Lietuvā Kabeļu 2. apmetne, kas pārstāv vēlo Svidru kultūru, datēta ar laiku pirms 10 550–9820 gadiem. Tātad Svidru kultūras beigu posmu varētu saistīt ar

9. g.t. pr.Kr. otro pusi un 8. g.t. pr.Kr. pirmo ceturksni. Iespējams, ka ar šo laikposmu saistīta arī Latvijas teritorijas senākā apdzīvotība. Par atradumu senumu liecina:

1) apmetņu atrašanās augstajās senajās upju terasēs, 2) atradumu raksturīgākais izvietojums kramu ligzdās, 3) biežais patinējums, kas krama priekšmetiem piešķir baltu, zilganbaltu, pelēcīgi

baltu, zaļganu nokrāsu un kas uz mezolīta laika atradumiem vairs neveidojas, 4) atradumu formas, kas atkārtoti Ziemeļeiropas vēlā paleolīta laika rīku formas.

Salaspils Laukskola ar tai raksturīgajiem kātveida bultu galiem varētu būt senāka par visām citām mums pašreiz zināmajām atradumu vietām Latvijā.

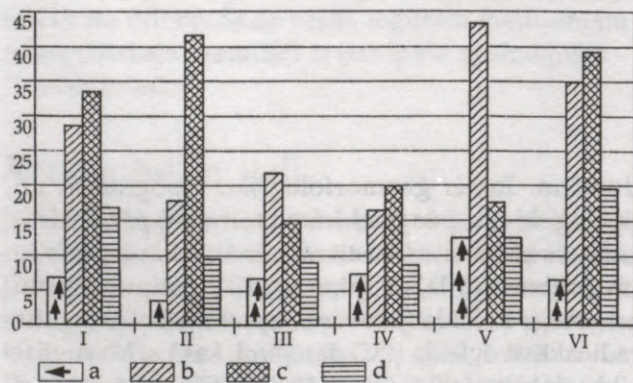
Vēlā paleolīta ziemeļbriežu mednieku sabiedrība

Latvijā vēlā paleolīta beigās un pēcdeduslaikmeta sākuma posmā savos medību pārgājienos uzturējās ziemeļbriežu mednieku grupas. Latvijas teritorija pagaidām veido šo mednieku grupu izplatības tālāko ziemeļaustrumu robežu Baltijas baseina austrumu krastā. Mednieku apmetnes situētas lielāko upju (Daugava, Lielupe) krastos un ar tām saistītajos ūdens baseinos (Lubāna ezers), kā arī šo upju paleogrīvās (Salaspils Laukskola, Vecsvirlaukas Avotiņi). Apmetņu izvietojumā piekrastes zonā vai dziļi, ziemeļu–dienvidu virzienā orientētu ieleju malās ir ļoti sena ziemeļbriežu mednieku tradīcija, kas Ziemeļeiropā novērota jau kopš Hamburgas kultūras laikiem. Te jāmin Meiendorfa un Štellmora Elbas ielejā Vācijā, apmetnes Oderas un Vislas baseinā Polijā, piemēram, Kopenices ielejā u.c. Šāds apmetņu izvietojums saistīts ar ziemeļbriežu migrācijas ceļiem

un vietām, kur tie šķērsoja upes. Tādas varēja būt brasla vietas vai sašaurinājumi ielejās. Brasli, iespējams, bija arī Daugavā pie Salaspils, Ikšķiles un nedaudz augšpus Sēlpils. Protams, mednieki ziemeļbriedim nesekoja tieši pa pēdām. Mierīgi ejot, ziemeļbriežu ātrums ir 7–10 km stundā, viegli skrienot – līdz 50 km stundā, bet galopā tie var veikt 70–80 km stundā. Ziemeļbrieži parasti dodas pa jau iestaigātiem maršrutiem, un mednieki tos var sagaidīt labi zināmās vietās, ierīkojot tur savas apmetnes un slēpņus.

Ļoti raksturīga šai ziņā ir Salaspils Laukskolas apmetne. Tur kramu ligzdas izvietotas grupveidā. Vienā grupā bijušas sešas ligzdas, bet iespējams, ka apmēram 0,5 km uz ziemeļiem atradies otrs šāds pats grupējums, kas vēlākas apdzīvotības dēļ nopostīts. Vietējie iedzīvotāji zināja stāstīt, ka krama asmeņi atrasti arī kādu kilometru pa upes krastu uz augšu. Tātad šeit netālu no upes paleogrīvas bijusi vieta, kur ziemeļbrieži un to mednieki atgriezušies daudzas reizes.

Visās sešās kramu ligzdās rīku sastāvs bija samērā vienveidīgs (13. att.), norādot uz šo mītņu vietu zināmu hronoloģisku un arī funkcionālu līdzību. Visās vietās atrasti krama bultu gali, kas veidoja 7–14% no visu rīku kopskaita katrā atsevišķā ligzdā. Arī kasīkļu un griežņu skaits bija diezgan līdzīgs, izņemot otro ligzdu, kur pārsvarā kasīkļi, un piekto ligzdu, kur savukārt dominēja griežņi. Šajā vietā varbūt strādājis īpašs griežņu uzasināšanas meistars. Katrā kramu ligzdā iegūti arī urbji un naži. Tas viss liecina, ka šajās mītņu vietās un pie tām veiktas dažādas saimnieciskās darbības – medījumu sadale,

13. att. Krama rīku sastāvs Salaspils Laukskolas apmetnē, I–VI koncentrācijas vietā:

a – bultu gali, b – griežņi, c – kasīkļi, d – dažādi

ādu apstrāde, kaula un raga griešana, krama rīku uzlabošana utt. Tikai viena darbība te netika veikta – krama pirmapstrāde, jo domājams, ka krams nažveida šķilu un pat gatavu rīku veidā jau tika atnests līdzī.

Nav skaidrs, vai šādas apmetnes pie ūdensceļiem radušās viena apmeklējuma rezultātā, vai arī atkārtoti atgriežoties vienā un tajā pašā vietā. Liekas, ka varēja būt abējādi. Ar kramiem bagātākās apmetnes acīmredzot veidojās, mednieku grupām atkārtoti atgriežoties medībām piemērotajās vietās. Tas tomēr, kā rāda etnogrāfiskie piemēri, varēja ilgt kādus 20–30 gadus, līdz vieta tika "izsmelta" un arī ziemeļbrieži mainīja savu ceļojumu maršrutus.

Kramu ligzdu grupējumi acīmredzot atbilda kādas lielākas mednieku grupas apmetnei, kurā apvienojušās piecas sešas mazākas mobilas mednieku grupiņas, kuras veidoja vīrietis – mednieks un viņa ģimene. Atsevišķās slietēņu vietas varēja iezīmēt vienas ģimenes mītni. Ja ģimenē bija divi vecāki ar bērniem un vēl kāds vecāks radnieks, tad iemītnieku skaits slietenī sasniedza 5–6 cilvēkus. Ļoti aptuveni rēķinot, Salaspils Laukskolā vienlaicīgi varēja uzturēties 30–40 cilvēku grupa.

Iedzīvotāju blīvums acīmredzot bijis neliels. Dažādi autori min atšķirīgus skaitļus un veic sarežģītus aprēķinus, kas tomēr ir ļoti aptuveni. Ja mēs pieņemtu vidējo skaitli, t.i., ka uz 100 km² dzīvojis viens cilvēks, tad Latvijas teritorijā vēlajā paleolītā vienlaicīgi varēja uzturēties 650 cilvēku. Tomēr, zinot, ka apdzīvota bija tikai daļa tagadējās Latvijas teritorijas, šo skaitli vajadzētu dalīt apmēram uz pusi, tātad iedzīvotāju skaits – 300 cilvēku. Ja vienā grupā bija apmēram 30–40 cilvēku, tad Latvijas teritoriju rudens un pavasara pārgājienos pārstaigāja apmēram 10 šādu grupiņu.

Leduslaikmeta beigās Ziemeļeiropas Lielajā līdzenumā bija vienādi ekoloģiskie apstākļi: tundras veģetācija, samērā vēss klimats un ziemeļbriežu bari, kurus medīja mobilas mednieku grupiņas, kas vajadzības gadījumā apvienojās, veidojot t.s. grupu sabiedrību. Šajā sabiedrībā visi bija vienlīdzīgi, un šķiet, ka vienīgie kritēriji darba dalīšanā bija vecums

14. att. Ziemeļbriežu attēli Kombarelas alā Ziemeļfrancijā

un dzimums. Liela nozīme bija atsevišķas personības īpašībām un pieredzei. Visā Ziemeļeiropas līdzenumā iedzīvotāju blīvums bija neliels, grupas, iespējams, pārvietojās bez kādām robežām un savstarpēji ietekmējās. Tādēļ visā apgabalā vērojama vienotība rīku izgatavošanā, zināma vienveidība sabiedrības organizētībā un kopēja mitoloģija.

Ziemeļbriedis tika arī pielūgts: tam veltīti dažādi rituāli, harpūnas nereti izgatavotas no ziemeļbrieža raga un rotātas ar maģiskām zīmēm. Daudzkārt ziemeļbrieža tēls parādās arī vēlā paleolīta mākslā – gan gravējumos kaulā un ragā, apaļskulptūrās, gan arī zīmējumos uz klinšu un alu sienām. Visvairāk attēloti skrejoši vai upi pārpeldoši briežu bari, bet citkārt tie tēloti nelielā skaitā vai vienatnē mierīgi ganāmajos (14. att.). Cilvēku statuetes (Maltā, Krievijā, arī Francijā) rāda cilvēkus slēgtā ādas tērpā ar kapuci.

Latvijas teritorija gan pēc apmetņu izvietojuma, gan krama un kaula rīku kompleksiem, gan, iespējams, sociālās un garīgās dzīves orientācijas pilnībā pieslejas Eiropas ziemeļu apgabalam. Pagaidām paliek mīkla, kādēļ ziemeļbriežu mednieku pēdas apraujas tieši pie Daugavas krastiem. Varbūt tas saistīts ar atradumu trūkumu un nepietiekamu ziemeļu teritoriju apzināšanu, bet varbūt tomēr tā ir likumsakarība. Apdzīvotība bija reta, un ziemeļbriežus un to medniekus te varbūt pārsteidza un apstādināja straujās un dramatiskās klimata, augu un dzīvnieku valsts izmaiņas pārejā uz pēcduslaikmetu.

II nodaļa

MEZOLĪTS

7600.–4500. g. pr. Kr.

Ilga Zagorska

Agrais mezolīts

Dzīvesvietas

Nodarbes veidi

Agrā mezolīta kultūras izcelsme

Vidējais mezolīts

Dabas apstākļi un apdzīvotība

Mājokļi un saimnieciskā dzīve

Medības un zveja

Kundas kultūra Austrumbaltijā

Vēlais mezolīts

Dzīvesvietas

Saimnieciskā dzīve un māksla

Kultūras piederība

Apbedīšanas tradīcijas mezolītā

Mezolīta sabiedrības struktūra

Mezolitā – vidējais akmens laikmets – ir posms starp senāko un jaunāko akmens laikmetu. Ilgus gadus pētnieki šo posmu neatzina par patstāvīgu akmens laikmeta sabiedrības attīstības etapu. Atradumu bija maz, un tos pieskaitīja gan paleolīta mantojumam, saucot tos par epipaleolītiskiem, gan arī neolīta aizsākumiem, dēvējot šo periodu par bezkeramikas neolītu. Tomēr pamazām materiāli krājās, uzlabojās datēšanas metodes un kļuva skaidrs, ka starp senāko un jaunāko akmens laikmetu pastāv vidējais posms – patstāvīgs, savdabīgs laikmets ar tikai tam raksturīgām kultūras un sadzīves tradīcijām.

Terminu “mezolīts” Rietumeiropā sāka lietot 19. gs. beigās, sākumā šim jēdzienam piešķirot tīri tipoloģisku raksturu. 20. gs. 30. gados un vēlāk G. Klarka un V. Čailda darbos termins “mezolīts” ieguva ne tikai tipoloģiski hronoloģisku, bet arī ekonomisku raksturu. Arī Austrumeiropā 30.–40. gados sāka izdalīt mezolīta posmu, kas vēlāk traktēts kā specifisks saimniecības tips, svarīgs etaps ražošanas spēku attīstībā.

Mūsdienās pētnieki, kā, piemēram, D. Praiss, S. K. Kozlovskis, Ļ. Koļcovs un citi, uzskata, ka mezolīta laikmetu nevar izdalīt pēc kādas vienas pazīmes, tas jāaplūko kopumā, saistībā ar apkārtējo vidi. Termins “mezolīts” kļuvis par sinonīmu mednieku, zvejnieku un savvaļas augu savācēju saimniecībai, kas pēcdeduslaikmetā attīstījās Ziemeļeiropas mežu joslā, cilvēkiem apgūstot ar iztikas līdzekļiem bagātos mežus, ūdeņus un jūras piekrasti. To var uzskatīt par vēlā paleolīta sabiedrības adaptāciju pēcdedus-

Agrais mezolīts

Vidējā akmens laikmeta sākumā Latvijas teritorija joprojām apdzīvota reti. Piekrastes joslā daļa apmetņu, iespējams, applūdināta vēlākos periodos, ceļoties ūdens līmenim jūrā. Tomēr arī iekšzemē par cilvēku klātbūtni preboreālā laika

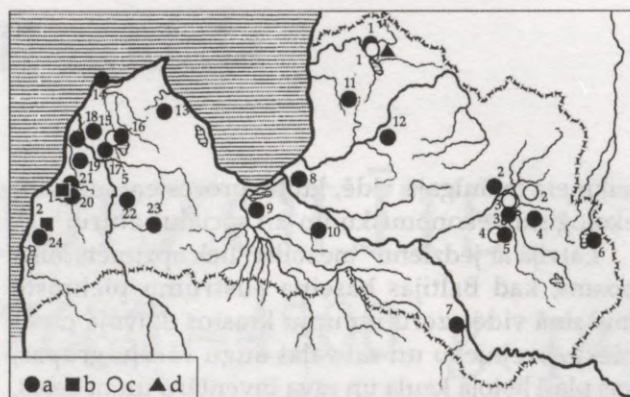
laikmeta mainīgajā vidē, kultūrprocesiem iegūstot ekoloģisku, ekonomisku un arī sociālu saturu.

Latvijā ar jēdzienu “mezolīts” tiek apzīmēts laika posms, kad Baltijas baseina austrumu piekrastē mežainā vidē ezeru un upju krastos dzīvoja mednieku, zvejnieku un savvaļas augu vācēju grupas, kas plaši lietoja kaula un raga inventāru un nelielus, no šļūdoņa sanestiem krama oļiem darinātus rīkus. Mezolīta sākumā vēl jūtamas iepriekšējā perioda krama apstrādes tradīcijas, bet laikmets beidzas ar keramikas – māla trauku izgatavošanas prasmes apgūšanu. Ziemeļlatvijā, Burtnieku ezera krastā, saglabājušās arī uz mezolītu attiecināmas apbedījumu vietas.

Vidējais akmens laikmets aptver laiku no 8. g.t. pr.Kr. otrā ceturkšņa līdz 5. g.t. pr.Kr. vidum, tātad apmēram trīstūkstoš gadu ilgu posmu. Tas klimatiski atbilst preboreālā laika otrajai pusei (PB₂), boreālajam laikam (BO) un atlantiskā perioda pirmajai pusei (AT₁). Baltijas baseina attīstībā mezolīts saistās ar Joldijas jūru, Ancilus ezeru un Litorīnas jūras sākuma stadiju. Liela nozīme visos sabiedrības attīstības senākajos periodos bija apkārtējai videi – izmaiņām ģeogrāfiskajos apstākļos, klimatā, augu un dzīvnieku valstī, kā arī dabas resursos, no kuriem cilvēks vēl bija ļoti atkarīgs.

Vidējais akmens laikmets sniedza bagātīgas iespējas medīt, zvejojot, vākt savvaļas augus tiem senajiem iedzīvotājiem, kas, pārvarot krasās klimata un apkārtējās vides maiņas, spēja izdzīvot un piemēroties jaunajiem apstākļiem.

otrajā pusē (apmēram 7600.–7000. g. pr. Kr.) liecina tikai atsevišķi savrupatradumi Daugavas krastos, kā arī dažas dzīvesvietas Ziemeļlatvijā – Burtnieku ezera krastos un Dienvidaustrumlatvijā – Lubāna baseinā (15. att.).

15. att. Mezolīta atradumi:

a – kaula rīku savrupatradumi, b – krama rīku savrupatradumi, c – apmetnes, d – kapulauki (Zvejnieki)

Latvijā pēcdeduslaikmeta sākumā Joldijas jūras krastos vēl bija samērā vēss un sauss laiks. Saglabājās leduslaikmeta beigu posmam raksturīgie augi, nedaudz pieaugot bērza īpatsvaram. Ūdens līmenis strauji kritās, sasniedzot viszemāko atzīmi visā Baltijas baseina pastāvēšanas laikā. Atsedzās plašas piekrastes joslas, bagātas lagūnām un purvājiem, it īpaši upju deltu rajonos. Mitrākajās vietās sākās kūdras veidošanās, bet sausākās, augstākās un smilšainākās teritorijas pakāpeniski pārklāja bērzu un priežu audzes. Bet drīz – preboreālā laika otrajā pusē klimats strauji kļuva siltāks un mitrāks. Līdzās priedēm un bērziem mežos parādījās egles, bet ezeru un upju krastos – alksnāji un kārklu audzes.

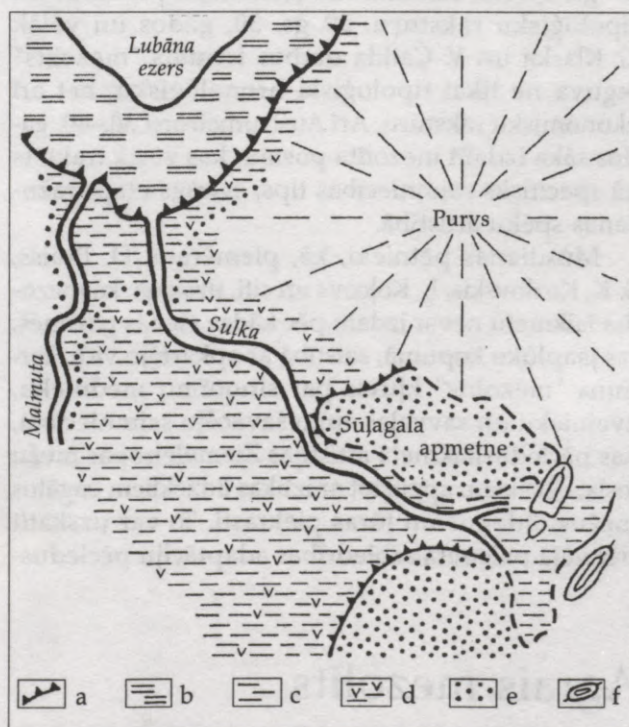
Dzīvesvietas

Jau agrā mezolīta sākumā cilvēku klātbūtnes pēdas parādās divu lielu, visu akmens laikmetu apdzīvotu ezeru krastos.

Pirmkārt, tas ir Lubāna ezers Latvijas dienvidaustrumu daļā. Tas ir viens no lielākajiem ezeriem Latvijā, ar zemiem, lēzeni un purvainiem krastiem. Ezerā ietek desmit upes, bet no tā iztek viena – Aiviekste, kas sevišķi bagāta pietekām. Ne visai dziļais ezers ar bagātu upju un upišu tīklu acīmredzot bijis ideāla zvejas un medību vieta akmens laikmeta cilvēkiem (15. att).

Otrs ir Burtnieku ezers Ziemeļlatvijā. Šis ezers virzienā no ziemeļrietumiem uz dienvidaustrumiem ir 13,3 km garš, ap 6 km plats, krasti tam lēzeni un purvaini, tikai dienvidaustrumos augsti un stāvi. Tajā ietek vairākas lielas upes, kā Rūja, Seda, Briede, bet notece notiek pa Salacu. Ezerā krastos ir samērā daudz akmens laikmeta pieminekļu, bet ar mezolīta apdzīvotību saistās tā ziemeļu krasts. Ezers veidojies šļūdoņa atstātajā ielejā, un tā ziemeļu krastu aizņem ZR–DA virzienā orientēts grants paugurs, t.s. drumlīns. Iespējams, ka pēcdeduslaikmeta sākumā paugurs veidojis ezerā iestieptu pussalu vai pat salu, uz kuras tad arī apmetušies senākie iedzīvotāji.

Abas agrajā mezolītā apdzīvotās apmetnes Latvijā izvietojušās minēto ezeru krastos. Sūļagala apmetne saistīta ar Lubāna ezeru, bet Zvejnieku II apmetne – ar Burtnieku ezera ziemeļaustrumu piekrasti. Līdzīgi ar ezera krastu saistīta arī Sasmukas apmet-

16. att. Sūļagala apmetnes situācijas plāns (pēc I. Loze 1989): a – ezera krasta līnija pirms ūdens līmeņa regulēšanas, b – purvains līdzenums, bijušais ezers, c – zemais purvs, d – purvains līdzenums, apaudzis ar kokiem, e – smiltājs, f – pakalni

ne pie Biržuļu ezera Ziemeļrietumlietuvā. Citādā situācijā ir agrā mezolīta Pulli apmetne Dienvidrietumigaunijā – tā saistīta ar Joldijas jūras lagūnas krastu. Dažas no šīm apmetnēm, kā Zvejnieki II un Sasmaukas apmetne, izmantotas arī turpmākos akmens laikmeta posmos, bet citas, kā Sūlagals un Pulli apmetne, saistītas tikai ar vidējā akmens laikmeta sākuma posmu. Šīs apmetnes pētniekiem īpaši svarīgas, jo sniedz tīru, nesajauktu, vienu atsevišķu akmens laikmeta posmu raksturojošu atradumu kompleksu.

Ļoti raksturīga šim laikam ir Sūlagala apmetne. Tā izvietojusies nelielā salasveidīgā paugurā senā ezera krasta slīpajā nogāzē (16. att.). Ģeologi šo krastu saista ar preboreālo laiku. Smalkgraudainajās, gaišajās preboreālā laika smiltīs iegūti gan kaula un raga, gan arī krama rīki, liecinot par dažādajām šeit norisūšajām saimnieciskajām aktivitātēm. Sūlagalā iegūti kaula bultu gali, harpūnas, gludi šķēpi un raga kalti, īleni u.c. rīki. Neliels, bet raksturīgs ir krama rīku komplekss. Spriežot pēc rīku izmēriem, izmantoti nelieli, 2–2,5 cm gari krama oļi brūnganā vai pelēcīgā nokrāsā. Iespējams, ka tie bijuši vietējie, šļūdoņa sanestie un zemes virspusē atrastie krama gabali. Rīki, šķiet, pagatavoti no vienlaukuma nuklejiem ar atspiešanas tehnikas palīdzību – tātad citādi nekā vēlajā paleolītā. Rezultātā ieguva regulāras šķīlas ar taisnām, paralēlām malām, kuras izmantotas kā naži vai arī kā sagataves bultu galiem, kasīkļiem, griežņiem. Apmēram puse no visiem rīkiem vēl gatavota no nažveida šķīlām, bet pārējo darināšanā jau izmantotas neregulāras krama atšķīlas. Starp atradumiem interesantākais un raksturīgākais ir t.s. pēcsvidru tipa bultas gals.

Otra raksturīga šī perioda dzīvesvieta ir Zvejnieku II apmetne pie Burtņieku ezera. Grants paugura veidotās pussalas ziemeļu nogāzē, aizsargāta no vējiem, atradusies seno cilvēku apmetne. Tā ierīkota pie paša ūdens. Te celti mājokļi, ierīkoti pavardi un veiktas dažādas saimnieciskās darbības. Sakarā ar to, ka vieta ilgstoši apdzīvota un ūdens līmenis vairākkārt mainījies, mītņu kontūras nav izsekojamas, bet neregulāras akmeņu konstrukcijas varētu norādīt bijušo pavardu vietas. Arī šajā apmetnē iegūts bagātīgs kaula un raga rīku klāsts – platzobainas harpūnas, gludi šķēpi, adatveida bultas,

bultas ar rievām krama asmeņu ielikšanai, dunči, kalti, īleni, raga kapļi un cirvji. No rotām jāmin kā piekariņi izmantoti dzīvnieku zobi un kaula plāksnītes. Atsevišķus rīkus klāj paralēlu iegriezumu vai rombveida ornamenti. Krama rīku nav daudz, un tiem divējāds raksturs. Daļa rīku – bultu gali, kasīkļi, naži – izgatavota no lielām, augstvērtīgām krama nažveida šķīlām, šķiet, atšķeltām no divlaukumu nuklejiem, t.i., vēl nedaudz atbalsojot seno, paleolītisko tehniku. Tomēr vairums rīku jau gatavots no zemas kvalitātes krama oļiem, no kuriem atšķeltas nelielas, mikrolītiskas nažveida šķīlas, bet no tām savukārt darināti rīki. Apmetnes senākajā daļā – nogāzes augšpusē pat izdevās atsegt šādu krama apstrādes darbnīcu, kur senais meistars nažveida šķīlas centies iegūt no krītainajiem zemas kvalitātes krama oļiem.

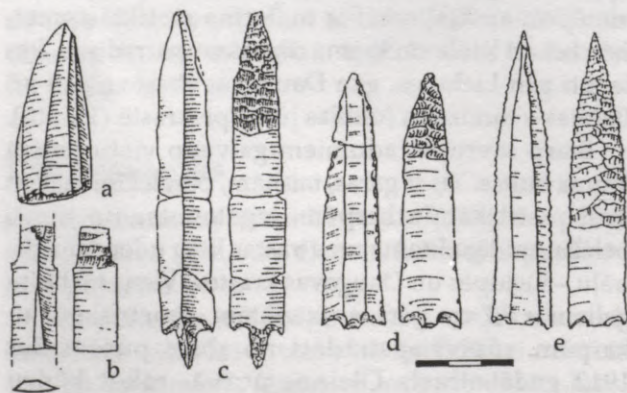
Vairākās apmetnēs veikta datēšana ar radioaktīvā oglekļa (¹⁴C) metodi. Tā Pulli apmetne tikusi apdzīvota no 7600. līdz 7500. g. pr. Kr. Sūlagala apmetnē zem apdzīvotības slāņa iegūts datējums 7625. g. pr. Kr., tātad apmetne nevarēja būt ierīkota agrāk par šo laiku, savukārt Zvejnieku II apmetnes apakšējā slānī iegūtais dzīvnieku kaulu materiāls datēts ar 7. g.t. pr. Kr. sākumu, t.i., ar laiku pirms 8500±460 gadiem. Tā mēs iegūstam aptuvenu agrā mezolīta posma datējumu Austrumbaltijā, t.i., 7600.–7000. g. pr. Kr.

Šķiet, ka jaunas ienācēju grupas mezolīta sākumā apguvušas plašākas teritorijas, cenšoties piemēroties vietējiem apstākļiem. Par to liecina ne tikai apmetnes, bet arī kaula un krama rīku savrupatradumi, kas iegūti gan Lielupes, gan Daugavas krastos, gan arī Baltijas – toreizējās Joldijas jūras piekrastē (15. att.).

Starp savrupatradumiem galveno vietu ieņem krama bultas. Tās ir garas, taisnām, paralēlām malām un simetriskām atkarpēm, izgatavotas no tumši pelēka, spīdīga krama un atrastas lielo ūdens maģistrāļu – Lielupes un Daugavas krastos. Viens no bultu galiem ir 7,7 cm garš, ar izteiktām, simetriskām atkarpēm, rūpīgi apstrādāts no abām pusēm. Tas 1912. gadā atrasts Olaines purvā, rokot kūdru (17. att.: d). Otrs, fragmentārs bultas gals atpazīts starp 20. gs. 30. gados F. Baloža Jersikas pilskalnā veikto izrakumu materiāliem, tāpat atrasts konusveida nuklejs un no tā atšķeltas nažveida šķīlas (17. att.: a, b). Par minēto bultu galu vecumu ilgi

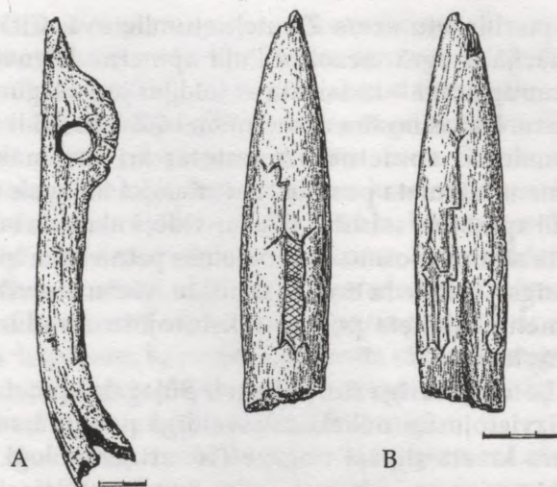
sprieda un strīdējās, attiecinot tos uz dažādiem akmens vai pat bronzas laikmeta posmiem. Strīdu izšķīra līdzīgas formas bultu galu atradumi Pulli apmetnē, tāpat arī citās šī perioda dzīvesvietās, piemēram, Krumpļevo apmetnē Daugavas augštecē u.c. (17. att.: c, e).

Ar Daugavu saistītā Lubāna ezera krastos un sēkļos iegūti mezolīta sākuma posmam raksturīgi medībās un zvejā pazaudēti kaula un raga rīki – adatveida bultu gali, zivju šķēpi un harpūnas, norādot, ka jau šajā laikā tiek apgūti ezeru un arī mazāku, ezeros ietekošu upīšu krasti. Kaula rīku savrupatradumiem īpaši bagāta ir Latvijas rietumu piekraste, kur daļu no atradumiem varētu saistīt ar mezolīta sākuma posmu (18. att.: A, B). Interesants un noslēpumains ir t.s. virsaiša zizlis – 35,7 cm garš raga rīks, kuram paplašinātajā daļā izurbts caurums (18. att.: A). Līdzīgi rīki zināmi gan Baltijas jūras austrumu, gan rietumu piekrastēs. Francijas teritorijā tas pazīstams jau paleolītā – Madlēnas kultūrai piederošajās dzīvesvietās. Latvijā tomēr šādus rīkus varētu saistīt ar mezolītu, jo līdzīgs rīks iegūts Zvidzes apmetnes (Lubāna līdzenums) apakšējā slānī. Par šo rīku nozīmi izteiktas dažādas domas: vieni pētnieki tos uzskata par sakrāliem rīkiem, citi tiem piedēvē praktiskāku lietojumu – tie esot bijuši bultu kātu iztaisnotāji vai medībās izmantoti ieroči.

17. att. Krama rīki:

a – krama nuklejs no Jersikas, b – krama bultas gala fragments no Jersikas, c – krama bultas gala savrupatradums no Ringuveniem Lietuvā, d – krama bultas gala savrupatradums no Olaines, e – krama bultas gals no Pulli apmetnes Igaunijā

18. att. Užavas upē atrastais raga rīks, t.s. valdnieka zizlis (A), un kaula duncis ar briežveidīga dzīvnieka attēlu (B)

Uz kāda cita savrupatraduma – Užavas apkaimē atrasta kaula dunča plakanās virsmas iegriezts briežveidīga dzīvnieka siluets. Dzīvnieks attēlots sānskatā, ar vienkāršotām ķermeņa formām, iezīmētām kājām un neizdalītu galvu. Līnija dzīvnieka priekšpusē varētu norādīt uz medību momentu – skrejoša dzīvnieka nogalināšanu ar harpūnu (18. att.: B). Dunča otrajā pusē iegrieztās līnijas grūtāk saprotamas. I. Loze domā, ka uz dunča varētu būt attēlots ziemeļbriedis, bet iegriezuma tehnika un tīklveida ornamenti vairāk raksturīgi vidējā akmens laikmetā darinātajiem dzīvnieku atveidiem.

Acīmredzot, daļēji saglabājoties iepriekšējai apdzīvotībai, mezolīta sākumā Latvijas teritoriju sasniedza jauna iedzīvotāju plūsma, sākumā izmantojot tos pašus labi zināmos ūdensceļus – Lielupi un Daugavu. Drīz seklo un plašo ezeru baseini ar tajos ietekošo un iztekošo upīšu tīklu, it īpaši Lubāna krasti, Burtņieku ezera piekraste un citas vietas tika apgūtas plašāk un pamatīgāk, ierīkojot tur isāku vai ilgāku laiku apdzīvojamas apmetnes.

Nodarbes veidi

Mainoties dabas apstākļiem – klimatam kļūstot siltākam, plašām teritorijām pārklājoties ar meža segu, priežu, bērzu un egļu audzēs savairojoties dzīvniekiem, pirmām kārtām alnim un upes bebram,

siltākajos ūdeņos palielinoties zivju sugu skaitam, paplašinās un daudzveidojas senā cilvēka saimnieciskā darbība.

Galvenā nodarbe – medības jau mainījušas savu raksturu. Ziemeļbriežiem Austrumbaltijas teritorijā izzūd, izbeidzas arī plašās, kolektīvās medības. Bērzu, priežu un egļu mežos izdevīgākas kļūst individuālas medības ar šķēpu, loku un bultām. Mainījies arī nomedīto dzīvnieku sastāvs – tas kļuvis krietni daudzveidīgāks. Šajā laikā Latvijā, spriežot pēc dzīvnieku kaulu atradumiem Sūļagala

No medību inventāra saglabājušās platzobainās harpūnas ar pretēji vērstu zobu pamatnē, šķēpi un bultas ar rievām sānos, kurās varēja ievietot krama asmeņus – t.s. ieliktnus. Bultas ar tajās iestiprinātām krama nažveida šķilām atrastas Zvejnieku II apmetnē un Lubāna ezera krastos (22. att.: 9). Liekas, ka šāds rīks medībās bija sevišķi noderīgs, jo asās krama šķautnes labi grieza zvēru biežās ādas. Agrajā mezolītā lietotas arī t.s. adatveida bultas – gludi, tievi kaula smaiļi ar apaļu vai stūrainu šķērsriezumu. Tās īpaši piemērotas nelielu dzīvnieku, kā arī putnu

1. tabula

Latvijas mezolīta paleozoologiskais materiāls

	Agrais mezolīts		Vidējais mezolīts		Vēlais mezolīts– agrais neolīts	
	Kauli	%	Kauli	%	Kauli	%
Meža cūka (<i>Sus scrofa</i> L.)	33	2,2	335	5,5	150	44,5
Alnis (<i>Alces alces</i> L.)	1378	91,7	4742	77	70	20,8
Staltbriedis (<i>Cervus elaphus</i> L.)	–	–	52	0,8	8	2,4
Stirna (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	3	0,2	21	0,4	4	1,2
Taurs (<i>Bos primigenius</i> L.)	–	–	16	0,3	16	4,7
Savvaļas zirgs (<i>Equus caballus</i> L.)	–	–	27	0,5	5	1,5
Bebrs (<i>Castor fiber</i> L.)	71	4,7	746	12,1	22	6,5
Ūdrs (<i>Lutra lutra</i> L.)	1	0,1	33	0,6	5	1,5
Zaķis (<i>Lepus timidus</i> L.)	2	0,1	8	0,1	–	–
Vilks (<i>Canis lupus</i> L.)	3	0,2	4	0,07	1	0,3
Lapsa (<i>Vulpes vulpes</i> L.)	2	0,1	–	–	1	0,3
Brūnais lācis (<i>Ursus arctos</i> L.)	8	0,5	30	0,5	8	2,4
Cauna (<i>Martes martes</i> L.)	2	0,1	16	0,3	20	5,9
Āpsis (<i>Meles meles</i> L.)	–	–	–	–	6	1,8
Suns (<i>Canis familiaris</i> L.)	–	–	111	1,8	21	6,2

un Zvejnieku II apmetnes apakšējā slānī, medītas jau apmēram desmit dzīvnieku sugas. Pirmajā vietā jāmin alnis (*Alces alces*), tam seko upes bebrs (*Castor fiber*) un meža cūka (*Sus scrofa*). Pārējie dzīvnieki – stirna (*Capreolus capreolus*), brūnais lācis (*Ursus arctos*), vilks (*Canis lupus*), meža cauna (*Martes martes*), parastā lapsa (*Vulpes vulpes*), zaķis (*Lepus timidus*) un ūdrs (*Lutra lutra*) pārstāvēti nelielā skaitā (1. tab.). Kā rāda atradumi Pulli apmetnē, par cilvēka pavadoni medībās kļuvis suns (*Canis familiaris*).

medībās. Harpūnas, garie šķēpi un adatveida bultas it kā turpina jau vēlajā paleolītā zināmos medību paņēmienus, bet rīki ar krama asmeņiem rievās ir tehnisks jaunievedums, kas sekmēja medību produktivitātes paaugstināšanos.

Austrumbaltijā pirmās liecības par zveju iegūtas no agrā mezolīta. Tā Zvejnieku II apmetnes iedzīvotājiem izdevīgus zvejas apstākļus nodrošināja jau pats apmetnes izvietojums pie Burtņieku ezera un tajā ietekošās Rūjas upes. Mierīgā laikā varēja doties uz zveju ezerā. Jādomā, ka, tāpat kā mūsu dienās,

zvejošanu bieži traucēja vējš un vilņi, jo ezeram ir zemi krasti. No vēja pasargātas, mierīgākas zvejas vietas toties varēja atrast Rūjas upes līčos. Lomos, kā rāda zivju palieku atradumi apmetnē, dominē līdaka (*Esox lucius*), ķerti arī asari (*Perca fluviatilis*), plauži (*Abramis brama*), līņi (*Tinca tinca*), sapali (*Leuciscus cephalus*). Kā domā biologs J. Sloka, bez šīm piecām zivju sugām ūdeņos mitušas arī citas zivis – to nodrošināja dažādie apstākļi ezerā un upē, turklāt lielo, plēsīgo zivju eksistencei bija nepieciešamas arī citu sugu zivis, kuru atliekas diemžēl nav saglabājušās. Agrā mezolīta lomos tomēr dominē lielu izmēru un vairāku kilogramu smagas zivis. Tā, piemēram, Zvejnieku II apmetnes apakšējā slānī iegūtās līdaku paliekas liecina, ka tās bijušas 40–140 cm garas un 0,5–30 kg smagas. To iegūšanai, domājams, kā vispiemērotākais rīks lietots šķēps.

Jau pašā mezolīta sākumā parādās rīki, kas saistāmi ar visam vidējam akmens laikmetam raksturīgo zivju ķeršanas veidu – to duršanu ar šķēpu. Šādā veidā varēja tikt lietoti šķēpi ar trīsstūrveida šķērs-griezumu un robotām malām (t.s. Lubānas tips). Viens šāds šķēpa gals atrasts, stāvus iedūries bijušā Kundas ezera nogulās, bet pieci līdzīga tipa rīki iegūti vienkopus kādā savrupatradumu vietā Jonišķos Lietuvā. Pēdējais atradums liecina par žebērķveida rīku parādīšanos. Samērā garš, kaulā griezts viengabala maksšķerāķis atrasts Pulli apmetnē, bet salikto āķu detaļas, kaula smailes un kāti konstatēti kā Pulli, tā Zvejnieku II apmetnes apakšējā slānī.

Baltijā tiklu paliekas no tik agra perioda nav atrastas, bet par to, ka šis zvejas veids bijis pazīstams, liecina atradumi kaimiņzemēs. Tā Dienvidsomijā, Antrea ciemā pie Korpilahti, kāda Joldijas jūras līča krastā iegūti akmens laikmeta rīki, kuriem blakus 27–30 m garumā atsegta no pelēkā kārkla (*Salix cinerea*) lūkiem gatavota tikla paliekas, kā arī dūres lieluma gremdu un priežu mizas pludiņu rindas. Izmantojot radioaktīvā oglekļa metodi, atradums datēts ar 7280. g. pr.Kr. Vēl senāku, ar preboreālā laika vidusposmu (7750.–7500. g. pr. Kr.) datētu tiklu paliekas lielos daudzumos iegūtas Frizakas purva apmetnē Elbas ielejā Ziemeļvācijā. Tur apmetnes apakšējos slāņos atsegti tiklu fragmenti, kas pieder vienkāršiem, no lūku pavedieniem gatavotiem bezmezglu tīkliem. Tiek uzskatīts, ka šie tiklu fragmenti

pieder stāvtīkliem vai arī dukuriem, bet iespējams, ka daži no tiem lietoti arī uz sauszemes – putnu ķeršanai. Jau mezolīta sākumā saimniecībā, šķiet, izmanto arī mežu bagātības – ogas, sēnes un dažādus augus.

Agrā mezolīta kultūras izcelsme

Iepriekš minētās apmetnes un tajās iegūtie atradumi liecina, ka agrajā mezolītā Austrumbaltijas vidus un ziemeļu daļa bijusi apdzīvota, veidojot kultūras ziņā vienotu apgabalu.

Faktiski šī līdzība, kas vislabāk izpaužas bultu galu formās, vērojama daudz plašākā Baltijas jūras austrumu piekrastes reģionā. Tas redzams pēc simetriskajiem Pulli tipa krama bultu galiem un to variācijām, kas atrastas Ziemeļaustrumpolijā (Miļuku apmetne), Ziemeļbaltkrievijā (Krumpļevo, Zamošje u.c.), Lietuvā (Sasmaukas un Šaltaļūnes apmetnes, savrupatradumi Šilalē, Ringuvenos u.c.), Latvijā (Olaīne, Zvejnieki II, Jersikas pilskalns), Igaunijā (Pulli apmetne) un Dienvidsomijā (Ristolā apmetne). Spriežot pēc Latvijas un Igaunijas atradumiem, visam šim reģionam raksturīgs arī īpatnējs kaula un raga rīku komplekss, ko veido adatveida, konusveida bultas, bultas ar krama ieliktniem, plat-zobu harpūnas, zobaini zivju šķēpi, veseli un salikti maksšķerāķi, dobie kaula kalti, raga cirvji, ileni. Visu šo parādību kopumu var saistīt ar mezolītiskās Kundas kultūras aizsākumiem Austrumbaltijā. Šajā laikā Kundas kultūra sāk veidoties, bet vēl neparādās visas tai raksturīgās iezīmes.

Spriežot par agrā mezolīta apdzīvotību, jāņem vērā visas lielās pārmaiņas, kas bija notikušas apkārtnē vidē, kā arī cilvēka spējas tām piemēroties. Iespējams, ka daļa no iepriekšējiem iedzīvotājiem – ziemeļbriežu medniekiem izdzīvojusi, piemērojoties jauniem apstākļiem. Vecās tradīcijas redzamas atsevišķās kaula medību rīku formās – platzobainajās harpūnās, adatveida bultās, arī krama "pēcsvidru" tipa bultu galos. Vērojams arī jauns iedzīvotāju pieplūdums, izmantojot vēl tos pašus vecos ūdensceļus – Lielupi un Daugavu. Par to liecina jaunā tehnikā gatavoto tumši pelēko krama rīku atradumi šo upju krastos. Būtiskākās jaunās pazīmes ir krama atšķelšanas tehnikas pilnveidošanās un krama rīku zināma

mikrolitizācija, t.i., nelielo nažveida šķiliņu parādīšanās, kas daudzveido kramu lietošanas iespējas. Rietumeiropā tie ir dažādi ģeometriski rīki – trīsstūri, trapeces, dažādi segmenti. Šīs ietekmes sašņegušas Lietuvas teritoriju, mazāk Latviju un Igauniju, kur dominē nelielās nažveida šķīlas vai to šķēlumi, kas lietoti gan kā asmeņi kaula un raga rīkos, gan kā patstāvīgi rīki. Pētnieki – R. Indreko, R. Rimantiene – mikrolitizācijas procesu saista ar dienvidu apgabalu ietekmēm. Par zināmiem ziemeļu un ziemeļaustrumu iespaidiem jaunās mezolītiskās Kundas kultūras veidošanā liecina nelielie kvarca rīki un

bikoniskie kaula bultu gali – t.s. Šigiras tips, kas ir tikai Ziemeļaustrumeiropai raksturīga parādība.

Lai kādas arī būtu pārmantotās vai jaunās tradīcijas, skaidrs ir viens, ka vidējā akmens laikmeta sākumā Austrumbaltijā veidojās savdabīga, meža apgabaliem raksturīga kopienu sabiedrība, kuras saimniecība balstījās uz medībām, zveju un savvaļas augu vākšanu. Cilvēki apmetās seklo un plašo ezeru un tajos ieplūstošo un no tiem iztekošo upīšu krastos (Burtnieku, Lubāna ezera baseins) un uzsāka vairāk vai mazāk izteiktu vietsēžu dzīvesveidu, varbūt dodoties īsākos vai garākos sezonas pārgājienos.

Vidējais mezolīts

Dabas apstākļi un apdzīvotība

Mezolīta vidējais posms sakrīt ar boreālo klimatisko periodu (BO) un galvenokārt attiecas uz 7. g.t. pr. Kr. Jūras ūdeņu noplūdei Viduszviedrijā nosprostojošies, ūdens līmenis baseinā atkal cēlās, veidojot Ancilus ezeru. Šajā laikā bija samērā sauss un kontinentāls klimats ar siltām vasarām un bargām ziemām. Gandrīz visu Latvijas teritoriju klāja meža sega. Perioda sākumā (BO₁) mežos dominēja priede, bet sastopamas arī bērzu audzes. Perioda otrajā pusē (BO₂) arvien vairāk sastopamas lazdas (*Corylus*), liepas (*Tilia*), gobas (*Ulmus*), alkšņi (*Alnus*) un egles (*Picea*), kas savu maksimumu sasniedza pārejā uz nākamo periodu. Platlapju īpatsvars pieauga boreālā laika beigās. Dažādojās dzīvnieku valsts, sniedzot lielāku izvēli medībās. Par to liecina apmetnēs iegūtie dzīvnieku kauli, kaut gan domājams, ka īstenībā sugu daudzveidība bija vēl lielāka. Visvairāk atrasts aļņu kaulu (77%), daudz arī bebru kaulu (12%). Pieauga Eiropas platlapju mežiem raksturīgo dzīvnieku – meža cūku (5,5%), tauru (*Bos primigenius*) (0,26%), staltbriežu (*Cervus elaphus*), stirnu skaits. Atzīmējami savvaļas zirgu (*Equus caballus*) kauli (0,5%). Nedaudz iegūti arī plēsīgo zvēru – lāču, caunu, vilku kaulu. Samērā daudz suņu kaulu (1,8%). Tātad mežos dominēja lielie dzīvnieki – alnis, taurs, briedis, bet upēs visvairāk sastopams bebrs (1. tab.). To labi ilustrē Oņegas ezera krastos atklātie klintīs iekaltie zīmējumi (28. att.), kuros alnis un bebrs ir ļoti izplatīts motīvs.

Nostabilizējās upju un ezeru tīkls. Samērā seklī ezeri ar lielu skaitu tajos ietekošām un no tiem iztekošām upītēm un paaugstinātām krasta terasēm bija ļoti piemērotas dzīvesvietas. Šādas vietas pirmām kārtēm bija jau iepriekš minētais Lubāna ezers, arī Lielais Ludzas ezers Austrumlatvijā, Burtnieku ezers Ziemeļlatvijā, Usmas un Lubes ezers Rietumlatvijā u.c. Apdzīvoti varēja būt arī pašreiz aizaugušie un purvos pārvērtušies ezeri, kā, piemēram, Pantenes purvs netālu no Burtnieku ezera un Ploču purvs Rietumkurzemē. Tā laika ezeros un upēs vērojama liela zivju sugu dažādība un lomu bagātība. Burtnieku ezerā ķertās līdakas, asari, plauži, līņi, sami (*Silurus glanis*), salates (*Aspius aspius*), zandarti (*Lucioperca lucioperca*), vēdzeles (*Lota lota*), sapali, raudas (*Rutilus rutilus*), pliči (*Blicca bjoerkna*). Sastopamas pat tādas caurceļotājas zivis kā zutis (*Anguilla anguilla*) un lasis (*Salmo salar*). Lomos bijušas galvenokārt lielas zivis – līdz 2,5 m gari sami, 1,6 m garas līdakas, 40–80 cm gari līņi, 50–70 cm gari zandarti, 30–60 cm gari plauži, 15–50 cm gari asari. Ūdeņos dzīvojušas arī mazākas zivis, ar kurām lielās, plēsīgās barojās, bet tās vai nu ar toreizējiem rīkiem nevarēja noķert, vai arī to trauslākās atliekas nav saglabājušās (2. tab.).

Atradumi, kas liecina par apdzīvotību vidējā akmens laikmetā, iegūti visā Latvijas teritorijā. Diemžēl tie galvenokārt ir savrupatradumi – medībās, zvejā, kā arī vācot augus, pazaudēti rīki – kaula harpūnas, raga cirvji, kaula duncī, makšķerāķi. Pēdējos gados,

2. tabula

Latvijas mezolīta paleo ihtioloģiskais materiāls (pēc J. Slokas)

Zivju sugas	Agrais mezolīts (Zvejnieki II, apakšējie slāņi)		Vidējais mezolīts (Zvejnieki II, augšējie slāņi)		Vēlais mezolīts (Osa, Zvidze)	
	Kauli	%	Kauli	%	Kauli	%
Lidaka (<i>Esox lucius</i> L.)	304	55,4	3383	45,82	566	84,77
Asaris (<i>Perca fluviatilis</i> L.)	31	5,6	1574	21,31	86	12,93
Plaudis (<i>Abramis brama</i> L.)	208	37,9	1323	18,0	4	0,6
Līnis (<i>Tinca tinca</i> L.)	5	0,9	773	10,5	–	–
Sams (<i>Silurus glanis</i> L.)	–	–	100	1,3	9	1,3
Salate (<i>Aspius aspius</i> L.)	–	–	80	1,1	–	–
Zandarts (<i>Lucioperca lucioperca</i> L.)	–	–	52	0,7	2	0,3
Zutis (<i>Anguilla anguilla</i> L.)	–	–	41	0,5	–	–
Rauda (<i>Rutilus rutilus</i> L.)	–	–	28	0,4	–	–
Plicis (<i>Blicca bjoerkna</i> L.)	–	–	14	0,2	–	–
Vēdzele (<i>Lota lota</i> L.)	–	–	5	0,1	–	–
Sapals (<i>Leuciscus cephalus</i> L.)	1	0,2	3	0,04	–	–
Lasis (<i>Salmo salar</i> L.)	–	–	2	0,03	–	–
Karūsa (<i>Carassius carassius</i> L.)	–	–	–	–	1	0,1
Kopā:	549		7378		668	

pārstaigājot upju un ezeru krastus vai arī pētot citu periodu pieminekļus, vairākās vietās iegūti krama rīki. Visi šie atradumi norāda, ka vidējā mezolītā apdzīvota gandrīz visa Latvijas teritorija (15. att.).

Īpaši lielu savrupatradumu koncentrāciju varam vērot Rietumlatvijā, netālu no tagadējā jūras krasta. Šķiet, šie atradumi bijuši saistīti ar Ancilus ezera krastu, tā sekļajiem līčiem un lagūnām, kas vēlāk pārvērtušās no jūras atdalītos saldūdens ezeros. Acīmredzot šajās vietās vidējā mezolītā apmetušās mednieku – zvejnieku grupas. Viena tāda vieta bijusi Ploču purvs – aizaudzis ezers, kura krastos boreālā laika sākumā dominējuši priežu meži, bet vēlāk auguši arī bērzi, lazdas un alkšņi. 20. gs. 30. gadu beigās purvā 4 m dziļumā iegūts raga kaplis, kaula šķēps ar slīpu zobojumu un koniski noasināts smailis. Rīkus pēc to formas varēja saistīt ar mezolītu. Kādu puskilometru no bijušā ezera krasta, pētot vēlāka perioda uzkalniņu kapus, to smilšainajā uzbērumā atrada arī krama rīkus un šķilas. Tātad varētu domāt, ka senā Ploču ezera krastā atradusies akmens laikmeta dzīvesvieta. Noiteiktākas ziņas iegūtas par kādu citu vietu – Košķēnu

apmetni pie Usmas ezera (19. att.: A). Tā situēta 5 m augstajā, smilšainajā Engures upes kreisajā krastā netālu no tās iztekas. Vieta akmens laikmeta apmetnei ļoti izdevīga, jo salīdzinājumā ar pārējo apkārtni tā nedaudz paaugstināta, tuvu ir ezers un upe, šeit upē ietek arī neliels avotiņš. Krama atradumi iegūti apmēram 200 m garā joslā gar upes krastu. Gaiši pelēcīgā pelnainas zemes slānī konstatēti no sliktas kvalitātes krama gatavoti kasikļi, griežņi, naži, nelielas nažveida šķilas. Te acīmredzot bijusi vidējā akmens laikmeta dzīvesvieta. Kaula priekšmeti zemē nebija saglabājušies, bet kāds Kundas tipa zivju šķēps iegūts puskilometru uz ziemeļiem, šī paša ezera krastā. Līdzīga harpūna atrasta cita Kurzemes ezera – Lubes ezera krastos. Gar jūras krastu vairāk atzīmējami raga cirvju, dunču, raga rokturu, kuros varēja ievietot akmens vai raga asmeņus, atradumi, piemēram, Užavā pie Sises, Plostakrogā pie Ventas, Sakas upē.

Visintensīvāk vidējā akmens laikmetā apdzīvots Lubāna ezera baseins, kurā iegūti vairāki tūkstoši kaula un raga priekšmetu savrupatradumu, no kuriem liela daļa saistīta ar vidējo akmens laikmetu.

19. att. Skats uz Košķēnu akmens laikmeta apmetni (A) un Zvejnieku mezolīta apmetni izrakumu laikā (B)

Diemžēl vēl joprojām Lubāna baseinā nav izdevies atklāt uz mezolīta vidusposmu attiecināmu dzīvesvietu.

Ar mezolītu saistītu kaula un raga rīku savrupatradumi zināmi arī Lielā Ludzas ezera krastos Latgales augstienē. Lielais Ludzas ezers ir ap 7 km garš, bagāts ličiem, pussalām, tajā ir četras salas, uz kurām arī iegūti atradumi. Lielajā Ludzas ezerā ietek vairākas upes, bet iztek viena – Ludzas upe.

Par cilvēku uzturēšanos Burtnieku ezera apkaimē vidējā mezolītā liecina kaula zvejas rīku savrupatradumi un vienīgā līdz šim plašāk pētītā vidējā akmens laikmeta dzīvesvieta – Zvejnieku II apmetne (19. att.: B). Ezera ziemeļu krasta grants paugurā, kur nelielā teritorijā jau agrāk bija konstatēta apdzīvotība, pletusies plaša, apmēram 1800 m² liela apmetne. Atradumi te sagūluši vairāk nekā 1 m biezā slānī, liecinot par intensīvu un ilgstošu šīs vietas izmantošanu. Apmetnē atrasti kaula, raga, akmens un krama rīki, atsegtas pavarda vietas, saimniecības bedres, iezīmējas mājokļu kontūras.

Mājokļi un saimnieciskā dzīve

Senie cilvēki, kā to rāda Zvejnieku II apmetnes piemērs, izdevīgās vietās – upju un ezeru krastos – dzīvojuši ilgstoši. Grūti pateikt, vai šīs vietas apdzīvotas visu gadu vai mednieki un zvejnieki te uzturējušies kādā atsevišķā gadalaikā. Pārāk maz vēl Latvijā atklāts un pētīts šo dzīvesvietu. Protams, mezolīta

laikmeta cilvēki pārvietojās, sekojot medījamiem dzīvniekiem, ejot no vienas zivju nārsta vietas uz nākamo, arī lasot ogas, riekstus un sēnes, ievācot ēdamos augus un saknes. Tomēr bija arī tādas vietas, kas apmierināja visas cilvēku vajadzības un kur, iespējams, viņi uzturējās ilgāk, pat visu gadu.

Latvijā, šķiet, abas zināmās vidējā akmens laikmeta apmetnes – Košķēni pie Usmas un Zvejnieku II apmetne pie Burtnieku ezera – pārstāv kā vienu, tā otru apmetņu veidu. Košķēnu apmetne, šķiet, bija īslaicīgi vasarās apmeklēta zvejas vieta, bet Zvejnieku II apmetne ierīkota vietā, kur cauru gadu bija iespējams sagādāt iztiku, vasaras mēnešos vairāk balstoties uz zveju un ēdamo augu vākšanu, bet ziemā – uz lielāko zvēru – aļņu, meža cūku, arī bebru medībām.

Diemžēl celtnu paliekas šajās apmetnēs nav izdevies atklāt, ēkas acimredzot bijušas veidotas no tievām koku kārtīm, zariem, koku mizām, zāļu stiebriem, meldriem un niedrēm, kas nav saglabājušās. Zvejnieku II apmetnē atsegtas tikai izjauktu pavardu vietas ar degušiem akmeņiem vai bez tiem, kā arī nelielas – 50–60 cm diametrā, līdz 80 cm dziļas saimniecības bedres, pildītas ar tumšāku zemi, kas saturēja zivju paliekas – asakas un skriemeļus, liecinot par tendenci veidot pārtikas uzkrājumus.

Celtnu veidu varam rekonstruēt pēc šiem fragmentāriem atradumiem, atradumiem kaimiņzemēs un etnogrāfiskām paralēlēm. Vienkāršākās celtnes varēja būt no zemē iespraustām kārtīm, mietiem,

zariem un zāles veidotas teltsveida nojumes, kas nostiprinātas ar lūku sloksnēm, kārkļu un vītulu vicām un pārsegtas ar koku mizu gabaliem. Šādas primitīvas, īslaicīgi izmantojamas patvēruma rakstura mītnes varēja ierīkot, piemēram, labās zvejas vietās. Pavardu vai vienkārši ugunsroku iekārtoja nojumes valējās puses priekšā, lai pagatavotu ēdienu, atvairītos no kukaiņu uzmācības (20. att.).

Ilgstošāk un arī ziemas apstākļos apdzīvojamas mītnes cēla pamatīgāk. Tām sienu nemaz nebija, tikai jumts. To karkasu veidoja kopā sasieta kārtis un zari, kuru apakšējie gali bija iesprausti zemē apkārt apdzīvojamai telpai, bet augšgali balstījās uz resnām, koku staklēs novietotām kores kārtīm. Kāršu un zaru režģi pēc tam pārklāja ar zālēm, meldriem vai niedrēm, kuras piesēja ar lūkiem un vicām. Šīs ēkas apsildīja telpu vidū novietoti pavardi, kas deva gaismu un siltumu un uz kuriem gatavoja ēdienu. Lai gan šādas celtnes, protams, nebija ideālas, tās labi pasargāja cilvēkus no vēja un aukstuma ziemā, kā arī no pārlietu karstuma vasarā.

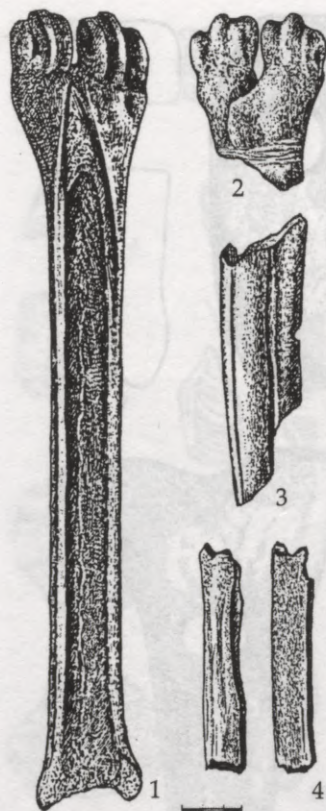
Kaimiņu zemēs – Zviedrijā, Vācijā, Krievijā dažās vietās izdevies atklāt mājokļu pēdas un veikt to rekonstrukciju. Šo māju rekonstrukcijas balstās uz pieņēmumu, ka tām jau bija vertikālas konstrukcijas sienas. Zviedrijas senākā celtne, kuru uzskata arī par vecāko māju ziemeļos, atrasta netālu no Kalmaras. Tā bija

3,5 x 8,8 m liela ēka ar pītām sienām un uz stabiem balstītu jumtu. Savukārt Ziemeļkrievijā izpētītās senākās zināmās ēkas atradušās uz austrumiem no Onegas ezera, Veretjes I apmetnē, Kinemas upes krastā. Mitrajā kultūrlānī vienas ēkas paliekas bija saglabājušās 10 x 12 m lielā laukumā. Varēja secināt, ka tā bijusi taisnstūra formas divtelpu ēka, kurai pieslēgās neliela piebūve. Ēkas sienas celtas no divās paralēlās rindās iedzītiem mietiem, kuru starpas acimredzot aizpildītas ar dažādiem materiāliem. Jumts, iespējams, bijis divslīpju. Sienu augstums varēja būt ap 1,6 metriem. Ēkas būvē galvenokārt izmantotas ap 10 cm resnas kārtis – ar konusveidā nosmailinātiem galiem. Celtņu paliekas konstatētas arī Hāfeles upes baseinā netālu no Berlīnes – Junsdorfā, kur viena mājokļa robežās bijuši viens – trīs pavardi. Arī tur atklātas diametrā 10–20 cm lielas stabu vietas un neliels mājokļa iedziļinājums pamatzemē, rekonstruējot teltsveida mītnes. Aprakstītās celtnes attiecas uz vidējā akmens laikmeta vidusposmu – 7. g.t. pr.Kr. Varbūt nākotnē mezolīta celtņu paliekas atradīs arī Latvijā kāda aizauguša upes līča vai ezera krastā.

Pie celtnes un ap to norisēja arī senā cilvēka saimnieciskā darbība, kas mezolītā arvien paplašinājās, apgūstot jaunus materiālus, gatavojot jaunus rīku veidus, labāk iepazīstot apkārtējo vidi un uzlabojot medību prasmi un zvejas paņēmienus.

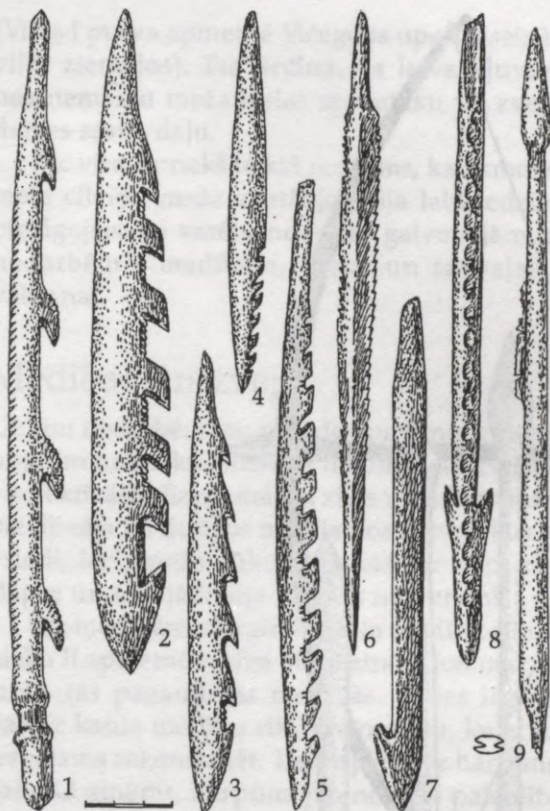

20. att. Mezolīta laika nojume (pēc L. Larsona)

21. att. Kaula rīku sagataves, pēc Zvejnieku II apmetnes materiāliem: 1 – aļņa garais kājas kauls, 2 – garā kaula galviņa, 3, 4 – kaula sloksnītes

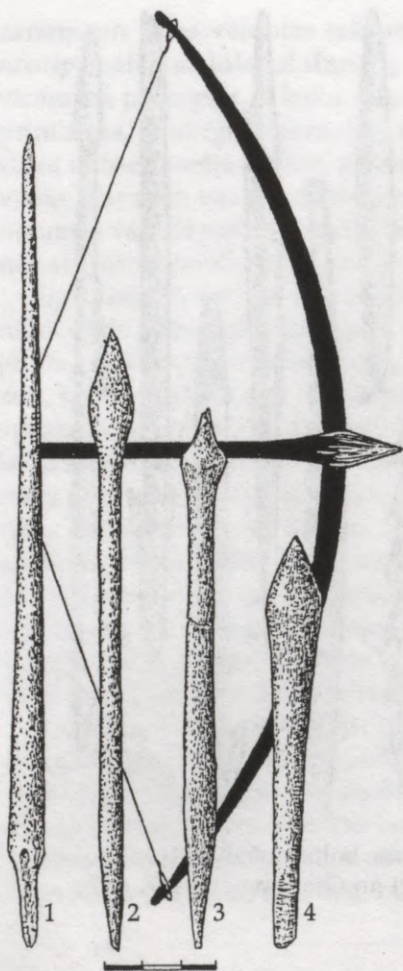
Vidējā mezolītā visā Ziemeļeiropā kaula un raga apstrādes tehnika bija sasniegusi samērā augstu līmeni. To varam novērot arī Zvejnieku II apmetnes materiālos. Kaula rīku gatavošanai galvenokārt izmantoti aļņa kauli; brieža, zirga, bebra un lāča kauli šim nolūkam lietoti retāk. Apmetnē iegūts vairāk nekā 900 kaula izstrādājumu dažādās apstrādes pakāpēs – no tikko apstrādāt sākta līdz gatavam rīkam. Rīkiem izmantoti dzīvnieku garie kauli, ribas, lāpstiņas un rāgi (21. att.). Garajā kaulā ar krama griezni izdarīja paralēlus griezienus, lai iegūtu 1,2–2,5 mm platas un 4–6 mm biezas kaula sloksnes. Pirms šīs operācijas dažkārt kaula galos veica perpendikulārus griezumus, lai atdalītu garo kaulu galviņas – epifīzes. No kaula sloksnēm ar dažādiem paņēmieniem – griešanu, kasīšanu, noasināšanu – gatavoja šķēpu un bultu galus, harpūnas, nažus, dunčus, makšķerākus, īlenus u.c. (22., 23. att.).

22. att. Kaula harpūnas, bultas un zivju šķēpi no Lubāna ezera (1–6, 9) un Osas apmetnes (7, 8)

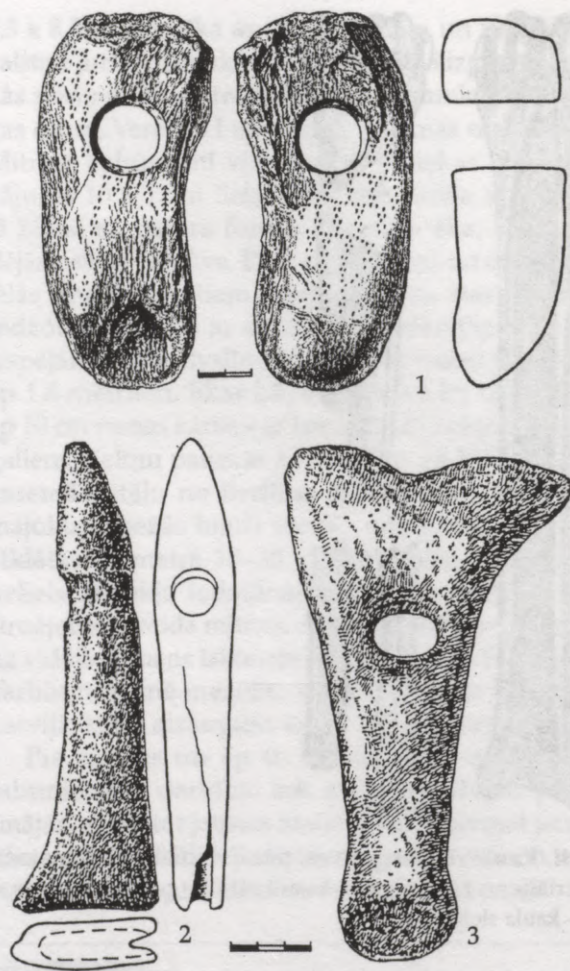
Viens no jaunievedumiem bija divdaļīgs raga cirvis, kas sastāvēja no raga galvas un koka kāta. Raga platākajā daļā izurba caurumu, bet otru galu nogrieza slīpi un vēl noslīpēja, lai cietākā un izturīgākā ārmala kalpotu par asmeni. Nereti, lai uzlabotu cirvja darbaspējas, raga iekšējo, poraino daļu izņēma, lai tur ievietotu akmens vai krama asmeņus. Cirvjiem asmens virziens sakrita ar kāta virzienu, bet kapļiem asmens atradās perpendikulāri kātam. Visi šie raga cirvju un kapļu veidi lielā daudzumā pārstāvēti Zvejnieku II apmetnes materiālos, atrasti Dvietē, Lubānā, Lielā Ludzas ezera krastos, Rietumlatvijā, Rīgas tuvumā (24. att.).

Vidējā mezolītā turpināja attīstīties krama apstrāde. No šļūdoņu sanestajiem samērā sliktas kvalitātes oļiem atšķēla nažveida šķilas un atšķilas un

23. att. Loks un kaula bultas no Zvejnieku II apmetnes:
1 – adatveida bulta, 2–4 – bultas ar konusveida galvu

no tām veidoja nelielus kasīkļus, griežņus, nažus (25. att.). Lielu meistarību senie cilvēki sasniedza smalko krama nažveida šķilu – ieliktnu veidošanā, tos arī rūpīgi apdarinot (retušējot). Ieliktnus ievietoja kaula šķēpos, bultās, dunčos, uzlabojot to griešanas un caursites spējas. Mezolīta vidusposmā šī mikrolītiskā tehnika sasniedz savas attīstības augstāko punktu un ir plaši izplatīta visā Ziemeļeiropā. Atšķiras tikai rīku formas. Latvijai vairāk raksturīgas nažveida šķīlas un to griezumi, retumis Zvejniekos parādās arī t.s. geometriskie rīki – trapeces, lancetes, segmenti, kas dominē teritorijās uz dienvidiem no Lietuvas līdz Dānijai un Francijai.

24. att. Raga kapļi (1, 3) un cirvis (2):
1 – Rīgas apkaime, 2 – Lielais Ludzas ezers, 3 – Osas apmetne

Šai ieliktnu tehnikai bija arī savi mīnusi – tā bija diezgan sarežģīta, daudz kas bija atkarīgs no saistvielas – koku sveķiem, kaulu līmes u.c. Gan Zvejniekos, gan citur Ziemeļeiropā, piemēram, Zviedrijā, atrasti kaula bultu gali ar tajos netraucētā veidā saglabātiem ieliktniem. Šādi mikrolīti atrasti arī iestrēguši dzīvnieku kaulos, kā, piemēram, Dānijā Prejlerupā atrastajā taura skeletā (15 mikrolīti), un pat cilvēku mugurkaula skriemeļos, kā Tevjekas kapulaukā Francijā.

Latvijā nav saglabājušies koka rīki no vidējā mezolīta, bet tādi zināmi kaimiņu teritorijās – Visas purvā Krievijas ziemeļos, arī Vācijā un Dānijā. Tie

25. att. Krama rīki no Zvejnieku apmetnes:
1, 2, 5, 7, 10, 11 – kasikļi, 6, 8, 9, 12 – griežņi, 4 – mikrolīts,
3, 14, 15 – nukleji, 13, 16–20 – nažveida šķilas

ir koka šķēpi, bultas, airi, slēpes, tīklu pludiņi, kas saglabājušies kūdrā, mālos un citā konservējošā vidē.

Laivas, izdobtas no koka stumbra, atrastas ļoti reti (piemēram, Holandē), biežāk konstatēti airi. To atradumi attiecināmi gan uz preboreālo periodu (Stārkāras apmetnē Anglijā), gan vēlāku periodu

(Visas I purva apmetnē Vičegdas upes baseinā Krievijas ziemeļos). Tas liecina, ka laiva kļuvusi par neatņemamu meža joslas mednieku un zvejnieku dzīves sastāvdaļu.

Pēc visa iepriekš teiktā redzams, ka akmens laikmeta cilvēks meža apstākļos bija ļoti iedzīvojis, pielāgojies, lai varētu nodoties galvenajām iztikas nodarbēm – medībām, zvejai un savvaļas augu vākšanai.

Medības un zveja

Uz šīm nodarbēm jau norāda apmetņu izvietojums upju un ezeru krastos, kur medības un zveja bijusi visefektīvākā. Ezerā mājāja zivis un ūdensputni, tas pievilināja arī lielākos medijamos dzīvniekus – alni, briedi, lāci, meža cūku u.c., kas tur nāca remdēt slāpes un tādējādi bija vieglāk notverami.

Par medībām visvairāk stāsta medību rīki. Zvejnieku II apmetnē krama bultu atrasts ļoti maz, iespējams, tās pazaudētas medībās. Toties iegūts ļoti daudz kaula medību rīku fragmentu, kuru formu iespējams rekonstruēt. Tie vispirms ir harpūnu uzgaļi. Kā zināms, harpūna jau no vēlā paleolīta bija svarīgs medību ierocis. Harpūnas ir slaidas, spēcīgi veidotas, vienpusēji zobotas, zobi tām lieli, stipri liekti, arī mazāki, knābjveidīgi, slīpi. Zobi parasti izvietoti simetriski, to ir vairāk un tie nav tik spēcīgi liekti kā senākajām harpūnām, lielāku dažādību uzrāda harpūnu pamatne, kas piemērota iestiprināšanai koka kātā. Vēl medībās varēja lietot gludus, platus kaula šķēpus ar vai bez krama ieliktniem sānos, arī ar dažādām atkarpēm sānos, kas kātam piestiprināti nekustīgi. Domājams, ka garie, gludie un platie šķēpu gali varēja tikt lietoti kā duramo šķēpu smailes lielāku kažokzvēru, piemēram, lāču medībās. Lielāko daļu šķēpu tomēr lietoja kā metamos rīkus. Ar savām asajām smailēm, atkarpēm vai zobojumu tie bija ļoti medību ieroči. Arī kaula šķēpi ar krama ieliktniem ļoti caursita zvēru ādu un paplašināja brūci. Atsevišķus lielos šķēpus ar vienu zobu varbūt varētu saistīt ar jūras (roņu) un citu ūdensdzīvnieku (bebru) medībām. Ar harpūnu dzīvniekus ievainoja, nogurdināja un apturēja, bet ar šķēpu nogalināja. Šādi paņēmieni vēl šodien vērojami vaļu un dažu lielo jūras zivju medībās.

Mezolīta vidējā posmā Ziemeļeiropā plaši izplatās arī loks un bultas. No koka gatavotu loku paliekas iegūtas Dānijā (Holmegardā), Vācijā (Barlēbenā), arī Krievijas ziemeļos (Visas I purva apmetnē, Nižņeje Veretjes un Veretjes I apmetnē). Tie bija vienkārši loki, gatavoti no egles vai priedes, un to garums sasniedza 1,2–1,5 metrus. Visur atrasti arī koka un kaula bultu gali. Jāsaka gan, ka Zvejnieku II apmetnē konstatēto bultu skaits nav liels – te pārstāvēti adatveida smaili, bultas ar neregulāru konusveida vai zilveida smaili, paralēlmalu bultas ar krama ieliktniem (23. att.). Tas liecina, ka loks ticis izmantots, tomēr plašu izplatību Austrumbaltijā tas iegūst tikai nākamajā – neolīta laikmetā. Pārsvārā senais mednieks rīkojies ar harpūnām, šķēpiem, dunciem un nažiem, iespējams, izmantojis arī šķēpmeti (26. att.). Viņa rīcībā bija arī slēpes.

Par medībām uzskatāmu liecību sniedz dzīvesvietās pamestie dzīvnieku kauli. Zvejnieku II apmetnes kaulu materiāli apliecina medību objektu dažādību. Medījumos dominē alnis un bebrs, seko meža cūka, tauris, briedis, zirgs, ūdrs, lācis, cauna un vilks, ir arī purva bruņurupuča kaulu atradumi (1. tab.).

Visā Ziemeļeiropas austrumu daļā mezolītā galvenais medību objekts bija alnis – briežu dzimtas

26. att. Mednieks ar šķēpmeti

lielākās sugas pārstāvis. Senajiem cilvēkiem tas deva gaļu, arī ādas, dzīslas, no tā kauliem un rāgiem gatavoja rīkus. Svarīgi, ka alnis bija nometējams kā vasarā, tā ziemā. Alnis, liels ūdeņu cieniņtājs, vasarā pārpeldēja upes un ezerus, vairāk uzturoties nelielos krūmājos, lapukoku jaunaudzēs, purvajos. Lielākus barus aļņi veidoja rudenī un ziemā, uzturoties plašākos mežu masīvos. Iespējams, ka tieši šajos mēnešos medības bija visveiksmīgākās. No viena aļņa vidēji varēja iegūt 150–200 kg gaļas.

Otrs vidējā akmens laikmetā visvairāk medītais zvērs bija bebrs. Šis grauzējs apdzīvoja ezermalas, upes un nelielākas straumes, barojoties ar koku – īpaši kārklu, vītoli, apšu mizām, zariem, jaunajiem dzinumiem, ūdensaugiem. Kā stāsta rakstītie avoti, bebru dambji pie Salacas upes iztekas no Burtnieku ezera bijuši redzami vēl 19. gs. beigās. Bebrus medīja to garšīgās gaļas un vērtīgās ādas dēļ.

Īpaši atzīmējami suņa kaulu atradumi, kas Austrumbaltijā zināmi kopš mezolīta sākuma (Pulli apmetne), bagātīgi pārstāvēti vidējā mezolītā (Zvejnieki II) un vēlajā mezolītā (Osas apmetne). Par šo dzīvnieku lielo nozīmi senā mednieka dzīvē liecina arī rituālie suņu apbedījumi, kas atsegti gan Rietumeiropā (Bogebekenā Dānijā, Skateholmā Zviedrijā), gan Popovas kapulaukā Krievijā. Popovas kapulaukā suņa apbedījums atrasts bērna kapa tuvumā. Tas liecina, ka jau vidējā akmens laikmetā suns bijis ne tikai palīgs medībās, bet arī draugs un sargs.

Tāpat par medībām liecina Zvejnieku II apmetnē iegūtās dzīvnieku (aļņu) lāpstīņas ar tajās izsistajiem caurumiem. Rietumos iegūtais materiāls, kas dzīvnieku lāpstīņās uzrāda divu tipu caurumus, liecina par loka un bultu, kā arī lielāku šķēpu lietošanu medībās.

Daudzas medību ainas atdzīvina klinšu zīmējumi – petroglifi, it īpaši bagātīgi ir Karēlijā konstatētie. Senie mākslinieki ne vienreiz vien atainojuši šķēpus, lokus ar bultām, harpūnas, dažādas laimatas, laivas un arī pašus medību objektus – zvērus. Samērā bieži zīmējumos parādās laivas, kas izmantotas makšķerēšanai, jūras dzīvnieku medībām vai vienkārši kā pārvietošanās līdzeklis. Ka tās bijušas nepieciešamas, liecina apmetnes un pat

kapulauki uz nelielām salām. To, ka salas akmens laikmetā bijušas apdzīvotas, rāda atradumi Lielā Ludzas ezera salās – viena no tām mūsdienās pat nosaukta par Harpūnu salu. Tāpat klinšu zīmējumi bieži attēlo cilvēkus uz slēpēm, ar slēpju kokiem rokās, bet tiem aiz muguras iezīmētas slēpju atstātās sliedes... Ļoti daudz, it īpaši Zalavrugā Karēlijā, attēloti senie mednieki ar loku un bultām rokās (27. att.). Attēloto loku garums ir apmēram puse no cilvēka garuma. Ar loku acīmredzot medīja mazākus meža zvērus (caunas, vāveres u.c.) un ūdensputņus. Klinšu zīmējumos redzami arī metamie šķēpi un garāki šķēpi, ar kuriem zvērus nodūra. Ja ticam petroglīfiem, tad ar šķēpu gāja medīt lāci, alni, briedi. Attēlotās harpūnas vairāk saistās ar ūdensdzīvnieku medībām. Klinšu zīmējumos parādītas gan individuālās, gan kolektīvās medības, it īpaši uzbrukumi briežu vai aļņu bariem. Kādā Oņegas ezera klinšu zīmējumā attēlots cilvēks ar saviem galvenajiem medījumiem – bebru un alni (28. att.).

Austrumbaltijā liela nozīme saimniecībā vidējā akmens laikmetā bija zvejai. Latvijā gan nav izdevies atrast tīklu paliekas no šī akmens laikmeta posma, bet tādas zināmas kaimiņu teritorijās, piemēram, Frīzakas apmetnē Vācijā, kur atsegta no augu šķiedrām vīta tīkla paliekas. Izplatīts zivju ķeršanas veids mezolītā bija to duršana ar zobtajiem šķēpiem, kas kātā tika iestiprināti pa vienam vai vairākiem, tādējādi veidojot žebērkli. Šajā gadījumā runa ir par šķēpa kā sauszemes medību ieroča izmantojumu citā vidē – ūdenī. Zvejnieku II apmetnē, Lubāna krastos, Lielā Ludzas ezera krastos, Rietumlatvijā pie Lubes un Usmas ezera atrasti šķēpi ar vienpusīgu zobojumu (t.s. Kundas tips, jo pirmoreiz šādi šķēpi visplašāk iegūti Kundas purvā Igaunijā). Šis rīks, domājams, lietots līdaku ķeršanai. Kundas purvā šķēps atrasts pie vairāk nekā metru garas līdaka murgurkaula. Arī Zvejnieku II apmetnes inventārā dominē šis šķēpu veids – no 260 tur iegūtajiem kaula šķēpiem 216 piederēja Kundas tipam ar ciešo zobojumu vienā pusē. Arī apmetnes kultūrslānī savāktie zivju kauli galvenokārt pieder līdakai. Zivju duršanai vēl varēja izmantot šķēpus ar zobainām malām un trīsstūrveida šķēsgriezumu

27. att. Loka šāvēji (Karēlijas klinšu zīmējumi)

28. att. Cilvēks un viņa galvenie medību objekti – alnis un bebrs – vidējā akmens laikmetā (Karēlijas klinšu zīmējums)

(t.s. Lubānas tips), kas nereti izrakumos atsegti pa diviem vai trim kopā, kā arī šķēpus ar strupiem, reti zobiem. Kā rāda etnogrāfiskais materiāls, zivju šķēpam, tāpat kā harpūnai, piestiprināja garāku auklu, lai to, metot zivij, nepazaudētu. Atšķirība tikai tā, ka zobainie zivju šķēpi kātam piestiprināti cieši un neatdalāmi. Durot ar žebērkli, centrālais asmens trāpīja zivij, bet sānu zobi kavēja tai aizbēgt. Parasti žebērkli un zivju šķēpu lietoja lagūnās, seklos ezera līčos, sēkļos, upēs, to attekās, applūdušajās pļavās, pavasara nārsta laikā un vēlos rudenos. Zivis ar žebērkli dūra gan dienā, gan naktī uguns gaismā, izmantojot zivju, it īpaši lidaku īpašību nākt uz uguni. Tās dūra gan brišus, gan braucot ar laivu. Ziemā ļoti izplatīts zvejas veids bija zivju duršana caur āliņģi. Kā rāda Ziemeļsibīrijas tautu etnogrāfiskais materiāls, virs āliņģiem bieži vien no mizām un tāsīm uzcelti slieteņi, upes dibens izklāts ar baltām tāsīm, lai zivis būtu labāk saredzamas. Zivju duršana ziemā caur āliņģi novērota arī Latvijā, piemēram, Babītes ezerā. It īpaši ar žebērkli dūra zušus, kad tie atradās

ziemas guļā ezera dibenā. Zivju duršana ar šķēpu un žebērkli prasīja no zvejnieka veiklību, asu redzi un, protams, zivju bagātību (29. att.). Zvejā, šķiet, varēja izmantot arī loku un bultas. Šajā ziņā visnoderīgākās bija adatveida bultas – gludās un ar nelielu zobainu smaili; tās bija tievas un ar savu aso smaili labi šķēla ūdeni. Šādas bultas visvairāk atrastas Lubāna un Lielā Ludzas ezera krastos (ap 540 eksemplāru). Jāsaka gan, ka vairākas bultas varēja sastiprināt kopā un izmantot kā žebērkli. Latvijā jau mezolītā pazīstams pats specifiskākais zvejas rīks – maksšķerāķis, turklāt vairāki tā paveidi. Šķiet, ka ar mezolītu varētu saistīt maksšķerāķa pirmtipu – sprūdu, kas ir 6–7 cm garš kaula smailis ar iežmaugu vidū auklas piestiprināšanai. Sprūdi atrasti Lubāna un Lielā Ludzas ezera krastos, vēlāku periodu arheoloģiskajos pieminekļos Doles Ķivutkalnā, Talsu un Daugmales pilskalnās, senajā Rīgā. Pēc biologa J. Slokas informācijas mūsdienās tie vēl izmantoti Latvijas dienvidaustrumu daļā Piteļu ezerā. Sprūdu parasti lietoja, tam uzmaucot dzīvu zivtiņu – mānekli. Liekas, ka dažus pa-

29. att. Zvejas aina

rastos viengabala āķus ar gludu smaili un biezu pamatni varētu pieskaitīt pie vidējā akmens laikmeta zvejas rīkiem, jo līdzīgi iegūti Dānijas purva apmetnēs. Zvejniekos, kaut arī nelielā skaitā, iegūtas arī saliktu makšķerāķu daļas – kāti un smailes, kas gan vairāk izplatīti un pilnveidojušies nākamajā akmens laikmeta posmā – neolītā. Zvejā, protams, noderēja arī laivas un airi.

Kā rāda J. Slokas analīzes, Burtņieku ezerā un tajā ietekošās upēs ķertās 13 sugu zivis – līdakas, asari, plauži, liņi, sami, zandarti, sapali, raudas, vēdzeles, pliči, salates, retumis lomos bijuši arī zuši un laši (2. tab.). Šīs zivis ķertās kā upē, tā ezerā. Upes straumē dzīvojoša suga ir sapals, arī sami un salates galvenokārt mīt tekošos ūdeņos. Savukārt līnis mīl uzturēties stāvošos ūdeņos – ezeros, dīķos. Pārējās zivis, kas konstatētas apmetnē, var dzīvot gan ezerā, gan upē. Zivju sugu un izmēru dažādība liecina par zvejā lietotā inventāra daudzveidību (šķēpi, āķi, varbūt murdi un tīkli). Maz Latvijā vēl pētīta jūras piekraste, kas varētu pavērt plašāku ieskatu roņu medībās un jūras zvejā vidējā akmens laikmetā.

Par savvaļas augu vāksšanu ir maz ziņu, visdrīzāk vāktas ogas, sēnes, dažādas ēdamās saknes. Vienīgās liecības ir bērzu tāšu vāceles, kas saglabājušās Veretjē I, Visas I purva apmetnē un Zvidzes apmetnes mezolīta slānī.

Pētņieku vidū valda uzskats, ka Ziemeļeiropā vidējā akmens laikmetā noteicošā loma ekonomikā bijusi medībām, kas nodrošināja iztikas pamatu. Piemēram, Hoenfihelnes apmetnē Ziemeļvācijā zivis veidoja tikai 2% no visas izlietotās pārtikas. Austrumbaltijā tomēr bijusi nedaudz atšķirīga situācija, jo gan Lietuvas savrupatradumos, gan Zvejniekos un Kundā iegūti daudzi simti zivju šķēpu, veidojot pat dominējošo rīku formu. Tomēr, neskatoties uz zvejas lielo nozīmi ikdienā, zivis nevarēja sacensties ar gaļas "kalniem", ko ieguva no lielajiem dzīvniekiem – aļņiem, tauriem, briežiem, meža cūkām.

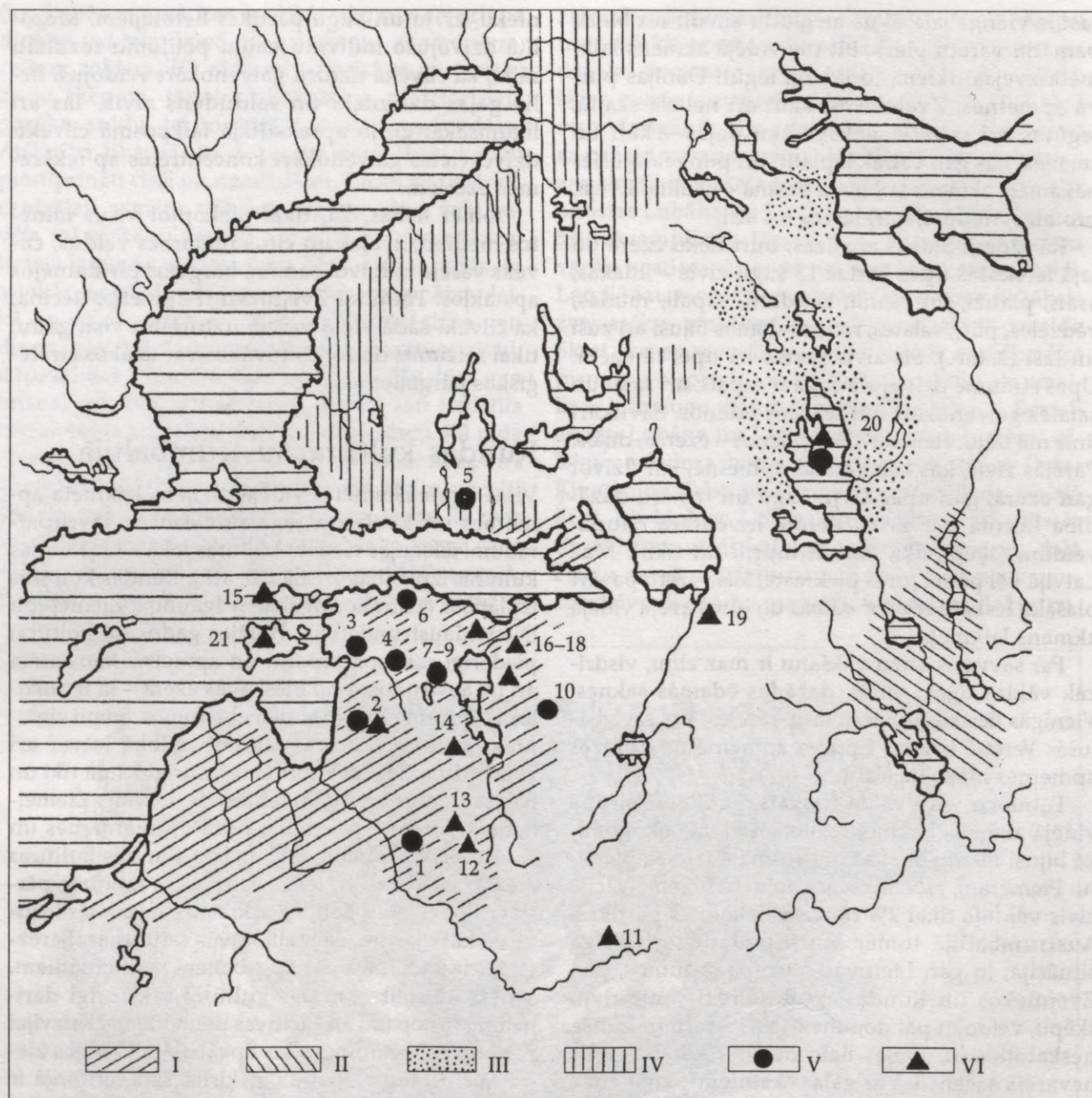
Tas parādās arī cilvēku kaulu sastāva pētījumos. Pēc dažiem kaulu sastāvā esošiem elementiem spriežams par senā cilvēka uzturu. Tā oglekļa izotopa ¹³C vērtība gaļas un saldūdens zivju ēdājiem uzrāda lielāku negatīvo skaitli nekā jūras dzīv-

nieku, zivju un augu pārtikas lietotājiem. Mezolītā dzīvojušo indivīdu kaulu pētījumu rezultāti rāda, ka cilvēka uzturu galvenokārt veidojuši lielie gaļas dzīvnieki un saldūdens zivis. Tas arī likumsakarīgi, jo aprakstītajā laikposmā cilvēku dzīvesvietas galvenokārt koncentrētas ap iekšzemes ezeriem.

Tomēr liekas, ka, tikai piekopjot visus minētos medību, zvejas un citus nodarbes veidus, cilvēks varēja izdzīvot samērā bargajos pirmatnējos apstākļos. Pētījumi Zvejnieku II apmetnē liecina, ka cilvēki šādā vietā varēja uzturēties visu gadu, tikai reizumis dodoties tuvākos vai tālākos stratēģiskos pārgājienos.

Kundas kultūra Austrumbaltijā

Visas iepriekšminētās vidējā akmens laikmeta apmetnes un kaula un raga priekšmetu savrupatradumi iekļaujas vienotā kultūras lokā – t.s. Kundas kultūras izplatības areālā (30. att.). Kundas kultūras izplatības centrālie apgabali ir Igaunija, Ziemeļ- un Dienvidaustrumlatvija. Pēdējos gados šai kultūrai piederīgi savrupatradumi un apmetne konstatēta arī uz austrumiem no Pleskavas ezera – tā ir Sokolokas apmetne Krievijas ziemeļrietumos. Somu zinātnieki Kundas kultūras izplatības lokā ietver arī Dienvidsomiju. Šai kultūrai raksturīgi kaula rīki un neizteiksmīgs krama inventārs sastopams Ziemeļlietuvā, un arī šī teritorija, pēc R. Rimantienes un T. Ostrauska domām, iekļaujama Kundas kultūras areālā. Tātad varētu teikt, ka Kundas kultūras pārstāvji apdzīvojuši Somu līča krastus, tagadējās Igaunijas, Latvijas un Ziemeļlietuvu teritorijas. Sarežģītāks ir jautājums par apgabaliem uz dienvidiem. Vidējā mezolīta Kundas kultūrai raksturīgi darinājumi sastopami arī Lietuvas dienviddaļā, Krievijai piederošajā Kaļiņingradas apgabalā un Polijas ziemeļaustrumos. Nedaudz atšķirīgs šajā teritorijā ir krama rīku sortiments. Tam raksturīgi lielāki rīki, t.s. makrolīti, un arī mazajos rīkos – mikrolītos dominē ģeometriskās formas. Tas daļēji saistīts ar bagātākām krama iegulām Dienvidlietuvā, Austrumpolijā un Rietumbaltkrievijā, kā arī spēcīgāku Eiropas ziemeļrietumu apgabalu krama apstrādes tradīciju iespaidu.

30. att. Mezolīta kultūru izplatība Ziemeļaustrumeiropā:

I – Kundas kultūra, II – Veretjes kultūra, III – Karēlijas mezolīta apmetnes, IV – Suomusjervi kultūra, V – agrā un vidējā mezolīta pieminekļi, VI – vēlā mezolīta pieminekļi; 1 – Sūļagala apmetne, 2 – Zvejnieku senvietu komplekss, 3 – Pulli apmetne, 4 – Lepakozes apmetne, 5 – Ristolā apmetne, 6 – Kundas apmetne un savrupatradumi, 7 – Moksi apmetne, 8 – Simusāres apmetne, 9 – Umbusi apmetne, 10 – Sokolokas apmetne, 11 – Žižicas ezera apkaimes savrupatradumi, 12 – Osas apmetne, 13 – Zvidzes apmetne, 14 – Akali apmetne, 15 – Kepu apmetne, 16 – Tīrvalas savrupatradumi, 17 – Sīvertsi savrupatradumi, 18 – Narvas II, III apmetne, 19 – Lādogas ezera savrupatradumi, 20 – Oļeņijostrovā kapulauks, 21 – Vīmas apmetne

Otrs Kundas kultūrai tuvs apgabals vidējā mezolītā izveidojies Krievijas ziemeļaustrumos – ap Ņeugas, Lača un citiem šī reģiona ezeriem. Ļoti liela līdzība saskatāma gan apmetņu izvietojumā ezeru krastos un pussalās, gan to iekārtojumā un, spriežot pēc atradumiem, arī zvejas un medību raksturā. S. Ošibkina šo tā saucamo Veretjes kultūru (nosaukums pēc galvenās apmetnes) uzskata par Kundas kultūras lokālu austrumu variantu. Līdzību vēl pastiprina līdzīgās apbedīšanas tradīcijas, kas novērotas Popovas kapulaukā. Dažkārt pat Lietuvas, Latvijas un Igaunijas teritorijas tiek raksturotas kā Rietumkundas apgabals, bet Krievijas ziemeļaus-

trumi saukti par Austrumkundas teritoriju (30. att.).

Latvijā trūkst tieša Kundas kultūras apmetņu datējuma. Ar mezolīta vidējo posmu toties saistāms 305. kops, kas atsegts Zvejnieku II apmetnes apakšējā slānī un datēts ar laiku pirms 8240 ± 70 gadiem, kā arī divi senākie kapulauka apbedījumi – 170. un 154. kops, kas attiecīgi datēti ar laiku pirms 8150 ± 80 un 7730 ± 70 gadiem. Šo datējumu apstiprina daudzskaitlīgie (ap 20) Kundas purvā un Lammamegi apmetnē iegūtie dati, parādot, ka vietas apdzīvotība aizsākās jau agrā mezolīta beigās, bet visintensīvākā bija 7. g.t. pr. Kr. otrajā pusē, t.i., pirms 8500–8000 gadiem.

Vēlais mezolīts

Vēlais mezolīts bija laiks, kad Austrumbaltijā notika lielākās izmaiņas apkārtējā vidē un klimatā visā pēcleduslaikmetā. Tās aptvēra atlantiskā klimatiskā perioda pirmo pusi (AT₁) un Litorīnas jūras pastāvēšanas sākuma posmu (6. g.t. pr. Kr. – 5. g.t. pr. Kr. pirmā pusē). Ziemas bija maigas un siltas, bet vasaras pat par 2–2,5 grādiem siltākas nekā pašreiz. Laiks kļuva ļoti silts un mitrs, daudzas iepriekšējās ielejas applūda, intensīvāk veidojās kūdra. Šo periodu dēvē arī par klimatisko optimumu, kam raksturīgi jaukti skujukoku un platlapju meži. Spriežot pēc nogulumos iegūtajiem putekšņiem, perioda sākumā plaši izplatās gobas (*Ulmus*), liepas (*Tilia*), arī lazdas (*Corylus*) un alkšņi (*Alnus*), bet drīz vien sāk dominēt ozoli (*Quercus*). Visu laiku sastopamas arī egles (*Picea*). Putekšņu spektros klimatiskā optima laikā sastopami arī siltumu mīlošie (termofilie) augi: skābardis un īve, purva mirte, efeja, ezeros izplatās ezerrieksts (*Trapa natans*) (31. att.). Atlantiskajā periodā gandrīz visu Austrumbaltiju klāj nepārtraukta mežu sega.

Izplatoties jauktajiem mežiem, no dienvidiem lielā skaitā ieceļoja arī tiem raksturīgie dzīvnieki, it īpaši pieauga meža cūku skaits. Tās bagātināja dzīvnieku valsti, jo mežos jau mītošajiem zvēriem pievienojās daudzas no dienvidiem ieceļojošās sugas. Par galveno medību objektu, platlapju – īpaši

ozolu skaitam palielinoties, kļūst meža cūka. Šo dzīvnieku var medīt visu gadu. Vasarās meža cūkas vairāk mēdz uzturēties gāršās, liekņās, dumbrajās, kur kupla jaunaudze, bet ziemās – jauktajos mežos vai egļu un priežu silos. Vieglāk, protams, tās

31. att. Ezerrieksts (*Trapa natans*)

nomedīt ziemā, kad tās apvienojas lielākos baros. Vidēji meža cūkas svars ir 75–90 kg, bet tās var sasniegt arī līdz 200 kg lielu smagumu. Senajiem cilvēkiem cūkas acīmredzot noderēja gan gaļai, gan izejvielu iegūšanai darbarīkiem. Liekas, ka īpaši iecienīti bija meža cūkas ilkņi, kuru virtenes sastopamas arī rotās. Vēlajā mezolītā, kā rāda dzīvnieku kaulu atradumi, bez meža cūkām vēl medīti brieži, stirnas, tauri, lāči, āpši, ūdri, zaķi un savvaļas zirgi (1. tab.). Arī ūdensputnu – meža pīļu (*Anas platyrhynchos*), paugurknābja gulbju (*Cygnus olor*) skaits, spriežot pēc atradumiem Zvidzes apmetnē, bija ievērojams. Zivju lomos joprojām dominēja lidakas, kuras sasniedza 40–140 cm garuma un līdz 25 kg svara. Lomos vēl bija zandarti, asari, karūsas (*Carassius carassius*), plauži, sami. Biologs J. Sloka uzsver, ka šīs zivis mitušas gan upēs, gan ezeros, kur acīmredzot palaikam uzturējušās seklākās vietās, īpaši pavasara nārsta laikā sēkļos un upju palienēs. Tā kā pārsvarā ķertas lielu izmēru zivis, domājams, ka tās durtas ar šķēpiem. Ar tiem varēja durt lidakas, samus, liņus, zandartus. Iespējams, ka lietoti arī murdi. Mezolītā zivju bagātības ūdenī bijušas tik lielas un to eksistencei bijuši tik labvēlīgi apstākļi, ka cilvēka saimnieciskā darbība tās maz ietekmējusi. Pirmo reizi vēlajā mezolītā iegūti dati par cilvēku savācējdarbību. Tā Zvidzes apmetnes apakšējos (mezolīta) slāņos iegūts ezerrieksts (*Trapa sp.*), meža zemenes (*Fragaria vesca*), avenes (*Rubus idaeus*), kā arī sarkanais kizils (*Swida sanguinea*). Tas viss liecina par to klimata, augu un dzīvnieku valsts ziņā labvēlīgo vidi, kurā vidējā akmens laikmeta beigās dzīvoja cilvēks.

Dzīvesvietas

Divas šī perioda dzīvesvietas zināmas Lubāna ezera baseinā – tās ir Zvidzes un Osas apmetnes, kuru apdzīvotības pirmsākumi attiecināmi uz vēlo mezolītu. Apmetnes situētas jau zināmā attālumā no Lubāna ezera senās krasta līnijas. Tā Osas apmetne atrodas smilšainā pacēlumā, kas ir Lubāna ezera preboreālā un boreālā laika transgresijas rezultātā veidojusies terase. Laikā, kad nelielās Piestiņas upītes senleja ierīkota apmetne, tā bijusi situēta apmēram 1–1,5 km attālumā no ezera krasta. Zvidzes apmetne izveido-

jusies senā ezera rietumu nogāzē, kur viļņotais līdzenums pakāpeniski pāriet ezera ieplakā. Apmetne aizņem apmēram pushektāra, gar ezera seno krastu stiepjoties ap 110 m garā joslā. Sakarā ar vairākkārtēju ezera ūdens līmeņa maiņu apmetnes apakšējie slāņi daļēji izskaloti. Pēc izrakumu autores I. Lozes domām, cilvēki te apmetušies jau vidējā mezolītā, par ko liecina dažādu raga cirvju un arī t.s. virsaiša zižļa jeb bultu kātu iztaisnotāja u.c. atradumi atsevišķās apmetnes vietās dziļākajos slāņos. Tomēr intensīvāka apdzīvotība te bijusi vēlajā mezolītā. Abās apmetnēs – kā Zvidzē, tā Osā apdzīvotība turpinājusies jaunākajā akmens laikmetā – agrajā neolītā. Vēlā mezolīta kaula un raga rīki, kā arī savrupatradumi iegūti arī citās vietās Lubāna krastos un sēkļos. Apdzīvotība vēlajā mezolītā turpinājusies Burtņieku ezera krastā, kā to rāda atradumi Zvejnieku II apmetnes perifērijā un bagātais, ar šo periodu saistāmais seno apbedījumu skaits. Mazāk ziņu par šo periodu vēl pagaidām Rietumlatvijā, varbūt ar to varētu saistīt atsevišķus raga cirvju vai kapļu savrupatradumus. Tomēr nav šaubu, ka šī reģiona tālākā izpētē tiks atklāti visiem trim vidējā akmens laikmeta periodiem raksturīgi pieminekļi.

Saimnieciskā dzīve un māksla

Vēlā mezolīta laika atradumi labi raksturo galvenās cilvēku nodarbes – medības, zveju, ēdamo augu vākšanu. Visvairāk, protams, iegūts kaula un raga rīku. Starp tiem dominē šķēpu gali ar simetriskām atkarpēm, isāku vai garāku lapu, šķēpu gali ar vienu asimetrisku zobu sēnā, nelielas harpūnas ar knābveida zobiem, bet bultas ir adatveida, ar konusveida galvu un lapasveida, ar nelielām kājiņām (32. att.). Vēl atzīmējami no dzīvnieku ribām pagatavoti naži, kaula duncī, raga kalti ar asimetrisku asmeni, kapļveida rīki. No garajiem kauliem izgatavoti spēcīgi smaili – leduscirtņi, kas, domājams, lietoti ziemas zvejā. Šajā periodā parādās arī garie kauli ar slīpi – 45° leņķī nogrieztu galu, kas ļoti raksturīgi agrajam neolītam.

Īpatnēji, ka starp šī perioda atradumiem tikpat kā nav krama rīku. Šķiet, ka uz laiku, paplašinoties un dažādoties kaula industrijai, novārtā atstāta krama apstrāde. Varbūt tas saistāms ar pārmaiņām

32. att. Vēlā mezolīta kaula rīki Osas (1–4) un Zvidzes (5–10) apmetnē: 1, 2, 5–7 – kaula šķēpi, 3, 4 – kaula bultu gali, 8, 9 – raga kaltiņi, 10 – kaula duncis

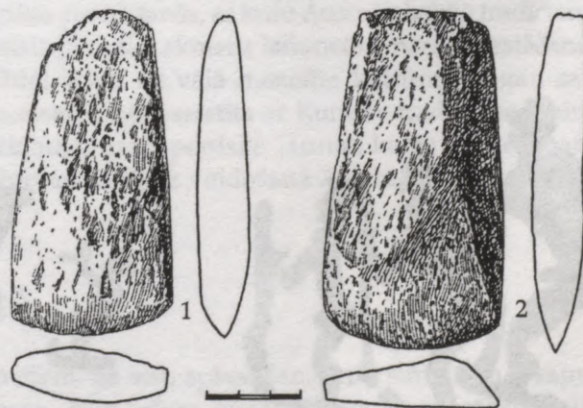
saimnieciskajā dzīvē, kad, veidojoties jaunām sakaru sistēmām, mainījās arī krama izejvielu ieguves avoti. Arī nākamā perioda – agrā neolīta apmetnēs krama izstrādājumu vēl visai maz.

No akmens rīkiem jāmin dažādi slīpējamie akmeņi, bet lielākā skaitā šajā periodā parādās t.s. ķīļveida cirvji, kas izgatavoti no plakana akmens, augšdaļu izveidojot šaurāku, plānāku, bet platāko apakšdaļu noslīpējot kā asmeni. Šādi cirvji acīmredzot bijuši iestiprināti vai nu raga, vai koka kātā (33. att.).

Toties mitrajos, ar kūdru pārklātajos apmetņos apakšējos slāņos labi saglabājušies koka rīki. Osas

apmetnē konstatēta pilnībā saglabājusies, horizontāli kultūrslānī guļoša, 2,10 m gara koka sliece. Spriežot pēc līdzīgiem atradumiem Somijā, šādas slieces varēja piederēt ragavām (34. att.). Pētnieki domā, ka ar slēpēm ne tikai pārvietojās mednieki, bet tās nedaudz pārveidotā veidā varēja lietot primitīvās velkamās ierīcēs – ragavu priekštečos (Meinola, Sarijarvi Somijā u.c.). Tādas ragavas nodereja smagāku medījumu pārvešanai mājās un citos gadījumos. Vēl Osas apmetnē atrastas riekstu daudzām vāļītes, koka vāle un vairāki koki ar apstrādes pēdām. Līdzīgi atradumi sastopami visu akmens laikmetu, arī neolīta posmā, piemēram, Sārņates purva apmetnē. Liecības par slēpēm, datējamām ar mezolītu, iegūtas Visas purva apmetnēs Krievijas ziemeļrietumos. Slēpes ir platas, ar uzliktiem galiem un malām. Ar tādām slēpēm varēja viegli pārvietoties pa dziļajiem sniegiem. Karēlijas klinšu zīmējumos ļoti bieži attēloti cilvēki uz īsām, nelielām slēpēm, kuru priekšgals uzliekts (35. att.).

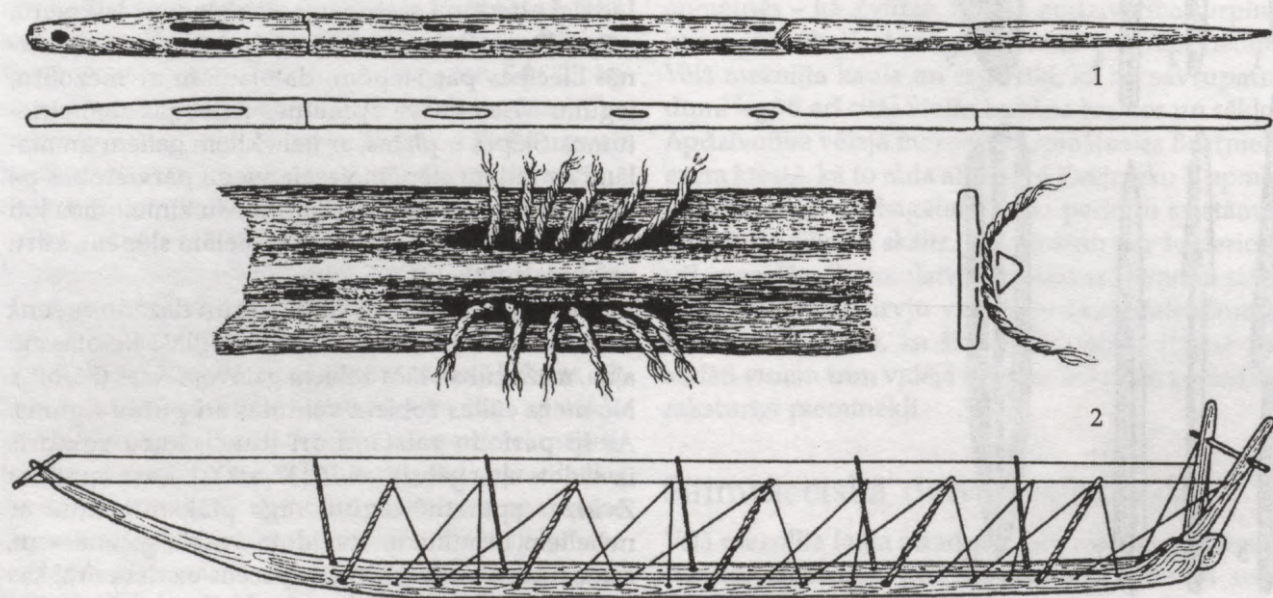
Vēlajā mezolītā it kā atplaukst un dažādojas senā cilvēka mākslinieciskās tieksmes. Plaši lietotas no aļņa, meža cūkas, lāča zobiem gatavota rotas (36. att.). No meža cūkas zobiem veidotas arī putnu figūras. Ar šo periodu saistāmi arī duncī, kuru rokturis izveidots aļņa galvas veidā (37. att.). I. Loze apraksta Zvidzes apmetnē iegūtu raga plāksnīti, kurā ar nelieliem urbumiem izveidota vesela glezna – uz zemes stāvošs cilvēks, rokas pacēlis uz debesīm, kas iezīmētas virs viņa. Urbuma tehnikā rotāti arī divi

33. att. Akmens kalti no Zvejnieku kapulauka (1 – 41. kaps, 2 – 57. kaps)

Lubāna sēkļos atrastie dunči. Urbumi izvietoti noteiktā kārtībā, veidojot reljefas likloču lentes. Sastopami arī iegriezuma tehnikā veidoti rotājumi, kas galvenokārt klāj dunču, arī šķēpu virsmas un šķautnes. Iegriezumi izvietoti ritmiski, dažkārt veido skujīņas rakstu, zigzaga līniju vai krustojošos līniju tīklu; šķiet, ka šiem priekšmetiem bez tīri praktiska pielietojuma bija arī rituāla nozīme. Vienlaikus tie atspoguļo senā cilvēka pasaules uztveri un skaidruma izpratni.

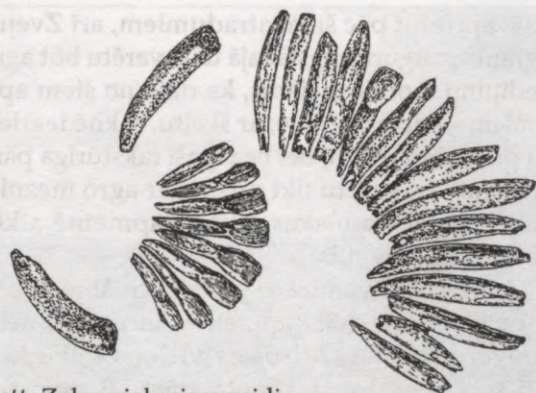
Vēlā mezolīta posms ir vislabāk datēts, jo kā Osas, tā arī Zvidzes apmetnēs iegūti sērijveida radioaktīvā oglekļa datējumi. Paleogeogrāfiskie dati liecina, ka Osas apmetnes senā apdzīvotība saistās ar agro atlantisko laiku (AT₁) un datējama ar periodu pirms 7180±60 – 6580±70 gadiem, bet Zvidzes apmetnes apdzīvotība aizsākusies jau nedaudz agrāk un attiecas uz laiku pirms 7650±100 – 6430±140 gadiem. Tātad visumā vēlo mezolītu Latvijā varētu saistīt ar 6. g.t. pr. Kr. otro pusi – 5. g.t. pr. Kr. pirmo pusi.

34. att. Koka sliece no Osas apmetnes (1) un tās rekonstrukcija (2) pēc somu etnogrāfiskā materiāla (T. Edgren 1996)

35. att. Slēpotāji Karēlijas klinšu zīmējumos (J. Savatejevs 1970)

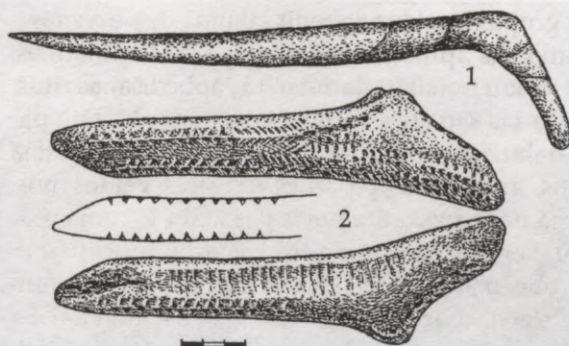
36. att. Zobu piekariņu veidi.
Zvejnieku kapulauks

Šāds datējums gandrīz pilnībā atbilst vēlā mezolīta posmam Igaunijā, ko saista ar laiku pirms $7640 \pm 180 - 6020 \pm 120$ gadiem, tātad vēlā mezolīta kultūrai ieilgstot līdz 5. g.t. pr. Kr. beigām.

Kultūras piederība

Jautājums par vēlā mezolīta kultūras piederību joprojām nav īsti skaidrs. Kā redzams, vēlā mezolīta rīku komplekss jūtami atšķiras no Kundas kultūrai raksturīgajiem rīkiem. Vēlajā mezolītā dominē šķēpu gali ar simetriskām atkarpēm, šķēpu gali ar vienu zobu smailē, lapasveida šķēpu gali un bultas. Šie rīki jau sporādiski parādās boreālajā laikā, bet nav tam raksturīgi. Uzplaukst arī rīku ornamentācijas un apkārtni atspoguļojošas mākslas tradīcijas. Zināmā mērā apraujas krama apstrāde, kas bija labi attīstīta mezolīta vidusposmā.

Tiešas paralēles kaula rīku kompleksam mēs redzam uz ziemeļiem – Igaunijā (Narvas apmetnes I–II slāni, starp Sīvertsi un Tirvalas atradumiem pie Narvas upes Ziemeļigaunijā) un tālāk uz ziemeļaustrumiem – Lādogas ezera apkaimē, bet akmens

37. att. Dunči ar rokturi aļņa galvas veidā:
1 – Zvejnieku kapulauks, 57. kaps, 2 – Osas apmetne

cirvi, pēc I. Lozes domām, ir līdzīgi Somijā sastopamajiem. Uz vēlo mezolītu attiecināmu līdzīgu atradumu vietas nedaudz atšķiras no Kundas kultūras izplatības areāla (30. att.).

Akmens laikmeta pētījumi, pēc L. Jānitsa, F. Zagorska un I. Lozes domām, kā Igaunijā, tā Latvijā pierādījuši vēlā mezolīta tradīciju pārmantošanu agrā neolīta kultūrās Austrumbaltijā. Kopība vispirms izpaužas vienādajos apkārtējās vides apstākļos – vienādajā klimatā, augu un dzīvnieku valstī, vienu un to pašu apmetņu apdzīvotībā, kā to rāda Zvidzes un Osas apmetņu vēlā mezolīta un agrā neolīta slāņu secība. Abu periodu līdzība izpaužas arī kaula rīku kompleksā, nabadzīgā krama inventārā, rīkus greznojošo ornamentu motīvu un to izpildes tehnikas kopībā. Šajos periodos tiek intensificētas medību un īpaši zvejas metodes. Šķir šos abus periodus keramikas parādīšanās, ar kuru Austrumbaltijā tradicionāli saista jaunākā akmens laikmeta – neolīta iestāšanos. Tādēļ šķiet, ka vēlā mezolīta kultūra, lai gan savā izcelsmē daļēji saistīta ar Kundas tradīcijām, vairāk iekļaujas pakāpeniskā jaunās kultūras kopības – Narvas kultūras veidošanā Austrumbaltijā.

Apbedīšanas tradīcijas mezolītā

Daudz par senākajiem iedzīvotājiem var pastāstīt arī apbedījumi. Protams, ne visas iegūtās liecības mēs varam iztulkot, saprast. Daļai kapa piedevu varbūt ir citāda nozīme nekā dzīvē lietotajiem priekš-

metiem, ne visu apbedīšanas ritu simbolika ir saprotama, to nozīme pagaisusi gadu tūkstošu gaitā.

Un tomēr. Jau kopš vidējā paleolīta pirms apmēram 300 tūkstošiem gadu Eiropā vērojami centieni

savus grupas locekļus apbedīt sākumā dzīvesvietās – alās, atklātās apmetnēs, vēlāk – īpašos kapulaukos, veicot virkni noteiktu darbību, t.i., apbedīšanas ritus. Šķiet, ka tas saistīts ar priekšstatu par apkārtējo pasauli, dabu, kosmosu, par cilvēka vietu un lomu tajā rašanos, ar mītiskās pasaules uztveres veidošanos. Sākumā nāve uzskatīta nevis par kādu lūzuma momentu, bet gan par dzīves pakāpenisku procesu, nejutot robežu starp dabu un cilvēku, īstenību un fantāziju, dzīvību un nāvi. Priekšstatus par dzīvību un nāvi kā garu ceļojumu var sastapt daudzās sabiedrībās. Šī mītiskā pasaules uztvere praktiski izpaužas seno cilvēku rūpēs par aizgājušo kopienas locekli, t.i., noteiktās apbedīšanas tradīcijās, daļu no kurām varam izsekot arheoloģiski: kapu vietas izvēli, izveidi, mirušā pozīciju, orientāciju, līdzīgi dotās kapu piedevas.

Atradumu skaitam Ziemeļrietumeiropā pieaugot, redzam, ka vidējā akmens laikmetā pastāv divu veidu apbedīšanas tradīcijas. Viena no tām turpina arhaiskos, senos paņēmienus – mirušo apbedīt dzīvesvietas teritorijā, dažkārt pat celtnē, tuvu pavarda vietai. Otra tradīcija ir blakus apmetnei vai nedaudz atstatu no tās veidot atsevišķu kapulauku, kur atkarībā no tā izmantošanas ilguma guldīts lielāks vai mazāks skaits senās cilts locekļu. Latvijā par vidējā akmens laikmeta apbedīšanas tradīcijām var spriest, balstoties vienīgi uz Zvejnieku arheoloģiskā kompleksa materiāliem, kur pārstāvētas abas nosauktās apbedīšanas tradīcijas.

Kā jau minēts, Ziemeļlatvijā, Burtnieku ezera ziemeļaustrumu krastā, glaciālas izcelsmes grants paugurā izvietojušās mezolīta un neolīta apmetnes (Zvejnieki II un I) un tām cieši līdzās – grants paugura augstākajā daļā – kapulauks (38. att.: A). Grants paugura augstākā daļa kā apbedīšanas vieta izmantota ilgstoši – no vidējā akmens laikmeta līdz pat viduslaikiem. Tomēr lielākā daļa apbedījumu saistāma ar akmens laikmetu – mezolītu. Vēlāk, cilvēkiem pārceļoties uz apmetni tuvāk upei, bijušās mezolīta apmetnes perifērijā ierīkots jaunākā akmens laikmeta kapulauks (38. att.: B).

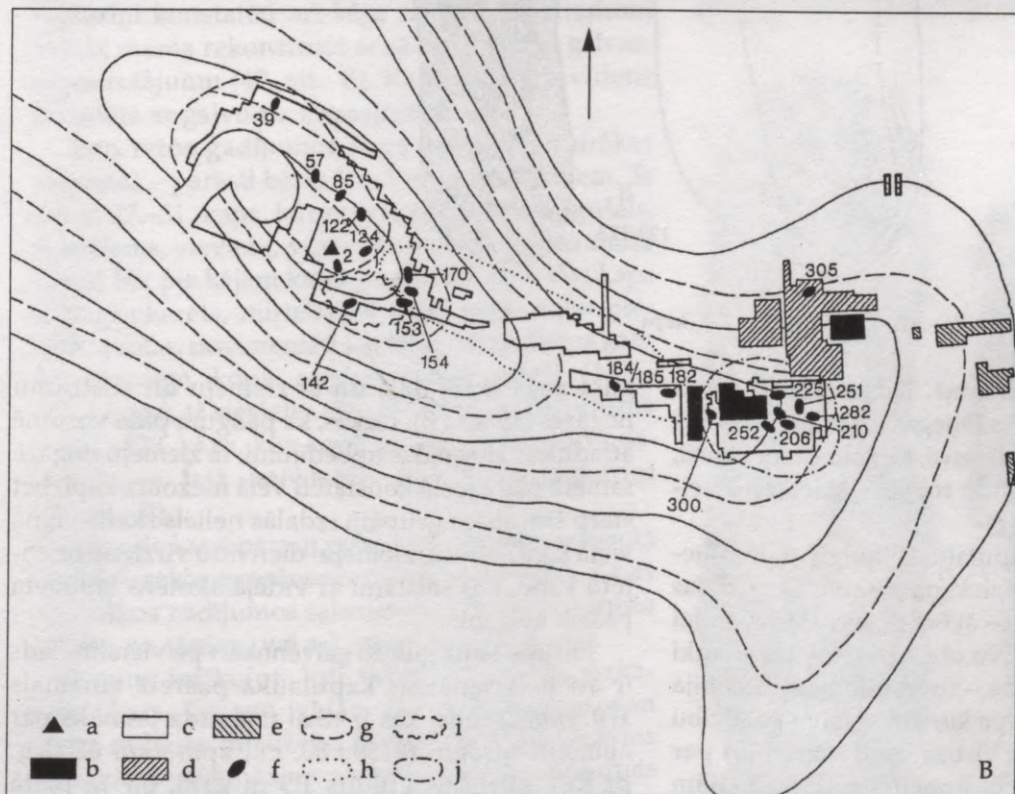
Latvijā – Zvejnieku kapulaukā ar agrā mezolīta periodu saistāmi apbedījumi pašreiz vēl nav atklāti. Tādi zināmi uz austrumiem no Oņegas ezera – Popovas kapulaukā, atsevišķs agrā mezolīta apbedījums atklāts arī Pesčaničā, Lača ezera austrumu

krastā. Spriežot pēc šiem atradumiem, arī Zvejniekos grants paugura augstākajā daļā varētu būt agrāki apbedījumi. Ļoti iespējams, ka daļa no šiem apbedījumiem – stipri okerētie, ar šķeltu, saknē iegrieztu zobu piekariņu rotām, bet bez īpaši raksturīga pārējā inventāra – arī varētu tikt saistīta ar agro mezolītu. Īpaši jau tādēļ, ka blakus esošajā apmetnē atklāta šī perioda apdzīvotība.

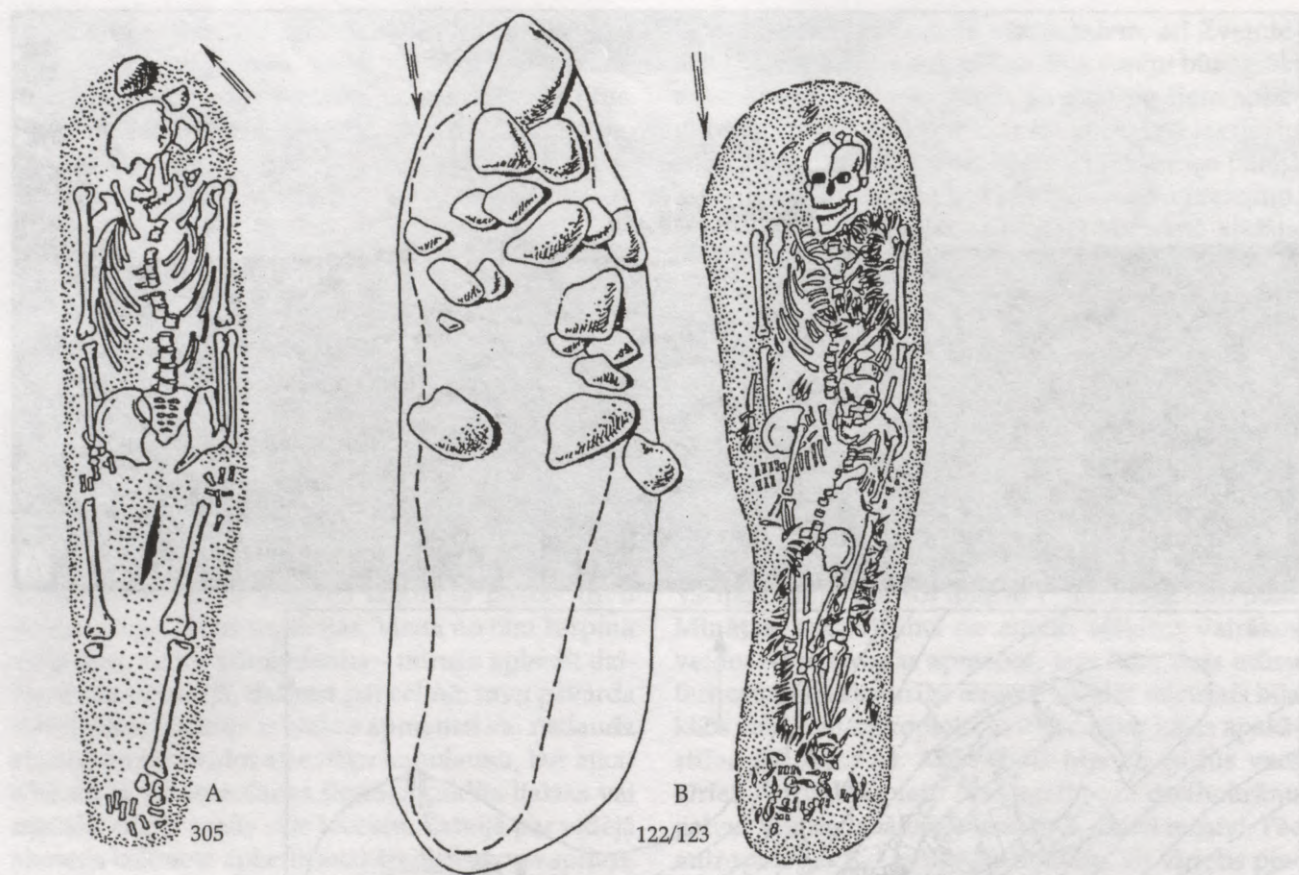
Pašu senāko Zvejniekos pašreiz zināmo apbedījumu atsedza mezolīta apmetnes teritorijā, netālu no pavarda vietas. Mirušais vīrietis (305. kaps) guldīts uz muguras izstieptā stāvoklī, rokas gar sāniem. Galva apbedītajam orientēta uz ziemeļaustrumiem, ap skeletu sasmalcināts sarkanā okera slānis. Starp kājām atrasts šķēpa gals ar nelielu, vienpusēju zobojumu smailē. Šādi šķēpa gali Latvijā sastopami ļoti reti, bet vairāk lietoti Rietumeiropā – Vācijā, Dānijā, kur tos datē ar 7. g.t. pr.Kr. otro pusi. Minētais apbedījums no citiem atšķiras vairākos veidos – tas atrodas apmetnē, tam līdzīgi dots mūsu teritorijai neraksturīgs ierocis, turklāt mirušais bija klibs vai tišām sakropļots, jo trūka labās kājas apakšstilba (39. att.: A). Apbedītais bija 25 gadus vecs vīrietis ar vidēji platu un augstu, t.i., dolihokrānu galvu. Visi saglabājušies kauli bija vidēji masīvi. Pēc antropoloģes R. Denisovas domām, šis vīrietis piederējis ziemeļeuropeīdajam tipam. Ar radioaktīvā oglekļa metodi (¹⁴C) apbedījums datēts ar 7. g.t. pr.Kr. otro pusi, t.i., pirms 8240 ± 70 gadiem (3. tab.). Tātad šis apbedījums ir pats senākais visā Austrumbaltijā.

Apbedījumi dzīvesvietās zināmi Somijā, kur apmetnēs atsegta stipri okerētas, iegarenas bedres, kas tiek uzskatītas par kapa vietām. Nesen arī Polijā, mezolīta laika Mšano apmetnē (*Mszano* 14), atklāti četri apbedījumi, bagātīgi okerēti, ar dzīvnieku zobu piekariņu piedevām.

Atsevišķi ierīkoti kapulauki Ziemeļaustrumeiropā, kā jau minēts, sastopami jau no vidējā akmens laikmeta sākuma, bet īpaši plaši tie ierīkoti vēlajā mezolītā. Šādi kapulauki parasti atrodas ūdeņu tuvumā, upes vai ezera krastā, šļūdoņu atkāpšanās rezultātā veidotu iegarenu pauguru virsotnē, nogāzē vai piekājē. Šai kategorijai pieder Popovas kapulauks Lača ezera krastā uz austrumiem no Oņegas ezera, atsevišķi kapulauki Dienvidkarēlijā – Sjamozero II un Čornaja Guba. Vēl atsevišķi kapulauki ierīkoti

38. att. A – skats uz Zvejnieku kapulauku no dienvidaustrumiem, B – Zvejnieku kapulauka situācijas plāns (pēc F. Zagorskis 1987): a – augstuma zīme, b – ēkas, c – izrakumu laukumi, d – mezolīta apmetne, e – neolīta apmetne, f – kapi, g – mezolīta apbedījumu grupas robežas, h – pārejas zona starp apbedījumiem, i – apbedījumu grupa kapulauka dienvidrietumu malā, j – neolīta apbedījumu grupas robežas

39. att. Zvejnieku kapulauks: A – 305. kaps, B – 122.–123. kaps

nelielās salīnās krastu tuvumā. Tāds ir labi zināmais Oļņijostrovas kapulauks Oņegas ezerā un Spiginas kapulauks Ziemeļrietumlietuvā, Biržuļu ezera krastā, netālu no Latvijas dienvidu robežas, šķiet, arī Zvejnieku kapulauks.

Visos gadījumos kapulaukos spilgti tiek apliecināti senie ticējumi par aizkapa pasauli, kas atrodas aiz ūdens. Ūdens, upe – šķērslis, kas jāpārvar, lai nokļūtu mirušo valstī. No otras puses – kapulauki izvietojušies ierastā vidē – tuvu ūdeņiem, kas bija iztikas nodrošinātāji un pa kuriem ar laivu palīdzību varēja arī pārvietoties. Visbagātāko materiālu par vidējā akmens laikmeta apbedīšanas tradīcijām sniedz Zvejnieku kapulauks. Lai gan tajā diezgan grūti izdalīt tieši vidējam akmens laikmetam piederošos kapus, tomēr par tādiem varētu uzskatīt kādus 90 apbedījumus, kas koncentrēti grants pau-

gura augstākajā daļā un tā ziemeļu un austrumu nogāzēs (38. att.: B). Liekas, ka paugura pašā virsotnē atradušies vissenākie apbedījumi, tā ziemeļu nogāzē samērā plašā joslā konstatēti vēlā mezolīta kapī, bet starp šīm abām grupām izdalās neliels skaits vienā vietā koncentrētu, ziemeļu–dienvidu virzienā orientētu kapu, kas saistāmi ar vidējā akmens laikmeta pašām beigām.

Mirušie kapā guldīti galvenokārt pa vienam. Tāds ir arī pats senākais kapulaukā pašreiz zināmais 170. apbedījums, kas ir tikai nedaudz jaunāks par apmetnē atsegto (8150 ± 80 , t.i., apmēram 6200. g. pr. Kr.). Mirušais guldīts 1,9 m garā, 0,7 m platā bedrē, 30 cm dziļumā no pašreizējās zemes virsmas, ar galvu uz ziemeļiem. Bedre izklāta ar sarkano okeru, bet tās pildījumā – melna zeme. Kapā atrada 167 dzīvnieku zobu piekariņus, kuri veidoja vairākas

3. tabula Zvejnieku kapulauka mezolīta apbedījumu datējumi

Apbedījums	Datējums	Laboratorijas numurs
305. kaps	8240±70	Ua-3634
170. kaps	8150±80	OxA-5969
154. kaps	7730±70	Ua-3644
39. kaps	6775±55	Ua-3635
57. kaps	6825±60	Ua-3636
2. kaps	6900±65	Ua-3638
76. kaps	6900±75	Ua-14688
85. kaps	6460±60	Ua-3637
122. kaps	6395±75	OxA-5967

rotas: ap kaklu mirušajam aļņa zobu piekariņu virkne, virs pieres – meža cūkas zobu piekariņi, virs krūtīm – krāšņa meža cūkas zobu piekariņu rota. Piekariņi konstatēti arī kāju rajonā. Šie atradumi palīdz mums rekonstruēt senā apģērba un galvassegas rotājumu (40. att.: B). Kapā guldītais vīrietis orientēts ar galvu uz ziemeļiem.

Ļoti retos gadījumos kopā apbedītas vairākas personas – parasti bērni kopā ar pieaugušajiem. Te jāmin 27.–31. kaps, kur centrā guldīts pieaugušais, domājams, sieviete, viņai pie galvas – viens mazs bērns, bet pie kājām katrā pusē – vēl divi. Viss kaps spēcīgi okerēts, mirušajiem līdzī dotas zobu piekariņu rotas, ornamentēti kaula duncī un šķēpa gals. Ar bērniem kopā apglabāti kā vīrieši (132.–132. a kaps), tā sievietes (85.–85. a kaps). Īpaši grezns ir 122.–123. kaps, kur kopā guldīts vīrietis un pusaudzis, – tajā konstatēti 340 zobu piekariņi (39. att.: B).

Mirušie kapā parasti guldīti uz muguras izstieptā stāvoklī, rokas gar sāniem vai viegli saliektas. Kājas atsevišķos gadījumos sakrustotas. Dažkārt mirušie guldīti uz sāniem vai arī uz vēdera (37. kaps).

Kapus ierīkojot, ļoti intensīvi lietots sarkanais okers. Tas gan izklāts virs pamatzemes, gan ar to nobērts mirušais. Okers Latvijā atrodams daudzās purvainās un avotainās vietās. Atradnes izveidojušās, dzelzi saturošajiem apakšzemes ūdeņiem izplūstot zemes virspusē. Tās veido nelielus laukumus mitrās pļavās, avotos. Okers dabā sastopams dzeltenā un sarkanbrūnā krāsā. Sarkan-

brūnā okera iegulas zināmas arī pie Burtnieku ezera: gan kapulaukam pretējā krastā – Bauņu muižas apkaimē pie Milišu mājām, gan pavisam netālu – pie Sedas upes ietekas ezerā un pie Salacas iztekas no ezera. Kapulaukā bērū rituālos lietotais sarkanais okers nav sākotnējā dabiskā zeme, bet gan, kā liecina ķīmiķes A. Upītes veiktās analīzes, apdedzināšanas rezultātā iegūts produkts – hematīts. Apdedzināšana veikta 300–500 °C temperatūrā. Okera sastāvā bija dzelzs (18–49%), kurai piejaukts kvarcs (smiltis), māls un sasmalcināts dolomīts. Ar šādi sagatavotu sarkano okeru Zvejnieku kapulaukā izkaisīja kapa bedres, bet pēc tam apbēra arī mirušo. Par okera lietošanu bērū rituālos izteikts daudz un dažādu domu. Skaidrs vienīgi, ka saskaņā ar senajiem ticējumiem okers simbolizēja pavardu, uguns siltumu vai arī dzīvības nesējas – asinis, piešķirot mirušajiem spēkus, pārējot uz jaunu dzīvi viņsaulē.

40. att. Zvejnieku kapulauka 170. kaps (A).
Apģērba rekonstrukcija pēc 170. kapa materiāliem (B)

Vēl vidējā akmens laikmeta apbedījumus raksturo akmeņu krāvumi. Trešdaļai mezolīta apbedījumu konstatētas dažādas akmeņu konstrukcijas vai atsevišķi akmeņi. To izmēri – no dūres līdz galvas lielumam un pat lielāki. Akmeņi bija kapa bedres sānos, klāja arī kapa virspusi (45., 57. kaps). Visbiežāk (35., 36., 38., 39., 70., 73., 76. kaps) akmeņi sedza apbedītā galvu vai bija novietoti virs pēdām. Acīmredzot tie izmantoti ne tikai kapa vietas iezīmēšanai. Te skaidri parādās seno cilvēku bailes no tā, ka mirušais – varbūt slikts cilvēks, burvis – varētu celties augšā un turpināt savus ļaunos darbus.

Apbedīšanas rituāla savdabīga sastāvdaļa ir galvaskausa mākslīga sadalīšana. Bērnu dubultapbedījumā (11.–12. kaps) atrada divas galvaskausa pakauša daļas ar nolīdzinātām malām, kas atgādināja lēzenus traukus – kausus. Abas galvaskausa daļas bija ņemtas no bērnu skeletiem un paliktas zem akmens. Pārējo kaulu kārtība nebija traucēta. Šo parādību skaidro kā īpašas cieņas parādīšanu mirušajiem, kuru galvaskausus izmantoja senajos rituālos, piemēram, dzeršanai.

Par to, ka akmens laikmeta cilvēki ticējuši aizkapa dzīvei un rūpējušies par savas cilts locekļiem, liecina arī mirušajiem līdzīgi dotās kapa piedevas. Apmēram pusei mezolīta apbedījumu konstatētas kapa piedevas, galvenokārt bērniem. Apģērba, cepures greznošanai, arī kaklarotām, aprocēm izmantoti aļņa, meža cūkas, stirnas, brieža, meža zirga zobu piekariņi. Nereti kā rotājums lietotas dzīvnieku kaulu falangas ar augšdaļā iegrieztu rievu. Rotājoša nozīme, liekas, bijusi arī bebru kauliņiem. Nereti ka-

41. att. Dejas ar ziļļiem, Namforsenas (Zviedrija) klinšu zīmējumi (pēc M. Nunez 1988)

pos atrasti atsevišķi dzīvnieku un putnu kauli. Interesanta parādība novērota Popovas kapulaukā, kur atsevišķos apbedījumos – vienam vīrietim pie kreisās rokas, otram pie labās rokas – atsegti veseli, netraucēti zivju skeleti.

Par zobu piekariņu lielo skaitu kapos izteiktas dažādas domas. Vērojot Sibīrijas ziemeļu tautu paradumus, varētu domāt, ka dzīvnieku zobi bija amuleti, atmiņa no nomeditajiem zvēriem, apbedītā personiskais īpašums. Tomēr, spriežot pēc bagātīgi rotātajiem bērnu kapiem Zvejnieku kapulaukā, šķiet, ka šīs kapu piedevas uzskatāmas par pēcnāves dāvinājumiem, tāpat kā līdzīgi dotais ēdiens.

Vēlā mezolīta apbedījumos parādās plašāks kapa piedevu klāsts, saistīts ar medībām, zveju un kultu. Tie ir ornamentēti kaula duncī, šķēpu gali ar simetriskām atkarpēm, akmens trapecveida cirvji, kaula īleni. Īpaši jāatzīmē figurāli piekariņi, klāti ar krustveida iegriezumiem (100. kaps), un duncis ar aļņa galvas veidā veidotu rokturi (57. kaps), kas bija dots līdzīgi mirušai sievietei (37. att.: 1). Alnim kā galvenajam medību objektam bija izcila loma akmens laikmeta cilvēku dzīvē. Saglabājušies neskaitāmi aļņa attēli, kas griezti kokā, kalti akmenī (Somija), veidoti kaulā (Oļņijostrova, Zvejnieki, Lietuvas neolīta apmetnes utt.), attēloti dzintarā (Sārnates apmetne) utt. Kapos aļņa attēlojumam acīmredzot bijusi sakrāla, rituāla nozīme. Ka šādi ziļļi ar uzgaļiem aļņa galvas veidā izmantoti rituālos pasākumos, redzam kādā Zviedrijas ziemeļos (Namforsenā) atklātā klinšu zīmējumā, kur attēlots cilvēku gājiens, paceltajās rokās turot ziļļus (41. att.).

Divos kapos atsegts arī lielāks kaula šķēpu galu daudzums. Tā kādā pusaudža apbedījumā (45. kaps) labajā pusē pie iegurņa, ar smaili uz augšu vienkopus atrasti seši kaula šķēpu gali, kas acīmredzot atradušies bultu makā. Ap šķēpu galiem septiņi zobu piekariņi, kas, šķiet, bijuši piešūti makam. Kāda jauna vīrieša apbedījumā (164. kaps) starp augšstilbiem, ar smaili uz augšu vienkopus atsegti sešpadsmit kaula šķēpu gali, bet pie galvas, labās rokas elkoņa, virs krūtīm, ceļu un kāju pēdu rajonā bija novietoti putnu ziedojumi.

Apbedīto orientācija vidējā akmens laikmeta kapos visai dažāda, un to neizdodas saistīt ne ar upes tecējuma virzienu, ne ezera krastu, ne arī ar aus-

trumiem – uzlecošās saules pusi. Senākajos apbedījumos varbūt nedaudz dominē ziemeļu virziens ar novirzēm uz austrumiem un rietumiem, bet ciešajā apbedījumu grupiņā grants paugura vidusdaļā, kas attiecas uz mezolīta pašām beigām (85., 122. kaps), pārsvarā ir dienvidu orientācija.

Runājot par kapu datēšanu, jāatzīst, ka Zvejniekos līdz šim nav izdevies konstatēt agrākos – mezolīta sākumam piederošos apbedījumus, lai gan apmetne šajā laikā jau apdzīvota. Daļu Zvejnieku kapulauka apbedījumu varētu saistīt ar mezolīta vidusposmu (170. kaps). Šī perioda kapi, līdzīgi arī pēc apbedīšanas tradīcijām, atklāti Spiginas salā Biržuļu ezerā.

Lielākā daļa no šiem apbedījumiem gan pēc līdzīgi dotā inventāra (šķēpu gali ar simetriskām atkarpēm), gan arī ar ^{14}C metodi datēti ar vēlo mezolītu – 5. g.t. pr. Kr. pirmo pusi. Tā, piemēram, 57. kaps datēts ar laiku pirms 6825 ± 60 gadiem.

Visintensīvāk Zvejnieku kapulauks izmantots vēlajā mezolītā (57., 39., 2. u.c. kapi). Tā nav nejaušība. Daudzi pētnieki atzīmē, ka Ziemeļaustrumeiropā pieaug ar vēlo mezolītu saistīto apbedījumu skaits, parādās plašāki kapulauki. Te vispirms jāmin Oļeņijostrovu kapulauks Oņegas ezera salā, daļa Popovas kapulauka apbedījumu. Arī uz rietumiem no Austrumbaltijas – Polijas teritorijā liela daļa savrupkapu (Janislavicas apbedījums, apbedījums Voznas sādžas (*Woźna Wies*) apmetnē un nelielais kapulauks Perkunovā Mazuru ezeru rajonā) attiecināma uz vēlo mezolītu. Šajos kapulaukos, kas ļoti līdzīgi pēc apbedīšanas tradīcijām, parādās arī dažas atšķirīgas iezīmes, piemēram, apbedījumi sēdus stāvoklī. Popovas kapulaukā pie bērna kapa atklāta bedre ar divu suņu skeletiem. Un, protams, nedaudz atšķiras arī kaula, bet visvairāk krama inventārs, virzienā uz ziemeļiem vairāk parādās slānekļa rīki (naži u.c.). Tātad kapulauki, pastāvot līdzīgām apbedīšanas tradīcijām, tomēr atspoguļo piederību dažādām mezolīta kultūrām. Austrumbaltijā tā ir Kundas kultūra, virzienā uz ziemeļaustrumiem – tai radniecīgā Veretjes kultūra, bet uz rietumiem – Lietuvā un Polijā – jau vairāk jūtama Maglemozes un Kongemozes kultūras ietekme. Vēlā mezolīta apbedījumu grupa Zvejnieku kapulaukā pilnīgi iekļaujas vietējās Pirmsnarvas kultūras parādību lokā, kas

vērojamas Latvijas austrumos, Igaunijas ziemeļos un Lādogas ezera apkārtnē.

Kā Zvejnieku, tā visos pārējos minētajos kapulaukos apbedīti mednieki, zvejnieki un savvaļas augu vācēji. Par to liecina līdzīgi dotais inventārs – zobu piekariņi, kuru sastāvā atspoguļojas medīto zvēru loks, kā arī dzīvnieku un putnu paliekas kapos. Par to stāsta arī dzīvnieku – totēmu attēli kapos, visbiežāk aļņa. Apbedīto cilvēku piederību mednieku un zvejnieku kopienām apliecina cilvēku kaulu analīzes. Tajās parādās zemas oglekļa izotopa (^{13}C) vērtības: Zvejnieku kapulaukā no –20 līdz –23, līdzīgi arī Oļeņijostrovu kapulaukā. Tas nozīmē, ka cilvēki pārtikā galvenokārt lietojuši gaļu un, iespējams, papildu arī saldūdenī mītošās zivis.

Paši senākie apbedījumi, pēc antropologu domām, pārstāv dažādu variantu eiropēdu populāciju ar vidēji platu, iegarenu, augstu seju un izliektu sejas profilējumu. Bet jau vēlajā mezolītā starp Zvejnieku un arī Oļeņijostrovu kapulaukā apbedītajiem parādās indivīdi ar mazāku galvaskausa garumu, platāku un zemāku seju, plakanu sejas veidojumu, kas uzrāda izteiktas laponoidas rases iezīmes. R. Denisova secina, ka pamatiedzīvotāji piederējuši pie senās ziemeļeiropēdās rases, bet jau vēlajā mezolītā tiem ir saskarsme ar citas cilmes kopienām. Vēlā mezolīta beigu posma apbedījumiem galvaskausu formās jau izpaužas zināma savstarpēja šo divu iespaidu iedarbība, veidojot metiso antropoloģisko tipu.

Antropologi pētījuši arī seno cilvēku ķermeņa uzbūvi un garumu. Tā Zvejnieku apmetnē apglabātais vīrietis (305. kaps) bijis liela auguma (172,54 cm), spēcīgas uzbūves, pārstāvēt seno ziemeļeiropēdo rasi. Arī vēlā mezolīta iedzīvotājiem bijis liels augums: vīriešu garums – vidēji 170,35 cm (variējot no 164 līdz 179 cm), sieviešu – vidēji 156,34 cm (variējot no 154 līdz 159 cm). Zināmas pārmaiņas notikušas pārejā no vēlā mezolīta uz agro neolītu, kad kapulaukā parādās īsāka auguma cilvēku apbedījumi. Šo vīriešu vidējais garums ir 161 cm, bet sieviešu – 152 centimetri. Pētnieki šo parādību saista ar pārmaiņām apkārtējā vidē un iedzīvotāju antropoloģiskajā sastāvā.

Apkopojot datus par mezolīta apbedījumiem Latvijā, rodas secinājums, ka Burtņieku ezera piekraste kā izdevīga dzīvesvieta izmantota ilgstoši,

turpat blakus apglabājot arī savas cilts aizgājušos locekļus. Kapulauks izmantots daudzus gadu tūkstošus, un tur acīmredzot apglabāti dažādas cilmes iedzīvotāji. Sākumā apbedīšanas tradīcijas ir diezgan vienveidīgas, arhaiskas – atsevišķi kapi, intensīvs okera lietojums, akmeņu krāvumi, dažāda orientācija, galvenā kapa piedeva – dzīvnieku zobu piekariņi. Vienīgā atšķirība – zobu piekariņu nav visos kapos, tie lielākoties konstatēti bērnu kapos. Tātad vēl nevar runāt par iedzīvotāju sociālo stratifikāciju.

Situācija nedaudz mainās vēlajā mezolītā, kad parādās atsevišķi piedevām bagāti kapi. Īpaši jāatzīmē 57. kapā apbedītā sieviete, kurai līdzīgs dots akmens cirvis, kaula šķēpa gals, 42 zobu piekariņi un duncis, kura rokturis veidots aļņa galvas formā. Acīmredzot kapā guldīta sieviete, kas savā cilts kopienā ieņēmusi izcilu stāvokli. Kā izcilus medniekus, liekas, varētu raksturot arī 164. kapā apbedīto jauno vīrieti, kuram kapā līdzīgs doti maksti ievietoti 16 šķēpu gali, un 45. kapā apbedīto pusaudzi ar sešiem maksti ievietotiem kaula šķēpu galiem. Daudzi no šiem šķēpiem klāti ar īsiem iegriezumiem vai rombveida ornamentu. Liela nozīme apbedīšanas rituālos acīmredzot bijusi zizlim ar aļņa galvas veida rokturi. Rituālas dejas ar šādiem zižļiem attēlotas Namforsenas klinšu zīmējumos Ziemeļzvidrijā un Oņegas ezera austrumu karstā Karēlijā. Liela uzmanība visos mezolīta posmos pievērsta bērnu apbedījumiem, tos apgādājot ar vislielāko zobu piekariņu skaitu. Šajā gadījumā tiem bijusi pēcnāves ziedojumu – amuletu nozīme, godinot agri mirušo cilts locekļu piemiņu. Daudzos kapulaukos pie apbedījumiem vērojamas neliela izmēra rituālas bedres, kuru pildījumā sarkanais okers, deguši dzīvnieku kauli, darbarīku un ieroču ziedojumi.

Mezolīta sabiedrības struktūra

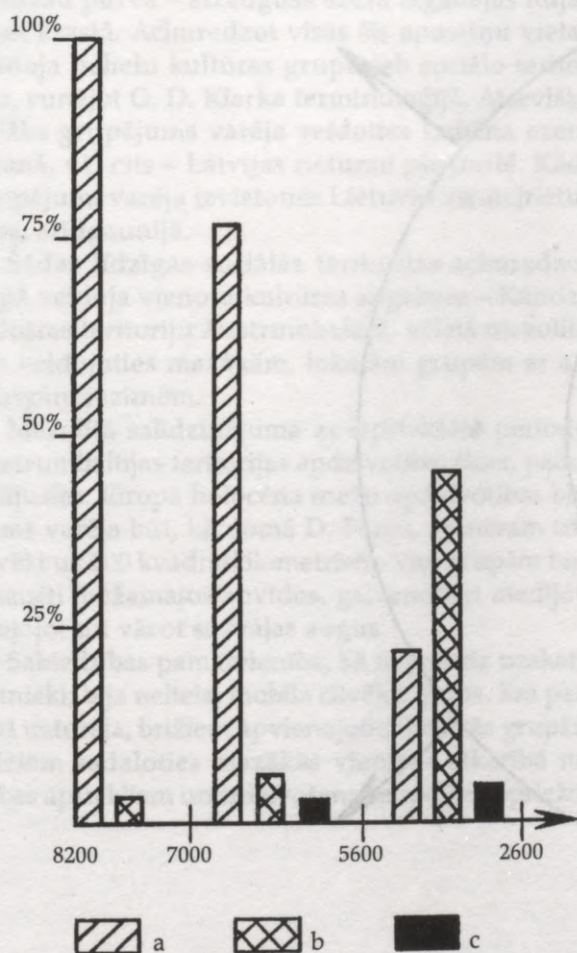
Vidējā akmens laikmetā, kas aptvēra trīs tūkstošus gadu ilgu periodu (8. g.t. pr.Kr. vidus – 5. g.t. pr. Kr. vidus), Austrumbaltijā, tāpat kā pārējā Ziemeļeiropā, valdīja piesavinotais dzīvesveids jeb savācējsaimniecība – medības, zveja un savvaļas augu vākšana (42. att.).

Viss teiktais, šķiet, liecina par samērā arhaiskām, vienotām apbedīšanas tradīcijām, kur vēl nepastāv sabiedrības sociālā diferenciacija, īpaši tiek godāti bērni un atsevišķi izcili cilts locekļi.

Zvejnieku kapulaukā iegūtie un paleopatologa V. Deruma izpētītie cilvēku kauli sniedz informāciju par akmens laikmeta cilvēku dzīves grūtajiem apstākļiem – slimībām, periodisku badošanos, fiziskām pārslodzēm brieduma gados un biežo traumatismu.

Visbiežāk novērotās slimības ir kaulu saistaudu iekaisumi, kaulu deformācijas, saaugumi, dažādi izaugumi – pārveidojumi. Tā jau mezolītā atzīmēta spondiloze (mugurkaula skriemeļu izaugumi), osteohondroze, plecu, plaukstas un gūžas locītavu deformējošās artrozes (39. kaps). Pat jaunu cilvēku skeletos konstatētas t.s. Pommera mezglu atliekas bedrīšu veidā, jostas skriemeļu saaugumi (47. kaps). Retāk vērojama parādība ir 37. kapā apbedītajam konstatētā kaulu tuberkuloze. Bērniem nereti redzamas rahīta pazīmes (51. kaps). Latvijas mezolīta laika iedzīvotāju zobi visumā labi saglabājušies, tie ir spēcīgi attīstīti, tikai ar stiprām nodiluma pazīmēm, kas acīmredzot liecina par to biežu izmantošanu darba procesā, piemēram, košļājot ādas, u.c. gadījumos. Gan žokļa kaulos, gan zobos vērojami iekaisuma procesi, kariess (39. kaps). Bijuši arī traumatisma gadījumi – lūzumi, ievainojumi. 58. kapā guldītajam vīrietim savā laikā saaudzis mugurkaula skriemeļa lūzums, izārstēts arī cits smagāks lūzums (157. vīrieša kaps). Vērojami vairāki galvaskausu ievainojumi – iecirtumi galvā, kas tomēr aprētojušies un sadzijuši (63. vīrieša kaps). Visi šie gadījumi liecina ne tikai par medībās un varbūt kaujās gūtiem ievainojumiem, bet arī par seno dziednieku prasmi un sirgstošo cilvēku aprūpi.

Latvijā šajā laikā galvenokārt zināmas iekšzemes apmetnes, lai gan atsevišķi kaula un raga priekšmetu savrupatradumi Rietumkurzemē norāda, ka arī jūras krasts ticis apdzīvots un izmantots. Iekšzemē visas apmetnes izvietotas upju un ezeru krastos, it īpaši pie upju ietekām, kas tiek uzskatītas par produk-

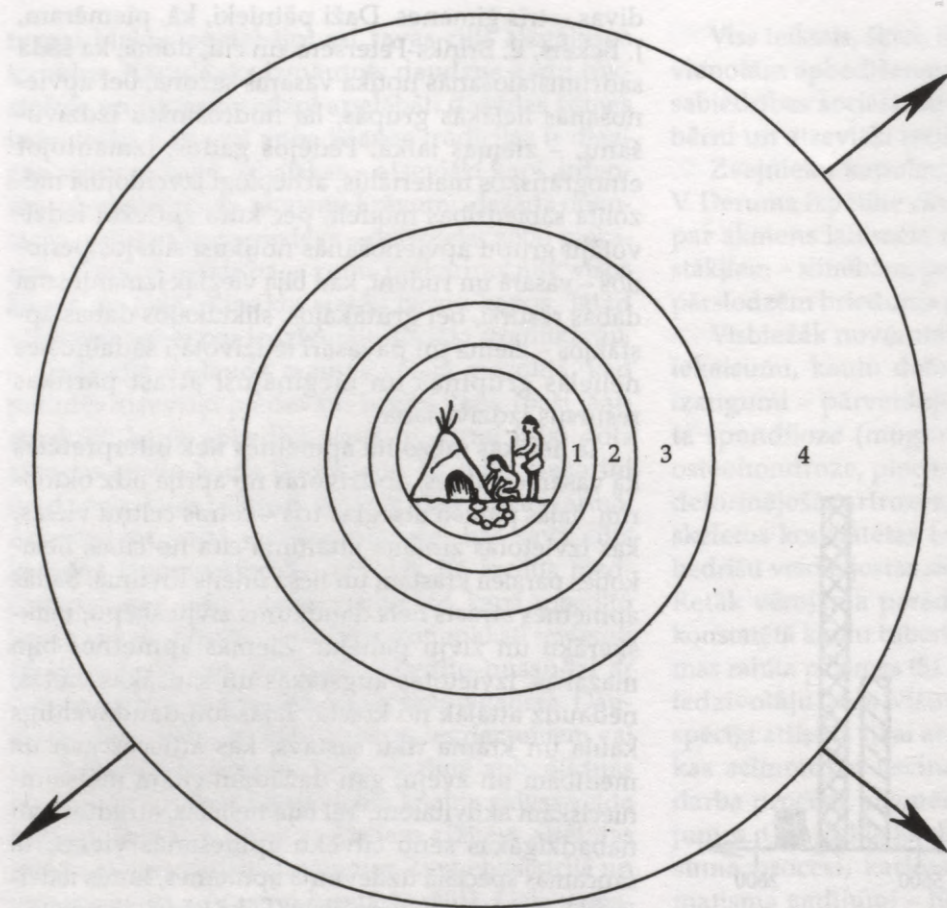
42. att. Galvenie medījumi mezolītā:
a – alnis, b – meža cūka, c – taurs (pēc V. Daņiļčenko datiem)

tīvākajām vietām vispārējā ekosistēmā. Te paveras iespējas izmantot gan ezera, gan upju dziļu bagātības, ķert ūdensputnus, medīt zvērus, kas pie ūdens nāca dzesēt slāpes. Netālu bija mežs, bagāts augiem un dzīvniekiem. Pētnieki tomēr uzskata, ka neviena ekonomiskā niša vidējā akmens laikmetā nebija pietiekami daudzveidīga, lai senajiem cilvēkiem nodrošinātu dzīvi vienā vietā cauru gadu. Tādēļ tiek uzsvērtā mezolīta iedzīvotāju grupu mobilitāte un pielāgošanās spējas, dažādos gadalaikos pārvietojoties no vienas dzīvesvietas uz citu – piemērotāku, dažkārt apvienojoties lielākās grupās un tad atkal sadaloties mazākās "iztikas vienībās", kas ietver

divas – trīs ģimenes. Daži pētnieki, kā, piemēram, J. Bekers, E. Brinks-Petersens un citi, domā, ka šāda sadrumstalošanās notika vasaras sezonā, bet apvienošanās lielākās grupās, lai nodrošinātu izdzīvošanu, – ziemas laikā. Pēdējos gados, izmantojot etnogrāfiskos materiālus, arheologi izveidojuši mezolīta sabiedrības modeli, pēc kura spriežot iedzīvotāju grupu apvienošanās notikusi siltajos periodos – vasarā un rudenī, kad bija vieglāk izmantojami dabas resursi, bet grūtākajos, sliktākajos dabas apstākļos – ziemā un pavasarī iedzīvotāji sadalījušies nelielās grupiņās un mēģinājuši atrast pārtikas resursus izdzīvošanai.

Tā lielākās mezolīta apmetnes tiek interpretētas kā vasaras mītnes, apdzīvotas no aprīļa līdz oktobrim. Tajās parasti atsegta trīs – četras celtņu vietas, kas izvietotas zināmā attālumā cita no citas, lielākoties paralēli krastam un tiešā ūdens tuvumā. Šādās apmetnēs atrasts liels daudzums zivju šķēpu, makšķerāku un zivju palieku. Ziemas apmetnes bija mazākas, izvietotas augstākās un sausākās vietās, nedaudz attālāk no krasta. Tajās ļoti daudzveidīgs kaula un krama rīku sastāvs, kas attiecas gan uz medībām un zveju, gan dažādām citām mājsaimnieciskām aktivitātēm. Vēl bija nelielas, atradumiem nabadzīgākas seno cilvēku apmešanās vietas, tā saucamās speciālā uzdevuma apmetnes, kurās iedzīvotāju grupas savu pārgājienu laikā īslaicīgi apmetās, lai pazvejotu, sadalītu nomedīto laupījumu vai varbūt sagādātu kādu retāku izejvielu, kā, piemēram, okeru.

Zvejnieku II apmetne bijusi lielāka, intensīvi apdzīvota vasaras nometne. Tā atradusies tieši pie ūdens, un tajā būvētas viegla karkasa virszemes ēkas, par ko liecina daļēji saglabājušies akmeņu pavardi un senlietas. Starp atrastajiem rīkiem dominē Kundas tipa zivju šķēpi, daudz arī zivju asaku un skriemeļu. Pēc apmetnē iegūtā daudzveidīgā krama un kaula rīku inventāra redzams, ka tur gatavoti arī kaula un raga rīki, veikta ādu un koka apstrāde u.c. saimniecības darbības. Cilvēkiem atlicis laiks kaula priekšmetu rotāšanai un piekaru – rotu veidošanai. Tātad iespējams, ka šī apmetne apdzīvota arī ilgāk, ne tikai vasarā, varbūt pat visu gadu. Līdzīga rakstura ir Lammamegi apmetne uz salīņas bijušā Kundas ezera vidū, kur iegūtas ne vien tiešas

43. att. Iespējamās medību zonas ap senajām dzīvesvietām

norādes par intensīvu zveju, bet arī bagātīgs un daudzveidīgs pārējo riku klāsts. Iespējams, ka tā ir Austrumbaltijas īpatnība, kur blakus medībām ļoti liela loma jau vidējā akmens laikmetā bija zvejai. Šeit veidojās jau izteikta vietsēdība, arī ziemā mēģinot izdzīvot pierastajā un apgūtajā apkārtņē.

Šādā apmetnē varēja mitināties vairākas ģimenes, kurās katrā bija četri – seši locekļi. Tā kopumā šādā vietā varēja izdzīvot 20–25 cilvēki. Kā rāda etnogrāfiskie materiāli, darba sadalījums varēja tikt veikts atbilstoši vecumam un dzimumam. Apmetnē var izdalīt vairākas saimnieciskās aktivitātes zonas (43. att.). Tās tuvākā apkārtņē, 100–200 m joslā ap to, valdīja sievietes un bērni, uzturot kārtībā apkaimi, vācot kurināmo, gādājot ūdeni, gatavojot ēdienu utt. (1. zona). 1 km rādiusā ap apmetni jau varēja vākt

meža veltes – riekstus, ogas, augļus un saknes, arī kurināmo un dažādas citas izejvielas, ko arī galvenokārt veica pusaudži un sievietes (2. zona). 2–3 km rādiusā ap apmetni pēc nelielākiem medījumiem un zvejojot sekļajos piekrastes ūdeņos devās zēni un vīri (3. zona). 10 km rādiusā ap apmetni, kas bija optimālais dienas gājums, lielāko zvēru medībās devās pieaugušie vīrieši (4. zona). Dažreiz šo pārgājienu robežas tika pārsniegtas, dodoties tālākos pārgājienos, meklējot kādus īpašus izejmateriālus, piemēram, krama iegulas, okeru, vai arī veicot maiņas darījumus ar kaimiņiem.

Ziemeļlatvijā Burtņieku ezera apkaimē bez Zvejnieku II apmetnes vidējam akmens laikmetam raksturīgi atradumi vēl zināmi 10 km attāļajā Riņņukalnā pie Salacas upes iztekas un 20 km attāļajā

Braukšu purvā – aizaugušā ezerā tagadējās Rūjas upes krastā. Acīmredzot visas šīs apmetņu vietas veidoja nelielu kultūras grupu jeb sociālo teritoriju, runājot G. D. Klarka terminoloģijā. Atsevišķs lielāks grupējums varēja veidoties Lubāna ezera rajonā, vēl cits – Latvijas rietumu piekrastē. Kādi grupējumi varēja izvietoties Lietuvas ziemeļrietumos, arī Igaunijā.

Šādas līdzīgas sociālās teritorijas acīmredzot kopā veidoja vienotu kultūras apgabalu – Kundas kultūras teritoriju Austrumbaltijā, vēlajā mezolītā jau veidojoties mazākām, lokālām grupām ar atšķirīgām iezīmēm.

Mezolītā salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu Austrumbaltijas teritorijas apdzīvotība, šķiet, palielinājusies. Eiropā holocēna mežu apdzīvotības blīvums varēja būt, kā domā D. Praiss, apmēram trīs cilvēki uz 100 kvadrātkilometriem. Viņi grupām bija izkaisīti mežainajos apvidos, galvenokārt medijot, zvejojot un vācot savvaļas augus.

Sabiedrības pamatvienība, kā to pašreiz uzskata pētnieki, bija neliela, mobila cilvēku grupa, kas pati sevi uzturēja, brīžiem apvienojoties lielākās grupās, brīžiem sadaloties mazākās vienībās atkarībā no dabas apstākļiem un izdzīvošanas iespējām. Spriežot

pēc etnogrāfiskiem datiem, grupas bija atvērtas, savā starpā saistītas ar radniecības saitēm (eksogāmija) un maiņas pasākumiem, kopējiem rituāliem un pasaules uzskatu.

Sabiedrība, šķiet, vēl joprojām bija tiesībās vienlīdzīga. Šajā gadījumā tas nenozīmē pilnīgu vienlīdzību. Kā rāda Zvejnieku kapulauka atradumi, jau vidējā akmens laikmetā iezīmējās atsevišķi piedevām bagāti kapi. Virieši, šķiet, varēja būt izcili zvejnieki, mednieki vai karotāji, bet sievietes – zinošas un gudras ciltsmātes, tradīciju zinātājas un uzturētājas. Taču šis izcilais stāvoklis vēl nebija mantojams, tikai dzīves laikā iegūstams un paturams. Starp mezolīta laikmeta apbedījumiem, skaitā ap 90, bija daudz bērnu kapu, visi ļoti rūpīgi iekārtoti, okerēti, rotāti ar zobu piekariņiem vairāk nekā pieaugušo apbedījumi, norādot uz sabiedrības lielo uzmanību pret bērniem. Daudzi no apbedītajiem dzīves laikā bija iemantojuši dažādas kaulu slimības, guvuši smagus ievainojumus. Tomēr liela daļa ievainojumu tikusi sadziedēta – un arī slimie cilvēki sasnieguši ievērojamu vecumu, kas liecina par senās sabiedrības zināmu organizētību, rūpēm un morālo atbildību par savas grupas locekļiem.

III nodaļa

NEOLĪTS

4500.–1500. g. pr. Kr.

Ilze Loze

Apdzīvotība

Agrais neolīts

Vidējais neolīts

Vēlais neolīts

Pāreja uz bronzas laikmetu

Neolīta periodizācija un hronoloģija

Demogrāfiskā situācija

Saimniecība

Rīku un rotu izgatavošana

Apbedīšanas paražas, rituālā un sociālā organizācija

Agrais neolīts

Vidējais neolīts

Vēlais neolīts

Termins "neolīts" tika ieviests 1865. gadā, lai apzīmētu aizvēstures periodu, kad cilvēki sāka lietot pulētus akmens rīkus un kultivēt labību, kā arī audzēt mājlopus. Arī keramiku – māla traukus un sīkplastikas paraugus – uzskata par visai raksturīgu neolīta iezīmi, lai gan ne vienmēr un ne visur keramikas izgatavošanas iemaņu apgūšana bijusi saistīta ar zemkopības un lopkopības ieviešanu.

Zemkopības un lopkopības ieviešanās process sākotnēji tika izsekots Tuvajos Austrumos (Irāna, Irāka, Palestīna, Sīrija, Turcija un Libāna). Šo procesu angļu arheologs Gordons Čailds ir nosaucis par neolīta revolūciju, kas deva iespēju cilvēkam sākt kontrolēt iztikai nepieciešamās pārtikas rezerves. Šajā reģionā zemkopības sākumi ir redzami vēl pirmskeramikas neolītā (t.s. B neolītā) Jērikā Palestīnā, Džarmo Irākas Kurdistānā u.c. Keramikā šeit parādās tikai 7. g.t. pr. Kr. beigās vai 6. g.t. pr. Kr. sākumā – pēc tam kad jau ieviesusies zemkopība.

Austrumbaltijas reģionā, tāpat kā Somijā un Austrumeiropas mežu joslā, neolīta sākumu saista ar keramikas izgatavošanas iemaņu apgūšanas laiku, nevis ar zemkopības ieviešanu. Tāpēc Eiropas arheoloģiskajā literatūrā šajos reģionos neolīts tiek dēvēts arī par meža neolītu.

Pirmā ziemeļu zemkopju kultūra, kas pazīstama kā piltuvkausu kultūra, Latvijas teritorijā ir pārstāvēta ar atsevišķiem māla trauku atradumiem. Tie liecina ne tikai par vietējo cilšu kontaktiem ar šīs kultūras nesējiem Ziemeļeiropas līdzenumā, bet arī par šīs kultūras iespaidu uz lokālās kultūrvides attīstību.

Apdzīvotība

Agrais neolīts

Agrajā neolītā – jaunākā akmens laikmeta vissenākajā periodā cilvēks turpināja apdzīvot mezolītā jeb vidējā akmens laikmetā jau apgūtās teritorijas Lubāna ezera, Burtņieku ezera un

Austrumbaltijā, tajā skaitā arī Latvijā, neolitizācijas process, mednieku un savācēju ekonomikai pakāpeniski pārveidojoties zemkopju un lopkopju iztikas stratēģijā, tiek saistīts ar Austrumbaltijas kultūru, saskaņot tajā pirmos zemkopības un lopkopības iedīgļus.

Neolītu Latvijas teritorijā iedala trijos periodos: agrajā, vidējā un vēlajā.

Neolīta apdzīvotības pētniecība Latvijā ir bijusi koncentrēta sešos galvenajos reģionos:

- 1) Lubāna ezera baseinā (Aboras, Nainiekstes, Osas, Zvidzes u.c. apmetnes),
- 2) Burtņieku ezera baseinā (Riņņukalna un Zvejnieku apmetnes),
- 3) Lielā Ludzas ezera baseinā (Budjanka, Kreiči u.c. apmetnes),
- 4) Sārņates purvā,
- 5) Ģipkas lagūnas piekrastē un kāpās Ziemeļkurzemē (Pūrciema un Ģipkas apmetnes),
- 6) Kaņiera lagūnas tuvumā (Siliņupes apmetne).

Neolīta pētniecības bāzi Latvijas teritorijā veido 57 neolīta apmetnes. Latvijas austrumu daļā tās atrodas Lubāna ezera (27) un Burtņieku ezera baseinā (4), Lielā Ludzas (6), Sīvera (2) un Dagdas ezera piekrastē (2), kā arī Šķaunes ezera salās (2) un Dvietes upes krastos (1). Latvijas rietumu un vidusdaļā tās situētas Sārņates purvā (2), Ģipkas (7) un Kaņiera lagūnas piekrastē (2), kā arī Iecavas (1) un Amulas upes krastā (1). Pētniecības bāzi papildina divi neolīta kapulauki: Zvejniekos pie Burtņieku ezera un Kreičos Lielā Ludzas ezera piekrastē, kā arī apbedījumi Aboras I un Kvāpānu II apmetnē Lubāna ezera baseinā.

Daugavas kreisā krasta pietekas Dvietes baseinā. Agrā neolīta apdzīvotība konstatēta Austrumlatvijas zemes centrālajā daļā (Lubāna ezera baseins) un tās dienvidu daļā (Dvietes ezera baseins), kā arī Ziemeļvidzemes zemienē (Burtņieku ezera baseins) (44. att.).

Austrumlatvijas zemiene starp Vidzemes, Alūksnes, Augšzemes un Latgales augstieni ar tās centrā tagad pārpurvoto Lubāna ezera ieplaku ir pēcdeduslaikmeta pirmās puses visblīvāk apdzīvotais reģions Latvijas teritorijā, kura nozīmīgumu pasvīturo tā saistība ar Daugavu.

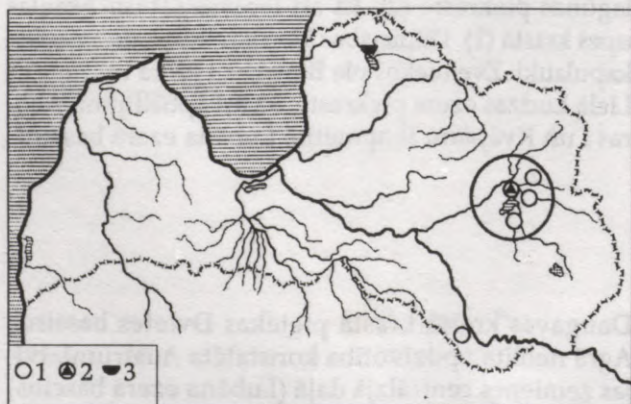
Savukārt Ziemeļvidzemes zemienē, Burtnieku ezera piekrastē, agrā neolīta cilvēki izmantoja Salacas dotās iespējas ātri lejup pa upi nokļūt pie jūras.

Dvīetes upes baseina iedzīvotāji Austrumlatvijas zemienes dienviddaļā bija sevišķi labā situācijā, jo viņu apmetne atradusies Daugavas vistiešākajā tuvumā.

Agrā neolīta apdzīvotību atlantiskā klimatiskā perioda otrajā pusē – t.s. klimatiskā optimuma laikā stimulēja ne tikai labvēlīgi klimatiskie apstākļi – mitrums un siltums, bet arī paleoģeogrāfiskā situācija Lubāna ezera senajā piekrastē.

Lubāna ezera baseinā jau agrāk iesācies pārpurvošanās process turpinājās – teritoriju klāja jauktu lapukoku meži, kuros pakāpeniski pieauga gobas, lazdas, ozola, liepas, bet samazinājās priedes īpatsvars. Ieplakas malā bija plašas ezerriekstu audzes, it īpaši Lubāna senās gultnes līcī, tagad aizaugušajā Zvidzes ezeriņā.

Jaukto lapukoku mežu dzīvnieki – meža cūka, tauris, alnis, staltbriedis un stirna, kā arī lācis veidoja bagātīgu medību faunu. Savukārt plašais Lubāna ezers ar tajā ieplūstošo upju tīklu un no tā iztekošā Aiviekste ar savu baseinu bija zivju pārpilna.

44. att. Agrā neolīta pieminekļi Latvijā: 1 – Dvīetes, Osas, Ičas un Zvejsalu apmetnes, 2 – Zvidzes apmetne, 3 – Zvejnieku kapulauks

Piemēroti apstākļi bija arī putnu, it sevišķi ūdensputnu populācijām, kas šeit pavasara mēnešos ligzdoja.

Ezera un piekrastes ekoloģiskajās nišās – meža un atklāto, mitro pļavu zonās izplatītie ēdamie augi nodrošināja savācējus ar pārtikas krājumiem.

Lubāna ezera ūdens līmeņa pacelšanās atlantiskā klimatiskā perioda vidū neienesā būtiskas izmaiņas apdzīvotības raksturā. Ezera līmenim ceļoties, agrā neolīta cilvēks varēja atstāt šīs apmetņu vietas, lai pēc tam tur atkal atgrieztos.

Agrajā neolītā Lubāna ezera baseinā bija apdzīvotas četras pēc savas paleoģeogrāfiskās situācijas atšķirīgas apmetnes. Viena no tām – Zvidze – atradās viļņotas morēnas visai krasi izteiktas zemesmēles izvirzījuma galā, vietā, kur tā robežojas ar seno Lubāna ezeru. Tā atradās uz ziemeļrietumiem no tagadējā Lubāna ezera, tā senā līča – tagadējā Zvidzes relikta ezera vistiešākajā tuvumā (45. att.).

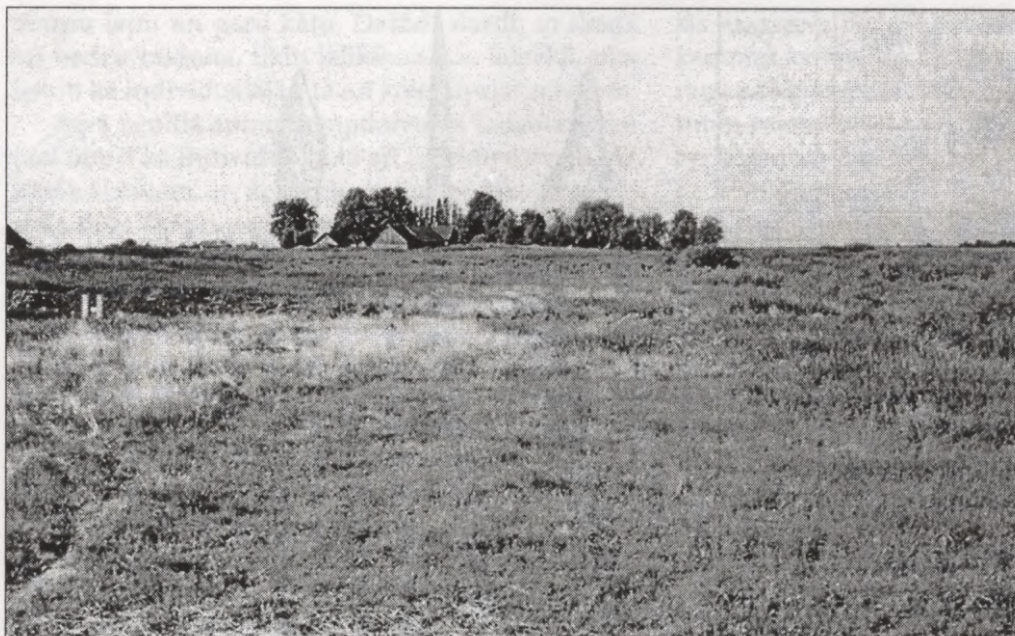
Apmetnē agrā neolīta cilvēks cēla stāvkoku konstrukcijas ēkas, par ko liecina vertikāli zemē iedzītie mieti. Šajās mītnēs bija no laukakmeņiem sakrauti pavardi.

Atlantiskā klimatiskā perioda vidū, Lubāna ezera ūdens līmenim ceļoties, ēku paliekas tika noskalotas uz nogāzes, veidojot blīvu pavardos izmantotu laukakmeņu klājumu. Tādā veidā bija nodrošināta pieeja Lubāna ezera piekrastei, kur, īslaicīgi ceļoties ūdens līmenim, apmetnes apdzīvotāji seklos ūdeņus izmantoja zvejas aizsprostu iekārtošanai.

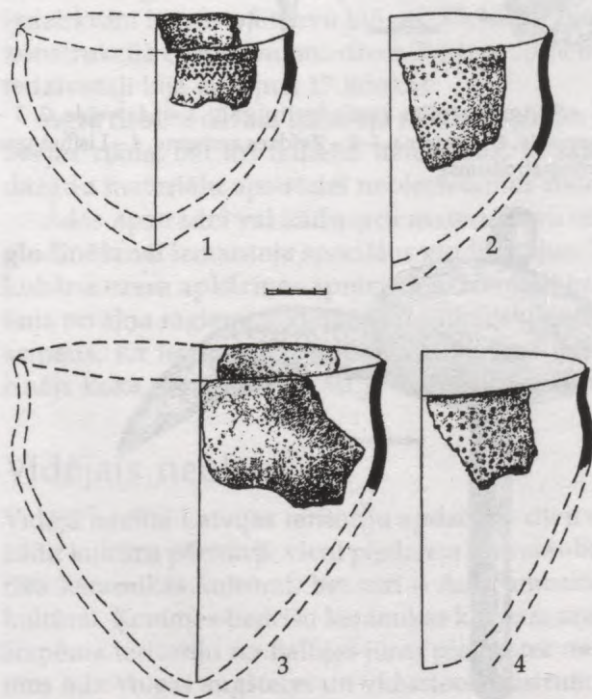
Otra agrajā neolītā apdzīvotā apmetne – Osa atradās Lubāna ezera senās akvatorijas smilšainajā terasē – Piestiņas (Osas) upes senās gultnes vietā. Arī šeit mītnes iekārtotas kā piekrastes paaugstinātajā, tā pazeminātajā daļā. Pazeminājumā bija saglabājušās atsevišķu stāvkoku konstrukciju paliekas.

Šajā laikā cilvēki apdzīvojuši arī pussalas malu Zvejsalās, Maltas upes gultnes vistiešākajā tuvumā, un salas veida pacēluma malu Aiviekstes lielākās pietekas Ičas baseinā. Ičas apmetnes iemītnieki bija cēlušies stāvkoku konstrukcijas vieglākas ēkas, kuru pavardi veidoti no laukakmeņiem.

Agrā neolīta apdzīvotāji kā Lubāna ezera baseinā, tā arī Burtnieku ezera piekrastē un Dvīetes upes krastos pieder Narvas kultūrai. Šīs kultūras pārstāvji apdzīvojuši ne tikai šo reģionu, bet arī

45. att. Skats uz Zvidzes apmetnes vietu no ziemeļiem

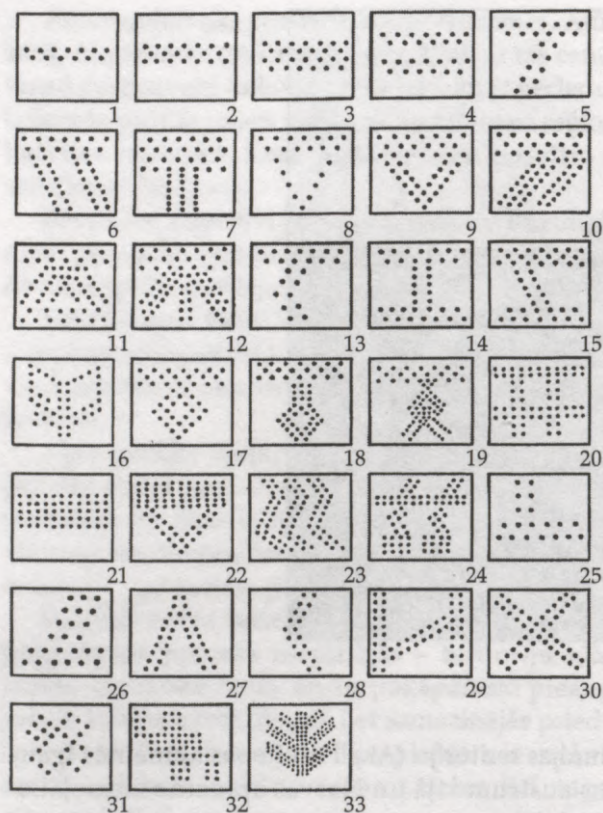

46. att. Agrā neolīta māla podu grafiskās rekonstrukcijas. Zvidzes apmetne

Igaunijas teritoriju (Akali un Kepas apmetnes Igaunijas austrumdaļā un Narvas apmetne ziemeļaustrumdaļā).

Vissenāko Latvijas teritorijā sastopamo keramiku pārstāv lielizmēra smaldibena un apaļdibena podi, apaļas un ovālas bļodiņas ar noapaļotu dibenu. Agrajā neolītā Lubāna ezera baseinā traukus gatavoja no māla masas ar sasmalcinātu gliemežvāku, augu šķiedru vai putnu mēslu piejaukumu. Tos apdedzināja minimāli vai vispār neapdedzināja, par ko liecina gliemežvāku saglabāšanās māla masā netraucētā veidā. Trauku virsma bija gluda, švīkāta vai arī nogludināta (46. att.).

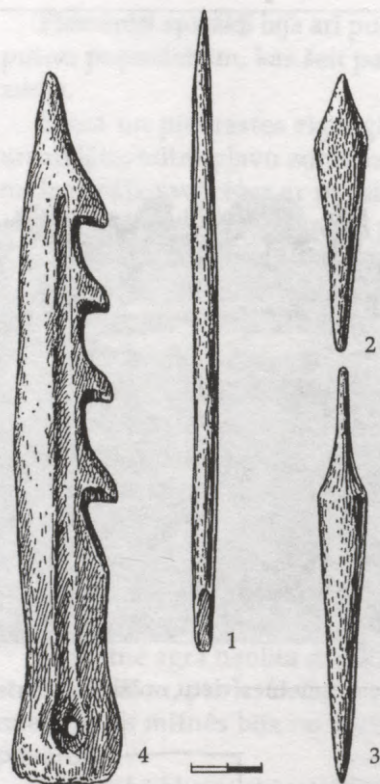
Trauku ornamentēšanai izmantoti koka vai kaula irbuļa un ķemmes iespaidumi. Ar strupi apdarinātu kociņa galu iespieda bedrītes, ar asu rīku ievilkā līnijas vai veidoja sīku iegriezumu rindas. Bedrīšu joslām priekšroku devuši Zvidzes apmetnes iemītnieki, veidojot uz poda augšdaļas virsmas kompozīcijas ar ģeometriskiem – trīsstūra, kvadrāta un romba motīviem (47. att.: 16–22, 31, 32). Izmantoti arī shematiski ūdensputnu – pīļu motīvi, reizumis – tikpat shematiski antropomorfi attēli.

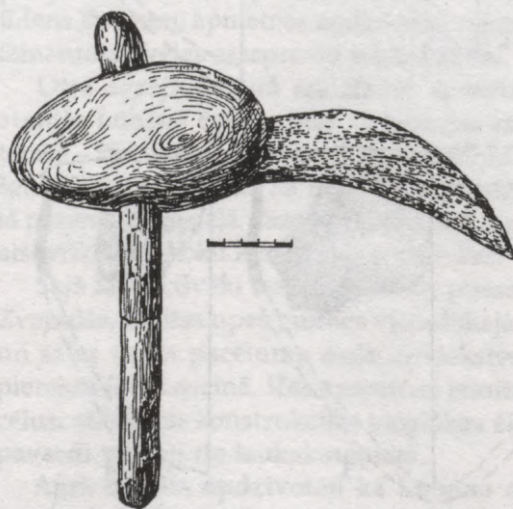
47. att. Agrā neolīta māla podu ornamenta motīvi.
Zvidzes apmetne

Ķemmes spiedoga un sīku ķīļveida iedzīlējumu rotājums uz podu un bļodiņu virsmas konstatēts Osas apmetnē.

Agrajā neolītā Lubāna baseinā galvenais medību rīks bija jau kopš mezolīta pazīstamais loks un bultas. Tas padarīja daudz efektīvākas kā meža dzīvnieku, to skaitā kažokzvēru, tā arī putnu, it sevišķi ūdensputnu medības. Mednieki sāka izmantot uzlabota tipa kaula bikoniskos bultu galus, kas, joprojām saglabājot savas īpatnības – strupo galu un garo iedzītni, bija vieglāk un ātrāk izgatavojami nekā mezolīta bikoniskie bultu gali. Agrajā neolītā tie bija vienkārši izgriezti, tikai retumis to koniskā galviņa ar vieglas iezmaugas vai līnijas palīdzību atdalīta no pārējā korpusa (48. att.: 2, 3). Joprojām lietoti kaula adatveida bultu gali (48. att.: 1), tāpat gatavoti lapasveida formas bultu gali. Agrajā neolītā medībās izmantots arī šķēps, dodot priekšroku bezatkarpu šķēpa galam ar īsu,

48. att. Agrā neolīta kaula bultu gali: 1 – adatveida, 2, 3 – bikoniskie, 4 – harpūna. 1-3 – Zvidzes apmetne, 4 – Lisiņas upe (savrupatradums)

49. att. Agrā neolīta raga gludinātājs koka uzmvā.
Zvidzes apmetne

strupu lapu un garu kātu. Dažādi slazdi, to skaitā arī bedru rakšana, tīklu izlikšana u.c. līdzekļi, tika lietoti kā individuālajās, tā arī kolektīvajās medībās.

Agrā neolīta apmetņu apdzīvotāji Lubāna ezerā piekopusi kā individuālo, tā arī kolektīvo zveju. Ar kaula šķēpiem un žebērķiem durtas zivis. Priekšroka dota šķēpu galiem ar trīsstūrveida griezumu un īsu iedzītni. No kaula gatavoti gan viengabala, gan saliktie makšķerāķi. Viengabala makšķerāķiem bijis U veida vai V veida loks. Tie bijuši gan ar atkarpēm, gan bez tām. No augu šķiedrām vītās makšķerauklas piestiprināšanai āķa kātiņa augšējā daļā izgriezts pogveida paplašinājums. Kaula saliekamos makšķerāķus sevišķi plaši izmantojuši Lielā Ludzas ezera piekrastes apdzīvotāji.

Zvidzes apmetnei pieguļošajā ezera daļā bija ierīkots speciāls aizžogojums zvejai – alkšņa, apses, bērza, gobas un oša mietu divrindu konstrukcija, kuras starpas aizpildītas ar gobas, vītola un lazdas maikstu pinumu. Šīs zvejas tacis lidaku nārsta laikā maija sākumā pacēlās virs ūdens. To papildināja ar murdiem, gatavotiem no priežu skaliem, murda iedzirknim izmantojot ievu klūgas. Vienā no zvejas konstrukcijā esošajiem murdiem Zvidzes apmetnes iedzīvotāji bija atstājuši 17 lidakas.

Agrā neolīta cilvēki gatavoja ne tikai medību un zvejas rīkus, bet arī ikdienā lietojamus, to skaitā dažādu materiālu apstrādei nepieciešamus rīkus.

Ādas apstrādei vai kādu citu materiālu virsmas gludināšanai izmantoja speciālus gludinātājus. Tos Lubāna ezera apkārtnes apmetņu iedzīvotāji gatavoja no aļņa ragiem. Rīkiem bija asimetriski notēsts asmens. Kā liecina eksperimenti, šos rīkus iestiprināja koka uzmašanās (49. att.).

Vidējais neolīts

Vidējā neolītā Latvijas teritoriju apdzīvoja divu dažādu kultūru pārstāvji: vieni piederēja ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai, bet otri – Austrumbaltijas kultūrai. Ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras areāls aizņēma teritoriju no Baltijas jūras piekrastes rietumos līdz Volgas augštecei un vidustecei austrumos, no Somijas ziemeļos līdz Ukrainai dienvidos.

Šis milzīgais kultūragabals, kura apdzīvotājus saista ar senajiem somugriem, tiek dalīts divās da-

ļās – ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrā un bedrīšu-ķemmes keramikas kultūrā. Abi kultūrasīvi atšķirami pēc keramikas ornamentācijas īpatnībām: rietumu reģionam ir raksturīga keramika ar ķemmes ornamenta pārsvaru, bet austrumu reģionam – ar bedrīšu pārsvaru.

Ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras nesēju ienākšana Latvijas teritorijā iezīmēja demogrāfiskās situācijas krasu maiņu. Apmetnes bija koncentrētas astoņos reģionos (50. att.):

- 1) Burtnieku ezera piekrastē (Zvejnieku apmetne un kapulauks Rūjas upes un Kaulēnkalna apmetne Salacas upes krastā),
- 2) Lubāna ezera ieplakā un baseinā (18 apmetnes),
- 3) Lielā Ludzas ezera piekrastē (Budjanka un Jurzdika),
- 4) Dagdas ezera piekrastē (Murānišķi I un II),
- 5) Sīvera ezera piekrastē (Tenisa apmetne),
- 6) Dvietes upes baseinā (Munči),
- 7) Ģipkas lagūnas krastā (Ģipkas B apmetne),
- 8) Sārnaties lagūnas krastā.

Visintensīvāk ķemmes-bedrīšu keramikas izgatavotāji apdzīvojuši Lubāna ezera ieplaku. Te bija gan visu gadu, gan medību vai zvejas sezonas laikā apdzīvotas apmetnes. Īsu laiku apmeklētas apmetnes bija koncentrētas ap bāzes apmetni, kas saistīta ar vienu vai otru saimniecības nozari (krama apstrāde u.c.).

Ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie apdzīvotāji iekārtoja sev mājokļus Lubāna ezera senās akvatorijas krastā (Zvidze un Osa), ūdens

50. att. Vidējā neolīta pieminekļi Latvijā: 1 – apmetnes, 2 – apmetnes ar kūdrā veidojušos kultūrlāni, 3 – kapulauki

51. att. Skats uz Zvejsalu apmetni un tās arheoloģisko izrakumu laukumiem

līmeņa celšanās laikā – nelielos pacēlumos ieplakas pārpurvotajā daļā (Iča, Kvāpāni II un Zvejsalas) (51. att.), ūdens līmenim pazeminoties – arī pārpurvotajās platībās (Suļka un Piestiņa).

Ķemmes-bedrišu kultūras pārstāvji cēla stāvkoku konstrukcijas mājokļus ar taisnstūrveida plānoju un no akmeņiem krautiem pavardiem (Kvāpāni II un Zvidze) (52. att.).

Stāvkoku konstrukcijā celto ēku divslīpju jumtu balstīja liela diametra (0,40 m) stabi. Sienas veidoja no mazāka diametra stabiem vai pat mietiem, to starpas aizpinot. Pārtikas rezerves uzglabāja nelielās bedrēs. Vienā no apmetnēm (Zvejsalas) pavarda tuvumā bijusi kulta vai ziedojuma vieta – tur *in situ* atrasta taura pieres daļa ar ragiem.

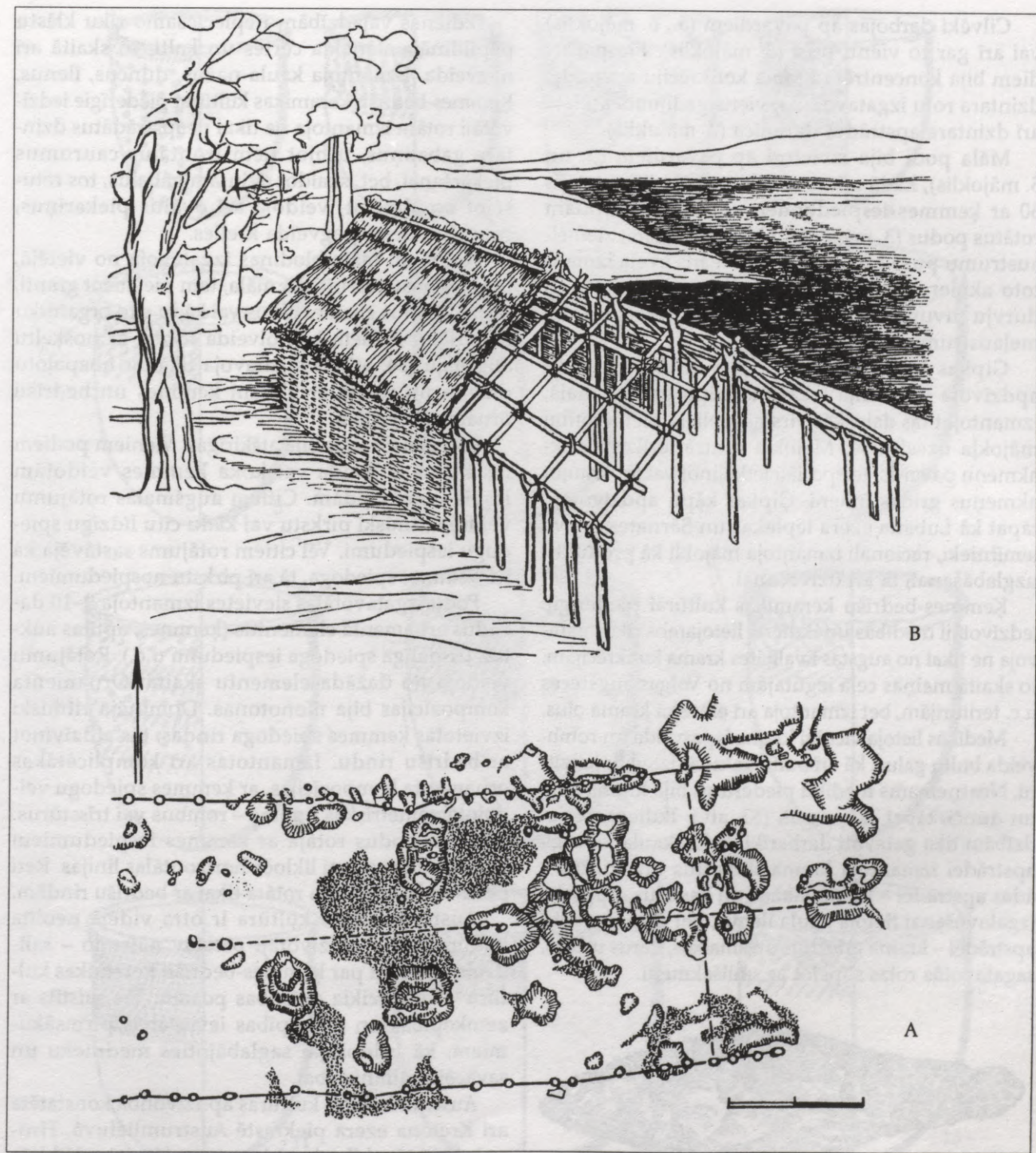
Celtņu platība bija dažāda, Kvāpānu apmetnēs to lielums sasniedza 12–16 m², bet Zvidzes apmetnē, kur dzīvoja lielākas saimes, bija divtelpu celtnes ar krietni lielāku platību – līdz 40 kvadrātmetriem. Ieeja ēkā atradās austrumu pusē. Jumta atbalstam kores sijas izvietoja pa ēkas vidusasi. Sienas veidoja stāvkoku konstrukcijā. Stubus izvietoja ik pēc 0,4–0,5 metriem. Pavardus un saimniecības bedres iekārtoja ēkas vidusdaļā.

Vieglākas celtnes raksturīgas īslaicīgi apmeklētām, bāzes apmetnes tuvumā izvietotām apmetnēm (Abora II, Abaine I u.c.). Tās varēja būt celtas kā slieteņi.

Sārnaves purvā ķemmes-bedrišu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji bija uzcēluši mājokļus vienā rindā. Tie atradās atklāta ūdens baseina vistiešākajā tuvumā, kur tagad reliktā veidā saglabājušies Pāžu un Sembas ezeriņi. Mājokļu rinda bija orientēta ziemeļaustrumu–dienvidrietumu virzienā. Tie bija celti uz speciāli uzbūvētām jūrmalas smiltīm. Daži no tiem bija relatīvi ilgāk vai arī atkārtoti apdzīvoti, jo pelnu kārtas pavardā bija pakāpeniski uzkrājušās (2. mītne).

Sārnaves apdzīvotāji cēla plānā taisnstūra vai arī apļveida ēkas, to platība bija 35–80 kvadrātmetri. Dažas celtnes neolīta cilvēks bija arī paplašinājis, veidojot piebūves – uzberot jaunus smilšu laukumiņus blakus mājokļa centrālajai daļai.

Dažos mājokļos cilvēki bija uzturējušies noteiktā sezonas laikā. Mājokļos apstrādāts gan krams, gan dzintars. Dzintara rotas izgatavotas gandrīz visos mājokļos, krama rīki – vairākos mājokļos.

52. att. Dzīvojamās ēkas plāns un rekonstrukcija, Zvidzes apmetne:

A – plāns, B – karkass

Cilvēki darbojās ap pavardiem (5., 6. mājoklis) vai arī gar to vienu pusi (3. mājoklis). Pie pavardiem bija koncentrēta krama konkrēciju apstrāde, dzintara rotu izgatavošana, vienā gadījumā atklāta arī dzintara apstrādes darbnīca (2. mājoklis).

Māla podi bija izvietoti ap pavardiem (3. un 5. mājoklis), kādā mītnē neolīta cilvēks bija atstājis 60 ar ķemmes iespiedumiem un bedrīšu rindām rotātus podus (3. mājoklis). Cita mājokļa (6.) ziemeļaustrumu pusē bija atstāts liels skaits zvejā izmantoto akmens gremdu. Tie, protams, bija novietoti durvju tuvumā. Tāpēc ieeja varēja būt tikai no ziemeļaustrumu puses.

Ģipkas lagūnas ziemeļu piekrastē visu gadu apdzīvota vieta bija iekārtota kāpu grēdas malā, izmantojot tās dabiskās virsmas reljefa piemērotību mājokļa uzcelšanai. Mājokļa centrā ierīkots laukakmeņu pavards, to speciāli iedzilīnot vai arī kraujot akmeņus grēdas līmenī. Ģipkas kāpu apdzīvotāji, tāpat kā Lubāna ezera ieplakas un Sārnates purva iemītnieki, racionāli izmantoja mājokli kā produktu uzglabāšanai, tā arī dzīvošanai.

Ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji medībās un ikdienā lietojamus rīkus gatavoja ne tikai no augstas kvalitātes krama konkrēcijām, to skaitā maiņas ceļā iegūtajām no Volgas augšteces u.c. teritorijām, bet izmantoja arī erātiskā krama oļus.

Medībās lietoja vienīgi krama lapasveida un rombveida bultu galus, kā arī bultu galus ar izteiktu iedzītni. Neatņemams medību piederums bija krama naži un dunči, tāpat šķēpu gali (53. att.). Ikdienas vajadzībām tika gatavoti darbarīki: koka, kaula un raga apstrādei izmantoja krama slimestus un griežņus, ādas apstrādei – krama nažus un kasīkļus. Apģērba izgatavošanai lietoja kaula īlenus, bet dzintara rotu apstrādei – krama griežņus un smalkus, garus urbjus, sagatavotās rotas slīpējot ar smilšakmeni.

53. att. Krama šķēpa gals. Zvidzes apmetne

Ikdienas vajadzībām nepieciešamo rīku klāstu papildināja slānekļa cērtes un kalti, to skaitā arī nagveida. Izmantoja kaula nažus, dunčus, īlenus. Ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji rotām izmantoja ne tikai neapstrādātus dzintara gabaliņus, urbjot tiem frontālus caurumus piekāršanai, bet, skaldot dzintara gabalus, tos retušējot un slīpējot, veidoja arī ovālus piekariņus, cauruļveida un pogveida krelles.

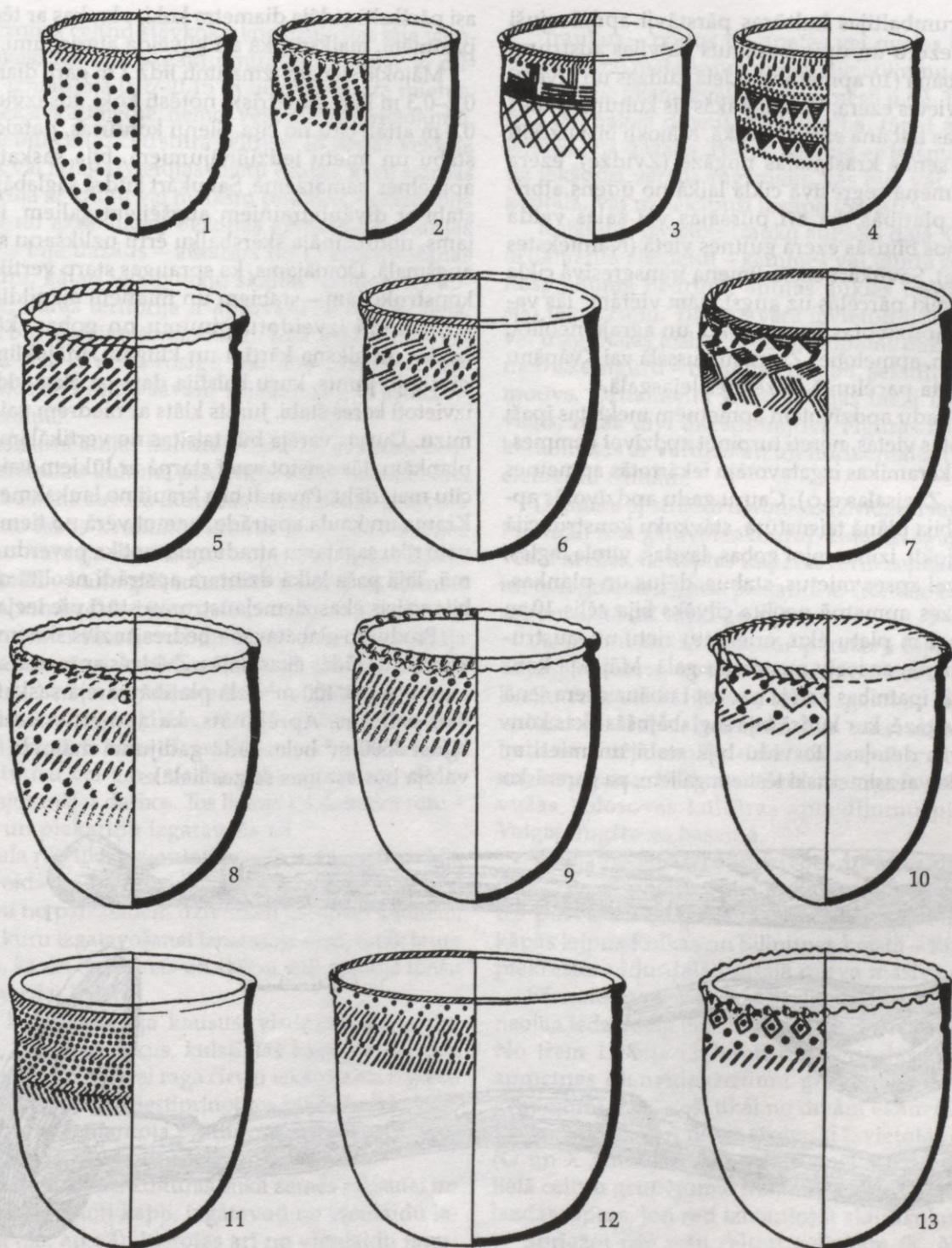
Podus un māla bļodiņas izgatavoja no vietējā, bezkarbonātu aleirītiskā māla, tam piejaucot granti, sasmalcinātus gliemežvākus vai kādu citu organisku materiālu. Podiem bija olveida forma ar nošķeltu augšdaļu (54. att). Tos gatavoja tikai ar noapaļotu dibenu un rotāja ar blīvām ķemmes un bedrīšu ornamenta joslām.

Podu augšmalas bija atšķirīgas. Vieniem podiem tās klātas ar kaula vai koka ķemmes veidotām iespiedumu rindām. Citiem augšmalas rotājumu veidoja ritmiski pirkstu vai kādu citu līdzīgu spiedogu iespiedumi. Vēl citiem rotājums sastāvēja kā no ķemmes spiedoga, tā arī pirkstu nospiedumiem.

Podu izgatavotājas sievietes izmantoja 9–10 dažādus ornamenta elementus (ķemmes, aptītas auklas, trīsdalīga spiedoga iespiedumi u.c.). Rotājumu veidoja no dažāda elementu skaita. Ornamenta kompozīcijas bija monotonas. Dominēja ritmiski izvietotas ķemmes spiedoga rindas, tās atdzīvinot ar bedrīšu rindu. Izmantotas arī komplicētākas ornamenta kompozīcijas, ar ķemmes spiedogu veidojot ģeometriskas figūras – rombus vai trīsstūrus. Bez tam podus rotāja ar ķemmes iespiedumiem veidotas taisnas vai līkloča horizontālas līnijas. Reti pods vai bļodiņa bija rotāta tikai ar bedrīšu rindām.

Austrumbaltijas kultūra ir otra vidējā neolīta kultūra, kuras iedzīvotāji pārstāv nākamo – salīdzinoši vēlāku par ķemmes-bedrīšu keramikas kultūru – kultūrcikla attīstības posmu. Tas saistīts ar zemkopības un lopkopības ieviešanās pirmsākumiem, kā valdošajai saglabājošies mednieku un savācēju saimniecībai.

Austrumbaltijas kultūras apdzīvotība konstatēta arī Kretona ezera piekrastē Austrumlietuvā. Hronoloģiski tā atbilst Augšdaugavas, Usvjatu, Valdaja un Augšvolgas Volosovas kultūrapgabalu apdzīvotības laikam.

54. att. Ķemmes-bedrīšu keramikas māla podu grafiskās rekonstrukcijas. Kvāpānu II apmetne

Austrumbaltijas kultūras pārstāvji apdzīvojuši vairāku ezeru un upju baseinus Latvijas austrumdaļā: Lubāna (10 apmetnes), Lielā Ludzas un Sīvera, kā arī Dvietes ezera. Visspilgtākās šīs kultūras pēdas vērojamas Lubāna ezera ieplakā. Mājokļi bija uzcelti Lubāna senās krastmalas nogāzē (Zvidze), ezera ūdens līmeņa regresīvā cikla laikā no ūdens atbrīvojušās platībās, kā arī pussalas vai salas veida pacēlumos bijušās ezera gultnes vietā (Nainiekstes apmetne). Savukārt ezera līmeņa transgresīvā cikla laikā cilvēki pārcēlās uz augstākām vietām. Tās varēja būt apdzīvotas jau mezolītā un agrajā neolītā, piemēram, apmetoties Zvejsalu pussalā vai Kvāpānu salas veida pacēlumā Rēzeknes lejasgalā.

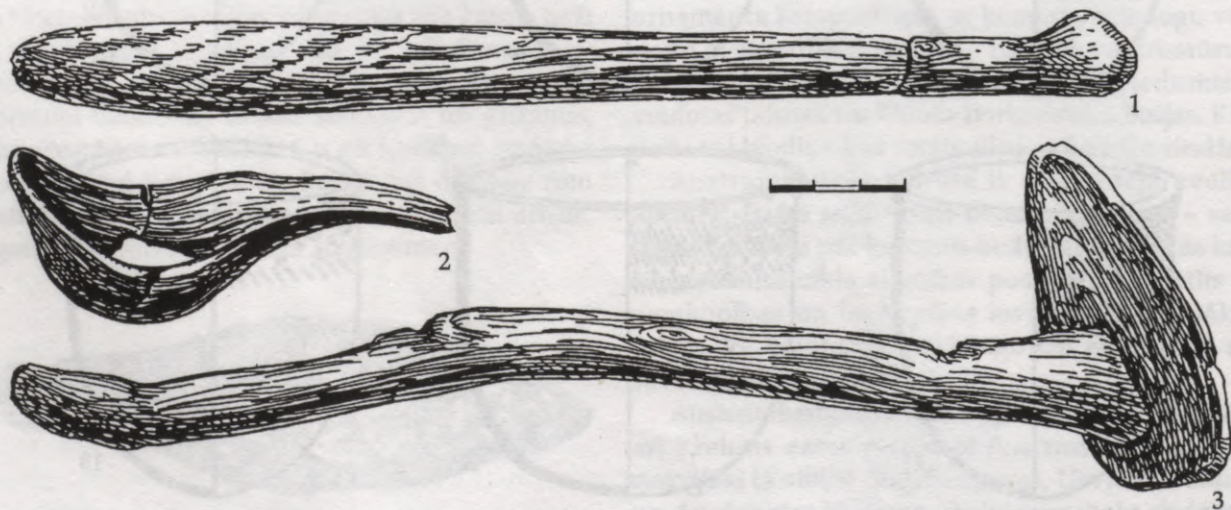
Visu gadu apdzīvotām apmetnēm meklētas īpaši piemērotas vietas, nereti turpinot apdzīvot ķemmesbedrīšu keramikas izgatavotāju iekārtotās apmetnes (Zvidze, Zvejsalas u.c.). Cauru gadu apdzīvotās apmetnēs bija plānā taisnstūra, stāvkoku konstrukcijā celti mājokļi, izmantojot gobas, lazdas, vītola, egles, alkšņa vai apses mietus, stabus, dēļus un plankas.

Zvidzes apmetnē neolīta cilvēks bija cēlis 10 m garu un 4 m platu ēku, orientētu rietumu–austrumu virzienā, ar ieeju austrumu galā. Mājokļa konstruktīvās īpatnības varēja izsekot Lubāna ezera senā krasta nogāzē, kur kūdrā bija saglabājušās ēkas konstruktīvās detaļas. To vidū bija stabi un mieti ar simetriski vai asimetriski tēstiem galiem, pa garenisko

asi pāršķelti vidēja diametra koki, plankas ar tēsuma pazīmēm, maikstis, kā arī ķīļveida atgriezumi.

Mājokļa sienām izmantoti līdz 2 m gari, diametrā 0,2–0,3 m lieli, simetriski notēsti koki, tos izvietojot 0,4 m attāli citu no cita. Sienu kontūras, pateicoties stabu un mietu iedziļinājumiem, bija saskatāmas apmetnes pamatzemē. Savukārt kūdrā saglabājušies stabi ar divžuburainiem augšējiem galiem, iespējams, nodrošināja šķērsbaļķu ērtu uzlikšanu sienas augšmalā. Domājams, ka spraugas starp vertikālām konstrukcijām – stabiem un mietiem aizpildītas ar horizontāli izveidotu pinumu no gobas, kārkla, lazdas un alkšņa kārtīm un klūgām. Mājoklim bija divslīpju jumts, kuru balstīja daži pa ēkas vidusasi izvietoti kores stabi. Jumts klāts ar niedrēm vai koku mizu. Durvis varēja būt taisītas no vertikālām koka plankām, tās saistot savā starpā ar lūkiem vai kādu citu materiālu. Pavardi bija krauti no laukakmeņiem. Krama un kaula apstrāde, ņemot vērā no tiem gatavoto rīku sagatavju atradumus, notika pavardu tuvumā. Tajā pašā laikā dzintara apstrādi neolīta cilvēks bija veicis ēkas ziemeļaustrumu stūrī pie ieejas.

Produktu glabātavas – bedres ar zivs skriemeļiem atradās dažādās ēkas daļās. Zvidzes apmetnē arheologu atsegtā 400 m² lielā platībā varēja saskatīt trīs ēku paliekas. Aprēķināts, ka apmetnes teritorija bijusi 3500 m² liela. Tādā gadījumā mājokļu skaits varēja būt astoņas reizes lielāks.

55. att. Vidējā neolīta koka rīks (1), kauss (2), kaplis (3). Zvidzes apmetne

Sezonas celtnu stāvkoku konstrukcijas bija vienkāršākas. Tās bija pagaidu mītnes, un tāpēc to celšanai izmantoja 0,07–0,15 m liela diametra mietus. Nainiekstes apmetnē, ņemot vērā mietu izvietojumu, varēja būt celtas četrstūra celtnes. To sienas veidoja blīvāk vai retāk izvietotas mietu rindas, kuru starpas aizpildīja ar klūgu vai maikstu pinumu. Pavardi bija krauti no akmeņiem. Sezonas apmetņu teritorijas lielums bija dažāds – atkarībā no to izmantošanas rakstura, kā arī iedzīvotāju skaita. Nainiekstes apmetne, kuras teritorija ir aptuveni 20 000 m² liela, varēja būt apdzīvota vairākkārt. Kultūrslāņa raksturs liecina par cilvēku rosīgu darbību mājokļos, apstrādājot kā kramu savām vajadzībām, tā arī dzintaru maiņai.

Austrumbaltijas kultūrai, tāpat kā ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji Lubāna ezera baseinā savām ikdienas vajadzībām gatavoja rīkus no labas kvalitātes krama. To ieguva maiņas ceļā no Valdaja un Volgas augšteces apgabaliem. Krama rīki – bultu gali ar izdalītu iedzītni un virsmas retušu, rombveida bultu gali ar malas retušu, kā arī krama dunči tika lietoti medībās. Ādas apstrādāja ar gala un sānu kasīkļiem. Lietoja arī miniatūrus kasīkļus. Nažus izgatavoja no regulārām vai neregulārām krama atšķilām, retāk – šķilām. Tos retušēja kā vienā, tā abos sānos. Krama urbjus ar rūpīgi retušētu īsu vai garu darba galu izmantoja visdažādākajos mājas darbos. Tos lietoja arī dzintara rotu – krellju un piekariņu izgatavošanai.

Kaula rīki tika izmantoti medībās. Starp tiem bija lapasveida un bikoniskie zīļveida bultu gali. Naži, gatavoti no pāršķeltiem dzīvnieku garajiem kauliem, dunči, kuru izgatavošanai izmantoja aļņa, retāk taura kaulus, kā arī harpūnas un šķēpu gali veidoja īpašu medību rīku klāstu.

No koka gatavoja kausus, visdažādāko formu vālītes, nažveida rīkus, kulstīklas kaņepju šķiedru apstrādei. Akmens vai raga cirvju iekātošanai izgreda speciālus ietvarus, piestiprinot tos pie kāšveida kāta. Priežu mizu izmantoja pludiņu gatavošanai, savukārt ar bērza tāsi aptina akmens gremdus.

Austrumbaltijas kultūras laikā zemes rakšanai un irdināšanai lietoti kapļi, izgatavoti no vienlaidu lapukoka (55. att.: 3). Lietotas arī no vienlaidu lapukoka darinātas lāpstas (60. att.) ar viegli noapaļotu darba galu.

Traukus – podus un apaļas vai ovālas bļodiņas gatavoja no māla ar organisku piejaukumu (sasmalcināti *Unio* gliemežvāki, putnu mēsli u.c.). Traukiem bija noapaļots dibens. To ietilpība, tāpat arī profilējums bija dažāds. Podus veidoja ar taisnu, retāk – uz iekšpusi vērstu augšmalu, kas bija vai nu horizontāla, vai uz iekšpusi ieslīpa (56. att.).

Rotājums izvietots trauku augšējā daļā. Galvenie ornamenta elementi – ķemmes vai gludā spiedoga nospiedumi, bedrites, aptītās auklas nospiedumi, sīki iegriezumi. Tie pārsvarā izvietoti horizontālās vai diagonālās joslās, retāk sastopams dažādu ģeometrisku figūru – trīsstūru, rombu, sešstūru, likloča motīvs. Ornamenta kompozīcijās bieži izmantots viens, retāk divi dažādi motīvi. Figūras lielākoties kombinētas ar vertikālām un horizontālām dažādu elementu rindām.

Dzintara apstrādes darbnīcās (Zvidze, Nainiekste, Piestiņa) tika gatavotas cauruļveida un apaļās pogveida krelles, izstieptas trapeces formas plākšņveida un neregulāras formas piekariņi ar frontālo caurumu urbumu, kā arī riņķi un ripas.

Austrumbaltijas kultūras pārstāvji bija pilnveidojuši dzintara apstrādi, dažādojot cauruļveida krellju formas. Sērijveidā sāka izgatavot krelles ar vidusdaļas sabiezīnājumu, kas raksturīgas tikai Lubāna vidējā neolīta dzintara apstrādes centram un, iespējams, tieši no šejienes maiņas ceļā nokļuvas Volosovas kultūras apbedījumu piedevās Volgas augšteces baseinā.

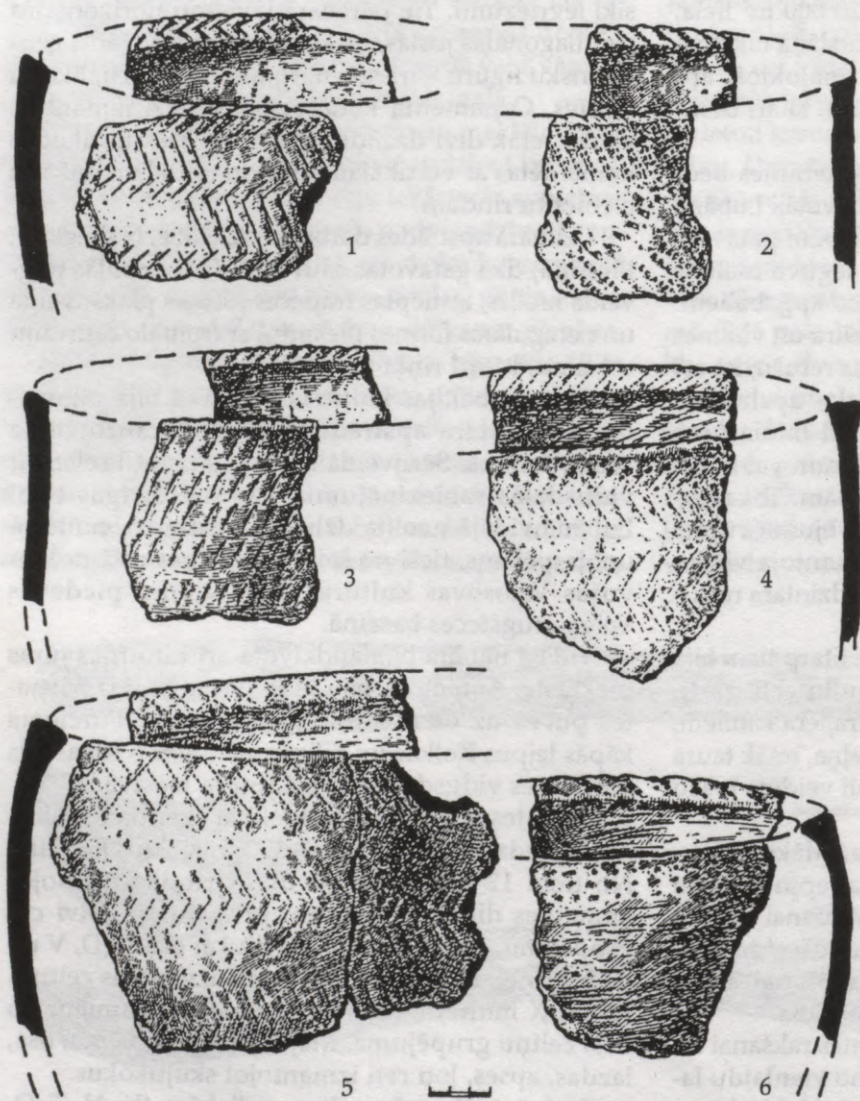
Vidējā neolītā bija apdzīvota arī Litorīnas jūras piekraste. Apmetnes bija ierīkotas tagadējā Sārnaves purvā uz dienvidiem no Ventspils, Pūrciema kāpās leļpus Kolkas un Siliņupes krastā – Rīgas liča piekrastes vidusdaļā esošajā purva masīvā.

Sārnaves purvā, Sembas relikta ezeriņa tuvumā, neolīta iedzīvotāji bija uzcēlušī 25 mājokļus (57. att.). No tiem 17 bija izvietoti divās rindās, veidojot apmetnes dienvidaustrumu grupējumu. Divi citi grupējumi, sastāvoši tikai no divām ēkām (D, V un Z, Y mītne), kā arī divas atsevišķi izvietotas celtnes (O un X mītne) atradās uz ziemeļaustrumiem no lielā celtnu grupējuma. Mājokļi celti no bērza, oša, lazdas, apses, ļoti reti izmantojot skujkokus.

Spriežot pēc sešu celtnu paliekām (K, N, T, O, Y, J), kuru konstruktīvās detaļas bija labāk saglabājušās, tās bijušas četrstūrainas stāvkoku celtnes

ar pavardu iekšpusē. To celtniecībai izmantoti 4–5 m gari, diametrā 0,15 m lieli stabi ar abpusēji notēstiem galiem. Stabi iedziļināti 2,3–3 m zilajā, zem kūdras esošajā mālā un veidoja sienu karkasu. Sienu nostiprināšanai papildus izmantoti neliela diametra mieti, kas bija iedzīti mālā un atbalstīja pamatstabu. Celtnu lielums bija no 16–18 m² līdz 40 kvadrātmetriem. Tās sastāvējušas kā no vienas telpas, tā arī no divām telpām (T). Sārnaties iemītnieki stāvkoku

ēku konstrukciju veidojuši no stabiem un mietiem. Attālums starp tiem bija dažāds. T celtnē stabi bija izvietoti 2 m, bet O celtnē – 1 m attālumā cits no cita. Spraugas starp sienu stabiem bija aizpildītas ar žagariem, maikstīm un sūnām. Mājokļiem bija četrstūra forma. To rietumu un austrumu siena bija garāka (T celtnē) vai arī visu sienu garums bija gandrīz vienāds (O celtnē). Celtnu grīdu iezīmēja noblietēta kūdra. Tā bija pārklāta ar žagariem un

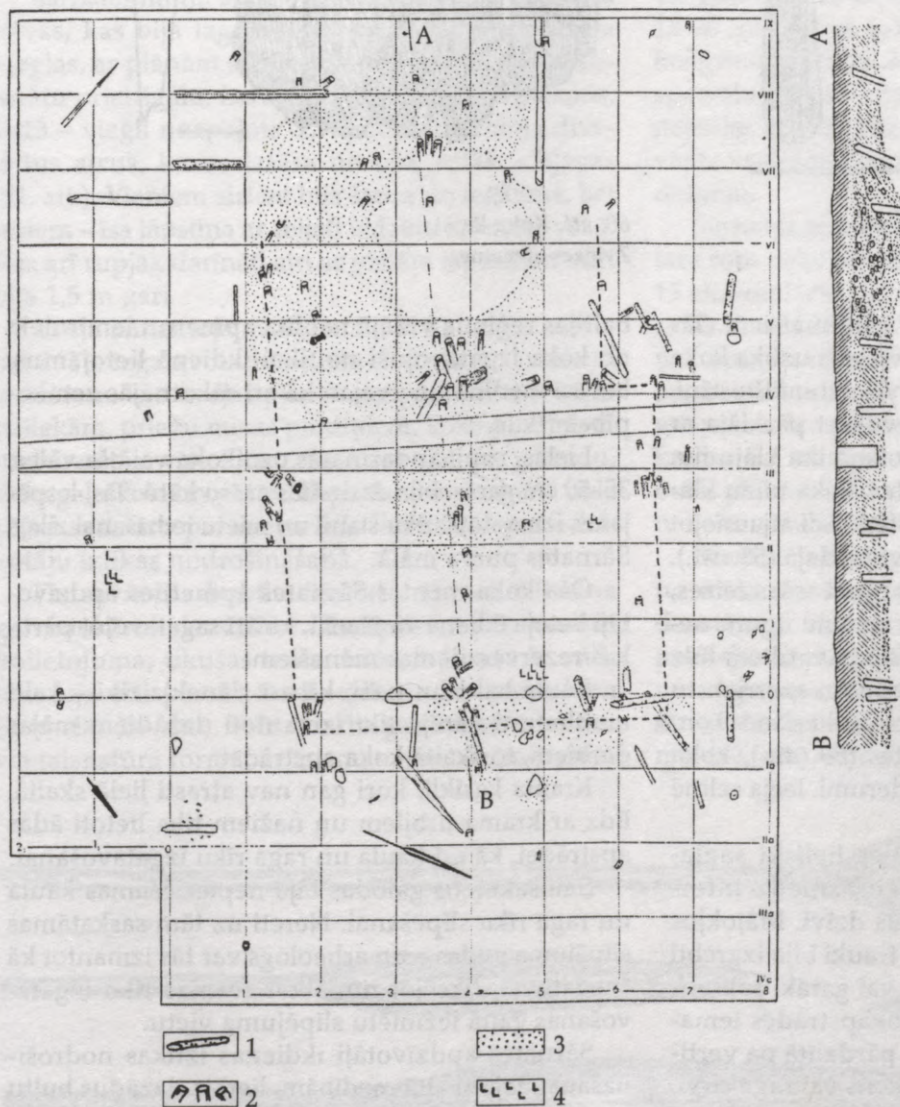
56. att. Austrumlatvijas vidējā neolīta kultūras māla podu grafiskās rekonstrukcijas.
Zvidzes apmetne

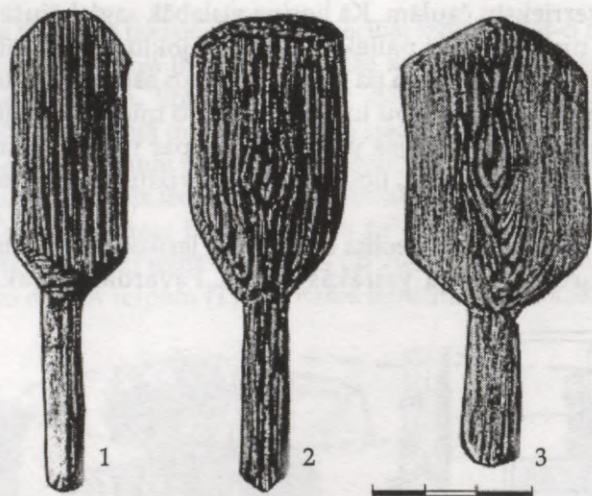
57. att. Sārņates celtnes rekonstrukcija

ezerriekstu čaulām. Kā liecina vislabāk saglabājušās T un N celtnes paliekas, daļai mājokļu varēja būt divslīpju jumts, jo pa ēkas garenisko asi bija iedzīti vairāki stabi. Stabu un to atbalstošo mietu augšējo galu koncentrācijas vietas liecina par īpašām celtniecības iemaņām, nodrošinot mājas izturību arī pret jūras vējiem.

Celtnu vidū neolīta cilvēks bija ierīkojis pavardu, kuru atjaunoja vairākas reizes. Pavardam izraka

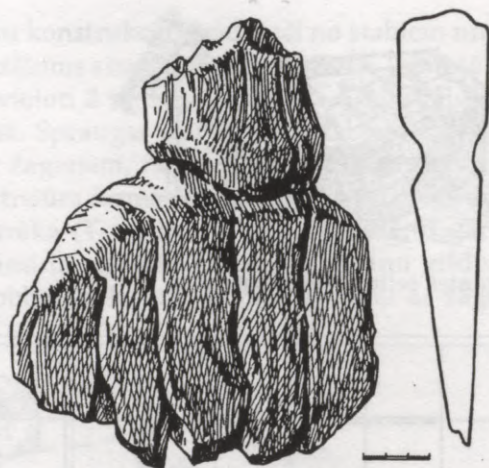
58. att. Sārņates T celtnes plāns: 1 – guoša celtnes koka detaļa, 2 – pamatzemē iedzītie stāvkoki, 3 – pavarda vieta, 4 – keramikas fragmentu koncentrācijas vieta

59. att. Riekstu daudzāmās koka vāļites.
Sārnaves apmetne

nelielu bedri, ne dziļāku par 40 centimetriem. Tās dibenu pārsedza ar zāles kārtu, virs tās uzlika koka sprunguļus. Pēc tam uzbēra 20 cm biezu smilšu slāni, kas kalpoja par izolatoru. To savukārt pārklāja ar mietu režģi, virsū vēl uzliekot koka mizu klājumu. Tad atkal lika zaļas bērza maikstes, koka mizu klājumu un virsū bēra jūras smiltis, tādējādi atjaunojot pavardu, kas bija izvietots ēkas vidusdaļā (58. att.). Kādas ēkas pavards bijis atjaunots pat sešas reizes, kas liecina par tā nestabilitāti un zināmu uguns nedrošību sausā purva apstākļos. Ap pavardiem līdz pat 1 m rādiusā koncentrējās lazdu un ezerriekstu čaulu slāņi (līdz 0,40 m biezi). Šajos čaulu slāņos konstatētas riekstu daudzāmās vāļites (59. att.), koka trauki, turpat blakus – zvejas piederumi. Ieeja celtnē atradās dienvidu pusē.

Sārnaves apmetne, pateicoties lieliski saglabājušajiem koka izstrādājumiem, sniedz informāciju par seno cilvēku ikdienas dzīvi. Mājokļos atrastie liepas un citu lapukoku trauki bija izgredti kausu veidā. Kausiem bija īsāki vai garāki rokturi, kas liecina par visai augstām kokapstrādes iemaņām. Koka mucīņveida ietvarā, pārdalītā pa vertikāli divās daļās, iestiprināja akmens vai raga cirvi, cērti vai kaltu. Abas uzdevas puses sastiprināja ar auklas vai lūku palīdzību un ievietoja rokturī, tāpat izgatavotā no koka. Sārnaves un citu Austrum-

60. att. Koka lāpsta.
Zvidzes apmetne

baltijas reģiona vidējā neolīta apmetņu iemītnieki no koka izgatavojuši ne tikai ikdienā lietojamus, bet arī medību un zvejas, kā arī sākotnējās zemkopības rīkus.

Lielas, rupji apdarinātas ozolkoka vai oša vāles, 35–50 cm garas, bija darinātas ar īsu kātu. Tās, iespējams, izmantotas ēku stabu un mietu iedzīšanai zilajā Sārnaves purva mālā.

Oša koka mentes Sārnaves apmetnes apdzīvotāji lietoja ēdiena vārīšanai, kā arī sagatavojot pārtikas rezerves ziemas mēnešiem.

Kaula kalti un naži, kā arī slānekļa rīki – kalti un slīmešti varēja tikt izmantoti dažādiem mājas darbiem, to skaitā koka apstrādei.

Krama kasikļi, kuri gan nav atrasti lielā skaitā, līdz ar krama urbjiem un nažiem tika lietoti ādas apstrādei, kā arī kaula un raga rīku izgatavošanai.

Smilšakmens galodas bija nepieciešamas kaula un raga rīku slīpēšanai. Nereti uz tām saskatāmas slīpējuma pēdas – un arheologs var tās izmantot kā "negatīvu", fiksējot noteiktas formas rīka izgatavošanas gaitā iezīmētu slīpējuma vietu.

Sārnaves apdzīvotāji ikdienas iztikas nodrošināšanai, tajā skaitā medībām, lietoja dažādus bultu un šķēpu galus. Sevišķu ievēribu pelna oša un kļavas šķēpu atradumi. Tie bijuši 1,20–1,80 m gari, ar lapasveida galu. Loki, gatavoti no oša stumbra, ar apaļu,

retāk plakanu šķērsriezumu un iegrieztu rievu stiegras piestiprināšanai bija mednieku ikdienas piederums.

Krama bultu galiem bija trīsstūrveida, rombveida, lapasveida forma, sastopami arī bultu gali ar iedzītni. To izgatavošanai izmantotas tumši pelēkas, gandrīz melnas, pelēkas un brūnas krama konkrēcijas. Bultu un šķēpu galus, tāpat harpūnas un duncus darināja arī no kaula.

Sārnatē mītņu apdzīvotāji zvejai lietoja vienkoča laivas, kas bija izgatavotas no apses. Laivas bija vieglas, ar plānām sienām, rūpīgi nodrāztu, sašaurinātu priekšgalu. Laivas dibens galos bija plakans, vidū – viegli noapaļots. Zvejnieki izmantoja divējādus airus, kurus iztēsa no oša, retāk – kļavas (61. att.). Vieniem airiem bija šaura un iegarena, bet otriem – īsa lāpstiņa ar reljefi izdalītu kanti tās vidū. Bija arī rupjāk darināti airi ar platām lāpstiņām. Airi bija 1,5 m gari.

Zvejā izmantoja murdus, it sevišķi zivju nārsta laikā. Tie izgatavoti no priežu skaliem un sasaistīti ar lūkiem. Citi zvejas piederumi pārstāvēti ar tīklu paliekām, priežu mizas pludiņiem, koka pludiņiem un bērza tāss vīstokļiem. Simtiem akmens gremdu, tīklu galu koki un pat no liepu lūkiem darināta tīkla paliekas liecina par zvejas lielo lomu Sārnatē iedzīvotāju iztikas nodrošināšanā.

Par savācēju darbību Sārnatē apmetnē liecina galvenokārt koka vāļītes. Tās, spriežot pēc virsmas nolietojuma, tikušas izmantotas ikdienā. Ar vāļītēm bija ērti pārsist lazdu riekstu un ezerriekstu čaumalas (59. att.). Vāļīšu darba gals iztēsts trīsstūra vai taisnstūra formā, ar taisnu vai no abām pusēm

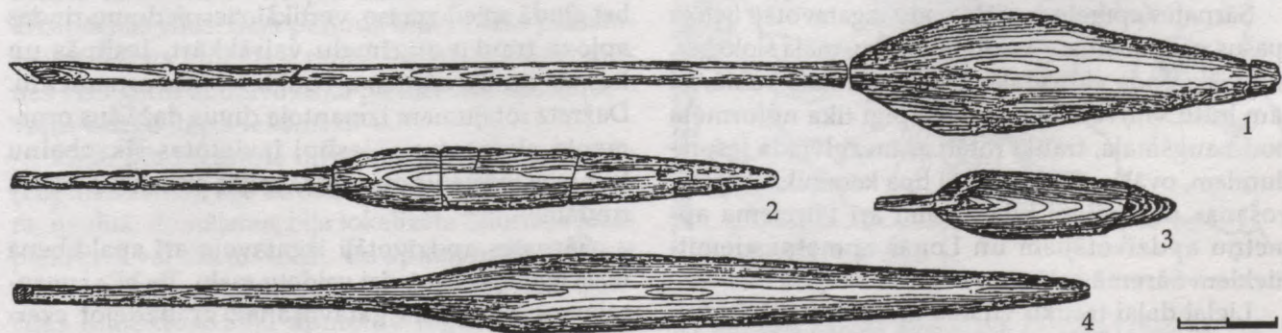
slīpi nogrieztu augšmalu. Vāļītes ar slīpo augšmalu ir rūpīgāk izgatavotas, un tās varēja izmantot dažādu citu ēdamo augu, to sakņu vai lapu apstrādei.

Ēšanai derīgo augu sakņu vākšanai varēja izmantot arī rungas, ar tām uzirdinot zemi.

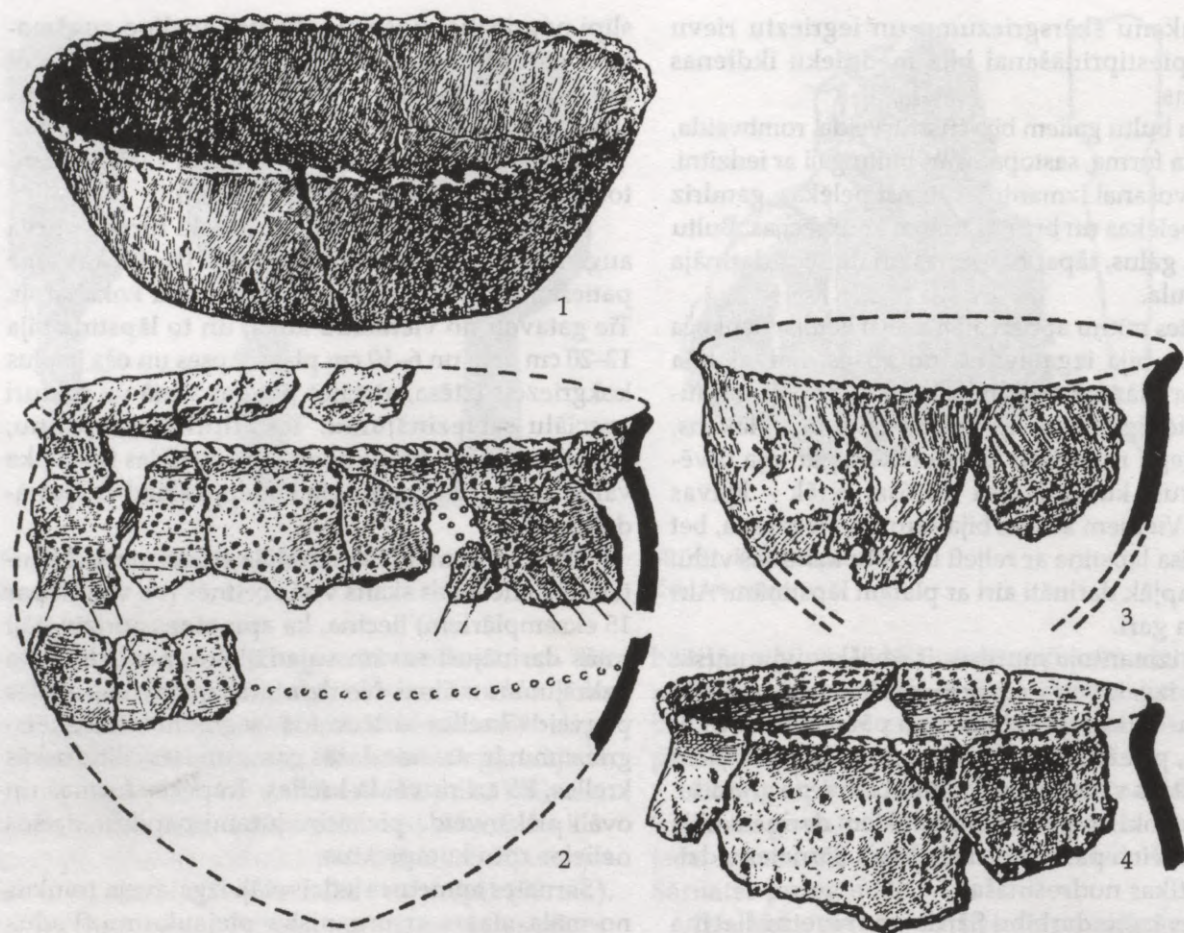
Iespējams, ka Sārnatē iemītnieki turpat purva augsnē ierīkojuši nelielus lauciņus. Par to, ka zeme patiešām varēja būt apstrādāta, liecina koka kapļi. Tie gatavoti no vienlaidu koka, un to lāpstiņa bija 12–20 cm gara un 6–10 cm plata. Apses un oša kapļus kokgriezējs iztēsa, atstājot pārejas vietā uz rokturi speciālu sabiezinājumu. Tas stiprināja lāpstiņu, neļaujot tai lūzt. Brauktuves jeb kulstīklas tipa koka vāļīte varēja tikt izmantota kaņepju šķiedru apstrādāšanai.

Sārnatē apmetnē apstrādāja arī dzintaru. Dzintara rotu neliels skaits visās celtnēs (ne vairāk par 15 eksemplāriem) liecina, ka apmetnes apdzīvotāji rotas darinājuši savām vajadzībām, neveidojot to uzkrājumus maiņai. No dzintara izgatavotas apaļās pogveida krelles ar lēcveida, segmentveida šķērsriezumu. Ir atrastas dažas garas un īsas cilindriskās krelles, kā arī ripveida krelles. Trapeces formas un ovāli plāksņveida piekariņi jūtami papildināja šos nelielos rotu komplektus.

Sārnatē apmetnes iedzīvotāji izgatavoja traukus no māla masas ar organisku piejaukumu. Podus darināja ar taisnu malu vai arī ar S veida malas profilējumu un koniski ieapaļu dibenu. Podu diametra un augstuma attiecības bija dažādas, tomēr trauku atvērums vienmēr bija lielāks par to augstumu (62. att.). Podu diametrs svārstījās no 30 līdz

61. att. Koka airi. Sārnatē apmetnē

62. att. Māla bļodiņa (1) un podi (2–4). Sārnatē apmetne

50 centimetriem. Lielāku trauku tilpums bija 10,5 litri. Podi tika lietoti vārīšanai, produktu glabāšanai, mazākos, domājams, izmantoja, sadalot ēdienu.

Sārnatē apmetnes māla podu izgatavotāji lietoja īpašus paņēmienus – veidojot trauku, māla sloksnes, it sevišķi poda vidusdaļā, gludinātas tādā veidā, lai tām būtu viļņveida virsma. Rūpīgi tika noformēta podu augšmala, trauki rotāti ar mezglveida iespaidumiem, ovālām bedrītēm. Šī tipa keramikas izgatavošanas paņēmieni bija zināmi arī Pūrciema apmetņu apdzīvotājiem un Lonas apmetnes iemītniekiem Sāremā salā.

Lielai daļai trauku virsma un iekšpuse bija švīkāta. Rotājuma joslas sastāvēja no līnijveida iespaidumiem, mazām bedrītēm, sīkzobainiem ķemmes

iespaidumiem. Rotājuma motīvus veidoja kā rombveida tīkli, tā arī sešstūri un trīsstūri. Apaļās bedrītes kārtoja horizontālās vai vertikālās likloča rindās, bet gludā spiedoga īso, vertikālo iespaidumu rindas apjoza trauku augšmalu vairākkārt. Ieslīpās un taisnās rindās kārtoja arī auklas veida ornamentu. Dažreiz rotājumam izmantoja divus dažādus ornamenta elementus – ieslīpi izvietotas sīkzobainu ķemmes iespaidumu rindas mijās ar seklu bedrīšu rindām.

Sārnatē apdzīvotāji izgatavoja arī apaļdibena māla bļodiņas ar rūpīgi veidotu malu. Tās bija izmantojamas kā ēdiena gatavošanai, grauздējot ezerriekstus ugunsurā, tā arī telpas apgaismošanai, piepildot tās ar roņa taukiem.

Pūrciema apmetņu iedzīvotāji savus mājokļus iekārtoja Litorīnas jūras veidotajās kāpās. Tie izvietoti 250–300 m platajā kāpu joslā starp Rīgas–Kolkas šoseju un mūsdienu kāpu pauguriem, Baltijas jūras krastā. Litorīnas jūras veidotās vaļņveida kāpas neolītā bijusi visai piemērota vieta sezonas apmetņu ierīkošanai. Pūrciema tuvumā, kur kāpu grēda pieiet ļoti tuvu toreizējam Litorīnas jūras krastam, atklātas septiņas apmetnes.

Vidējā neolītā cilvēki šeit bija iekārtojuši pagaidu mājokli, kura grīda zem vecās kāpas augšnes bija saskatāma pelēkas, šauras joslas veidā. Mājokļa garums sasniedzis 6–8 m, un tā centrā bijis ugunskurs. Šī perioda apmetnes satur nelielu skaitu ikdienā vai medībās lietotu rīku – krama nažus, kasīkļus, bultu galus, slānekļa kaltiņus.

Māla trauki bija gatavoti no māla masas ar organisku piejaukumu. Podiem bija katlveida forma un ieapaļš dibens. To virsma viegli švīkāta un rotāta ar sīkiem ķemmītes, līniju vai bedrīšu iespaidumiem.

Ziemeļkurzemes piekrastes cita tipa apmetnēm, kas bija apdzīvotas visu gadu, bija izvēlēta īpaša vieta – Ģipkas lagūnas – paleoezera piekrastē. Kāpas pasargāja šo apmetņu iemītniekus no brāzmainajiem jūras vējiem. Mājokļi celti ziemai piemērotās konstrukcijās, iespējams, ar grīdu un no akmeņiem krautiem pavardiem, reizēm pat iedziļinātiem zemē.

Šie ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji atšķirībā no pagaidu apmetņu iekārtotājiem sev dzīvesvietu izvēlējās lagūnas krastā laikā, kad bija jau sācies Litorīnas jūras atkāpšanās cikls. Šajā periodā bija krietni pazeminājies ūdens līmenis – radās iespēja iekārtot mītnes visu gadu apdzīvošanai piemērotos apstākļos – vaļņveidīgo kāpu iekšmalā.

Rīgas līča piekrastē izvietotā Siliņupes apmetne (Lapmežciemā), kas atrodas netālu no Kaņiera ezera, neolītā, domājams, bija lokalizēta Litorīnas jūras piekrastē vai tās tuvumā. Tās apdzīvotāji atstājuši aiz sevis saimniecības bedres, stāvkoku konstrukcijas mājokļus. Šajā apmetnē iegūto rīku vidū dominē krama bultu gali, kasīkļi, urbji, naži, kaula ileni, šķēpu un bultu gali, harpūnas, dunči.

Šīs apmetnes iemītnieki nodarbojušies ar dzintara apstrādi, gatavojot vidējam neolītam raksturīgas rotu sērijas (piekariņi, pogveida un cilindriskās krelles, ripas un riņķi).

Smaldibena māla trauki, rotāti ar bedrīšu, svītru, nagiespiedumu, neregulāru ķemmes iespaidumu ornamentu, kā arī ieapaļas un iegarenas bļodiņas bija izgatavotas no māla masas ar sasmalcinātu gliemežvāku piejaukumu.

Vēlais neolīts

Vēlajā neolītā Latvijas teritoriju apdzīvojuši kaujas cirvju un auklas keramikas kultūras pārstāvji, Lubāna ezera ieplakā veidojot lokālu – Austrumlatvijas kultūras variantu. Auklas keramikas kultūras areāls aptver ļoti plašu Eiropas teritoriju no Nīderlandes rietumos līdz Vjatkai austrumos, no Zviedrijas ziemeļos līdz Vidusdņepras baseinam dienvidos. Vispārāzīts, ka šīs kultūras iedzīvotājiem ir indoeiropiešu cilme un ka baltu tautu saknes cieši saistītas ar šīs kultūras pārstāvjiem. Šī kultūra veidojusies lokālā vidē: vēlā neolīta apmetnēs Lubāna ezera ieplakā Austrumlatvijā un apmetnēs Rietumlatvijā (63. att.). Visagrāko kaujas cirvju un auklas keramikas kultūrai piederīgo iedzīvotāju pēdas atklātas Lubāna ezera baseinā, Burtņieku ezera un Ķīšezeru krastā. Akmens kaujas (laivas) cirvji, krama platpieta cirvji, māla plakandibena kausi,

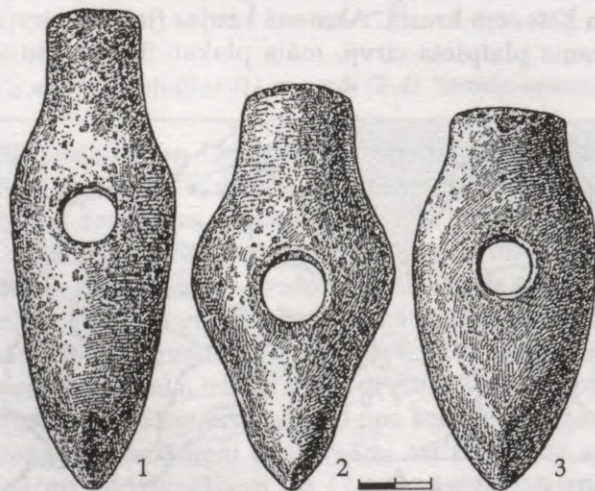

63. att. Vēlā neolīta pieminekļi Latvijas teritorijā:
1 – apmetnes, 2 – apmetnes ezeru krastos, 3 – apmetnes ar savrupkapiem, 4 – savrupkapi, 5 – Aboras I apmetne Lubāna ezera ieplakā

amforas, lieli saimniecības podi ar valnīšiem augšmalā, bļodas un šķīvjuveida trauki veido raksturīgu šo apmetņu inventāru. Visagrākie šīs kultūras iedzīvotāji gatavojuši slīpētos akmens kātcauruma cirvjus. Tiem bija viegli liekts profils, noapaļotas sānu šķautnes un cilindrisks piets, spēcīgi izliekta pieta un plecu daļa un lejamās šuves imitācija. Vissenākie Latvijas teritoriju apdzīvojušie auklas keramikas kultūras nesēji gatavojuši lodveida formas amforas ar vertikālām svītrojuma zonām uz pleciņiem, plakandibena kausus ar S veida malas profilējumu un auklas vai svītru rotājumu to augšpusē.

Auklas keramikas kultūras apmetnes bija situētas lielu upju baseinos, kur atrasti arī vissenākie akmens kaujas cirvji, – Lielupes pietekas Vircavas krastā un Rēzeknes upes lejasgalā – Gaigalavas pagasta Murānišķos (64. att.: 1).

Piemērotu vietu dzīvošanai auklas keramikas izgatavotāji bija atraduši Aboras upītes krastā (agrākajā Aiviekstes vecupes krastā), krietni augšpus Lubānas pilsētas. Vairāku hektāru lielā pacēlumā toreiz jau pakāpeniski veidojušos purvu līdzenumā celtas stāvkoku konstrukcijas ēkas. Tām bijis divslīpju jumts, sienas veidotas, iedzenot zemē simetriski aptēstus mietus, jumta atbalstam reizēm izmantoti baļķi. Pavardi krauti no laukakmeņiem.

64. att. Akmens kaujas (laivas) cirvji Latvijā:
1 (agrais) – Gaigalavas Murānišķi, 2 (vēlais) – Lubejas Dardzītes,
3 (vēlais) – Tukuma Drubazas. Savrupatradumi

Īslaicīgas apdzīvotības pēdas ir konstatētas Kvāpānu II apmetnē Rēzeknes upes lejasgalā, kur atrasti salauzti akmens kaujas un krama cirvju fragmenti. Viens no kaujas cirvja fragmentiem, spriežot pēc cilindriskā pieta un lejamās šuves imitācijas, pieder pie visagrākā tipa kaujas cirvjiem.

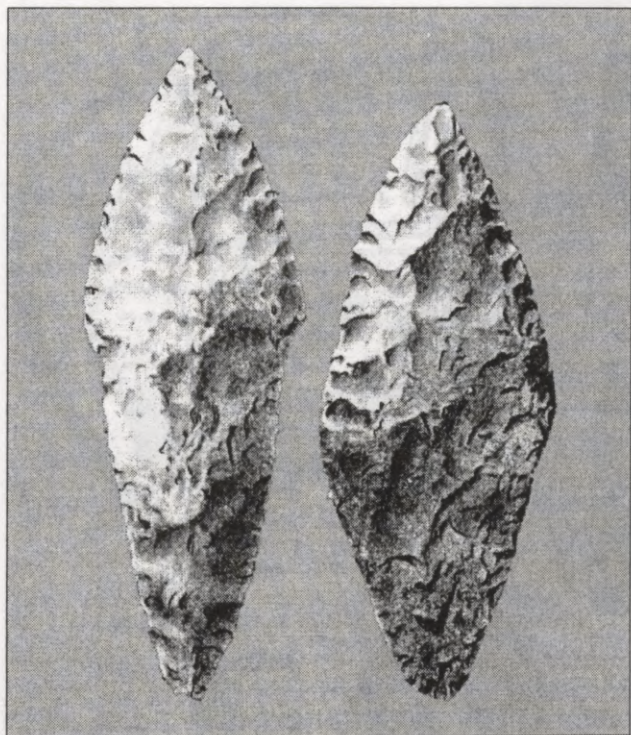
Kvāpānu apmetne bijusi apdzīvota arī auklas keramikas kultūras posmā, un proti, uz to norāda nelielas, šai kultūrai piederīgas cilvēku grupas uzturēšanās šajā apkārtnē. To apliecina rūsganu plānsienu plakandibena amforu fragmentu atradumi ar tik raksturīgo skujiņu ornamentu.

No krama izgatavoja biežpieta bezcauruma cirvjus koku gāšanai, kas bija nepieciešams, attīrot platības zemkopju lauciņu iekārtošanai. Vēlāk sāka izgatavot citu formu kaujas cirvjus, daudz masīvākus un strupākus, tajā pašā laikā saglabājot lejamās šuves imitāciju un veidojot kātcauruma pagarinājumu. Tiem ir viegli liekts profils, pogveida mazāk vai vairāk izteikts pieta augšgala noapaļojums un rūpīgi slīpētas sānu šķautnes. Tie pieder pie Austrumbaltijas vietējā tipa kaujas cirvjiem. Apskatāmie cirvji bijuši izplatīti Rietumigaunijā un Igaunijas salās, kur tie nosaukti par Karlovas tipa cirvjiem. Tos izgatavoja arī Lubāna ezera ieplakas apmetnēs. Tie ir saglabājušies arī sagatavju fragmentu veidā (Aboras apmetne) un atrasti galvenokārt Latvijas austrumu daļā, tai skaitā Lielā Ludzas ezera apkārtnē.

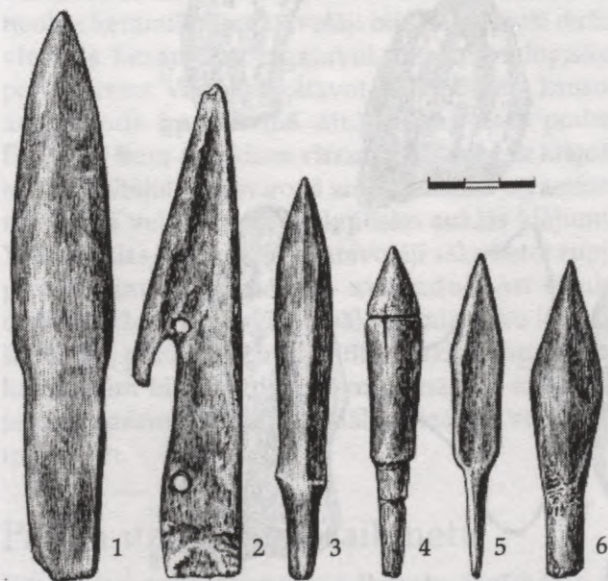
Auklas keramikas kultūras vēlajā posmā cieņā bijuši smailpieta kaujas cirvji. Tiem bija slaida forma, rombveida frontālais griezumums, spēcīgi sašaurināts piets. Šādi cirvji atrasti Daugavas baseinā (Vārkava, Salaspils Vējstūri), arī Lubāna klānu apmetnēs (Abora I un Eiņi).

Akmens kaujas cirvji pakāpeniski zaudēja agrākās formas. Priekšroka tika dota vienkāršāku cirvju izgatavošanai. Latvijas teritorijā mītošo iedzīvotāju cirvji bija bez profila izliekuma, ar slīpu pietu, krāsāk izliektām sānmalām, bez asmens uzrāvuma un lejamās šuves imitācijas. Šos cirvjus izgatavoja lielākā skaitā, jo tie prasīja mazāk darbu. Tie ir zināmi arī pēc Rutenieku atraduma Iecavas upītes krastā.

Auklas keramikas kultūras nesēji Latvijas teritorijā lietoja augstas kvalitātes kramu nažu, sirpju, dunču, kasīkļu, urbju, bultu galu izgatavošanai. Salauzto krama cirvju pat vissīkākos fragmentus vēlā

65. att. Vēlā neolīta krama šķēpu gali. Aboras I apmetne

66. att. Vēlā neolīta kaula rīki:
1 – nazis, 2 – harpūna, 3–6 – bultu gali. Aboras apmetne

neolīta cilvēks apstrādāja otrreiz, veidojot no tiem kasīkļus vai bultu galus. Krama rīku vidū ir dažādu formu naži, daļa no kuriem, it īpaši garie, kas gatavoti no krama plākšņveida atšķilām, nereti ir uzskatāmi par sirpjēm, jo uz asmens tiem saskatāmas labības stiebru atstātās pēdas. Kasīkļus mēdza darināt no biežām krama atšķilām, izmantojot dažādus to apstrādes veidus. Kasīkļu vidū bija kā taisnpieres, tā arī noapaļotas pieres eksemplāri, kurus lietoja ne tikai ādas apstrādei, bet arī citiem darbiem.

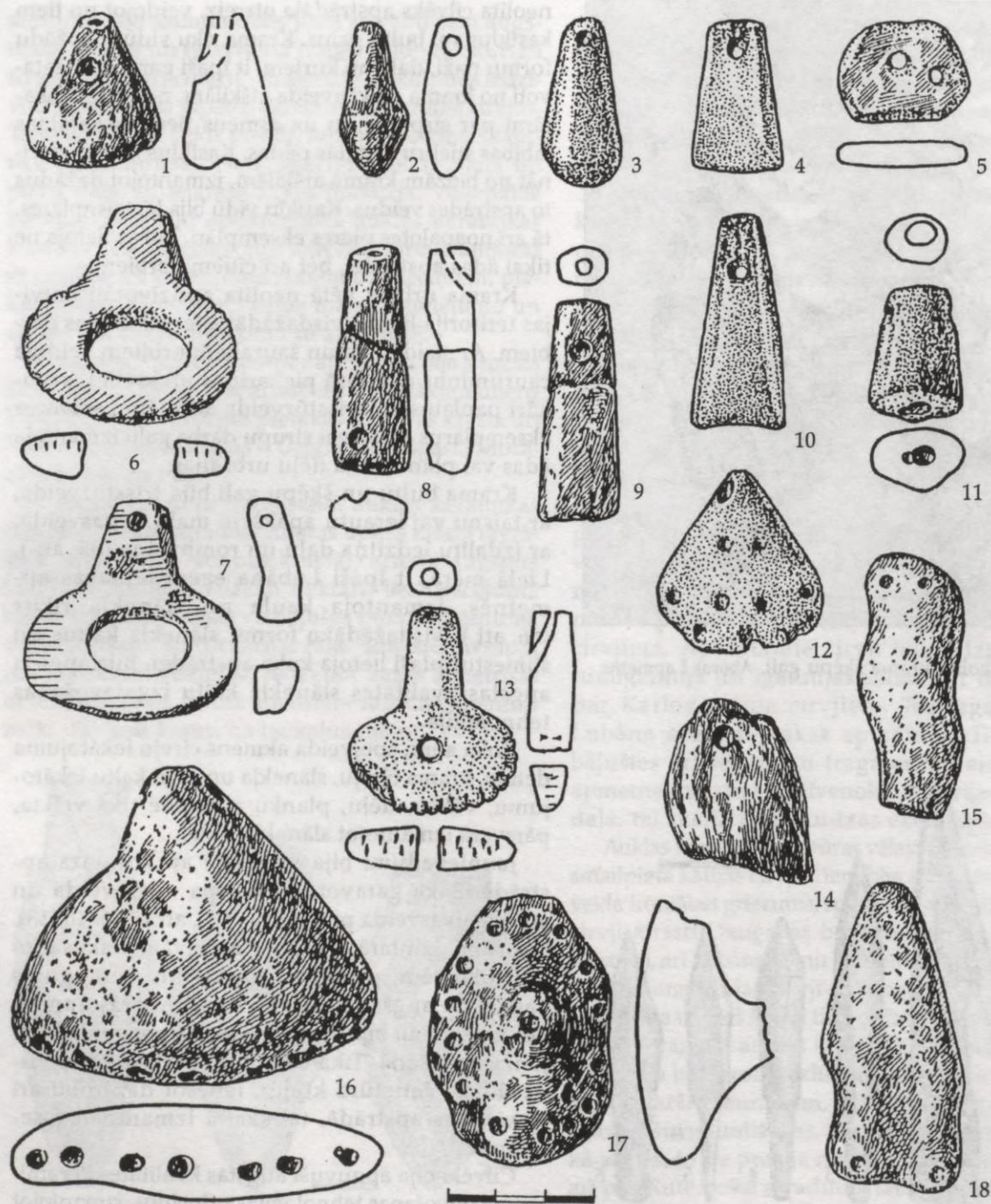
Krama urbjus vēlā neolīta apdzīvotāji Latvijas teritorijā lietoja visdažādākajiem ikdienas darbiem. Ar slaidajiem un šaurajiem urbjiem veidoja caurumiņus dzintara piekariņos un krellēs, savukārt paplatos, no trīsstūrveida atšķilām gatavotos eksemplārus ar īsu vai strupu darba galu izmantoja ādas vai plānu koka dēļu urbšanai.

Krama bultu un šķēpu gali bija trīsstūrveida, ar taisnu vai ierautu apakšējo malu, lapasveida, ar izdalītu iedzītņa daļu un rombveida (65. att.). Lielā mērā, it īpaši Lubāna ezera ieplakas apmetnēs, izmantoja kaula un slānekļa rīkus (66. att.). Visdažādāko formu slānekļa kaltus un slīmestus plaši lietoja koka apstrādei. Bija apgūta augstas kvalitātes slānekļa kaltu izgatavošanas tehnoloģija.

Koka abru, spoļveida akmens cirvju iekātojuma detaļu, krama cirvju, slānekļa un raga kaltu iekātojumu, vālišu, dēļu, planku apstrāde tika veikta, pārsvarā izmantojot slānekļa rīkus.

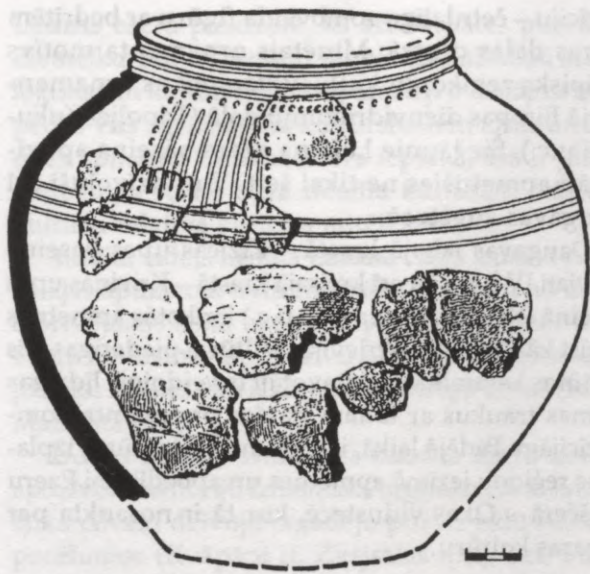
Jaunievecumi bija vērojami arī dzintara apstrādē. Sāka gatavot jauna tipa – zobveida un atslēggalvasveida piekariņus (67. att.: 4, 6–10, 13). Caurumi dzintarā tika urbti no divām blakus esošām plaknēm, proti, no augšas un aizmugures vai arī no augšas un viena sāna. Aboras apmetnes iedzīvotāji bija specializējušies pogveida kreļļu izgatavošanā. Tika veidotas veselas sērijas visdažādāko četrstūra kreļļu, ienesot dažādību arī to virsmas apstrādē, tai skaitā izmantojot fase-tējumu.

Cilvēki bija apguvuši augstas kvalitātes keramikas izgatavošanas tehnoloģijas principus, izmantojot smilšu piejaukumu māla masai un darinot pārsvarā plakandibena plānsieniņu kausus. To rotājumā bija auklas vai gluda spiedoga veidotas horizontālas

67. att. Vēlā neolīta dzintara piekariņi:

1 – piramidālas formas, 2 – krūšveida, 3 – lāsesveida, 4, 8–10 – zobveida, 5, 14 – neregulāras formas, 6, 7, 13 – atslēgalvasveida, 11 – kreļļu virknes saturētājs, 12, 16–18 – figūrveida, 15 – čūskveida

68. att. Auklas keramikas kultūras amfora. Zvejnieku kapulauks

linijas vai arī smalku skuļveida iegriezumu rindas kausa augšdaļā. Ne mazāk iecienīti bija biezsieni plakandibena saimniecības podi ar pirkstu nospiedumiem rotātu malu un valnīti zem kakla. Vēlā neolīta keramikas izgatavotāji bija pārņēmuši dažus vietējās keramikas izgatavošanas tehnoloģiskos paņēmienus. Viņi sāka gatavot plakandibena kausus, amforveida traukus (68. att.) un katlveida podus. Daļai no šiem traukiem virsma bija klāta ar klājošo auklu, imitējot Viduseiropā zināmo kausu un amforu rotāšanas veidu ar t.s. sinkrētisko auklas klājumu. Vēlās auklas keramikas izgatavotāji sāka lietot rupju piejaukumu māla masai – zvirgzdus. Arī trauku ornamentācija pakāpeniski sāka zaudēt savu iepriekšējo stilu, parādījās rupji aptītās auklas iespaidumi, kas reizēm bija sastopami kombinācijās ar sīkiem iespaidumiem vai kādu speciālu spiedogu veidotiem motīviem.

Pāreja uz bronzas laikmetu

Pāreja uz agro bronzas laikmetu iezīmējās ar izmaiņām ne tikai materiālās kultūras, bet arī ekonomiskās un sociālās organizācijas sfērā. Līdz šim šī perioda apmetnes un arī, iespējams, apbedījumi

Latvijas teritorijā atklāti tikai Lubāna ezera baseinā. Šīs apmetnes ir atstājušas citai arheoloģiskai kultūrai piederīgas cilvēku kopienas, kas iekārtojās jau agrāk apdzīvotās šī apvidus vietās – Aboras, Eiņu, Ičas un Lagažas apmetnē. Tās atrodas Aiviekstes krastos (Abora) vai arī mazāku upju sistēmā, netālu no šīs vienīgās lielākās upes, kas saistīja Lubāna ezera baseinu ar Daugavu. Tātad šīs kultūras iedzīvotājiem bija iespēja veidot sakarus ar pārējo Austrumbaltijas un tai pieguļošo apgabalu apdzīvotājiem. Agrā bronzas laikmeta apmetnes apdzīvotības īpatnības var raksturot, izmantojot Lagažas apmetni un tajā atklātās celtnu paliekas. Apmetnes iedzīvotāji bija meklējuši dzīvesvietu, kas varētu nodrošināt aizsardzību. Apmetnes teritorija atradās trīsstūrī, kura virsotni veidoja divas kopā saplūdušas upes (Posms un Lagaža), kas pēc pāris simtiem metru ieplūda Aiviekstē. Tādējādi no rietumu un austrumu puses apmetnes vietu ietvēra toreiz vēl dziļas upes, bet ziemeļu pusē bija ierīkots speciāls nožogojums. Kā liecina atklātās ēku paliekas, šeit celtas būves, kas sastāvēja no divām, viena pret otru platā leņķī izvietotām ēkām ar dubultsienu ziemeļu pusē. Turklāt tām bija kopēja ieeja ar pārkari tajā pašā pusē. Mājokļi bija divtelpu, ar akmeņu krautiem pavardiem. Kores sija un koru stabi balstīja celtnes divslīpju jumtu. Plankas un dēļi bija plēsti ar cirvja palīdzību, un tos varēja izmantot kā durvju, tā arī grīdas ierīkošanai. Katrai celtni bija 40 m² liela platība. Kores sijas atbalsta stabu diametrs bija 0,40 m liels. Jumta pārsegs veidots no niedrēm, salmiem vai skuļjokoku mizām. Šajā periodā Lubāna ezera ieplakas apdzīvotāji sāka izgatavot citu izmēru un proporciju akmens kātcauruma cirvjus. Tie bija īsi, rombveida, ar noapaļotu pietu un atgādināja akmens cirvjus akmeņu šķirstu kapu piedevās Somijā. Tika izgatavoti krama trīsstūrveida un rombveida bultu gali, plākšņveida krama naži, kasīkļi un urbji. No slānekļa gatavoja kaltus, no kaula un raga – lāpstiņas, vienzobainās īsās harpūnas, kaltus, īlenus, dunčus, rotadatas un ikdienā lietojamus rīkus. Šajā periodā sāka izgatavot jauna tipa keramiku, kuru pārstāvēja apaļdibena un plakandibena trauku formas (kausveida, podveida, amforveida un amforas). To

gatavošanā izmantoja vietējo mālu ar zvirgzdu piejaukumu. Trauki bija biezienu, retāk – plānsienu. To rotājums sastāvēja no horizontālām, traukam apkārt ejošām ornamenta joslām, kuras nereti papildināja tekstiliju nospiedumi vai švīkājumi. Rotājumu veidoja no viena, diviem un pat trim ornamenta elementiem. Ornamentēšanā izmantoja svītru un gludā spiedoga, kā arī kaula un koka ķemmes iespaidumus, retumis sīkas, neliela diametra bedrītes. Šo trauku rotājums krasi atšķīrās no agrāk šajā teritorijā sastopamā keramikas ornamentācijas stila. Tam raksturīgs svītrots režģis un rombveida tīkls, rombveida un trīsstūrveida figūru kombinācijas līdz ar taisnām un likloču līnijām un lentēm. Šai arheoloģiskajai kultūrai piederīgie iedzīvotāji veidojuši arī savdabīgu, tikai viņiem raksturīgu ornamenta kom-

pozīciju – četrdaļīgu rombveida figūru ar bedrītēm katras daļas centrā. Minētais ornamenta motīvs ir tipisks zemkopju kultūru keramikas ornamentācijā Eiropas dienvidrietumu daļā (Tripolje–Kukuteni u.c.). Šie jaunie Lubāna ezera baseina apdzīvotāji apmetušies ne tikai šeit. Viņi dzīvojuši arī Daugavas augštecē.

Daugavas labajā krastā – Žižicas upes baseinā (Usvjati IV u.c.), kā arī kreisajā krastā – Krivinas upes baseinā (Krivina II, Asaveca u.c.) ierīkotās apmetnes pazīst kā Ziemeļbaltkrievijas kultūrai piederīgas. Šīs kultūras keramikas izgatavotāji ir veidojuši līdzīgas formas traukus ar tādām pašām ornamenta kompozīcijām. Pēdējā laikā, iespējams, šīs kultūras izplatības reģionu iezīmē apmetnes un apbedījumi Ezeru Mešcerā – Okas vidustecē, kur tā ir nosaukta par Šagaras kultūru.

Neolīta periodizācija un hronoloģija

Latvijas teritorijā neolīta iedalījums trijās daļās – agrajā, vidējā un vēlajā – ir izstrādāts pakāpeniski, atklājot un pētot šī laikmeta apmetnes. Neolīta cilvēki tajās uzturējušies dažādu laika posmu – vienas apmetnes apdzīvotas tikai agrajā, bet citas – kā agrajā, tā arī vidējā neolītā (Zvidze un Osa). Dažas apmetnes bijušas apdzīvotas visos trijos neolīta posmos. Pirmie neolīta cilvēki apmetni apdzīvoja neilgu laiku, otrie iekārtoja visu gadu apdzīvotas apmetnes un uzturējās tur vairāku paaudžu dzīves garumā, bet trešie šajā vietā izveidoja nelielu apmetnās vietu un tur apbedīja dažus mirušos (Kvāpānu II apmetne). Neolīta apmetnes Lubāna ezera iepakā bijušas apdzīvotas arī pārejas periodā uz bronzas laikmetu (Lagažas apmetne). Turklāt šī perioda iedzīvotāji uzturējās arī Aboras apmetnē, atstājot aiz sevis vairākus desmitus apbedījumu.

Neolīta apdzīvotības periodus nosaka pēc vairāku paaudžu garumā apdzīvotajām apmetnēm. Tur laika gaitā uzkrājušies kultūrslāņi liecina par šo iedzīvotāju piederību vienai vai otrai arheoloģiskajai kultūrai.

Latvijas teritorijā agrajā neolītā iedzīvotāji uzturējušies Lubāna mitrzemē (Ičas, Osas, Zvejsalu un Zvidzes apmetne). Tiek pārņemtas iepriekšējā – vēlā

mezolīta perioda kaula un raga rīku izgatavošanas tehnoloģiskās iemaņas, tās arī uzlabojot, un uzsākta māla trauku darināšana. Agrā neolīta apdzīvotības relatīvo vecumu nosaka kā arheoloģiskais materiāls, tā arī tā sagulumu raksturs virs mezolīta kultūrslāņiem, kā, piemēram, tas izsekojams Osas un Zvidzes apmetnē.

Agrā neolīta cilvēka uzturēšanās laiku Lubāna ezera iepakā precīzē ar sporu–putekšņu analīžu palīdzību, kuras norāda uz klimatiskā perioda noteiktu posmu, kurā izsekojama intensīva apdzīvotība, – šajā gadījumā tā ir atlantiskā klimatiskā perioda otrā puse.

Agrā neolīta kultūrslāņos savāktajiem paraugiem (koksne, ogle, kūdra, sapropelis) nosakot absolūto vecumu ar radioaktīvā oglekļa palīdzību (5 paraugi no Osas un 22 paraugi no Zvidzes apmetnes), tiek precizēts apdzīvotības laiks. Tā augšējās un apakšējās robežas attiecas uz 4500.–3300. g. pr. Kr.

Agrā neolīta iedzīvotāji Zvidzes apmetni apdzīvoja divreiz, jo radioaktīvā oglekļa dati liecina, ka ir bijis pārtraukums. Tāpēc šajā apmetnē izdalīti divi apdzīvotības posmi: pirmais – 4500.–4100. g. pr. Kr. un otrs – 4100.–3300. g. pr. Kr.

Vidējā neolīta iedzīvotāju apmetnes bija izvietotas ne tikai Lubāna, bet arī Burtnieku un Lielā

Ludzas ezera piekrastē, kā arī Sārnotes purvā un Ziemeļkurzemes piejūrā. Tās pieder dažādām arheoloģiskajām kultūrām, kuru pārstāvji ir atstājuši savas pēdas virs agrā neolīta kultūrslāņiem Osas un Zvidzes apmetnē Lubāna ezera ieplakā. Tas ir jūtami atvieglojis šo no agrā neolīta kultūrām atšķirīgo kultūru relatīvā vecuma noteikšanu.

Turklāt vidējā neolītā Lubāna ezera ieplakā paplašinājās apdzīvotā teritorija. Sāka izmantot no ūdens atbrīvojušos senā ezera pārpurvoto gultnes daļu. Ezerā ieplūstošo upju grīvu tuvumā vai arī šo upju pieteku krastos tika iekārtotas apmetņu vietas (Suļka, Malmuta u.c.).

Ūdens līmeņa svārstības Lubāna ezerā noteica apdzīvoto teritoriju izmaiņas. Augstāko ezera līmeņu laikā cilvēki dzīvoja tagadējo purvu vidū esošajos pacēlumos (Kvāpāni II, Zvejsalas u.c.), bet, ūdens režīmam mainoties, viņi varēja apmesties zemāk izvietotajās teritorijās (Nainiekste, Piestiņa un Suļka). Apmetņu izvietojuma īpatnības, to kultūrslāņu sagulumu raksturs un radioaktīvā oglekļa datējumi liecina, ka vidējā neolītā Lubāna ezera ieplakā cilvēki bija uzturējušies laikā no 3300. līdz 2450. g. pr. Kr.

Vidējā neolīta ķemmes-bedrišu keramikas izgatavotāji savus mājokļus Zvidzes apmetnē bija cēlušī tieši virs agrajā neolītā uzkrātajiem kultūrslāņiem. Ķemmes-bedrišu keramikas kultūras pārstāvji Zvidzes apmetnē uzturējās no 3300. līdz 2800. g. pr. Kr. Pēc tam parādījās Austrumlatvijas teritorijai raksturīgas citas kultūras iedzīvotāji. Viņi Lubāna ezera ieplakā dzīvoja līdz pat 2500.–2400. g. pr. Kr., kad Zvidzes apmetne tiek pamesta, bet Nainiekstes un Piestiņas apmetnē apdzīvotība turpinās līdz pat 2300. g. pr. Kr.

Sārnotes tipa mājokļos Kurzemes piekrastē, kuri celti laika posmā no 2700. līdz 2500. g. pr. Kr., cilvēki

atkārtoti atgriezās sezonas laikā. Sārnote ir vienīgā zināmā un pētītā apmetne šajā reģionā, un tāpēc tā vispārēju ainu par Rietumkurzemes piekrastes apdzīvotību nedod.

Burtnieku ezera piekrastē situētā Zvejnieku kapulauka agrā neolīta apbedījumi pēc radioaktīvā oglekļa datiem tiek attiecināti uz laika posmu starp 3700. un 3300. g. pr. Kr. Vidējā neolīta, respektīvi, ar ķemmes-bedrišu keramikas kultūru saistītos apbedījumus savukārt attiecina uz laiku starp 3300. un 3150. g. pr. Kr.

Vēlā neolīta iedzīvotāji Lubāna ezera ieplakā bija iekārtojuši visu gadu apdzīvotas apmetnes citās, iepriekš – agrajā un vidējā neolītā neapdzīvotās vietās. Tas liecina par šai kultūrai piederošo cilvēku grupu patstāvību. Iespējams arī intervāls starp vidējā un vēlā neolīta apdzīvotību.

Auklas keramikas kultūras veidošanās Lubāna ezera ieplakā varēja notikt 2400.–2300. g. pr. Kr. (Aboras I un Ičas apmetne), bet viss šis apdzīvotības cikls sniedzās līdz pat 1900.–1800. g. pr. Kr.

Pārejas periodā uz agro bronzas laikmetu Lubāna ezera ieplakas iemītnieki sāka izgatavot jauna tipa keramiku ar ornamentu, kas klāja visu trauka virsmu. Līdzīgus traukus izgatavoja arī Daugavas un Okas augšteces baseina apmetnēs. Iestājās pēdējais Lubāna ieplakas apdzīvotības cikls. Tas datējams ar laiku no 1800. līdz 1300. g. pr. Kr. Ūdens režīma pakāpeniskās izmaiņas un spēcīga Lubāna ieplakas pārpurvošanās izspieda no tās pēdējos pastāvīgos iedzīvotājus. Šajā laikā jau parādās vēlā tekstilā, kā arī švikātā keramika, kuru Lubāna klānu apdzīvotāji aiznes līdzī ārpus klānu robežām. Iedzīvotāju pārvietošanās noris strauji – un jau 1200. g. pr. Kr. viņi sāk iekārtot nocietinātas apmetnes Brikuļu kalnā Lubāna ezera vistiešākajā tuvumā.

Demogrāfiskā situācija

Apdzīvotības relatīvais blīvums agrajā neolītā Lubāna ezera ieplakā, spriežot pēc arheoloģiskajā literatūrā pieņemtajiem aprēķiniem, ir bijis 0,09 cilvēki uz kvadrātkilometru. Tātad apdzīvotības blīvums ir pieaudzis, ja salīdzina ar mezolīta apdzīvotības

blīvumu šajā apvidū – 0,048 cilvēki uz kvadrātkilometru agrajā un vidējā mezolītā un 0,064 vēlajā mezolītā. Aprēķini veikti, ņemot vērā atklāto apmetņu skaitu, apskatāmās teritorijas lielumu kvadrātkilometros, apdzīvotības laika intervālu.

Iedzīvotāju skaita pieaugums un attiecīgi arī blīvuma relatīvās izmaiņas saistāmas ar vidējo neolītu, kad apmetņu skaits Lubāna ezera ieplakā jau pārsniedza 20. Aprēķini rāda, ka uz katriem 31,2 km² bija viena vidējā neolīta apmetne. Tas nozīmē, ka iedzīvotāju relatīvā blīvuma noteikšanai šajā gadījumā izmantojami citi parametri, proti, atklāto dzīvojamo ēku grīdas kvadrātūra.

Lubāna ezera ieplakā, kuras teritorija aizņem 780 km², atklāti četrus dažādu tipu mājokļi. Ķemmesbedrišu keramikas kultūrai piederošās Kvāpānu apmetnēs atsegtas vientelpas celtnes paliekas, kuru platība bijusi 12–14 kvadrātmetri. Var uzskatīt, ka šajās celtnēs dzīvojuši trīs–četri cilvēki. Ņemot vērā izpētīto apmetnes platību, varbūtējais mājokļu skaits tajā ir 12. Tas nozīmē, ka šajā apmetnē varēja uzturēties vairāk nekā 36–48 cilvēki.

Zvidzes apmetnē, kur dzīvojamās celtnes izvietotas blīvāk un kas aizņēmusi mazāku teritoriju, atsegto mājokļu paliekas liecina par lielāku apdzīvojamo platību, sasniedzot 40 kvadrātmetrus. Šādā ēkā varēja būt divas telpas, un tajā varēja uzturēties lielāks skaits iemītnieku – seši–astoņi cilvēki.

Cita tipa – divdaļīgas dzīvojamās ēkas raksturīgas vēlā neolīta Lagažas apmetnei. Šo celtni platība

Saimniecība

Agrā neolīta iedzīvotāji Lubāna ezera baseinā, kā jau minēts iepriekš, bija mednieki un savācēji. Viņi, tāpat kā mezolītā, izmantoja visus attiecīgos gada laikos pieejamos dabas resursus, kas bija iegūstami 10 km rādiusā ap apmetni. Mednieku un savācēju darbības zona aptvēra šādas ekoloģiskās nišas:

1) viļņotās morēnas līdzenums ar jauktajiem lapukoku mežiem ap Zvidzes, Osas u.c. apmetnēm (medības un augu vākšana);

2) Lubāna ezera akvatorija un reliktu ezeru baseini (zveja un ūdensputnu medības, olu un ūdensriekstu vākšana);

3) ezera un upju piekrastes zona (ēdamo ūdens un piekrastes augu vākšana, bebru u.c. dzīvnieku medības);

4) mitras pļavas (ēdamo augu vākšana).

pārsniedz 40 m², kas liecina, ka šeit vienlaicīgi varēja dzīvot 7–10 personas.

Nosakot iespējamo dzīvojamo ēku skaitu konkrētā apmetnē, ņemot vērā arī tās teritorijas lielumu, ēku izvietojuma blīvumu un platību, var aprēķināt iespējamo katras apmetnes apdzīvotāju skaitu. Šajā gadījumā var pieņemt, ka Zvidzes, tāpat arī Aboras un Lagažas apmetnē dzīvoja vairāk nekā 60 cilvēku.

Iedzīvotāju relatīvais blīvums Lubāna ezera ieplakā vidējā un vēlajā neolītā varētu būt 0,89 cilvēki uz katru kvadrātkilometru.

Burtnieku ezera piekrastē esošajā Zvejnieku kapulaukā, spriežot pēc radioaktīvā oglekļa datējumiem, neolīta cilvēki bija apglabāti četros dažādos intervālos, neuzrādot pilnīgu nepārtrauktību kapulauka izmantošanā, kas apgrūtina iedzīvotāju skaita aprēķinus. Tomēr zināmu ieskatu par mirušo skaitu Zvejnieku vidējā neolīta kapulaukā, kurš mazāk postīts, sniedz radioaktīvā oglekļa datējumi. Tie uzrāda divus laika intervālus: vienā – pirms 5745–5410 gadiem 335 gadu laikā bija apglabāti 40 indivīdi, otrā – pirms 5285–5100 gadiem bija apglabāti 50 indivīdi. Šie skaitļi paši par sevi liecina par apdzīvotības krasu pieaugumu vidējā neolītā Burtnieku ezera piekrastē.

Jaukto lapukoku mežu veidošanās attiecināma uz atlantiskā klimatiskā perioda otru pusi. Ar ozoliem un lazdām bagātie meži bija sevišķi piemēroti meža cūku populācijām. Tās bija agrā neolīta medību faunas nozīmīgākie pārstāvji. Šajā laikā samazinājās aļņu skaits Lubāna ezera baseinā sakarā ar apses un priedes, kā arī ievas īpatsvara mainīšanos – izplatoties jauktajiem lapukoku mežiem no dienvidiem. Tomēr aļņu un meža cūku skaits bija līdzīgs. Mazāk bija staltbriežu un stirnu. Savukārt tauram bija redzama vieta nomedīto dzīvnieku vidū.

Medija arī kažokzvērus – bebru, caunu, āpsi un lapsu. Sevišķi iecienīta bija bebra āda. Šis meža dzīvnieks, kas mīt bērzu un apšu mežā, kā arī ievu audzēs, ieņēma vadošo vietu kažokzvēru medijumu vidū. Maz tika medīts baltais zaķis.

Ūdensputni – meža pīle, garkaklis, platknābis, pelēkā sējas zoss, baltacu un brūnkakla nirpīle – bijuši galvenie putnu medību objekti rudens sezonas laikā Lubāna ezerā un tā upju baseinā.

Agrā neolīta lomās dominēja līdaka, bet tika zvejots arī zandarts, karūsa, asaris, līnis, rauda, plaudis, zutis un sams.

Ēdamo augu sēklu, stiebru, lapu un sakņu, kā arī ziedu un ogu vākšana veidoja zināmu pārtikas resursu daļu. Ēšanai tika lietoti lazdu rieksti un ūdensrieksti, baltās ūdenslilijas un dzeltenās lēpes saknes, lielās nātres, čemurainie puķumeldri, kazeņu ogas un sēnes.

Agrajā neolītā ir vērojama mednieku un savācēju saimnieciskās darbības tālāka pilnveidošanās. Ieviešas arī citi jaunievedumi, kas izpaudās dažādos saimnieciskās dzīves aspektos – produktu uzkrāšanas un glabāšanas sistēmā, maiņas sakaros.

Produktu uzkrāšanu veicināja māla lielizmēra smaildibena vai apaļdibena podu izgatavošana. Tajos varēja saglabāt barības rezerves ilgākam laikam, ierokot tos zemē.

Savukārt labas kvalitātes krama konkrēciju meklējumi medībās un ikdienā lietojamo rīku izgatavošanai radīja nepieciešamību pēc regulāriem maiņas sakariem ar kaimiņu teritoriju apdzīvotājiem. Agrā neolīta cilvēki vērsa uzmanību uz augstas kvalitātes krama atradņu vietām Volgas augšteces apgabalos u.c.

Vidējā neolītā Austrumbaltijas kultūras pārstāvju saimniecībai bija mednieku un savācēju raksturs ar zemkopības un lopkopības ieviešanās pazīmēm. Par to liecina sporu un putekšņu analīžu dati, proti, kaņepju un miežu putekšņu klātbūtne, kā arī 25 mājas dzīvnieku – liellopu un siklopu kaulu atradumi Zvidzes apmetnē.

Vidējā neolītā medību faunu Lubāna ezera baseinā galvenokārt veidoja meža cūku un aļņu populācijas. Tās papildināja krietni mazākas stirnu un tauru, arī staltbriežu populācijas un nodrošināja cilvēkus ar gaļas krājumiem, tajā pašā laikā ļaujot saudzēt ganāmpulku.

Daudz bija arī migrējošo ūdensputnu, to vidū garkakla pīle, priķške, krikliņš, pelēkā zoss, baltvēderis, baltacu nirpīle, paugurknābja gulbis u.c. Putnu medības un olu vākšana notika to ligzdoša-

nas laikā. Tas attiecīgajā sezonā papildināja vidējā neolīta cilvēku barības krājumus. Savukārt zvejas lomā, kuros vairākumā bija līdaka un zandarts, krietni mazāk sama, līņa, plīča, plauža un salates, nodrošināja papildus iztiku pavasara, vasaras un rudens sezonas laikā. Divmāju nātre, mazā skābene, ezerrieksti un lazdu rieksti, avenes un citas ogas, kā arī sēnes veidoja neolīta cilvēku veģetāro uzturu.

Iespējams, ka Sārnate bijusi sezonas laikā apdzīvota apmetne, kurā zvejas, savākšanas un medību piederumi atstāti, iedzīvotājiem pārvietojoties uz iekšzemes rajoniem.

Arī šeit medītas meža cūkas, staltbrieži, aļņi, stirnas, lāči, caunas, āpši, kā arī roņi. Lielais roņi, tāpat citu kažokzvēru kaulu skaits liecina par mītņu izmantošanu arī ziemas mēnešos. Savukārt lazdu un ezerriekstu klājums mājokļos ap pavardiem ir visdrošākais apliecinājums, ka mītnes tika apdzīvotas arī rudenī. No ezerriekstiem gatavotie milti bija visai iecienīts produkts, un Sārnates apdzīvotājiem bija iespējams ezerriekstus vākt lielos daudzumos. Tos sasmalcinot, varēja veidot pārtikas rezerves ziemas mēnešiem. Pārtikā lietoja arī kliņģerīšu un ūdensliliju saknes, virzas, skābenes u.c. augu lapas un saknes.

Neolīta cilvēka uzturs balstījās kā uz augu, tā dzīvnieku produktiem, tāpat izmantoja zivis un putnu gaļu un olas.

Nav izslēgts, ka Sārnates iedzīvotāji jau pazinusi lopkopību, jo kādā mītnē tika atrasti aitas vai kazas kauli. Ja arī bija neliels ganāmpulks, tad to saudzēja, jo gaļu galvenokārt ieguva medībās.

Iespējams, ka šajā laikā parādījās sākotnējā zemkopība, izmantojot tai sausās purva augsnes. Varbūt tieši tāpēc Sārnates kapļiem pārejas vietā uz darba galu – lāpstīņu bija speciāls roktura sabiezējums, kas padarīja šo rīku izturīgāku.

Visu gadu apdzīvotās Ģipkas paleoezera piekrastes apmetnes iemītnieki nodarbojušies ar medībām (arī roņi), savākšanu un zveju. Sporu–putekšņu analīzes liecina arī par graudaugu kultivēšanas uzsākšanu.

Auklas keramikas kultūras nesēji Latvijas teritorijā piekopa zemkopību un lopkopību, tajā pašā laikā izmantojot meža bagāto faunu. Zemkopji un lopkopji, iekārtojot apmetnes upju un ezeru krastos, meklēja arī piemērotas vietas graudaugu kultivēšanai.

Līduma lišanu – mežu ciršanu veica ar biezieta krama cirvi, kuru iekātoja oša vai kāda cita lapukoka kātā, cītīgi ievērojot proporcijas starp kāta garumu un cirvja iestiprinājuma vietu.

Līduma lišanas vietas var konstatēt pēc krama biezieta cirvju atradumiem. Tie pārsvarā iegūti Kurzemes pusē: Tukuma Ramtās un Milzkalnē, Pampāļos, Nīgrandē un Upmalās; kā arī Zemgalē – Vecsaulē un citur. Lielākoties tie pieder kapa inventāram. Cirvji liecina par noteiktas krāsas un struktūras krama izmantošanu vienā vai otrā auklas keramikas izgatavotāju apdzīvotajā reģionā, dodot informāciju par maiņas ceļā no Lietuvas, Piedņepras un Pievolgas teritorijām iegūto kramu.

Zemes uzrakšanai un irdināšanai izmantoja aļņa raga vai koka lāpstas, koka, raga vai akmens kapļus, koka nūjas, kā arī staltbrieža raga rīkus ar cauruma urbumu to iekātošanai. Ražas novākšanai lietoja krama garos nažveida sirpjus. Graudus sasmalcināja ar akmens oļveida graudberžu un dažādu formu piestu palīdzību. Kaņepju un nātru šķiedru apstrādei izmantoja kā vienpusīgās, tā divpusīgās kulkstīklas. Vērpšanai vārpstas skriemeļus gatavoja no māla podu lauskām, tās noapaļojot un vidū izurbjot caurumu.

Sporu–putekšņu analīzes rāda, ka šajā laikā audzēti mieži un, iespējams, arī kaņepes.

Šīs kultūras iedzīvotāji audzēja kā sīklopus, tā arī liellopus. Konstatētais minimālais lopu skaits bija liels: 34 – Aboras I un 6 – Lagažas apmetnē (Lagažā pētītā platība bija krietni mazāka nekā Aborā). Tomēr tas nenozīmē, ka nokautie dzīvnieki bija vienīgie ganāmpulkā, jo tas tika saglabāts. Turklāt pieļaujams, ka vērsis jau tika iejūgts primitīvā arklā. Milzīgais plakano oļu – beržamo akmeņu daudzums (Aboras I apmetnē vidēji 0,15 eksemplāri uz katru atklāto kvadrātmetru) liecina, ka notikusi zemkopības sākotnējā intensifikācija.

Zirgu, iespējams, jau izmantoja jāšanai, bet tā gaļu lietoja pārtikā.

Lielās medību faunas bagātības Lubāna ezera ieplakā (it sevišķi meža cūka, alnis, taurs, mazāk staltbriedis un stirna), ieskaitot putnus, kā arī zivju pārpilnība (asaris, līnis, līdaka, karūsa, zandarts, sams u.c.) radīja īpaši labvēlīgus apstākļus barības nodrošināšanā un iztikas stabilizēšanā visu gadu.

Pārejas laikā uz bronzas laikmetu Lagažas apmetnes iedzīvotāji piekopa kā medības, tā mājlopu audzēšanu. Meža cūka, kas bija medīta trīs reizes vairāk nekā alnis un 14 reizes vairāk nekā staltbriedis, bija viens no galvenajiem medību objektiem. Arī stirna un taurs bija medījumu vidū.

Rīku un rotu izgatavošana

Ieskatu par neolīta rīku un rotu izgatavošanas tehnoloģisko līmeni Latvijas teritorijā var iegūt, izpētot šajā laikmetā lietoto rīku un rotu materiālu. Tādējādi var rekonstruēt to izgatavošanā ieviesušās novitātes, kā arī konstatēt jaunu rīku un rotu formu parādīšanos.

Krama apstrāde. Krams bija neaizstājams izejmateriāls tā īpašību – cietības un izturības dēļ. To ieguva, savācot pēdējā apledojuuma laikā no Skandināvijas atnestos laukakmeņus. Tika uzturēti sakari ar reģioniem, kur bija bagātīgi krama dabiskie nogulumu (Augšvolga, Augšdņepra, Dienvidlietuva u.c.) un kur tā kvalitāte bija nesalīdzināmi augstāka salīdzinājumā ar erātisko, respektīvi, ledāju atnesto kramu no Skandināvijas.

Tika uzturēti sakari ar Valdaja augstienes, Seligera un Ilmeņa ezera dienvidaustrumu piekrastes un citu teritoriju apdzīvotājiem, kuri kramu ieguva arī šaurā un garā joslā Volgas krastos līdz pat Rževai.

Krita krama saguluma vietas no Rietumpomerānijas, Baltijas jūras piekrastes, Dienvidlietuvai līdz pat Minskai un vēl tālāk uz austrumiem radīja iespēju izmantot arī citu krāsu un struktūru kramu.

Šī materiāla apstrādes intensitāte Latvijas teritorijā palielinājās vidējā neolītā, kad ķemmes-bedrīšu keramikas kultūrai piederīgie iedzīvotāji ieviesa šim kultūrmasīvam raksturīgo krama apstrādes tehnoloģiju. Dominēja krama konkrēciju saskaldīšana, veidojot dažāda lieluma atšķilas, retāk apstrādātas no krama kodola atdalītas šķilas.

Vidējā neolītā metamos rīkus – bultu galus gatavoja no atšķilām ievas lapas formā, ar dažādām formas variācijām. Retušeja ne tikai sānus, bet visu virsmu. Medībās izmantoja arī citu tipu bultu galus – rombveida un ar iedzītni. Tie atšķīrās cits no cita pēc smailes un iedzītņa daļas noformē-

juma. Vieni tika darināti lapas, bet otri – trīsstūra formā, iedzītni attiecīgi pieskaņojot kopējam rīka apveidam. Bultu galu retušēšana no abām pusēm raksturīga tieši vidējā neolīta krama apstrādātājiem.

Vēlā neolīta krama apstrādātāji Latvijas teritorijā, tāpat kā pie Volgas un Dņepras, ieviesa jaunu formu bultu galus, gatavojot tos no atšķilām trīsstūra formā. Pārsvārā ikdienā lietotajiem bultu galiem bija retušēta tikai viena puse, apakšmalā – taisna vai ierauta. Savukārt bultu galus ar izdalītu iedzītni veidoja gan platus un zemus, gan slaidus un pašaurus atkarībā no pielietojuma rakstura. Tika ieviesta vienpusējā bultu galu malu retuša, reizēm pat pieslīpējot rīka virspusi. Tehnoloģiski šis apstrādes process bija vieglāk izpildāms, neprasot no krama apstrādātāja lielu rūpību un daudz laika. Krama šķēpu galiem bija līdzīgas formas. To malas apstrādāja ar plakanu atspiedēju tehniku.

Kasīkļu izgatavošana jau vidējā neolītā bija kļuvusi masveidīga. Nereti tiem izmantoja no konkrēcijām atšķeltās šķilas, daļēji saglabājot to dabisko virsmu. Lielākoties no atšķilām veidoja gala kasīklus ar taisnu vai noapaļotu retušētu darba galu, piešķirot tiem četrstūra, ieovālu vai ieapaļu formu. Sānu kasīkliem retušēja abas pretējās malas. Izmantojot gala un sānu retušu, izgatavoja arī kombinētus rīkus. Tos lietoja ādas apstrādē. Šo rīku sortimentu reizumis papildināja blokveida kasīklis ar īpaši platu darba galu.

Vēlā neolīta apdzīvotāji Lubāna ezera ieplakas apmetnēs gatavoja biežus, regulāras formas kasīklus. Tiem visas malas bija retušētas ar raga retušiera palīdzību. Šis pats princips tika ievērots arī slaidu un šauru, trīsstūrveida un blokveida pieres kasīkļu izgatavošanā. Rīku sortimentu papildināja diskveida liela izmēra kasīkļi. Vēlā neolīta krama apstrādātāji kasīkļa izgatavošanā izmantoja arī slīpēšanu un pulēšanu.

Krama urbjus vidējā neolītā veidoja ar īsu vai arī garu darba galu. Pirmajā gadījumā lietoja divpušu retušu rīka augšgala apstrādē, otrajā – retušēja visu rīka virsmu.

Nažu lietojums ikdienā bija saistīts ar produktu, kā arī citu materiālu griešanu. Tāpēc gatavoja nažus

ar retušētām sānmalām. Jau vidējā neolītā sāka gatavot sirpjveida nažus ar viena vai abu sānu retušu (Sārnate, Kvāpāni II, Suļka un Zvidze). Lietoja arī sirpjveida eksemplārus ar virspusējo retušu un rūpīgi apstrādātām malām.

Nažveida šķilu atskaldīšanas tehnika, atdalot tās no krama kodoliem (t.s. mikrolītu izgatavošana), vidējā neolītā izmantota reti. Vēlajā neolītā gatavoja lielizmēra šķilu nažus bez sānu retušas vai arī ar to. Spriežot pēc trasologu pētījumiem Viduseiropā, minēto formu nažus izmantoja kā sirpjus labības novākšanai. Lubāna ezera ieplakā tādus gatavoja Aboras apmetnes apdzīvotāji.

Krama apstrādes tehnoloģija kulmināciju sasniedza vēlajā neolītā, kad sāka izgatavot plānpieta un biežpieta cirvjus bez kātcauruma. Tiem gatavoja koka kātus ar iedobumu galā. Šie rīki, kā liecina atradumi Šveices apmetnēs un Dānijā veiktie eksperimenti, izmantoti koku gāšanai. Tos gatavoja no augstas kvalitātes krama. No krama gabala ar āmurveida akmens rīka palīdzību tika atdalīts regulāras formas stienis, kuram bija jāpiešķir pareiza četrstūra forma. Krama stieni turpināja apstrādāt ar raga āmurveida spiednes sitieniem, regulējot tā platumu un iztaisnojot sānus. Šo darbu noslēdza ar pieta un asmens sagatavošanu. Īpaši darbietilpīgs bija asmens virsmas noslīpēšanas process. Pēc slīpēšanas ar smilšakmeni rīks bija gatavs darbam.

Latvijas teritorijas vēlā neolīta apdzīvotāji gatavoja kā plānpieta, tā arī biežpieta cirvjus, izmantojot šim periodam raksturīgos krama apstrādes tehnoloģiskos paņēmienus.

Slānekļa un citu akmens rīku apstrāde. Neolīta cilvēks Latvijas teritorijā dažādu rīku izgatavošanai plaši izmantoja erātiskos kristāliskos laukakmeņus, kuri ar pēdējo apledojumu pirms 18–13 tūkstošiem gadu bija pārnesti no Somijas vidusdaļas, Baltijas jūras dibena un Ālandu salām.

Akmens kaltu un cirvju izgatavošanai neolīta cilvēks izmantoja viscietākos un visizturīgākos materiālus – diabazu, uralitporfirītu, porfirītu, amfibolītu, amfibolīta kristālisko slānekli, amfibolīta gneisu un dažādus slānekļa paveidus. Savas iztikas nodrošinājumā neolīta cilvēks lielā mērā izmantoja šo uz vietas atrodamo materiālu, izgatavojot no tā cērtamrīkus un tēšamrīkus ikdienas vajadzībām.

Cērtamriku vidū ir kā bezcauruma, tā arī kātcauruma cirvji. Ar pirmajiem neolīta cilvēks cirta kokus. Lubāna ezera ieplakas vidējā neolīta iedzīvotāji lietoja 10–12 cm garus cirvjus ar noapaļotu pietu un apaļu šķērsriezumu, kā arī plakanākus eksemplārus ar noapaļotu taisnstūrveida šķērsriezumu. Savukārt vēlā neolīta apdzīvotāji lietoja masīvus, plakanus cirvjus ar viegli iezīmētām sānu šķautnēm. Šo cirvju garums pārsniedza 13 centimetrus.

Vidējā neolīta cilvēki bezcauruma cirvju izgatavošanai reizēm izmantoja piemērotas formas olveida laukakmeņus, tādējādi ietaupot laiku un atvieglot to izgatavošanu. Turpretī vēlā neolīta apdzīvotāji, kas bija apguvuši jau krama bezcauruma cirvju izgatavošanu, šo formu, īpaši biežpieta eksemplārus, gatavoja no laukakmens. Tos raksturo īpaši rūpīga apstrāde, veidojot platu pietu, stingri iezīmētas sānu šķautnes un platu asmeni. Tos jau lietoja koku gāšanai, respektīvi, mežu tīrīšanas darbiem.

Neolīta cilvēka prasme izmantot akmens cirvi koka stumbra sadalīšanā, bet īpaši pāļu galu simetriskā vai arī asimetriskā apdarināšanā saskatāma daudzo celtniecības palieku – īpaši ēku detaļās (Abora un Zvidze). Cirvjus ievietoja no oša vai kādas citas ne mazāk izturīgas koksnes darinātā koka kātā. Akmens cirvja saturēšanai kāta galā bija izgriezta iedobe, kas cieši aptvēra cirvi. Koku ciršanas laikā cirvji, kā arī to kāti bieži lūza.

Kātcauruma akmens cirvji ir vēlā neolīta apdzīvotāju darināti. Ievēribas cienīgi ir kaujas (laivas) cirvji. Šos cirvjus kā simboliskus vai prestiža priekšmetus lietoja neolīta sabiedrības īpašas kategorijas vīriešu kārtas pārstāvji. Tie nereti konstatēti vīriešu kapa piedevās. Latvijas teritorijā bija apgūti visdažādākie to izgatavošanas paņēmieni. Tika gatavoti līdz 22 cm gari cirvji, veidojot to formas visai proporcionāli. Īpaši tas sakāms par agrākajiem šī tipa rīkiem, kurus sauc arī par Eiropas vai kontinentālā tipa cirvjiem, jo šīs formas cirvjus pazina neolīta Eiropas apdzīvotāji visā auklas keramikas un kaujas cirvju kultūras izplatības areālā. Cirvjus gatavoja slaidus, ar viegli liektu profilu, cilindrisku pietu, apaļu vai ovālu šķērsriezumu, uzrautu asmeni un lejamās šuves imitāciju virspusē. Tos lietojuši vēlā neolīta iedzīvotāji teritorijā no Nīderlandes rietumos līdz Volgai austrumos.

Citi cirvji, kuri pazīstami kā Karlovas (šī tipa cirvji savu nosaukumu ieguvuši pēc Karlova īpašumā Tartu pilsētā atrastā eksemplāra) un smailpieta cirvji, tika gatavoti atšķirīgi, un tiem ir lielākas reģionālās atšķirības Ziemeļeiropas kontekstā nekā iepriekš minētajiem.

Karlovas tipa cirvju izgatavotāji vēlajā neolītā bija apmetušies gan Daugavas lejtecē – Doles salā vai tās apkaimē, gan Lubāna ezera ieplakas apmetnēs. Šo cirvju veidojumā saskatāmas Igaunijas salu un iekšzemes šī tipa cirvju raksturīgās īpašības. Tie bija smagnējāki, ar viegli liektu profilu, platām sānu šķautnēm, reljefu apmali ap kātcaurumu, trapecveida šķērsriezumu un lejamās šuves imitāciju virspusē. Spriežot pēc Karlovas tipa cirvju sagatavēm (Aboras apmetne), šo cirvju gatavošanas process sākās ar abu pušu slīpēšanu, sānu šķautņu iezīmēšanu. Caurums kāta iestiprināšanai bija urbts pat pirms sānu slīpēšanas, tādējādi nodrošinot rīka detaļu izstrādes simetriju. Asmens slīpēšana tika atstāta uz rīka apstrādes beigu posmu, pieskaņojot tā formu cirvja kopējam apveidam.

Smailpieta cirvji, kas pārstāv citu kaujas cirvju formu, bija slaidi, ar smailu pietu un šauru asmeni. Cirvju izgatavošanas mākslu Latvijas teritorijā dzīvojušie neolīta cilvēki bija aizguvuši no Somijas dienviddaļā toreiz dzīvojušajiem kaujas cirvju kultūras pārstāvjiem.

Līdztekus šiem izsmalcinātajiem kaujas cirvjiem vēlā neolīta cilvēki lietoja vienkāršas formas rīkus. Gatavoja arī īspieta, taisnmuguras cirvjus.

Jauniegūtās tehnoloģiskās iemaņas varēja izmantot arī darba cirvju izgatavošanai, kuri bija jau zaudējuši simbolisko un prestiža priekšmeta nozīmi un kurus turpināja izgatavot arī bronzas laikmeta cilvēki.

Neolīta cilvēks arī tēšamriku – kalnu un slīmeņu izgatavošanai lietoja laukakmeņus, to skaitā dažādus slānekļa paveidus. Tēšamriku izgatavošanas prasme bija jau pazīstama mezolītā, bet tikai neolītā tā tika pilnveidota. Vidējā neolītā gatavotie kalti un slīmeņi bija dažādu izmēru – un to forma bija atkarīga no pielietojuma veida. Šajā laikā gatavoja vidēja izmēra biežpieta un plānpieta eksemplārus ar taisnu vai arī noapaļotu asmeni. Vidējā neolītā gatavoja arī rupjākus kaltus, kuriem bija zema un paplata forma. Ar

garākajiem un šaurākajiem eksemplāriem bija vieglāk apstrādāt nelielus koka izstrādājumus, ar platajiem un zemajiem – lielāku un rupjāku materiālu.

Vidējā neolītā, kā liecina atradumi Suļkas un Zvidzes apmetnē, jau bija apgūta dobā kalniņa izgatavošanas prasme, kas jūtami uzlaboja koksnes apstrādes tehnoloģiju. Koka trauku un karošu grebšanu neapšaubāmi atviegloja dobo kalnu lietošana. Vienkoča laivu darināšana nebija iedomājama bez tēšamrikiem, īpaši dobā kalta.

Kaltu un slimestu sagataves apmetnēs liecina par šo rīku izgatavošanas īpatnībām. Laukakmeņus pieslīpēja ar smilšakmens palīdzību, bet atsevišķos gadījumos pat pāršķēla, lai iegūtu vajadzīgā lieluma un platuma akmeni topošajam rīkam. Tika izgatavoti arī smailpieta kalti, tos darināja arī no lielāku akmeņu rīku atšķēlumiem un šķembām, pieslīpējot malas un veidojot jaunu asmeni.

Vēlajā neolītā tika pilnveidotas akmeņu apstrādes tehnoloģiskās iemaņas, un tieši šajā periodā ieviesās jaunu tipu kalti un slimesti. Lielizmēra kaltu vidū bija īpaši rūpīgi darināti dobie kalti ar noapaļotu pietu un asmeni, kā arī smagnējs, ideāli nostrādāts kaltveida rīks ar trīsstūrveida pietu un trapezveida šķēsgriezumu, šauru augšpusi, ļoti platām sānu šķautnēm un nogludinātu, platu mugurpusi.

Vidējā un maza izmēra kaltu un slimestu vidū lielākoties ir biežpieta eksemplāri gan ar slaidu, gan arī paplatu virsmu un rūpīgu sānu šķautņu slīpējumu. Rūpīgi veidotais taisnstūra formas piets, sānu šķautņu slīpējums, asimetriskais asmens liecina par standartveida ievirzēm tehnoloģisko novitāšu ieviešanas gaitā.

Vēlā neolīta iedzīvotāji Lubāna ezera baseina apmetnēs sāka sērijveidā izgatavot dažādu formu miniatūros kalniņus (slaidie plānpieta un biežpieta, īsie un platie, trīsstūrveida, gari un īsie dobie u.c.). Tādējādi tika nodrošināts plašs rīku sortiments sīku koka priekšmetu izgatavošanai vai arī lielāku priekšmetu apdarei. Kaltu un slimestu atstātās pēdas lieliski saskatāmas vidējā un īpaši vēlā neolīta cilvēka darinātās koku plankās un dēļos (Aboras un Zvidzes apmetne).

Kokapstrāde. Neolīta koka rīki ir saglabājušies kā Sārnavas purva, tā arī Lubāna mitrzesmes apmetnēs. Koka izmantošana lielā mērā bijusi saistīta

ar ikdienā lietoto priekšmetu izgatavošanu. No koka gatavoja arī medību un zvejas rīkus.

Neolītā apdzīvotās apmetnēs cilvēki gatavojuši speciālus koka iestiprinājumus akmeņiem, krama, kauļa vai raga izstrādājumiem, tā nodrošinot rīku ērtu saturēšanu rokās un izturību darba procesā. Koka iestiprinājumi bija nepieciešami gan ciršanai, gan tēšanai un kaplēšanai paredzētajiem rīkiem. Šos iestiprinājumus izmantoja arī raga gludināmo rīku iestiprināšanai. Kātu, kurš bija izgatavots no vienlaiku koka ar atzarojumu galā, izmantoja akmeņu cirvju, kuriem nebija kātcauruma, un kaltu iestiprināšanai. Cirvjus un kaltus ievietoja divdaļīgā mucīņveida uzmaivā, kuru savukārt iestiprināja āķveida kātā.

Gludināmos rīkus, īpaši no raga gatavotos, ar 45 grādu leņķi nozāģētu darba galu iestiprināja olveida uzmaivā, tai vienā galā izveidojot iedobi attiecīgā rīka ievietošanai, bet uzmaivas vidusdaļā izurba caurumu kāta iestiprināšanai.

No koka gatavotas dažādu veidu vāļītes un vāles. To vidū dominē simetriskas formas, rūpīgi apstrādātas vāļītes. Lielajām sitamajām vāļēm veidots masīvs korpus un viegli nosmailināts augšgals.

Pārtikas produktu sagatavošanai un uzglabāšanai lietoja abras, kausus un karotes, kuras pārsvarā gatavoja no lapukoka. Koka kausi ar ūdensputna vai kāda dzīvnieka galvas veidā darinātiem rokturem (Sārnavas) papildināja parasti ikdienā lietojamo kausu sortimentu. Tos gatavoja ar biežākām vai plānākām sienām, apaļus vai arī iegarenas (līdz 16 cm) formas.

Vidējā neolīta apdzīvotāji Sārnavas un Zvidzes apmetnēs medību ekipējumā izmantoja koka šķēpus, bikoniskus bultu galus. Nereti to galus viegli apdedzināja, lai padarītu izturīgākus. Šaujāmie loki tika gatavoti no viena koka, atsevišķos gadījumos izmantojot arī pāršķeltu oša stumbru. To garums, spriežot pēc veselīgu eksemplāriem Sārnavas apmetnēs, bija no 0,56 līdz 1 metram.

Zvejas ietaises – tačus ierīkoja zivju nārsta laikā. Ezermalā vairāku metru garā joslā divās rindās iedzina pāļus. To atstarpes savija ar kārklu vai citu maikstu palīdzību. Starp tiem ievietoja zvejas murdus, kas tika gatavoti no priežu skaliem. Tie papildināja šo zvejas konstrukciju, kas nodrošināja neolīta apdzīvotājus ar lieliem lomiem – īpaši līdaku nārsta laikā.

Priežu skalu murdu iedzirkņus pina no ievu klūgām. Skalu murdu garums nebija lielāks par 2,5–3 metriem. Tiem bija konusveida forma – skali tika sasiesti kopā murda galā, bet lūku pinums saturēja tos kopā. Murdā varēja ērti iestiprināt no ievu klūgām pīto iedzirkni.

Priežu skalu murdi ir raksturīgi Austrumbaltijas neolīta iedzīvotājiem, bet Skandināvijā šajā laikā tos gatavoja no kārkla saknēm vai bērza zariem. Murdus ar garas kārts palīdzību nostiprināja upes vai ezera dibenā netālu no krasta. Vidējā, tāpat arī vēlajā neolītā no apses gatavoja vienkoča laivas. Tās bija ērtas, ar plakanu dibenu, smailu priekšgalu, viegli slidošas aizaugoša ezera apstākļos (Sārnate).

Laivu airi, kurus vidējā neolītā gatavoja no oša vai kļavas, bija divējāda tipa. Vieni – slaidi un šauri, ar 0,6–0,9 m garu lāpstiņu, tās platumam nepārsniedzot 0,1 metru. Turpretī otros gatavoja rupjāk, un tiem bija platākas lāpstiņas. Šo airu garums nepārsniedza 1,5 metrus. Trešā tipa airiem ar spēcīgu lāpstiņas sašaurinājumu galā bija īpašas funkcijas. Tie lieti noderēja aizaugošā ezerā, jo aira lāpstiņas šaurais gals tik ātri nesapinās ūdensaugos (Sārnate).

Priežu mizu pludiņi, bērza tāsī ietītie akmens gremdi, speciāli darinātie koki zvejas tīklu pārņemšanai papildina zvejas rīku klāstu.

Koka kapļus, ar kuriem varēja ne tikai kaplēt zemi, bet arī izcelt no zemes dažādas saknes, vidējā neolītā gatavoja no apses un oša (Sārnate). Šim nolūkam izmantoja koku ar atzarojumu, rūpīgi iztēšot kapļa lāpstiņu un roktura daļu. Kapļu garums nepārsniedza 0,47 m (Sārnate), lāpstiņu platums bija 6–10 cm, garums – 12–20 centimetri.

Koksnes apstrāde neolīta beigu posmā, kad tika uzsākta masveida koka gāšana, respektīvi, pirmo īsto līdumu iekārtošana, ir raksturojama, izmantojot Sārnates un Lubāna ezera baseina apmetņu koka rīku sagataves.

Koka prasmīga nociršana, tā pārplēšana pa garensko asi, lietojot ķīļus (Zvidze), bija pirmais koksnes apstrādes posms. Tam sekoja planku un latīņu atdalīšana no stumbra, maikstu un zaru ciršana. Jau sarežģītāks process bija koksnes izdobšana (vienkoči, kausi, karotes u.c.) un tēšana vēlāmās priekšmeta virsmas apstrādei. Sekoja griešana, urbšana, koksnes mērcēšana. Procesu noslēdza rīku galu apdedzi-

nāšana un, visbeidzot, virsmas slīpēšana, izmantojot kā smilšakmens, tā arī kvarcīta plāksnes.

Dzintara apstrāde. Latvijas teritorijas apdzīvotāji dzintaru sāka apstrādāt vidējā neolītā, izmantojot no jūras izskalotos dzintara gabaliņus rajonā no Lietuvas pierobežas līdz Ainažiem, lai gan galvenās dzintara izskalošanas vietas bija lokalizētas uz dienvidiem no Liepājas. Latvijas piejūrā atzīmējamas trīs dzintara apstrādes vietas: Sārnate, Pūrciems–Ģipka un Siliņupe.

Litorīnas jūras piekrastes apdzīvotāji, kuri dzintaru varēja vākt ikdienā, nav veidojuši lielus dzintara uzkrājumus. Tikai vienā gadījumā, proti, ķemmesbedrišu keramikas kultūras pārstāvju apdzīvotajā Sārnates apmetnes 2. mājoklī, bija konstatēta intensīva dzintara apstrāde – pāris desmitu dzintara gabaliņu, rotu sagataves un pāris tūkstošu sīku skaidiņu. Domājams, ka Sārnates tipa mājokļu apdzīvotāji to apstrādāja ne mazāk, jo astoņās mītnēs tika atrastas rotu sagataves, lai gan dzintara izejmateriāls gabaliņu veidā bija maz pārstāvēts.

Pūrciema–Ģipkas apmetņu vietās Ziemeļkurzemes piejūrā konstatētās atsevišķās rotu sagataves neliecināja par īpaši izvērstu dzintara apstrādi. Toties Siliņupes apmetnē Rīgas līča piekrastē dzintara rotas gatavotas daudz vairāk, uzkrāts arī izejmateriāls. Šeit gatavoto rotu vidū bija ripas un riņķi, pogveida krelles ar V veida urbumu, trapecveida, kā arī neregulāras formas dzintara gabaliņu piekariņi ar frontālo cauruma urbumu.

Litorīnas jūras piekrastes apdzīvotāju dzintara apstrādes tehnoloģiju raksturo galvenokārt Sārnates purva apmetnes mājokļos savāktās rotas un to sagataves. Sārnates tipa mājokļu apdzīvotāji priekšroku deva pogveida krellēm, ovāliem plāksņveida un dabiskas formas piekariņiem ar frontālo cauruma urbumu. Turpretī šajā pašā purvā mitušie ķemmesbedrišu keramikas kultūras pārstāvji uzrādīja lielāku specializāciju rotu izgatavošanā. Proti, viņi darinājuši cauruļveida, ripveida un pat taisnstūrainas pogveida krelles, dodot priekšroku trapeces formas plāksņveida piekariņiem. No viņu izgatavotajām rotām īpaši jāatzīmē apjomīgs aļņa galvas atveidojums visai reālistiskā manierē, pasvītrojot tieši šim dzīvniekam raksturīgās īpatnības (noapaļots purns, pieglaustas ausis, bieza apakšlūpa).

Pieminami arī divi citi apjomīgi darināti dzintara plastikas paraugi – cilvēka galva ar dziļi iegrieztiem acu dobumiem, kuri saplūst ar vaigiem un degunu, kas veidots kā pacēlums starp vaigiem (Rommu–Kalniņu apmetne Babītes lagūnas piekrastē), un zoomorfa figūriņa ar iezīmētām acīm (Siliņupes apmetne).

Litorīnas jūras piekrastes apdzīvotāji, savācot dzintaru un uzkrājot rezerves, to varēja izmantot arī maiņas sakaru izveidošanai ar ciltīm, kas apdzīvoja teritorijas daudz attālāk no jūras piekrastes. Tomēr ne vienmēr tas bija realizējams, jo vidējā neolītā Latvijas austrumu daļā bija izveidojies dzintara maiņas starpnieku centrs, kas, iemainot dzintaru no jūras piekrastes apdzīvotājiem, organizēja tā apstrādi un regulēja maiņas procesu, atļaujot aizplūst uz austrumiem tikai gatavai produkcijai.

Šajā gadījumā ir runa par pirmo šāda tipa centra izveidošanos Lubāna ezera baseinā, ko neapšaubāmi stimulēja tīri ekonomiska rakstura prasības – nepieciešamība pēc augstas kvalitātes krama, kura iegulas papildinām bija sastopamas Volgas augšteces un vidus-teces baseinā.

Šis fakts ne tikai pasvīturo dzintara apstrādes ieviešanos reģionā, kur nav dabisko dzintara uzkrājumu, bet liecina par tā apdzīvotāju lielu mobilitāti, pārtverot šo izejmateriālu un neļaujot tam aizplūst nevēlamā virzienā pirms laika. Lubāna ezera baseinā izveidojies dzintara apstrādes centrs kļuva par vidutāju starp Litorīnas jūras piekrasti, no vienas puses, un tuvākiem vai tālākiem Austrumeiropas meža joslas apgabaliem, no otras puses. Lubāna ezera piekrastes vidējā neolīta apmetņu (Dzedziekste, Nainiekste, Piestiņa, Suļka, Zvidze) iedzīvotāji sērijveidā gatavoja visus šim periodam raksturīgos dzintara izstrādājumu veidus. To vidū bija apaļās pogveida krelles ar lēcveida vai segmentveida šķērs-griezumu un V veida caurumu. Darinātas arī cauruļveida krelles, to skaitā cilindriskās, mucīņveida, pudeļveida, ripveida un pat lodveida. Piekariņu sērijas sastāvēja no plākšņveida, pārsvarā izstieptas trapeces formas, retāk ovāliem eksemplāriem ar frontālo cauruma urbumu. Caurumus urba arī dabiskajos dzintara gabaliņos, veidojot neregulāras formas piekariņus. Iecienītas bija ūdensputnu (Dzedziekste, Nainiekste, Zvidze) un dzīvnieku plākšņveida

figūriņas (Abora II). Apjomīgi darināta bija kāda kažokzvēriņa figūriņa (Suļka). Cilvēka figūriņas sagatavei bija noapaļota galva bez iezīmētām sejas detaļām, īss kakls un pastāvi pleci ar tikko jūtamiem izvirzījumiem roku vietā (Zvidze).

Daudz plašāku rotu sortimentu Lubāna ezera ieplakā piedāvāja vēlā neolīta iedzīvotāji (67. att.). Viņi joprojām pārsvarā gatavoja krelles. Līdztekus apaļajām pogveida krellēm sāka darināt taisnstūrainas un kvadrātiskas pogveida krelles ar segmentveida šķērs-griezumu, variējot V veida cauruma urbumu skaitu atkarībā no krelles garuma. Gatavoti arī neparasti lieli pogveida kreļļu eksemplāri ar fasetētu virsmu. Tās tika panākts, krelles virsmu sadalot četros vienādos trīsstūros vai arī atdalot no sāniem divas segmentveida fasetes.

Pogveida kreļļu izgatavošanas tehnoloģija bija sasniegusi kulmināciju. Gatavoja pat pogveida kreļļu virkņu saturētājus, izmantojot taisnstūrveida pogu ar tās abos galos no apakšpuses simetriski izurbtiem V veida caurumiem. Iecienītas bija arī trīsstūrveida krelles.

Protams, vēlā neolīta Lubāna ezera ieplakas apmetņu iedzīvotāji, kuru vidū īpaši izceļas Aboras dzintara apstrādātāji, joprojām gatavoja arī cauruļveida krelles, to skaitā cilindriskās un ripveida. Piekariņu formu izvēli ietekmēja vēlā neolīta apdzīvotāju iekļaušanās kultūrplūsmā, kas, kā jau norādīts iepriekš, atbilst Eiropas kaujas cirvju un auklas keramikas kultūrgrupām.

Izstieptas trapeces formas plākšņveida piekariņu vietā sākti gatavot zobveida piekariņi (67. att.: 4, 8–10). To izgatavošanas tehnoloģija bija sevišķi uzlabota, jo parādījās jauni caurumu urbšanas veidi: 1) no piekariņa viena sāna un augšas, 2) no sāna un aiz mugures. Pirmais urbuma veids nodrošināja piekariņu savēršanu virknē, bet otrais tos ļāva piestiprināt pie kāda lielāka piekara, veidojot komplicētu rotu.

Vēlā neolīta dzintara apstrādātāji gatavoja arī atslēggalvasveida piekariņus, kurus veidoja stienis augšpusē un ripa vai riņķis apakšpusē (67. att.: 6, 7, 13). Arī to izgatavošanā lietoja šo savdabīgo cauruma urbumu. Tas ļāva tos izmantot gan kā atsevišķu rotu, gan arī kombinācijā ar kreļļu virknēm.

Apjomīgo figūrveida piekariņu darināšanai Abo-
ras un Asnes apmetnes dzintara apstrādātāji izman-
toja lielus dzintara gabalus, veidojot noapaļotu
trīsstūrveida formu (67. att.: 16).

Riņķi un ripas, kas nēsātas jau vidējā neolītā,
vēlajā neolītā tika gatavotas krāšņāk, to malas rotājot
ar iegriezumiem.

Lubāna ezera ieplakas apmetņu rotu izgatavo-
tāji tomēr bija uzkrājuši zināmas šī izejmateriāla
rezerves. Īpaši tas sakāms par Zvidzes apmetnes
2. mājokli, kas uzskatāms par dzintara apstrādes
vietu.

Lubāna ezera ieplakas dzintara apstrādātāji rotu
izgatavošanai lietoja gan caurspīdīgo, gan dūma-
kaino, reizēm arī kaula dzintaru. Lielais sagatavju
skaits, darba procesā lūzušās rotas, tāpat tikko aiz-
sāktās rotu sagataves – tas viss ļauj detalizēti rekon-
struēt dzintara apstrādi. Sākotnēji tika piemeklēts
attiecīgai rotaslietai nepieciešamais dzintara gabals,
pēc tam tas tika skaldīts, piešķirot vēlamo formu.
Tālākais darba process bija saistīts ar retušēšanu,
nolidzinot virsmu vai arī nogludinot sānmalas. Tad
sekoja slīpēšana, izmantojot smilšakmens blokus vai

to fragmentus. Caurumus urba pēc rotu slīpēšanas,
cenšoties to izdarīt maksimāli veikli.

Ir pamats domāt, ka dzintara apstrādē, īpaši
pogveida krellju slīpēšanā, lietoja kādu rotējošu
iekārtu. Caurumus veidoja ar krama urbi, kam bija
rūpīgi retušēts gals. Īpaši grūti bija izgatavot garās
cilindriskās krelles, jo bija ļoti precīzi jāurbj no abiem
galiem, lai krelles vidusdaļā urbumi savienotos.

Jādomā, ka Lubāna ezera ieplakas neolīta ap-
metņu apdzīvotāju organizētajai dzintara apstrādei
bija liels ekonomiskais efekts. Tik tiešām šis dzin-
tara apstrādes centrs darbojās kā vidutājs starp
Daugavas vidusteces baseinu un Austrumeiropas
mežu joslas lielo upju baseiniem. Ir pierādīts, ka
minētā reģiona neolīta apdzīvotāji nepazīna neap-
strādātu dzintaru. Dzintara rotas viņi lietojuši kā
apbedījumu inventāru un ieguvuši daudzpakāpju
maiņas ceļā vai arī speciāli veidotas sakaru sistēmas
rezultātā, kurā figurēja tikai gatavās rotas. Šajās kapu
vietās apmetnēs vai arī kapulaukos (Končanska,
Repišče u.c.) iegūtās rotas dublē Austrumbaltijas
dzintara apstrādes centru – kā Kuršu kāpu, tā arī
Sārntes un Lubāna ezera ieplakas rotu formas.

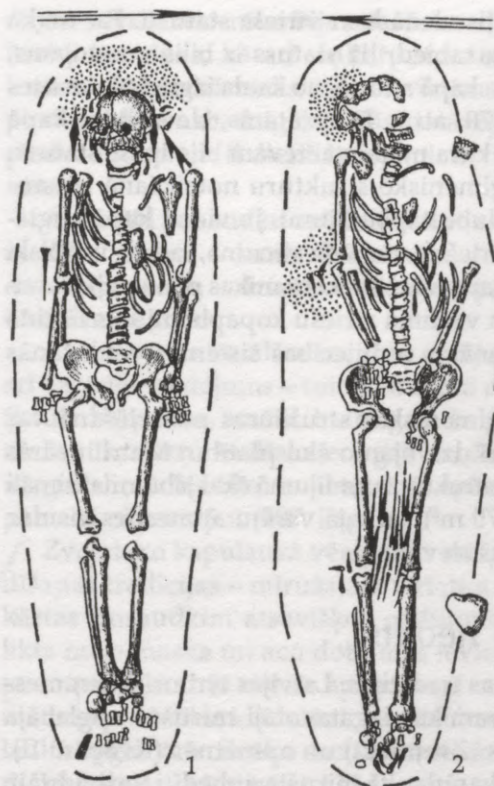
Apbedīšanas paražas, rituālā un sociālā organizācija

Agrais neolīts

Agrajā neolītā mirušie apglabāti kapulaukos. Zvej-
nieku kapulaukā agrā neolīta apbedījumi – skaitā
60 – bija izvietoti Burtnieku drumlina austrumu daļā
un tā dienvidaustrumu nogāzē, kā arī šaurā zonā
attālāk no citu periodu apbedījumiem. Šajā periodā,
tāpat kā vēlajā mezolītā, mirušos kapa bedrēs guldīja
izstieptā stāvoklī uz muguras, vēdera vai divos
gadījumos uz sāniem, ar galvu uz austrumiem vai
rietumiem. Austrumu virzienā orientētu kapu bija
vairāk. Apbedījumi izvietoti austrumu–rietumu
virzienā orientētās rindās. Kapu pildījumā bija tumša
zeme – kultūrslānis no tuvējās mezolīta apmetnes
teritorijas – vai arī tīra grants. Okers bija kaisīts
apbedītajiem ap galvu, pa visu ķermeni vai uz kājām.
Daļā kapa bedru bija akmeņi. Tie likti abos bedres
galos, reizēm ar tiem pārklāts mirušā ķermenis,

tomēr biežāk akmeņi izvietoti gar kapa bedres vienu
sānu. Mirušie guldīti atsevišķi, pāros un grupās. Pārī
guldīja vīrieti un bērnu vai arī divus vīriešus (184.–
185. kaps). Kādā kolektīvā apbedījumā bija guldīti
pieci indivīdi (178.–182. kaps) – viena sieviete un
četri vīrieši – visi uz vēdera. Tādā pašā pozā apbe-
dīts arī viens vīrietis atsevišķā kapā. Mirušo seja bija
pavērsta kā uz vienu, tā uz otru pusi. Rokas miru-
šajiem bija novietotas dažādi – nostieptas gar ķer-
meni, labā gar ķermeni, kreisā uz iegurni, arī sakrus-
totas uz krūtīm.

Kapa piedevas konstatētas trešdaļai apbedīto.
Tikai diviem apbedījumiem tās bija īpaši bagātīgas.
Vienā no tiem – 164. vīrieša kapā bija 16 kaula bultu
gali, šķēpa gala fragments, astoņi dzīvnieku zobu
piekariņi, kā arī putnu kauli pie mirušā galvas,
krūtīm, labās rokas elkoņa un ceļgaliem, kas liecina
par putnu gaļas ziedojumu (69. att.). Otram vīrietim

69. att. Zvejnieku kapulauka agrā neolīta kapi:
1 – 300. kaps, 2 – 164. kaps

70. att. Sievietes kaula skulptūra.
Zvejnieku kapulauks. Agrais neolīts

(300. kaps) kapā bija likti 59 dzīvnieku zobu piekariņi, kaula bikoniski bultu gali ar smailēm uz augšu, kaula harpūna un kaula nazis (69. att.). Vienam no apbedītajiem bērniem līdzī daļa kaulā griezta sievietes skulptūra (70. att.).

Rituālā organizācija. Agrā neolīta cilvēki saskaņā ar saviem priekšstatiem piekopa dažādus rituālus. Tajos izmantoja gan speciāli gatavotus rīkus – zīžus, gan skulptūras. Zvejnieku kapulaukā (172. kaps) atrasta sievietes figūriņa (70. att.). Tas, ka agrā neolīta apbedījumos konstatēta tikai šī skulptūra, iespējams, liecina par tās ideoloģisko svarīgumu.

Citi pierādījumi par ideoloģiskās sfēras nozīmīgumu iegūti Zvidzes apmetnē, kur agrā neolīta cilvēks koka mieta galā izcirtis kāda sīka meža dzīvnieka visai primitīvu atveidojumu. Turpat atrasto kāda cita dzīvnieka (ūdra?) galvas atveidojumu, kas izgatavots no aļņa raga, agrā neolīta cilvēks varbūt bija izmantojis kā rituāla rīku. Tam bija urbts caurums, kurā iekātoja zizli. Par to, ka tas, iespējams, turpināts lietot rituālās darbībās arī pēc ieurbtā cauruma lūzuma, liecina tam blakus ieurbtais otrais caurums.

Abu pieminēto figūru izvietojums ēkas vai nožogojuma teritorijā var būt daļējs pierādījums to sakrālajam raksturam. Noteiktas vietas izvēle un rituāla priekšmeta klātbūtne ir divi no arheoloģiskajā

71. att. Agrā neolīta māla bļodiņa ar tematiskiem zīmējumiem un ornamentētu iekšpusi. Zvidzes apmetne

literatūrā uzskaitītajiem 15 rituālu indikatoriem. Ūdensputnu – shematisku piļu un to galvu motīvi uz māla poda virsmas Zvidzes apmetnē, kā arī putnu gaļas ziedojumi Zvejnieku kapulauka 164. vīrieša kapā liecina par putna simbola nozīmi agrā neolīta cilvēka ideoloģiskajos priekšstatos.

Uz Zvidzes apmetnē iegūtas sīkas māla bļodinas ārpuses atveidota tematiska kompozīcija, kuras vienā malā ir shematiski veidota vīrieša figūra ar nepārprotami pasvītrotu vīrišķo atribūtiku (71. att.). Tas norāda, ka arī vīrietim bijusi kāda īpaša loma agrā neolīta cilvēku rituālos.

Sociālā organizācija. Liecības par agrā neolīta sabiedrības sociālo organizāciju Latvijas teritorijā sniedz galvenokārt kapulauki, bet arī apmetnes. Tās, ka Zvejnieku kapulaukā tikai trešdaļa agrā neolīta apbedījumu saturēja piedevas, liecina par tālaika sabiedrības mantisko nevienlīdzību. Kapa piedevas atspoguļo cilvēku darbības sfēras dzīves laikā: vīriešiem – pārsvarā medības, sievietēm – zveja, savākšana un ikdienas darbs. Tomēr tās nesniedz atbildi uz jautājumu, vai agrā neolīta sabiedrības locekļiem bija dažāds statuss. Īpašo indivīda statusu var noteikt tikai pēc sevišķa izejmateriāla, kas nav uz vietas iegūstams un no kura izgatavots kāds medību vai ikdienā lietojams rīks.

Ieskatu par agrā neolīta sabiedrības struktūru sniedz apbedīšanas paražu izvērtējums. No tā izriet, ka sievietei, iespējams, bija lielāka loma sociāli ģimeniskajā struktūrā, jo vienā no Zvejnieku agrā neolīta kolektīvajiem kapiem (178.–182. kaps) sieviete bija apbedīta kopā ar četriem vīriešiem, kuriem nebija kapa piedevu. Vienam šajā kapā guldītajam vīrietim bija nāvējošs ievainojums – četri apaļi caurumi iegurnī, krama bultas gals iegurņa skriemeli un krama šķemba trešajā krūšu skriemeli. Otrs indivīds bijis agrāk ievainots pierē, turklāt arī stipri slimīgs (otrās pakāpes deformējošā spondiloze un Pommera mezglis, kakla skriemeli ar sinostoze pazīmēm). Abiem pārējiem patoloģisku pazīmju nebija. Sievietes kapa piedevas – kaula šķēpa gala fragments un dzīvnieka zoba piekariņa fragments – varētu norādīt uz viņas īpašo statusu. Tās, iespējams, liecina par agrā neolīta sabiedrības matrilineāru struktūru, lai gan ir izteikti pieņēmumi, ka sievietes statuss līdz pat auklas keramikas kultūras nesēju parādīšanās

laikam ir bijis vienāds ar vīrieša statusu. Par to, ka agrā neolīta sabiedrībā statuss ir bijis mantojams, liecina bērna kapā atrastā, no kaula izgrieztā sievietes skulptūra (70. att.). To, protams, deva līdzī kapā indivīdam, kura mātei vai tēvam bija īpašs statuss.

Sociāli ģimenisko struktūru noteikšanā izmantoti arī dubultapbedījumi. Ja vienā kapā apglabāti divi vīrieši ir vienāda vecuma, tad tie ir tipiski mednieku un savācēju ekonomikas piekopēji. Savukārt dažāda vecuma vīriešu kopapbedījums liecina par patrilineāras radniecības sistēmas veidošanās sākumiem.

Sociāli ģimeniskās struktūras modelēšanā var izmantot arī dzīvojamo ēku platību. Matrilineārās sabiedrības struktūras gadījumā ēkai jābūt maksimāli lielai (līdz 70 m²), lai tajā varētu apmesties vismaz 2–3 precētas sievietes.

Vidējais neolīts

Apbedīšanas tradīcijas. Latvijas teritorijā ķemmesbedrīšu keramikas izgatavotāji mirušos apglabāja kapulaukos (Zvejnieki) un apmetnēs (Kvāpāni II). Zvejnieku kapulaukā mirušie apbedīti individuāli, pa pāriem vai arī kolektīvi. Kolektīvos apbedījumos vienā kapa bedrē mirušie guldīti divos vai pat trijos līmeņos. Raktas 0,45–0,80 m platas, ovālas bedres atsevišķiem un 1,80–2,30 m platas – kolektīviem apbedījumiem.

Mirušos novietoja kapa bedrē uz muguras, vēdera, retāk uz sāna, ar galvu galvenokārt austrumu vai rietumu virzienā. Kolektīvajos apbedījumos mirušos guldīja pretējos virzienos, retāk – vienā virzienā. Mirušā galva pavērsta augšup vai arī pagriezta uz labo vai kreiso pusi. Rokas nostieptas gar sāniem vai viegli saliektas, diezgan bieži vienas rokas apakšdelms pārlikts pāri iegurnim.

Apbedīšanas laikā kapa bedri un mirušo apkaisīja ar okeru. Reizēm šo pulveri kaisīja kapa bedrē, biežāk to bēra uz mirušā ķermeņa, krūtīm un galvas, retāk – gar kājām. Vienā kopējā kapa bedrē guldīja kā viena dzimuma, tā arī abu dzimumu pārstāvjus, reizēm kopā ar pieaugušajiem apglabāja arī bērnu.

Vīrietim kapā deva līdzī medību rīkus – krama šķēpu un bultu galus, kaula smailus, ikdienā lietojamus rīkus – kaula kaltus un īlenus, akmens galo-

diņas. Sevišķi iecienītas bija rotaslietas: dzintara piekariņi un ripas, kā arī riņķi, putnu cauruļkaulu krelles, plēsīga dzīvnieka zobi. Sievietēm apbedījuma piedevas bija nabadzīgākas. Tās sastāvēja no zvejas piederumiem un ikdienā lietojamiem rīkiem – īleņiem.

Atsevišķi pusaudžu apbedījumi bija apgādāti ar medību rīkiem – kaula harpūnām, smailiem un dunčiem, rotām – dzintara ripām un piekariņiem, kā arī māla trauku.

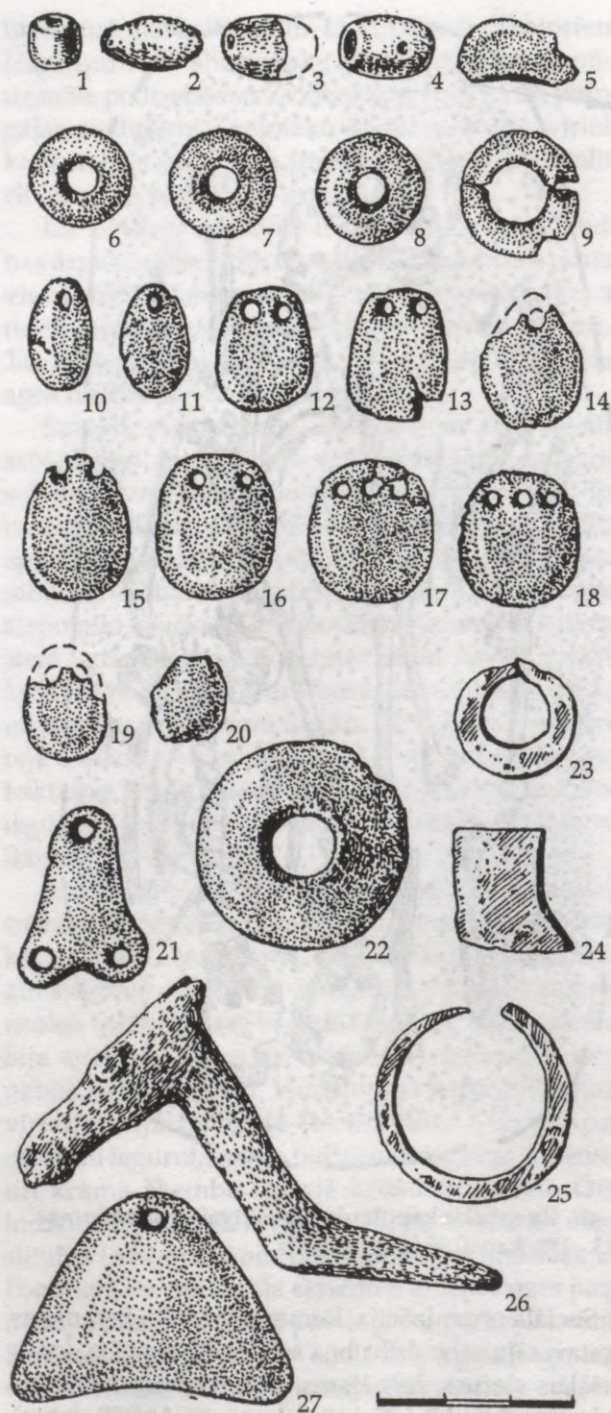
Apbedīšanas rituālā atsevišķos gadījumos ietilpa arī bagātīgs ziedojums – vairāki desmiti rīku un rotu (kaula harpūnas, smaili, bultu gali, kalti, bebra un meža cūkas ilkņi, smilšakmens galoda, dzintara rotas un gabaliņi). Tas tika novietots pie apbedītā kājām pabiezā okera slānī (207. kaps).

Zvejnieku kapulaukā vērojamas arī īpašas apbedīšanas tradīcijas – mirušajam vīrietim vai vīriešu kārtas pusaudzim atsevišķos gadījumos uz sejas likta māla maska un acu dobumos ievietotas dzintara ripas. Gandrīz visi šie apbedījumi uzrāda īpašu materiālo vērtību klātbūtni, kas liecina par kapulaukā apglabāto cilvēku sociālo stratifikāciju. Zvejnieku kapulaukā bija četri šāda veida apbedījumi. Māla maska un dzintara ripas uz acīm bija vīrietim (263. kaps) trīs indivīdu kolektīvajā apbedījumā (263.–264.a kaps), pusaudzim (206. kaps) trīs pusaudžu un bērna kolektīvajā apbedījumā (206.–209. kaps), vīrietim (275. kaps) piecu indivīdu kolektīvajā kapā (274.–278. kaps) un vīrietim (225. kaps) piecu pieaugušo un bērna kolektīvajā apbedījumā (220.–225. kaps) (72., 73. att.). Starp citām kapa piedevām šajos apbedījumos bija dzintara piekariņi un krelles, putnu kaulu caurulītes, plēsēju zobu piekariņi, kaula kalts un krama šķēpa gals. Ar māla masku un dzintara ripām apveltītajiem līdzās bija arī apbedījumi, kuri kapa piedevu vērtības ziņā līdzvērtīgi un pat bagātāki. Vienā no nosauktajiem kolektīvajiem apbedījumiem guldītam indivīdam (221. kaps) kapa piedevas sastāvēja no antropomorfas māla figūriņas, kaula ūdensputna skulptūras un 56 dzintara piekariņiem. Šis apbedījums bija visbagātākais ar kapa piedevām. Savukārt citiem kolektīvajos apbedījumos guldītajiem indivīdiem (222., 224., 274., 278. kaps) kapa piedevu nebija.

72. att. Zvejnieku kapulauka kolektīvais apbedījums (275.–278. kaps). Vidējais neolīts

✓ **Sociālā organizācija.** Ķemmes-bedrišu keramikas izgatavotāju sabiedrība bija sociāli diferencēta. Īpašs sociālais statuss, iespējams, bijis vienam no Zvejnieku kapulaukā kolektīvajā kapā (274.–278. kaps) apglabātajiem vīriešiem (?) (277. kaps), jo šī apbedījuma inventārā bija divi vara riņķi, kas pārstāv prestiža lietu, jo ir gatavoti no grūti iegūstama

73. att. Zvejnieku kapulauka 277. kapa piedevas.
Vidējais neolīts:

1-24, 27 - dzintars, 25 - varš, 26 - kauls

materiāla (73. att.: 25). Uz šī indivīda īpašo statusu norāda arī pārējās kapa piedevas – no raga darināta aļņa galvas skulptūra, kas izmantota piesiešanai rituāla zižļa galā, pieci dzintara riņķi, trīs krelles un 14 piekariņi, pieci plēsēju zobu piekariņi, ovāla kaula plāksne un krama šķila. Par to tāpat liecina apbedīšanas rituāls – māla maskas uzlikšana uz sejas. Tajā pašā kapā diviem citiem apbedītajiem nebija nekādu piedevu.

Ķemmes-bedrišu keramikas kultūrai piederīgo Zvejnieku kapulauka apbedījumu piedevās vērojama krasi izteikta materiālo vērtību dažādība. Sevišķi spilgti sabiedrības stratifikācijas pazīmes parādās kolektīvajos apbedījumos, kur kopā apglabāti indivīdi gan ar bagātīgām kapa piedevām, gan vispār bez tām.

Celtņu izvietojums apmetnēs bijis saistīts ar attāluma ievērošanu starp tām. Tas bijis atkarīgs no apmetnes iemītnieku sociālo attiecību struktūras. Tomēr, lai modelētu šīs attiecības, ir jāzina katras mītnes absolūtais vecums, nosakot tās piederību vienam hronoloģiskam periodam.

Sārņates celtņu lielums, to apdzīvotā platība, kas svārstās no 16 līdz 40 m², liecina par ģimeņu sastāva dažādību. Tas, ka vienā ēkā nebija ezerriekstu čaumalu sablīvējuma, var norādīt uz tās izmantošanu citām, iespējams, sabiedriskām funkcijām.

Ideoloģija. Ķemmes-bedrišu keramikas kultūras pārstāvji Latvijas teritorijā, tāpat kā visā šī kultūrmasīva zonā, piekopa ideoloģiju, kas saistīta ar ūdensputna tēlu. Ūdensputna (pīle, retāk zoss) shematiskais atveidojums sastopams māla podu rotājumā, tādējādi, iespējams, piešķirot šiem traukiem noteiktas rituālas funkcijas. Ūdensputnus attēloja arī uz shematiski veidotās ūdens virsmas – ar ķemmes spiedogu iespiestas likloča līnijas. Tāpat ūdensputnu figūriņas tika izgatavotas no kaula un dzintara, kā arī māla. Tas varētu liecināt par ūdensputnu noteiktu lomu šīs kultūras nesēju mitoloģijā.

Ūdensputnu attēlojums uz viļņojošas ūdens virsmas saistāms ar seno cilvēku pasaules uzskatu, kas atspoguļojas somugru mitoloģijā: sākotnēji bija tikai ūdens, tad parādās dūjiņa; noskaidrojas, ka vienīgi pīle vai kāds cits ūdensputns ir spējīgs kaut ko darīt lietas labā – pacelt no ūdens virsmas dūņu piciņu, kas pārvēršas par zemi.

Kā liecina etnogrāfiskie materiāli, ūdensputns varētu būt bijis saistīts ar cilvēkā mītošo "dvēseļu" atdzimšanu. Ūdensputns ir arī medību objekts. No koka izgriezti kausi ar zosu vai pīļu galvas un kakla veidā izgrieztu rokturi, tāpat arī kaula naži ar ūdensputnu figūru veidā darinātu spalvu, iespējams, izmantoti rituālā (74., 75. att.).

Otrs ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras pārstāvjiem raksturīgs mitoloģisks tēls, kurš radis atspoguļojumu kā raga, tā arī dzintara skulptūrās, ir alnis (76. att.). Aļņa zobu piekariņi kā apgērbu rotājošs elements bija plaši izplatīti ķemmes-bedrīšu keramikas izgatavotāju vidū.

Sārnates 3. mītnē atrastā no dzintara darinātā aļņa galva liecina par šī dzīvnieka atveidojumu nozīmīgumu noteiktu rituālu izpildē. Pēc etnogrāfiskiem materiāliem spriežams, ka alnis figurējis dzīvības atjaunošanas svētkos.

Ari lācim ir sava vieta ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras pārstāvju mitoloģiskajos priekšstatos. Šis dzīvnieks, kura atveidojumu ir izgatavojuši arī Sārnates apmetnes apdzīvotāji, bija saistīts, kā to liecina etnogrāfu rīcībā esošie dati par gadskārtējiem lāču svētkiem, ar veselu tradīciju kompleksu (medību, nogalināšanas, ādas novilkšanas imitācija utt.).

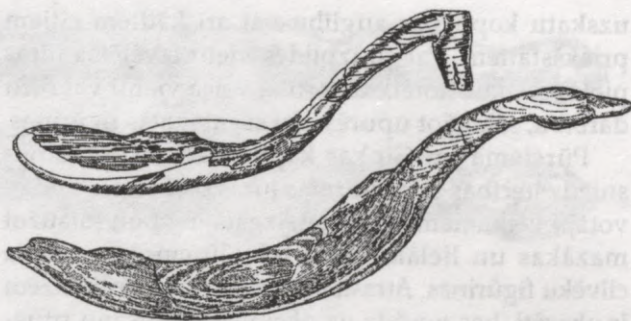
Viens no iecienītiem neolīta cilvēku mitoloģiskiem objektiem ir zivs, kas atveidota gan kaula skulptūrās (77. att.), gan dzintarā.

Ķemmes-bedrīšu keramikas izgatavotāji darinājuši antropomorfas māla figūriņas. Vienām bija embrijveida (pupveida) forma. Tāda ir iegūta starp Zvejnieku kapulaukā apbedīta pieauguša indivīda kapa piedevām (221. kaps).

Šīs sīkās māla figūriņas, kurām nav akcentētas dzimuma pazīmes, reprezentēja seno Latvijas iedzīvotāju pasaules uzskata daļu – materializēja cilvēku kā dievību summāri.

Tas, ka figūriņas ir atrastas salauztas, turklāt vēl pavarda tiešā tuvumā (Çipkas B apmetne), norāda, ka tās bijušas ne tikai neaizskarams pielūgsmes objekts. Figūriņas izmantotas kādā rituālā darbībā, kuru veica vai nu viens cilvēks, vai visi apmetnes apdzīvotāji kopā.

Māla cilvēka figūriņām ir nolauzta galva, krūšu daļa, pēdas. Acīmredzot rituāli bija saistīti ar noteiktu

74. att. Koka kausi ar ūdensputna galvas veida rokturi. Sārnates apmetne

75. att. Kaula naži ar ūdensputnu figūru veidā darinātu spalvu. Lubāna ezera sēkļi

76. att. Aļņa skulptūra no kaula. Malmutas grīva

77. att. Zivs skulptūra no kaula. Malmutas grīva

uzskatu kopu par auglību vai arī kādiem citiem priekšstatiem. Par to izpildes vietu izvēlējas jūras piekrasti, kur noteiktā kārtībā veica vienu vai otru darbību, salaužot upurēšanai sagatavotās figūriņas.

Pūrciemā un Ģipkas kāpās atklātās apmetnes sniedz liecības par Litorīnas jūras piekrastes apdzīvotāju veiktajiem rituāliem, izgatavojot un salaužot mazākas un lielākas, pat līdz 20 cm garas māla cilvēku figūriņas. Atrastie figūriņu fragmenti reizēm ir okerēti, kas norāda uz okera izmantošanu rituālos. Figūriņas ir rūpīgi modelētas, īpašu vērību veltot sejas pantiem un tetovējumam. Figūriņās atveidota sieviete, lai gan ne vienmēr dzimuma pazīmes ir bijušas akcentētas. Tās veidotas ar augšup paceltu galvu, neievērojot ķermeņa proporcijas un skaidri neizdalot rokas un kājas. Seja ir ovāla vai arī ar platiem vaigu kauliem. Tetovējums saskatāms arī uz salauzto figūriņu ķermeņa. Tas sastāv no nagveida iedziļinājumiem, sakārtotiem pa diagonāli pāri visam ķermenim, vai sešstūru rindām un līkloču lentēm.

Sārnates apmetnē atrasta lapukokā ar visai primitīviem līdzekļiem izcirsta figūra, kuras garums sasniedz 1,7 metrus. Iespējams, tā atveido cilvēku un ir saistīta ar senču kultu vai arī mājas sargātājas funkcijām.

Etniskā piederība. Ķemmes-bedrišu keramikas izgatavotāji Latvijas teritorijā pārstāvēja somiskas izcelsmes cilšu masīvu, kas piederēja somugru valodu saimei. Šī kultūra bija veidojusies plašā teritorijā, kas ietvēra Somiju, Karēliju, Krievijas ziemeļrietumus, Austrumbaltiju. Ir izteiktas dažādas hipotēzes par šīs kultūras veidošanos un sākotnējo areālu. To saista ar Baltijas protosomu apdzīvotājiem, kuru valoda ir bijusi izdalījusies no somugru valodu kopas un kā pirmvaloda eksistējusi jau 4000.–3000. g. pr. Kr. Tiek norādīts, ka šī somugru valoda sadalījās vēl pirms Baltijas somu ienākšanas Baltijas jūras piekrastē no austrumiem.

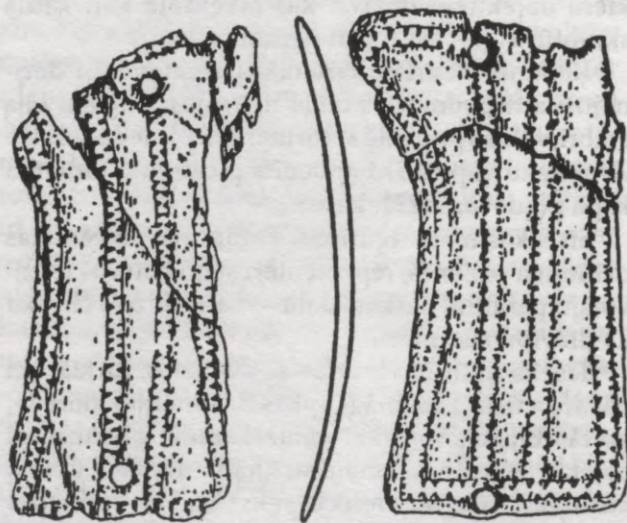
Ķemmes-bedrišu keramikas kultūras nesēji Lubāna ezera apkārtnē parādās laikā, kad, turpinoties pārpurvošanās procesam, no ūdens atbrīvojas senā ezera platības. Apdzīvotības intensitāte un demogrāfiskās situācijas straujās pārmaiņas – iedzīvotāju skaita pieaugums – saistāmas ne tikai ar paleoģeogrāfisko apstākļu izmaiņām, bet arī ar iedzi-

notāju mobilitāti. Tas var liecināt par iedzīvotāju piemērošanos jauniem apstākļiem, izmantojot jaunus krama apstrādes tehnoloģiskos paņēmienus un ieviešot cita tipa keramikas izgatavošanu.

Vēlais neolīts

Apbedīšanas paražas. Auklas keramikas kultūras pārstāvji mirušos glabāja savrupkapos (Skaistkalnes Selgas u.c.), nelielās atsevišķu apbedījumu grupās (Zvejnieku un Kreiču kapulauki), kā arī apmetnes teritorijā (Abora I).

Mirušajiem deva līdzīgas dažādas kapa piedevas atkarībā no dzimuma. Sedzera krastā atklātajā apbedījumā bija lielisks akmens kaujas cirvis, uzlikts mirušajam virs krūtīm vai arī novietots pie sāniem. Akmens kaujas cirvim ir gandrīz taisns profils, noapaļotas sānu šķautnes, nedaudz uzrauts asmens, strups piets, lejamās šuves imitācija uz muguras. Agro kaujas cirvju izgatavotāju apbedīšanas tradīcijas raksturo paradums vīriešiem un pusaudžiem kapā līdzīgs dot raga roku delnu aizsargplāksnītes (Zvejnieku kapulauks, 186. kaps) (78. att.), kā arī jostas sprādzi (Sedzeris, savrupkaps). Šajā laikā izveidojies īpašs raga plāksnišu ornamentēšanas stils, izmantojot reljefas līkloču joslas.

78. att. Zvejnieku kapulauka 186. kapa piedevās atrastās ornamentētās roku delnu aizsargplāksnītes

79. att. Zalkšu skulptūriņas no kaula. Aboras I apmetne

Akmens kaujas (laivas) cirvis tiek uzskatīts par īpaša statusa simbolu. Par to, ka šis statuss ticis mantots, liecina bagātās dažu bērnu, pat zīdaiņu kapa piedevas Aboras apmetnē.

Arī saliektais, uz muguras guldītais sievietes un bērna apbedījums Skaistkalnes Selgās bija apgādāts ar bagātām kapa piedevām (amfora, kausu fragmenti, kaula kalts un īlens, krama nazis – sirpis un *Bivalia glucumeris* sp. gliemežvāks). Spriežot pēc apbedījuma stratigrāfiskā izvietojuma 0,8–0,9 m dziļā kapā, tas varēja būt apglabāts tajā laikā, kad pastāvēja paradums mirušos ierakt zemē, nevis novietot uz zemes virsmas, uzberot virsū uzkalniņu. Sievietes kapā konstatētā amfora pēc formas un rotājuma līdzinās Viduseiropas reģiona apbedījumu inventāros sastopamajām. Tas liecina par stabilas tālejošu sakaru sistēmas izveidi auklas keramikas kultūras atsevišķu reģionu robežās.

Saliektie sieviešu apbedījumi Aboras apmetnē – gan savrupkapā (33. kaps), gan kolektīvā kapā kopā ar vīrieti un citu sievieti (6. kaps) – guldīti uz kreisajiem sāniem, ar galvu uz dienvidrietumiem. Neskatoties uz apmetnes materiālās kultūras palieku bagātīgumu, kapa piedevas bija nelielas (dzintara un dzīvnieku zobu piekariņi, dzintara krelles). Kapa piedevās sastopamās kaulā grieztās zalkšu figūriņas Aboras apmetnē (79. att.) liecina par to īpašo lomu vēlajā neolītā piekoptajos rituālos un mitoloģiskajos priekšstatos.

Spriežot pēc skeleta un galvaskausa paliekām savrupkapos Sedzera (Sarkaņi) un Mēmeles upes krastā (Skaistkalnes Selgas), šeit apbedītie auklas keramikas kultūras pārstāvji ir 175 cm garš vīrieti un 158 cm gara sieviete.

Sociālā organizācija. Auklas keramikas kultūrai piederīgo cilvēku sociālā organizācija, kā liecina apbedījumi Aboras apmetnē, Sedzera savrupkapā,

Zvejnieku un Kreiču kapulaukā, bija vērsta uz noteikta sabiedriskā statusa ievērošanu. Tikai vienam no vīriešu apbedījumiem (Sedzera savrupkaps) bija bagātās kapa piedevas (kaujas cirvis un rotāta jostas sprādze). Akmens kaujas cirvis bija statusa simbols. Par īpašu indivīda statusu liecina arī Zvejnieku kapulauka 186. pusaudža kapa piedevas – jostas sprādze un raga roku delnu aizsargplāksnītes (78. att.). Tā kā Zvejnieku kapulaukā apbedītais bija pusaudža gados, viņam kapā vēl nevarēja būt lidzi dots akmens cirvis, bet rotātās raga plāksnītes neapšaubāmi apliecina šī indivīda īpašo statusu. Tas pats sakāms par Aboras I apmetnē atklāto maza bērna apbedījumu (18. kaps) ar izcili bagātām kapa piedevām – diviem dzintara krūšveida un pa vienam čūskveida un putnveida (?) piekariņam.

Sociālās atšķirības izpaužas kapu piedevu dažādībā atkarībā no vecuma, kā arī indivīda aktivitātēm dzīves laikā. Mājokļu celšana, koku ciršana un medības bija vīriešu pārziņā, labības novākšana, graudu sasmalcināšana, ēdiena gatavošana savukārt ietilpa sieviešu darbības sfērā, bet bērna kapa piedevu raksturu noteica viņa izcelšanās.

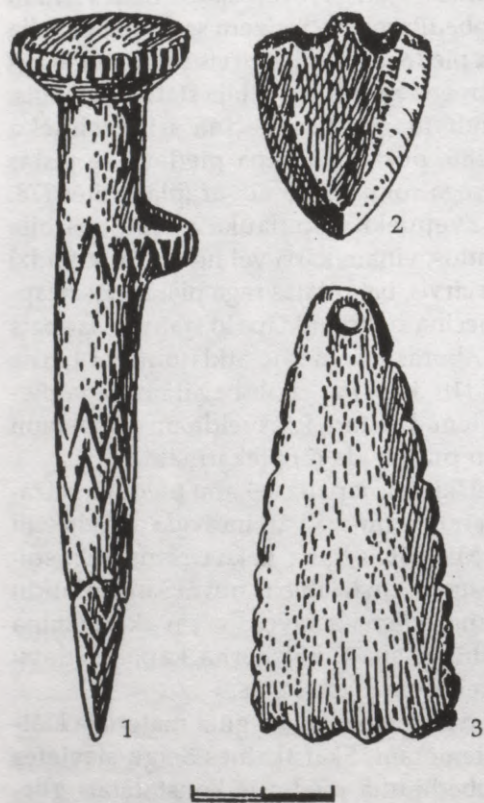
Viena vai otra maiņas ceļā iegūta materiāla klātbūtne, kā, piemēram, Skaistkalnes Selgu sievietes un bērna apbedījuma piedevās konstatētais gliemežvāks (*Bivalia glucumeris* sp.), varbūt saistīta ne tikai ar sievietes apbedījumiem. Pētījumi citās teritorijās rāda, ka gliemežvāki likti arī vīriešu kapos.

Ikdienā lietojamie riki (krama kasikļi, naži u.c.) gan sieviešu, gan vīriešu kapa piedevās iekļauti mazāk, dodot priekšroku dzīvnieku zobu piekariņiem vai dzintara rotām.

Meža dzīvnieku kauli Skaistkalnes Selgu sievietes kapa piedevās ir rituāla paliekas. Tie nereti konstatēti apbedījumos arī citās Eiropas daļās.

80. att. Kaula rotas: 1 – lunula, 2 – ripa. Aboras I apmetne

81. att. Kaula rotadata (1), fragmentāra rota (2), plākšņveida piekariņš (3). Aboras I apmetne

Atzīmējams augsts vīrieša statuss. Tas ir sākotnējās vadonības principa atspoguļojums tajā laikā, kad patrilineārā sabiedrības organizācija bija jau kļuvusi par valdošo.

Par šī perioda Lubāna ezera ieplakas apdzīvotāju iekšējiem konfliktiem liecina nogalinātas sievietes

galvaskausa (trīs šauti caurumi deniņu un galvas virsas rajonā) atradums apmetnes perifērajā daļā (bez apbedījuma pazīmēm *in situ*).

Ideoloģija. Auklas keramikas kultūras pārstāvjiem integrējoties lokālajā vidē, tika ieviesta zemkopju simbolika, kas atspoguļojās solāro un lunāro simbolu – ripu un lunulu izgatavošanā un pielietojumā (80. att.). Ir izvirzīta hipotēze par Vērša zvaigznāja simbolu saistībā ar seno zemkopju kalendārā cikla ievērošanu, šajā gadījumā – pavasara iestāšanos. Vērša zvaigznāja simbola atspoguļojums tiek saskatīts zelta, vara, kaula un māla ripveida piekariņos ar stieņveida augšdaļu, kuri visai plaši izplatīti neolīta un eneolīta Eiropā, bet Lubāna ezera ieplakā gatavoti no dzintara. Pastāv reāla iespēja, ka mūs interesējošā laika periodā – 3000.–1000. g. pr. Kr. (pēc citiem apsvērumiem 4400.–1700. g. pr. Kr.) pavasara punkts debesīs bijis Vērša zvaigznājā. Vērša vadošais izvietojums zodiaka aplī šajā gadalaikā zemkopjiem bija ļoti svarīga kalendārā parādība, saistīta ar savlaicīgu pavasara un vasaras lauka darbu uzsākšanu.

Pasaules uzskata izmaiņas atspoguļojas arī zoolomorfajās kaula un raga skulptūrās. Ir parādījušās meža cūkas, aļņa un bebra figūras, kas liecina par īpašu attieksmi pret šiem dzīvniekiem (76. att.). Tiek gatavotas diferencētu dzimumu skulptūras, kā, piemēram, atlētiska vīrieša figūra Aboras apmetnē vai sievietes figūras atveidojums mālā Ičas apmetnē.

Auklas keramikas kultūras iedzīvotāji. Auklas keramikas kultūras nesēju parādīšanās Latvijas teritorijā tikusi skaidrota kā ienākšana, pasvītrotot tās ekspansīvo raksturu. Šis jautājums ir diskutabls. Auklas keramikas kultūrai piederošie iedzīvotāji pārstāv atsevišķu kultūrgrupu, kuru var nosaukt arī par kaujas cirvju kultūru, ņemot vērā tās atradumu specifiku, kā to, piemēram, darījis Eduards Šturms. Šīs kultūras nesēji krasi atšķiras no kaimiņu teritorijās – Lietuvas piejūrā dzīvojušajiem Piemares kultūras (Ržucevo, *Haffküstenkultur*) pārstāvjiem, kura jaunāko datu gaismā tiek skaidrota kā Narvas, Nemunas, lodveida amforu kultūras un agrās auklas keramikas kultūras mijiedarbībā veidojusies lokāla kultūra.

Var pieņemt, ka Latvijas teritorijā visagrākā auklas keramikas kultūra veidojās vietējā vidē. Ja arī tā parādījās piepeši, tad tomēr atstāja aiz sevis

agro kaujas cirvju atsevišķus savrupatradumus lielo upju krastos, tādējādi uzsverot šo upju nozīmi jaunu, agrāk neizmantotu teritoriju – to skaitā Lielupes baseina ar auglīgajām augsnēm apguvē. Tomēr visspilgtāk šīs kultūras iezīmes parādās agrāk tik blīvi apdzīvotajā Lubāna ezera ieplakā. Tiek izmantoti jauni tehnoloģiskie paņēmieni akmens kātcauruma kaujas cirvju un krama biezieta cirvju izgatavošanā. Krama bultu un šķēpu galu, kasikļu u.c. rīku izgatavošanā ieviešas pulējums, kas ir jauna parādība krama apstrādē. Parādās īpaša plakandibena, plānsienu trauku izgatavošanas tehnoloģija, tiek darināti agrāk šeit nepazīstamu formu trauki – kausi, lodveida amforas, lielizmēra podi, šķīvji, apaļas un ovālas bļodiņas. Auklas keramikas kultūras pārstāvji izveido dzintara apstrādes centrus, kur, izmantojot jaunās tehnoloģiskās iespējas, darina tikai šai kultūrai raksturīgas dzintara rotas (zobveida un atslēgalvasveida piekariņi, dažādas pogveida krelles). Viņi stimulē zemkopības intensifikāciju, saudzējot

savus ganāmpulkus un saimniecībā izmantojot kā vērsi, tā, iespējams, arī zirgu. Veidojas jauna ideoloģija – tā pamatojas uz kalendārā cikla ievērošanu, kas ir viens no priekšnoteikumiem veiksmīgas ražas iegūšanai. Tiek veidota jauna sakaru sistēma dienvidaustrumu virzienā, lai, maiņai izmantojot dzintaru, iegūtu nepieciešamo izejmateriālu – kramu no Dņepras baseina. Tiek izmantoti tehnoloģiskie jaunievedumi visās iepriekš minētajās jomās, kā arī pārņemtas lokālās keramikas izgatavošanas iemaņas. Sāk veidoties auklas keramikas kultūras vietējais variants, izgatavojot citas – atšķirīgas no Vidusēiropas – akmens kaujas cirvju formas, kā arī krama biezieta bezcauruma cirvju formas. Parādās agrā tipa kaula rotadatas (81. att.). Veidojas arī vietējā auklas keramika ar klājošās auklas, kā arī aptītās auklas, ķemmes iespiedumu un iegrieztu ornamentu, saglabājot kausu, podu, amforu un amforveidīgo trauku formas un papildinot tās ar vietējas cilmes formām.

IV nodaļa

AGRO METĀLU PERIODS

1500.–1. g. pr. Kr.

Jānis Graudonis

Dabas apstākļi

Dzīvesveids un saimniecība

Senkapi

Darbarīki, ieroči, rotaslietas, keramika

Sakari un maiņa

Kultūra

Etniskās problēmas

Sabiedriskās attiecības

1. att. Kapa rotaslietas (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

2. att. Darbarīki, ieroči, rotaslietas, keramika (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

3. att. Sakari un maiņa (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

4. att. Kultūra (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

5. att. Etniskās problēmas (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

6. att. Sabiedriskās attiecības (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

7. att. Dabas apstākļi (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

8. att. Dzīvesveids un saimniecība (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

9. att. Senkapi (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

10. att. Darbarīki, ieroči, rotaslietas, keramika (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

11. att. Sakari un maiņa (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

12. att. Kultūra (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

13. att. Etniskās problēmas (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

14. att. Sabiedriskās attiecības (1) – zelta, (2) – bronzas, (3) – dzelzs, (4) – koka, (5) – keramika.

Iepriekšējā nodaļā parādīts, ka daudzus gadu tūkstošus cilvēku dzīves apstākļus Latvijā noteica savācējsaimniecība. Tā noteica arī teritorijas apdzīvotību, sabiedrības organizāciju, tāpat kultūras attīstību. Bet tad nāca laiks, kad ieviesās un arvien nozīmīgāka kļuva ražotājsaimniecība – cilvēku dzīvē arvien lielāka kļuva lopkopības un zemkopības loma. To ieviešanās Austrumbaltijā saskanēja ar laiku, kad šī reģiona iedzīvotāji iepazīna un sāka izmantot jaunu materiālu – metālu. Līdz ar to radikāli mainījās cilvēku dzīve, saimniecības raksturs, apdzīvotība, sabiedriskā organizācija un garīgā kultūra – un Latvijas vēsturē sākās jauns laikmets – metālu laikmets. Metālu laikmets būtībā turpinās līdz pat mūsu dienām, bet tā ietvaros izdala mazākus vēstures posmus: pēc metāla, kas bijis nozīmīgāks cilvēku dzīvē, arheoloģijas zinātnē izdala bronzas laikmetu un dzelzs laikmetu.

Dažos reģionos, piemēram, Kaukāzā, Eiropas dienvidaustrumos u.c., konstatējams, ka cilvēki kā pirmo metālu iepazīnuši varu un pirmos metāla priekšmetus gatavojuši no tā. Tāpēc tur runā par vara laikmetu. Austrumbaltijā, arī Latvijā, nav ne vara, ne alvas rūdu, no kurām gatavo bronzu. Te varēja iepazīt un sākt lietot tikai no citām zemēm ievesto bronzu. Tāpēc šajā reģionā var runāt tikai par bronzas laikmetu. Latvijā šo laikmetu skaita apmēram no 1500. līdz 500. gadam priekš Kristus. Tad Latvijas teritorijā parādījušies pirmie dzelzs priekšmeti, un tāpēc ar šo laiku Latvijā sāk skaitīt dzelzs laikmetu. Bet Austrumbaltijai, tai skaitā arī Latvijai, raksturīgi tas, ka nebija rūdu bronzas iegūšanai un cilvēki vēl nemācēja iegūt dzelzi uz vietas. Metālus vajadzīgā daudzumā nevarēja iegūt arī maiņas ceļā, jo maiņas sakari bija vāji attīstīti. Tādēļ darbarīkus, ieročus un citus nepieciešamos rīkus turpināja gatavot no akmens, kaula, raga un citiem uz vietas dabūjamiem materiāliem. Tikai kopš 1. gadsimta, kad Baltijā izplatījās prasme iegūt dzelzi no vietējās purva rūdas, šo me-

tālu varēja dabūt vajadzīgā daudzumā. Tad arī metāls – dzelzs kļuva par galveno materiālu darbarīku un dažādu citu priekšmetu izgatavošanai. Dzelzs darbarīki lielā mērā veicināja strauju saimniecības – īpaši zemkopības augšupeju. Šajā laikā Latvijā sākās īstais metālu laikmets, kad izbeidzās vai krasi samazinājās citu materiālu izmantošana.

Sekojošā tradicionālajai, arheoloģijas zinātnē pieņemtajai periodizācijai, Latvijā laiku no 1500. g. pr. Kr. līdz 500. g. pr. Kr., kad cilvēki iepazīna bronzu, iemācījās to apstrādāt un kaut nedaudz lietoja bronzas priekšmetus, sauc par bronzas laikmetu. Laiku no 500. g. pr. Kr., kad te konstatējami pirmie dzelzs priekšmeti, līdz 1. gs., kad sākās dzelzs ieguve no vietējās purva rūdas, pieņemts saukt par senākās dzelzs laikmetu. Eiropā šo laiku dēvē par "Priekškristus dzelzs laikmetu", arī par "priekšromiešu periodu". Latvijai, arī Baltijai kopumā raksturīgs tas, ka ne bronzas laikmeta bronzas, ne arī senākās dzelzs laikmeta dzelzs šo materiālu trūkuma dēļ nevarēja aizstāt uz vietas neierobežotā daudzumā iegūstamos izejmateriālus – akmeni, kaulu, koku u.c., tāpēc metāliem visā aplūkojamajā laikposmā nebija izšķirīgas lomas cilvēku dzīvē, viņu saimniecībā. Līdz ar to Latvijas vēsturē šos arheoloģijas zinātnē tradicionāli izdalītos bronzas un senākās dzelzs laikmetus pieņemts aplūkot kā vienu vēstures posmu un apzīmēt to par agro metālu periodu. Tādu šī laikmeta nosaukumu lieto arī citās zemēs. Tas bija laiks, kad pārsvaru guva ražotājsaimniecība, tajā pašā laikā jau notika pāreja no lopkopības dominējošās lomas uz zemkopību kā pamatnozari. Dabas apstākļu ietekmē vietām zināmu laiku līdztekus pastāvēja gan savācējsaimniecība, gan ražotājsaimniecība. Saimniecības attīstība noteica agrākiem vēstures laikmetiem parasto lielo migrāciju norimšanu, bet sekmēja vietējās migrācijas, meklējot saimniecībai atbilstošākas vietas. Jau nās saimniecības attīstība radikāli mainīja cilvēku

domāšanu (piemēram, mednieks iegūst nogalinot, lopkopis – saudzējot), prasija pilnīgāku dabas vides izpratni. Un visam tam klāt nāca jauna materiāla – metāla iepazīšana, tā apstrādes apguve, kā arī izmantošana. Laika ritējumā visu pārmaiņu rezultātā parādījās mazāku cilvēku kopienu, pat

veselu novadu norobežošanās tendence, bet, no otras puses, arī nepieciešamība attīstīt plašākus sakarus.

Ar visām minētajām un citām pārmaiņām šī laikmeta vēstures aina ir ļoti sarežģīta, daudzveidīga un atšķirīga no citiem laikmetiem.

Dabas apstākļi

Aplūkojamā periodā Baltijā valdīja samērā siltais un sausais subboreālais klimats. Tas labvēlīgi ietekmēja saimniecības attīstību. Labi attīstījās mežaudzes, plaši izplatījās egļu meži. Tajos mita dažādi dzīvnieki: aļņi, tauri, meža cūkas, lāči, bebri, lapsas, savvaļas zirgi. Zivīm bagāti bija ūdeņi. Līdztekus tam plašāk izplatījās mājlopu audzēšana. Pēc izrakumos iegūto dzīvnieku kaulu analizēm konstatējams, ka cilvēki turēja liellopus, sīklopus, cūkas, arī zirgus. Ieviesās zemkopība. Bet perioda otrajā pusē subboreālo klimatu nomainīja vēsākais un mitrākais subatlantiskais klimats. Tas ietekmēja augu valsti. Mežos mazinājās egļu audzes, to vietā izplatījās priežu meži. Saruka platlapju (liepas,

ozoli) un lazdu audzes, izzuda dažas siltumu mīlošu augu sugas. Cilvēku izdzīvošanai būtisks faktors bija, piemēram, tas, ka iznīka ezerrieksti, kas akmens laikmetā ieņēma nozīmīgu vietu uzturā. Meža dzīvnieku daudzums un zivju bagātība ūdeņos gan nemazinājās. Taču savācamo dabas produktu samazināšanās bija stimuls ražotājsaimniecības (lopkopības, zemkopības) attīstībai. Ievērojami pieauga pārtikas krājumi un to daudzveidība, jo turpinājās arī dabas produktu vākšana.

Konstatējams iedzīvotāju skaita pieaugums, vērojama zemes apdzīvotības maiņa, rodas jauna rakstura arheoloģiskie pieminekļi. Tas ir – sākas jauns vēstures laikmets.

Dzīvesveids un saimniecība

Jaunu iedzīvotāju – ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras nesēju ieplūdums Latvijas teritorijā 3. g. t. pr. Kr. vairoja iedzīvotāju skaitu. Pieauga nepieciešamība pēc pārtikas resursiem. Bet, arī ienācējiem piekopjot zvejnieku–mednieku dzīvesveidu, apdzīvotības situācija dabā būtībā nemainījās. Radās gan jaunas apmetnes, palielinājās zvejas un medību intensitāte.

Zveja ar laivām, tīkliem, tačiem u.c., medības ar loku un bultām, slazdiem u.c. sasniedza tādu līmeni, ka spēja zivis un dzīvniekus iznīcināt tik lielā mērā, ka zuda to atražošanas spējas. Pārtikas krājumu pieaugumu varēja dot vienīgi jau vidējā neolitā iezīmējusies ražotājsaimniecības attīstība.

Tādai attīstībai stimulu deva jaunu iedzīvotāju vilnis – auklas keramikas kultūras nesēju ienākšana Baltijas reģionā 3. g. t. pr. Kr. beigās – 2. g. t.

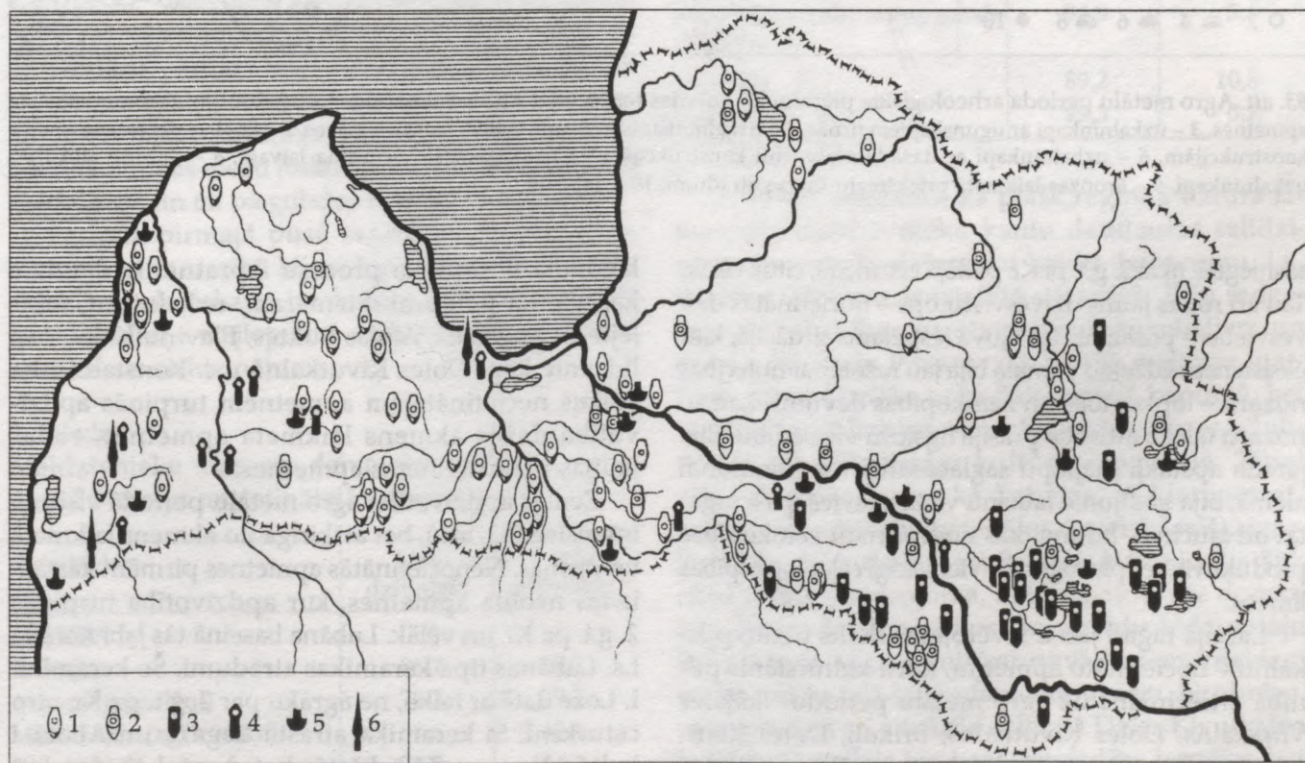
pr. Kr. sākumā. Šie ienācēji piekopuši lopkopību, arī zemkopību, domājams, pazinuši metālu – bronzu. Iedzīvotāju skaita pieaugums acīmredzot noveda pie tā, ka tradicionālajā apdzīvotības situācijā savācējsaimniecība nespēja nodrošināt cilvēkiem eksistences līdzekļus. Jaunā situācija izraisīja teritorijas apdzīvotības maiņu: daļa iedzīvotāju jau akmens laikmeta beigās pameta vecās dzīvesvietas un meklēja apvidus, kur bija labvēlīga situācija jauno saimniecības nozaru piekopšanai. Šī parādība labi atspoguļojās Lubāna zemienē, kur no zināmām 23 akmens laikmeta apmetnēm bronzas laikmetā apdzīvotība turpinājusies tikai kādās desmit. Tas nozīmē, ka no samērā blīvi apdzīvotās Lubāna zemes cilvēki aizgājuši uz citiem apvidiem. Līdzīgi bijis arī citur Latvijā, pat visā Baltijā.

Tādas lielas apdzīvotības pārmaiņas diktēja pārtikas krājumu nodrošināšanā jau nozīmīgu lomu ieguvušās lopkopības un zemkopības specifiskās prasības. Dzīvei piemērotas kļuva vietas, kur bija lopkopībai nepieciešamie dabiskie zālāji un primitīvai zemkopībai piemērotās vieglās augsnes, no mežaudzēm brīvi laukumi vai mazapaugušas platības.

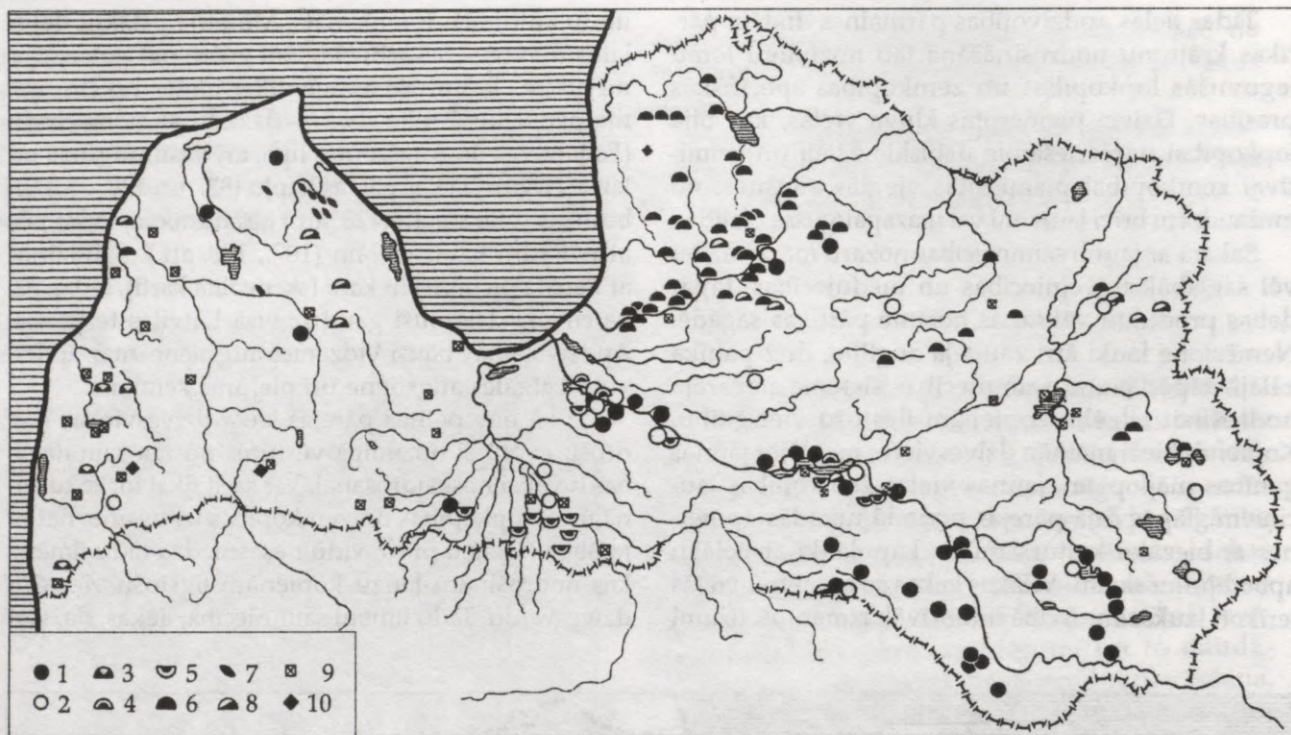
Sakarā ar jauno saimniecības nozaru mazo ražību vēl saglabājās zvejniecības un medniecības, tāpat dabas produktu vākšanas nozīme pārtikas sagādē. Nemēsotie lauki ātri zaudēja auglību, drīz panīka zālāji, tāpēc jaunā saimniecības sistēma nevarēja nodrošināt cilvēku kopienām ilgstošu vietsēdību. Kopienas bieži mainīja dzīvesvietu, meklējot jaunas ganības mājlopiem, jaunas vietas zemkopības laucīņiem. Tāpēc šajā pārejas periodā neradās apmetnes ar biežāku kultūrlāni un kapulauki ar lielāku apbedījumu skaitu. Vēlākos laikos šo apmetņu vietās ierīkoti lauksaimniecībā intensīvāk izmantoti tūrumi

un to kultūrlānis iznīcināts. Minēto apstākļu dēļ šī laika dzīvesvietas arheologiem grūti, pat neiespējami atrast. Teritorijas apdzīvotība tomēr raksturojama pēc netiešām liecībām – dažādu akmens cirvju (Fatjanovas un Augšzemes tipa, arī taisnmuguras un laivascirvji), čūskas galvas kapļu (82. un 120. att.) un bronzas priekšmetu (128. att.) atradumiem, tāpat pēc atsevišķām kapu vietām (107., 108. att.). Salīdzinot ar neolīta pieminekļu karti (sk. neolīta karti), redzams, ka cilvēki dzīvojuši gandrīz visā Latvijas teritorijā. Apdzīvota nav bijusi Vidzemes augstiene, maz apdzīvota Latgales augstiene un piejūras ziemeļi.

Tā kā nav pētītas pārejas laika dzīvesvietas, nav drošu avotu šī nozīmīgā vēstures posma saimniecības tuvākai noskaidrošanai. Var sacīt tikai to, ka turpinājusies lopkopības un zemkopības izaugsme. Bet to ražība vēl 2. g.t. pr.Kr. vidū nespiedza tādu līmeni, kas nodrošinātu ļaužu kopienām ilgstošu vietsēžu dzīvesveidu. Tādu līmeni saimniecība, liekas, dažviet

82. att. Senāko atradumu vietas Latvijā: 1 – Fatjanovas tipa cirvji, 2 – laivascirvji, 3 – taisnmuguras cirvji, 4 – čūskas galvas kapļi, 5 – iemalu cirvji, 6 – šķēpu gali. 1–4 – akmens, 5, 6 – bronza

83. att. Agro metālu perioda arheoloģiskie pieminekļi Latvijas teritorijā: 1 – nocietinātās apmetnes (pilskalni), 2 – nenocietinātās apmetnes, 3 – uzkalniņkapi ar ugunskaņiem urnās, 4 – uzkalniņkapi ar apbedījumiem vairākos stāvos, 5 – kapi ar pazemes akmeņu konstrukcijām, 6 – uzkalniņkapi ar dažādām akmeņu konstrukcijām uz pamatzemes, 7 – “velna laivas”, 8 – dažādu citu tipu uzkalniņkapi, 9 – bronzas laikmeta priekšmetu savrupatradumi, 10 – depozīti

sasniegusi tikai 2. g.t. pr.Kr. pēdējā ceturksnī, citur vēlāk. Tad arī rodas jauns dzīvesvietu tips – nocietinātās dzīvesvietas – pilskalni. Tas kļuva iespējams situācijā, kad eksistences līdzekļu pamatā bija jau ražotājsaimniecības nozaru – lopkopības un zemkopības devums, kad šo nozaru tālāka attīstība prasīja ilgstošu vietsēdību. Bija jārada apstākļi mājlopu saglabāšanai un ēdināšanai ziemā, bija gadījuma lauciņu vietā jāievieš īpaši sagatavoti lauciņi – līdumi, kas nodrošinātu zemkopības produktivitātes pieaugumu, vienlaicīgi ceļot lopkopības līmeni.

Latvijā tagad jau ir ievērojams skaits pētīto pilskalnu – nocietināto apmetņu, kuru kultūrlānis pilnībā attiecināms uz agro metālu periodu: Ikšķiles Vinakalns, Doles Ķivutkalns, Brikuļi, Doles Kļauģukalns. Ir arī tādi pilskalni, kuru agrākie – dziļākie slāņi satur daudz šī laikmeta materiālu: Daugmale, Dignāja, Asote, Mūkukalns, Tērvete u.c. Nozīmīgi

laikmeta vēsturisko procesu izpratnei ir daudzie kapulauku pētījumi. Piemēram, uzkalniņi Gaujas lejteces apgabalā, Alojās Buktēs, Pļaviņu Kalniešos, līdzenie kapi Doles Ķivutkalnā u.c. Konstatēts, ka blakus nocietinātajām apmetnēm turpinās apdzīvotība dažās akmens laikmeta apmetnēs, rodas jaunas nenocietinātās apmetnes.

Zemes apdzīvotība agro metālu periodā visumā intensīva (83. att.), bet atšķirīga no akmens laikmeta vērojams. Nenocietinātās apmetnes pirmām kārtām ir tās neolīta apmetnes, kur apdzīvotība turpinās 2. g.t. pr. Kr. un vēlāk. Lubāna baseinā tās labi norāda t.s. Lubānas tipa keramikas atradumi. Šo keramiku I. Loze datē ar laiku, ne agrāku par 2. g.t. pr. Kr. otro ceturksnī. Šī keramika atrasta Lagažā un Aborā I kultūrlāņa augšējā kārtā, bet Asnē I tā dominē kultūrlāņa vidējā un augšējā horizontā. Lubānas tipa keramikai līdzīga keramika zināma arī Baltkrievi-

jas ziemeļrietumu daļā, tāpat Piedņestrā. Domājams, ka šī tipa keramika ir lokāls variants bronzas laikmeta pirmās puses keramikai, kas izveidojusies saistībā ar auklas keramiku un vēlā neolīta poraino keramiku. Tas nozīmē, ka notikusi iedzīvotāju migrācija un dažādu kultūras parādību mijiedarbība.

Rietumlatvijā pagaidām nav veikti pētījumi, lai noteiktu šī laika apmetņu vietas, bet dažādu priekšmetu atradumi (82. att.) neapšaubāmi apliecina, ka arī šajā teritorijā saimnieciskā situācija un apdzīvotība bijusi līdzīga.

Lubāna zemiņē pētītajās nenocietinātajās apmetnēs vērojams lopkopības lomas pieaugums. Jaunākos apdzīvotības slāņos krasas atšķirības no akmens laikmeta dzīves apstākļiem nav konstatējamās. Atšķirīgi tas ir ar nocietinātajām apmetnēm – pilskalniem. Tajos iegūtie materiāli, papildināti ar kapulauku pētniecībā gūtajiem, dod iespēju labi raksturot laikmetu.

Visu nocietināto apmetņu pētījumi pārlicinoši rāda, ka agro metālu periodā – 2. g. t. pr. Kr. beigās un 1. g. t. pr. Kr. – tajās bijusi kompleksa saimniecība. Dominējot ražotājsaimniecības nozarēm – lopkopībai un zemkopībai, pārtikas krājumu sagādē zināmu nozīmi joprojām saglabājusi zvejniecība un medniecība, piekopta arī dabas produktu vākšana. Līdzīgi tas bijis plašākā Eiropas mežu joslas reģionā – visā Baltijā, arī Baltkrievijā un tai pieguļošos Krievijas apgabalos.

Perioda pirmajā pusē svarīgākā nozare kompleksajā saimniecībā bijusi lopkopība. To labi raksturo arheoloģiskajos izrakumos iegūto dzīvnieku kaulu analīze – mājlopu un medību dzīvnieku kaulu skaitliskais salīdzinājums.

1. tabula

Mājdzīvnieku un meža dzīvnieku kauli dažādu zemju nocietinātajās apmetnēs (%)

Piemineklis	Mājdzīvnieki	Meža dzīvnieki
LATVIJA		
Brikuļi	86,7	13,3
Asote (agrie slāņi)	70,3	29,7
Mūkukalns (agrie slāņi)	51,6	48,4
Dievukalns	75,9	24,1
Vīnakaļns	75,9	24,1
Ķivutkalns	93,9	6,1

Piemineklis	Mājdzīvnieki	Meža dzīvnieki
LIETUVA		
Aukštadvares pilskalns	64,5	35,5
Petrašūnu pilskalns	71,2	25,0
L. Narkūnu pilskalns	72,0	28,0
Sokišķu pilskalns	87,0	13,0
Neverišķes pilskalns	91,8	8,2
IGAUNIJA		
Asva	78,1	21,9
Ridala	79,3	20,7
BALTKRIEVIJA		
Burakova	51,5	48,5
Kubliči	71,4	28,6
Uragova	89,4	10,6
Labenaka	36,8	63,2
Kimija	45,0	55,0
Novoselski	53,3	46,7
Djakovas kultūras apgabals	70,2	29,8
Juhnovas kultūras apgabals	82,1	17,9
Milogradas kultūras apgabals	94,9	5,1
POLIJA		
Jankovo	89,2	10,8
Gžiņa	99,3	0,7

1. tabulā redzams, ka plašā reģionā uzturā izmantoto mājdzīvnieku kaulu daudzums salīdzinājumā ar meža dzīvnieku kaulu daudzumu, t.i., medību guvumu, ir izteiktā pārsvarā. Taču redzamas arī atšķirības pa atsevišķiem apgabaliem un pat šo apgabalu ietvaros. Tā Baltijā mājlopu īpatsvars jūtami lielāks nekā Baltkrievijā kopumā, bet mazāks nekā Baltkrievijas dienvidrietumos – Juhnovas un Milogradas kultūras apgabalā. Tāpat atšķirības vērojamas kā Latvijas, tā Lietuvas atsevišķu pieminekļu materiālos. Latvijā sevišķi izceļas Doles Ķivutkalns, arī Brikuļi. Nav tādai atšķirībai droša skaidrojuma, bet pamatoti var domāt, ka zināma ietekme bijusi šo apvidu iedzīvotāju kontaktiem ar citu kultūru novadu iemītniekiem un kontaktu ceļā saņemtiem impulsiem. Nozīmīga, protams, bija arī situācija dabā. Tā Doles Ķivutkalna iedzīvotājiem bija ierobežotas medību iespējas, bet zālains palienes bija visapkārt. Tāpat Brikuļu apmetnes apkārtnē bagāta zālājiem, arī tur, liekas,

medību iespējas bija mazākas nekā mežainās vietās. Turpretī Daugavas augštecē – Valdaja augstienes reģionā ar lieliem mežu masīviem medību dzīvnieku kaulu daudzums pilskalnos pat pārsniedza mājlopu kaulu daudzumu. Piemēram, Podgajas, Mihailovskas pilskalnā medību dzīvnieku kaulu ir 56%, mājdzīvnieku – tikai 44 procenti.

2. tabula

Mājlopu kauli agrajos pilskalnos (%)

Pilskalns	Liellopi	Siklopi	Cūka	Zirgs	Suns
LATVIJA					
Brikuļi	39,3	22,0	19,3	18,6	0,8
Asote (agrie slāņi)	42,8	21,5	18,4	17,3	–
Vīnakaļns	47,3	12,3	21,5	18,6	0,3
Klaņģukalns	38,4	15,1	25,6	20,9	–
Ķivutkalns	38,3	18,0	26,6	16,4	0,7
LIETUVA					
Petrašūnu pilskalns	26,2	10,6	23,2	10,9	?
L. Narkūnu pilskalns	25,7	13,0	57,3	3,9	0,1
IGAUNIJA					
Asva	36,5	36,9	14,0	10,7	1,9
Ridala	26,4	39,1	22,3	10,7	1,5
BALTKRIEVIJA					
Burakova	15,2	15,2	9,1	12,1	?
Uragova	35,1	23,7	7,9	22,7	–
Kubliči					
CITI APGABALI					
Djakovas kultūras apgabals	21,7	11,5	45,9	20,9	–
Juhnovas kultūras apgabals	28,8	18,1	26,3	26,8	–
Milogradas kultūras apgabals	39,2	16,8	13,9	30,1	–
Augšokas apgabals	26,2	20,9	24,3	28,3	–

Dzīvesvietu arheoloģiskajos izrakumos iegūto mājdzīvnieku kaulu analīze ļauj spriest, ka Latvijā, tāpat kā visā Eiropas mežu joslā, iedzīvotājiem bijuši pazīstami visi svarīgākie, arī mūsdienās audzētie mājlopi. Atsevišķu sugu loma saimniecībā un pārtikas krājumu veidošanā tomēr atšķirīga. Kādi mājlopi audzēti, var spriest pēc 2. tabulas datiem.

Galvenā nozīme, kā redzams, bijusi liellopiem. Uzmanību saista Igaunijas pieminekļi – Asva un Ridala, kur vairāk siklopu. Djakovas kultūras apgabalā vērojams liels cūku īpatsvars. Igaunijā – Sām-

salā konstatēto var skaidrot ar skarbākiem dabas apstākļiem (sala jūrā!), kas liellopu turēšanai mazāk labvēlīgi, bet Djakovas kultūras pieminekļos konstatētajam cēloņi nav skaidri. Vēl kā īpatnība atzīmējams samērā liels zirgu kaulu daudzums Klaņģukalnā un vairākos objektos Latvijas austrumu-dienvidaustrumu zonā.

Liellopus cilvēki audzēja dažādiem mērķiem, pirmām kārtām gaļai. No tiem iegūstamā gaļas masa bija ievērojama, neraugoties uz to, ka tā laika liellopi mežu joslā bijuši mazāki par mūsdienās audzētajiem. Senās lopkopības pētnieks V. Calkins pēc Djakovas un Augšokas pilskalnu materiāliem secina, ka govju vidējais augstums pie skausta bijis 111 centimetru. Tas par 6 cm pārsniedzis senslāvu mežu joslā audzēto govju skausta augstumu. Var domāt, ka, piemēram, Daugavas lejteces apgabalā ar mērenāku klimatu un zāli bagātām palienēm audzētie mājlopi

bijuši pat lielāka auguma. Vienas govys masa varēja būt ap 200–300 kg (mūsdienās 250–800 kg). Līdz ar to, ja arī vienā kopienā nebija lielāks kaujamo liellopu skaits, to gaļai tik un tā bija ievērojama vieta pārtikas nodrošināšanā.

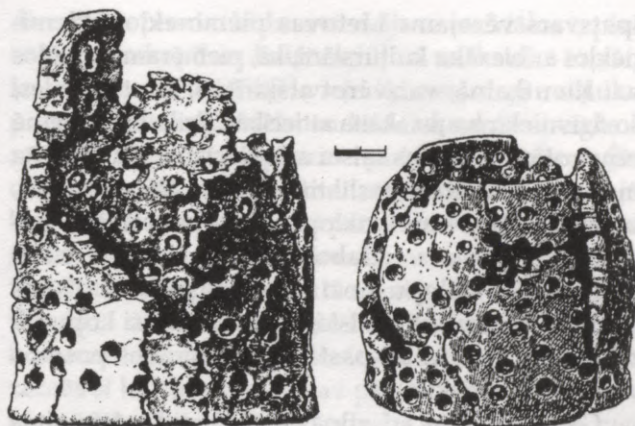
Nozīmīga loma pārtikā bija pienam, kas satur organismam nepieciešamās barības vielas. Pēc vispārātzīta uzskata, mājlopu slaukšana un to piena izmantošana uzturā sākusies aptuveni vienā laikā ar lopkopības ieviešanos. Ar vēlo bronzas laikmetu saista piena produktu – biezpiena un siera gatavošanu un izmantošanu pārtikā. Tam liecība var būt daudzās Eiropas dzīvesvietās atrastie īpatnējie māla trauki – kāstuves. Māla kāstuves lielākā skaitā atrastas Doles Ķivutkalnā (84. att.). Atradumu uzskaitē pa kārtām norādīja, ka laika gaitā māla kāstuvju lietošana paplašinājusies, ko var skaidrot ar piena produktu izmantošanas pieaugumu.

Nav dotumu par to, kāda bijusi govju produktivitāte, bet zināmu priekšstatu var gūt, aplūkojot izslaukumu primitīvās lopkopības apvidos. Tā Kirgīzijā 20. gs. sākumā izslaukums no govys bijis 30–50 spaiņu (300–500 l) piena gadā. Burjati izslaukuši tikai 12–18 spaiņu, bet jakuti – ap 60 spaiņu gadā. Ievērojot Latvijas mēreno klimatu, var pieņemt, ka te izslaukums no vienas govys varēja būt 50–60 spaiņu gadā. Tomēr jāatceras, ka senās lopkopības primitīvos apstākļos govys varēja slaukt galvenokārt vasaras periodā, kad bija vislabākie mājlopu barošanas apstākļi.

Protams, nozīmīgs guvums bija arī liellopu ādas, ko izmantoja apavu, siksnu un apģērba gatavošanai, domājams, arī mājokļu izklāšanai. Izejmateriāls dažādu dzīvei nepieciešamo priekšmetu izgatavošanai bija liellopu kauli, īpaši lielle cauruļkauli, no kuriem gatavoti šķēpu un bultu gali u.c.

Arheoloģiskajos materiālos nav tiešu liecību tam, kā senie lopkopji izmantoja bullus. Var droši apgalvot, ka tos kāva gaļai, ka izmantoja to ādas un kaulus, bet, vai tos izmantoja arī kā vilcējspēku, nav droši pasakāms. Spriežot pēc klinšu zīmējumos redzamām ainām (85. att.), jau bronzas laikmetā Ziemeļeiropā, tāpat kā Eiropas dienvidos, vērsi ir arkla vilcēji, tāpēc nav pamata noliegt, ka tā tas bijis arī Latvijā.

Mazāka nozīme bijusi sīklopiem – aitām, kazām. Te, kā minēts, izdalās Sāmsalas pieminekļi, kuros iegūts daudz sīklopu kaulu. Turpretī mazāks sīklopu

84. att. Māla kāstuves Ķivutkalnā

85. att. Aršanas ainas (arklā jūgti vērsi) klinšu zīmējumos (pēc M. Stenberger 1977)

īpatsvars vērojams Lietuvas pieminekļos. Pieminekļos ar biezāku kultūrslāni, kā, piemēram, Brikuļos vai Ķivutkalnā, var vērot atšķirības, kaut nelielas, šo dzīvnieku kaulu skaita attiecībās. Brikuļu apmetnē novērotās atšķirības saista ar attiecīgā laika klimata maiņām. Klimatam pasliktinoties (ap 700. g. pr. Kr.), izdevīgāk bija turēt siklopus, kas panesīgāki. Savukārt, klimatam uzlabojoties, izvērtusies cūku audzēšana, siklopu nozīme mazinājusies. Doles Ķivutkalnā, kur klimatiskie apstākļi bijuši kopumā mērenāki, varbūt arī pastāvīgāki, agrākos posmos svārstību faktiski nav.

Gaļas, ādu un arī vilnas iegūšanai turētās aitas mežu joslā bijušas maza auguma – augstums pie skausta apmēram 58 centimetri. Tā kā gaļas guvums no tām bija neliels, tās, domājams, galvenokārt audzētas vilnas dēļ. Latvijas arheoloģijā nav šī laika liecību par aitu cirpšanu un vilnas vērpšanu, bet, piemēram, Dānijā kapos atrastie vilnas apgērbi norāda, ka vilnas vērpšana un audumu gatavošana tolaik bijusi ļoti attīstīta. Un, tā kā Latvijai bijuši kontakti ar Dāniju un Skandināviju, ticams, ka arī Latvijā vilnas audumi, kaut primitīvi, bijuši pazīstami.

Dzīvnieku kaulu analīze ļauj secināt, ka bronzas laikmeta beigās un senākās dzelzs laikmetā, t.i., 1. g. t. pr. Kr., tipiski gaļas dzīvnieki, kā redzams pēc 2. tabulas, bijušas cūkas. Tās pēc auguma līdzinājušās mūsdienu mājas cūku primitīvākām sugām. Pētījumos konstatēts, ka gaļai izmantoti jauni dzīvnieki. Tā Djakovas, Augšokas un Juhnovas pilskalnās atrastie kaulu materiāli norāda, ka ap 37% cūku nokauts līdz gada vecumam, 29% – viena–divu gadu vecumā un 34% – vecākas par 2 gadiem. Domājams, ka tāpat tas varēja būt arī Latvijā. Minams vēl tas, ka cūku kauli derējuši kā izejmateriāls dažādu priekšmetu gatavošanai.

Samērā lielais zirgu kaulu daudzums liecina, ka arī šī mājdzīvnieka gaļa nozīmīgi papildinājusi cilvēku pārtikas bāzi.

Pēc speciālistu pētījumiem, zirgi Eiropas mežu joslā bijuši maza auguma. Djakovas un Augšokas kultūras apgabalos to augstums pie skausta bijis 120–128 cm, retāk – 128–136 cm, tikai ap 8% zirgu tas bijis lielāks – 136–144 centimetri. Ja ievērojam, ka vēlajā dzelzs laikmetā Daugavas zonā zirgu augstums pie skausta bijis 120–136 cm un ka no neolīta

līdz viduslaikiem dzīvnieki nav īpaši mainījušies, var pieņemt, ka agro metālu periodā Latvijā zirgi bijuši vidēja lieluma, ar skausta augstumu ap 130 centimetriem. Tas nozīmē, ka gaļas ieguvums no tiem bijis visai prāvs. Lielākā daļa zirgu kaulu pieder jauniem īpatņiem, tātad gaļai kauti jauni dzīvnieki. Brikuļu apmetnes materiālos konstatēts, ka no septiņiem īpatņiem, kam varēja noteikt vecumu, viens bijis kumeļš, divi – trīsgadīgi, divi – četrgadīgi, viens – sešgadīgs un viens – vecāks par 10 gadiem.

Kaula iemauktu laužņu atradumi Brikuļos un Mūkukalnā rāda, ka zirgi izmantoti arī par vilcējspēku.

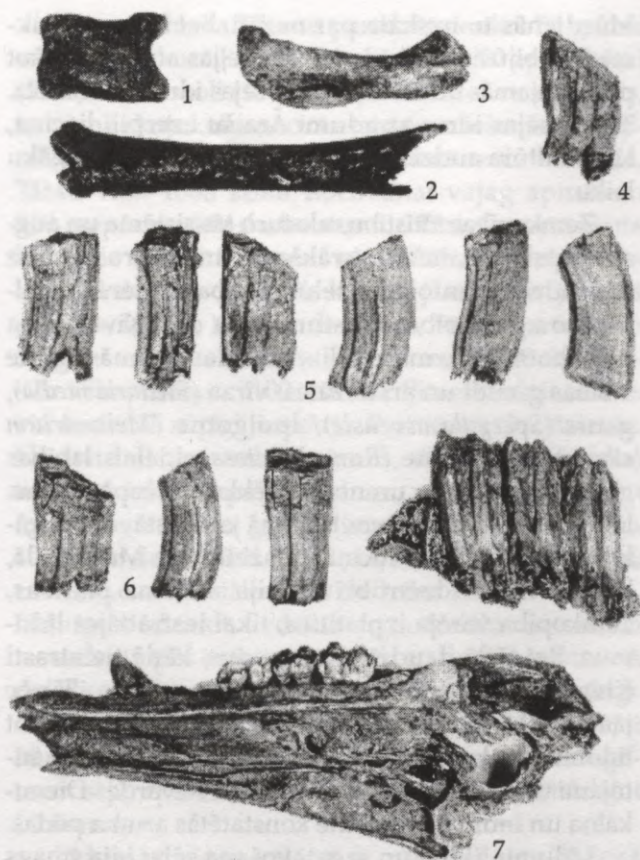
Acīmredzot zirga lielā loma cilvēku dzīvē bijusi pamats tam, ka šim dzīvniekam bronzas un senākās dzelzs laikmetā ierādīta vieta arī kultiskās izdarībās. To spilgti apliecina zirgu zobu atradumi Reznu un Ķivutkalna kapulaukos (86. att.), kas norāda pat uz īpašu zirgu kultu.

Pieminekļos atrasto suņu kaulu daudzums ir niecīgs. Tas vedina domāt, ka šo dzīvnieku gaļa izmantota tikai kritiskos brīžos. Bet, ja senajās kopienās bijuši 30–50 cilvēki, tad arī ekstrēmā situācijā no dažiem suņiem iegūtā gaļa nevarēja atrisināt pārtikas problēmu.

Otra nozīmīgākā saimniecības nozare agro metālu periodā bijusi zemkopība. No Latvijā pētītajiem pieminekļiem pilnīgākā informācijā par zemkopību iegūta Doles Ķivutkalnā. Te lielākā daudzumā atrasti labību graudi un citas sēklas. Šie atradumi iegūti galvenokārt 1. g. t. pr. Kr. otrā ceturksņa kultūrslānī.

Paleobotāniskos materiālus analizējot, A. Rasiņš tajos konstatēja kultūraugus – kviešus (*Triticum dicoccum*), miežus (*Hordeum sativum*), prosu (*Panicum miliaceum*), zirņus (*Pisum sativum*) un pupas (*Vicia faba*). No 14 analizētiem paraugiem kviešus atrada 12 paraugos (deviņos tie bija pārsvarā), miežus arī 12 paraugos (vairākumā – trijos). Prosa un zirņi bija 11 paraugos, bet pupas – tikai trijos. No tā var secināt, ka ķivutkalnieši visvairāk audzējuši kviešus un miežus, samērā daudz arī prosu un zirņus, bet mazāk lauka pupas.

Ķivutkalnā konstatēto zemkopības kultūru sastāvs, kas, domājams, bijis raksturīgs visam Daugavas lejteces apgabalam, kopumā atbilst situācijai pašā Eiropas daļā. Tā Dānijā, kur senākās zemko-

86. att. Mājdzīvnieku zobi un kauli Ķivutkalna un Reznu kapulaukos: 1, 2 – teļa kājas kauli, 3 – bebra kauls, 4, 5 – zirgu zobi, 6 – zirga žokļa fragments, 7 – cūkas žoklis

pības pēdas konstatētas 3. g.t. pr. Kr. vidū, uz māla traukiem atrasti kviešu un miežu graudu nospiedumi. Vēlā bronzas laikmeta kapu uzkalniņā uz kapu urnām konstatēti ap 40 vairāku šķirņu miežu un kviešu graudu, kā arī zirņu nospiedumi. Dānijā dominējošā kultūra bijusi mieži, neraugoties uz to, ka kviešu audzēšana konstatējama kopš neolīta. Zirņi ieviesušies agrajā bronzas laikmetā, bet vēlajā bronzas laikmetā – jau auzas un speltas kvieši. No pārtikā izmantotiem augiem minama vēl sūrene (samērā daudz *Polygonum lapathifolium*, mazāk *Polygonum convolvulus*), ļoti daudz atrasta baltā balanda (*Chenopodium album*).

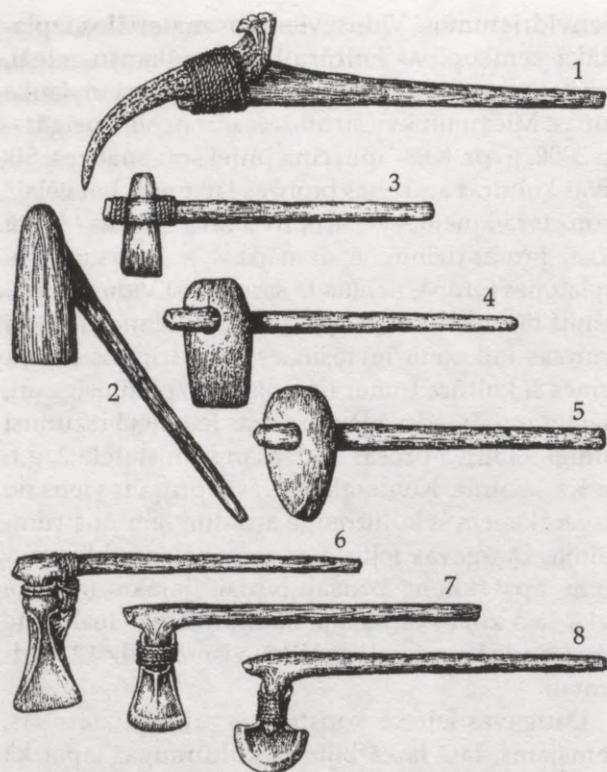
Līdzīga aina zemkopībā bijusi arī Zviedrijā. Tur senākās zemkopības pēdas konstatētas 3. g.t. pr. Kr. pirmās puses apmetnē *Varby-Bara* Skones pussalas

dienvidrietumos. Viduszviedrijas materiālos izplatītākā zemkopības kultūra bijusi seškanšu mieži, konstatētas arī vairākas kviešu šķirnes, zirņi un lauka pupas. Miežu un kviešu audzēšanu neolīta beigās – ap 2000. g. pr. Kr. – apliecina putekšņu analīzes. Šīs divas kultūras audzētas bronzas laikmetā, bet vēlajā bronzas laikmetā – vēl arī prosa un vējauzas (*Avena fatua*). Prosas dzimtene, domājams, ir Austrumāzija. Izplatoties Eiropā, neolītā tā sasniedusi Viduseiropu. Dānijā tā audzēta kopš agrā bronzas laikmeta, vēlajā bronzas laikmetā ieviesusies Zviedrijā. Ziemeļu zemēs šī kultūra tomēr nav plašāk izplatījusies un, piemēram, Zviedrijā jau bronzas laikmetā izzudusi pilnīgi. Lietuvā prosas audzēšana konstatēta 2. g.t. pr. Kr. sākumā. Ķivutkalnā atrastā prosa ir viens no visvecākajiem šī kultūrauga atradumiem Austrumbaltijā. Daugavas lejtecē ar mērenākiem klimatiskiem apstākļiem prosai bijusi lielāka nozīme nekā šajā ziņā skarbākajā Skandināvijā. Turklāt te prosa audzēta arī vēlākā laikā, vismaz līdz 13. gadsimtam.

Daugavas lejtecē konstatētas arī vējauzas, kas, domājams, tajā laikā bijušas kultūraugs. Tāpat kā Dānijā, arī Latvijā 1. g.t. pr. Kr. pārtikā izmantota baltā balanda. No Ķivutkalna 14 analizētiem paraugiem baltā balanda atrasta sešos, bet astoņos paraugos bija arī sūrene.

Arī citos Austrumeiropas apgabalos, pat tur, kur zemkopība attīstījies agrāk, vērojama līdzīga aina. Tā Aizkarpatos izrakstītās keramikas kultūras (5. g.t. pr. Kr. beigas – 4. g.t. pr. Kr. pirmā puse) apgabalā, kur zemkopība bija saimniecības pamatnozāre, audzēti kvieši, mieži, prosa, zirņi un auzas. Kviešus, miežus, prosu un pupas audzējuši arī Tripoljes kultūras agrā posma (3000.–2700. g. pr. Kr.) pārstāvji. Viss sacītais apliecina, ka Latvijā konstatējamā zemkopība atbilst šīs nozares attīstībai plašākā Eiropas daļā kā ziemeļu zonā, tā arī tālākos dienvidaustrumu apgabalos.

Eiropas mežu joslā gan izplatītākā kultūra bijusi mieži, kas padodas nelabvēlīgākos klimatiskos apstākļos. Tie izaug un nobriest 38–45 dienās. Labas ražas mieži dod līdumos pat paviršāk apstrādātā augsnē. Tas, ka Ķivutkalnā dominējuši kvieši, ir liecība ne vien labvēlīgākiem klimatiskiem apstākļiem, bet arī augstākai zemkopības attīstībai.

87. att. Darbarīki kātos: 1 – raga rīks, 2 – koka kaplis, 3, 5 – akmens cirvji, 4 – akmens kaplis, 6–8 – bronzas cirvji (iemalu, atkāpes, kātcauruma)

Samērā īss augšanas laiks ir arī Eiropas mežu joslā audzētai prosai. Nozīmīgi pārtikā bijuši zirņi, kas, tāpat kā prosa, atrasti 11 Ķivutkalna paraugos.

Interesants atradums Ķivutkalna paleobotāniskajos materiālos ir sējas idra (*Camelina sativa*).

3. tabula

Koku daudzums 1 ha un to masa dažāda vecuma mežos

Koki	Meža vecums											
	30 gadi				50 gadi				80 gadi			
	skaits	garums, m	diametrs, cm	masa, kg	skaits	garums, m	diametrs, cm	masa, kg	skaits	garums, m	diametrs, cm	masa, kg
Egles	4800	10	18	130	1400	19	18	335	550	28	30	580
Bērzi/apses	1400	15	12	165	270	20	21	330	420	29	30	520
Ozoli	1500	14	13	150	730	21	21	260	310	30	40	480

Mūsdienās to uzskata par nezāli, bet bronzas laikmetā tā bijusi pārtikā izmantots eļļas augs. Spriežot pēc pieejamās literatūras, citur sējas idra nav minēta. Tomēr sējas idras atradumi Āraišu ezerpili liecina, ka šī kultūra audzēta arī ārpus Doles salas un ilgāku laiku.

Zemkopības attīstību raksturo tās sistēma un augšnes apstrādei, ražas novākšanai un arī produkcijas apstrādei izmantojamie tehniskie paņēmieni. Vispilnīgāko zemkopības raksturojumu dod Ķivutkalna paleobotāniskie materiāli – lielā daudzumā iegūtie labības graudi un arī nezāles: virza (*Stellaria media*), gaurš (*Spergula asvensis*), spulgotne (*Melandrium album*) un skābene (*Rumex acetosa*). Lielais labības graudu daudzums un nezāļu sēklas ir neapšaubāma liecība tam, ka apmetnes tuvumā jau pastāvējuši ilgāku laiku izmantoti lauciņi – mazi tūrūmi. Mežu joslā, kur no mežaudzēm brīvas bija nelielas platības, zemkopība varēja izplatīties, tikai iestrādājot līdumus. Bet tādā daudzumā graudus, kādā tie atrasti Ķivutkalnā, līdumos vien iegūt nevarēja. Tāpēc jāatzīst, ka agro metālu periodā Latvijā, pastāvot līdumu zemkopībai, bijuši arī jau ilgāku laiku izmantojami tūrūmi. To var apliecināt arī Lielvārdes Dievutkalna un Indricas apmetnē konstatētās aruma pēdas.

Līdumu līšana un sagatavošana sējai bija smags un darbietilpīgs process, jo bronzas laikmeta cilvēkiem galvenais darbarīks tam bija akmens cirvis (87. att.: 3, 5). Literatūrā nav ziņu par to, cik lielam cilvēku skaitam un cik ilgi bija jāstrādā, lai sagatavotu līdumu sējai. Aptuveni to var aplēst, balstoties uz dotumiem par mežu sastāvu un eksperimentos noteikto akmens cirvju ražību.

Pieņemsim, ka līdumu paredzēts ierīkot 50 gadus vecā mežā, kurā 840 skujukoki (60%), 90 apses/bērzi (30%) un 73 ozoli (10%). Eksperimentos noskaidrots, ka viena skujukoka nociršanai nepieciešamas 28 minūtes, apses/bērza – 15 minūtes, bet ozola – stunda. Tātad visu 1003 koku nociršanai vajag apmēram 350 nepārtraukta darba stundu. Pāriešana no viena koka pie nākamā aizņem vēl apmēram 5 minūtes – kopā 83 stundas. Nocirstie koki arī jāatzaro un jāsacērt gabalos, lai tos, līdumu dedzinot, varētu pavelt. Ap 50 gadu vecos kokus būtu jācērt 4 m gabalos, kas prasītu vēl apmēram 2100 stundu. Pirms dedzināšanas visi materiāli rūpīgi jāsakārto. Resnie stumbri jāaizvāc. Nocirsto sīko pamežu (krūmus, sīkkociņus, atvases) un zarus izklaidē pa visu līdumu vienmērīgi, rupjāko materiālu sakārto grēdās (apmēram piecu cilvēku 10 dienu darbs). Tad visu atstāj žūt. Izžuvošos kokus, zarus u.c. materiālus tad dedzina (vēl 10 dienas). Līdumu dedzinot, dedzināmo materiālu virza tā, lai tas sadegtu pēc iespējas pilnīgāk un degšanas procesā radušies pelni visu līdumu klātu iespējami vienmērīgi.

Pēc tāda aptuvena aprēķina pieci cilvēki, strādājot 50 gadus vecā mežā, 1 ha lielu līdumu varētu sagatavot sējai apmēram 70 dienās, katru dienu strādājot 10 stundas.

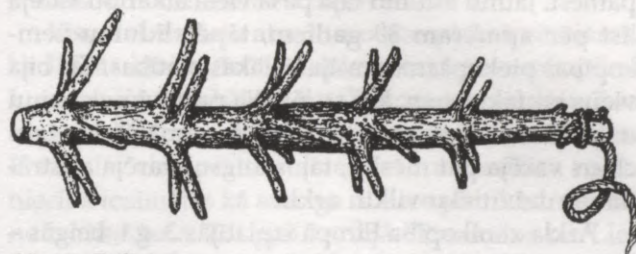
Līdumā izdega velēna ar zāļu saknēm, izdega arī koku sīko sakņu sistēma. Ar pelniem augsne saņēma bagātu minerālmēslojumu.

4. tabula

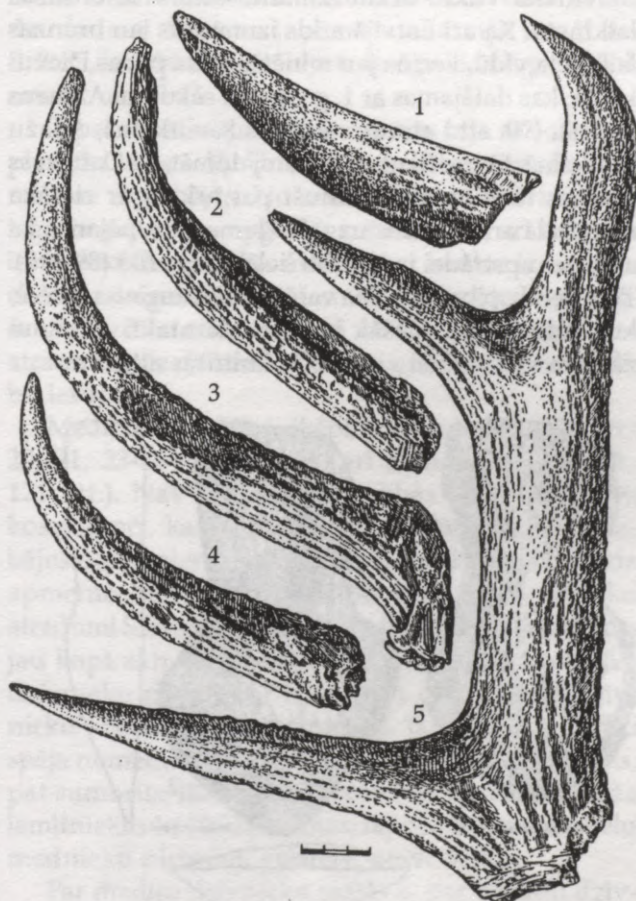
Pelnu masa un minerālvielu daudzums (kg), sadegot kokiem 1 ha lielā līdumā

	100 g. veca egļu audze	100 g. veca priežu audze	60 g. veca bērzu audze	100 g. veca ozolu audze
Minerālvielas pelnos	1251,4	1426,3	2691,1	7334,9
SiO ₂	153,4	75,6	92,9	321,0
Fe ₂ O ₃	27,9	18,6	11,2	74,4
Al ₂ O ₃	264,1	164,0	289,1	108,4
MnO ₂	77,4	55,5	63,2	67,1
CaO	78,0	492,8	1083,6	4904,2
MgO	107,9	127,8	247,3	383,5
K ₂ O	352,8	366,0	658,8	1132,8
P ₂ O ₃	169,9	126,0	245,0	343,5

Uguns iedarbībā augsne kļuva irdena, un pirms sējas to papildus apstrādāt nevajadzēja. Līdumā sēklu izsēja, kamēr vēl augsne bija silta, tad to ierušināja ar akmens, raga vai koka kapļiem (87. att.: 1, 2, 4). Vēlāk, jādāmā, izmantoja jau ecēšas – egļus (88. att.) vai cita veida rīkus (89. att.).

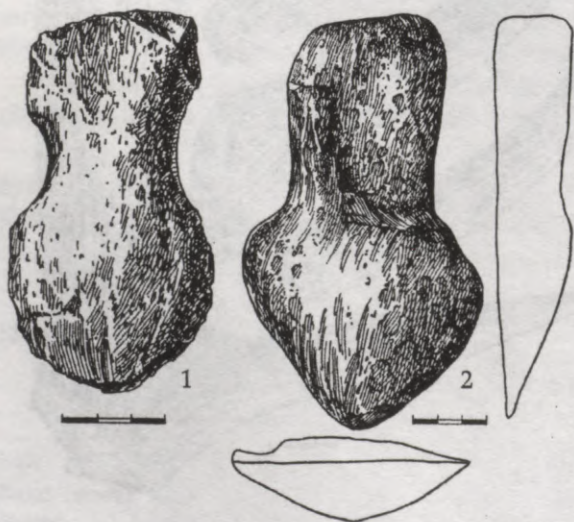
88. att. Eglis

89. att. Lieli raga rīki, kas varbūt lietoti zemes apstrādei

Ar minerālvielām bagāti piesātinātā, no nezālēm tīrā augsne deva bagātu ražu. Īpaši lielu ražu devuši mieži – pirmajā gadā 20–30 graudu. Taču jau otrajā gadā tā bija mazāka, trešajā – vēl ciešama, bet tad minerālvielu izskalošanās un nezāļu saaugšana kultūraugu ražu samazināja tā, ka līdumu nācās pamest. Jaunu līdumu tajā pašā vietā atkārtoti varēja līst pēc apmēram 30 gadiem, tāpēc līdumu zemkopības piekopšana prasīja lielākas platības. Tas bija viens no faktoriem, kas stimulēja pastāvīgu lauciņu uzturēšanu. Dzīvesvietas tiešā tuvumā šādus lauciņus varēja pat mēsot, tajos augsni varēja apstrādāt ar dzīvnieku vilktu arklu.

Arkla zemkopība Eiropā izplatījās 3. g.t. beigās – 2. g.t. pr.Kr. sākumā. Arkla vagu pēdas Dānijā un Zviedrijā, kā arī klinšu zīmējumi (85. att.) liecina par dzīvnieku vilktu arklu izmantošanu visā bronzas laikmetā. Ka arī Latvijā arklis izmantots jau bronzas laikmeta vidū, liecina jau minētās arkla pēdas Dievukalnā, kas datējamās ar 1. g.t. pr.Kr. sākumu. Akmens lemešu (90. att.) atradumi Doles Ķivutkalnā, Ādažu Aunkalnā, Ogres Skuķos u.c. ļauj domāt, ka Daugavas lejteces iedzīvotāji pazinusi pat arklus ar cietāka materiāla arkla pēdas uzgali – lemesi. Iespējams, ka augsnes apstrādei izmantoti lielāki raga rīki (89. att.). Tāda zemkopības attīstība varētu būt Daugavas lejtecē, kur iedzīvotāju plašāk izvērstie kontakti ar citām zemēm veicinājuši vispārējās kultūras attīstību.

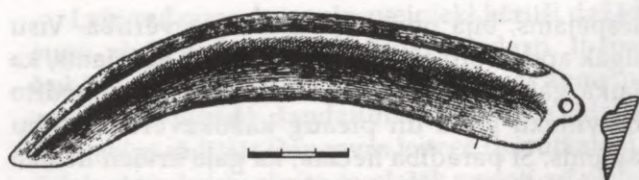
90. att. Akmens lemeši: 1 – Ķivutkalns, 2 – Rīga

Par zemkopības attīstību vairāk pierādījumu gūts Lietuvā. Senākie kultūraugi – kaņepes un prosa – konstatēti Šventojas apmetnes vidējā neolīta slāņos. Vēlajā neolītā, spriežot pēc atrastajiem graudiem, putekšņu analīzēm un augu nospiedumiem keramikā, kultivēti kvieši, mieži, prosa, malva (*kaksierite*) un kaņepes. Šventojas apmetnē atrastais vērsa saku fragments un arkla lemesis norāda, ka augsnes apstrādāšanai izmantots dzīvnieka vilkts arklis. Šie Lietuvas vēlā neolīta atradumi apstiprina pieņēmumu, ka par arkla zemkopības sākumiem liecina arī Latvijā atrastais. Doles Ķivutkalna atradumi attiecas uz bronzas laikmetu, bet to, ka Latvijā jau neolītā varēja būt izvēsta zemkopība, norāda Kreiču apmetnē atrastais miežu grauds, ko datē ar laiku ap 2500. g. pr. Kr. Par zemkopības sākotnējām iemaņām 3000.–2100. g. pr. Kr. Lubāna ieplakā raksta arī I. Loze.

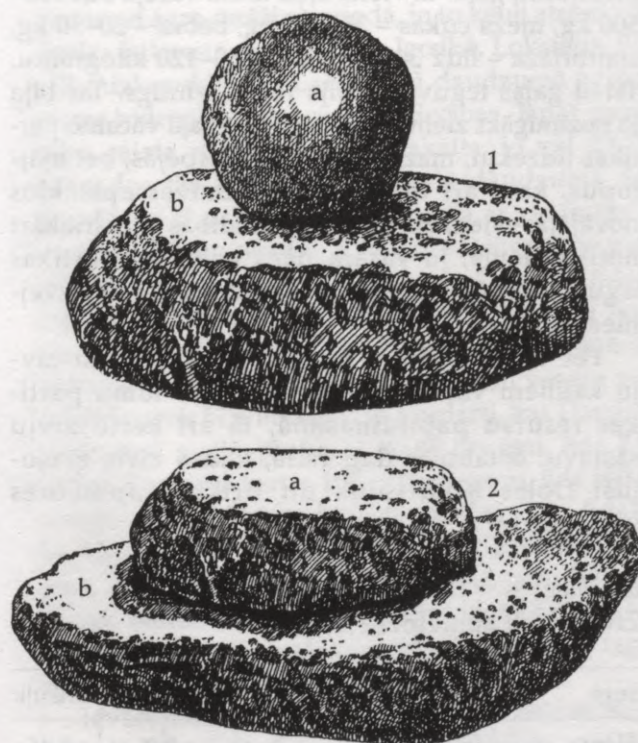
Pēc Lietuvas un Latvijas atradumiem spriežams, ka zemkopības attīstība Austrumbaltijas dienvidu daļā – Lietuvā un arī Latvijā ir līdzīga kā Skandināvijā un Dānijā. Tur uz salīdzinoši augstu zemkopības attīstību norāda gan audzēto kultūru sortiments, gan konstatētās arkla pēdas, gan pašu primitīvo arklu atradumi, gan aršanas ainu attēlojums daudzos klinšu zīmējumos. Acīmredzot zemkopība agro metālu periodā plašākā Eiropas reģionā bija kļuvusi par nozīmīgāko nozari cilvēku pārtikas krājumu veidošanā. Protams, katra rajona ietvaros varēja būt un bija zināmas atšķirības gan kultivējamo kultūru sastāvā, gan zemkopības tehniskā līmenī.

Vairāku nocietināto apmetņu atradumu kompleksā nav ražas novākšanas rīku, bet Daugmalē atrasti bronzas sirpji (91. att.). Citās zemēs atrasti sirpji, kam kaula pamatnē asmens veidots ar krama ieliktniem. Latvijā tādu atradumu nav. Var pieņemt, ka vienkāršākais ražas novākšanas paņēmieni būs bijis labības nopļūkšana.

Nav pagaidām neapšaubāmu norādījumu par to, kā notikusi labības kullšana, bet par graudu samalšanu liecina graudberži. Tie atrasti visu nocietināto apmetņu kultūrslāņos. Ķivutkalnā bez vienrokas graudberžiem (92. att.: 1) atrasti arī divroku graudberži (92. att.: 2). Graudus uzbēra uz apakšējā graudberža un tad ar augšējo vienrokas vai divroku graudberzi saberza. Ar divroku graudberzi

91. att. Bronzas sirpis

92. att. Graudberži:

1 – vienrokas, 2 – divroku (a – augšējais, b – apakšējais)

strādājot, darba ražība bija krietni lielāka. Var domāt, ka divroku graudberži ieviesušies tad, kad līdztekus līdumiem lielāku graudu masu deva jau pastāvīgi tīrumiņi. Divroku graudberži ir rokas dzirnavu priekšteči.

Pastāvīgo tīrumu ieviešana kāpināja zemkopības produktivitāti, un, vēlākais, 1. g.t. pr. Kr. otrajā pusē tā kļuva par vadošo saimniecības nozari. Attīstoties zemkopībai, straujāk attīstījās arī lopkopība, bet pārtikas resursu bagātināšanās stimulēja iedzīvotāju skaita pieaugumu. Tas izraisīja noslēgto nocietināto

apmetņu pārapdzīvotību. Ar to var skaidrot parādību, ka, piemēram, Kļāngukalnā, Vīnakalnā, Kņāvu-kalnā, arī Ķivutkalnā u.c. daļa iedzīvotāju iziet jau ārpus apmetnēm un apbūvei sāk izmantot brīvo teritoriju pilskalnu pakājē. Reģionā radušās arī no nocietinātām apmetnēm attālākās, atklātās vietās situētas jaunas nenocietinātas dzīvesvietas.

Visu dzīvesvietu atradumu kompleksā vērojams, ka līdzās labi attīstītai lopkopībai un zemkopībai 1. g.t. pr. Kr. saglabājas vēl palīgozaru – medniecības un zvejniecības saimnieciskā nozīme. Kā redzējam 1. tabulā, visu pētīto dzīvesvietu materiālos medniecība iezīmējās kā svarīga nozare pārtikas resursu nodrošināšanā. Lai gan Latvijā Ķivutkalns un Lietuvā Neverišķes pilskalns izceļas ar niecīgu medību dzīvnieku kaulu īpatsvaru, visos citos pieminekļos meža dzīvnieku kauli veido 25–30% visu kaulu daudzuma. Zināms izņēmums Latvijā ir vēl arī Brikuļi, kur, kā minēts, bija izdevīga vide lopkopībai, mazāk medībām.

Tāpat mazākas medību iespējas bija norobežotā platībā Doles salā. Un tomēr medību saimnieciskā nozīme saglabājās. No nomeditajiem dzīvniekiem ieguva gaļu, ādas apģērbu gatavošanai, arī mājokļu izklāšanai, kažokādas maiņai, bet kaulus izmantoja dažādu dzīvei nepieciešamu priekšmetu izgatavošanai. Medību raksturošanai var izmantot izrakumos atrastos meža dzīvnieku kaulus un iespējamus medību ieročus.

Medību ieroči bijuši šķēpi, loki un bultas (127. att.: 20, 21, 23–27), harpūnas, arī akmens cirvji (120., 121. att.). Nav šaubu, ka medībās plaši izmantoti koka ieroči, kas apmetņu kultūrslāņos nav saglabājušies. Tā, piemēram, pētītajās aplūkojamā perioda apmetnēs nav atrasti loki, bet bultu galu un loku atradumi Sārnaves apmetnē liecina, ka loks pazīstams jau kopš akmens laikmeta. Domājams, ka mazāko dzīvnieku medīšanai izmantoja cilpas, lielo dzīvnieku – bedres u.c. paņēmienu. Tas, ka senie cilvēki spēja nomedīt lielos dzīvniekus – aļņus, staltbriežus, pat sumbrus, lāčus, kā arī tādus izcili veiklus meža iemītniekus kā lūšus, caunas, lapsas, liecina par lielu mednieku pieredzi, gudrību un veiklību.

Par medīto dzīvnieku sastāvu, par dažādu dzīvnieku īpatsvaru medībās spriežams pēc kultūrslāņi atrastajiem kauliem. Saprotams, ka kauli dzīvnieku

sastāvu neatspoguļo pilnīgi, jo, piemēram, kažokzvērus varbūt nodīrāja mežā un apmetnē atnesa tikai ādu. Apmetņu atradumos nav, piemēram, dzīvnieku galvaskausu. Un tomēr atrastie kauli dod ticamu priekšstatu par medību dzīvnieku sastāvu.

5. tabula

Medību dzīvnieku kauli apmetnēs (%)

	Ķivutkalns	Brikuļi	Ščerbinska (Djakovas kultūra)	Novije Bateki (Augšdņepras kultūra)
Alnis	12,8	41,3	7,4	2,4
Meža cūka	14,9	33,8	1,5	1,2
Bebrs	44,7	13,4	42,0	–
Stirna	6,4	0,3	–	2,4
Zaķis	2,2	1,0	2,5	22,4
Staltbriedis	8,5	0,2	4,0	–
Lācis	5,3	0,5	6,3	24,7
Ūdrs	2,1	4,7	5,0	–
Cauna	–	2,6	19,0	14,1
Āpsis	1,0	0,5	2,0	–
Vilks	–	0,7	0,5	–
Lapsa	1,0	1,0	6,3	31,5
Sumbrs	1,1	–	–	–

Kā rāda 5. tabulas dati, medību dzīvnieku sastāvā konstatējama liela dažādība gan atšķirīgu reģionu, gan viena reģiona ietvaros. Protams, mežu joslā meža dzīvnieku sastāvs bija aptuveni vienāds – un atšķirības atsevišķos pieminekļos atrasto kaulu daudzumā jāskaidro daļēji ar vispārējo saimniecības attīstības līmeni, daļēji ar katra pieminekļa situāciju dabā. Abu šo apstākļu dēļ jūtama atšķirība medību dzīvnieku sastāvā iezīmējas Latvijas un Augšdņepras (Novije Bateki), kā arī Djakovas (Ščerbinska) kultūras pieminekļos. Latvijas pieminekļos lielāka nozīme gaļas dzīvnieku, austrumu reģionā – kažokzvēru medībām. Tā, piemēram, Brikuļu apmetnē galvenie medību objekti bijuši aļņi un meža cūkas, Ķivutkalnā – bebbri, arī meža cūkas, aļņi un staltbrieži.

Kažokzvēru nozīmi senajā saimniecībā pilnībā novērtēt nevar. Tomēr Latvijas apstākļos kažokādas,

iespējams, bija nozīmīgākā maiņas vērtība. Visu ilgāk apdzīvoto apmetņu materiālos vērojams, ka laika gaitā pakāpeniski samazinās gaļai medīto dzīvnieku loma un pieaug kažokzvēru medību apjoms. Šī parādība liecina, ka gaļa arvien lielākā mērā tiek iegūta no mājdzīvniekiem, bet nepieciešamība pēc zvērādām pieaug, attīstoties maiņas sakariem. Tomēr pārtikas resursus papildinājusi arī medījumu gaļa. Tā viena aļņa masa varēja būt 300–500 kg, meža cūkas – 35–200 kg, bebra – 20–30 kg, staltbrieža – līdz 340 kg, lāča – 80–120 kilogramu. Tātad gaļas ieguvums bija ļoti nozīmīgs. Tas bija jo nozīmīgāks ziemā, kad trūka savvaļā vācamo pārtikas līdzekļu, mazinājās zvejas iespējas, bet mājlopus, kaut arī tie primitīvos dzīves apstākļos novājēja, vajadzēja saglabāt. Medības galvenokārt notika ziemā, jo vasara nāca ar citām pārtikas ieguves iespējām, no kurām nozīmīgākā bija zvejniecība.

Pēc arheoloģiskos izrakumos atrastiem zivju kauliem var raksturot kā zvejas lomu pārtikas resursu papildināšanā, tā arī ķerto zivju sastāvu. 6. tabulas dati rāda, kādas zivis zvejojusi Doles Ķivutkalna un Brikuļu apmetnes iemītnieki.

6. tabula

Zivju kauli apmetnēs (%)

Suga	Ķivutkalns	Brikuļi
Ālants – <i>Leuciscus idus</i>	0,2	0,46
Asaris – <i>Perca fluviatilis</i>	3,0	4,52
Lidaka – <i>Esox lucius</i>	9,7	9,98
Plaudis – <i>Abramis brama</i>	17,3	–
Plicis – <i>Blicca bjoerkna</i>	0,1	–
Rauda – <i>Rutilus rutilus</i>	1,7	0,35
Sams – <i>Silurus glanis</i>	1,8	4,41
Salate – <i>Aspius aspius</i>	0,1	–
Sapals – <i>Leuciscus cephalus</i>	0,8	0,12
Spare – <i>Abramis ballerus</i>	2,7	–
Store – <i>Acipenser sturio</i>	23,2	–
Rudulis – <i>Scardinius erythrophthalmus</i>	0,1	–
Vimba – <i>Vimba vimba</i>	0,1	–
Zandarts – <i>Stizostedion lucioperca</i>	39,2	79,81
Vēdzele – <i>Lota lota</i>	–	0,35

Labi redzams, ka senie zvejnieki ķēruši dažādu sugu zivis. Lomos dominējuši zandarti, it īpaši Lubāna apkaimē (Brikuļi). Abās minētajās apmetnēs aptuveni vienādā daudzumā izmantotas līdakas. Savdabīgs rādītājs Daugavas lejtecē (Ķivutkalns) ir lielais storu kaulu skaits, te plašāk zvejoti arī plauži. Pārējās zivju sugas, redzams, ir gadījuma rakstura guvums. Interesanti ir tas, ka nav atrasti lašu un taimiņu kauli. Nevarētu būt šaubu, ka šīs zivis te ķertās arī agro metālu periodā, jo to kauli atrasti vēlā dzelzs laikmeta pieminekļos Jersikā, Lokstenē, Sēlpilī, Aizkrauklē u.c. Lašus lielā daudzumā zvejoja pirms hidroelektrostaciju celtniecības. Tāpat uzmanību saista niecīgais vimbu skaits, jo vēl 20. gs. 50. gados tās Daugavā ķēra lielā daudzumā. Var domāt, ka šī parādība skaidrojama ar zināmām to zvejas grūtībām senatnē, jo vimbas Daugavā no jūras ienāk tikai agrā pavasarī, kad upē augsts ūdens līmenis un straujš tecējums. Var būt, ka šo zivju zveja senajiem cilvēkiem nelikās interesanta, jo tās samērā nelielas – līdz 250 g smagas. Citas visu vasaru zvejotāmās zivis bija lielākas. Tā zandarti, kas Daugavā sastopami maijā–jūnijā, ir ap 60 cm gari, līdz 7 kg smagi. Daugavā ķertās 192–300 cm garas, līdz 300 kg smagas stores. Prāvas bijušas arī citas zivis: līdakas 44–130 cm garas, 0,5–20 kg smagas, sami 62–200 cm gari, 2–50 kg smagi, sapali 33–55 cm gari, 0,7–4 kg smagi. Tabulā redzams, ka pārtikai izmantotas galvenokārt lielās zivis. Īpaši var atzīmēt stores, kas tagad vairs Daugavā nav sastopamas.

Ievērojamais zivju pētnieks J. Sloka pēc sugu bioloģiskām īpatnībām un ekoloģiskiem apsvērumiem konstatējis, ka galvenie lomi gūti pavasaros, kad zivis nārsto (līdakas, vimbas) vai aktīvi migrē uz nārsta vietām (vimbas, ālanti, zandarti u.c.). Visu vasaru varēja zvejot upēs pastāvīgi dzīvojošās līdakas, asarus, raudas, samus, sapalus u.c. Iespējams, ka zivis zvejoja arī ziemas periodā, bet tas bija apgrūtināts, izdevīgāk bija doties medībās. Zivju lomi bija nozīmīgi tieši pavasaros, kad novājējušos meža dzīvniekus medīt nebija vairs lietderīgi.

Zvejas riku vidū bija makšķeres, harpūnas, tīkli, no klūdziņām gatavoti murdi. Mazā skaitā atrastie makšķerāķi (131. att.: 9, 10), iespējams, liecina, ka individuālā zveja bijusi maznozīmīga. Par to var liecināt arī fakts, ka pārtikā izmantotas galvenokārt

lielās zivis – stores, sami, lielās līdakas, kas nav noķeramas ar makšķeri. Tās ķēra ar tīkliem, murdos, iespējams, dūra ar harpūnām, kaula žebērķiem. Ķivutkalnā atrastais kaula sprūdiņš liecina, ka izmantotas sprūdmakšķeres. Tādas konstatētas gan akmens laikmetā, gan vēlākos laikos, tāpēc nav jāšaubās, ka Latvijā tās lietotas arī bronzas laikmetā, bet acīmredzot maz.

Pārtikas krājumu bagātināšanā un daudzveidības vairošanā nozīmīga loma joprojām bija dabas produktu vākšanai. Nav nekādu šaubu par to, ka tāpat kā mūsu dienās, liela nozīme agro metālu perioda cilvēku uzturā bija meža ogām, sēnēm, riekstiem, dažādiem augiem, kas mūsdienās uzskatīti par ārstniecības augiem vai ieteikti uzturam (piemēram, liepu, pieneņu lapas u.c.). Pārtikas resursus papildināja ozolzīles. Tās uzturā lietotas Polijā, Vācijā, Anglijā, Krievijā, Vislas lejteces zemēs. Tieša liecība par zīļu izmantošanu uzturā var būt ozolzīļu (domājams, ceptu) ziedojuma atklājums Krimuldas Liepeņu II kapulauka uzkalniņā.

Ozolzīļu uzturvērtība ir tāda pati kā miežiem, turklāt tā nemazinās, zīles žāvējot.

7. tabula

1 kg miežu un ozolzīļu uzturvērtība (g)

	Mieži	Zīles	
		svaigas	žāvētas
Olbaltumvielas	65	24	–
Tauki	18	18	40
Bezslāpekļa vielas	625	325	610
Celuloze	12	40	50

Ozolzīles, tāpat kā sēnes, arī mežogas, varēja žāvēt un saglabāt ziemei. Žāvētie produkti uzturu dažādoja un padarīja to veselīgāku.

Pavardu tuvumā Vinakalnā un Ķivutkalnā lielā daudzumā atrasti gliemeņu (*Unio pictorum*) vāki, kas liecina par šo gliemeņu izmantošanu uzturā.

Visu saimniecības nozaru apskats rāda, ka cilvēku rīcībā agro metālu periodā bija samērā bagāta, jau daudzveidīga un veselīga pārtikas bāze. Tā nodrošināja iedzīvotāju skaita pieaugumu.

Līdz ar to auga teritorijas apdzīvotības intensitāte, radās arvien jaunas apmetnes. Ilgāku vai īsāku laiku apdzīvoto apmetņu tuvumā izauga lielāki vai mazāki kapulauki. Dzīvesvietu situāciju dabā noteica saimniecības nozaru specifiskās prasības.

Jau minēts, ka agro metālu periodā valdošais dzīvesvietu tips bija nocietinātās apmetnes – pilskalni (93. att.). Šī tipa dzīvesvietu rašanās saistīta ar ražotājsaimniecības attīstību. Attīstoties zemkopībai un lopkopībai, ieviešoties metālapstrādei,

cilvēku kopienām radās vērtību uzkrājumi: mājlopi, labība, arī metāla priekšmeti un zvērādas. Par šiem uzkrājumiem izraisījās cīņas – sākās laupīšanas kari. Lai savus uzkrājumus pasargātu, kā arī lai būtu droši par savu dzīvību, cilvēki no akmens laikmetam raksturīgām, atklātās vietās situētām apmetnēm pārgāja dzīvot dabisku šķēršļu sargātās vietās. Dzīvesvietām, vadoties no drošības apsvērumiem, izraudzījās grūtāk pieejamus, atsevišķi stāvošus morēnu paugurus ar stāvām nogāzēm (Ikšķiles Vinakalns,

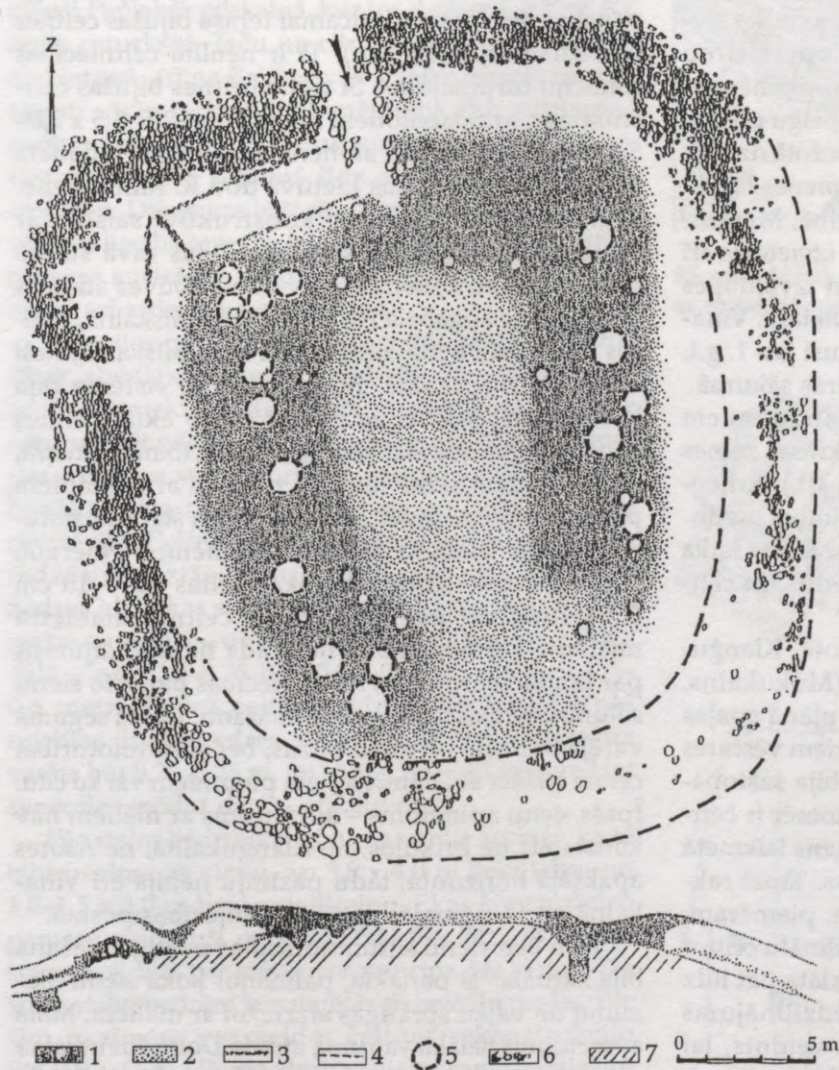

93. att. Nocietinātās apmetnes: 1 – "Gorodoks" pie Blaževičiem, 2 – "Gorodoks" pie Stanoviščiem

Rites Kņāvukalns u.c.), augstus morēnu grēdu galus (Klaņģukalns, Asote u.c.), arī vietas divu upju satekā (Daugmale, Koknese u.c.). Drošības pastiprināšanai cēla mākslīgus nocietinājumus, raka aizsarggrāvjus, uzbēra aizsargvaļņus un būvēja dažādas koka konstrukcijas. Bez drošības apsvērumiem nocietināto apmetņu (pilskalnu) ierīkošanai paredzētām vietām vajadzēja atbilst arī saimniecības pamatnozaru specifiskajām prasībām. Šo vietu tiešā tuvumā vajadzēja būt lopkopībai izdevīgiem dabiskiem zālājiem un

primitīvai zemkopībai izmantojamām vieglām augsnesm. Tāpat zīmīgs ir šo apmetņu novietojums pie ūdeņiem (zvejniecība) un, domājams, mežu masīvu tuvumā.

Plašākā Austrumeiropas mežu joslas apgabalā labi iezīmējas ne vien nocietināto apmetņu situācija dabā, bet arī līdzība apbūves plānojumā un pat apbūvē. Piemēram minēsim Ikšķiles Vīnkalnu (94. att.). Tur labi iezīmējas dzīvojamo un saimniecības celtņu josla (1), kas apņem pagalmu (2). Tad izdalās vaļņa un

94. att. Vīnkalna nocietinātās apmetnes apbūves plāns: 1 – tumšs kultūrslānis, 2 – pelēcīgs kultūrslānis, 3 – kameru koku trūdi, 4 – akmeņu krāvuma robeža, 5 – pavardu vietas, 6 – akmeņi, 7 – pamatzeme

nogāzes nostiprinājumu josla (3, 4), kā arī pavardu vietas un senākās apbūves paliekas – koka trūdi (6). Griezumā labi iezīmējas kultūrslānis un pamatzeme (7). Ikšķiles Vīnakalnā, arī Doles Ķivutkalnā pagalma rajonā nekonstatēja nekādas apbūves pēdas.

Pagalmā parasti mazāk intensīvs kultūrslānis, kurā nav konstatējami pavardi, tur arī maz atradumu. Domājams, tur risinājušās apmetnes iedzīvotāju sabiedriskās aktivitātes, darīti darbi, ko nevarēja veikt mazajos mājokļos, piemēram, gatavot laivas, darboties podniekiem u.c. Pagalmā briesmu brīdī varēja sadzīt ganāmpulku. Domājams, ka ziemas periodā tieši tur mitinājās mājlopi. Celtņu parādīšanās šādu apmetņu pagalmos, piemēram, Ķivutkalnā, attiecas uz to pastāvēšanas beigu posmu un skaidrojama ar nepieciešamību ierobežotā dzīvesvietā izmitināt skaitliski pieaugušās kopienas locekļus. Ikšķiles Vīnakalnā, Rites Kņāvukalnā, Margaskalnā u.c. konstatējams, ka apbūve jau izvietojās arī morēnu paugura pakājē. To norāda tur izveidojies kultūrslānis ar trauku lauskām un senlietām. Vīnakalnā šī iziešana uz kalna pakāji notikusi jau 1. g. t. pr. Kr., bet Kņāvukalnā – tikai mūsu ēras sākumā.

Celtņu joslu ap pagalmu iezīmē atradumiem bagātāks, parasti intensīvākas tumšas krāsas zemes slānis, pavardu vietas u.c. pazīmes (94. att.). Arheoloģiskajos izrakumos, izpētot celtņu rajonus un nocietinājumus, iegūtas ziņas, kas labi parāda tā laika ēku un nocietinājumu būves paņēmienus un celtniecības kā īpašas nozares attīstību.

Ēkas bijušas ovālas un apaļas (Asote, Kļāngukalns), bet lielākoties četrstūrains (Mūkukalns, Vīnakalns, Brikuļi u.c.). Dažāda veida plānā apaļas vai ovālas celtnes vairāk raksturīgas agriem vēstures posmiem, tomēr ziemeļu rajonos tās bija sastopamas pat nesenā pagātnē. Izplatītākas tomēr ir četrstūrains ēkas, kas konstatētas jau akmens laikmetā un kļūst dominējošas vēlākos periodos. Tāpat raksturīgas ir virszemes celtnes, kaut gan, piemēram, Brikuļos bijušas vairākas 0,5–0,8 m iedziļinātu celtņu vietas. Paplākas pilskalnā Kurzemē atklāta pat līdz 1 m iedziļināta celtne, bet neliels iedziļinājums konstatēts daudzkārt. Iedziļinājums veidots, lai celtņē labāk saglabātos siltums.

Ēku vietas apmetnēs iezīmē pavardi, bet Ķivutkalnā, tāpat arī Brikuļos tās norādīja māla klona

paliekas. Lietuvā 1. g. t. pr.Kr. dzīvesvietās konstatēti gan māla klona, gan arī akmens grīdojumi.

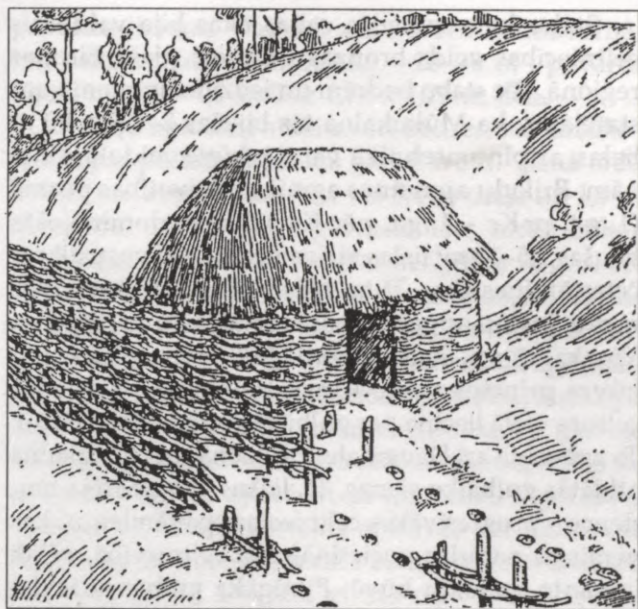
Ēku ilglaicīgums un to siltumnoturība bija atkarīga no sienu konstrukcijām. Šo rādītāju uzlabošana bijusi ēku celtniecības attīstības stimulētāja. Senāko ēku celšanas veidu rāda Mūkukalnā atsegtā celtne, kurai sienas veidotas pinumtehnikā. Norokot kultūrslāni, tur kādā nogāzes terasē konstatēja trīs stabu bedru rindas, kas norādīja nocietinājumu sētas vietu, un ovālu laukumu apņemošas stabu bedres, kas iezīmēja celtnes vietu. Citā vietā atsegtās pīta žoga paliekas deva pamatu ticamai terasē bijušas celtnes rekonstrukcijai (95. att.). Tā ir neolīta celtniecības tradīciju turpinājums. Šī veida celtnes bijušas četrstūrains, ar noapaļotiem stūriem, ap 2,5–3,5 x 3,0–5,0 m lielas. Līdzīgas akmens un bronzas laikmeta celtņu rekonstrukcijas Lietuvā dod R. Rimantiene. Mūkukalna celtne bijusi konstruktīvi saistīta ar senāko nocietinājumu sistēmu. Tādas savā starpā saistītas, stabu konstrukcijā veidotas būves atklātas Smoļenskas apgabala Novije Bateku pilskalnā, Troicac pilskalnā Piemaskavā u.c. Troicac pilskalnā, tieši tāpat kā Mūkukalnā, nocietinājumu sistēma bija konstruktīvi saistīta ar blakus esošo ēku. Celtnes konstrukcijas nesošie stabi bija 0,10–0,15 m diametrā, ierakti padziļi zemē un cieši noķīlēti ar plakaniem plienakmeņiem. Tāpēc šādas ēkas bija stabilas, noturīgākas par akmens laikmeta celtnēm, piemēram, Sārnatē konstatētām. Tur ēkas celtas no 6–10 cm (O celtne) vai pat 3–12 cm (Y celtne) diametra mietiem. Celtnes rajonā neatrada ne norādījumus par jumta veidojumu, ne arī liecības par pīto sienu siltumnoturības īpašu pastiprināšanu. Jumta segumā varēja būt zāle un koku mizas, bet siltumnoturībai celtne izklāta ar ādām, kādiem pinumiem vai ko citu. Īpašs sienu apmetums – apziedums ar māliem nav konstatēts ne Brikuļos, ne Kļāngukalnā, ne Asotes apakšējā horizontā, tādu pazīmju nebija arī Vīnakalnā un Daugmales agrākā celtniecības posmā.

Taču ēku sienu siltumnoturības paaugstināšana bija aktuāla. Tā panākta, palielinot koka sienu biežumu un baļķu spraugas aizziežot ar māliem. Māla apmetumus lielākā vairumā atrada Doles Ķivutkalnā daudzās vietās kultūrslāņa 1.–4. kārtā. Lielākā daļa apmetumu gan salauzta, saberzta, bet ir arī 20–30 mm biezi gabali. Šo apmetumu gabalu vienā pusē

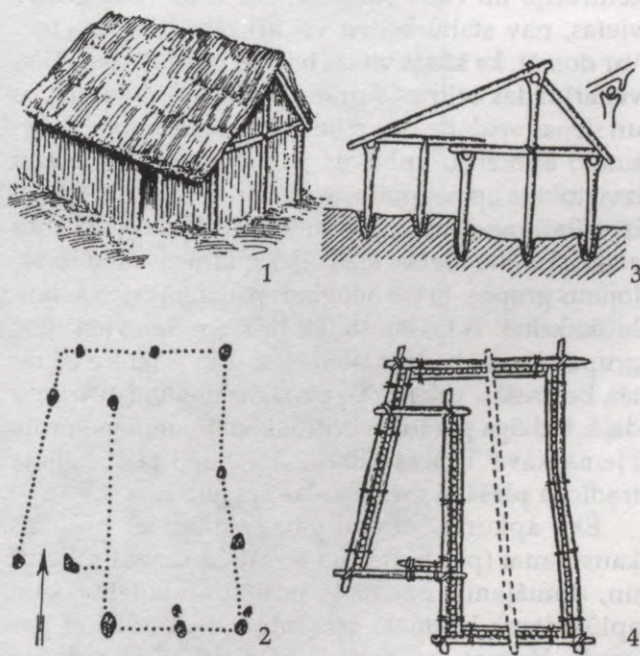
sīku zaru iespaidumi, bet ir arī iespaidumi no kokiem līdz 70 mm diametrā. Otrajā pusē saskatāmas gludinājuma pēdas, kas radušās, apmetumu gludinot ar plaukstu, ir arī dziļāki pirkstu iespaidumi. Apmetumu veids liecina, ka tie nāk no tādām stabu konstrukciju ēkām, kurām sienas vēl veidotas pinumtehnikā. Pēc tā, ka Ķivutkalnā pīta nocietinājuma sēta pastāvējusi līdz 1. g.t. pr.Kr. pirmā ceturkšņa beigām, var secināt, ka arī sienu apziešana ar māliem te ieviesusies jau apmetnes pastāvēšanas sākuma posmā. Ēku sienu māla apmetumi lielākā daudzumā atrasti Paplakas pilskalnā, kur tos datē ar 1. g.t. pr. Kr. trešo ceturksni. Taču ne citur Latvijā, ne Igaunijā, ne Lietuvā, arī ne Baltkrievijā šī laika celtnes tie nav atrasti. Acīmredzot šis paņēmieni ēku siltumnoturības pastiprināšanai Austrumbaltijā plašāk ieviesies mūsu ēras sākumā līdz ar guļbūvju plašāku izplatību. Daugavas lejtecē – Ķivutkalnā konstatētais var būt liecība tam, ka te – sava laika augsti attīstītā bronzas apstrādes centrā – plašāku sakaru rezultātā bijusi arī attīstītāka celtniecība.

Tiecoties pēc lielākas celtnes stabilitātes un drošības, stabilākām sienu konstrukcijām, domājams, senie celtnieki nonākuši pie stāvbūvēm. Tādu var rekonstruēt pēc atklājumiem Mūkukalnā. Tur iespējamu celtnes vietu norādīja melnāka mītņu zeme, blīvāka māla trauku lausku un arī senlietu koncentrācija. Celtnes vietu jau droši iezīmēja pamatradzēs izlauptās stabu bedres (96. att.: 2). Stabu bedres bija ēkas stūros un sienu vidusdaļā. To diametrs augšdaļā – no 0,2–0,3 līdz 0,35–0,60 m, apakšdaļā – no 0,20–0,25 līdz 0,22–0,26 m, dziļums 0,3–0,5 metri. Divos celtnes stūros bija taisnā leņķī saistītas dubultbedres. Bedrēs likto stabu diametrs varēja būt 0,20–0,25 m, tie rūpīgi noķīlēti, acīmredzot cenšoties veidot drošu, stabilu ēku.

Pēc stabu bedru izvietojuma varēja secināt, ka te bijusi celtnes ar vienu, ap 3,0 x 4,0 m lielu telpu un 1,0–1,5 x 3,0 m lielu priekštelpu. Ēkas konstruktīvo pamatu veidojuši masīvie stabi (96. att.: 3), bet to starpas pildītas pēc stāvbūves principa. Uz to norādīja starp stabu bedrēm konstatētās sīkbedrīšu rindas. Pēc šīm pazīmēm var veidot celtnes rekonstrukciju (96. att.: 1, 4). Tā tas darīts, piemēram, analizējot Novgorodas pilskalna celtniecību. Atradumi šīs celtnes vietā ļauj to datēt ar 1. g.t. pr. Kr. otro pusi.

95. att. Mūkukalna senākā apbūve – pīta aizsargsēta un ar to saistītā celtnes. J. Graudoņa rekonstrukcija

96. att. Mūkukalna stabu celtnes rekonstrukcija (J. Graudonis): 1 – ēka, 2 – stabu bedres celtnes vietā, 3 – celtnes karkass, 4 – sienu veidojums pēc stāvbūves principa

Stabu konstrukcijās celtas ēkas bija valdošais celtniecības veids bronzas laikmetā plašā Eiropas reģionā. Pēc stabu bedrēm un iedziļinājumiem konstatējams, ka Mūkukalnā tās bijušas 2–4,5 x 3,0 m lielas, ar pinumtehnikā vai stāvbūvē veidotām sienām. Brikuļu apmetnes agrajā apdzīvotības posmā (1. g.t. pr.Kr. – 1. g.t. pēc Kr. sākums) dominējošās bijušas 7,5–12 m² lielas virszemes stabu konstrukciju četrstūrains ēkas. Tā tas bijis plašā Austrumeiropas mežu joslas apgabalā. Tomēr atklājumi Ikšķiles Vīnakalnā un Doles Ķivutkalnā, konstatētais guļbūves princips vaļņu kameru būvē un pat vienas celtnes vietā liecina par guļbūves principa zināšanu. To apliecina arī Daugmales pilskalnā un Dievukalnā atklātās guļbaļķu sienas. Tā, liekas, ir vispārēja tendence – progresīvākos celtniecības paņēmienus, kas vispirms parādās nocietinājumu celtniecībā, vēlāk izmanto mājokļu būvē. Pilnīgāka guļbūvju ieviešanās saistāma ar dzelzs darbarīku – cirvju izplatīšanos mūsu ēras sākumā.

Zīmīgi vēl tas, ka aplūkojamās pieminekļos dažās vietās, kur ir pavardi, lielāka trauku lausku koncentrācija un citas pazīmes, kas it kā rāda celtnu vietas, nav stabu bedru vai arī tās izvietotas reti. Var domāt, ka šādās vietās bijušas jau guļbūves ēkas vai arī tādas celtnes, kurām stabi bijuši tikai stūros un sienas veidotas, starp tiem liekot guļkokus. Nocietināto apmetņu apbūves pamatprincips – celtnu izvietošana ap neapbūvēto pagalmu (94. att.). Pilnīgi izpētītājās apmetnēs, kur samērā droši konstatējamās atsevišķu ēku vietas, iezīmējas īpatnība – ēku izvietojums grupās. Tā tas noteiktos plakuma rajonos bijis Mūkukalnā. Tā tas konstatēts Brikuļos, kur viena ēku grupa situēta pa labi no ieejas, otra – pa kreisi no tās, bet trešā – vislielākā – plakuma dienvidaustrumu daļā. Līdzīga parādība celtnu izvietojumā novērota Piemaskavā Troicas pilskalnā – tātad tā ir kopēja tradīcija plašākā mežu joslas apgabalā.

Ēku apkurei, ēdienu gatavošanai, arī bronzas kausēšanai (par to liecina atrastie bronzas pilieni) un, domājams, pat māla trauku apdedzināšanai aplūkojamā laikmetā izmantoti tikai atklātie pavardi. Vismaz ne Baltijā, ne Baltijai pieguļošos apgabalos šī laika pieminekļos nav konstatētas tādas konstrukcijas, kas pieļautu domu par krāšņu eksistenci.

Pavardu izveidē vērojama liela dažādība – gan to izvietojumā celtnēs, gan izmēros, gan apdarē. To noteikušas ugunsdrošības intereses, racionālākas kurināmā sadedzināšanas iespēju meklējumi, kā arī celtniecības tradīcijas.

Ugunsdrošības apsvērumi noteikuši to, ka lielākā daļa dzīvesvietās konstatēto pavardu bijuši vairāk vai mazāk iedziļināti pamatzemē. Daugavas lejteces dzīvesvietās pavardi iedziļināti līdz 0,5 m, parasti apaļi, augšdaļā 1,0–1,5 m diametrā. To pamatā bijuši neregulāri salikti akmeņi. Ir arī nedaudz iedziļināti pavardi, ar akmeņiem tikai augšmalā. Iedziļinājums nodrošināja to, lai degošais materiāls, arī ogles, nejauši neaizveltos pie celtnes koka sienām un neizraisītu ugunsgrēku. Akmeņiem bija divi uzdevumi: 1) tie nodrošināja kaut nelielu vilkmi un veicināja kurināmā pilnīgāku sadegšanu, 2) tie akumulēja siltumu, pēc kurināmā izdegšanas ilgāku laiku uzturot telpā siltumu. Var domāt, ka ar akmeņiem izliktie iedziļinātie pavardi ir priekšteči iedziļinātajām akmens krāsnīm, kas jau visai izplatītas vēlā dzelzs laikmeta pieminekļos (Salaspils Laukskola, Ikšķile u.c.).

Jaunas, pirms tam Latvijā nezināmas pavardu īpatnības atklājās Brikuļu nocietinātās apmetnes izrakumos. Šajā apmetnē konstatēti pavisam 80 pavardi, un 60 no tiem bija savdabīgi – ar smilšu klonu un māla apmali (97. att.). Daļa pavardu iezīmējās ar zaļgani pelnainu klonu, bez jebkādam māla izmantošanas pēdām. Turpretī ar māla apmali aptverto pavardu klons sastāvēja no gaiši dzeltenām smiltīm, kas izdegot bija kļuvušas sārti oranžas. Šāda klona biezums varēja būt no 2 līdz 20 centimetriem. Sarkanā māla apmales bija ar noapaļotu, gludu virsmu, daudzos gadījumos saplacinājušās. Vidēji tās bija 8–15 cm platas, 2–7 cm augstas. Saglabājušās apmales rādīja, ka šie pavardi bijuši četrstūrains, četrstūrains ar noapaļotiem stūriem vai apaļi (97. att.).

Latvijā pavardi ar māla apmali zināmi vēl Madalānu pilskalnā, bet ārpus Latvijas – plašā Austrumeiropas mežu joslas apgabalā: Lietuvā (Nemenčine, Sokišķi), Baltkrievijā u.c. Pavardi ar māla apmali 1. g.t. pr. Kr. un 1. g.t. pēc Kr. izmantoti kā meža, tā mežastepju zonā. To izcelsmi saista ar Eiropas dienvidu eneolīta zemkopju celtnēs sastopamiem māla paaugstinājumiem ar šādu apmali. Tos uzskata par

kulta pavardiem, kur kurināta svētā uguns, bet mūsu aplūkotajās apmetnēs, arī Brikuļos, tos saista ar saimniecisko darbību. Gan, protams, pavardu daudzveidīgajā nozīmē nav noliedzama arī to kultiskā uztvere: mājas garu uzturēšanās vieta, saistīta ar senču kultu u.c.

Latvijā pavardiem ar apmali pārmantots no akmeņu laikmeta var būt smilšu–pelnu klons, bet apmales veidošana ir pārņemts elements, kas tomēr lielāku izplatību negūst. Brikuļu apmetnē konstatēts, ka apdzīvotības sākumā izmantoti abu tipu pavardi, bet pārsvarā tomēr bijuši pavardi bez apmales. Vēlāk, vairāk izmantojot pavardus ar apmali, pastāvējuši arī pavardi bez apmales. Domājams, ka apmalotie pavardi ieviesušies ap bronzas laikmeta vidū.

Pavardu analīze dažādās apmetnēs mudina domāt, ka to lielums ir saistīts ar celtnu platību, kurās tie veidoti. Brikuļos 7,5–12 m² lielās celtnēs pavardi pārsvarā bijuši no 0,7 x 0,5 m līdz 0,8 x 1,0 m, daļa – no 0,8 x 1,15 m līdz 1,2 x 1,2 m, savukārt Ķivutkalnā, kur konstatēto celtnu platība bijusi 10–30 m²,

pavardu lielums – ap 1,3 x 1,4 metri. Baltkrievijā, kur celtnu platība vēl lielāka – 20–30 m², pavardi bijuši no 1,1 x 1,1 m līdz 1,75 x 1,75 m lieli.

Brikuļu apmetnē atklātas arī bedres, kas uzlūkojamas par pārtikas līdzekļu glabātavām. Vienā tādā bedrē, kas zem celtnes bija vēl 0,4 m dziļa un 1,9 m diametrā, atrada zirga galvaskausu, meža cūkas apakšzokli, dažādu dzīvnieku nešķeltus nagus, arī māla podiņu, kaula kaltu un divus smaiļus, ko var uzskatīt par ziedošanu. Celtnu ziedojami atrasti daudzās mežu joslas dzīvesvietās, bet Latvijā tik agrā laikposmā tāds zināms vēl tikai Asotes pilskalnā, kur kopā atrada švīkāto keramiku, govju, zirga, aitas u.c. kaulus, arī suņa galvaskausu. Parasti šādi ziedojami ir lībiešu celtnēs Daugavas lejtecē un arī viduslaiku Rīgas ēkās.

Kaut arī vairākkārtējās apbūvēs un pārbūvēs celtnu vietas postītas, tomēr celtnu atlieku analīze ļauj secināt, ka attīstība virzās no vēl neolītiskās tradīcijas nesošām celtnēm ar pinumtehnikā veidotām sienām uz stabilākām, masīvākām, arī siltumnoturīgākām stāvbūvēm un, beidzot, guļbūvēm.

97. att. Pavards ar māla apmali (pēc A. Vaska)

Daudz vairāk ziņu iegūts par seno apmetņu nocietinājumu sistēmām. To izveidē izšķirama dabisku šķēršļu izmantošana un mākslīgu konstrukciju celšana. Kā jau minēts, nocietināto dzīvesvietu celšanai izmantoja tikai dabisku šķēršļu aizsargātas vietas: atsevišķi stāvošus morēnu paugurus ar stāvām nogāzēm (Ikšķiles Vīnalkalns, Rites Margaskalns, Kņāvukalns, Sventes Zamoks u.c.) vai arī augstus morēnu grēdu galus (Klaņģukalns, Brikuļi, Asote u.c.). Sevišķi izdevīgas vietas bija zemes mēles divu upju satekās, piemēram, Daugmale pie Varžupītes ietekas Daugavā, Koknese pie Pērses ietekas Daugavā u.c.

Lai pastiprinātu dzīvesvietas drošību, dabiskie šķēršļi papildināti ar mākslīgi celtām konstrukcijām. Aizsarg-sistēmu konfigurāciju noteica apmetņu topogrāfija, jo šīs sistēmas parasti veidoja mazāk drošā, vieglāk pieejamā apmetnes pusē. Tā, piemēram, Daugmales apmetnei uz augstā zemesraga divu upju satekā aizsargsistēma celta lokveidā tās dabisku šķēršļu nesargātajā dienvidu galā. Tāpat tas darīts Asotē, Klaņģukalnā u.c. Morēnu pauguros Vīnalkalnā, Sventes Zamokā, Sakaiņu pilskalnā, arī Kivutkalnā nocietinājumu sistēma apjozusi apmetni gredzenveidā.

Baltkrievijā novērots, ka dažās vietās, ierīkojot jaunas apmetnes, dabiskie šķēršļi ar mākslīgi celtām konstrukcijām nav papildināti. Latvijā turpretī, liekas, pārmantojot neolīta tradīcijas, aizsargsētas celtas jau nocietināto dzīvesvietu eksistences sākumā. Par to liecina Mūkukalnā, Brikuļos un Vīnalkalnā zem agrākā kultūrslāņa atklātās primitīvo nocietinājumu – pinumtehnikā veidotu sētu paliekas – stabu bedru rindas (98. att.: 1). Latvijā pētītajās nocietinātajās apmetnēs konstatēts, ka nocietinājumu sistēmas veido aizsargvaļņi, aizsarggrāvji un dažādas koka, akmeņu un māla papildu konstrukcijas.

Kā minēts, pārņemot akmens laikmeta celtniecības tradīcijas, senākā nocietinājumu sistēma bijusi stabu konstrukcijā veidota pīta sēta. Tāda konstatēta Brikuļos, kur šādu nocietinājumu vietu norādīja 40–60 cm diametrā stabu bedres 1–2 m attālumā cita no citas. Te, domājams, bijis stabos balstīts žogs ar zaru pinumu. Ļoti labi to konstatēja Mūkukalnā, kur pīta žoga vietu norādīja stabu bedru rindas (98. att.: 1).

Stabu bedres dažādās nogāzes vietās bija atšķirīgā attālumā cita no citas: 0,25–0,35 m, 0,5–0,7 m un pat ap 1 metru. Bedres stiepās divās, pat trīs kalna malai

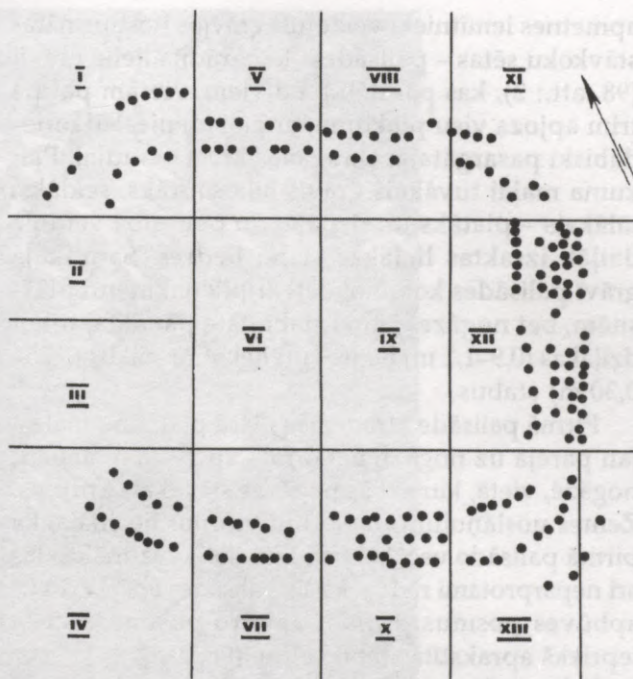
98. att. Senākās nocietinājumu pēdas Mūkukalnā: 1 – agrāko nocietinājumu stabu bedres, 2 – palisāžu vietas – grāvji, 3 – kultūrslāņa griezums

paralēlās rindās. Varēja vērot, ka tur, kur nogāze bija stāvāka, stabu bedres bija divās rindās, lēzenākās vietās – trīs rindās. Tur stabu bedres bija tuvāk cita pie citas, to diametrs mazāks, t.i., tajās bijuši tievāki stabi. Bedru rindas stiepās 1,0–2,5 m attālumā viena no otras. Atsevišķu bedru diametrs 0,18–0,35 m, to dziļums – 0,3–0,6 metri. Viss liecināja, ka, veidojot noturīgas, spēcīgas nocietinājumu sētas, labi novērtēts vietas reljefs, attiecīgi izvēloties stabu lielumu un attālumu starp tiem. Bedrēs stabi bija rūpīgi noķīlēti ar plakaniem plienakmeņiem. Šī nocietinājumu sistēma nepārtrauktā puslokā apņēma visu Mūkukalna ziemeļu pusi, ar galiem pieslēdzoties Daugavas krasta kraujai.

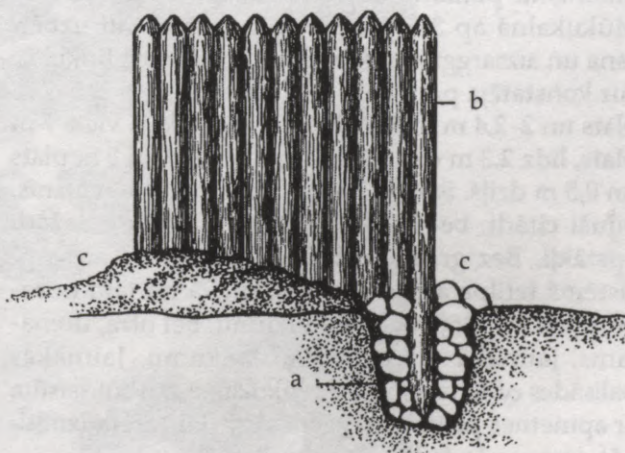
Pīta žoga paliekas atsedza arī Asotes pilskalnā. Ķivutkalnā šādu nocietinājumu pastāvēšanu norādīja divas–četras paralēlas stabu rindas (99. att.). Te lielāks stabu bedru rindu skaits bija apmetnes austrumu malā, kur tā robežojās ar pārējo augstieni. Apmetnes ziemeļu malā gar Daugavas krauju bedru rindas bija 1,7–2 m, dienvidu malā – ap 2,0 m atstatu viena no otras. Bedru savstarpējie attālumi arī bija nevienādi – no 0,4 m līdz pat 1,0–1,2 m, to diametrs 0,3–0,5 metri. Stabu diametrs varēja būt 0,15–0,25 metri.

Mūkukalnā un Brikuļos konstatēta cita veida nocietinājumu – stāvkoku sētas – palisādes eksistence (100. att.). Mūkukalnā agrāko palisādi konstatēja kā konstruktīvi saistītu elementu ar otru elementu – mazo akmeņu krāvumu. Samērā kompakts akmeņu krāvums nepārtrauktā joslā lokveidā apņēma visu Mūkukalna ziemeļu pusi. No 2,5 līdz 4,0 m platais krāvums stāvākās nogāzes vietās blīvāks, lēzenākās vietās mazāk blīvs, lejasmalā biežāks, uz augšu plānāks. Gar krāvuma lejasmalu, kas nokrauta rūpīgāk, stiepās grāvis. Tās bija 0,35–0,40 m plats, 0,25–0,35 m dziļš. Tajā bijusi nostiprināta stāvkoku sēta, bet augšpus tās akmeņu krāvums veidots nogāzes līmeņa pacēluma nostiprinājumam. Tas pārklāja agrākās – pinumtehnikā veidotās sētas rajonu, t.i., bija jaunāks, masīvāks, tātad arī spēcīgāks nocietinājums, kas, tāpat kā agrākā sēta, apjoza visu apmetnes ziemeļu daļu, ar galiem pieslēdzoties Daugavas krasta stāvajai kraujai.

Šo divu aizsargsistēmu situācija un ar tām saistītie atradumi liecina, ka Mūkukalna agrākajā apdzīvotības posmā – 1. g.t. pr. Kr. pirmajā pusē

99. att. Ķivutkalna senāko nocietinājumu iezīmējošās stabu bedru rindas

100. att. Palisāde: a – grāvis, b – stabi, c – akmeņi un zemes uzbērums sētas nostiprināšanai

iedzīvotāji celtnes izvietojusi galvenokārt no vējiem pasargātā ziemeļu nogāzē. Turpretī otrajā apdzīvotības laikā – 1. g.t. pr. Kr. otrajā pusē acīmredzot lielākai drošībai mītnes sakoncentrētas plakumā. Nocietinājumiem, izmantojot apgūto pieredzi,

apmetnes iemītnieki veidojuši grāvjos nostiprinātas stāvkoku sētas – palisādes. To parādīja lielie grāvji (98. att.: 2), kas paralēli pa diviem, vietām pat pa trim apjoza visu plakumu, ar galiem pieslēdzoties dabiski pasargātajai Daugavas krasta kraujai. Plakuma malai tuvākais grāvis bija šaurāks, seklāks, tālākais – platāks un dziļāks. To patiesībā veidoja dziļāk izraktas lielākas stabu bedres. Šaurākajā grāvī palisādes koki noķīlēti ar plienakmeņu plāksnēm, bet nogāzes rindā stabilitāte panākta, rokot dziļākas (0,9–1,1 m) bedres un liekot resnākus (0,25–0,30 m) stabus.

Pirmā palisāde atradusies plašā plakuma malā – jau pārejā uz nogāzi, bet otrā – ap 1–2,5 m atstatu nogāzē, vietā, kur sākās nogāzes stāvākais kritums. Zemes noslāņojums laukumu profilos liecināja, ka pirmā palisāde vecāka, nogāzē esošā – jaunāka. Tas arī nepārprotami rādīja, ka šīs palisādes iezīmē divus apbūves posmus, turklāt ar otro posmu jāsaista iepriekš aprakstītā stabu celtne (96. att.).

Vaļņa celšana sākta ar lielā akmeņu krāvuma veidošanu pāri zemāk situētam palisādes rajonam, lai tā paplašinātu plakumu un radītu valnim stipru līmenisku pamatu. Tas bija saistīts ar pārbūvēm Mūkukalnā ap 3.–4. gadsimtu. Agra vaļņu uzbēršana un aizsarggrāvju rakšana labi redzama Brikuļos. Tur konstatēja pat divus grāvjus. Ārējais bijis 5–7 m plats un 2–2,4 m dziļš, iekšējais – platākajā vietā 7 m plats, līdz 2,3 m dziļš, šaurākajā vietā tikai 2 m plats un 0,5 m dziļš. Sākotnējie grāvju izmēri, domājams, bijuši citādi, bet laika gaitā tos mainījuši dažādi apstākļi. Bez grāvjiem Brikuļu apmetnes aizsarg-sistēmā ietilpa arī palisādes. Senākā no tām norobežojusi ap 1350 m² lielu laukumu, bet otra, domājams, jaunākā – ap 2000 m² laukumu. Jaunākās palisādes celšana, tāpat kā Mūkukalnā, varbūt saistīta ar apmetnes platības palielināšanu, lai varētu izmitināt pieaugušo iedzīvotāju pulku.

Citās apmetnēs nekonstatēta ir torņveida celtne Brikuļos, kas veidota stabu konstrukcijā. Zem tās atklāta bedre ar ziedojumu, kas, domājams, iezīmē centienus aizsardzības nolūkā izmantot maģiskus līdzekļus.

Klaņģukalnā un Ķivutkalnā aizsargvaļņu noturības pastiprināšanai to pamatā krautas paralēlas akmeņu rindas (101. att.). Vīnakalnā un Ķivutkalnā

vaļņu kodolā iebūvētas koka kameras (101. att.: 2). Kameras celtas, liekot baļķus un apziežot tos ar māliem. Līdz 1,2 m augstās kameru sienas veidotas, pamīšus liekot baļķus un mālus. Aizsargsistēmas dienvidrietumu stūrī 1,2 m augstās kameras bija ap 3,5 x 2,4–2,6 m lielas. Tām līdzās uz plakuma pusi atradušās mazākas kameras, tikai 0,85 m augstas. Pār šīm kamerām, kas pildītas ar apkārtnei raksturīgām pelnveida smiltīm, veidots smilšu uzbērums, kas nostiprināts, vaļņa virsmu pārklājot ar mālu kārtu. Ķivutkalnā ar māliem bija noklāta arī vaļņa pamatnei pieguļošā kalna nogāzes daļa. Tur ziemeļu nogāzē zem mālu klājuma atklājās akmeņu segkrāvums. Tas sedza nogāzes augšdaļu un valni ap 1,7 m augstumā (102. att.). Griezumā atklājās, ka segkrāvumā (103. att.) katras augstākās kārtas akmeņi pavirzīti uz plakuma pusi, tā arī bez saistvielas panākot stabilitāti. Vīnakalnā šāds segkrāvums bija pat 4 m augsts (104. att.). Tas arī bija pārklāts ar māliem, lai novērstu izskalošanu un akmeņu nobrukumus.

Sarežģītāka aizsargsistēma, apvienojot zemju vaļņu uzbēršanu ar dažādām koka konstrukcijām, celta Lielvārdes Dievukalnā.

Nocietinājumu sistēmu apskats liecina, ka senajiem celtniekiem jau agro metālu periodā bijuši pazīstami visi celtniecības paņēmieni un materiāli, kas izmantoti pat vēlā dzelzs laikmeta pilskalnu nocietinājumos.

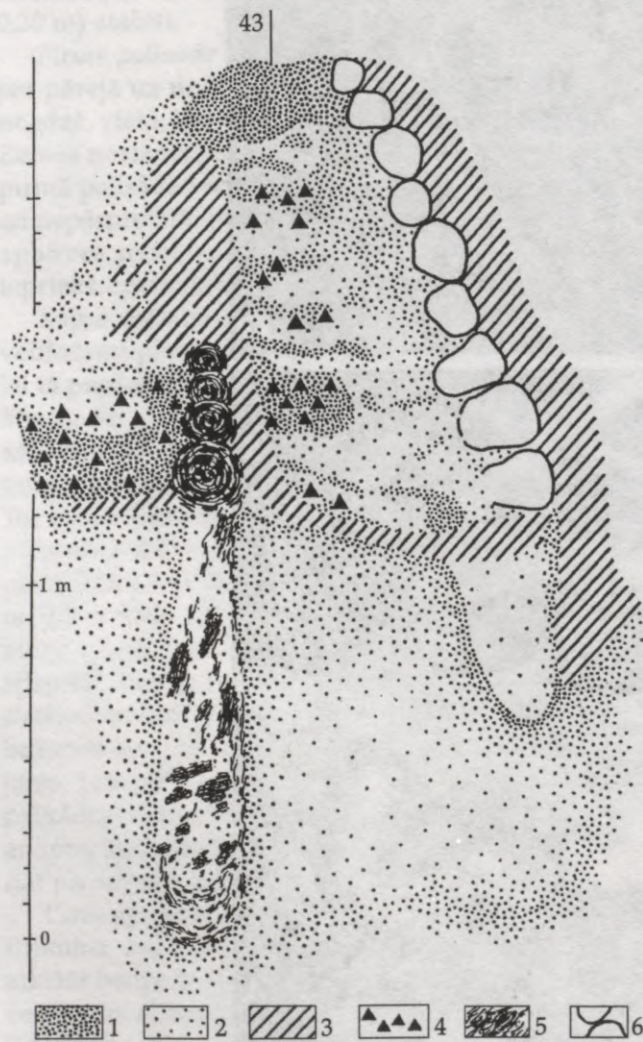
Nozīmīga no drošības viedokļa bija apmetņu ieeju izveide. Diemžēl pilnīgi droši to raksturot nevar. Brikuļu apmetnes senākās palisādes pastāvēšanas laikā ieeja bijusi 2,5–3,0 m plata. Ceļu pie tās no abām pusēm sargājis stabu žogs. Tāds norobežojums turpinājies arī aiz vārtiem, kur žoga funkcijas izpildīja abpus ieejai celtu ēku sienas. Ķivutkalna apmetnes pastāvēšanas beigu posmā ieeja atradusies grūti pieejamā pilskalna ziemeļrietumu stūrī un izveidota līklocī starp diviem zemes vaļņiem. Ieejai noteikti bijuši kādi vārti, bet par to izveidi nav nekādu liecību.

Vēl jāpiemin, ka pētītajās apmetnēs atklāti veidojumi, kas būtu saistīti ar tuvāk nenoskaidrojamām kulta tradīcijām. Jau minēts, ka Brikuļos zem torņveida celtnes atklājās bedre, kurā atrada cilvēka apakšdelma kaulu un pirkstu falangu kauliņus, kas uzskatāmi par

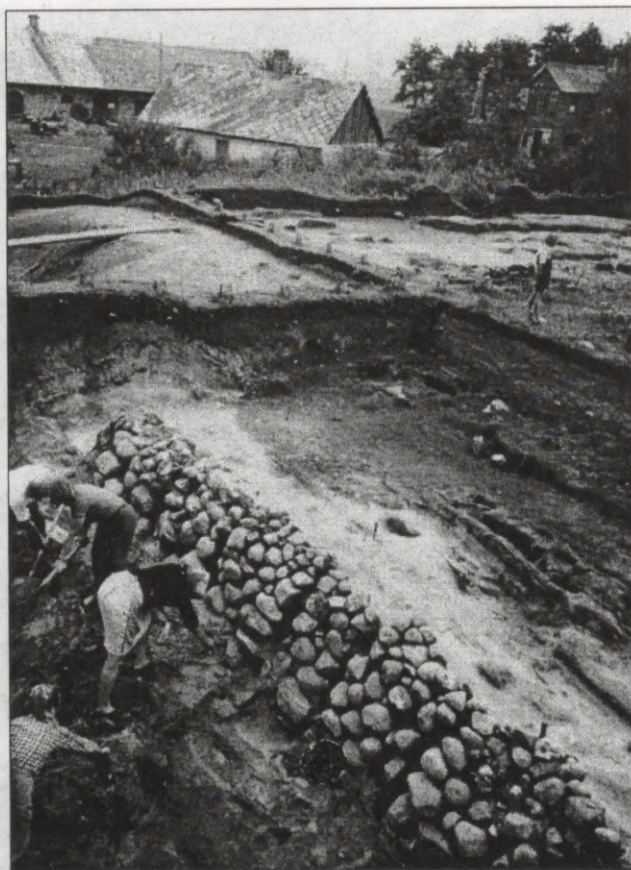

101. att. Aizsargvaļņa pamati Ķivutkalnā: 1 – paralēlas akmeņu rindas, 2 – valnī celtas kameras, baļķu starpas pieziežot ar māliem

ziedojumu, acīmredzot ticot tā maģiskajam sargāšanas spēkam. Ķivutkalnā uzmanību saistīja īpatni, no baltām smiltīm un māliem veidoti objekti. Uz pamatzemes – pirmatnējās augsnes apaļā, diametrā 1,8 m lielā laukumā bija noklāta 0,03–0,05 m bieza mālu kārtā, virs tās diametrā 1 m liela, 0,15 m augsta baltu smilšu kaudzīte, tad atkal 0,03–0,05 m bieza, mālzemi saturoša, blīva segkārtā, kas veidojusi sfērisku kukuli. Virs tā ap 0,10 m bieza balto smilšu kārtā, tai pāri 0,05–0,07 m bieza mālu segkārtā, tad smiltis un vēlreiz 0,10–0,12 m bieza mālu segkārtā. Vēl sarežģītāka konstrukcija bija

102. att. Ķivutkalna vaļņa griezumā: 1 – tumšs kultūrslānis, 2 – gaiša zeme – smiltis, 3 – māli, 4 – pelni, 5 – balķu trūdi, 6 – akmeņi

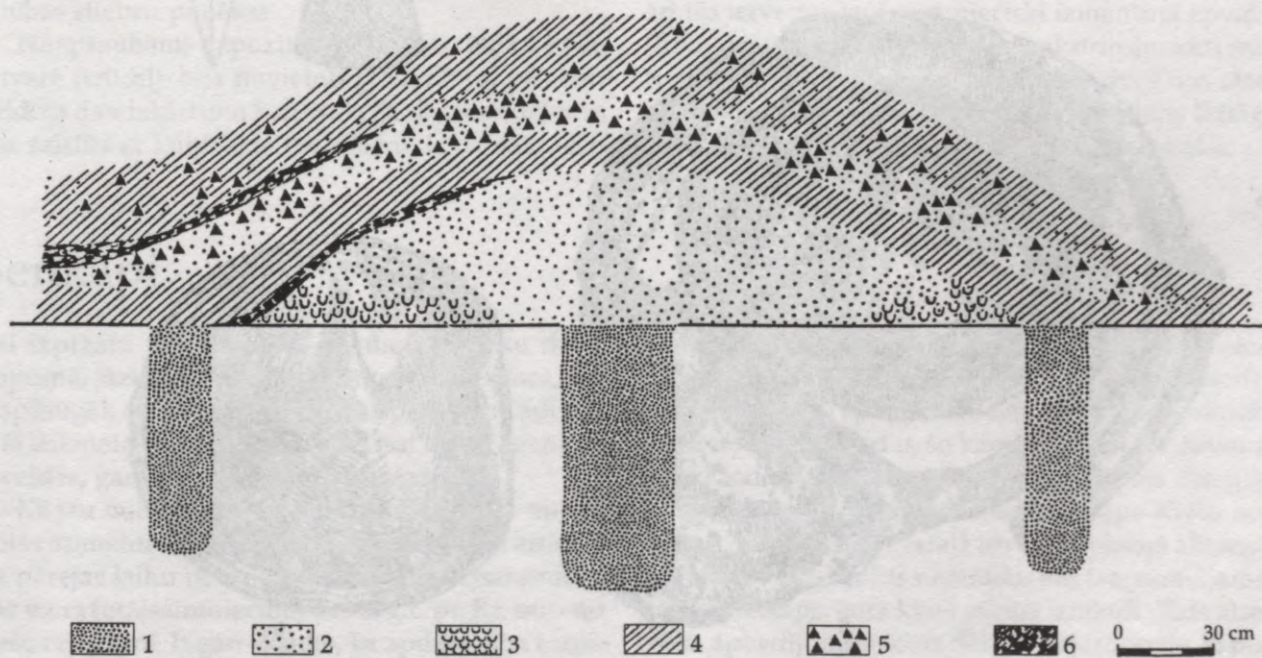
103. att. Akmeņu segkrāvums Ķivutkalnā

citā laukumā (105. att.). Pēc attīrīšanas tā parādījās kā 1 m augsts un 3 m diametrā liels sfērisks pauguriņš. Griezumā atklājās, ka objekts veidots uz pamatzemes. Zem tā bija zivju atkritumu slānis, kas objekta rajonā daļēji pārrakts. Konstrukcijas centrā ap 1,0 m diametrā liela, 0,5 m augsta, sfēriska gaišu smilšu kaudzīte, virs tās plāna deguma kārtiņa un mālu segkārtā. Tad sekoja visu objektu pārklājoša smilšu-pelnu kārtā, kurai vienā pusē degums, un visam pāri mālu segkārtā. To visu noņemot, atklājās trīs (stabu?) bedres: centrā esošajai diametrs 0,38 m, abām malējām – 0,20 m, pamatzemē tās ieraktas 0,7–0,8 m dziļi.

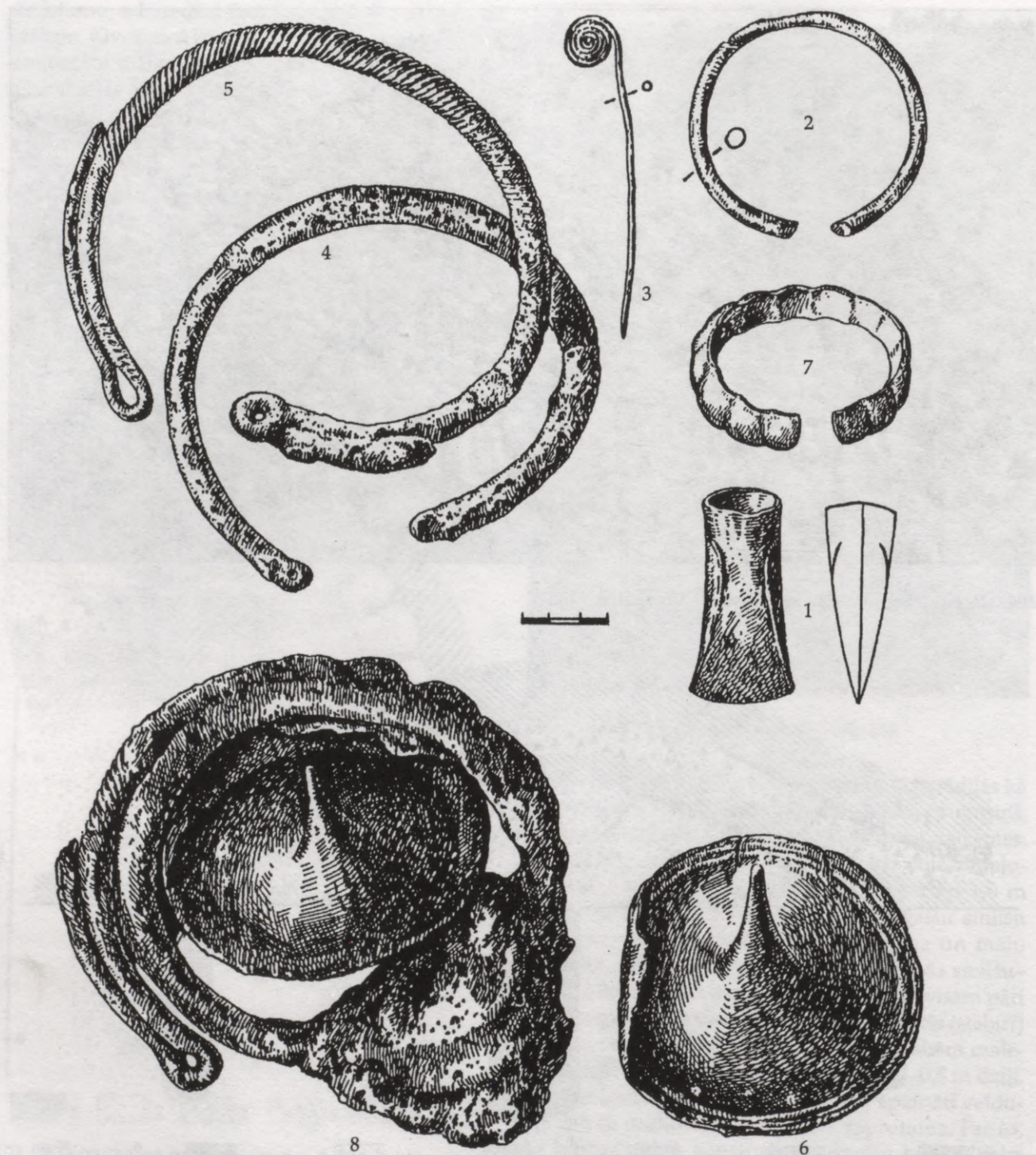
Nav šaubu, ka šīs konstrukcijas ir apzināti veidotas, bet to praktiskā nozīme nav saprotama. Par to, ka līdzīga veida konstrukcijai varētu būt kultiska nozīme, liecināja atklājums plakuma dienvidrietumu rajonā. Tur pēc kultūrslāņa augšējā horizonta

104. att. Nogāzes akmeņu segkrāvums Vinakalnā

105. att. Kulta konstrukcijas Ķivutkalnā: 1 – tumšs kultūrlānis, 2 – gaišas smiltis, 3 – zivju atkritumi, 4 – māli, 5 – pelni, 6 – ogles

106. att. Ķivutkalna depozi. 1. depozi: 4, 5 – kaklariņķi, 6 – tutuls, 7 – aproce, 8 – neatdalīts komplekts; 2. depozi: 1 – uznavas cirvītis (bojāts), 2 – apaļloka aproce, 3 – spirālgalvas rotadāta

noņemšanas ap 0,70 m dziļumā atsedzās ap 5 m² liels mālzemes klājums. Kara laika tranšeja to bija sadalījusi divās daļās. Tranšejas malā varēja redzēt, ka mālzemes veidojumā ir vairākas mālzemes kārtas ar dažāda rakstura starpslāņiem. Izdarot griezumus, noskaidrojās, ka ap 1 m biežajā veidojumā ir 10–12 atšķirīgas kārtiņas: pamatā virs iepelēki baltajām smiltīm stiepijas 0,05–0,07 m bieža tumšas zemes kārtā, virs tās 0,25–0,28 m biezs brūns, ar organiskām vielām bagāts zemes slānis, tad 0,08 m – tumšā mītņu zeme, 0,07 m – māli, 0,12 m – tumšā zeme, 0,10–0,11 m – smilšu–pelnu jaukums, 0,08 m – tumšā zeme, 0,02–0,04 m – māli, 0,08–0,10 m – tumšā zeme un visam pāri mālzemes klājums. Konstrukcijas centrā no augšas uz leju labi izšķiramas bija astoņas kārtas. Astoto – mālzemes kārtu norokot, zem tās atklājās devītā – tumšas zemes kārtā. Zem tās savukārt gaiši pelēka pelnu–smilšu kārtā. To patīrot, zemāk atklājās plāna trūdu kārtiņa, kas sedza “kukuli” – vienkopus saliktu, daļēji kusušu bronzas priekšmetu grupu. Tas nosaukts par Ķivutkalna pirmo bronzas priekšmetu depozītu (106. att.). Depozīts atradies 1,60–1,68 m dziļumā pavarda pelnos, kas saturēja arī degušus labības graudus un zāļu vai labības stiebru paliekas.

Neapšaubāmi depozīta priekšmeti, salikti kādā ietvarā (trūdi!), bija novietoti pavardā un pēc tam veidota daudzkārtainā konstrukcija. Tas ir ziedojums, kas saistīts ar kultiskām izdarībām. Ir pamats seci-

nāt, ka aplūkoti objekti ir kulta konstrukcijas. Šīm konstrukcijām ir zināma līdzība ar kulta bedrēm Reznu kapulaukā, kur tāpat konstatēts dažādu zemes kārtu salikums, tikai bedrē.

Nocietināto apmetņu teritorija, to apbūves plānojums, celtniecībā izmantotie materiāli un konstatējamie daudzveidīgie darba paņēmieni liecina, ka Latvijā celtniecības attīstība bijusi vienā līmenī ar citos Eiropas apgabalos 1. g.t. pr.Kr. vērojamo. Dažās jomās (guļbūves principa zināšana, sienu siltumnoturības paaugstināšana, apziežot tās ar māliem) var saskatīt pat augstāku līmeni salīdzinājumā ar tuvākām kaimiņu teritorijām.

Kaut aplūkojamā periodā dominējošais dzīvesvietu tips bija nocietinātās apmetnes, visā periodā turpināja pastāvēt arī nenocietinātās dzīvesvietas. Tādas bija Lubāna zemienē, kur arī agro metālu periodā turpinājās apdzīvotība dažās vēl akmens laikmetā radušās apmetnēs (Lagaža u.c.). Vismaz 1. g.t. pr. Kr. apdzīvotība konstatējama Ludzas raj. Kivtu apmetnē, Cēsu raj. Priekuļu Kalnapiļās, Daugavpils raj. Kristapēnos, Balvu raj. Nauduševā u.c.

Vēlākā laikā šo apmetņu kultūrslēnis postīts ar jauna tipa pieminekļiem (Kivtos ar kapulauku) vai arī tās ietvertas lauksaimnieciski izmantotā apvidū (Kalnapiļās), tāpēc to tuvākam raksturojumam materiālu trūkst. Bet keramika, akmens cirvji u.c. atradumi liecina, ka saimniecības raksturs bijis līdzīgs tam, kādu rāda nocietināto apmetņu materiāli.

Senkapi

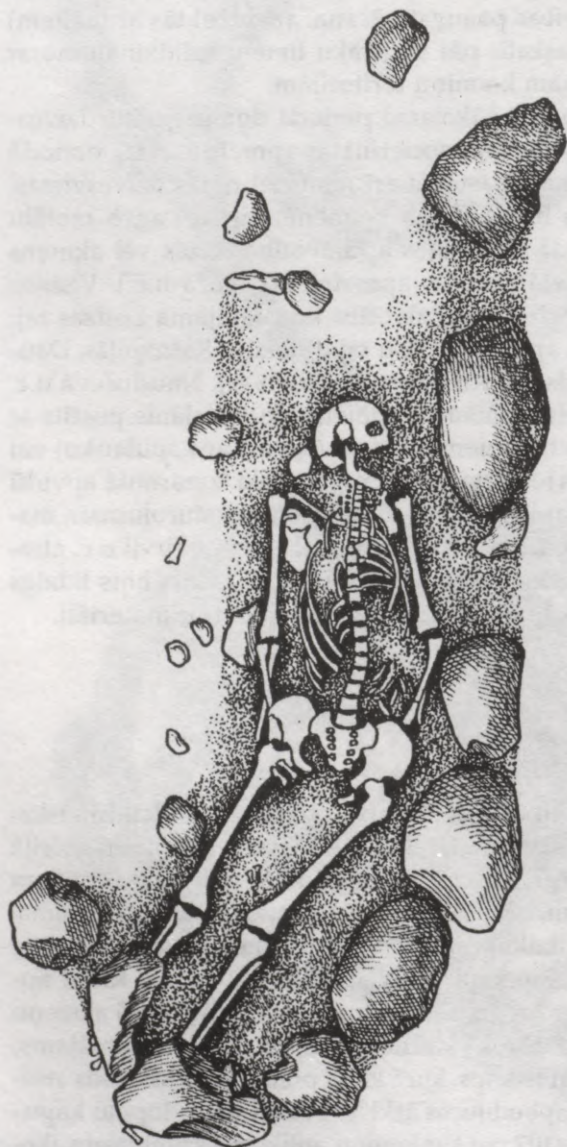
Lai izprastu agro metālu laikmeta cilvēku dzīvi kopumā, jāzina arī garīgās kultūras izpausmes, kas vispilnīgāk atklājas apbedīšanas paražās. Kādi tad ir šī laikmeta kapu veidi? Tie ir visai dažādi gan pēc izveides, gan pēc apbedīšanas paražām.

Kā jau minēts, nav zināmas cilvēku ilgāk apdzīvotas apmetnes, nav zināmi kapulauki, kas attiecas uz pārejas laiku no dominējošās savācējsaimniecības uz ražotājsaimniecību, t.i., 2. g.t. pr. Kr. otro un trešo ceturksni. Ir gan skaidrs, ka apdzīvotība turpinājās dažās neolīta dzīvesvietās, ka šī laika apbedījumi tāpēc meklējami neolīta kapulaukos. Bet tur

jaunās tradīcijas neizdalās tik krasi, lai skaidri saskatītu atšķirības. Izteiktas domas, ka Latvijas teritorijā atrastie laivascirvji vismaz daļēji nāk no sapostītiem kapiem, bet, ja tā arī ir, šo kapu izveide nav zināma. Ar šo laiku varbūt datējami dažās vietās atsegtie atsevišķie kapi. Tāds, iespējams, ir kaps Kivtu apmetnē. Tur gan 2,0 m garajā un 0,6 m platajā akmeņu šķirstā cilvēka kaulus neatrada, bet tas, domājams, bijis skeletkaps, kurā kauli pilnīgi iznīkuši. Tāds atsevišķs apbedījums atklāts Sēlpils Lejasdopeļu kapulaukā (107. att.). Akmeņu aplikumā saliektajam skeletam piedevas nekonstatēja. Uz aplūkojamo pārejas

periodu varbūt attiecināms uz sāniem saliektā stāvoklī apbedītais, ko atklāja Reznu kapulaukā zem 4. uzkalniņa (108. att.). Te vērojamas auklas keramikas kultūras tradīcijas, kas krasi atšķiras no uzkalniņos novērotajām.

Plašāki kapulauki ar lielāku apbedījumu skaitu parādās tikai 2. g.t. pr.Kr. pēdējā ceturksnī, varbūt pat trešā ceturkšņa beigās. Tie dažādos apgabalos ir atšķirīgi, rādot atšķirības atsevišķu novadu kultūrā.

107. att. Kaps pie Lejasdopelēm

108. att. Uz sāniem saliekts apbedījums Reznu kapulaukā

Senākie aplūkojamā laika kapulauki ar lielāku apbedīto skaitu ir līdzenie kapi. Pagaidām tādi ir zināmi pie Daugavas un Lielupes baseinā (83. att.: 5). Raksturīgi, ka visi šie kapulauki atrodas tiešā ūdeņu tuvumā, bet ir situēti augstākās apvidus vietās. Tā Doles Ķivutkalna kapulauks atradies augstā, sausā, smilšainā vietā Daugavas krastā (109. att.: 1). Sausās, smilšainās vietās iekārtoti arī citi šī tipa kapulauki. Līdzīgas vietas savām apmetnēm 2. g.t. pr. Kr. beigās – 1. g.t. pr. Kr. izvēlējušās lopkopju–zemkopju kopienas. Šāda vienādas situācijas izvēle dzīvesvietām un kapulaukiem var liecināt par to, ka tolaik cilvēkiem bija izveidojies priekšstats par dzīvo un mirušo pasaules vienotību.

Dažos līdzenajos kapulaukos, piemēram, Ziedoņskolā, atsegti tikai nedaudzi apbedījumi, bet Ķivutkalnā, kur īpatnos apstākļos apbedījumi bija labi saglabājušies, kapulauks izpētīts pilnīgi. Ķivutkalna kapulauks atklājās zem 1,6–3,0 m bieza nocietinātās apmetnes kultūrslāņa, tāpēc tur bija izcili labi saglabājušies skeleti un pilnībā varēja noskaidrot apbedīšanas pozas. Pēc apmetnes kultūrslāņa noņemšanas pirmatnējās augsnes slānī kapa bedres skaidri iezīmējās kā balti smilšu laukumi (109. att.: 2).

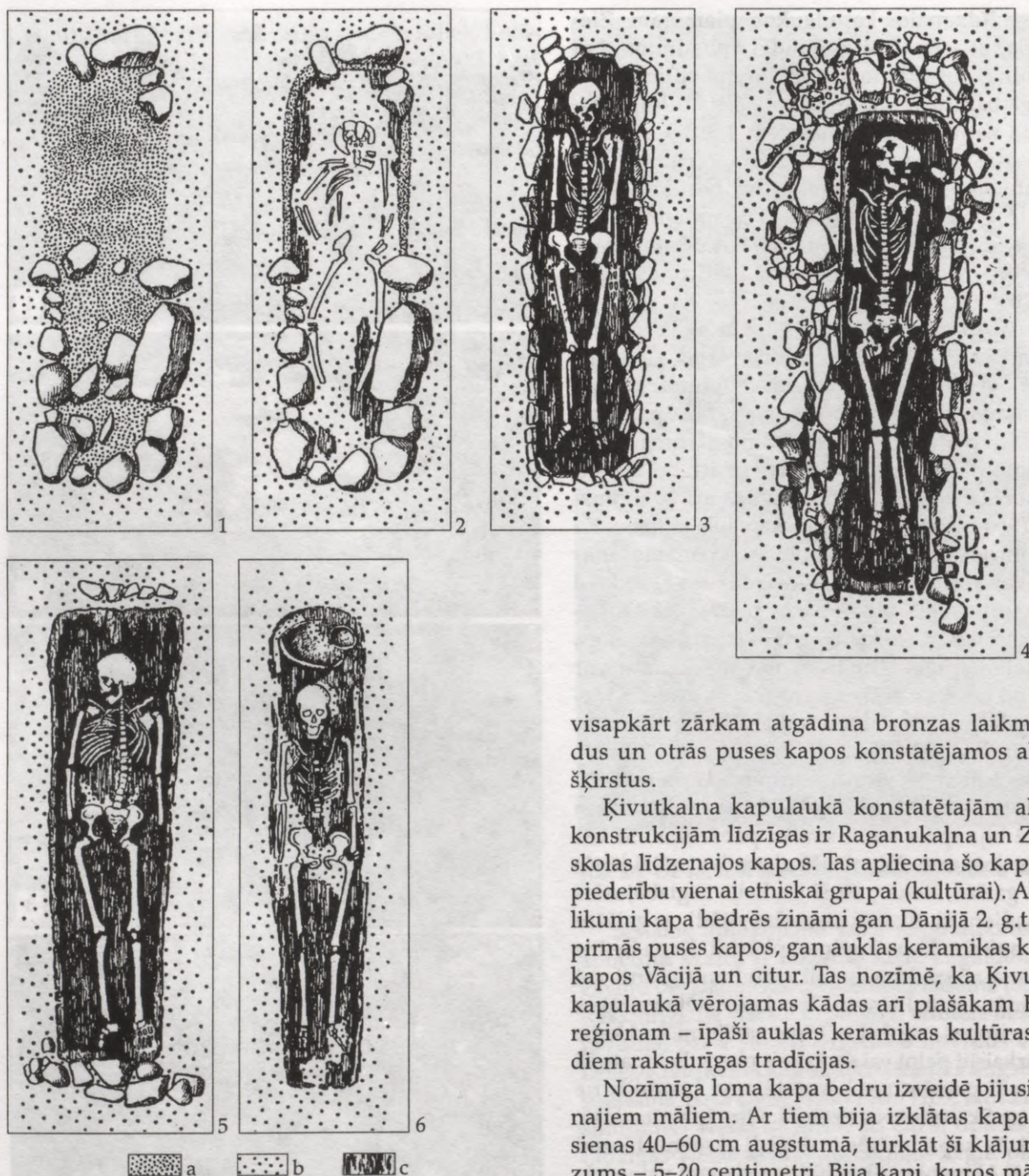
Mīrušie guldīti no 0,50 līdz 1,2 m dziļās bedrēs ozola bluķa zārkos. Visumā gan vērojams, ka bedru dziļums nav saistīts ne ar mirušo augumu, ne dziļumu. Kapa bedres – četrstūrains, ar noapaļotiem stūriem. To platums – ap 1/2–1/3 no garuma.

Pamatā mirušie glabāti nededzināti, bet Ķivutkalnā bez 238 skeletkapiem atsedza arī 20 ugunskaļus. Pēc visa spriežot, ugunskaļi bija jaunāki. Ka paraža mirušos dedzināt kapulauka izmantošanas laikā tikai aizsākusies, var liecināt tas, ka daļai ugunskaļu raktas tādas pašas bedres kā skeletkapiem, arī izdegušie kauli bērti tādos pašos zārkos, kādi skeletkapiem. Par tradīcijas aizsākumu var liecināt arī tas, ka vairākos ugunskaļos skeleti sadeģuši nepilnīgi, dažos degušie kauli nobērti anatomiskā kārtībā (109. att.: 3, 4).

Ar dažādiem ticējumiem saistāma kapu izveide. Tā ļoti interesanti ir tas, ka 115 kapa bedrēm zem apbedītā bija īpašs baltu smilšu pabērums. To var saistīt ar ticējumu, ka mirušā aizsauls mājai jābūt tīrai un gaišai. Liekas, ka šī tradīcija saglabājusies līdz mūsdienām, tikai tā izpaužas citādi: ar gaišām smiltīm apkaisa kapa kopiņu apkārtni. Kapa bedru izkaisīšana ar smiltīm, smalkgraudainu granti vai sasmalcinātiem, baltiem māliem konstatēta vairākos Austrumeiropas apgabalos. Ir pat gadījumi, kad kapa bedrēs izkaisīti pelni vai sarkanais okers. Bet īpatnēji ir tas, ka šī paraža nav konstatēta ne Igaunijā, ne Somijā, ne Skandināvijas zemēs. Otra īpatnība ir tā, ka daudzās kapa bedrēs ir dažādi akmeņu likumi (110. att.). Akmeņi var būt likti pa vienam vai vairākiem kapa galvgali, kājgali vai gar sāniem. Atsevišķi akmeņi gar sāniem varētu būt bluķa zārku balsti, bet to likšana galvgali un kājgali noteikti ir kādas tradīcijas izpausme. Dažos kapos akmeņu salikums

109. att. Ķivutkalna kapulauks: 1 – Ķivutkalns no ziemeļiem, 2 – gaišu smilšu iezīmēti kapi, 3, 4 – ugunskaļi (T, E)

110. att. Skeletkapi Ķivutkalnā: 1, 2 – 184. kaps, 3 – 143. kaps, 4 – 150. kaps, 5 – 78. kaps, 6 – 204. kaps. a – māli, b – smiltis, c – zārku trūdi

visapkārt zārkam atgādina bronzas laikmeta vidus un otrās puses kapos konstatējamus akmeņu šķirstus.

Ķivutkalna kapulaukā konstatētajām akmeņu konstrukcijām līdzīgas ir Raganukalna un Ziedoņskolas lidenajos kapos. Tas apliecina šo kapulauku piederību vienai etniskai grupai (kultūrai). Akmeņu likumi kapa bedrēs zināmi gan Dānijā 2. g.t. pr. Kr. pirmās puses kapos, gan auklas keramikas kultūras kapos Vācijā un citur. Tas nozīmē, ka Ķivutkalna kapulaukā vērojamas kādas arī plašākam Eiropas reģionam – īpaši auklas keramikas kultūras novadiem raksturīgas tradīcijas.

Nozīmīga loma kapa bedru izveidē bijusi sarkanajiem māliem. Ar tiem bija izklātas kapa bedru sienas 40–60 cm augstumā, turklāt šī klājuma biezums – 5–20 centimetri. Bija kapi, kuros mālu klājums sedza apbedītā kājgali vai pat visu apbedījumu, veidojot it kā māla zārku. Tradīcija izklāt kapa bedres ar māliem konstatēta Fatjanovas kultūras kapulaukos kā Maskavas, tā Jaroslavas grupās. Māla

klājums arī tur 3–20 cm, bet Skomorohovskas kapulaukā – pat 30–40 cm biezs. Bluķa zārku klājums ar māliem konstatēts agrā bronzas laikmeta tā saucamās Ūnetices kultūras apgabalā Viduseiropā. Tiek uzskatīts, ka šādos kapos ar rūpīgāku apdari glabāti cilvēki, kam bijusi īpaša loma sabiedrībā. Tāpat arī šī plašākos Eiropas reģionos zināmā tradīcija izpaužas Latvijā.

Pārsteidzošs atklājums Ķivutkalna kapulaukā bija pirmo reizi Austrumbaltijā konstatētie bluķa zārki. Tie bija saglabājušies ļoti labi, jo pēc kapulauka izmantošanas mirušo apbedīšanai tajā pašā vietā bija ierīkota nocietinātā apmetne. Šai apmetnei pastāvēt apmēram 800–1000 gadu, pāri kapulaukam bija izveidojies intensīvs kultūrslānis līdz 3,0 m biezumā. Tas bija novērsis gaisa un ūdens iedarbību, veicinot koka saglabāšanos. Dažos kapos, zārkus attīrot, vēl varēja redzēt dzeltenu koksni. Bija iespējams izmērīt zārku garumu, platumu, dziļumu. Varēja noteikt arī to, ka zārki izdotti ar akmens cirvjiem vai kaltiem, bet dažos gadījumos piekopta izdedzināšana. Daļai šķirstu izdobjums atbilda apbedītā augumam, bet daudzos izdobjums bija par 15–30 cm garāks nekā apbedītā augums. Šis pagarinājums, izrādās, bijis paredzēts mirušajam domāto piedevu ielikšanai. Piemēram, kādā kapā zārkā aiz apbedītā indivīda galvas bija nolikta puse cūkas galvas, citā – kriju vācele ar kaut ko, vēl citā – māla pods ar kādu ēdienu. No tā bija podā saglabājusies balta masa, kuru nevarēja identificēt.

Bluķa zārku izmantošana Vislas lejteces apgabalos konstatēta kopš agrā bronzas laikmeta, Zviedrijā pat jau neolītā. Tāpat tas bija Dānijā. Arī tur bijuši ozola zārki. Turklāt Dānijā un Zviedrijā zārki gatavoti, vai nu pusbluķi izdobjot, vai arī šķeļot bluķi, tad izdobjot abas puses un tā iegūstot zārku ar vāku.

Dažās Ķivutkalna kapa bedrēs konstatēja četrstūrainas koka iebūves, kas apņēma zārku. Tādas zināmas daudzos Fatjanovas kultūras (auklas keramikas kultūras zars) kapulaukos, arī t.s. zvankausu kultūras kapos Morāvijā un piltuvkausu kultūras kapos Vidusvācijā. Koka iebūves kapa bedrēs visumā raksturīgas auklas keramikas kultūras areālam, tāpēc jāsecina, ka Ķivutkalnā ir šīs kultūras tradīciju ietekmes.

Par apbedīšanas paražām runājot, lielu nozīmi pievērš kapu orientācijai. Ķivutkalna kapulaukā

pamatā ievērota austrumu–rietumu orientācija ar nelielām novirzēm. Var domāt, ka orientācijas izvēlē liela nozīme bijusi saullēkta virzienam, t.i., saules kultam. Daļa kapu orientēta ADA–RZR virzienā. Iespējams, ka to noteikusi vēlēšanās piemēroties blakus esošās Daugavas virzienam, tomēr pamatā saglabājot austrumu–rietumu pamatvirzienu.

Vēl iespējams, ka mirušie zārkos visbiežāk likti uz muguras izstieptā stāvoklī, bet ir arī saliekti apbedījumi. Vērojams, ka bērņus saliektā stāvoklī zārkā varēja ielikt brīvi, bet pieaugušajiem, kas guldīti uz sāniem, poza savdabīga – viņu augums saliekts tikai tik, cik to atļauj zārka dobuma platums. Šāda parādība – likt mirušo zārkā saliektā stāvoklī konstatēta Dānijā jau neolīta beigū posmā.

Vairākos gadījumos skeleta kaulu stāvoklis liecināja, ka mirušais pirms guldīšanas zārkā bijis sasiets. Tā dažos gadījumos sasieta bijušas kājas zem ceļiem, dažos gadījumos sējums bijis pie pēdām. Mirušo sasiešana zināma 8.–3. gs. pr. Kr. kapos Tatārijā, bet Latvijai tuvākos apgabalos nav konstatēta.

Mirušo apbedīšana saliektā stāvoklī ir raksturīga parādība auklas keramikas kultūras kapos plašos Eiropas reģionos. Ķivutkalnā konstatētais liecina par centieniem šo tradīciju vēl saglabāt. Tomēr te, tāpat kā kopumā bronzas laikmeta kapos, par dominējošo kļūst mirušo guldīšana uz muguras izstieptā stāvoklī. Tāpēc pamatoti var secināt, ka Ķivutkalna kapulaukā apbedīti šīs kultūras nesēju pēcteči. No viņu apbedīšanas tradīcijām pārmantotais savijies ar jauniem elementiem. Par to liecina arī šī kapulauka ugunskaņi. Pirmām kārtām uz mirušo dedzināšanas paražas aizsākumu norāda tas, ka ugunskaņiem raktas tādu pašu izmēru bedres kā skeletkaņiem, ka vairākos kapos izdegušie kauli bērti zārkos, kas tādi paši kā skeletkapos. Dažos kapos kauli nobērti anatomiskā kārtībā. Vēlāk jau raktas tikai nelielas bedres, izdegušie kauli bērti lūku vai tāšu vācelēs. Šāda ugunskaņu attīstība, ka kalcinētos kaulus sākotnēji ber zārkos, bet vēlākā attīstības stadijā zārkus aizvieto koka trauki, vāceles vai māla trauki (urnas!), ir konstatēta plašos Eiropas reģionos. Tāpat – plašākam reģionam līdzīgas tradīcijas.

Mirušo dedzināšana notikusi ārpus kapulauka. Tādas vietas neatklāja, tāpēc to, kā notikusi dedzināšana, raksturot nevar. Starp kalcinētiem kauliem atrastie kaula rotadatu fragmenti ir norādījums, ka pirms sadedzināšanas mirušie gērbti un viņu apģērbs izrotāts. Turpretī tādi priekšmeti, kam nav uguns iedarbības pēdu, – dzintara piekariņi, zirgu zobu u.c. jāuzskata par ziedojumu.

Kapos atrastie zirgu zobu, cūku un teļu kauli ir liecība, ka pastāv tradīcija ziedot mirušajam, bet gan auklas keramikas, gan švikātās keramikas trauku lauskas varētu liecināt par bērnu mielastu.

Ķivutkalna kapulaukā bija arī dubultapbedījumi. Vienā kapā cieši blakus bija apbedīts vīrietis un sieviete (vienas ģimenes locekļi?), citā kapa bedrē katrs savā zārkā apbedīts viens jauns un otrs vecs vīrietis, vēl citā – apakšā vīrietis un virs viņa it kā klēpī bērns. Visā kapulaukā dubultapbedījumi ir izņēmums, bet citur Eiropā šādi pāru apbedījumi bronzas laikmetā plašāk zināmi Slovākijā, Bohēmijā u.c. Viduseiropā, arī Austrumeiropā t.s. Anaņjinas kultūras apgabalā.

Aplūkotās daudzveidīgās Ķivutkalna apbedīšanas tradīcijas, kā jau minēts, ietver sevī gan to, kas raksturīgs agrākam laikam – plašos apgabalos izplatītajai auklas keramikas kultūrai (kapa bedru izkaisīšana, iebūves tajās, mirušo saliektā poza, kapā līdzdotie dzīvnieku kauli), gan tradīcijas, kas plašāk ieviešas tikai bronzas laikmetā (ugunskapi, izstiepti uz muguras apbedītie, bagātākas piedevas, akmeņu konstrukcijas). Var domāt, ka līdzinieki kapu Ķivutkalnā, Raganukalnā u.c. ir zināms apbedīšanas tradīciju pārejas veids no akmens laikmeta zvejnieku–mednieku pasaules uz lopkopju–zemkopju pasauli, ko iezīmē jau cits apbedīšanas paražu komplekss. Pēc aplūkotām apbedīšanas tradīcijām un kapa piedevām Ķivutkalna kapulauks datējams ar 2. g.t. pr. Kr. trešā ceturkšņa beigām un ceturto ceturksni. Bagātie Ķivutkalna kapulauka materiāli ļauj spriest, ka šis kapulauks, tāpat kā līdzīgie kapulauki Ziedoņskolā, Raganukalnā u.c., ir agrāks par uzkalniņkapiem. Zīmīgi, ka dažas Ķivutkalnā konstatētās tradīcijas pilnīgāk parādās Reznu uzkalniņkapos, kur apbedīšana sākusies 2. g.t. pr. Kr. ceturtajā ceturksnī. Tas nozīmē, ka Latvijā 2. g.t. pr. Kr. beigās konstatējama līdzeno kapu un uzkal-

niņkapu tradīciju vienlaicīga eksistence. Pāreja no līdziniekiem kapiem uz uzkalniņkapiem 2. g.t. pr. Kr. beigās raksturīga plašam Eiropas reģionam ap Baltijas jūru.

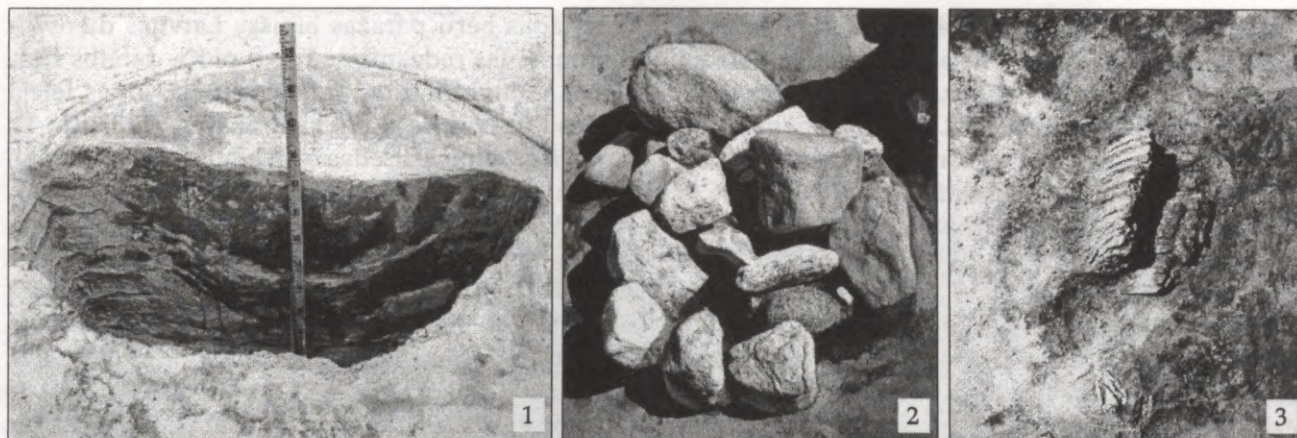
Latvijā tagad zināmi arī vairāku citu veidu uzkalniņkapi, kas gan pieder dažādiem periodiem.

Grandioza senā nekropole ir Salaspils Reznu uzkalniņkapi, kas lielā mērā izpētīti, bet kuri tagad atrodas zem Rīgas HES ūdenskrātuves ūdeņiem. Šajā Daugavas un tās kādreizējās attekas Jurupītes norobežotās salas augstienes ziemeļu malā gar stāvo senkrastu bijuši astoņi atšķirīga lieluma kapu uzkalniņi (111. att.: 1) ar dažāda veida kapiem, kuros konstatētas dažādas apbedīšanas paražas.

Tā 1. uzkalniņš bija izvietots uz 60 cm augsta dabiska paugura. Tajā ierakta ap 1,0 m dziļa bedre un tad, ieberot tajā daļu zemju atpakaļ, ap 0,5 m

111. att. Reznu uzkalniņkapi: 1 – kopskats no ziemeļiem, 2 – akmeņu šķirsts

112. att. Kulta konstrukcijas Reznu kapulaukā: 1 – kulta bedre, 2 – akmeņu krāvums, 3 – zirga zobu ziedojs

dziļumā ierīkots ap 2,5 m garš, 0,85 m plats akmeņu šķirsts, tā galus veidojot rūpīgi, bet sānos akmeņus noliekot pavirši. Mirušais šķirstā guldīts uz muguras izstieptā stāvoklī. Tad bedre piepildīta un pāri visam sabērts ap 1,2 m augsts smilšu uzkalniņš.

Izcils bija 2. uzkalniņš. Tā diametrs sasniedza 20 m, augstums dienvidu pusē – 3 m, bet ziemeļu pusē kopā ar krasta krauju – pat 5 metri. Te pilnīgi noskaidrotas šim kapulaukam raksturīgās apbedīšanas paražas. Mirušo apbedīšanai izraudzītā, ap 30 cm augstā zemes pacēlumā notikuši ugunsriti, no kuriem zem apbedījumiem palikusi tumša, ogļaina zemes kārtā. Tad uzkalniņa centrā no lieliem laukakmeņiem un plienakmeņiem sakrauts 3,8 m garš, 2,0 m plats un 0,6 m dziļš šķirsts (111. att.: 2). Tajā uz akmeņu grīdas Z–D virzienā uz muguras izstiepti guldīts liela auguma mirušais. Ap šo pirmo kapu konstatēja skeletkapu slāni, kas veidoja uzkalniņa kodolu. Vairums mirušo uzkalniņā bija guldīti radiāli, ar galvu pret centru. Ap šiem apbedījumiem noteiktu akmeņu konstrukciju nebija. Oglītes saturoša zeme ap skeletiem norādīja, ka, mirušos apbedot nededzinātus, tomēr kādi ugunsriti veikti. Piedevās atrada sirdsveida krama bultas galu (124. att.: 9), krama kasīkli, mazu bronzas riņķīti (131. att.: 6), tieši kapos un to tuvumā – zirga zobus. Virs šiem skeletkapiem bija ugunskapu slānis – dažādas formas, dažāda lieluma un biezuma dedzinātu kaulu nobērums – ligzdas. Šajās ligzdās bija dažāds kaulu daudzums, dažāda to izdeguma pa-

kāpe. Ka, arī ugunskapu slānim veidojoties, piekopti ugunsriti, liecināja vairākās vietās zem kauliem konstatēts 2–10 cm biezs ogļains slānis. Tas nozīmēja, ka ugunskapam raktā bedrē pirms degušo kaulu novietošanas pabērtas bēru ugunskura paliekas. Tāpat kā skeletkapu slānī, arī ugunskapu slānī nebija akmeņu šķirstu, bet dažos gadījumos pie tiem nolikti atsevišķi akmeņi. Kapa piedevās šajā kapu slānī atrada zirgu zobus, akmens divasmeņu cirvi ar kātcaurumu (120. att.: 7), bronzas bārdas naža rokturi (131. att.: 3), dzintara dubultpogu (124. att.: 3), auklas keramikas lausku, arī krama kasīkli.

Pašā uzkalniņa augšdaļā 50–75 cm biezā slānī atsedzās akmeņu šķirsti ar ugunskapiem un skeletkapiem. Radiāli celtie šķirsti bija gan horizontālā stāvoklī, gan slīpi, acīmredzot veidoti paralēli uzkalniņa virsmai. Šķirstu celšanai izmantoti dažāda lieluma laukakmeņi un plienakmeņi. Varēja konstatēt, ka šķirsti ar ugunskapiem ir vecāki. Tie izmēros mazāki, rūpīgāk veidoti, biežāk ar grīdas izlikumu. Šķirstu slānī atrada zirgu zobus, pat četru zobu noguldījumu (112. att.: 3), bronzas pincetes, bārdas naža fragmentu, arī bronzas spirāli (131. att.: 8).

Reznu kapulauka 2. uzkalniņā apbedījumi sākusies 2. g.t. pr. Kr. pēdējā ceturksnī, 2.–1. g.t. pr. Kr. mijā notikusi pāreja uz mirušo dedzināšanu, bet 1. g.t. pr. Kr. otrajā ceturksnī veikta mirušo apglabāšana akmeņu šķirstos. Tādas pašas apbedīšanas paražas konstatēja arī citos uzkalniņos, bet vairākās vietās atklājās konstrukcijas, kas saistāmas ar

kulta tradīcijām. Tā viena (4.) uzkalniņa pamatā atklājās diametrā ap 1 m liela bedre, kuras pamatā ieklāta 20 cm bieza mālu kārtā. Uz tās saliektā stāvoklī guldīts mirušais (108. att.). Tas savukārt arī no virspuses noklāts ar sarkaniem māliem. Arī zem uzkalniņa pamatzemē ieraktā 2,0 m garā un 0,6 m platā, ar māliem nostiprinātā bedrē izstiepti uz muguras apbedītais nosepts ar 0,15–0,20 m biezu mālu kārtu. Citā vietā – uzkalniņa centrā atklājās apaļš mālu laukums 1,8 m diametrā. Virs tā ap 0,8 m diametrā liels akmeņu krāvums (112. att.: 2). Starp uzkalniņiem atklājās vairākas kulta bedres, kas iezīmējās kā mālu apli 1,4–2,0 m diametrā. Zem 0,10–0,60 m bieza mālu klājuma tur atklājās 0,25–1,30 m dziļas katlveida bedres, kuru pildījumu veidoja smilšu un mālzemes kārtas (112. att.: 1).

Līdzīgas apbedīšanas tradīcijas un tāda pati apbedīšanas veidu maiņa konstatēta Pļaviņu Kalniešu uzkalniņkapos. Salaspils Vējstūros bija saglabājusies tikai neliela daļa no bronzas laikmeta uzkalniņa. Tā augstums, šķiet, bijis ap 1,6 m, diametrs – apmēram 10–12 metri. No diviem koncentriskiem krāvumiem sastāvoša akmeņu riņķa palieku tuvumā atsedza gan skeletkapus, gan ugunskaļus. Bet atsegtā ir par maz šī pieminekļa pilnīgākai raksturošanai. Kapu uzkalniņi ar vairākstāvu apbedījumiem zināmi vēl Vislas lejteces apgabalā, bet vispār konstatēti maz.

Par Reznu uzkalniņkapiem vēlāki – uz 1. g.t. pr. Kr. attiecināmi uzkalniņi pētīti Liepājas rajona Bārtas pagasta Pukuļos. Tur uzkalniņi 0,6–1,35 m augsti, to diametrs 10–15 metri. Uzkalniņu pamatu veidojušas akmeņu konstrukcijas, ko sedza brūnas zemes uzbērumi. Pēc akmeņu izvietojuma izšķirami uzkalniņi, kuros noteiktas konstrukcijas nav raksturīgas, uzkalniņi, kuru centrālo daļu apņēma no akmeņiem krauts vainags, un uzkalniņi, kam pamatā blīvs akmeņu nokrāvums, kurā atsevišķi bezakmeņu laukumi – kapa vietas. Šīs konstrukcijas veidotas rūpīgi.

Miršie šajā kapulaukā glabāti gan nededzinot, gan sadedzinot. Kalcinētie kauli vai nu sabērti ieraktā bedrē, vai arī izkaisīti uzkalniņa uzbērumā. Pēc apbedīšanas paražām Pukuļu kapulauku var datēt ar 1. g.t. pr. Kr. pirmo pusi un pat nedaudz agrāk.

Citādas bērnu paražas bijušas Latvijas dienvidrietumos. Tas redzams ar 1. g.t. pr. Kr. datētos Kurzemes dienvidrietumu daļā Sventājas upes ielejā esošos Rucavas Bašķu uzkalniņkapos (113. att.: 1). Pirmajā uzkalniņā atsedza cieši krautu akmeņu riņķi, bet tā vidū – pakavveida akmeņu salikumu (113. att.: 2). Šis salikums, domājams, bijis skeletkapa šķirstveida konstrukcija. Uzbērumā virs šīs konstrukcijas atrada māla urnu lauskas. Otrā uzkalniņa pamatā bijis paviršāk veidots akmeņu riņķis. Tur uzbērumā atrada vairākas kaulu kaudzītes. Pēc atrastās Latēnas saktas, ovālā kvarca šķiltavakmens un bronzas riņķa fragmenta šo kapu pamatoti var datēt ar 1. g.t. pr. Kr. pēdējo ceturksni.

Agrāks bijis kapu uzkalniņš Cīravas Dārzniekos (114. att.: 1). Ap 1,5 m augstajā un diametrā 18–20 m lielajā uzkalniņā jau zem velēnas atsedzās neregulārs akmeņu klāsts. To noņemot, divās vietās atklājās šķirstveida akmeņu krāvumi un māla urnas. Uz pamatzemes zem uzkalniņa bija rūpīgi izklāts akmeņu šķirsts ar skeletapbedījumu. Pēc krama rīkiem, urnām, akmens cirvja u.c. atradumiem šos kapus var attiecināt uz 1. g.t. pr. Kr. vidu vai uz nedaudz agrāku laiku.

Bašķu un Cīravas Dārznieku kapiem līdzīgi zināmi Lietuvā.

Laikmeta beigām vai pat pašam mūsu ēras sākumam pieder Ventspils raj. Vārves Striķu kapu uzkalniņš. Tur atrada no sapostītiem kapiem palikušus dažādu laiku priekšmetus. Uzkalniņa centrā uz pamatzemes atsegtam skeletkapam piedevās konstatēta gulbja kakla rotadata, dzintara krelle un pie galvas nolikts māla pods (115. att.).

Bez aplūkotajiem kapulaukiem, kam, neraugoties uz to rašanās laika atšķirībām, ir daudz kopēja apbedīšanas paražās, ir arī pavisam cita rakstura senkapi.

Tādi, piemēram, ir uzkalniņkapi Gaujas lejteces apgabalā, ko tautā sauca par "batariņiem". Kapu uzkalniņi pa vienam (pie Allažu Katlāpiem; 116. att.) vai nelielās grupās saglabājušies Gaujas krastu mežos rajonā no Krimuldas līdz vietai, kur Gauja ieplūst piejūras zemienē (Vilētāju māju rajons). Tie bija arī plašākā apgabalā, bet acīmredzot, izvēršoties zemkopībai, daudzās vietās jau senatnē nopostīti.

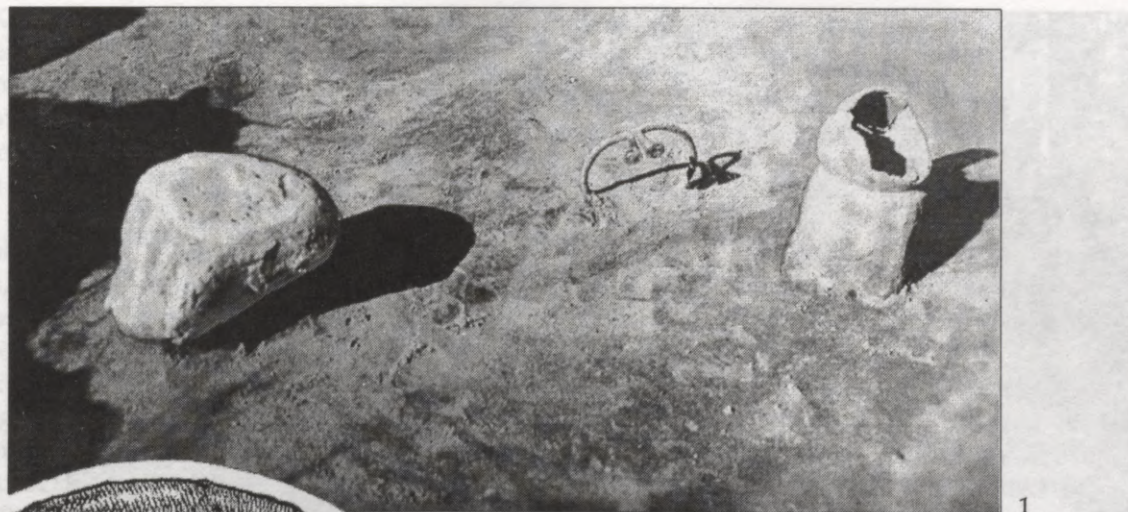
Šī tipa uzkalniņkapos jau 19. gs. izrakumus veikuši baltvācu pētnieki un arheoloģiskā literatūrā tos

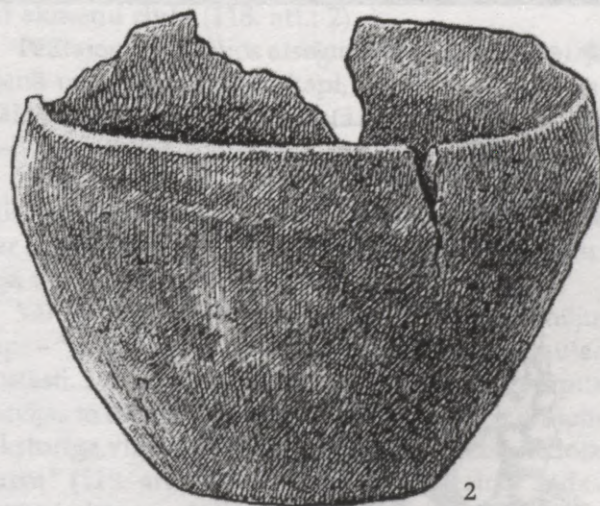
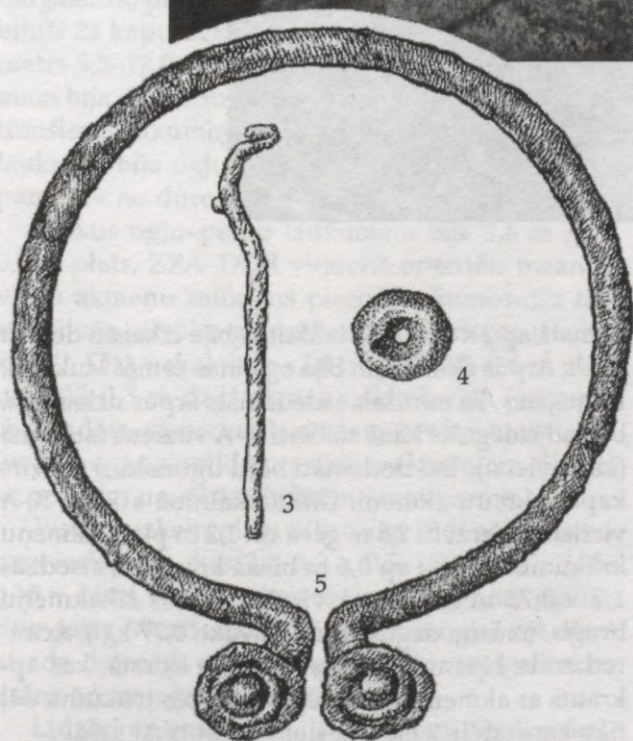
113. att. Rucavas Bašķu senkapi: 1 – kopskats, 2 – akmeņu konstrukcijas 1. uzkalniņā

114. att. Kapu uzkalniņi: 1 – Ciravas Dārznieki, 2 – Sējas Plītes

1

2

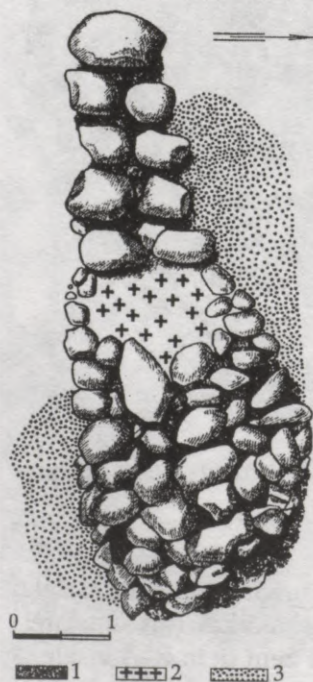
115. att. Vārves Strīķu uzkalniņa pamatā atklātais kaps: 1 – kapa vieta, 2 – māla urna, 3 – gulbja kakla rotadeta, 4 – dzintara krelle, 5 – kaklariņķis uzliektiem tauru galiem

aprakstījuši kā Jaunāsmuižas (*Neuhof*) vai Sējas muižas (*Zogenhof*) senkapus. Uzkalniņu diametrs ir 10–16 m, to augstums – 0,5–2,0 metri. Uzkalniņu smilšu uzbērumā akmeņu nav, bet pamatā parasti atrod akmeņu riņķi un dažkārt arī R–A virzienā orientētas akmeņu konstrukcijas.

Tādu uzkalniņu pētot Jaunāsmuižas–Rāmnieku ceļa malā 1899. gadā, atsevišķus akmeņus konstatēja jau 0,5–0,7 m dziļumā, bet zem tiem R–A virzienā orientētu, 6,15 m garu, 0,9–2,4 m platu akmeņu krāvumu (117. att.). Tā rietumu gals atgādināja 2,9 m garu, 0,9–1,3 m platu akmeņu šķirstu. Uzkalniņa

116. att. Katlāpu uzkalniņš

117. att. Akmeņu konstrukcija "batariņā" pie Jaunāsmuižas:
1 – ogļu kārtā, 2 – kalcinēti kauli, 3 – pelni

pamatā ap 2 x 1 m lielā laukumā bija izkaisīti deguši kauli. Ārpus akmeņiem bija ogļainas zemes laukumi. Domājams, ka mirušais sadedzināts ārpus uzkalniņa, bet tad izdegušie kauli nobērti R–A virzienā laukumā (kapa vieta!). Tad dedzināti bērū uguns kuri un virs kapa sakrauti akmeņi. Citā uzkalniņā atklāja R–A virzienā orientētu 2,8 m garu un 1,2 m platu akmeņu krāvumu. Zem šī ap 0,6 m biezā krāvuma atsedzās 1,2 x 0,75 m liels, R–A virzienā ejošs sīkakmeņu bruģis, uz kura deguši kauli (savākti 0,77 kg!). Acīmredzot te bijis uguns kaps akmeņu šķirstā, kas apkrauts ar akmeņiem. Racēji pieredzes trūkuma dēļ nav konstatējuši šķirsta sienas, bet tikai grīdu.

Šī paša tipa uzkalniņā pie Klintsdzirnavām (Loģes upes labajā krastā) atrada bronzas uznavas šķēpa galu, kas datējams ar 950.–750. g. pr. Kr.

Jaunākie arheoloģiskie izrakumi Melkertu un Liepeņu kapu uzkalniņos liecina, ka mirušo apbedīšana šī tipa uzkalniņkapos bez īpašām izmaiņām turpinājusies līdz 7.–8. gadsimtam. Mūsu ēras kapos atrastās piedevas ir jau raksturīgas zemgaļiem. Apbedīšanas paražās konstatējamā skeletkapu un uguns kapa tradīcijas saskare ir tieši tāda, kādu redzējam

2.–1. g.t. pr. Kr. mijā Reznu uzkalniņkapos. Tas ļauj domāt, ka Gaujas lejtecē 2. g.t. beigās pr. Kr. vai 2.–1. g.t. pr. Kr. mijā pirmie iedzīvotāji ienākuši no tajā laikā intensīvi apdzīvotās Daugavas lejteces apgabala, atnesot līdzīgu savas bērnu paražas. Šis novads ar Gaujas un tās pieteku zālajām palienēm, kā arī vieglajām augsnēm bija piemērots tā laika saimnieciskajām aktivitātēm. Šāda pieņēmuma ticamību pastiprina tas, ka ne vidējā, ne vēlā neolīta apdzīvotība Latvijā neliecina par citu ceļu cilvēku ienākšanai Gaujas lejtecē.

Uzkalniņkapos ar dažādām akmeņu konstrukcijām mirušie glabāti arī Vidzemes austrumdaļā un Latgalē. Tā, piemēram, Virānes Puntūža kapulaukā bijuši 25 kapu uzkalniņi (augstums 0,4–1,0 m, diametrs 5,5–12,0 m). Te 1. uzkalniņā līdz 0,7 m dziļumam bija dzeltenu smilšu uzbērums ar atsevišķiem tumšiem laukumiņiem. Dziļāk 2,5 x 1,5–1,65 m lielā laukumā bija ogļu un pelnu slānis, bet uzkalniņa pamatā – no dūres lieluma akmeņiem izlikts riņķis.

Blakus ogļu–pelnu laukumam bija 1,6 m garš, 0,8 m plats, ZZA–DDR virzienā orientēts meandrveida akmeņu salikums piecos locījumos. Uz tā – trūdējuša cilvēka galvaskausa fragmenti (skeletkaps!). Citā uzkalniņā – 2,0 m garš, 0,5–0,6 m plats un 0,25–0,3 m dziļš akmeņu šķirstveida krāvums. Tas veidots, akmeņu plakanās puses liekot uz iekšu un spraugas aizpildot ar sīkiem akmeņiem. Šķirstā ar pelniem un sīkām ogļītēm jaukta zeme.

Visiem uzkalniņiem raksturīgi šādi ogļainas zemes ieslēgumi, kas 2,1–3,2 x 0,5–1,0 m lieli, 0,05–0,15 m biezi, – acīmredzot tās ir apbedīšanas ugunsritu vietas. Vienā uzkalniņā tumšajā, ogļainajā zemē atrada dzintara dubultpogu, kas ir vienīgais atradums hronoloģijas noteikšanai.

Līdzīgi no gaišām smiltīm uzbērti bijuši uzkalniņi pie Vārkavas Gavarišķiem. Vienā no tiem (diametrs 6,5 m, augstums 0,85 m) 0,80 m dziļumā atsedzās DA–ZR virzienā orientēts, 2,50 m garš, 1,75 m plats pelnaini ogļainas zemes laukums un tajā uz sešām paralēlām akmeņu rindām guļošs skelets. Piedevas kapā neatrada. Citā uzkalniņā (diametrs 8,0 m, augstums 1,15 m) atklājās uguns-kura paliekas – 0,05–0,15 m biezs, Z–D virzienā orientēts, 1,75 m garš, 0,50 m plats ogļaini pelnainas zemes laukums. Zem tā ap 1,20 m gara un 0,30 m

plata dedzinātu kaulu (ugunskaps!) ligzda bez kapa piedevām. Vidzemes vidienē konstatēti no smiltīm uzbērti kapu uzkalniņi ar līdzīgām akmeņu konstrukcijām. Dažādās kapu tradīcijas liecina par dažādu kultūras īpatnību eksistenci. No aplūkotojumiem kapiem krasi atšķirīgi ir uzkalniņkapi Vidzemes ziemeļrietumos. Pētījumi Limbažu Bulljumuižā, Alojās Buktēs u.c. liecina, ka izraudzītajā apbedīšanas vietā vispirms noņemta velēna. Tad, malas nedaudz ierokot un centru uzberot, izveidots lēzens uzkalniņš, tā pamatni apjožot ar akmeņu riņķi. Apbedot vai nu seklās bedrēs, vai pat virs zemes, veidoti akmeņu šķirsti mirušo ievietošanai. Paviršāki ir kapi, kuros mirušais guldīts uz akmeņu grīdas, neveidojot šķirstu (118. att.: 3). Tad apbedījumi apkrauti ar akmeņiem un apbērti ar zemi. Smilšu bērumam pārklāj visus viena uzkalniņa kapus, bet virzienā uz uzkalniņa malām nesniedzas līdz akmeņu riņķim. Pāri šim smilšu uzbērumam krauts blīvs akmeņu segums, kas klāj visu uzkalniņu un arī akmeņu riņķi (118. att.: 2).

Pētītajos uzkalniņos atsegts viens–astoņi kapi. Ja vienā uzkalniņā vairāki kapi, parasti viens – centrālais guldīts rūpīgāk veidotā šķirstā. Tam var būt Z–D orientācija. Piedevas šajos kapos trūcīgas.

Aplūkoto kapu tipu ar apbedījumiem akmeņu šķirstos uzkalniņos ar akmeņu segkrāvumu uzskata par somu ciltīm piederīgu. Tam līdzīgi zināmi Igaunijā un Somijas dienvidrietumos.

Vēl minami Ziemeļkurzemē zināmie īpatnējie kapi – “velna laivas”, ar kuriem saistīti dažādi tautas nostāsti. Latvijā tie konstatēti sešās vietās, bet ārpus Latvijas to daudz Gotlandē, Dānijā, Somijā u.c. Tiem raksturīga virs zemes no lieliem akmeņiem veidota “laiva” (119. att.). Īpaši lieli akmeņi iezīmē šādas laivas galus un duļļu vietas. Laivu garums 9,30–15,80 m, platums – līdz 2,50–4,50 metriem. Pie Plintiņiem laiva bijusi pat 23,80 m gara un 16 m plata. Vienā tādā laivā pie Mušiņām zem 0,83 m gara, 0,52 m plata un 0,16 m bieza segakmens atklājās divas akmens plāksnēm izlikta kamera. Tajās atradās ar smiltīm apbērtas dubultkonusa veida urnas. Tajās bija kalcinēti kauli, pelni un kādas degušas organiskas vielas paliekas. Vienā no laivām, kas atradās pie Bilaviem, zem granīta segplāksnes atklājās trīs stāvos no plakaniem akmeņiem veidotas

118. att. Uzkalniņkapi pie Buļļumuižas (tagad Dravnieki):
1 – 4. uzkalniņš pēc krūmu nociršanas, 2 – 4. uzkalniņš pēc velēnas noņemšanas,

3 – kapa konstrukcijas, 4 – 18. uzkalniņa kapa konstrukcija

119. att. "Velna laivas": 1 – Libu, 2 – Mušiņu, 3–6 – urnas, 7, 8 – kapu konstrukcijas

10–12 kameras, kas iebūvētas ap 1,25 m dziļi zemē ieraktā bedrē. Kamerās bija kalcinēti kauli, smiltis un arī māla trauku lauskas.

Pēc apbedīšanas paražām un keramikas "velna laivas" datē ar bronzas laikmeta otro pusi un saista ar skandināvu, visticamāk, gotlandiešu iecelotājiem Kurzemē.

Senkapu apskats rāda, ka agro metālu periodā Latvijas teritorijā iedzīvotāji mirušos glabājuši galvenokārt uzkalniņkapos. Vērojamās apbedīšanas tradīciju maiņas noris virzienā no sarežģītākā uz vienkāršāko, bet nav pietiekami daudz materiālu, lai šīs pārmaiņas izskaidrotu detalizēti. Radikālu lūzumu cilvēku uzskatos apliecina pāreja uz mirušo sadedzināšanu, kas 2. g.t. pr. Kr. beigās – 1. g.t. pr. Kr. sākumā konstatējama visu tipu kapos. Latvijā tomēr šī paraža neklūst par vienīgo un, kā vērojams, nepastāv ilgstoši.

Visu dzīvesvietu, cilvēku saimnieciskās dzīves un kapulauku apskats rāda, ka agro metālu periods patiesi ir jauns laikmets Latvijas iedzīvotājiem. Līdz ar saimniecības attīstību radušās daudzas jaunas sabiedriski ekonomiskas u.c. rakstura parādības. Viena tāda ir – bagātību uzkrāšanās kopienā un pat atsevišķu saimju (ģimeņu) rokās. Šajā laikmetā ir parādījušies cilvēki, kas šādas vērtības varēja uzkrāt, bet bija arī tādas situācijas, kad vērtības bija jānoglobā, jānoslēpj.

Latvijas teritorijā zināmi vairāki šādi bronzas laikmeta noguldījumi – depozīti. Viens no tiem ir amatnieka – bronzas apstrādātāja noguldījums, kas atrasts pie Priekules Kalējiem. Tajā ietilpst septiņi bronzas

Nortikenas tipa (128. att.: 1) kara cirvji un divas bronzas aproces. Depozīts atrasts, paplašinot novadgrāvi – nelielu strautiņu Kalēju māju robežās. Depozītā esošos priekšmetus datē ar laiku no 1300. līdz 1100. g. pr. Kr. Cirvjiem pēc atliešanas nav pilnīgi noslīpētas lējuma šuves, to asmeņiem nav lietošanas pēdu, tāpēc var domāt, ka tos briesmu brīdī paslēpis amatnieks – bronzas apstrādātājs (tirgotājs?).

Depozīts, kurā ir bronzas uzmavas šķēpa gals un uzmavas cirvis, 1920. gadā atrasts, arot tīrumu, Kuršišu pagasta Kalnējos. Šos priekšmetus pēc līdzīgiem atradumiem Vislas lejteces apgalā datē ar laiku no 750. līdz 500. g. pr. Kr. Tāpat, apstrādājot lauku, 1926. gadā Pāles pagasta Laveros atrada bronzas priekšmetus, no kuriem viens – uzmavas cirvis nonācis muzejā. To datē ar 9.–8. gs. pr. Kr. Abu šo depozītu rašanās apstākļi nav skaidri. Iespējams, ka atrastie priekšmeti ir tikai daļa no lielāka noguldījuma.

Divi depozīti atklāti Doles Ķivutkalna izrakumos. Vienu no tiem 1966. gadā atrada ugunsкура vietā 1,6 m dziļumā. Tur kompaktā kaudzītē bija divi kaklariņķi, tutuls un aproce (106. att.). Priekšmeti bija daļēji sakusuši, izdeguši. Tie datējami ar 7.–6. gs. pr. Kr. un uzskatāmi par ziedojumu. Tajā pašā apmetnē 1967. gadā citā vietā atrada, domājams, briesmu brīdī noslēptu depozītu – uzmavas cirvi, vienkāršu aprocīti un rotadatu ar plakanspirālē satītu galvu. Šo atradumu datē ar 1. g.t. pr. Kr. vidu.

Visu minēto depozītu reālā vērtība tālajā pagātnē bijusi ļoti liela. Tie ir liecība, ka jau tajā laikā varēja būt izcilu vērtību īpašnieki blakus citiem, kam nekā līdzīga nebija.

Darbarīki, ieroči, rotaslietas, keramika

Zemes apdzīvotības maiņa, jauna tipa dzīvesvietu izveide, saimniecības attīstība, tāpat izmaiņas sadzīvē prasīja lielu daudzumu dažādu priekšmetu: darbarīkus, ieročus, iedzīves priekšmetus u.c. Latvijas agro metālu perioda iedzīvotāji vāji attīstītās maiņas dēļ nevarēja vēl dabūt pietiekamā daudzumā metālu – bronzu, maz varēja iegūt svešatnē gatavotos izstrādājumus, tāpēc dzīvei un darbam nepieciešamo gatavoja paši – galvenokārt no vie-

tējiem materiāliem. Tāpat kā iepriekšējā periodā, viņi izmantoja akmeņus, kramu, dzīvnieku kaulus, ragus, koku, mālus, mazliet arī dzintara. Ir liecības, ka Latvijas iedzīvotāji mācējuši apstrādāt jau bronzu, bet, kā rāda atrasto šī metāla priekšmetu daudzums un to raksturs, tiem nav bijusi nozīmīga loma saimnieciskajā darbībā. Tomēr arī tad cilvēki spējuši nodrošināt gan ražošanas attīstībai, gan iedzīvei visu nepieciešamo. Priekšmetu veidu

un formu daudzveidība ir ļoti liela, un mūsdienās grūti pat izprast katra darinājuma praktisko pielietojumu.

Turpinoties akmens laikmeta tradīcijām, plaši izmantoti izejmateriāli ir bijuši dažādu šķirņu akmeņi: diorīti, granīti, sienīti, porfirīti u.c. No tiem lielā skaitā gatavoti dažāda veida un lieluma cirvji (120. att.). Pilnīgi veseli eksemplāri un to fragmenti, arī sagataves atrastas visās pētītajās aplūkojamā perioda dzīvesvietās, tāpat vairākos kapulaukos. Tūkstošiem cirvju iegūts kā savrupatradumi tīrumos visā Latvijas teritorijā. Starp Latvijā atrastajiem vecākie akmens cirvji ir tādi, kas, domājams, nav te gatavoti, bet ienākuši maiņas ceļā. Tos sauc par kara cirvjiem. Viens to paveids ir tā saucamie Fatjanovas tipa cirvji (120. att.: 1). Šiem ar neolīta beigām un galvenokārt bronzas laikmeta sākumu datētiem cirvjiem raksturīgs ir asmens paplatinājums un it kā pacēlums kātcauruma virzienā. Dažiem ir rūpīgi izslīpēta lējuma šuve, ar ko to gatavotājs centies parādīt, ka rīku darinājis pēc bronzas priekšmeta parauga. Tos atrod plašā Eiropas mežu joslas reģionā, sākot ar Vislas lejteci, Nemunas un Daugavas baseinā, Igaunijā, daļā Somijas un austrumos vēl Volgas–Okas augšteces apgabalos. Latvijā atrastie (ap 10) šī tipa cirvji ir vienkāršākas formas, tomēr liecina par Latvijas iekļaušanos Fatjanovas cirvju izplatības apgabalā, par kontaktiem ar citiem šī apgabala iedzīvotājiem. Cirvjiem nav konstatējamas lietojuma pēdas, tāpēc nav pamata tos uzskatīt par darbarīkiem. Nav arī konstatējams, ka šī tipa priekšmeti būtu gatavoti Latvijā. Pamatotāk uzskatīt, ka tie te nonākuši maiņas ceļā, bet lielāku izplatību nav guvuši.

Cita veida rīki ir taisnmuguras cirvji (120. att.: 4), kas savu nosaukumu ieguvuši pēc tiem raksturīgās taisni noslīpētās muguras. Otra to raksturīga pazīme ir kātcauruma paaugstinājums. Arī šos cirvjus atrod plašā apgabalā – Zviedrijā, Somijā, Baltijā un tālāk austrumos līdz Volgas vidustecei. Pētnieki domā, ka arī šo cirvju forma izveidojusies austrumos, bet guvusi plašu izplatību. Latvijā atrasts ap 50 taisnmuguras cirvju. Tie lietoti 2. g.t. pr. Kr. otrajā pusē un 1. g.t. pr. Kr. Par Fatjanovas tipa cirvjiem var domāt, ka tie, iespējams, bijuši nēsātāja prestiža priekšmeti, nevis darbarīki, bet par taisnmuguras cirvjiem nav šaubu, ka tie lietoti arī kā darbarīki.

Par to liecina šī tipa priekšmeti, kam asmens daļa noslīpēta, tos atkārtoti asinot, arī tas, ka atrasti darba procesā salūzušu cirvju fragmenti. Par taisnmuguras cirvjiem jādodomā, ka tie varbūt atvesti no svešatnes, bet lielākā daļa, rūpīgi atdarinot citviet iegūtos paraugus, gatavota uz vietas.

Lielākā skaitā – vairāk nekā 120 – atrasti kaujas cirvji, kas pēc to īpatnās formas tiek saukti arī par laivascirvjiem (120. att.: 3). Tie Latvijā ieviesušies 3.–2. g.t. pr. Kr. mijā, ienākot te imigrantiem – auklas keramikas kultūras pārstāvjiem, kam raksturīgi bijuši tieši šādi cirvji un māla trauki ar iespiestu auklas rotājumu. Atšķirībā no iepriekš minētajiem cirvjiem laivascirvju dzimtene ir Eiropas rietumu reģionā. To izplatīšanās plašā areālā saistās ar to atšķirīgu variantu rašanos. Latvijā laivascirvji vai to fragmenti atrasti dzīvesvietās, bet lielākā skaitā tomēr iegūti kā savrupatradumi Latvijas laukos. Pētnieki domā, ka šie atradumi var nākt no sapostītiem kapiem.

Atrastie laivascirvju fragmenti, tāpat cirvji, kam vērojams atkārtots asmens daļas slīpējums, rāda, ka šie kara cirvji lietoti arī kā darbarīki. Tas, protams, neizslēdz, ka tie varēja būt ierocis cīņā ar ienaidnieku un medībās. Blakus priekšmetiem, kam ir izteikta tipiskā forma, konstatējama formas vienkāršošanās. Domājams, ka tas noticis laika gaitā, pieaugot šo cirvju kā darbarīku funkcijai. Tālāk attīstībā tie, liekas, pakāpeniski pārveidojušies par vienkāršiem darba cirvjiem (121. att.: 3, 4, 7). Vienkāršoto formu darba cirvji lietoti no 2. g.t. pr. Kr. beigām līdz pat mūsu ēras sākumam. To lielais skaits, tāpat daudzie šo cirvju fragmenti liecina par to plašu izmantošanu dažādos darbos. Protams, nepieciešamības gadījumā tāds cirvis tāpat varēja būt ierocis kaujā un medībās.

Par darba cirvju izmantošanu daļēji var spriest pēc to atrašanas apstākļiem. Tā, piemēram, Rīgas rajonā no iegūtajiem apmēram 170 akmens darba cirvjiem 140 atrasti tīrumos. Madonas rajonā no apmēram 130 atrastajiem darba cirvjiem 120 iegūti tīrumos. Tas nepārprotami liecina par darba cirvjiem kā līdumnieka darbarīku. Pētītajās dzīvesvietās atrod cirvju fragmentus, cirvju sagataves un arī urbuma tapiņas. Tas liecina par cirvju izgatavošanu visās dzīvesvietās un par to lietošanu gan celtniecībā, gan citām vajadzībām (piemēram, kaula apstrādei).

120. att. Latvijā atrasto akmens cirvju tipi: 1 – Fatjanovas, 2, 3 – laivas jeb kaujas, 4 – taisnmuguras, 5, 6 – Augšzemes, 7 – divasmeņu, 8 – atkāpes, 9 – akmens kalts, 10 – čūskas galvas (Austrumbaltijas tipa) kaplis

Darba cirvju lielums, apdare un formas ļoti dažādas, acīmredzot atkarīgas no priekšmeta izgatavošanai izraudzītā materiāla lieluma, veida, gatavotāja prasmes, rūpības un gaumes, arī no priekšmeta lietošanas ilguma. Ilgstoši lietotiem cirvjiem, asmeni atkārtoti pārslīpējot, samazinājies garums, izmainījušies to daļu samēri.

Latvijas dienvidaustrumos, Baltkrievijā un Lietuvas austrumu daļā atrasti savdabīgas formas – t.s. Augšzemes tipa cirvji (120. att.: 5, 6; 121. att.: 6). Tiem raksturīgas paralēlas pretējās sānmalas un tuvu pietam urbtais kātcaurums. Latvijā atrasts ap 70 šo cirvju. Tie lietoti 2. g.t. pr. Kr. beigās un 1. g.t. pr. Kr., tad, domājams, tie zaudējuši raksturīgo formu un kļuvuši līdzīgi vienkāršotu formu darba cirvjiem (120. att.: 6; 121. att.: 3, 7).

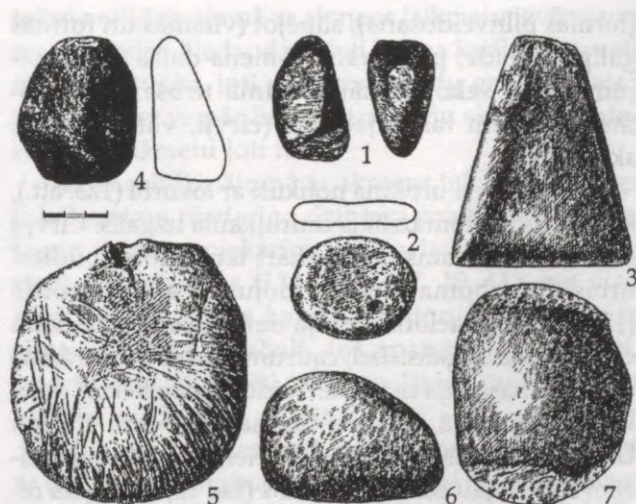

121. att. Akmens cirvji: 1 – sagatave ar aizsāktu kātcauruma urbumu, 2, 7 – cirvji, kam, kātcaurumu urbnot ar cauruļkaulu, veidojas urbuma tapīna, 3–6 – dažāda lieluma un veida cirvji

Latvijā atrasti daži divasmeņu cirvji, kas, domājams, ne visi ir vietējais darinājums (120. att.: 7). Bronzas laikmetam pieder vēl trīs savdabīgie Latvijā atrastie akmens atkāpes cirvji (120. att.: 8). Vairāk tādi atrasti Lietuvā, Polijā, Daugavas un Dņepras augšteces apgabalos. Domājams, tie gatavoti pēc bronzas cirvju parauga (128. att.: 3) un pie mums nonākuši maiņas ceļā.

Vienkārša veida darinājumi ir akmens kalti (120. att.: 9). Latvijā tie atrasti dzīvesvietās, kapulaukos un arī tīrumos. Ārpus Latvijas tie lielākā skaitā pazīstami plašā reģionā. Visiem tiem sašaurināta pieta daļa, lielākais biezums tuvu asmenim. Šo nelielo (garums ap 75 mm, asmens platums – 40–50 mm, pieta biezums 8–12 mm, platums ap 30 mm) priekšmetu apdrupušie asmeņi liecina par to lietošanu cieta materiāla apstrādei, bet atsistie, apdrupušie pieti ļauj domāt, ka tie, līdzīgi metāla kaltiem, apstrādājamā materiālā dzīti, sitot pa pietu. Kalti var būt lietoti koka (trauku gatavošana, laivu došana, baļķu sagatavošana celtnēm) un kaula (sagarināšana, šķelšana) apstrādei. Tīrumos atrastie kalti (cirvji?), attiecīgi iekātoti, iespējams, izmantoti arī līduma darbos. Agro metālu perioda kalti ir jau šādu akmens laikmetā plaši lietoto darbarīku tālākas attīstības gaitā pilnveidoti rīki.

Interesants aplūkojamā laikmeta atradums ir akmens vāles galvas (124. att.: 13, 14). Tās, tāpat kā vēlākos vēstures posmos metāla vāles galvas, bijušas ieroču sastāvdaļa – uzgalis koka nūjai. Ar savu masu tās palielināja sitiena spēku, ar cieta struktūru pastiprināja caursišanas spējas. Latvijā atrastas divu tipu vāles galvas. Vienkāršākās gatavotas, gludam, iegarenam olim vidusdaļā izveidojot gropi (124. att.: 13), lai to labi varētu piesiet nūjai. Šī tipa priekšmeti zināmi arī Dānijā, Somijā u.c. Somijā tie atrasti gan ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras apmetnēs (neolīts), gan akmeņu šķirstu kapu laika pieminekļos (2. g.t. pr. Kr. beigās – 1. g.t. pr. Kr. sākums). Latvijas atradumi datējami ar 1. g.t. pr. Kr. Pie otrā tipa pieskaitāmi ļoti rūpīgi slīpēti apaļas formas priekšmeti ar kātcaurumu (124. att.: 14). Šī tipa vāles galvas atrastas vairākās vietās Latvijā, arī Lietuvā, Polijā, Fatjanovas kultūras areālā u.c. Sagatavju atradumi liecina, ka šādi priekšmeti gatavoti uz vietas apmetnēs.

122. att. Dažādi akmens priekšmeti: beržamie (1, 4, 5, 7), gludeklītis (2), labi apslipētas sagataves (3), slīpējamais (6)

Daudz ir dažāda izmēra priekšmetu, kam virsmas lielākā daļa liekas nogludināta (122. att.: 3) vai pat dabiska (122. att.: 4, 6), bet galos noberzums vai mākslīgs nokapinājums (122. att.: 7). Kas ar tiem darīts, nav nosakāms. Ir nelieli, abās pusēs gludi populējušies plakani akmeņi (122. att.: 2). Tiem līdzīgi Polijā atrasti akmeņi nosaukti par gludināmajiem un, iespējams, tiešām lietoti gludināšanai (ādas, auduma?). Dažāda lieluma un veida smilšakmeņi izmantoti kā galodas, piemēram, smailu priekšmetu (adatu, ilenu u.c.) asināšanai – slīpēšanai, no kā tajos radušās šauras gropes (122. att.: 5). Smalkgraudaini akmeņi lietoti kā galodas.

Visās dzīvesvietās atrasti akmens graudberži. To ieviešanos noteikusi zemkopības attīstība. Rotējošās dzirnas Latvijas teritorijas iedzīvotāji iepazinuši tikai 10.–11. gs., bet līdz tam labības graudus sasmalcinājuši, tos saberžot. Šim nolūkam vajadzīgi divi akmeņi: viens, uz kura graudus uzbēra, – apakšējais graudberzis un otrs, ar kuru berza, – augšējais graudberzis (92. att.). Par apakšējiem graudberžiem izmantoti lielāki akmeņi ar plakanu virsmu. Šim nolūkam izvēlēti akmeņi, kam plakanajā virsmā jau bija dabisks iedobums vai arī šādu iedobumu radīja, mākslīgi iekapinot. Ir tādi apakšējo graudberžu atradumi (Doles Ķivutkalnā), kam šis iekapinājums jauns, asi grubulains, un ir tādi, kam darba procesā tas jau noslīpējies.

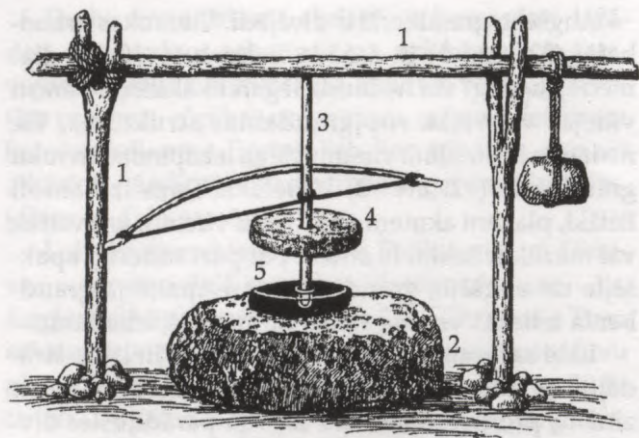
Augšējie graudberži ir divējādi. Vienrokas graudberži (92. att.: 1) ir dažāda lieluma (6–10 cm diametrā), apaļīgi vai nedaudz iegareni akmeņi, parasti vidējas vai retāk rupjgraudainas struktūras. Tie nedaudz apstrādāti, virsmu viegli iekapinot. Divroku graudberži (92. att.: 2) ir lielāki. Tiem izmantoti lielāki, plakani akmeņi ar līdzenu virsmu, kas vairāk vai mazāk izliekta. Ir atrasti pat pāri saderīgi apakšējie un augšējie graudberži, kur apakšējā graudberža ieliektā virsma sakrīt ar augšējā izliekumu.

Labi saprotams, ka darba ražība ir lielāka, strādājot ar divroku graudberzi. Tāda darbība jau ir zināms progress. Bet, kad Latvijā parādījušies divroku graudberži, nav nosakāms. Ēģiptē tos lietoja jau V dinastijas laikā (2650.–2540. g. pr. Kr.), Dānijā divroku graudberži atrasti neolīta apmetnēs (2500.–2300. g. pr. Kr.), bet bronzas laikmetā tie konstatēti plašos apgabalos. Var domāt, ka tie ieviesušies, izplatoties zemkopībai, kad pieaudzis apstrādājamo graudu daudzums.

Ar zemkopību, domājams, saistīti vairāki akmens priekšmeti, kurus nosacīti dēvē par lemešiem. Vieni ļoti atgādina metāla lemešu formu (90. att.: 1), citiem ir izteiktas iežmaugas sānos ērtākai, stabilākai piesiešanai (90. att.: 2) pie koka arkla.

Akmeņi ar paseklām gropēm vai pat iegareni, gludi, bez tām izmantoti par tiklu gremdiem. Kā minēts, ir daudz tādu priekšmetu, kuru lietojums mūsdienu cilvēkam nav atminams. Bet, saprotams, bez vajadzības cilvēki neko negatavoja. Visus akmens priekšmetus var uzlūkot par darbarīkiem, kas pamatā nodrošināja sava laika saimniecības tehnisko līmeni.

Agro metālu periodā cilvēki turpinājuši izmatot, tikai vairāk pilnveidojuši jau akmens laikmetā konstatējamus akmens apstrādes paņēmienus. Akmens priekšmetu daudzums un to dažādība pārlicinoši rāda, ka akmens apstrāde bijusi plaši izvēsta un labi attīstīta. Tā notikusi visās dzīvesvietās. Dažāda rakstura un lieluma akmeņi Latvijā sastopami visur, un to apstrādātājam bija tikai jāatrod nodomātā priekšmeta izgatavošanai vispiemērotākā lieluma, formas un galvenais, struktūras akmens. Atrasto gatavo priekšmetu un sagatavju analīzes rāda, ka akmeņi apstrādāti, tos skaldot (lieluma precizēšana, pamatformas veidošana), apdarinot atsietena tehnikā

123. att. Lokurbis: 1 – kāts ar atsvaru un staklis, 2 – pamats, 3 – loks, 4 – sparatrs, 5 – akmens cirvis

124. att. Dzintara pogas (1–4), piekariņi (5, 10, 11), krelles (6, 7), krama bultu gali (8, 9, 12), akmens vāles galvas (13, 14), urbuma tapiņas (15, 16)

(formas pilnveidošana), slīpējot (virsmas un formas galīgā izveide, piemēram, asmens daļas noformējums). Tad sekojusi kātcauruma urbšana priekšmetiem, kam tas vajadzīgs (cirvji, vāles galvas, skriemeļi).

Kātcauruma urbšana notikusi ar lokurbi (123. att.), kurā koka stienim uzlikts cauruļkaula uzgalis. Cirvju sagatavēs redzams, ka dažkārt izmantots "pildīts" urbis un urbuma vietā veidojusies apaļa bedrīte (121. att.: 1). Racionālāk bija darboties ar urbi, kam cauruļkaula uzgalis. Tad, caurumu urbjot, izberžamā akmens masa bija mazāka. Veidojās neizberztā daļa, kas redzama kā urbuma tapiņa (124. att.: 15, 16). Urbuma tapiņas gali rāda, ka priekšmeta virsma reizēm slīpēta jau pirms urbšanas (tad tapiņas galā redzams šis slīpējums), dažkārt tas noticis pēc urbšanas.

Slīpēti cirvji un kalti vieglāk pārvarēja apstrādājamā materiāla pretestību, cēlās darba ražīgums. Acīmredzot uzkrātā pieredze noteica to, ka hronoloģiski jaunākiem priekšmetiem rūpīgi slīpēts tikai šķeltnis, tā samazinot darba apjomu, rīkus izgatavojot.

Jaunākā laika eksperimentos noskaidrots, ka vidēja lieluma granīta vai diorīta (cietāks!) cirvi var noslīpēt 12–15 stundās, bet kātcaurumu 4 cm diametrā diorīta cirvim, strādājot ar lokurbi, 1 cm dziļumā var ieurbt 10 stundās. Viena cirvja izgatavošanai bija nepieciešamas aptuveni 120 darba stundas. Tas nav mazs laiks. Bet eksperimenti parādījuši, ka kādreizējā doma, ka akmens cirvi gatavojušas, pēctecīgi strādājot, vairākas paudzes, ir aplama.

Ar atslientehniku un retušu apstrādāti arī graudberži. Slīpēšanai izmantots smilšakmens, šķiet, dažkārt arī kaļķakmens.

Viss par daudzveidīgajiem akmens priekšmetiem sacītais, dažādo akmens apstrādes paņēmienu konstatējums, arī tas, ka Latvijā atrasti pat no citurienes ievesti un pēc svešiem paraugiem darināti šī materiāla priekšmeti, spilgti apliecina akmens kā vēl dominējošā izejmateriāla izcilo lomu. Varam pat sacīt, ka tieši akmens šajā periodā nodrošina ražošanas tehnisko pamatu.

Agro metālu periodā turpinājusies krama lietošana. Tā apstrāde retušējot pat, liekas, sasniegusi augstāko attīstības pakāpi. Un tomēr krama izman-

tošana salīdzinājumā ar akmens laikmetu ievērojami mazinājusies. Nedaudz lietoti krama kasīkļi, gatavoti skaisti, retušēti, ļoti simetriski bultu gali (124. att.: 8, 9, 12), bet vispār lielajā atradumu skaitā šī materiāla priekšmetu ļoti maz.

Tāpat salīdzinājumā ar akmens laikmetu niecīgs ir laikmetam piederīgo dzintara priekšmetu skaits. Ir gan dzintara piekariņi, krelles, laikmetam raksturīgās dubultpogas (124. att.: 1–7, 10, 11), bet visu šo atradumu skaits Latvijas teritorijā nepārsniedz simtu. Dzintara gabali, tos apstrādājot, skaldīti, griezti, retušēti, slīpēti, urbti un, lai iegūtu raksturīgo matēto mirdzumu, pulēti.

Dzintara lietošanas mazināšanos var izskaidrot ar to, ka tas ticis izmantots maiņai, lai iegūtu bronzu. Iespējams arī, ka no jūras tālākos rajonos tas bija grūti iegūstams un pat rotās to aizstājis kauls. Bet varbūt dzintara lietošanu ietekmēja jaunā vēstures perioda kultūras situācija.

Atradumi dzīvesvietās un kapulaukos rāda, ka agro metālu laikmetā saimnieciskajā un ikdienas dzīvē lietoto rīku, ieroču un pat rotu lielākā daļa gatavota no kaula un raga. Tāpēc šo materiālu apstrādes prasmei bijusi izcila nozīme kopienas dzīvē. Jāņem vērā vēl tas, ka līdz mūsu dienām saglabājusies tikai daļa šo tūkstošiem gadu veco priekšmetu, turklāt vienīgi tādos pieminekļos, kur kaula un raga saglabāšanās apstākļi bijuši labvēlīgi. Tādas ir dzīvesvietas, kur aplūkojamā laika kultūrlāni sedz biežākas vēlāku laiku nogulas (Asote, Mūkukalns) vai kur labvēlīgs bijis zemes raksturs (Ķivutkalns). Mazāk tas bijis kapulaukos (Kalnieši). Izņēmums ir vienīgi Doles Ķivutkalna kapulauks, kur kapus sedza vairākus metrus biezs vēlāka laika apmetnes kultūrlānis.

Sprīžot pēc atrastajiem priekšmetiem, to sagatavēm un apstrādes atkritumiem, kaula un raga apstrāde notikusi, tos griežot, skaldot, slīpējot, pulējot un urbjot. Piemēram, lielos cauruļkaulus un arī ragus vajadzēja skaldīt, lai iegūtu šķembas mazāku priekšmetu gatavošanai. To varēja darīt ar pašu gatavotiem akmens cirvjēm un kaltiem, iespējams, arī ar bronzas cirvjēm. Priekšmetam vajadzīgo formu veidoja, griežot ar krama (metāla nav atrasti) nažiem, tad slīpējot un pulējot (rotadatas). Literatūrā norādīts, ka kaulu pirms apstrādes karsē, vāra un

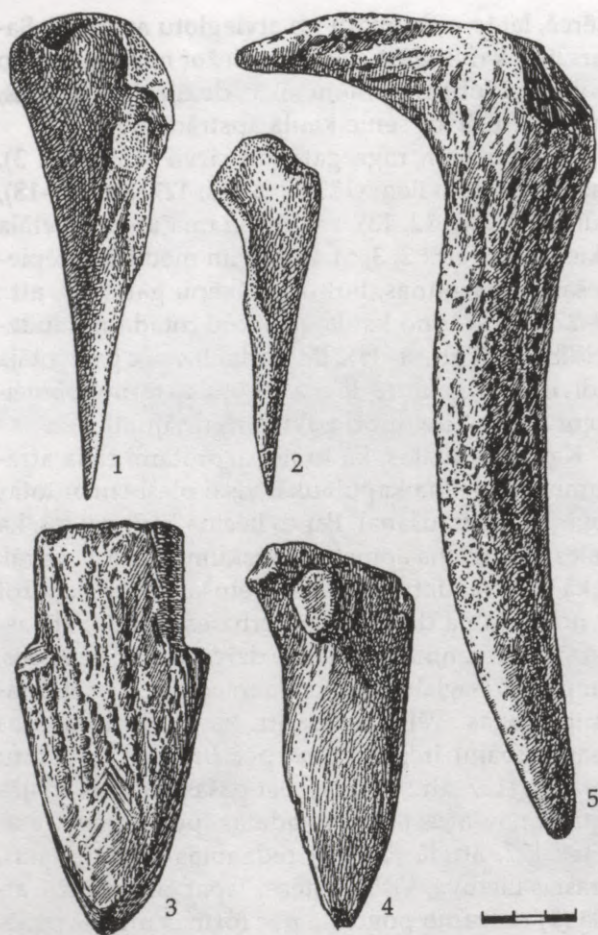
mērcē, lai to mīkstinātu un atvieglotu apstrādi. Sakarsētais kauls kļūst elastīgs, griežot nedrūp, un no tā var veidot priekšmetu sīkās detaļas. Iespējams, ka tā darījuši arī senie kaula apstrādātāji.

No kaula un raga gatavoti cirvji (125. att.: 3), dažāda lieluma īleni (125. att.: 1, 2; 127. att.: 15–18), kalti (127. att.: 12, 13), rokturi krama un arī metāla rīkiem (126. att.: 2, 3, 6), zvejai un medībām nepieciešamās harpūnas, bultu un šķēpu gali (127. att.: 19–27). Liela ir no kaula gatavoto rotadatu daudzveidība (127. att.: 1–11). Tās darinātas pēc gatavotāja individuālās gaumes, kaula sākotnējo formu pārveidojot pilnīgi. Bet ir arī pavirši darinājumi.

Kaula rotadatas, kā to nepārprotami rāda atradumi Ķivutkalna kapulaukā, visai plaši izmantotas apģērba saspraušanai. Par to liecina kaut vai tas, ka Doles Ķivutkalna apmetnes izrakumos atrasts vairāk nekā 400 rotadatu. To plašo lietošanu var skaidrot ar no auduma darināta apģērba esamību. Šajā aspektā interesanti minēt, ka ne dzīvesvietās, ne kapos, kur pat labi saglabājušās kaula rotadatas, nav atrastas kaula pogas. Vēl interesanti, ka dažas rotadatas neapšaubāmi ir gatavotas pēc bronzas rotadatu parauga (127. att.: 5–9, 11), bet pašas bronzas adatas Latvijā nav atrastas. Osiņadatas, pēc kurām gatavotas 127. attēlā (5–7, 9) redzamās kaula adatas, atrastas Lietuvā, Vislas lejtecē. Tāpat tas ir ar 124. attēlā (1) redzamo pogu. Tā pēc formas un pat izmēriem pilnīgi līdzīga Dānijā, Zviedrijā u.c. atrastām bronzas pogām, kas līdz šim nav konstatētas ne Latvijā, ne Lietuvā. Vai iespējams, ka to darinātājs šīs rotas redzējis un gatavojis tādas pēc atmiņas? Neticami, ka, piemēram, Dānijā, Holšteinā vai Zviedrijā, kur šo pogu atrasts ļoti daudz, kāds būtu gatavojis tādas no raga, lai izmantotu maiņā. Un pret ko tad mainītu?

Daži kaula un raga priekšmeti ir nozīmīgi kā liecība kādas parādības eksistēšanai. Tā, piemēram, iemauktu laužņi (126. att.: 1) liecina par zirga kā darba lopa izmantošanu Latvijā jau vismaz 1. g.t. pr. Kr. pirmajā pusē. Rokturi bronzas nažiem (126. att.: 2, 3) rāda, ka šādi naži, kaut arī Latvijā vēl nav atrasti, te tomēr bijuši zināmi jau vismaz 1. g.t. pr. Kr. vidū.

Darbarīki ir daži lieli raga priekšmeti (89. att.), kam nosmailināti vai arī darba procesā nodiluši asie

125. att. Kaula un raga priekšmeti: 1, 2 – īleni, 3 – cirvis, 4, 5 – neskaidras nozīmes priekšmeti (1, 2, 4 – kauls, 3, 5 – rags)

gali. Dažiem tie pat nedaudz apdrupuši. Iespējams, ka tie izmantoti zemes apstrādei kā kapļi.

No raga plāksnes darinātais bultu maka dibens (126. att.: 5) rāda, ka loka lietotājs sev līdzī nesis bultu maku ar vairākām bultām. Kaula ķemme (127. att.: 14) uzlūkojama par senu, matu sakārtošanai lietotu tualetes piederumu.

Ir tomēr daudz tādu kaula un raga priekšmetu, par kuru lietošanu īstas skaidrības nav. Kaula priekšmetu formu daudzveidība, to izmēru dažādība pārliciecināši norāda, ka kaula darbarīku lietošana bijusi stipri diferencēta: katram darba procesam bijis radīts tam vispiemērotākais rīks. Tikai tā, trūkstot

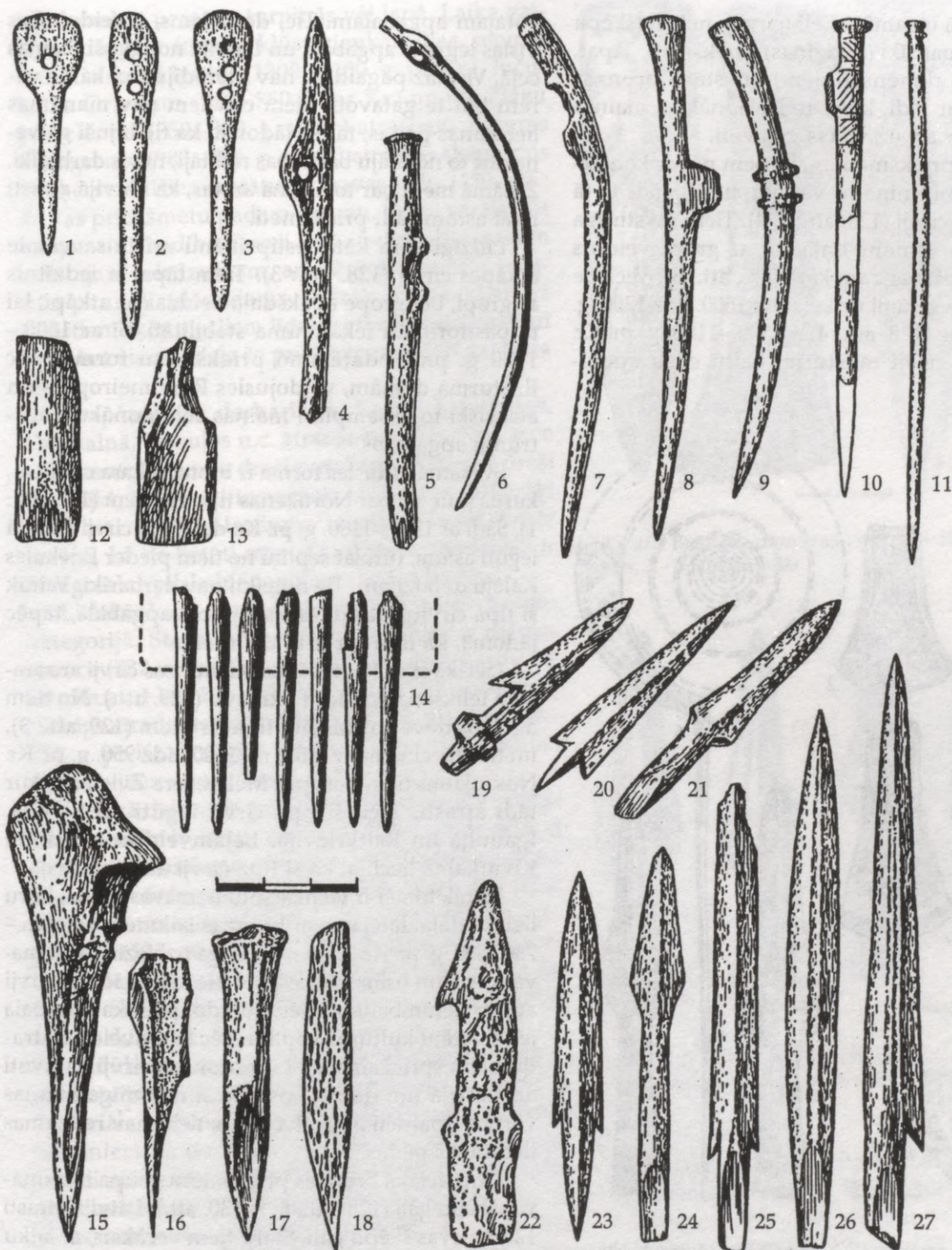

126. att. Kaula un raga priekšmeti: 1 – iemauktu laužņi, 2, 3, 6 – rokturi, 4 – karote, 5 – bultu maka dibens (1, 2, 6 – kauls, 3–5 – rags)

metālam, Latvijas iedzīvotāji varēja nodrošināt saimniecisko dzīvi aptuveni tādā pašā līmenī kā visā Baltijas telpā, Ziemeļeiropā.

Protams, kā jau minēts, visā Baltijā pazina arī metālu – bronzu, to pat apstrādāja. Par to nepārprotami liecina apmetnēs atrastie bronzas kausējamie tīģeļi un priekšmetu atliešanai izmantotās lejamveidnes, arī pārkausēšanai nocirstie bronzas stieniši un neizdevušos lējumu fragmenti.

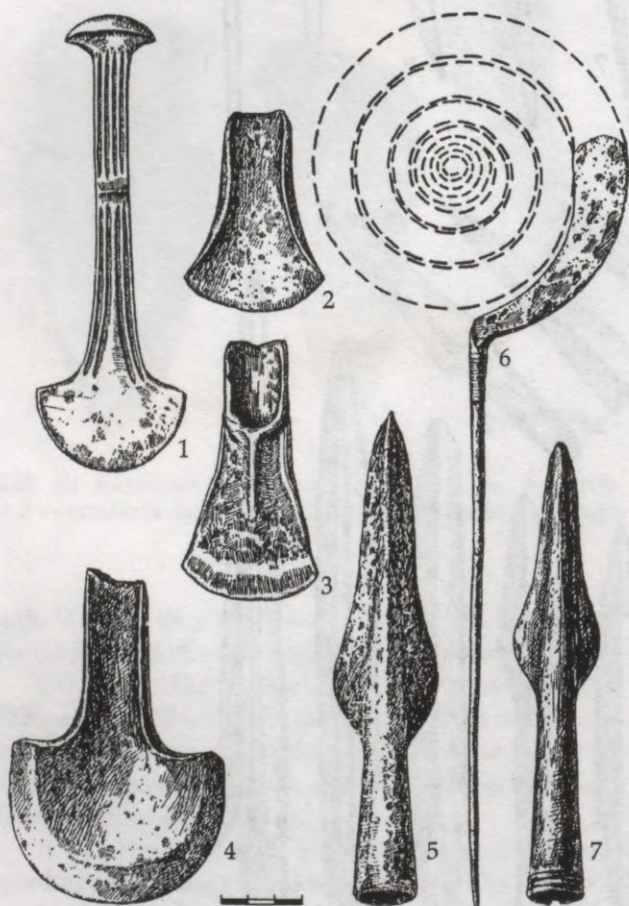
Starp vairākiem tūkstošiem agro metālu laikmeta senlietu bronzas priekšmetu skaits nepārsniedz divus simtus. Turklāt liela ir šo priekšmetu daudzveidība, kas liecina par to dažādo pielietojumu.

127. att. Kaula un raga priekšmeti: 1-11 - rotadatas, 12, 13 - kalti, 14 - ķemmes fragmenti, 15-18 - īleni, 19-27 - bultu gali

Atradumu vidū ir samērā lieli (cirvji), nelieli (šķēpu gali, rotas) un pat sīki (podziņas) priekšmeti. Tāpat, kā tas bija ar akmens rīkiem, arī starp bronzas priekšmetiem ir tādi, kas Latvijā nonākuši maiņas rezultātā, bet ir arī uz vietas gatavoti.

No tādiem priekšmetiem, kuriem nevar konstatēt vietējo cilmi, minami vairāki cirvji. Tādi ir tā sauktie iemalu cirvji (128. att.: 2, 4). Tiem raksturīga pusapļa veida asmens daļa un ar gropi veidots iedzītis iekātošanai zara kātā (87. att.: 8). Vecākie (128. att.: 2) attiecināmi uz laiku no 1500. līdz 1300. g. pr. Kr., jaunākie (128. att.: 4) – 1300.–1100. g. pr. Kr. Vispār šī tipa cirvji raksturīgi baltu cilšu apdzī-

128. att. Bronzas priekšmeti: 1 – Nortikenas (Austrumbaltijas) kara cirvis, 2, 4 – iemalu cirvji, 3 – atkāpes cirvis, 5, 7 – uznavas šķēpu gali, 6 – plakanspirāles galvas rotadata

votajam apgabalam. Tie, domājams, izveidojušies Vislas lejteces apgabālā un Latvijā nonākuši maiņas ceļā. Vismaz pagaidām nav pierādījumu, ka tie varētu būt te gatavoti. Šiem cirvjiem nav manāmas lietošanas pēdas, tāpēc jādomā, ka tie bijuši galvenokārt to nēsātāju bagātības rādītāji, nevis darbarīki. Zināmā mērā par to liecina arī tas, ka Latvijā atrasti tikai astoņi šādi priekšmeti.

Līdzīgi zara kātā iestiprināmi arī tā saucamie atkāpes cirvji (128. att.: 3). Tiem tāpat ir iedzītis ar gropi, bet grope apakšdaļā beidzas ar atkāpi, lai tā pastiprinātu iekātojuma stabilitāti. Šī ar 1300.–1100. g. pr. Kr. datējamo priekšmetu forma, pēc E. Šturma domām, veidojusies Rietumeiropā – un atsevišķi to eksemplāri maiņas ceļā nonākuši austrumu apgabalos.

Svešatnē radusies forma ir bronzas kara cirvjiem, kurus sauc arī par Nortikenas tipa cirvjiem (128. att.: 1). Šādi ar 1300.–1100. g. pr. Kr. datējami cirvji Latvijā iegūti astoņi, turklāt septiņi no tiem pieder Priekules Kalēju depozītam. Tie noteikti nav darbarīki. Vairāk šī tipa cirvjus atrod Vislas lejteces apgabālā, tāpēc jādomā, ka tieši tur ir to dzimtene.

Lielākā skaitā Latvijā atrasti bronzas cirvji ar zara kāta ielikšanai veidotu uznavu (129. att.). No tiem agrākos dēvē par Melāra tipa cirvjiem (129. att.: 3), un tie attiecināmi uz laiku no 1100. līdz 950. g. pr. Kr. Nosaukums tiem dots pēc Melārezera Zviedrijā, kur tādi atrasti. Taču šī tipa cirvji iegūti arī Somijā, Igaunijā un Baltkrievijā. Lejamveidņu atradumi Ķivutkalnā liecina, ka šī tipa cirvji atlieti Latvijā.

Vairāk tomēr ir vienkāršotu uznavas cirvju, kuru lielākā daļa datējama ar bronzas laikmeta beigām – 750.–500. g. pr. Kr. Tiem raksturīga uzbiezināta uznavas mala un osiņa piesiešanai pie kāta. Līdzīgi cirvji atrasti rietumbaltu zemēs, norādot plašāka apgabala iedzīvotāju kultūras kopību. Pēc lejamveidņu atradumiem spriežams, ka šādi bronzas cirvji gatavoti arī Latvijā un, domājams, bijuši nozīmīga maiņas vērtība. Īpatnēji ir tas, ka arī uz tiem nav redzamas lietošanas pēdas.

Otra lielākā bronzas priekšmetu grupa ir uznavas šķēpu gali (128. att.: 5, 7; 130. att.). Latvijā atrasti 12 uznavas šķēpu gali. Starp tiem vecākais, ar laiku no 1500. līdz 1300. g. pr. Kr. datētais, atrasts Bārtā (130. att.: 2). Tam vienkāršs veids: figurāli izliktas

lapas malas, uzdeva turpinās vēl lapā. Laika gaitā šķēpu galu formas kļūst vienkāršākas, piemēram, Durbes Ligutos (1300.–1100. g. pr. Kr.), Inčukalna Druviņos (950.–750. g. pr. Kr.) un pie Zlēku pārceltuves (750.–500. g. pr. Kr.) atrastiem. Retums ir Kugrēnos (980.–750. g. pr. Kr.) atrastais šķēpa gals ar šķērsvalnīšiem rotātu uzdevas galu (130. att.: 4), kas priekšmetu padara greznu. Šķēpi varēja būt kaujas un medību ieroči, bet, pateicoties savam zeltītajam mirdzumam, arī nēsātāja varas – prestiža paudēji (domājams, vairāk pat tā). Latvijā atrastiem šķēpu galiem līdzīgas formas zināmas arī citur, bet vismaz daļa šo priekšmetu varbūt gatavota tepat.

Neapšaubāmi darbarīki ir Reznu kapulaukā, Vinakalnā, Brikuļos u.c. atrastie bronzas īleni, taču to izmantošana nav droši nosakāma. Turpretī droši var teikt, ka zvejai izmantoti bronzas makšķerāķi (131. att.: 9, 10). Atradumu necīgais skaits tomēr liecina, ka tie lietoti maz. Zemkopības darbarīki ir Daugmales pilskalnā iegūtie bronzas sirpīši.

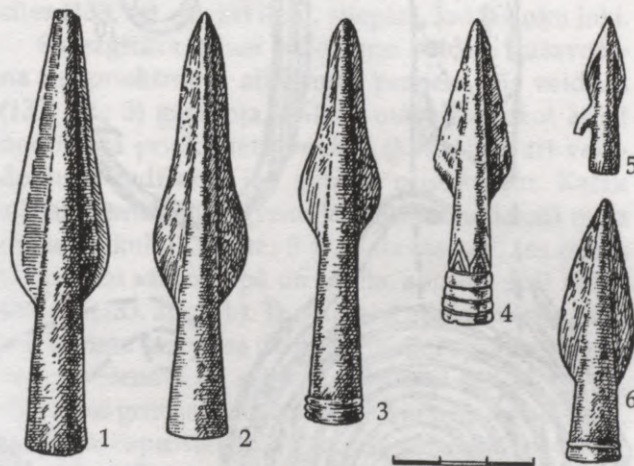
Lielākā skaitā tomēr ir atradumi, kas iederas rotu kategorijā. Starp tām unikāls atradums ir masīva aprobe (132. att.) ar bagātu svītriņu ornamentu. Tā atrasta arot kopā ar vēl otru aproci, kas pazudusi. Līdzīgs atradums zināms Lietuvā. Latvijā šī ar 950.–750. g. pr. Kr. datējamā aprobe noteikti ir ievesta no Vislas lejteces novada.

Lielākā daļa agro metālu perioda bronzas priekšmetu tomēr ir mazi, pat sīki. Tādi, piemēram, ir Reznu uzkalniņkapos atrastie – sīks riņķītis, podziņa, pincetes, bārdas naži (131. att.: 6, 7, 11, 14, 15), tāpat citur iegūtās rotadatas (131. att.: 5, 12, 13), plakanspirāles (131. att.: 4, 8). Patiesībā rotas ir arī Ķivutkalna depozītos atrastie priekšmeti (106. att.), tāpat Lenču Strīkos un Rucavas Baškos iegūtās Latēnas laika saktas u.c.

Aplūkoto atradumu raksturojums liecina, ka Latvijas iedzīvotāji pazinusi bronzu, bet no šī materiāla gatavotiem priekšmetiem nav nozīmes saimnieciskā darbībā. Svarīgākais ir tas, ka viņi iepazīnuši jaunu materiālu. Acīmredzot jaunā materiāla zeltainais mirdzums rosinājis no tā gatavot rotas, mirdzošos priekšmetus izmantot kā prestiža apliecinātājus, bagātības rādītājus, tā pasvītrotot attiecīgu indivīdu īpašo lomu sabiedrībā.

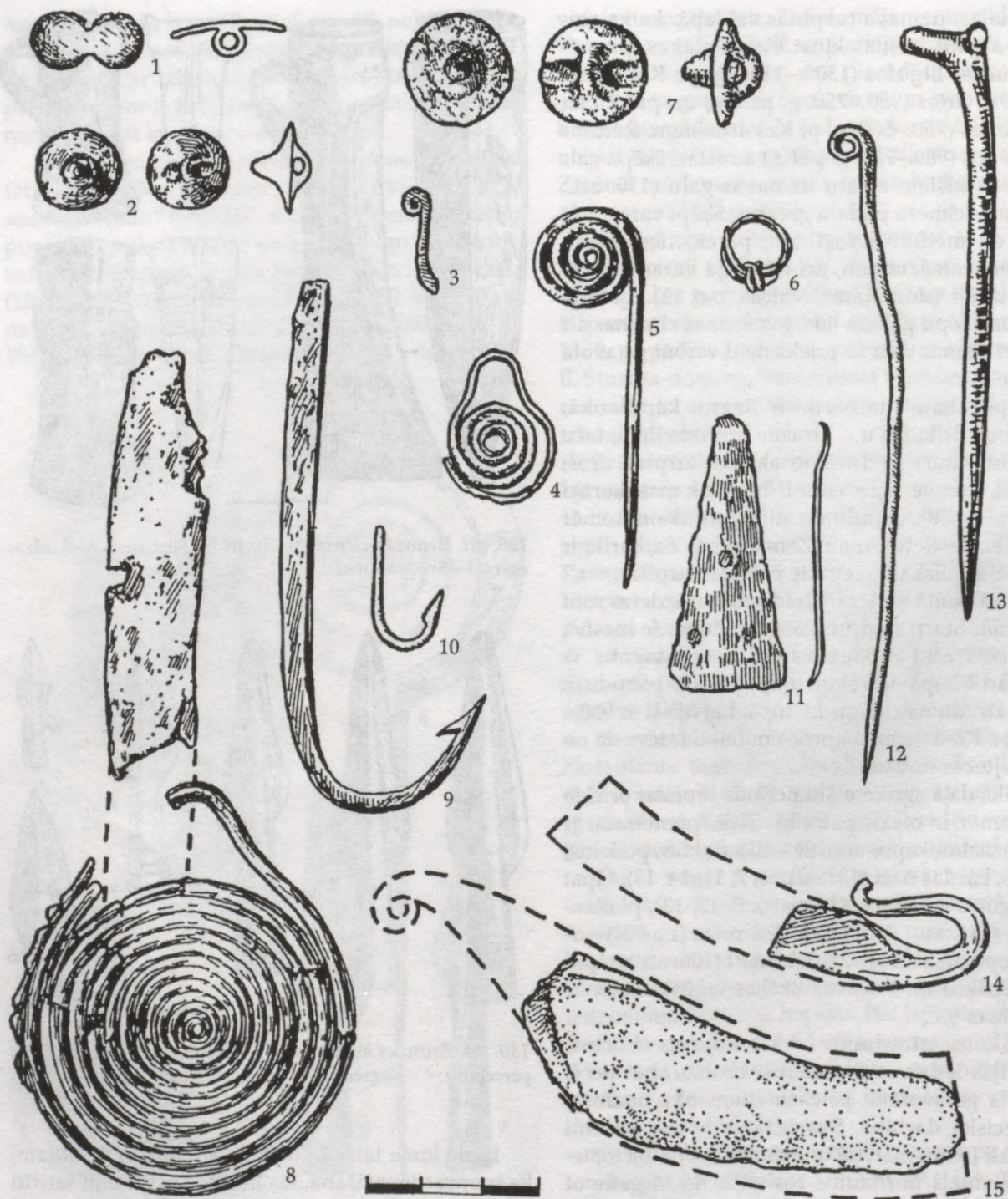

129. att. Bronzas uzdevas cirvjī: 1 – Silabateri, 2 – Ludzas ezers, 3 – Snēpeles mežs

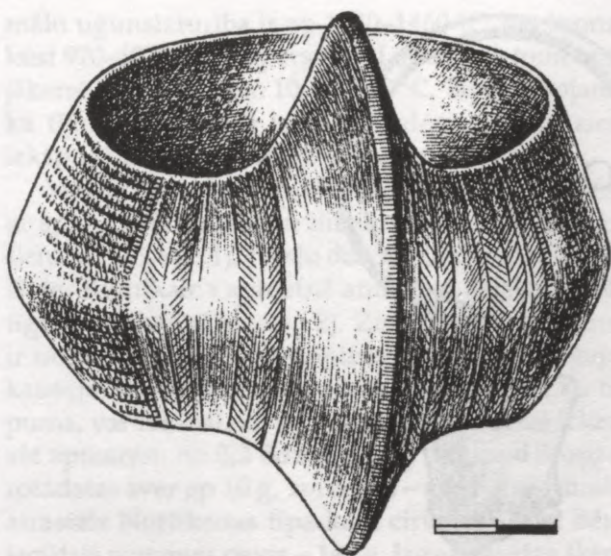

130. att. Bronzas šķēpu gali: 1 – Liguti, 2 – Bārta, 3 – Zlēku pārceltuve, 4 – Kugrēni, 6 – Druviņi, 5 – bultas gals, Kanderi

Izcila loma tālākā kultūras attīstībā bija faktam, ka bronzas iepazīšana, tās lietošanas sākumi saistīti ar tās apstrādes – kausēšanas un liešanas iemaņu apgūšanu. Cilvēku rokās nonāca jauns materiāls ar jaunām īpašībām, kas bagātināja arī viņu garīgo

131. att. Dažādi bronzas priekšmeti: 1, 2, 7 – podziņas, 3, 14, 15 – bārdas nažu fragmenti, 4, 8 – spirāles, 5, 12, 13 – rotadatas, 6 – riņķītis, 9, 10 – makšķerāķi, 11 – pincetes fragments

132. att. Aproce

pasauli. Materiāla kušana, tā izmantošana daudzveidīgu formu priekšmetu gatavošanai neapšaubāmi bija kaut kas neparasts akmens un koka pasaulē. Bronza tai laikā bija grūti dabūjams dārgums, tomēr cilvēki centušies to iegūt kaut niecīgā daudzumā. Lūk, viens spējis iegūt sīku riņķīti, cits – mazu podziņu vai piekariņu, bet cits – lielu spirāli, rotadatu, šķēpa galu vai cirvi. Situācijā, kad darbarīku kopumu veidoja akmens, raga un kaula priekšmeti, kad, kā minēts, pat bronzas cirvjēm nav konstatējama to lietošana darba procesos, tieksmei iegūt bronzas priekšmetus bija citi pamati – zeltainā mirdzuma izraisītais estētiskais efekts, bet, domājams, arī to simboliskā loma – prestiža, varas izpausme. Kaut bronzas laikmetā bronzas priekšmetu, kā minēts, atrasts maz, pārsteidzošas ir liecības par tās vietējo apstrādi. Šīs liecības ir kausēšanai izmantoto tīģeļu, lejamveidņu fragmenti, liešanas atkritumi, izejmateriāls – bronzas stienīši.

Lejamveidņu fragmenti, kas atrasti daudzās dzīvesvietās, liecina, ka metāla liešana bijusi zināma samērā plaši. Turpretī bronzas kausējamo tīģeļu un lejamveidņu masveida atradumi pārlicinoši norāda, ka plašāka metālapstrāde notikusi tikai atsevišķos centros. Pašreizējos pētījumos šādi centri konstatēti Daugavas lejtecē – Doles Ķivutkalnā (191 tīģeļa un 544 lejamveidņu fragmenti) un Lubāna baseinā –

Brikuļu nocietinātajā apmetnē (170 tīģeļu un 248 lejamveidņu fragmenti).

Lejamveidnes gatavotas no vietējiem māliem ar nelielu smilšu piejaukumu. Tā radusies smalkas struktūras veidmasa, no kuras gatavotās veidnēs atlietiem priekšmetiem bija gluda virsma. Lejamveidnes bijušas divu veidu – vienreizējās jeb gais-tošās (133. att.: 3) un saliekamās (133. att.: 5). Vienreizējās veidnēs priekšmetus atlēja pēc vaska modeļa. Tas nozīmē – vispirms no vaska izgatavoja nodomātā priekšmeta modeli. Pēc tam to aplipināja ar mikstu māla masu un izveidoja piltuvi šķidrā metāla ieliešanai (133. att.: 3 a, b). Tad visu to žāvēja un pēc izžāvēšanas apdedzināja. Apdedzinot lejamveidnes māla masa kļuva cieta, bet vasks izkusa un iztecēja, atstājot veidnē precīzu priekšmeta formas dobumu. Tad caur piltuvi lēja izkausēto bronzu. Kad bronza atdzisa, veidni salauza, lai atbrīvotu atlieto priekšmetu. No atlietā objekta bija jāatdala tikai ielietnis (bronzas masas daļa, kas sacietēja piltuvē) – un priekšmets bija gatavs bez tālākas apstrādes. Šādās vienreizējās veidnēs atlietas vienkāršas apro-cītes (133. att.: 4), arī īleni, stieples, kaklariņķu loki.

Sarežģītāka bijusi saliekamo veidņu gatavošana un priekšmetu atliešanas process. Šīs veidnes (133. att.: 5) gatavoja, mikstā mālā iespiežot atliet nodomātā priekšmeta veiduli (koka) vai arī veid-dobuma radīšanai jau gatavu priekšmetu. Katru atlejamā priekšmeta (veidula) pusi iespieda citā māla masas kukulī (133. att.: 5 a). Gatavās veidnes puses tad precīzi salika kopā un sasēja, augšējā daļā ielika serdeni (133. att.: 5 b). Tā diametrs atbilda vēlamo priekšmeta uznavas diametram, bet spraugai starp veidnes sienām un serdeni vajadzēja būt tik platai, cik biezas gribēja veidot priekšmeta uznavas sienas. Serdeņa cepurītei bija jānotur serdenis noteiktā stāvoklī. Tajā bija divi caurumiņi: viens izkausētā metāla ieliešanai, otrs – gāzu izplūdei. Tā darbojoties, panāca precīzas formas priekšmetus un kvalitatīvu lējumu bez gāzu pūslīšiem.

Pēc lejamveidņu fragmentiem konstatējams, ka Latvijā atlieti uznavas cirvji – arī Melāra tipa (!), šķēpu gali, īleni, stieples un aproces.

Bronza kausēta māla tīģeļos. Tie ir dažāda lieluma un formas. Tīģeļi gatavoti no devona māliem, tos liesinot ar smiltīm vai sīkiem zvirgzdiem. Devona

133. att. Lejampiederumi: 1, 2 – tīģeļi (*a* – bļoda, *b* – kājiņa, *c* – snīpis), 3 – vienreizējā jeb gaistošā veidne (*a* – korpus, *b* – ielietnis), 4 – aprocīte, 5 – saliekamā veidne (*a* – veidnes puses, *b* – veidnes cepurīte)

mālu ugunsizturība ir ap 1130–1460 °C, bet bronza kūst 970–1020 °C temperatūrā. Liešanai tā tomēr bija jākarsē līdz apmēram 1000–1100 °C. Tāpēc vērojams, ka tīģeļu fragmenti ir stipri izdeguši, daudziem iekšpusē ir pat stiklveida sakusumu kārtā.

Visvairāk izplatīti bijuši tīģeļi – lēzenas bļodiņas ar apaļu, retāk plakānu dibenu un samērā biežām sienām (133. att.: 1). Tīģeļu dibendaļa parasti biežāka. Doles Ķivutkalna apmetnē atrasti arī lielāka izmēra tīģeļi – trijkāji (133. att.: 2). Zināmo tīģeļu tilpums ir no 30 līdz 400 kubikcentimetriem. Tā kā tīģeļos kausējamo masu varēja pildīt tikai ap 60% to tilpuma, var rēķināt, ka tajos varēja vienā reizē izkausēt apmēram no 0,2 līdz pat 2 kg bronzas. Bronzas rotadatas sver ap 10 g, aprocītes – ap 45 g, Parumbā atrastais Nortikenas tipa kara cirvis – 330 g, Bēnē iegūtais uznavas cirvis – 143 g, Jaunāsmuižas šķēpa gals – 124 gramī. Šie skaitļi rāda, ka ar viena kausējuma metālu varēja atliet vairākus priekšmetus. Bronzas lējējs priekšmetu atliešanai varēja izvēlēties piemērotākā tilpuma tīģeļi, lai kausēto metālu izmantotu pilnīgi.

Bronzas apstrādes līmenis Latvijā šajā laikmetā bijis tāds pats kā Zviedrijā, bronzas apstrādes centros Asvā Igaunijā, Biskupinā Polijā u.c. No šī viedokļa interesanti atzīmēt, ka Ķivutkalnā iegūtajiem lielajiem tīģeļiem – trijkājiem līdzīgi nekur citur nav atrasti. Var domāt, ka Ķivutkalns kā bronzas apstrādes centrs ir izcēlies ar lielo priekšmetu – cirvju un šķēpu galu gatavošanu maiņai.

Agro metālu perioda beigu posmā – senākās dzelzs laikmetā (500.–1. g. pr. Kr.) Latvijas iedzīvotāji iepazinuši arī dzelzi. Par to liecina jau nedaudznie šī materiāla priekšmeti. Tāda ir Mūkukalnā atrastā dzelzs rotadata (134. att.: 2), kas datējama ar 1. g.t. pr. Kr. otro pusi vai pat mūsu ēras sākumu. Latvijā tā ir vienīgā, bet tai līdzīgas iegūtas Polijā Lužicas kultūras apgabalā, Smoļenskas pilskalnos u.c. Tāds ir uznavas cirvītis ar osiņu (134. att.: 1), kas varbūt gatavots pēc bronzas cirvju parauga. Tāds ir arī Limbažu rajonā Ivašu senkapos atrastais cirvis (134. att.: 4), kam līdzīgi zināmi Igaunijā un Somijā. Tam raksturīga masīva uznavas un slaidis stāvs. Tās datējams ar 1. g.t. pr. Kr. beigām. Par pirmo cirvīti metālpētnieks A. Anteins secinājis, ka tas gatavots Latvijā no ievestas dzelzs, bet otrs varbūt nācis no

Skandināvijas. Ar 1. g.t. pr. Kr. otro pusi datējami daži atradumi Mūkukalna agrajos slāņos, arī Kļauģukalnā.

Interesanta, tomēr sveša forma ir ķīļveida šaurasmens cirvjēm (134. att.: 5). Tādi atrasti Latvijā (Strazdē), arī Igaunijā, Smoļenskas apgabalā Krievijā un vairāk dienvidos. Tie radušies skitu teritorijā un pa Dņepras ūdensceļu izplatījušies tālākos ziemeļu apgabalos. Skitu teritorijā tos datē ar 6.–4. gs. pr. Kr., Dņepras augšteces novados – ar 4. gs. pr. Kr., bet Latvijā – ar 1. g.t. pr. Kr. otro pusi – beigām. Tie nozīmīgi Latvijas iedzīvotāju kontaktu apliecinājumam dienvidaustrumu virzienā.

Bez minētajiem ir vēl citi priekšmeti, kas iezīmē jauna materiāla parādīšanos, bet, kā minēts, nav liecību par to, ka dzelzi apstrādātu uz vietas Latvijā. Arī dzelzs iepazīšana vēl neietekmē saimniecisko dzīvi, dzelzs priekšmeti ir galvenokārt sīki darinājumi.

Ļoti liela nozīme agro metālu perioda cilvēku dzīvē bija māliem. Kā jau minēts, tie bija nozīmīgi celtniecībā, tāpat metalurgijā (tīģeļi, veidnes), bet sevišķi svarīgs šis materiāls bija ikdienas priekšmetu izgatavošanai. Ēdiena gatavošanai, produktu glabāšanai un citām vajadzībām nepieciešami bija māla trauki.

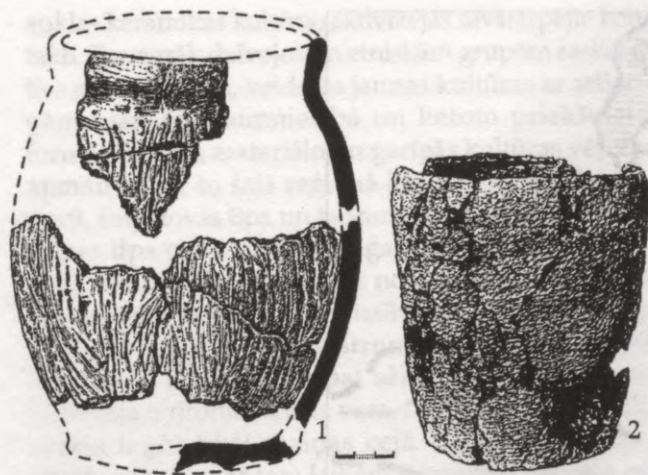
Trauku darināšanai izmantoti kvartāra māli. Tie ir mehāniski pietiekami izturīgi un arī viegli veidojami.

Māla trauku izgatavošanas process ietver mālu masas sagatavošanu (piemērotu mālu un piejaukumu sameklēšana un sajaukšana), trauka izveidošanu (pamata izgatavošana, trauka stāva veidošana, virsmas apdare) un, beidzot, izgatavotā trauka nostiprināšanu (žāvēšana, apdedzināšana).

Latvijā māli bagātīgi atrodami visur. Podniekam bija jāgatavo tāda veidmasa, lai trauki apdedzinot sarautos iespējami maz un nedeformētos. Trauku ugunsizturību nodrošināja, māliem piejaucot smiltis vai asšķautņainus kristālisko iežu graudiņus, kurus ieguva, izdedzinot un sadauzot, piemēram, granīta gabalus. Asšķautņaino graudiņu piejaukums māliem palielināja to spiedienizturību. Veidmasas kvalitāti noteica piejaukumu daudzums (parasti 20–30% no visas masas) un masas sajaukšana. Laba veidmasa bija tāda, kurā sajaukšanas gaitā panāca, ka kristāliskie graudiņi savā starpā nesaskārās.

134. att. Agrie dzelzs priekšmeti: 1, 3, 4 – uznavas cirvji, 2 – rotadata, 5 – ķīļveida šaurasmens cirvis

135. att. Švikātā keramika (1), tekstilā keramika (2)

Vispirms izgatavoja trauka dibenu – māla ripu. Tad pie šīs ripas lipināja atsevišķus māla klaipiņus vai arī no māla lentēm veidotus gredzenus, līdz sasniedza iecerēto trauka augstumu. Vietas, kurās klaipiņi vai lentes saskārās, rūpīgi saspieda. Tas darīts tik rūpīgi un pamatīgi, ka ne seno trauku stāvos, ne arī atsevišķās lauskās šīs sadures vietas nav vai arī ir ļoti grūti konstatējamas. Pēc trauka izveidošanas tā virsmu nolīdzināja, nogludināja. Tas darīts ar plaukstu vai gludas virsmas priekšmetu, ar zāļu vīkšķi vai zaru saišķīti, pat audumu. Tā radās trauki ar gludu virsmu (gludā keramika), ar dažāda stipruma švikām (švikātā keramika; 135. att.: 1) vai ar auduma nospie-

Sakari un maiņa

Attīstoties lopkopībai un zemkopībai, paplašinoties dažādu materiālu apstrādei un ieviešoties metālu izmantošanai, cilvēku kopienas arvien pilnīgāk varēja apmierināt savas vajadzības. Radās pat dažādu produktu un materiālu pārpalikumi. Latvijas iedzīvotājiem tādi bija zvērādas, mājlopi un to ādas, vietām dravniecības un zemkopības produkti, piejūras zonā arī dzintars. Tās bija vērtības, pret kurām varēja iemainīt to, kas nebija atrodams uz vietas, arī to, kas citur likās interesants. Nepieciešama kļuva

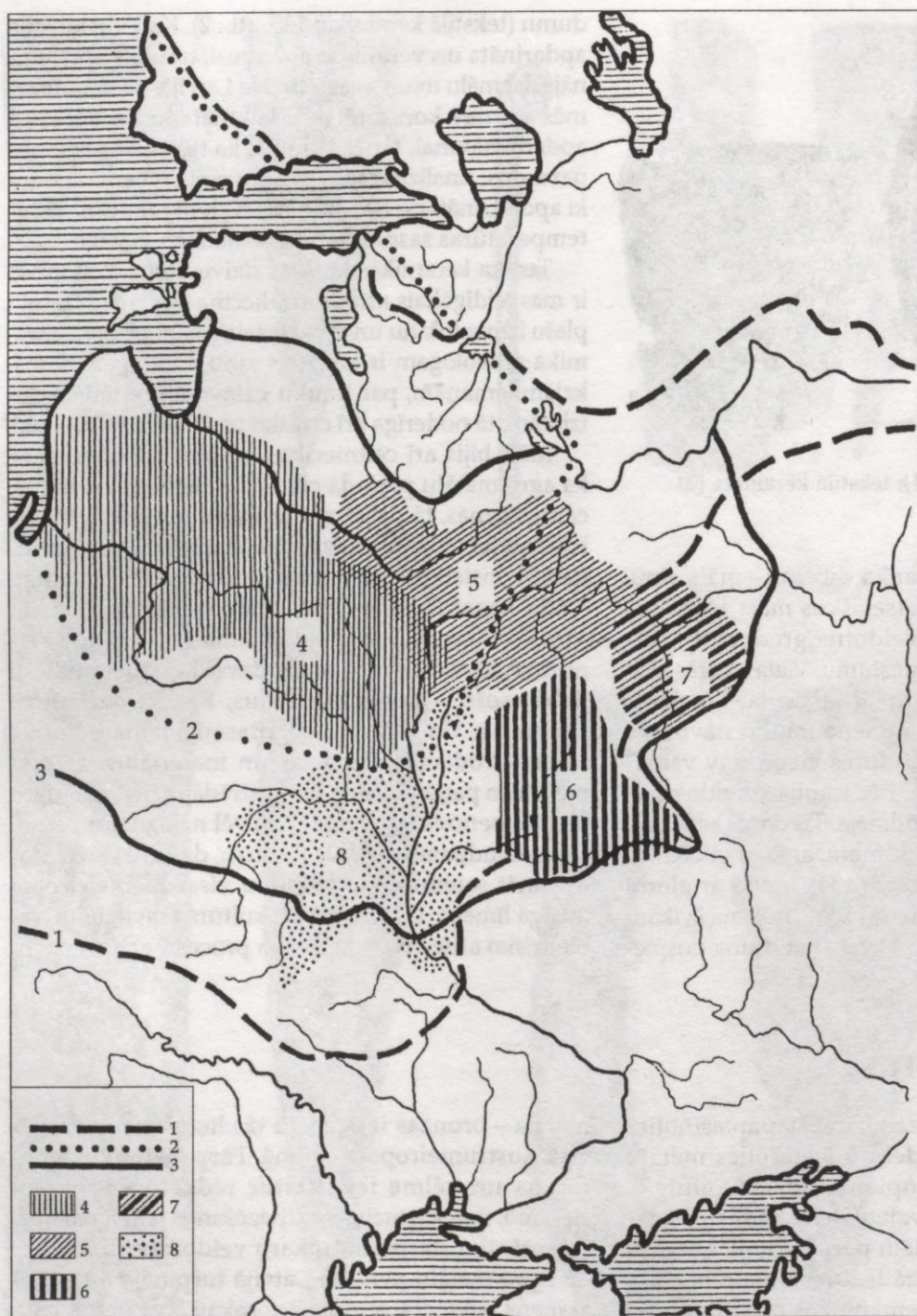
dumu (tekstilā keramika; 135. att.: 2). Kad virsma bija apdarināta un veidmasa apžuvusi, traukus apdedzināja, lai mālu masa sacietētu. Ne Latvijā, ne kaimiņzemēs vēl nav konstatētas šī laikmeta krāsni trauku apdedzināšanai, tāpēc jādomā, ka tas noticis atklātos pavardos. Analīzes rāda, ka agro metālu perioda trauki apdedzināti no 600 līdz 900 °C temperatūrā. Tādas temperatūras sasniegšana prasīja zināmas iemaņas.

Tas, ka keramikas lauskas dzīvesvietu izrakumos ir masveidīgāks atradums, liecina par māla trauku plašu izmantošanu un arī to izgatavotāju prasmī. Keramikā archeologam ir bagātīgs ziņu avots par tehniskajām iemaņām, par trauku gatavotāju estētiskajām izjūtām, tā noderīga arī etnisko problēmu risināšanai.

Māls bijis arī celtniecības materiāls. Jau minēts, ka agro metālu periodā cilvēki ar māliem apzieduši celtnu sienas, tā palielinot to siltumnoturību. Mālus izmantoja, veidojot pavardus ar apmali, bet Ķivutkalnā konstatēja ar māliem papildinātas koka kamerveida konstrukcijas aizsargvaļņos, Ķivutkalnā un Vinakalnā ar māliem noklāti akmeņu krāvumi. Tas nozīmē, ka cilvēki pratuši daudzveidīgi izmantot visu dabā esošo – akmeņus, mālus, kokus, dzīvnieku kaulus u.c. Un jāuzsver, ka, prasmīgi izmantojot uz vietas atrodamās izejvielas un materiālus, ar piemērotiem paņēmieniem tos apstrādājot, Latvijas agro metālu perioda iedzīvotāji, arī vēl neiegūstot pietiekamā daudzumā metālus (bronzu, dzelzi), varēja nodrošināt saimniecisko attīstību visai Ziemeļeiropai līdzīgā līmenī. Tas noteica arī kultūras savdabību, sabiedrisko attiecību un etnisko procesu gaitu.

metāla – bronzas ieguve, jo tās lietošana izplatījās visā Austrumeiropas reģionā. Pārpalikumu izmantošana un vēlme iegūt citur redzēto vai nepieciešamo, noteica maiņas aktivizēšanos jaunā pakāpē, intensīvāku starpcilšu sakaru veidošanos.

Agro metālu periodā Latvijā turpināja attīstīties akmens laikmetā veidojušies sakari, bet jaunā laikmeta prasības noteica arī jaunu kontaktu veidošanos. Tā, piemēram, plašā Austrumeiropas apgabalā, kur 3. g.t. pr. Kr. beigās – 2. g.t. pr. Kr. sākumā izplatījās

136. att. Situācija agro metālu perioda Eiropas mežu joslā: 1 – auklas keramikas izplatības apgabals, 2 – švikātās keramikas izplatības apgabals, 3 – baltu hidronīmu izplatības apgabals, 4 – švikātās keramikas kultūras apgabals, 5 – Dņepras–Daugavas kultūras apgabals, 6 – Juhnovas kultūras apgabals, 7 – Augšvolgas kultūras apgabals, 8 – Milogradas kultūras apgabals

auklas keramikas kultūra, aktivizējās savstarpējie kontakti. Tur, agrāk dzīvojošām etniskām grupām saskaroties ar ienācējiem, veidojās jaunas kultūras ar atšķirīgām niansēm saimniecībā un lietoto priekšmetu formās. Notika materiālo un garīgās kultūras vērtību apmaiņa. Par to šajā reģionā liecina akmens laivas-cirvji, Fatjanovas tipa un taisnmuguras cirvji, arī Augšzemes tipa cirvji un čūskas galvas (Austrumbaltijas) kapļi. Tādus pašus kontaktus norāda švikātās keramikas un baltu hidronīmu izplatības apgabali (136. att.).

2. g.t. pr. Kr. vidū Austrumbaltijas, arī Latvijas iedzīvotāji iepazīna un pat sāka apstrādāt bronzu. Tā kā šajā teritorijā nav ne vara, ne alvas rūdu, metālu varēja iegūt tikai maiņas ceļā. Latvijai nav konstatējami sakari ar tam laikam nozīmīgiem Urālu un Kaukāza metalurģijas centriem. Atradumi gan apliecina tuvākus sakarus ar Vislas lejteces apgabālā radušos bronzas apstrādes centru. Bagātās dzintara iegulas Baltijas jūras piekrastē ļāva iegūt dzintaru un pret to iemainīt bronzu no Viduseiropas. Tieši no turienes nākuši Latvijā atrastie senākie bronzas priekšmeti: Liepājas raj. Bārtā atrastais šķēpa gals (130. att.: 2), Dobeles raj. Sīpelē un Jelgavas raj. pie Migāļu kapiem iegūtās spirālgalvas rotadatas (128. att.: 6). No turienes arī Austrumbaltijas tipa bronzas iemalu cirvji, Nortikenas tipa kara cirvji (128. att.). No Vislas lejteces apgabala Latvijā nonākuši arī Ķivutkalna 1. depoziņa priekšmeti (106. att.). Latvijas iedzīvotāju dienvidu virziena sakarus, kā jau minēts, norādīja čūskas galvas kapļi, bet jo spilgtāk tos apliecina fakts, ka bronzas laikmeta vidū pie Daugavas parādījās uzkalniņkapi ar apbedījumiem vairākos stāvos (Reznes, Kalnieši, Vējstūri), kam paralēles zināmas Vislas–Nemunas lejteces apgabālā.

Minētais ļauj secināt, ka Latvijas iedzīvotājiem agro metālu periodā bijuši aktīvi ekonomiskie un arī kultūras sakari ar dienvidu apgabalu iedzīvotājiem, kurus ciešākus darīja šī areāla iemītnieku etniskā radniecība.

Par kontaktiem plašākā Eiropas mežu joslas apgabālā liecina arī akmens atkāpes cirvīšu (120. att.: 8) atradumi Latvijā, Lietuvā, Polijā, Daugavas–Dņepras augšteces apgabalos un pat vēl tālāk austrumos. Saistot to formas rašanos ar bronzas atkāpes cirviem, tos datē ar 2. g.t. pr.Kr. otro pusi – beigām.

Var domāt, ka konstatētie intensīvie sakari dienvidu virzienā turpinājušies ziemeļu virzienā – Igau-

nijā un pāri tai pat Somijā. Tas ir ceļš, kā cauri Latvijai Igaunijā un Somijas dienvidrietumos nonāca auklas keramikas kultūras nesēji. Tāpat, domājams, ar Latvijas iedzīvotāju starpniecību Igaunijā nokļuvuši tur atrastie senākie bronzas priekšmeti. Savukārt ar Igaunijas iedzīvotāju starpniecību no Somijas Latvijā nonākuši Vidzemē atrastie akmens divasmeņu cirvim līdzīgie priekšmeti. No ziemeļiem tāpat nācis arī Saikavā atrastais bronzas atkāpes cirvis, Preiļu raj. Vārkavā iegūtais akmens smailpieta cirvis. Šos kontaktus var apliecināt Latvijā un Igaunijā atrastie bronzas kaklariņķi ar uzliektiem tauru galiem, Lietuvā, Latvijā un Igaunijā iegūtās kausiņveida rotas, arī 1. g.t. pr. Kr. pieminētos atrodamā švikātā un tekstilā keramika un Austrumbaltijā, tāpat Igaunijā un Somijā konstatētie Lužicas kultūras elementi. Ciešu saimniecisko un kultūras sakaru rezultāts ir akmeņu šķirstu kapu uzkalniņi ar akmeņu segkrāvumu. Tie radušies Somijā 2. g.t. pr. Kr. beigās un no turienes ienākuši Igaunijā, arī Latvijā – Ziemeļvidzemē. Tāpat kā dienvidu virzienā, arī ziemeļu virzienā sakaru lielāka intensitāte saistāma ar iedzīvotāju etnisko tuvību.

Kaut mazāk intensīvi, tomēr eksistējuši sakari arī austrumu virzienā. Tam liecība ir Asotē un Mūkukalnā atrastie, ar 1. g.t. pr. Kr. datējamie kaula bultu gali ar trīsstūra griezuma galviņu un atskabargām katras šķautnes pamatā. Tādi paši atrasti Djakovas un Anaņjinas kultūras pilskalnos. Mūkukalnā iegūtiem kaula bultu galiem ar kātcaurumu paralēles ir Vidusdņepras pilskalnos, arī skitu bronzas bultu galos. Šajā skatījumā zīmīgi arī vienkāršo kaula vienzoba harpūnu atradumi Latvijā, Igaunijā, Smoļenskas apgabālā un Djakovas tipa pilskalnos. Šo ar 1. g.t. pr. Kr. datējamo priekšmetu izplatība saskan apmēram ar iepriekš minēto kaula bultu izplatības apgabalu, kas savukārt ietveras daļēji švikātās, daļēji – tekstilās keramikas izplatības areālos. Tāpat ir ar Igaunijā, Latvijā un īpaši Pievolgas materiālos atrastiem iemauktu kaula laužņiem (126. att.: 1). Uzskata, ka šo laužņu forma 1. g.t. pr.Kr. sākumā radusies Eiropas dienvidaustrumos un no turienes samērā ātri izplatījusies līdz Viduseiropai, nokļūstot arī Latvijā. Tāpat dienvidos – skitu kultūras apgabālā radušies dzelzs ķīļveida šaurasmens cirvji (134. att.: 5), kas atrasti Latvijā, Igaunijā u.c. Dienvidos tos datē ar 6.–4. gs. pr. Kr., Dņepras augšteces novados – ar 4. gs., tāpat varbūt arī Latvijā.

Visaktīvākie un, liekas, nozīmīgākie tomēr bijuši sakari ar rietumu zemēm, ar jau minētiem dienvidu novadiem, no kuriem nācis metāls, aizgūtas metāla priekšmetu formas. Par to jau minēts, norādot uz kontaktiem ar Vislas lejteces novadu, bet konstatējami sakari arī ar Skandināviju. Tam liecība, piemēram, ir Reznu kapulaukā u.c. atrastās bronzas pincetes, bārdas naži, podziņas. Pēc Dānijā lielā daudzumā un arī Zviedrijā atrastām bronzas dubultpogām darinātas kaula un dzintara dubultpogas, kas atrastas Latvijā (124. att.: 1–4). Vistiešākais sakaru liecinieks ar Skandināviju ir Kurzemē zināmās "velna laivas" – kapi, ko atstājuši ieceļotāji no Gotlandes (119. att.). Kaut īslaičīga, tāda ieceļotāju apmešanās Latvijā varēja būt tikai jau ilgāku laiku eksistējušu sakaru rezultāts. Un tomēr par droši skandināviskiem atzīstamu bronzas priekšmetu atradumu Latvijā ir maz.

Tualetes piederumi, kas iegūti Reznu kapulaukā, iespējams, nākuši tieši no Dānijas, jo tur šādu atradumu ir daudz vairāk nekā Zviedrijā.

Pagaidām Latvijā nav arī ar 2. g.t. pr.Kr. datējamu austrumu cilmes bronzas priekšmetu, kaut domājams, ka tos atrast varētu, jo metāla pirmparaugu atdarinājumi – akmens taisn muguras cirvji – Latvijā ir konstatēti. Ir droši, ka 1. g.t. pr.Kr. austrumu sakari tomēr turpinājušies, lai gan Pievolgā Fatjanovas kultūras vietā izveidojušās jaunas – Djakovas, Anaņjinas u.c. kultūras.

Aktīvāko dienvidu, dienvidaustrumu un daļēji austrumu sakaru apgabali ietveras baltisko hidronīmu areālā, bet ziemeļu, ziemeļaustrumu – somisko hidronīmu areālā. Attiecīgos apgabalos agro metālu periodā arī citi materiāli norāda vai nu somugru (Igaunija, Pievolga), vai baltu (Vislas–Nemunas, Daugavas, Dņepras un Volgas augštece) etniskām grupām piederošos iedzīvotājus. Tas liecina, ka saimniecisko un arī kultūras

Kultūra

Saimniecībā tālāk attīstoties labi pazīstamām nozarēm – zvejniecībai un medniecībai, līdztekus strauji uzplaukstot jaunām – lopkopībai un zemkopībai, ieviešoties metālu lietošanai, mainījās kultūras raksturs, tā kļuva bagātāka, bet arī savādāka.

sakaru attīstībā nozīmīga bijusi iedzīvotāju etniskā kopība. Taču, turpinoties ekonomiskiem sakariem, ko apliecina arī līdzīgs dzīvesvietu izvietojums, celtniecības paņēmieni u.c., garīgās kultūras jomā iezīmējas atšķirības. Tā dienvidu–ziemeļu un austrumu sakaru apgabalos arī ar vienādu etnisko sastāvu tomēr atšķiras apbedīšanas tradīcijas.

Par to, kā notikusi maiņa, kā realizējušies agro metālu perioda sakari, spriest var tikai netieši. Liekas, ka tajā laikā maiņa vēl nevarēja būt patstāvīga nodarbošanās nozare. To varēja realizēt atsevišķas uzņēmīgas personas, kam bija uzkrātas maiņai nepieciešamās vērtības. Par to varētu liecināt fakts, ka, piemēram, vienā kapā atrodam bronzas šķēpa galu, bet citā nav nekā. Arī Reznu kapulaukā atrastie bronzas tualetes piederumi ir viena cilvēka lietoti. Par Priekules Kalēju depoziņu izteiktas domas, ka tas varējis piederēt ieceļojošam tirgotājam. Tas liekas ticami, bet, ja tā arī bijis, tas ir izņēmums vispārējā situācijā.

Konstatējot Latvijas agro metālu perioda iedzīvotāju daudzpusīgos sakarus, tomēr jāatzīst, ka tie nav bijuši tādā līmenī, lai, piemēram, metālus – bronzu un perioda beigās – dzelzi varētu iegūt pietiekamā daudzumā. Šie metāli nav kļuvuši par saimniecību ietekmējošiem materiāliem. Traucējošais faktors bijis maiņas vērtību mazā pievilcība (mājlopi, ādas) vai arī nepietiekamais daudzums (dzintars). Īsts metālu laikmets te sākās tikai tad, kad metālu – dzelzi vajadzīgā daudzumā varēja iegūt uz vietas. Tad arī maiņas sakari guva tālāku attīstības stimulu. Un tomēr jau agro metālu periodā saimnieciskās dzīves attīstība un maiņa bija faktori, kas veicināja bagātību uzkrāšanos atsevišķu kopienu vai pat atsevišķu cilvēku rokās. Par to vislabāk liecina vairākās vietās atrastu senlietu – dārgumu noguldījumi – depoziiti.

Tā keramika un arī kaula un raga priekšmeti zaudējuši neolītā tik bagāto, daudzveidīgo rotājumu. Tikai reti priekšmetiem un māla traukiem saglabājas bedrišu vai svītriņu ornamenti. Rotājoša loma ir gan arī bronzas cirvju osiņu starveida pamatiem (129. att.). Taču šo rotājumu ir tik maz, ka liekas –

mainījusies cilvēku attieksme pret tiem. Mazāk cilvēki domājuši par priekšmetu rotāšanu, galveno uzmanību veltījuši to piemērotībai darba procesiem. Jādomā, ka cilvēku gaumes maiņu kaut kādā mērā ietekmējusi metālu ieviešanās – mirdzums un iespējas veidot dažādu formu priekšmetus.

Ražošanas nozaru attīstība izraisīja radikālu pasaules uztveres maiņu. Mednieku labklājību noteica veiksmīgas medības – dzīvnieku nogalināšana, turpretī lopkopja labklājība bija atkarīga no mājlopu saglabāšanas, to auglības vairošanas. Tas saistījās ar elementārāko bioloģisko procesu izpratni: dzīvnieku barība, klimatisko apstākļu ietekme uz to ražību un izdzīvošanu, vairošanās u.c. Zvejniekam–medniekam neinteresēja zemes raksturs, zemkopim turpretī izšķirīgs bija augsnes sastāvs. Bija jānācās izšķirt augsnes (smilšu, māla u.c.), novērtēt to piemērotību, auglību, apstrādes iespējas ar cilvēka rīcībā esošiem darbarīkiem.

Izvirzās jautājums par to, kā saglabāt un paaugstināt dzīvnieku un zemes auglību. Radās nepieciešamība izziņāt dabas parādības, izprast to lomu cilvēku dzīvē, saimniecībā. Tas nosacīja kultu maiņu. Zvejnieki un mednieki piekopa zivju, lāču, aļņu, ūdensputnu kultus, bet zemkopjiem nozīmīgi bija dabas apstākļi, tāpēc radās saules kults, parādījās jēdzieni “zemes māte”, “vēja māte”. Vērojot to, ka ar dedzināšanu iekārtotā lidumā ir augstas ražas, radās uguns-kults kā auglības veicinātājs. Domājams, ka uguns-kulta augstākā izpausme bija mirušo dedzināšana. To darīja, lai mirušais ātrāk atdzimtu – atjaunotos, būtu spēcīgs – “auglīgs”. Laika gaitā mājdzīvnieka – zirga daudzveidīgā loma (gaļas dzīvnieks, darba lops) cilvēku dzīvē bija pamats zirga kultam. Spilgta liecība tam ir gan zirgu zobu ziedojumi kapulaukos (Reznes, Ķivutkalns u.c.), gan zirga galviņu veidošana rotadātām (131. att.: 13).

Par izmaiņām garīgās kultūras jomā liecina jaunu apbedīšanas paražu ieviešanās. Piemēram, jau minētā mirušo dedzināšana, kas, spriežot pēc pētījumiem Ķivutkalna, Reznu un Kalniešu kapulaukos, ieviešas 2. g.t. pr. Kr. beigās un 1. g.t. pr. Kr. pirmajā ceturksnī vietām pat dominē. Zīmīga ir bluķa zārku (Ķivutkalns) un akmeņu šķirstu parādīšanās (Reznes, Buļļumuiža u.c.), kas nav konstatējama agrākos vēstures posmos. Liekas, te realizējas doma par “viņsaules māju”.

Ar garīgās kultūras jaunām izpausmēm saistīta arī uzkalniņkapu ieviešanās, kas notiek ar strāvāmgan no dienvidiem (Pukuļi, Reznes, Kalnieši, Vējstūri, Gaujas lejtece), gan no ziemeļiem (Aloja, Buļļumuiža u.c.).

Ražotājsaimniecības attīstība noteica nepieciešamību pēc ilgstošas vietsēdības. Tā savukārt prasīja vispusīgi izvērtēt dabas apstākļus. Bija jāatrod vietas, kas atbilstu gan pamatnozaru – lopkopības un zemkopības prasībām, gan harmoniski saskaņotos ar vēl arvien nozīmīgām zvejniecības un medniecības interesēm.

Daudzveidīgā ražošana, kā jau minēts, radīja uzkrājumus, par tiem saasinājās kopienu cīņas (lauņpīšanas kari). Saimnieciskām interesēm blakus nu izvirzījās dzīvesvietas drošības problēma. Radās jauna celtniecības nozare – nocietinājumu būve, kas, lai cik tas savādi būtu, kļuva par celtniecības attīstību veicinošu faktoru. Cilvēki dziļāk iepazīna dažādus celtniecības materiālus – smiltis, mālus, akmeņus, kokus, to tehniskās īpašības un sasaisti dažādās konstrukcijās un veidojumos. Tie ir – aizsarggrāvji (dziļuma un platuma optimālās attiecības), aizsargvaļņi (augstuma un nogāžu slīpuma samēri), to uzbērumu stabilitātes nodrošināšana (kameru, akmeņu krāvumi to pamatā, akmeņu segkrāvumi, māla klājumi). Līdzsvara principa un dažādu materiālu savstarpējās saderības zināšanas bija nozīmīgas arī noturīgu kapu akmeņu konstrukciju veidošanā un uzkalniņu uzbēršanā.

Ilgstošā vietsēdība noteica to, ka cilvēki meklēja un atrada iespējas un paņēmienus stabilāku un siltumnoturīgāku mājokļu celtniecībai. Tā konstatējama pāreja no celtnēm ar pinumtehnikā veidotām sienām (95. att.) uz jau masīvākām stāvbūvēm (96. att.), agro metālu beigu posmā pat uz guļbūvēm. Guļbūves princips neapšaubāmi konstatēts Vīnalkalna un Ķivutkalna vaļņu būvē – koka kameru veidošanā. Materiālās kultūras attīstības rādītājs ir arī ēku siltumnoturības vairošana, to sienas apziežot ar māliem. Tāda parādība konstatēta Ķivutkalnā 1. g.t. pr. Kr. pirmās puses un Paplakas pilskalnā 1. g.t. pr. Kr. trešā ceturksņa slāņos.

Kokneses Mūkukalna pētījumos vērotais ļauj secināt, ka jauni celtniecības paņēmieni vispirms konstatējami nocietinājumu būvē, tad – ēku celtniecībā. Tā hronoloģiski agrāka ir nocietinājumu sistēma –

palisādes, pēc tām parādās stāvbūve. Liekas, ka gulbūves princips arī vispirms izmantots vaļņu kameru iebūvēs, tad – ēkās. Taču drošāka šādas attīstības noteikšana vēl prasa jaunus pētījumus.

Pilnīgi jauns zināšanu kopums saistās ar metalurģijas ieviešanos. Varam iedomāties, kāds senajiem cilvēkiem noslēpumains, brīnumains rādījās uguns spēks, kas cieta metālu padarīja šķidru (bronzas kausēšana), kādas jaunas izmaiņas saistījās ar metāla kausējamo tīģeļu un lejamveidņu gatavošanu. Cik pamatīgi vajadzēja pazīt dabu, lai paņemtu vispieņemrotākos mātus, lai noteiktu māla un piejaukuma pareizās attiecības. Kā vajadzēja rīkoties, lai ugunskurā sasniegtu bronzas kausēšanai nepieciešamo 700–900 °C temperatūru. Ne Latvijā, ne kaimiņzemēs nav konstatētas speciālas krāsnis metāla kausēšanai, tāpēc ir skaidrs, ka tas noticis atklātos pavados. Par to liecina arī vairākos Ķivutkalna pavados atrastie bronzas pilieni. Ar metāla ieviešanos saistīta iespēja pārkausēt bojātos priekšmetus, atliet visdažādāko formu priekšmetus, gatavot tos sērijveidā. Viss kopumā tas bija Latvijā dzīvojošiem cilvēkiem jaunu zināšanu komplekss un pamats materiālas kultūras tālākai attīstībai.

Etniskās problēmas

Agro metālu periodā Austrumbaltijā un tai austrumos pieguļošā Eiropas mežu joslā etniskie procesi sarežģījās un kļuva intensīvāki 3. g.t. pr. Kr. beigās – 2. g.t. pr. Kr. sākumā, kad tur izplatījās auklas keramikas kultūra (136. att.). Tās nesēji – lopkopji–zemkopji nonāca zvejnieku–mednieku pasaulē, kur dažādos apgabalos dabas apstākļi atšķirīgi ietekmēja viņu saimniecisko darbību. Dienvidu zonā – Lietuvā, Latvijā jau 2. g.t. pr. Kr. beigās dominējošā kļuva ražotājsaimniecība, turpretī ziemeļu apgabalā – Somijā, Igaunijā bargākos klimatiskos apstākļos vadošo lomu saglabāja savācējsaimniecība, kas ienācējus spieda piemēroties šī reģiona situācijai. Tajā pašā laikā reģiona dienvidos, kur dominēja eiropeīdais cilvēku tips, auklas keramikas kultūras nesēji ieplūda etniski radniecīgā vidē, bet ziemeļu apgabali, kur domi-

Nav šaubu, ka vietējā bronzas apstrāde bija tas faktors, kas sagatavoja ceļu cita materiāla – dzelzs ieguvei no vietējās purva rūdas. Tikai tā Austrumbaltijā un arī Latvijā, kur nav īsto dzelzs rūdu, pavērās iespēja iegūt šo metālu nepieciešamā daudzumā. Bet tās jau ir jauna laikmeta – dzelzs laikmeta problēmas.

Protams, agro metālu periodā kultūra Latvijā neattīstījās izolēti no citiem apgabaliem. Tam liecība ir švikātās un tekstilās keramikas izplatības apgabali ar to saskares zonām (136. att.). To pauž, kaut niansēs atšķirīga, tomēr pamatā līdzīgā saimnieciskā attīstība, dzīvesvietas un celtniecības tradīcijas.

Diemžēl Latvijai pieguļošos austrumu apgabalos nav veikti plašāki kapulauku pētījumi, kas ļautu pilnīgāk skaidrot garīgās kultūras parādības. Ka arī garīgās kultūras jomā Austrumbaltijā ir kādas kopējas tradīcijas ar zemēm austrumos, var liecināt līdzīgi veidotu svētvieta eksistence Latvijā, Lietuvā un Smoļenskas apgabalā (senatnē bijušās baltu teritorijās). Nākotnes uzdevums ir plašāka un dziļāka kultūras problēmu izpēte lielākā Austrumeiropas reģionā, jo šajā jomā zinām vēl maz. Bet šīs zināšanas ir viens no pamatiem argumentētas etniskās vēstures skaidrojumā.

nēja metisais antropoloģiskais tips, ienācējiem – eiropeīdiem bija sveša vide.

Un tomēr lielā auklas keramikas kultūras izplatības apgabalā drīz bija konsolidējies jauns etniskais elements – balti. To apliecina švikātās keramikas rašanās lielā auklas keramikas kultūras izplatības apgabala daļā. Šī keramika, kas raksturīga tieši baltiem, attīstījās 2. g.t. pr. Kr. beigās, ziedu laikus piedzīvoja 1. g.t. pr. Kr., bet mūsu ēras 1. g.t. pirmajā pusē tās eksistence izbeidzās. Latvijā, Igaunijā un Somijā ir konstatējama šīs keramikas trauku formu līdzība, kas liecina par šajā teritorijā konstatēto baltu elementu kultūras kopību. Bet turpmākos etniskos procesos baltu likteņi dažādos apgabalos veidojās dažādi. Tā ziemeļu novados – Somijā, Igaunijā, daļēji pat Latvijas teritorijā balti asimilējās. To noteica tas, ka dabas apstākļu ietekmē ienācēji

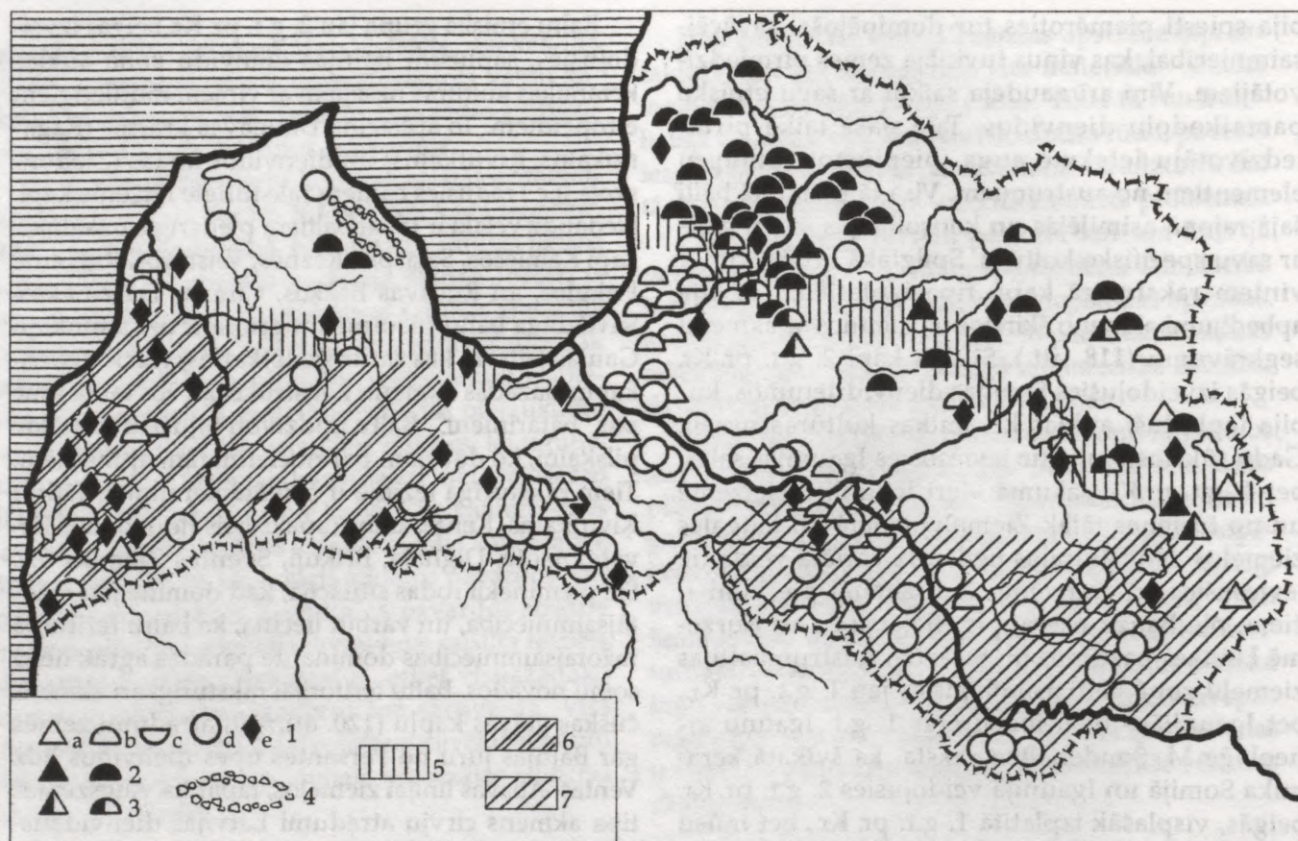
bija spiesti piemēroties tur dominējošai savācēj-saimniecībai, kas viņus tuvināja zemes pirmiedzīvotājiem. Viņi arī zaudēja saikni ar savu etnisko pamatkodolu dienvidos. Tajā pašā laikā pirmiedzīvotāju ietekme auga, pieplūstot somugru elementiem no austrumiem. Visa tā rezultātā balti šajā rajonā asimilējās un konsolidējās somu ciltis ar savu specifisko kultūru. Spilgtākā liecība tam ir viņiem raksturīgā kapu tipa izplatība. Tie bija apbedījumi akmeņu šķirstos uzkalniņos ar akmeņu segkrāvumu (118. att.). Šī tipa kapi 2. g.t. pr. Kr. beigās izveidojušies Somijas dienvidrietumos, kur bija ieplūduši auklas keramikas kultūras nesēji. Gadu tūkstošu mijā tie ieviesušies Igaunijas salās, bet 1. g.t. pr. Kr. sākumā – arī Igaunijas cietzemē un no turienes tālāk Ziemeļvidzemē un Latgales ziemeļos. No Sāmsalas nedaudz variētā veidā tie ieviesušies arī Kurzemē. Tādi zināmi pie Limbažiem, pie Baužu ezera, pie Alojas u.c., arī Kurzemē Laidzes Lazdiņos un Strazdē. Austrumbaltijas ziemeļu zonā balti asimilējušies jau 1. g.t. pr. Kr., bet Igaunijā – tikai mūsu ēras 1. g.t. Igaņu arheoloģe M. Šmīdehelma raksta, ka švikātā keramika Somijā un Igaunijā veidojusies 2. g.t. pr. Kr. beigās, visplašāk izplatīta 1. g.t. pr. Kr., bet mūsu ēras 1. g.t. pirmajā pusē tās eksistence izbeigusies. Tātad baltu asimilācija noslēgusies. Taču balti visā ziemeļu zonā nav pazuduši bez pēdām. Igaņu valodnieks P. Ariste minējis, ka baltu valodu ietekme konstatējama visu Baltijas somu valodās. No tā viņš savukārt secina, ka balti un somi šajā reģionā ilgstoši dzīvojuši kopā, līdz ziemeļos asimilējušies balti, dienvidos – somi. Šīs ilgstošās kopdzīves rezultātā baltu valodu ietekme redzama somu valodu fonētikā, gramatiskajā uzbūvē un leksikā. Kā piemērus var minēt no baltiem aizgūtos, ar zemkopību un lopkopību saistītos vārdus: auns – igauņu valodā *oinas*, vāga – *vagu*, siens – *hein*, zirnīši – *hernes*; tāpat arī māja – *maja*, laiva – *laev*, pirts – *pirtti* u.c.

Savukārt somu valodu ietekme jūtama latviešu valodā kaut vai tā, ka latviešu valodā akcents ir uz pirmās zilbes. Jādomā, ka vismaz daļa no šīm savstarpējām ietekmēm radusies agro metālu periodā, kad abi etniskie grupējumi dzīvojuši ciešā saskarē.

Baltu etniskā grupa jau 2. g.t. pr. Kr. beigās izveidojusies, saplūstot Baltijas dienvidu zonā auklas keramikas kultūras nesējiem ar viņiem radniecīgiem eiropēdiem. To apliecina Daugavas krastos (Raganukalns, Ķivutkalns) un dienvidos no tās (Ziedoņskola u.c.) radušies baltiem raksturīgie līdzenie kapi. Nedaudz vēlāki ir tāpat baltiem piederīgie uzkalniņkapi Kalniešos, Salaspils Reznēs, Vējstūros, Kurzemē Pukuļos, arī Rucavas Baškos, Cīravas Dārzniekos. Savdabīga baltu pieminekļu grupa ir uzkalniņkapi Gaujas lejtecē, kas satur skeletkapus, retāk ugunskapus dažādās akmeņu konstrukcijās. Tos tautā sauc par "batarīņiem". Baltu apdzīvoti bijuši arī senākie pilskalni, ko dēvējam par nocietinātām apmetnēm. Tiem raksturīga iezīme ir švikātā keramika. Tādi ir Ķivutkalns, Ņenteskalns (apakšējais horizonts), Tērvete, Asote, Dignāja, Brikuļi, Sventes Zamoks u.c. Šie pieminekļi rodas situācijā, kad dominē jau ražotājsaimniecība, un varbūt liecina, ka baltu teritorijā ražotājsaimniecības dominante parādās agrāk nekā somu novados. Baltu teritorijai raksturīgi arī akmens čūskas galvas kapļi (120. att.: 10) atradumi zemēs gar Baltijas jūru no Persantes upes dienvidos līdz Ventas–Abavas līnijai ziemeļos, tāpat t.s. Augšzemes tipa akmens cirvju atradumi Latvijas dienvidaustrumu daļā. Zīmīgi vēl tas, ka citu avotu iezīmētā baltu teritorijā situētas arī bronzas laikmeta bronzas priekšmetu atradumu vietas.

Ievērojot visu minēto, konstatējams, ka agro metālu periodā – jau pat 2.–1. g.t. pr. Kr. mijā etnisko procesu gaitā ir konsolidējušās kā baltu, tā somu etniskās grupas ar katrai raksturīgiem kultūras pieminekļiem. Šo pieminekļu izplatība, tāpat baltiem raksturīgās švikātās keramikas un somiem tipiskās tekstilās keramikas atradumu vietas Latvijas teritorijā labi iezīmē abu šo etnisko grupu saskarsmes zonu (137. att.). Kurzemē tā ir Ventas–Abavas līnija, kas iet apmēram uz Lapmežciemu pie Rīgas līča. Vidzemē šī josla sākas pie jūras ap Pēterupes ieteku, tad gar Vidzemes augstienes dienvidu daļu iet virzienā uz Lubāna ezera dienvidiem. Tālāk austrumu virzienā šo joslu noteikt nevar, jo trūkst pētījumu.

Protams, precīzākas abas etniskās grupas atšķirošas robežas droši vien nebija. Bija kāda jaukti apdzīvota teritorija. Tāda varēja būt Matkules

137. att. Etniskā situācija Latvijā 1. g.t. pr.Kr.: a – nenocietinātās apmetnes, b – uzkalniņkapi, c – līdzinie kapi, d – nocietinātās apmetnes (pilskalni), e – bronzas priekšmetu atradumu vietas; 1 – baltu pieminekļi, 2 – somugru pieminekļi, 3 – etniski jaukta rakstura pieminekļi, 4 – “velna laivas”, 5 – baltu un somu saskarsmes zona, 6 – čūskas galvas akmens kapļu atradumu rajons, 7 – Augšzemes tipa akmens cirvju atradumu rajons

pilskalna, Puntūžu un Salenieku kapulauku u.c. rajonos. Bet droši var sacīt, ka agro metālu periodā etniskie procesi zināmā mērā noslēgušies līdz ar somu un baltu etnisko grupu konsolidēšanos. Turklāt jāmin, ka akmeņu šķirstu kapu izplatība visās somu

zemēs liecina par ievērojamu kultūras kopību. Turpretī baltu zemēs dažādi kapu tipi liecina, ka te šie procesi jau iet uz tālāku diferencēšanos, kas, kā redzēsim nākamajā nodaļā, realizēsies atsevišķu atšķirīgu kultūras novadu izaugsmē.

Sabiedriskās attiecības

Par sabiedriskajām attiecībām agro metālu periodā varam spriest tikai netieši, analizējot atsevišķas parādības, kas vērojamas pētītajās teritorijās un kapulaukos.

Viena šāda parādība ir jauna tipa dzīvesvietu – nocietināto apmetņu rašanās. Tas bija laiks, kad 2. g.t.

pr. Kr. beigās dominējošā kļuva ražotājsaimniecība. Nocietinātā apmetnē dzīvoja cieši organizēta, radniecīgu attiecību vienota kopiena, kas pārtikas resursus nodrošināja kopīgā ražošanā (lidumā, lopkopībā, arī citādi), kopēji veica apmetnes izbūvi un tās

aizsardzību. Atsevišķās dzīvojamās ēkas šajās apmetnēs, pavardi tajās un vienāda rakstura ēdiena atliekas ap tiem liecina par katrā ēkā pieņemtu individuālu saimniekošanu.

Šāda situācija ļauj secināt, ka lielākā organizatoriskā pamatvienība Latvijas teritorijā ir vienā apmetnē dzīvojošā lielā saime – dzimta, kurā jau izdalās mazākas struktūrvienības – mazās saimes – ģimenes.

Kopējs darbs apmetnes izveidē, pārtikas bāzes veidošanā un apmetnes aizsardzībā prasīja visu kopienas locekļu darba saskanīgu vadību, autoritatīvu pārtikas resursu sadali. Tas bija pamats vadonības institūtam, pamats, kāpēc īpašā stāvoklī izvirzījās vairāk pieredzējušais, zinošais "ciltstēvs", "vecākais". Viņam bija zināma vara pār citiem kopienā, arī iespējas iegūt sev vairāk no kopējiem resursiem.

Tāda vadoņa izvirzīšanos apliecina vērojumi kapulaukos. Tā Reznu kapulauka 2. uzkalniņa pamatā visu apbedījumu centrā atsedza rūpīgi veidotu akmeņu šķirstu, kurā uz līdzeni klātas akmeņu grīdas bija guldīts liela auguma mirušais. Citi apbedījumi atradās apmēram 1 m attālumā no tā, turklāt mirušie bija guldīti radiāli, ar galvu pret centrālajā šķirstā apbedīto. Līdzīga situācija bija Limbažu Buļļumuižas kapulauka 4. uzkalniņā. Tur apbedījumu rajona centrā atradās ļoti rūpīgi veidots, Z–D virzienā orientēts akmeņu šķirsts ar sīku akmeņu grīdu un lielāku akmens plākšņu segumu. Pārējie mirušie bija apbedīti pavirši veidotos šķirstos bez segakmeņiem vai arī vienkārši uz sīkakmeņu bruģīša, šķirstu neveidojot. Visi guldīti 1,5–2 m attālumā no centrālā kapa. Šāda situācija apliecina cieņu, pat bijību pret vadoni, kas apbedīts centrālajā kapā.

Ka šādā situācijā patiesi apbedīts vadonis, varētu liecināt fakts, ka, piemēram, vienā no Reznu kapulauka uzkalniņiem nebija tāda centrālā kapa. Bet tā vietā bija veidota kulta konstrukcija un mirušie guldīti ap to tāpat koncentriski apmēram 1–2 m attālumā no centra.

Novērojumi kapu izveidē un tajos atrastās piedevas ļauj secināt, ka jau agro metālu periodā iezīmējas zināma mantiskā diferenciacija. Tā Ķivutkalna kapu-

laukā no 240 kapiem tikai vienā atrada bronzas spirālīti, konstatētas arī astoņas dzintara rotas, 54 kaula rotadatas, bet lielākajai daļai apbedījumu nekādu piedevu nebija. Reznu kapulaukā, kur atklāti 410 kapi, piedevās konstatēja tikai 11 sīkus bronzas priekšmetus (īleni, pincetes, podziņas), piecas dzintara rotas (piekariņi, pogas) un 13 krama priekšmetus. Tātad piedevas bija tikai nelielā kapu daļā, turklāt tām dažāda vērtība. Ķivutkalna kapulaukā vērtīgākās piedevas ir dzintara rotas, Reznu kapulaukā – bronzas un dzintara priekšmeti. Nepārprotami ievērojamāks stāvoklis kopienā bijis tiem, kam kapā līdzī dotas bronzas pincetes, bārdas naži vai arī dzintara rotas. Parastajiem kopienas locekļiem kapa piedevu nav vai bijušas kādas organiskās vielas, kas nav saglabājušās.

Tātad mantiskā stāvokļa atšķirības ir, bet, vai tās atspoguļo arī sociālo diferenciaciju, var tikai minēt.

Nav iespējams noskaidrot, vai šajā periodā pastāvēja kaut kāda sadarbība starp dažādu nocietināto apmetņu iedzīvotājiem. Ja tāda pastāvēja – kā tā izpaudās? Tāpat nav vēl izskaidrojams, kāpēc, piemēram, Reznu kapulaukā bija astoņi kapu uzkalniņi, bet Kalniešu kapulaukā tikai viens. Principā vienādu apbedīšanas paražu konstatējums visos Reznu kapu uzkalniņos varētu būt liecība tam, ka katru uzkalniņu veidojušas atsevišķas saimes (dzimtas). Bet, vai tās mitušas vienā dzīvesvietā vai arī kapulauks bijis vairākām apmetnēm kopīgs, nosakāms nav.

No minētā varam secināt, ka Latvijas teritorijā agro metālu periodā saimnieciski sabiedriskas pamatvienības veidojušas vienā apmetnē dzīvojošas lielās saimes – dzimtas. Tajās jau izdalījušās mazākas vienības – mazās saimes – ģimenes, kas, piedaloties kopīgā darbā apmetņu izveidē, aizsardzībā, pārtikas resursu sagādē, līdztekus uzturēja neatkarīgu saimniecību.

Vienāda veida kapulauki (akmeņu šķirstu uzkalniņi, uzkalniņi ar apbedījumiem vairākos stāvos, līdzenie kapi, apbedījumi smilšu uzkalniņos) iezīmē etniskas (kultūras) atšķirības, bet var būt liecība arī ciešākai organizatoriskai tuvībai. Tas, liekas, iezīmē jau nākamā vēstures posmā konstatējamo cilšu apvienību veidošanos.

V nodaļa

AGRAIS DZELZS LAIKMETS

1.–400. g.

Andrejs Vasks

Senākās rakstītās ziņas

Apdzīvotība

Dzīvesvietas

Saimniecība

Sabiedrības struktūra un sociālās attiecības

Maiņas sakari

Kultūretniskā situācija

Simboli, mitoloģija un kults

Mūsu ēras 1. gadsimtā Latvijas vēsturē sākās jauns posms, kad daudz straujāk nekā agrāk pieauga dzelzs ieroču, darbarīku un bronzas rotu daudzums. Šai tīri ārēji, arheoloģiski vieglāk tveramajai parādībai bija dziļāki cēloņi, kas izrietēja no izmaiņām sabiedrības ekonomiskajā, sociālajā un kultūras

dzīvē. Tikai no šī laika, plaši izplatoties mācai iegūt dzelzi no vietējām izejvielām, sākās īstais metālu – dzelzs laikmets. Latvijā tas tiek dalīts trīs daļās – agrajā (1.–400. g.), vidējā (400.–800. g.) un vēlajā (800.–1200. g.), turklāt vēl posmu pēc vēsturiskās periodizācijas sauc par agrajiem viduslaikiem.

Senākās rakstītās ziņas

Kopš 1. g. t. pr.Kr. vidus parādījās pirmās rakstītās ziņas par Eiropas ziemeļu daļas zemēm un tautām, to skaitā arī Austrumbaltiju. Tie bija antīkās Romas autori – ģeogrāfi, vēsturnieki, astronomi vienā personā, kuru uzmanību saistīja Baltijas jūras dienvidu un dienvidaustrumu piekraste sakarā ar tur atrodamo Romā iecienīto dzintaru.

Tā "vēstures tēvs" Hērodots (starp 490 un 480 – 425 pr.Kr.) šaubās, vai taisnība ir tiem, kas saka, ka viņpus Eiropas uz ziemeļiem ir kāda jūra, no kurienes nākot dzintars. Hērodots apraksta arī neurus, kurus mūsdienu pētnieki lokalizē Dņepras augštecē baseinā un identificē ar Dņepras baltiem vai arī tikai ar kādu to daļu, piemēram, Milogradas kultūras ciltīm Pripetes baseinā. Daži pētnieki gan šajās ciltīs grib saskatīt slāvu priekštečus.

Masilijas Pītejs, grieķu ģeogrāfs, ap 325. g. pr. Kr. devās ceļojumā pa jūru uz ziemeļiem. Viņš nonāca līdz Baltijas jūrai un sniedza ziņas par tur atrodamo dzintaru.

Iekarojot apkārtējās zemes, auga Romas varenība, kulmināciju sasniedzot impērijas laikā 1. un 2. gs. pēc Kr., kad tās robežas aptvēra ne tikai Eiropas dienvidus un rietumus, bet arī Mazāziju un Ziemeļāfriku. Vēl tālāk sniedzās Romas tirdzniecības sakari un ietekme, savā orbītā ietverot arī Austrumbaltijas dienvidu pierobežu. Romiešu tirgotāji mēroja tālus ceļus, atvezdami ne tikai eksotiskus priekšmetus un materiālus, to skaitā Baltijas dzintaru, bet arī ziņas par redzētajām zemēm.

Tā 1. un 2. gs. jau pieci autori, divi grieķi un trīs romieši – Strabons (63 vai 64 pr.Kr. – 25 vai 24 pēc Kr.), Mela Pomponijs (1. gs. pirmā puse pēc Kr.), Plīnijs Vecākais (23–79), Tacits (ap 58 – ap 117) un Ptolemajs (ap 90 – ap 168) – piemin un apraksta Ziemeļu okeāna krastu, *Svebu* (Baltijas) jūru un salu, kur iegūst dzintaru. Šo salu sauc par *Abalus*, *Glaesaria*, *Basilia*, *Balcia*, *Austeravia*. Visticamāk, ka minētā sala ir Sembas (Sambijas) pussala, kas, jūras, divu upju un purvu ietverta, tiešām varēja tikt uztverta kā sala. Šie autori piemin arī daudzas ziemeļos dzīvojošās tautas un to paražas. Mūs interesējošajos jautājumos visplašākās un noteiktākās ziņas sniedz Tacits, aprakstot aistus, kas vāc dzintaru. Par aistiem nav šaubu – tie ir Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē dzīvojošie rietumbalti – prūšu priekšteči.

Ptolemajs, aprakstot Sarmātiju, kas viņam bija uz austrumiem no Vislas, piemin venedus (slāvus), starp kuriem dzīvojot arī galindi un sudīni. Abas šīs ciltis arī pieskaitāmas rietumbaltiem. Pie Vislas dzīvojuši arī gitoni, kas, iespējams, bija goti. Ptolemajs Sarmātijā piemin vēl citas tautas, par kuru etnisko piederību to nenoteiktās un pretrunīgās lokalizācijas dēļ nav skaidrības (suioni, stavani, velti, osiji, karboni u.c.).

3.–4. gs. romiešu sastādītajās ceļu kartēs, kas līdz mūsu dienām nonākušas tikai kā 16. gs. kopijas – t.s. Peitingera tabulas, ir atzīmēta upe *Fluvius Selliani*, kuru daži pētnieki tulko kā Sēļu upi un domā, ka tā varētu būt Daugava. Avots tomēr ir diezgan

neskaidrs un nedrošs, tāpēc šādam secinājumam jāpieiet piesardzīgi. Ja tā nav vienkārša nosaukumu līdzība un šāda interpretācija tomēr ir pamatota, tad tas ir senākais rakstītajos avotos minētais Latvijā dzīvojušas tautības etnonīms.

Seno autoru aprakstos līdzās patiesiem faktiem un reāliem novērojumiem ir arī ne mazums leģendāra un fantastiska, kā, piemēram, nostāsti par zemēm, kur dzīvo vienači, lielgalvji, lielkāji, dažādi puszvēri – puscilvēki un tamlīdzīgi briesmoņi. Dažkārt arī šķietami reāli novērojumi arheoloģisko datu gaismā liek šaubīties par to patiesumu. Pat tāda autoritāte kā Tacits, aprakstot somu ciltis, tās tēlo tādas, kādas tās varēja būt vairākus gadu tūkstošus agrāk (“nav tiem ieroču, nav zirgu, nav mājas dievu; zāle tiem barība, zvēru ādas – apģērbs, kailā zeme – gulta”). Arheoloģiskie pētījumi turpreti liecina, ka

Apdzīvotība

Par Latvijas teritorijas dažādo apgabalu apdzīvotību agrajā dzelzs laikmetā liecina gan pilskalni un lauku apmetnes, gan līdzenie, uzkalniņu un akmeņu krāvumu kapulauki, gan šim laikmetam raksturīgu savrupatradumu vietas. Šo pieminekļu izvietojums rāda, ka Latvijas teritorija nav apdzīvota vienmērīgi (138. att.).

Vājāk ir apdzīvota Latvijas rietumu daļa. Šeit, Kurzemē, arheoloģiskie pieminekļi – galvenokārt kapulauki un savrupatradumi – zināmi lielākoties dienviddaļā, turpretim Ziemeļkuzemē to ir pavisam maz. Nevar tomēr apgalvot, ka Kurzemē agrajā dzelzs laikmetā apdzīvots būtu tikai mūsdienu Liepājas rajons. Tā iepriekšējā laikmetā visā teritorijā starp Baltijas jūru un Ventu līdz pat tās ietekai jūrā cilvēku klātbūtni apliecināja tur atrastie bronzas priekšmeti, vienkāršie akmens cirvi un vairākas dzīvesvietas. Jādomā, ka iedzīvotāji šo rajonu nebija pametuši arī agrajā dzelzs laikmetā, tikai viņu pēdas līdz šim nav izdevies uziet.

Nedaudz atšķirīga reālās apdzīvotības aina, šķiet, bija raksturīga Kurzemei uz ziemeļiem no Abavas un Ventas. Atskaitot Druķēnu kapulauku Ventas labajā krastā netālu no tās grīvas, tālāk uz ziemeļiem

agrajā dzelzs laikmetā somu cilšu kultūra gan Ziemeļlatvijā, gan Igaunijā un Somijā bija savam laikam attīstīta, spilgta un savdabīga, tā nebija atpalikusi salīdzinājumā ar apkārtējo kaimiņu – baltu un germāņu kultūrām.

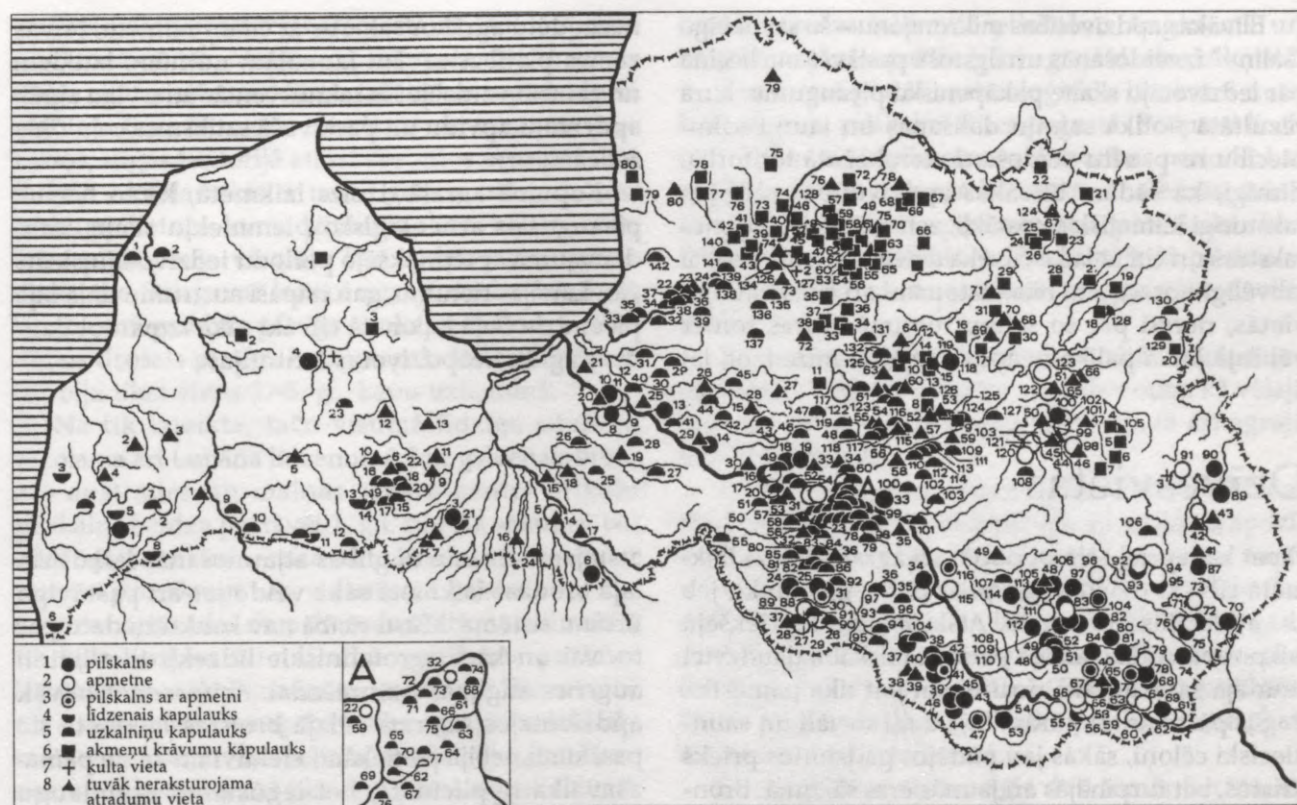
Jāņem, protams, vērā, ka antīkie autori paši nebija šīs tālās zemes apmeklējuši un ziņas ieguva no citu stāstītā vai agrāk rakstītā. Lai arī šo autoru rakstītais ievērojami paplašināja laikabiedru pasaules izpratni un nereti tika izmantots arī vēlāko paaudžu ceļotāju un ģeogrāfu sacerējumos, tas ar retiem izņēmumiem maz ko dod Austrumbaltijas vēstures skaidrojumam, vēl mazāk tas dod Latvijas senākajai vēsturei. Tāpēc atšķirībā no dienvidu un rietumu Eiropas zemēm Austrumbaltijai un Latvijai arheoloģiskie materiāli joprojām paliek vienīgie agrā dzelzs laikmeta pētniecības avoti.

aplūkojamajā teritorijā līdz šim zināms viens vienīgs apdzīvotības punkts ar kapulauku Lazdiņos Laidzes pagastā. Šī teritorija bija vāji apdzīvota jau iepriekšējā periodā, un tāda tā paliek arī nākamajā – vidējā dzelzs laikmetā. Vēl mūsu dienās Kurzemes ziemeļdaļai ir raksturīgi lieli mežu masīvi.

Zemgalē vairāk apdzīvota ir rietumu daļa, kur īpaši izceļas deviņu līdzeno un uzkalniņu kapulauku grupa tagadējos Dobeles rajona Lielaucēs, Īles un Naudītes pagastos. Mazāk apdzīvota bija Austrumzemgale. Agrajā dzelzs laikmetā, kad lielāku nozīmi ieguva zemkopība, pastāvošajiem zemes apstrādes paņēmieniem un tehnikai vairāk piemērotas bija smilšainākas augsnes, kādas ir Rietumzemgalē, bet no grūtāk apstrādājamām mālainām Vidus- un Austrumzemgales augsnēm centās izvairīties.

Latvijas austrumu daļā apdzīvotība galvenokārt aptvēra Daugavas un Gaujas baseinu, lai gan arī šeit bija vāji apdzīvoti vai pat neapgūti apvidi. Šāda samērā plaša teritorija iezīmējās Vidzemes ziemeļu daļā Salacas baseinā, kur arī iepriekšējā periodā zināmi tikai atsevišķi apdzīvotības punkti.

Savukārt Vidzemes Centrālajā augstienē, kur agrāk cilvēku apmetnes bija reta parādība, agrajā

138. att. Agrā dzelzs laikmeta pieminekļi

dzelzs laikmetā apdzīvotība ievērojami pieauga. Nedaudz mazākā mērā tas vērojams arī Ogres un Juglas upju baseinos. Tajā pašā laikā Daugavas lejtecē no Ogres ietekas līdz Doles salas lejasgalam, kas iepriekšējā periodā bija viens no saimnieciski visattīstītākajiem un visblīvāk apdzīvotajiem Latvijas mikrorajoniem, agrajā dzelzs laikmetā apdzīvotība bija ievērojami sarukusi. Turpretim citās vietās vērojams, ka agrajā dzelzs laikmetā kapulauku skaits salīdzinājumā ar vēlo bronzas un senāko dzelzs laikmetu bija pieaudzis pat vairākkārt, iezīmējot atsevišķus rajonus ar blīvāku apdzīvotību. Tā vienu šādu rajonu iezīmē 20 akmeņu krāvumu kapulauki, kas samērā kompaktā grupā lokalizējas tagadējo Raunas, Brantu un Launkalnes pagastu robežās. No iepriekšējā laika šajā teritorijā bija zināmi tikai daži kapu uzkalniņi ar akmeņu šķirstiem.

Cita līdzīga nelielā teritorijā koncentrētu uzkalniņu grupa iezīmējās Sēlpils pagasta robežās Dau-

gavas kreisajā krastā. Iepriekšējā periodā tur bija zināmas vairākas dzīvesvietas, kā arī vienkāršo akmens cirvju savrupatradumi. Ievērojot to, ka katra kapulauka tuvumā bija atbilstoša dzīvesvieta, šajā Daugavas asā likuma ietvertajā kreisajā krastā trīsstūrī zināmie 18 uzkalniņu kapulauki liecina par šim laikmetam neparasti blīvu apdzīvotību. Šajā teritorijā Daugavas kreisajā krastā sākas paugurots, līdz 20 km plats zemes pacēlums – Sēlijas valnis, kas dienvidu virzienā stiepjas līdz Neretas apkārtni. Sēlijas vaļņa pauguru nogāzēs bija labi lietūs un sniega ūdeņu noteces apstākļi un samērā auglīgas augsnes. Domājams, ka tieši šie apstākļi kopš agrā dzelzs laikmeta īpaši piesaistīja iedzīvotājus, kuru pilskalni, apmetnes un kapulauki skaidri iezīmē Sēlijas valni kā šajā laikā samērā blīvi apdzīvotu rajonu pretstatā mežainajiem smiltājiem vai pārpurvotajām platībām uz austrumiem, bet it īpaši uz rietumiem no tā.

Blīvākas apdzīvotības mikrorajonu – šo savdabīgo "saliņu" izveidošanās un ilgstošā pastāvēšana liecina par iedzīvotāju skaita pakāpenisku pieaugumu, kura rezultātā notika saimju dališanās un jaunu saimniecību resp. sētu veidošanās ierobežotā teritorijā. Zīmīgi, ka šādām blīvākas apdzīvotības salīnām raksturīgi klimatiskie apstākļi, zemes reljefs, augsnes raksturs un citi tā laika cilvēka dzīvei un saimniecībai labvēlīgi nosacījumi bija sastopami arī citās Latvijas vietās, nereti pat šo saliņu tuvumā, kuras tomēr vēl šajā laikā palika neapdzīvotas. Acīmredzot, lai

nezaudētu agrākos sakarus ar citām saimēm, brīvas zemes platības savām jaunajām mītnēm, laukiem un ganībām atdalījušās saimes centās atrast jau agrāk apdzīvotu apvidu un pastāvošā satiksmes ceļu tīkla robežās.

Kopumā agrajā dzelzs laikmetā, kā to liecina pieaugušais arheoloģisko pieminekļu skaits, salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu iedzīvotāju skaits gan Latvijas rietumu, gan it īpaši austrumu daļā bija pieaudzis. Šajā laikmetā cilvēki sāka izmantot daudzas agrāk neapdzīvotas teritorijas.

Dzīvesvietas

Tāpat kā iepriekšējā periodā, arī agrajā dzelzs laikmetā cilvēki dzīvoja gan pilskalnus, gan lauku jeb t.s. atklātajās apmetnēs. Atšķirībā no iepriekšējā laikposma aplūkojamajā periodā pilskalni daudzviet zaudēja savu agrāko nozīmi vai pat tika pamesti.

Šīs pārmaiņas, kurām bija dziļi sociāli un saimnieciski cēloņi, sākās jau pēdējos gadsimtos priekš Kristus, bet turpinājās arī jaunās ēras sākumā. Bronzas laikmetā, kad strauji uzplauka lopkopība un zemkopība, pilskalnus vērojama gan apbūves sablīvēšanās, gan centieni palielināt plakuma apbūvējamo daļu, pārvietojot uz ārpusi nocietinājumu joslu, gan apdzīvotības izplešanās aiz pilskalna nocietinājumiem. Tas liecina par sekmīgu saimniecības attīstību, kuras rezultātā pieauga arī iedzīvotāju skaits un dzīves telpa pilskalnus kļuva par šauru. No otras puses, cilvēku skaita pieaugums izraisīja nepieciešamību palielināt iztikas līdzekļu masu. Tāpēc acīmredzot palielinājās spiediens uz apkārtējo vidi un pārtikas līdzekļu nodrošināšanas resursiem, no kuriem galvenā nozīme bija zemei. Līdumu zemkopībai bija nepieciešamas ievērojamas platības, tāpēc pilskalnu apkārtnē, pieaugot iedzīvotāju skaitam, tādās sāka trūkt. Turklāt sējai sagatavotu līdumu varēja izmantot tikai dažus gadus – pēc tam uz daudziem gadiem to vajadzēja atstāt auglības atjaunošanai. Lai turpinātu iegūt nepieciešamās graudaugu ražas, varēja vai nu izmantot ganībām atstātās pļavas, taču tas sašaurinātu lopkopības iespējas, vai arī saīsināt atmatā

atstājamo tīrumu auglības atjaunošanās laiku. Vēlajā bronzas laikmetā sāka veidoties arī pastāvīgu tīrumu sistēma. Mūsu rīcībā nav konkrētu datu par to, vai un kādi agrotehniskie līdzekļi tika lietoti augsnes auglības uzturēšanai. Acīmredzot blīvāk apdzīvotajos rajonos vēlajā bronzas laikmetā šie pasākumi nebija pietiekami efektīvi un zeme pamazām tika noplicināta, bet iegūstamo graudaugu ražas pastāvīgi samazinājās. Tas radīja priekšnosacījumus plašākai saimnieciskai un sociālai krīzei bronzas laikmeta beigās un senākajā dzelzs laikmetā. Spēcīgāk tā skāra lielākos centrus, proti, tos pilskalnus, kuru labklājību ievērojamā mērā nodrošināja bronzas apstrāde un maiņa. Šīs nozares balstījās uz lopkopības un zemkopības produktu pārpalikumu iesaistīšanu maiņas procesā. Taču, tā kā iepriekš minētie apstākļi arvien vairāk samazināja maiņā iesaistāmo produktu apjomu, atbilstoši samazinājās arī lielo centru labklājība.

Visuzskatāmāk šīs pārmaiņas atspoguļojās Daugavas lejteces rajonā starp Ogres ieteku un Doles salas lejasgalu. Šajā rajonā 1. g.t. pr. Kr. beigās vai 1. g.t. pēc Kr. sākumā beidza pastāvēt tādi ievērojami centri kā Ķivutkalns, Vīnkalns, Kļauģukalns, šķiet, arī Sauliešu pilskalns. Salaspils un Ķentes pilskalnā apdzīvotības pazīmes agrajā dzelzs laikmetā gan konstatētas, taču nesalīdzināmi vājākas kā agrāk. Vienīgi Daugmales pilskalnā jaunu nocietinājumu celšana 3. un 4. gs. liecina par centra tradīciju zināmu saglabāšanos.

Tajā pašā laikā turpināja pastāvēt lauku apmetnes Jaunlīvē, Strautniekos, Laukskolā, Vējstūros un dažās citās vietās. Tā Mārtiņsalā kā savrupatradumi iegūtas divas bronzas rotadatas un emaljēts piekariņš, Rīgas teritorijā atrasta bronzas acusakta, bet Ikšķilē – kaklariņķis ar tauru galiem. Kā redzams, lauku apmetnes, kur iedzīvotāju skaits bija mazāks, krīzi pārdzīvoja vieglāk. Par apdzīvotības pavājināšanos Daugavas lejtecē agrajā dzelzs laikmetā liecina arī gandrīz pilnīgs senkapu trūkums. Vienīgais drošais punkts ir Ogresgala Puigas, taču arī tur bija tikai viens 3.–5. gs. kapu uzkalniņš.

Ne tik izteikta, taču visumā līdzīga situācija vērojama arī Lubāna līdzenumā, kur galvenais bronzas apstrādes un maiņas sakaru centrs Brikuļu pilskalns beidza pastāvēt 1. g.t. pēc Kr. sākumā, bet atklātajās apmetnēs – vismaz to lielākajā daļā – dzīve turpinājās. Daugavas vidusteces pilskalnus, kur bronzas apstrādei un acīmredzot arī maiņai nebija tik liela nozīme saimniecībā, panīkuma pazīmes izpaudās mazāk. Piemēram, Lielvārdes Dievukalnā un Asotes pilskalnā apdzīvotība agrajā dzelzs laikmetā gan kļuva vājāka, taču nepārtrūka, bet Kokneses Mūkukalnā pat tika celti jauni nocietinājumi.

Šī pilskalna apbūvē J. Graudonis izšķir vairākus apdzīvotības un apbūves posmus. Viens no tiem attiecas uz agro dzelzs laikmetu, kad notika radikālas izmaiņas apbūvē. 3.–4. gs. pāri iepriekšējā posma nocietinājumu sistēmai nogāzes pastāvināšanas nolūkā tika uzcelts liels akmeņu krāvums. Tā ārmala 1,2–1,5 m augstumā rūpīgi nokrauta ar lielākiem akmeņiem, bet iekšpuse pildīta ar mazākiem akmeņiem un zemi. Tā uzcelšanai izmantots ap 350–400 m³ akmeņu. Virs krāvuma celtas arī koka aizsargbūves. Ar lielā krāvuma izbūvi tika pastiprināta ne vien pilskalna aizsargsistēma, bet arī par apmēram 200 m² palielināta apbūvējamā platība. Uz šo pašu laiku attiecas kāda vidusdaļā iedzījināta, ap 4,5 x 5 m liela, ar stabiem nostiprināta, domājams, guļbūvē celta ēka ar akmeņu pavardu centrā.

Šķiet, ka vismazāk pilskalnu apdzīvotības aina mainījās Augšzemē un Latgales augstienes rajonā. Šīs pilskalnu grupas vēl maz pētītas, un daudzos gadījumos pilskalnu apdzīvotības laiks noteikts pēc savrupatradumiem – galvenokārt keramikas. Spriežot pēc šiem atradumiem, lielākā daļa vēlā bronzas un

senākā dzelzs laikmeta pilskalnu Augšzemē un Latgalē turpināja pastāvēt arī agrajā dzelzs laikmetā.

Augšzemē plašāki arheoloģiskie izrakumi notikuši Stupeļu pilskalnā Rites pagastā. Pētījumi liecināja, ka senākais pilskalna apdzīvotības periods, kas aizsākās vēlajā bronzas laikmetā, noslēdzās mūsu ēras sākumā, tātad apmēram tajā pašā laikā, kad daudzos citos pilskalnus. Nākamais šī pilskalna apdzīvotības posms jau attiecas uz vēlo dzelzs laikmetu.

Turpretim pētījumu rezultāti citā Augšzemes pilskalnā – Dignājā norādīja uz apdzīvotību kā vēlajā bronzas un senākajā dzelzs laikmetā, tā arī agrajā dzelzs laikmetā.

Latgales augstienes rajonā plašāk pētīts ir Madalānu pilskalns. Izrakumi liecināja, ka senākais apdzīvotības periods Madalānos, tāpat kā citur, attiecas uz vēlo bronzas un senāko dzelzs laikmetu. Tas noslēdzās agrajā dzelzs laikmetā, un dažus gadsimtus pilskalns nav bijis apdzīvots. Mazāka apjoma izrakumi Upursalas pilskalnā Ciriša ezerā parādīja, ka tas bijis apdzīvots gan laikā priekš Kristus, gan arī agrajā dzelzs laikmetā.

Šie pagaidām vēl trūcīgie dati tomēr liecina, ka Augšzemes un Latgales augstienes pilskalnu panīkums agrajā dzelzs laikmetā nebija vispārēja parādība. Lielākajā daļā šo novadu pilskalnu apdzīvotība, ja arī pavājinājās, tad tomēr nepārtrūka.

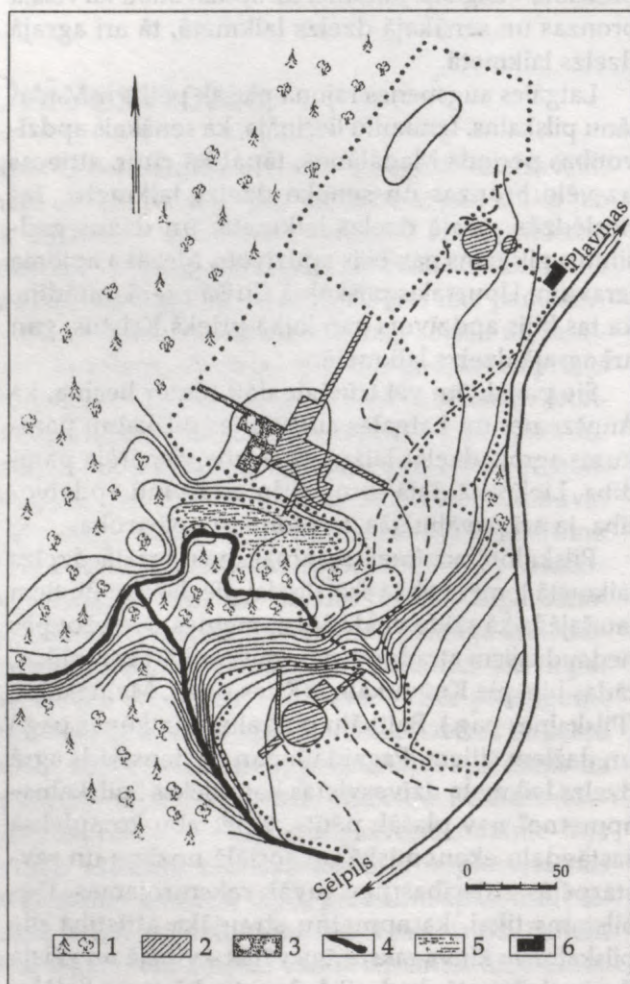
Pilskalnu nozīmes mazināšanās agrajā dzelzs laikmetā tomēr nebija šķērslis, lai pie dažiem no tiem jau šajā laikā sāktu veidoties apmetnes. Spriežot pēc nedaudzajiem atradumiem – galvenokārt keramikas, tādas bija pie Kņāvukalna (Rites pag.), Melnākalna (Pilskalnes pag.), Baltkāju pilskalna (Kalkūnes pag.) un dažiem citiem. Pagaidām gan neviens šāds agrā dzelzs laikmeta dzīvesvietas komplekss "pilskalns–apmetne" nav plašāk pētīts, tāpēc abu kompleksa sastāvdaļu ekonomiskā un sociālā nozīme un savstarpējās attiecības nav tuvāk raksturojamas. Piebilstams tikai, ka apmetņu straujāka attīstība pie pilskalniem kļuva raksturīga vēlāk – vidējā un vēlajā dzelzs laikmetā, kad pilskalni atkal ieguva lielāku nozīmi apdzīvotības organizatoriskajā struktūrā.

Noslēdzot agrā dzelzs laikmeta pilskalnu raksturojumu, jāpakavējas vēl pie kāda uzskata saistībā ar šo pilskalnu izmantošanu. Ievērojot to, ka

daudziem Latvijas pilskalniem trūkst mākslīgi veidotu nocietinājumu (vaļņi, grāvji, terases, eskarpētas nogāzes), ka tiem nav kultūrslāņa vai arī tas ir ļoti vājš, radās uzskats, ka šādi pilskalni izmantoti nevis pastāvīgai dzīvošanai, bet kā patvēruma vieta briesmu gadījumos. Uzskatīja, ka šie par pilenēm vai patvēruma pilskalniem dēvētie nocietinājumi īpaši raksturīgi agrajam dzelzs laikmetam. Līdz šim pilskalni, kas pēc ārējām pazīmēm tiek uzskatīti par paslēptuvēm briesmu gadījumos, nav arheoloģiski pētīti, tāpēc jautājums par šādu pilskalnu izbūves

laiku un reālajām funkcijām paliek neatbildēts. Tam, ka pilskalam nav grāvju, vaļņu vai citu reljefa pārveidojumu, trūkst kultūrslāņa, var būt dažādi iemesli, kas neaprobežojas ar paslēptuves nepieciešamību. Tāpat nav pamata šādu pilskalnu pastāvēšanu saistīt tikai ar agro dzelzs laikmetu, jo jau iepriekš pieminētie arheoloģiskie dati liecina, ka agrajā dzelzs laikmetā bija pietiekami daudz pastāvīgi apdzīvotu pilskalnu. Bez tam vēlāko laiku rakstītie avoti nereti piemin gadījumus, kad, briesmām tuvojoties, iedzīvotāji slēpās mežos grūti pieejamās vietās. Jādomā, ka šis visvienkāršākais pasīvās aizsardzības paņēmiens nebija svešs arī agrajā dzelzs laikmetā.

Tāpat pilskalnu apdzīvotībā vērojams zināms pagrimums, bet pavisam citādi tas bija ar lauku apmetnēm. To skaita pieaugumu un izplatību agrāk neapgūtos vai vāji apdzīvotos Latvijas rajonos netieši atspoguļo kapulauku izvietojums. Šo apmetņu vietas vairumā gadījumu gan vēl nav uzietas, taču, kā liecina virkne piemēru, nav šaubu, ka tās atradušās kapulauku tiešā tuvumā. Jau atzīmējam, ka atšķirībā no pilskalniem, kas vienā otrā gadījumā agrajā dzelzs laikmeta tika pamesti, iepriekšējā laikmeta lauku apmetnes turpināja pastāvēt. Kā raksturīgu piemēru aplūkosim plašāk pētītu apdzīvotas vietas kompleksu Spietiņos–Plāteros Sēlpils pagastā (139. att.). Tur blakus viena otrai atklājās divas apmetnes. Senākā no tām – Plāteru apmetne bija apdzīvota jau kopš vēlā bronzas laikmeta. Tā atradās dumbrāju ieskaudā paugurā. Vietas izvēle nedaudz atgādināja vēlā bronzas – senākā dzelzs laikmeta nocietinātajām apmetnēm – pilskalniem raksturīgo ainu – pauguru no trim pusēm norobežoja nogāzes. 2. gs. pēc Kr., kad acīmredzot, pieaugot iedzīvotāju skaitam, paugurs kļuva par šauru, 100 m attālumā no vējiem aizsargātā, lidzenā Daugavas ielejā izveidojās jauna, daudz plašāka Spietiņu apmetne. Tā aizņēma aptuveni 2 ha lielu platību, no kuras izpētīja 2250 kvadrātmetrus. Apmetnes ēkas, domājams, bija celtas guļbūvē, taču precīzākas to kontūras kultūrslānī nebija saglabājušās. Celtņu aptuvenās vietas norādīja tikai melnāka zeme un lielāka atradumu koncentrācija. Apkurei un citām saimnieciskām vajadzībām izmantoja no akmeņiem krautus pavardus. Ievērojama daļa no aptuveni 500 atrastajiem priekš-

139. att. Sēlpils Spietiņu–Plāteru arheoloģiskā kompleksa situācijas plāns: 1 – mežs, 2 – izrakumu laukumi, 3 – dzelzs ieguves rajons ar krāšņu vietām, 4 – strauts, 5 – purvs, 6 – saimniecības ēka

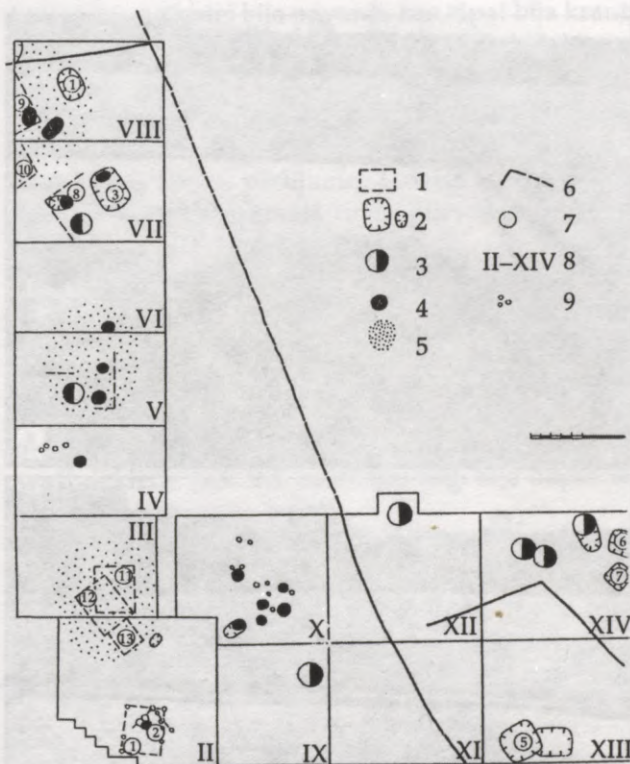
metiem (sirpji, raukņi, graudberži u.c.) bija saistīta ar zemkopību – galveno saimniecības nozari. Apmetnes dienvidrietumu daļā atklāja vietējās dzelzs ieguves un pirmapstrādes vietu. Visintensīvākā dzīve Spietīnos ritēja no 2. līdz 5. gs., lai gan cilvēki šeit turpināja dzīvot arī vēlāk.

Apmetnes teritorijas paplašināšanās agrajā dzelzs laikmetā bija vērojama arī Vilmaņos pie Krāslavas Daugavas labajā krastā. Bronzas un senākā dzelzs laikmeta apmetne (Vilmaņi I) atradās kāda Daugavā ietekoša strautiņa labā krasta paaugstinājumā. Agrajā dzelzs laikmetā apdzīvotība pārvirzījās tuvāk Daugavai, kur apmetne (Vilmaņi III) aizņēma jau ievērojami lielāku platību – tās paliekas konstatēja vismaz 80 m garā joslā gar Daugavu. Celtnes (to izmēri 5 x 5, 5 x 4, 6 x 4 m) bija nedaudz – līdz 10 cm iedziļinātas pamatzemē. Stabu vietu trūkums netieši liecināja, ka tās bijušas guļbūves. Pavardi bija virszemes, salikti no akmeņiem vai izklāti māliem.

Kerkūzu apmetne Salienas pagastā atradās Daugavas kreisā krasta augstajā palienē ap 200 m no upes. Dienvidu pusē apmetni norobežoja Daugavā ietekošās upītes grava, austrumos – augstās palienu mala, rietumos – ap 40 m augstā Daugavas ielejas pamatkrasta nogāze, bet ziemeļos apmetnes teritorija robežojās ar plašu tīrumu. Apmetne aizņēma ap 0,7 ha lielu platību, no kuras izpētīja 2310 kvadrātmetrus. Apmetnes lokalizācijā izpaudās raksturīgie principi – tā atradās mazas upītes krastā, zemes pacēlums to pasargāja no Daugavas palienem, bet pamatkrasta nogāze – no valdošajiem vējiem. Vietas izdevīgumu vēl pastiprināja garām plūstošā Daugava – gan kā nozīmīga satiksmes artērija, gan kā zvejas vieta.

Apmetne bija radusies jau vēlajā bronzas laikmetā, kad aptuveni 4 x 4 m lielās ēkas vēl būvēja stabu konstrukcijā un tās izvietojās tuvāk Daugavā ietekošajai upītei. 1. g.t. pr.Kr. pēdējā ceturksnī apmetnē sāka celt guļbūves celtnes ar zemes klonu un zemē iedziļinātu akmeņu pavardu. Kopš mūsu ēras sākuma šādās celtnēs sāka būvēt arī pavardu ar māla apmali. Parādījās guļbūves ar degušu akmeņu klonu.

Guļbūves celtnes galvenokārt koncentrējās trīs blīvākas apbūves rajonos, kur tās laika gaitā, tiekot pārbūvētas un atjaunotas, nomainīja cita citu. Lai

140. att. Kerkūzu apmetnes izrakumu laukumu kopplāns ar galvenajiem objektiem: 1 – virszemes celtnu vietas, 2 – iedziļināto celtnu vietas un bedres, 3 – bedres – puspagrabi, 4 – akmeņu pavardi, 5 – celtnu rajoni ar piesātinātu kultūrlāni, 6 – žoga vieta, 7 – celtnu numuri, 8 – izrakumu laukumu numuri, 9 – stabu bedres

gan šie apbūves rajoni diezgan simetriski bija izvietojušies ziemeļu–dienvidu virzienā apmēram 15 m attālumā cits no cita, tomēr tie nebija apbūvēti visi vienlaicīgi (140. att.). Senākais – ar 1. g.t. pr.Kr. pēdējo ceturksni un 1. g.t. pēc Kr. pirmo ceturksni datējamais apbūves rajons atradās vistālāk no upītes paaugstinātā vietā (141. att.: A). Uz dienvidiem no tā atradās ar 2.–4. gs. datējamais apbūves rajons (141. att.: C), bet vēl tālāk, III izrakumu laukumā, – 4.–5. gs. apbūves rajons (140. att.). Vienlaikus ar guļbūvēm apmetnē tika celtas arī līdz 0,45 m pamatzemē iedziļinātas, stūros noapaļotas vai ovālas ēkas, kurām, domājams, bija slietenveida virsbūve. Pēc izmēriem (2,5–3,5 x 2,6–4,5 m) tās visumā bija mazākas par virszemes guļbūvēm, un tikai vienā no

141. att. Celtniecības objektu paliekas Kerkūzu apmetnē: A – senākais apbūves rajons un žoga vietas tumšā līnija, B – zemē iedziļinātas celtnes vieta, C – 2.–4. gs. apbūves rajons, D – saimniecības bedre – puspagrabs

piecām izpētītajām konstatēja akmeņu pavarda paliekas (141. att.: B). Tas liek domāt, ka šīm ēkām bija kāda īpaša saimnieciska un ar pastāvīgu dzīvošanu nesaistīta nozīme. Saimnieciskām vajadzībām (uzkrājumu glabāšanai?) acīmredzot izmantotas arī diametrā 1,9–2,6 m lielās un 0,5–0,75 m dziļās apaļās bedres – puspagrabi, kurām, šķiet, bijis koku pārsegums ar smilšu uzbērumu (141. att.: D).

Kerkūzu apmetnes apbūves rajonus un dažas blakus teritorijas no apkārtnes norobežoja blīvs stāvkoku žogs (141. att.: A). Iežogotā teritorija atkarībā no celtnu izvietojuma laika gaitā mainījās; apmetnes pastāvēšanas beigu posmā, t.i., 4.–5. gs., iežogotā apdzīvojamā teritorija bija 2500–3000 m²

liela. Atrastie priekšmeti (sirpji, lieķi, naži, graudberži) un labības graudi (mieži, kvieši) norāda uz zemkopību. Apmetnē uz vietas iegūta arī dzelzs, par ko nepārprotami liecināja lielākā daudzumā atrastie dzelzs ieguves sārņi vienā no izrakumu laukumiem. Starp atradumiem bija vairāku māla tīģeļu lauskas un bronzas fragmenti, kas saistāmi ar bronzas amatniecību. Kerkūzu apmetnē raksturīga švīkātā keramika (142. att.: 3, 5–7), bet atrada arī gludo (142. att.: 1), gludināto (142. att.: 4) un tekstilo (142. att.: 2) keramiku.

Pie plašāk pētītajām pieder arī Kivtu apmetne. Tā atradās Cirma ezera ziemeļu krasta ieplakas paaugstinājumā starp diviem morēnu pauguriem. Senatnē,

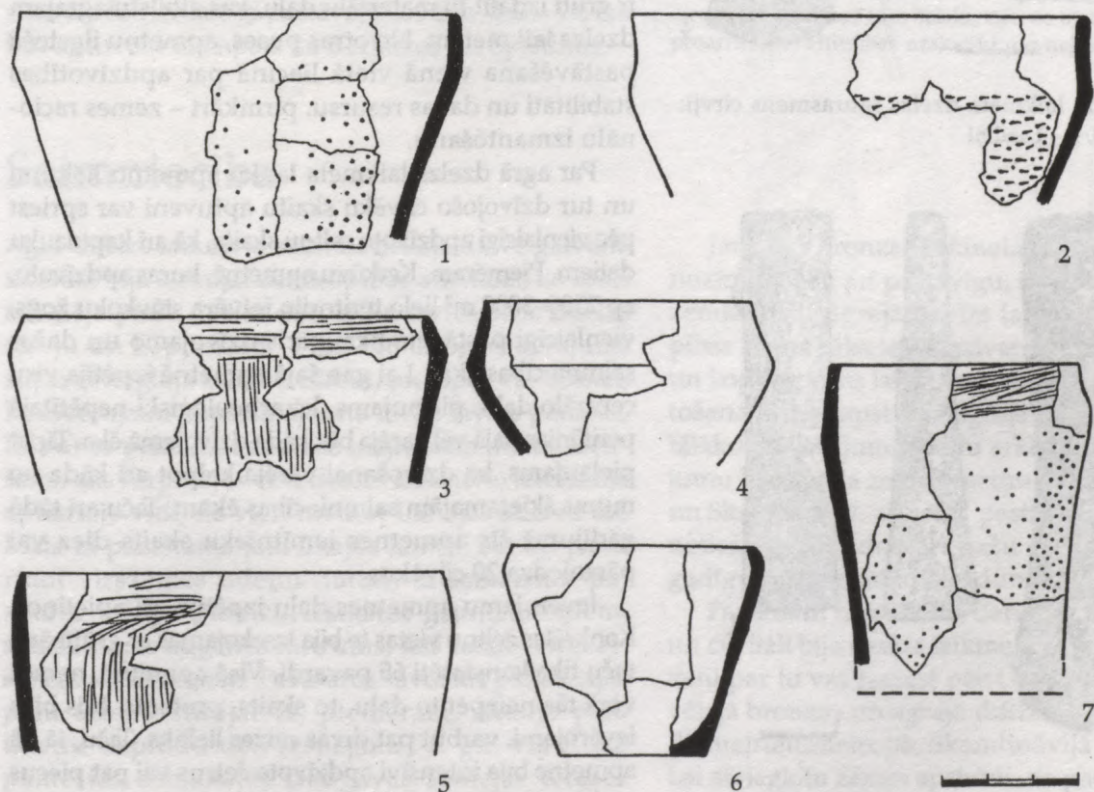
kad ūdens līmenis ezerā bija augstāks, apmetne atradās uz pussalas vai pat salas. Acīmredzot šādu vietas izvēli ietekmēja zināmi drošības apsvērumi, kuri, lai gan nebija noteicošie, tomēr pēc iespējas tika ievēroti. Arī Kivtu apmetnē apdzīvotība bija iesākusies jau iepriekšējā periodā, tomēr visintensīvāk dzīve tur ritēja agrajā dzelzs laikmetā un vidējā dzelzs laikmeta sākumā, īpaši laikā no 4. līdz 6. gadsimtam.

Paugurā, kur atradās apmetne, dzīvošanai vispiemērotākās bija trīs no vēja vairāk pasargātas nelielas ieplakas. Raksturīgi, ka Kivtu apmetne senākajā posmā bijusi mazāka – apdzīvota bija tikai viena no ieplakām (centrālā), bet agrajā dzelzs laikmetā apmetne paplašinājusies un dzīvošanai izmantotas arī abas pārējās ieplakas. Apmetnē atklāja gan nelielu, iedziļinātu, ieapaļu vai ovālu celtnišu vietas, gan arī virszemes guļbūvju kontūras. Guļbūvju izmēri bija 5 x 5, 6 x 7 un 5 x 8 metri. Celtnēs bija triju tipu pavadī. Visvairāk bija pavadī ar virszemes akmeņu sa-

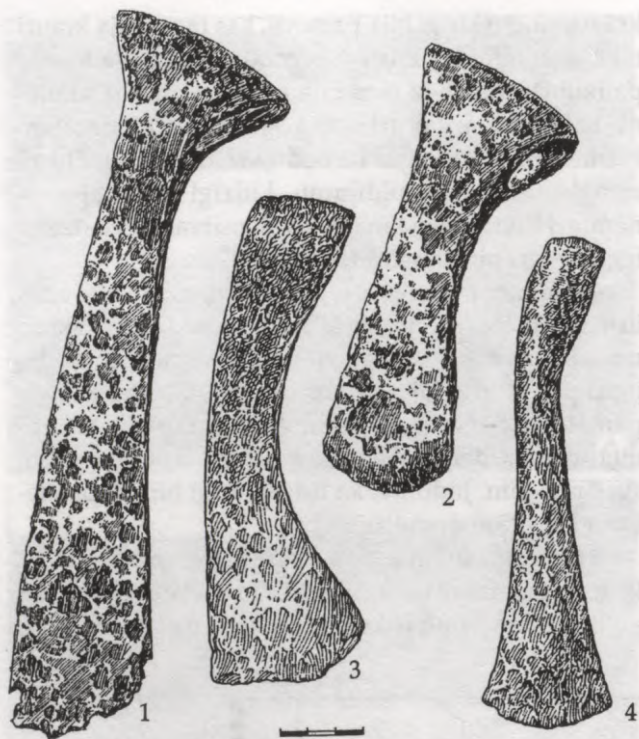
krāvumu. Atšķirīgi bija pavadī, kas tāpat bija krauti no akmeņiem, bet kuriem centrālajā daļā bija lēzens padziļinājums. Bez tam bija arī pavadī bez akmeņu sakrāvuma vai arī ar nedaudziem akmeņiem. Pētniekiem tie atklājās kā bedresveida iedziļinājumi ar ogļainas zemes pildījumu. Līdzīgi citām apmetnēm, arī Kivtos vienā malā, tuvāk purvam, bija dzelzs ieguves un pirmapstrādes vieta.

Apmetnes apdzīvoto ieplaku malās zināmos attālumos atklāja palielus laukakmeņus, kas, šķiet, norādīja apmetnes žoga vietu. Žogu paliuku atklājumi plašāk pētītajās Kivtu un Kerkūzu apmetnēs pamatoti izvirza jautājumu arī par citu lauku apmetņu aizsardzību pret meža zvēriem un nejausiem svešiniekiem. Jādomā, ka līdzīgi žogi bija nepieciešami arī citām apmetnēm.

Apmetnēs iegūtie dati liecina, ka agrajā dzelzs laikmetā celtas divu tipu ēkas: taisnstūra virszemes guļbūves un zemē iedziļinātas slieteņa tipa celtnes.

142. att. Kerkūzu apmetnes māla trauki: 1 – gludā keramika, 2 – tekstilā keramika, 3, 5–7 – švīkātā keramika, 4 – gludinātā keramika

143. att. Agrā dzelzs laikmeta dzelzs šaurasmens cirvji:
1 – Boķi, 2 – Degļi, 3, 4 – Lazdiņi

144. att. Agrā dzelzs laikmeta uznavas (1, 2, 4) un atkāpes (3) cirvji: 1 – Zante, 2 – Mazkatuži, 3 – Lazdiņi, 4 – Ivaši

Gulbūves sāka ieviesties iepriekšējā perioda beigu posmā, bet agrajā dzelzs laikmetā tās jau bija plaši izplatītas. Šo celtniecības veidu ievērojami veicināja dzelzs darbarīku, pirmkārt dzelzs cirvju ienākšana cilvēku ikdienā (143., 144. att.). Agrajā dzelzs laikmetā parādījās arī tāds kokapstrādē nepieciešams rīks kā slimests baļķu mizošanai (149. att.: 3). Virszemes guļkoku celtnes izmantoja dzīvošanai, bet slieteņa tipa celtnes ar zemē ieraktu pamatdaļu acīmredzot kalpoja dažādiem saimnieciskiem nolūkiem. Slieteņiem bija raksturīga plānā apaļa vai ovāla forma, arī to platība bija mazāka. Par ēku jumtu konstrukcijām, sienu un stūru salaidumiem un stiprinājumiem, durvīm un citām konstruktīvajām īpatnībām arheoloģiskais materiāls diemžēl līdz šim sīkākus norādījumus nav devis.

Bez iepriekš minētajām zināmas vēl citas lauku apmetnes, kas bija apdzīvotas agrajā dzelzs laikmetā. Taču to vairākums turpināja pastāvēt arī vēlāk, pat līdz vēlajam dzelzs laikmetam. Tāpēc tādās apmetnēs ir grūti izdalīt to materiālu daļu, kas atbilstu agrajam dzelzs laikmetam. No otras puses, apmetņu ilgstošā pastāvēšana vienā vietā liecina par apdzīvotības stabilitāti un dabas resursu, pirmkārt – zemes racionālu izmantošanu.

Par agrā dzelzs laikmeta lauku apmetņu lielumu un tur dzīvojošo cilvēku skaitu aptuveni var spriest pēc vienlaicīgi apdzīvoto celtnu skaita, kā arī kapulauku datiem. Piemēram, Kerkūzu apmetnē, kuras apdzīvoto, ap 2500–3000 m² lielo teritoriju ietvēra stāvkoku žogs, vienlaicīgi pastāvēja tikai pāris dzīvojamo un dažas saimniecības ēkas. Lai gan šajā apmetnē izpētīja visu centrālo daļu, pieļaujams, ka arheoloģiski nepētītajā perifērijas daļā vēl varēja būt kāda dzīvojamā ēka. Tāpat pieļaujams, ka dzīvošanai varēja kalpot arī kāda no mums šķietamajām saimniecības ēkām. Taču arī tādā gadījumā šīs apmetnes iemītnieku skaits diez vai pārsniedza 20 cilvēkus.

Ievērojamu apmetnes daļu izpētīja arī Spietiņos. Konkrētas celtnu vietas te bija izsekojamas ar grūtībām, taču tika konstatēti 65 pavardi. Visā apmetnē, ņemot vērā tās neizpētīto daļu, to skaits, protams, būs bijis ievērojami, varbūt pat divas reizes lielāks. Taču, tā kā apmetne bija intensīvi apdzīvota četrus vai pat piecus gadsimtus un viena gadsimta laikā nomainījās četras statistiskās paaudzes, vienlaikus lietoto pavardu skaits

nebija liels (varbūt 8–10 pavardi). Turklāt ne visi pavardi, iespējams, bija saistīti ar dzīvojamām ēkām. To visu ņemot vērā, arī Spietiņos saimniecība vidēji varēja sastāvēt no četrām piecām dzīvojamām ēkām, kurās mitinājās ap 20–30 cilvēku.

Otrs Spietiņu apmetnes dzīvojamo ēku un cilvēku skaita kalkulācijas izejas punkts varētu būt tur konstatētie divi kapulauki. Viens no tiem – Plāteru kapulauks sastāvēja tikai no viena kapu uzkalniņa, bet otrajā – Spietiņu kapulaukā bija divi uzkalniņi. Iespējams, protams, ka kāds (vai kādi) uzkalniņš nopostīts jaunākajos laikos zemes darbos. Ja pieņem, ka katrā no šiem uzkalniņiem tika apbedīti vienas saimes piederīgie, tad apmetnē pastāvīgi dzīvojušas trīs saimes, kas aptuveni varētu atbilst iepriekš minētajam apmetnes cilvēku skaitam.

Izpētot Kivtu apmetni, kurā, tāpat kā abās iepriekšējās, cilvēki dzīvojuši vairākus gadsimtus, tika konstatēts vairāk nekā 70 pavardu. Arī šajā apmetnē gadsimtu gaitā ēkas, tāpat kā pavardi, nomainīja cita citu, tāpēc vienlaicīgi pastāvējušais ēku skaits varētu būt aptuveni tāds pats kā Kerkūzos un Spietiņos.

Saimniecība

Agrā dzelzs laikmeta saimnieciskajā dzīvē galvenā nozīme bija straujai **zemkopības** attīstībai, ko īpaši sekmēja plaša dzelzs darbarīku ieviešanās. Dzelzs cirvju un kapļu (143., 144., 146. att.) pielietojums stipri atviegloja līdumu lišanu, un tāpēc var domāt, ka ievērojami paplašinājās no meža brīvas platības, līdz ar to palielinot ganības mājlopiem. Mežu izciršana, kas turpinājās visu dzelzs laikmetu, ietekmēja apkārtējo vidi, ne vien tuvinot Latvijas ainavu tai, kāda tā pazīstama jaunākajos laikos, bet arī paātrinot virszemes ūdeņu noteci, tā samazinot pazemes ūdeņu bilanci. Izsīkstot gruntsūdeņiem, samazinājās augsnes mitrums, kas nelabvēlīgi atsaucās uz sējumiem. Pavasaros savukārt palielinājās palu ūdeņu stihija. Tā, piemēram, straujo palu ūdeņu uzplūdu dēļ, iespējams, 1. g.t. vidū tika pamestas zemākajās Daugavas senlejas terasēs situētās apmetnes Kerkūzos, Kaplavā, Slobodā, Indricā u.c.

Zināmus norādījumus par apmetnēm un tur dzīvojošo cilvēku skaitu dod agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu kapulauki. Tādi zināmi daudzās Zemgales, Augšzemes un Vidzemes vietās, taču līdz šim tikai pie atsevišķiem kapulaukiem ir konstatētas arī apmetnes. Tā no 121 kapulauka tikai četros (t.i., 3,3%) kapu uzkalniņu skaits pārsniedza 20. Tajā pašā laikā 57 (47,1%) kapulaukos bija pa vienam, bet 25 (20,7%) – pa diviem uzkalniņiem, kas kopā veido 67,8% no visiem uzkalniņu kapulaukiem. Kā redzams no šiem skaitļiem, tad agrajā dzelzs laikmetā pārsvarā bija raksturīgas samērā nelielas saimniecības ar ierobežotu iedzīvotāju skaitu.*

* Protams, uzkalniņu skaitu kapulaukos nevar pieņemt par absolūtu rādītāju, jo laika gaitā zemkopības darbos daļa uzkalniņu varēja tikt iznīcināta (noarta!). Kā liecina dažādos laika posmos izdarīto kapulauku aprakstu salīdzinājums, īpaši tas ir noticis 20. gadsimtā. Maz ticama šķiet uzkalniņu masveida iznīcināšanas varbūtība senatnē, vēl pirms tiem uzmanību sāka pievērst baltvācu pētnieki 19. gadsimtā. Var pieņemt, ka uzkalniņu skaits vienā otrā gadījumā bijis lielāks, taču ne tik lielā mērā, lai minētās procentuālās attiecības uzskatītu par nejaušām.

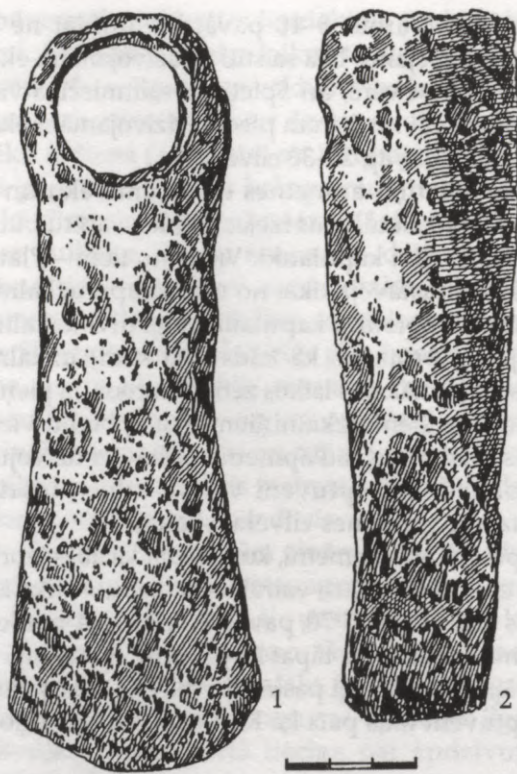
Jau kopš bronzas laikmeta vidus līdzās līdumiem nozīmīga bija arī pastāvīgu, ilgāk lietojamu tīrumu zemkopība. Agrajā dzelzs laikmetā tieši šī zemkopības forma sāka iegūt galveno nozīmi. Ar to saistītā un kopš bronzas laikmeta pazīstamā kāšarkla izmantošana zemes apstrādē agrajā dzelzs laikmetā guva tālāku pielietojumu. Šādu arklus atstāto vagu režģojumu konstatēja zem apmetņu kultūrlāņiem Indricā un Slobodā (147. att.). Par pastāvīgu tīrumu esamību netiešu liecību dod arī dažu divgadīgu un daudzgadīgu nezāļu sēklu atradumi.

Pagaidām nav sīkāku datu par to, kādi izskatījās un cik lieli bija dzelzs laikmeta tīrumi Latvijā. Aptuveni par to var spriest pēc t.s. ķeltu tīrumiem, kādi vēlajā bronzas un agrajā dzelzs laikmetā pazīstami Ziemeļrietumeiropā, Skandināvijā un arī Igaunijā. Lai atvieglotu zemes apstrādi, no paredzētajiem tīrumiem novāca akmeņus, kraujot tos kaudzēs vai tīrumu malās. Ar laiku ap tīrumiem izveidojās vairāk

vai mazāk regulāri četrstūrains akmeņu iežogi, kas vietām saglabājušies līdz mūsu dienām. Iekārtojot tīrumus blakus citu citam, pamazām izveidojās vesels iežogu tīkls, kas Prosā aptvēra ap 10 ha, bet Saha-Lo (abas vietas atrodas Ziemeļīgaunijā, Tallinas tuvumā) – pat 22 ha lielu teritoriju. Pēdējā no

145. att. Agrā dzelzs laikmeta zemkopības darbarīki:
1 – izkopts, Mazkatuži, 2, 3 – likais nazis un sirpis, Spietīni,
4 – rauknis, Kivti

146. att. Agrā dzelzs laikmeta kātcauruma (1) un uzma-
vas (2) kapļi: 1 – Jaunāmuiža, 2 – Ķūķis

minētajām teritorijām bija saglabājušies arī lopu ceļa iežogojumi. Atsevišķo lauciņu platība tur bija no 143 līdz 920 m², bet caurmērā tie bija ap 360–390 m² lieli. Ievērojot to, ka līdzīga tīrumu sistēma vēlajā bronzas un agrajā dzelzs laikmetā bija pazīstama vairākās Baltijas jūras zemēs, jādomā, ka tā nebija sveša arī Latvijā. * Kā rāda minētie Igaunijas piemēri, agrajā dzelzs laikmetā tīrumi nebija lieli. Arkla vāgu pēdas Indricā un Slobodā, tāpat dažas pazīmes Kerkūzu apmetnē liecināja, ka aramzeme sākusies tieši pie dzīvojamām ēkām, tātad – pie pašas apmetnes.

No graudaugu kultūrām pirmajā vietā, tāpat kā agrāk, bija mieži (*Hordeum vulgare*), kuru pieaugušo īpatsvaru saista ar maizes cepšanas sākumiem. Nākamā nozīmīgā kultūra bija kvieši (*Triticum*). Par

* Pēdējā laikā Latvijā ir apzinātas vairākas vietas ar līdzīgām seno tīrumu paliekām (arheologa R. Rituma informācija).

147. att. Arkla vagu pēdas Slobodas apmetnē: 1 - vagu pēdas, 2-5 - apmetnes celtniecības objekta paliekas

šo abu galveno kultūru attiecībām ieskatu dod dažās dzīvesvietās iegūtie graudu paraugi. Tā Kerkūzu apmetnē no 12 paraugiem astoņos konstatēja miežus, bet četros - kviešus. Kivtu apmetnē no sešu paraugu 33 sēklām 15 bija mieži, bet 12 - kvieši. Starp atlikušajām bija četri zirņi (*Pisum sativum*), viena pupa (*Faba bona*) un viena linsēkla (*Linum usitatissimum*). Zirņi un pupas kopš vēlā bronzas laikmeta bija svarīgs pārtikas līdzeklis ar lielu olbaltumvielu (25%) un ogļhidrātu (48%) saturu, turklāt pupas bija

noderīgas augu sekā kā slāpekļa saistītājas augsnē. No agrā dzelzs laikmeta graudaugiem vēl atzīmējama prosa (*Panicum miliaceum*), kas ir pieticīga kultūra, labāk par citiem kultūraugiem pacieš sausumu un ir piemērota nelabvēlīgiem laika apstākļiem. Audzētas arī vējauzas, kas bija raksturīgas divgraudu kviešu (*emmera*) pavadones.

No tehniskajām kultūrām agrajā dzelzs laikmetā, tāpat kā iepriekš, audzēts eļļas augs idra (*Camelina sativa*). Tā sēklas satur līdz 47% eļļas, šajā ziņā

pārspējot pat linus (eļļas saturs līdz 42%). Linu audzēšana, ka to rāda pieminētais linsēklas atradums Kivtu apmetnē, jau droši konstatējama. Par linu izmantošanu liecina arī kādā Boķu kapulauka (Ābeļu pag.) 4. gs. apbedījumā atrastā bronzas galvasrotas spirālītē saglabājušies linu pavedieni.

Spriežot pēc paleobotāniskajiem datiem, agrajā dzelzs laikmetā nav vērojama jaunu kultūraugu ieviešanās. Šajā virzienā plats solis tika sperts jau iepriekš – vēlajā bronzas laikmetā, kad ieviesās virkne jaunu kultūru. Agrajā dzelzs laikmetā tās guva plašāku izplatību.

Par kultūraugu ražību nav konkrētu datu, tāpat kā to nav par iespējamiem tīrumu mēslošanas paņēmieniem. Ekstensīvas zemkopības apstākļos ražība nevarēja būt augsta, tāpēc ievākuma nepieciešamo kopapjomu varēja nodrošināt, gan ližot jaunus līdumus, gan ar dažādiem agrotehniskiem paņēmieniem saglabājot pastāvīgo tīrumu auglību. Viens no vienkāršākajiem augsnes auglības atjaunošanas paņēmieniem bija tīruma atstāšana atmatā uz vairākiem gadiem. Šajā laikā to izmantoja lopu ganišanai, kas deva laukam papildu mēslojumu. Iespējama bija arī noteiktas augu sekas ievērošana, piemēram, jau pieminētā pupu audzēšana slāpekļa piesaistīšanas nolūkā.

Graudaugu novākšanai Latvijas austrumu daļā lietoja dzelzs sirpjus (145. att.: 3). Senākajiem sirpjiem bija gandrīz taisns asmens un uz leju noliekts kāta iedzītis (145. att.: 2). Šos rīkus, sauktus par likajiem jeb krūmu nažiem, lietoja ne vien ražas novākšanai, bet, domājams, tāpat kā par sirpjiem masīvākos raukņus (145. att.: 4), arī krūmu un zaru nogriešanai. Latvijas rietumu daļā un Lielupes baseinā sirpju vietā graudaugu novākšanai, kā arī lopbarības sagādei lietoja izkaptis (145. att.: 1). Tās bija tikai 25–30 cm garas un, domājams, ar īsu kātu. Spriežot pēc sirpju un izkapšu atradumiem apbedījumos, sirpji bija sievietšu, bet izkaptis – vīriešu darbarīki. Graudu sasmalcināšanai līdzās vienrokas graudberžiem plašāk ieviesās divroku graudberži.

Jau minējām, ka straujā līdumu zemkopības attīstība palielināja no meža brīvās platības. Tas savukārt labvēlīgi ietekmēja **lopkopību**, jo pieauga pļavu ganiņu iespējas. No Kivtu apmetnes kultūrslānī atrastajiem dzīvnieku kauliem 97,5% piederēja

mājlopiem, turpretim Mūkukalnā tādu bija tikai 58 procenti. Acīmredzot uzturā lietoto mājlopu un medījumu attiecībām piemita lokālas īpatnības, tomēr nav šaubu, ka pārtikas bilanci saglabājās jau iepriekšējā laikposmā izveidojies mājlopu pārsvars. Visvairāk bija liellopu (Kivtos 51%, Mūkukalnā 35%). Tos izmantoja ne tikai gaļai, bet arī kā vilcējspēku (vērši) un piena iegūšanai (govis). Mūkukalnā 26% mājlopu kaulu piederēja cūkām, kas atbilst jau iepriekšējā periodā iedibinātajai cūku audzēšanas tradīcijai Daugavas baseina dzīvesvietās. Kivtu apmetnē cūku kaulu bija tikai 8% – tas šīs apmetnes lopkopību tuvina Ziemeļbaltkrievijas un Daugavas augšteces agrajos pilskalnos konstatētajai. Salīdzinājumā ar iepriekšējo laikmetu būtiski nebija mainījusies arī sīklopu audzēšana (Mūkukalnā – ap 17%). Iepriekšējā laikposmā aitu vilnas izmantošana bija domājama, bet agrajā dzelzs laikmetā par to jau ir tiešas liecības – vilnas audumu paliekas 3.–4. gs. apbedījumos Īles Gailišos, Rucavas Mazkatužos, Rītes Melderiškos u.c. (kādā sievietes apbedījumā Īles Gailišos atrada arī aitu cērpamās dzirkles). Šo audumu analīze rādīja, ka vilna iegūta no vēl neizkoptas šķirnes aitām.

Redzama vieta starp mājlopiem bija zirgam – tas izmantots gan arkla vai ratu vilkšanai, gan, kā to pierāda piešu atradumi (Mazkatužos, Saukā, Kivtos), jāšanai. Tomēr, neraugoties uz šiem svarīgajiem pienākumiem, zirgus joprojām lietoja arī uzturā. Tā Mūkukalnā zirgu kaulu daudzums veidoja 22%, bet Kivtos 21 procentu.

Dzelzs darbarīki nodrošināja plašākas iespējas sagādāt lopbarību ziemas periodam. Ar izkaptīm varēja pļaut zāli sienam, bet ar raukņiem vai krūmu nažiem – sagatavot zaru slotiņas. Pēdējais lopbarības veids Austrumlietuvā bija pazīstams jau kopš neolīta. Siena sagāde bija jauns, progresīvāks lopbarības nodrošināšanas veids, kas vispirms ieviesās Rietumlatvijā. Bez tam tas liecina arī par pastiprinātu pļavu izmantošanu.

Lopbarības sagāde bija svarīgs priekšnosacījums mājlopu (pirmām kārtām jaunlopu un sīklopu) turēšanai kūtīs ziemas periodā. Nav pasakāms, vai Latvijā agrajā dzelzs laikmetā tas jau darīts, bet Dānijā iegūti dati liecina, ka tur mājlopi turēti telpās jau kopš senākā dzelzs laikmeta. Etnogrāfijas dati

liecina, ka pirmatnējās lopkopības apstākļos telpās turēja vienīgi jaunlopus un sīklopus, ko apstiprina arī arheoloģisko izrakumu liecības 9.-10. gs. Āraišu ezerpili.

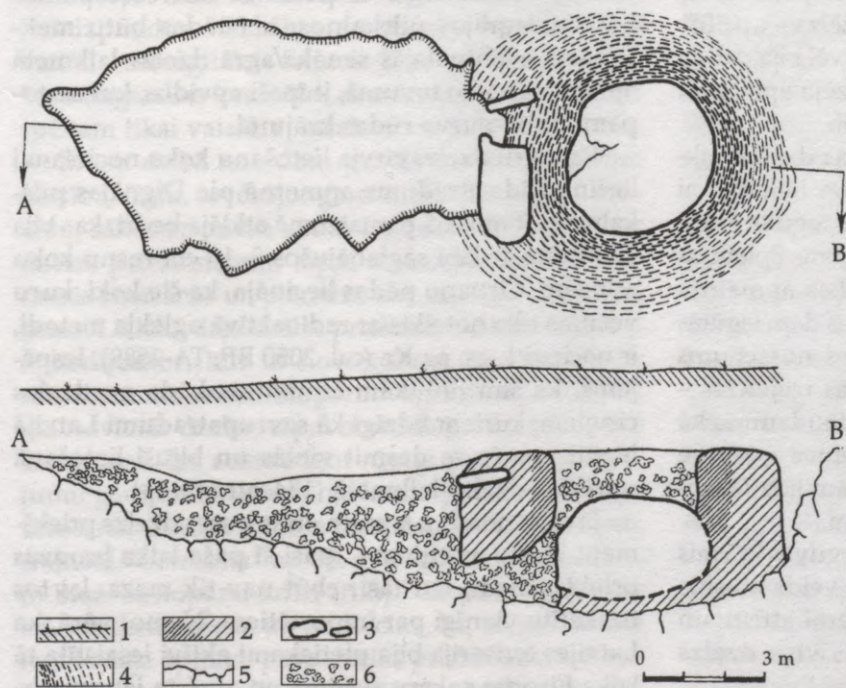
Saimniecībā un iztikas līdzekļu sagādē sava nozīme bija arī **medībām** un **zvejai**, kuru sīkākam raksturojumam agrajā dzelzs laikmetā vēl maz materiālu. Medīti gan gaļas dzīvnieki (meža cūkas, aļņi, brieži), gan kažokzvēri (lapsas, caunas, bebrī u.c.). Par zvejniecību dati ir vēl trūcīgāki – atrasti dažī makšķerāķi, kas, protams, pilnībā neatspoguļo piekoptos zvejas paņēmienus.

Amatniecībai agrajā dzelzs laikmetā visumā vēl bija mājražošanas raksturs. No visām nozarēm pirmā, kas sāka iegūt patstāvīgu raksturu, bija metālapstrāde. Latvijā pirmais metāls, kuru jau bronzas laikmetā iemācījās apstrādāt, bija bronza. Sākoties dzelzs laikmetam 1. g.t. pr.Kr. vidū, parādījās arī pirmie, domājams, importētie dzelzs priekšmeti. Senākajā dzelzs laikmetā to vēl bija maz, taču jau agrajā dzelzs laikmetā šo priekšmetu skaits strauji

pieauga. Atšķirībā no bronzas dzelzi varēja iegūt no vietējām izejvielām – purva un ezera rūdas, kas sastopama daudzās Latvijas vietās. Purva rūda satur ap 40-50% tīras dzelzs.

Līdz šim plašākais dzelzs ieguves komplekss agrajā dzelzs laikmetā ir izpētīts jau pieminētajā Spietiņu apmetnē. Tur atklāja sešu šahtas tipa dzelzs ieguves krāšņu paliekas, kuras koncentrējās apmetnes dienviddaļā ap 20 x 20 m lielā laukumā. Senie dzelzs ieguves paņēmieni ir labi izpētīti, izdarot atbilstošus eksperimentus. Dzelzs iegūšanai bija vajadzīgs kurināmais – kokogles, kuras dabūja, izdedzinot malku slēgtās bedrēs. Konstatēts, ka no viena kubikmetra lapukoku malkas var iegūt ap 150 kg kokogļu. Savukārt rūdu pirms ievietošanas krāsnī bagātināja – smalcināja, apdedzināja pavardos un skaloja, lai atbrīvotos no metālu nesaturošiem piemaisījumiem.

Krāsns būvei Spietiņos zem augsnes kārtas dolomītā izkala nelielu padziļinājumu, kuru izklāja ar māliem un ievietoja gludu laukakmeni klonam (148. att.). Virspusē no māliem mūrēja cilindrisku

148. att. Dzelzs ieguves krāsns Spietiņu apmetnē: 1 – māls, 2 – māls (profilā), 3 – akmeņi, 4 – dedzis māls, 5 – radze, 6 – sārņi

krāsni ar 20–30 cm biezām sienām un šahtu ap 30 cm diametrā. Krāsns priekšā dolomītā izveidoja muldasveida padziļinājumu, bet krāsni – 15–20 cm lielu caurumu gaisa pievadīšanai un sārņu izlaišanai. Krāsns šahtā kārtu kārtām lika kvēlojošas kokogles un rūdu. No augšas krāsni aizmūrēja, atstājot tikai nelielu spraugu gāzu izplūdei. Kad pēc pusstundas trešdaļa ogļu sadega un šahtas pildījums nosēdās, to no augšas atkal piepildīja ar oglēm un rūdu. Tā varēja darīt vairākkārt. Lai sasniegtu nepieciešamo 1200–1400 °C lielo temperatūru, no apakšas krāsni ar plēšām sūknēja gaisu. Dzelzs sāka reducēties jau 500 °C temperatūrā, taču aktīvāk šis process norisēja, temperatūrai sasniedzot 900 °C. Reducējusies dzelzs pamazām slidēja uz šahtas lejasdaļu, bet tukšie ieži karstumā izkusa un kā sārņi nogulsējās šahtas apakšā, no kurienes tos laiku pa laikam izlaida sārņu bedrē. Spietiņu apmetnē sārņi veidoja pat 20–30 cm biezus slāņus, bet pavisam tur savāca ap 1,5 t sārņu. Reducējusies jēldzelzs jeb krica bija mīksta, ķepīga masa, ko ar lūkšām izcēla no šahtas un ar koka āmuriem uz kāda bluķa vai akmens no visām pusēm apkala blīvāku. Iegūtā jēldzelzs no kopējā rūdas svara bija tikai 20 procenti. Daudz dzelzs – ap 50% palika arī sārņos. Lai no jēldzelzs, kurā vēl bija daudz sārņu, iegūtu tīru dzelzi, to vēl vajadzēja apstrādāt kaļot. Šo darbu parasti atstāja kalējam.

Dzelzs sārņi ir atrasti praktiski visās dzelzs laikmeta apmetnēs, kas liecina, ka dzelzi lielākā vai mazākā daudzumā savām vajadzībām ieguva katrā apmetnē. Taču lielais dzelzs ieguves apjoms Spietiņos liecina, ka sāka jau izvirzīties atsevišķas apmetnes ar specializāciju melnajā metalurģijā, kas daļu iegūtās dzelzs varēja izmantot maiņai. Svarīgs nosacījums šādai specializācijai bija nepieciešamās izejvielas – purva rūdas pieejamība pietiekamā daudzumā, kā arī tās atradņu tuvums. Spietiņu apmetnes apkārtnē un Daugavas kreisais krasts no Pļaviņām līdz Jēkabpīlij ir bagāts ar purva rūdas atradnēm.

Spietiņu apmetnē atklātās dzelzs ieguves krāsni attiecas uz 2.–4. gs. un ir senākās šāda veida krāsni Latvijā. Tās pieskaitāmas jau pietiekami attīstītam krāšņu tipam, kas gandrīz nemainās visu dzelzs laikmetu.

Ir tomēr iespējams, ka dzelzs ieguve primitīvākā formā Latvijā bija pazīstama jau agrāk. Par to liecina

vairāki apstākļi. Pirmām kārtām tie ir jaunākie pētījumu rezultāti Latvijas tuvākajos kaimiņapgabalos. Tā dzelzs ieguves vieta tika atklāta Daugavas baseinā Pleskavas apgabala dienvidos kādā purvu ietvertā paugurā. Veiktie pētījumi rādīja, ka laikā ap abu ēru robežu dzelzs redukcija no purva rūdas tur notikusi atklātos pavardos un ka tur nav bijusi pastāvīga dzīvesvieta, bet gan specializēta ražotne.

Dzelzs redukcija zemē izraktās bedrēs konstatēta arī Igaunijas austrumdaļā. Radioaktīvā oglekļa analīze parādīja, ka šis objekts lietots laikā no 70. g. pr. Kr. līdz 70. g. pēc Kr. Arī Zviedrijā senākajā dzelzs laikmetā pirms šahtas tipa krāšņu ieviešanās dzelzs ieguvei izmantotas ar akmeņiem un māliem izklātas bedres. Raksturīgi, ka minētās dzelzs ieguves vietas nav atradušās pašās apmetnēs, bet gan tām blakus vai pat zināmā attālumā. Arī Spietiņu apmetnē dzelzs ieguves rajons atradās apdzīvotās teritorijas malā. Tas acīmredzot bija saistīts ar melnās metalurģijas darbu specifiku (ugunsdrošība, ērts kurināmā un izejvielu transports u.c.), kā arī dzelzs ieguves apjomu. Iespējams, ka šo iemeslu dēļ varbūtējās dzelzs ieguves pazīmes nav sastopamas Latvijas agrajos pilskalnos, bet tādas būtu meklējamas eventūālajās senākā/agrā dzelzs laikmeta apmetnēs vai to tuvumā, it īpaši apvidos, kur sastopami prāvi purva rūdas krājumi.

Par agru dzelzs cirvja lietošanu koku nociršanai liecina kāds atradums apmetnē pie Dignājas pilskalna. Šeit mitrajā pamatzemē atklāja bedri, kas bija aizpildīta ar labi saglabājušos 5–10 cm resnu koku atlūzām. Cirtienu pēdas liecināja, ka šie koki, kuru vecums tika noteikts ar radioaktīvā oglekļa metodi, ir nocirsti 1. gs. pr. Kr. (cal. 2050 BP; TA-2589). Iespējams, ka šim nolūkam izmantots kāds no dzelzs cirvjiem, kuriem līdzīgi kā savrupatradumi Latvijā iegūti apmēram desmit vietās un bijuši lietošanā senākajā dzelzs laikmetā (134. att.: 5).

Jā salīdzina 1. g.t. pr.Kr. otrās puses dzelzs priekšmetu skaitu ar citiem – īpaši šī paša laika bronzas priekšmetiem, tad tas nebūt nav tik mazs, lai tos uzskatītu vienīgi par importētiem. Ņemot vērā, ka Latvijas teritorija bija pietiekami aktīvi iesaistīta tā laika Eiropas sakaru sistēmā un atvērta jaunu tehnisko iemaņu un ideju izplatībai, grūti iedomāties, ka atšķirībā no apkārtējām kaimiņzemēm dzelzs

ieguve te būtu aizkavējusies par vairākiem gad-simtiem. Ticamāk tomēr, ka, tāpat kā Igaunijā un Pleskavas apgabalā, arī Latvijas teritorijā dzelzi mācēja iegūt jau senākā dzelzs laikmeta beigās, t.i., laikā ap abu ēru robežu. Šīs jaunās tehnoloģijas plašāku pielietojumu un dzelzs rīku skaita strauju pieaugumu izraisīja jauno sabiedrisko attiecību diktētā saimnieciskā nepieciešamība, ko sīkāk aplūkosim vienā no nākamajām nodaļām.

Agrā dzelzs laikmeta dzelzs darbarīku klāsts ir jau visai plašs, un šo priekšmetu izgatavošanā sasniegta atzīstama meistarība. Speciāli dzelzs priekšmetu pētījumi liecināja, ka jau šajā laikmetā mācēja izgatavot tēraudu un to sametināt ar zemākas kvalitātes metālu. Meistari labi pazina metāla īpašības un prata tās racionāli izmantot. Tā, izpētot kādu Rites Melderišķu kapulāukā atrastu cirvi, atklājās, ka tas pagatavots no divu veidu dzelzs. Cirvja augšdaļa ap kāta vietu bija kalta no zemākas kvalitātes dzelzs, vaigu daļa – no cietākas dzelzs, bet asmenim izmantota piemetināta tērauda plāksnīte. Bez šādiem augstas kvalitātes cirvjiem gatavoti arī vienkāršāki, izmantojot tikai viena veida metālu. Iespējams, ka šeit izpaudās atšķirības amatnieku kvalifikācijas līmenī – sarežģītākas tehnoloģijas apgūšana un līdz ar to augstākas kvalitātes rīku izgatavošana bija pa spēkam tikai vairāk specializētam kalējam.

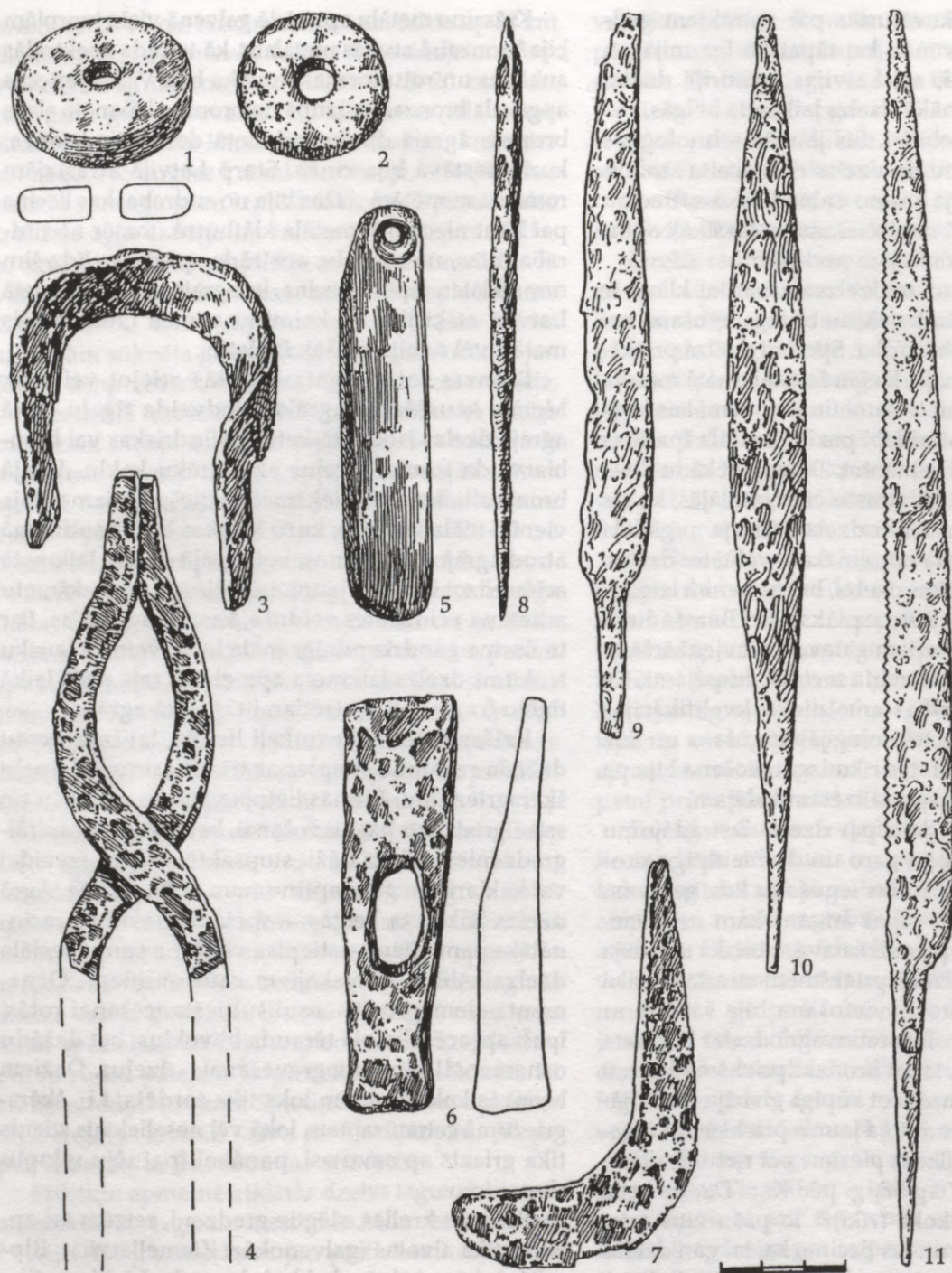
Mūsu rīcībā nav datu par dzelzs izstrādājumu vērtību. Taču, ievērojot garo un darbietilpīgo procesu, sākot ar purva rūdas iegūšanu līdz gatavam dzelzs priekšmetam, tāpat amatniekam nepieciešamās zināšanas un pieredzi, nav šaubu, ka tā nebija zema. Lielākā daļa dzelzs priekšmetu atrasta tā laika apbedījumos, kur to novietošana bija saistīta ar sakrāliem motīviem. Turpretim agrā dzelzs laikmeta dzīvesvietās dzelzs, tāpat bronzas priekšmeti ir reti sastopami. Tos acīmredzot rūpīgi glabāja un bojājumu gadījumos izmantoja jaunu priekšmetu izgatavošanai. Zīmīga ir Tacita piezīme par rietumbaltiem traktātā *"Germania"* ap 98. g. pēc Kr.: "Dzelzs reta, jo bieži sastopami koka (rīki)." To pašu viņš saka arī par ģermāņiem, un tas liecina, ka, lai gan dzelzs ieguve bija apgūta, pašu dzelzs priekšmetu ikdienā nebija nemaz tik daudz, tāpēc to vērtība bija pietiekami liela. Pat daudz vēlākos laikos – 16. gs. par vienu cirvi bija jādod zirgs.

Krāsaino metālu apstrādē galvenā vieta joprojām bija bronzai. Latvijas metālam, kā to rāda spektrālās analīzes un rotu formas, tuvāka bija Vislas lejteces apgabala bronza. Atšķirībā no bronzas laikmeta alvas bronzas agrajā dzelzs laikmetā dominēja bronza, kuras sastāvā bija cinks. Starp Latvijā atrastajām romiešu monētām dažas bija no sudraba, kas liecina par kaut niecīgu šī metāla klātbūtni. Tomēr ne sudraba rotas, ne sudraba apstrādes pazīmes līdz šim nav atklātas, tāpēc jāsecina, ka agrajā dzelzs laikmetā Latvijā atšķirībā no kaimiņu zemes Lietuvas šis metāls vēl nebija plašāk izplatīts.

Bronzas rotas izgatavoja, tās atlejojot veidnēs. Metāla kausēšanai agrāko bļodveida tīģeļu vietā agrajā dzelzs laikmetā lietoja cilindriskas vai bumbuveida formas tīģeļus ar šaurāku kaklu. Vēlajā bronzas laikmetā priekšmetu atliešanai izmantoja vienīgi māla veidnes, kuru lauskas lielā daudzumā atrod agrajos pilskalnos, bet agrajā dzelzs laikmetā acīmredzot ieviesās jauna tehnoloģija – priekšmetu atliešana veidzemes veidnēs, kas nesaglabājas. Par to liecina gandrīz pilnīgs māla lejamveidņu lausku trūkums dzelzs laikmeta apmetnēs; tajā pašā laikā tīģeļu fragmenti ir atrodami tāpat kā agrāk.

Kalšanas tehniku rotkaļi lietoja, lai izgatavotu dažāda resnuma stieples ar trīsstūrainu vai apaļu šķērsgriezumu. Pirmās lietoja važiņu, spirālīšu un spirālgredzenu pagatavošanai, bet otrās – kā spirālgredzeniem, tā arī dažu stopsaktu stiegru izveidei vai kaklariņķu galu aptinumam (173. att.: 8). Agrā dzelzs laikmeta beigās, iespējams, ieviesās racionālāks paņēmieni – stieples vilkšana caur speciāla dzelzs kalibra koniskajiem caurumiņiem. Orna-menta elementu (t.s. sauliņu) ieštancēšanai rotās, īpaši aprocēs, lietoja tērauda blīvokļus, bet dažādu ornamentālu līniju iegravēšanai – dzeļus. Dažiem bronzas kaklariņķiem loks tika tordēts, t.i., šķērsgriezumā četrstūrainais, lokā vēl nesaliektais stienis tika griezts ap savu asi, panākot īpatnēju viļņotu rievojumu.

Bronzas krelles, slēgtie gredzeni, reizēm arī aprocēs tika alvotas (galvenokārt Ziemeļlatvijā). Rip-saktas, kā arī dažu kaklariņķu galu kārbiņas tika rotātas ar krāsainām emaljām. Baltu zemēs senākie emaljēto rotu darināšanas centri, sākot ar 2. gs., izveidojās Mazuru ezeru (Polijas ziemeļaustrumu

149. att. Agrā dzelzs laikmeta darbarīki: 1, 2 – vērjamo vārpstu smilšakmens skriemeļi, Bukaiši, Mazkatuži; 3 – slimests, Mazkatuži; 4 – lūksas, Mazkatuži; 5 – slānekļa galoda, Mazkatuži; 6 – āmurs, Mazkatuži; 7 – izliektais nazis, Mūkukalns; 8 – ilens, Ūšiņi; 9 – nazis, Lazdiņi; 10 – nazis, Slavēka; 11 – zāģis, Lazdiņi (1, 2, 5 – akmens, pārējie – dzelzs)

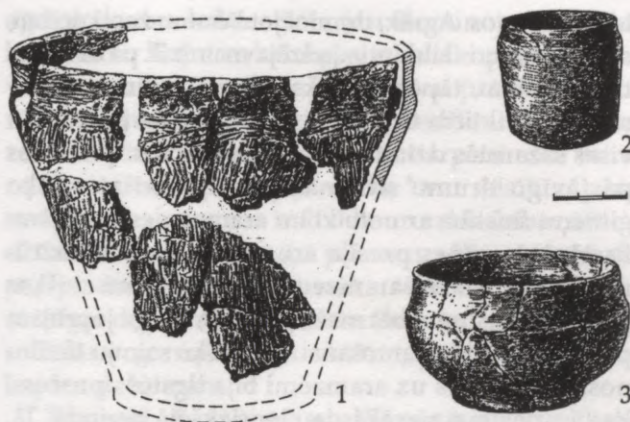
daļa) rajonā un Austrumlietuvā, no kurienes rotas un, iespējams, arī pati emaljas tehnika izplatījās gan uz ziemeļiem, gan austrumiem.

Dzelzs un tērauda ienākšana krāsaino metālu apstrādē pavēra plašas iespējas tehnisko paņēmienu lietošanā. Galvenās liecības par to sniedz rotas, turpretim specifisko metālapstrādes darbarīku atrasts maz.

Cirvju, kalnu un slīmeņu parādīšanās jaunā pakāpē pacēla arī kokapstrādi, kas izpaudās, piemēram, plašā gulbūves tehnikas izplatībā. Par jaunu tehnisko paņēmienu ieviešanos liecināja Laidzes Lazdiņu kapulaukā atrastais nepilns 30 cm garais dzelzs nažveida zāģis (149. att.: 11).

Mājražošanas raksturu saglabāja tekstiliju izgatavošana. Vilnu un linus vērpa ar vārpstiņām, kurām griešanās vienmērību nodrošināja uzmauktais māla vai smilšakmens skriemelis (149. att.: 1, 2). Vienkārtna un četrnīšu triniša audumus auda vertikālos aužamos stāvos bez atsvariem velku nospriegošanai.

Tāpat, jādūmā, katrā saimniecībā savām vajadzībām darināja māla traukus. Veidmasu gatavoja no piemērotiem, praksē pārbaudītiem māliem, piejaucot tiem izdegušu, sasmalcinātu akmeņu zvirgzdus, reizēm arī lopu mēslus vai šamotu. Traukus veidoja no atsevišķām detaļām – poda dibena diskam "uzsēdināja" citu virs cita vairākus lentveida gredzenus, savienojuma vietās tos saspiežot, tā izveidojot trauka sienas. Šo darbu veica uz podnieka ripas priekšteča – grozāmā paliktņa. Poda virsmas apdarē tika izmantoti dažādi paņēmienu – gan saskaņā ar senām novada tradīcijām, gan atkarībā no trauka izmantošanas. Dienvidkurzemē un Zemgalē līdzās traukiem ar vienkārši nogludinātu virsmu parādījās podi, kas

150. att. Agrā dzelzs laikmeta māla trauki: 1 – švikātā keramika, Dignājas pilskalns; 2, 3 – spodrinātā keramika, Salenieku kapulauks

bija pārklāti ar otru – šķidrāka māla masas kārtu, kuru apstrādājot ieguva grubuļainu virsmu (t.s. tipiskā apmetā keramika). Šī papildu māla slāņa uzklāšana bija saistīta acīmredzot ar centieniem palielināt trauka ūdensnecaurlaidību un siltuma izolāciju.

Latvijas dienvidaustrumu daļā vēl sastopami trauki ar švikātu virsmu (142. att.: 3, 5; 150. att.: 1), bet Ziemeļlatvijā pirmajos gadsimtos pēc Kr. strauji atdzima senā tradīcija poda virsmu klāt ar rupja auduma nospiedumu (t.s. tekstilā keramika; 142. att.: 2). Latvijas lielākajā daļā traukiem bija gluda virsma (142. att.: 1). Agrajā dzelzs laikmetā plašāk izplatījās t.s. galda trauki, kas no pārējās rupjās keramikas atšķīrās ar smalku veidmasas sastāvu, plānākām sienām un, galvenais, ar īpaši nogludinātu, pat nopolēto ārpusi (142. att.: 4; 150. att.: 2, 3).

Sabiedrības struktūra un sociālās attiecības

Kā redzējām, agrajā dzelzs laikmetā raksturīgas kļuva savrupsētām līdzīgas lauku apmetnes ar nelielu iedzīvotāju skaitu. Salīdzinājumā ar iepriekšējo laikmetu, kad šādas apmetnes bija centrētas uz pilskalniem, agrajā dzelzs laikmetā vērojama pilskalna kā centru nozīmes mazināšanās vai pat zudums un lauku apmetņu autonomijas palielināšanās.

Šim procesam bija gan sociāli, gan ekonomiski, gan ideoloģiska rakstura cēloņi, kurus izraisīja iepriekšējā laikmeta sabiedriski ekonomiskās sistēmas krīze.

Jaunās situācijas izveidošanās ekonomiskie nosacījumi pirmām kārtām bija saistīti ar izmaiņām zemkopībā, kur pārsvaru guva pastāvīgo tīrumu sistēma. Tas noteica arī jaunu īpašuma attiecību

iedibināšanos. Agrāk, dominējot līdumu zemkopībai, apstrādājamus laukus vajadzēja mainīt ik pa diviem-trim gadiem, tāpēc izpalika atsevišķo ģimeņu piesaiste noteiktiem tīrumiem – un zeme turpināja būt visas sazarotās dzimtas kopīpašums. Nostiprinoties pastāvīgo tīrumu sistēmai, pieauga arī atsevišķo ģimeņu saistība ar noteiktām aramzemes platībām. Pastāvīgas rūpes prasīja arī zemes auglības uzturēšana. Pamazām aramzeme kļuva par atsevišķas ģimenes īpašumu, bet meži, ganības, ūdeņi joprojām palika kopējai izmantošanai. Atsevišķo saimju tiesību nostiprināšanās uz aramzemi bija ilgstošs process, kas, iespējams, aizsākās jau iepriekšējā periodā. Tā, piemēram, Igaunijas piekrastes rajonos šāda īpašuma veidošanās sākumu pieļauj jau vēlajā bronzas laikmetā.

Acīmredzot vēlēšanās nostiprināt savu ekonomisko neatkarību bija tā, kas virzīja dzimtas atsevišķās saimes meklēt jaunas apmetņu vietas, gan aizņemot tukšās nišas jau agrāk apdzīvotajos novados, gan apgūstot jaunus, agrāk neapdzīvotus apvidus (piemēram, Vidzemes augstienē). Šo saimju centieni panākt lielāku neatkarību no dzimtas bija spēcīgs stimulants melnās metalurģijas, respektīvi, dzelzs ieguves izplatībai, kas Latvijā īpaši vērojama kopš 2. gadsimta un kas šo nelielo saimniecisko kolektīvu darbu padarīja daudz efektīvāku.

Jauna apmetņu tīkla veidošanās acīmredzot bija saistīta ar jaunu radniecisko un saimniecisko attiecību veidošanos starp saimēm. No otras puses, tas nozīmēja agrāko dzimtas radniecisko sakaru vājināšanos. Raksturīgu situāciju šajā ziņā rāda Spietiņu-Plāteru arheoloģiskais komplekss, kurā bez jau aplūkotās apmetnes ietilpa arī divi uzkalniņu kapulauki. Vienā no tiem – Plāteros bija tikai viens 3.–4. gs. kapu uzkalniņš, uzbērts senākas apmetnes vietā. Otrais – Spietiņu kapulauks ar diviem uzkalniņiem atradās ap 300 m attālumā. Pati Spietiņu apmetne atradās starp abiem kapulaukiem (139. att.), tāpēc nav šaubu, ka tajos apbedītie bija apmetnes iedzīvotāji. Uzkalniņu skaits, iespējams, liecina, ka apmetnē dzīvojušas trīs saimes, kuras, ievērojot abu kapulauku atšķirtību, nebija vienai dzimtai piederīgas. Zīmīga ir Plāteru kapu uzkalniņa atrašanās senākas apmetnes vietā. Šādi piemēri, kad kapi ierīkoti senākas apmetnes vietā, sastopami vēl citur

Latvijā (Melderiški, Pāķi, Pungas, Pļavniekkalns, Ūsiņi u.c.), tādi zināmi arī citās zemēs.

Aizvēstures posmā dzīvo attiecības ar mirušajiem regulēja virkne normatīva rakstura simbolisku darbību, tāpēc arī kapu vietas izvēle nevarēja būt nejauša. Acīmredzot viena no Spietiņu apmetnē mītošajām saimēm bija Plāteros kādreiz dzīvojušas ļaužu kopas pēcteči. Lai uzsvērtu šo pēctecību, mirušos viņi apbedīja savu senču senajā dzīvesvietā. Abas pārējas ģimenes acīmredzot radnieciski nebija saistītas ar pirmo, tāpēc savus kapus iekārtoja apmetnes otrā pusē, ar to it kā norādot savu atšķirību.

Par gadsimtu gaitā izveidotajām radnieciskajām saitēm, to turpinājumu vai – tieši otrādi – pārrāvumu zināmā mērā var spriest arī pēc keramikas, respektīvi, māla trauku izgatavošanas paražām. Šīs paražas tika nodotas no paaudzes paaudzē tiešas apmācības ceļā. Tradīciju glabātājas bija gados vecākās sievietes, kas stingri sekoja, lai ieprecētās jaunatnācējas, kas ar laiku pašas kļuva par šo tradīciju mantiniecēm, precīzi ievērotu dzimtā pieņemtās trauku izgatavošanas normas – gan tīri tehniskās, kas nodrošināja lietošanas kvalitāti, gan dekoratīvi simboliskās, kas bija saistītas ar maģisko priekšstatu sfēru. Straujāku sabiedrisko attiecību izmaiņu periodā tika laužti arī iesakņojušies dzimtas radniecisko sakaru – tostarp laulības attiecību veidošanas stereotipi. Līdz ar to tika izjaukta dažādu, to skaitā arī keramikas izgatavošanas tradīciju pārmantojamība.

Šķiet, ka tieši šāda rakstura pārmaiņas atspoguļo vēlajam bronzas un senākajam dzelzs laikmetam raksturīgās švikātās keramikas izžušana Latvijas teritorijā. Visātrāk – jau ap mūsu ēras robežu – tā izzuda Rietumlatvijā, mūsu ēras pirmajos gadsimtos tas notika Latvijas vidienē – Zemgalē un Vidzemē. Turpretim Latvijas dienvidaustrumu daļā švikātā keramika, lai arī nedaudz izmainītā veidā, tika lietota līdz 4.–5. gadsimtam. Kā redzams, sabiedrisko attiecību izmaiņas nenotika vienlaicīgi visā Latvijas teritorijā. Tas atspoguļojas arī apbedīšanas tradīcijās, kuras ir visai jutīgs sociālās struktūras izmaiņu indikators.

Attiecībā uz Latvijas dienvidaustrumu daļu šis rādītājs tomēr ir maz noderīgs, jo minētās teritorijas iedzīvotāju apbedīšanas veids arvien vēl paliek neatminēta mīkla pētniekiem. Šo cilšu apbedījumu

vietas līdz šim nav izdevies konstatēt ne Latvijā, ne arī kaimiņu teritorijās. Tā kā minētā parādība bija raksturīga gan iepriekšējam periodam, gan te apskatāmajam agrajam dzelzs laikmetam, tad varam vienīgi konstatēt, ka apbedīšanas tradīcijas būtiski nebija mainījušās, kas netieši norāda arī uz iepriekšējā laikmeta sabiedrisko attiecību saglabāšanos. Zināmā mērā to apliecina dzīvesvietu pētījumi. No vienas puses, izrakumi Kerkūzos, Indricā, Slobodā un citās vietās parādīja, ka nelielas lauku apmetnes un pastāvīgo tīrumu sistēma bija jau pietiekami izplatīta, taču, no otras puses, daudzo pilskalnu apdzīvotība liek domāt par no pārējās Latvijas atšķirīga sabiedrības sociāli ekonomiskā modeļa darbību.

Vairāk datu, kas ļautu spriest par sabiedrības sociālo struktūru, ir no Latvijas vidienes, kur bez dzīvesvietām zināmi arī kapulauki. Šajā sakarā atkal pievērsīsimies uzkalniņu kapulaukiem Zemgalē, Augšzemē un Vidzemē, kurus pieminējām, mēģinot noteikt lauku apmetņu lielumu un tur dzīvojošo cilvēku skaitu. Noskaidrojām, ka pārsvarā šajos kapulaukos bija viens–divi kapu uzkalniņi un tikai nedaudzos gadījumos to skaits sniedzās desmitos.

Kapu uzkalniņi ir raksturīgi sociāli hierarhizētai sabiedrībai. Šai bērū paražai bija gan ideoloģiska, gan sociāla rakstura cēloņi. Kapu uzkalniņu celšana, kas agrajā dzelzs laikmetā bieži vien notika jaunās, agrāk neapdzīvotās un neapstrādātās zemēs, acīmredzot bija saistīta ar atsevišķo saimju un to vadošo personu vēlēšanos manifestēt savu stāvokli jaunajā sociālajā organizācijā, uzskatāmi demonstrēt tiesības uz savu teritoriju gan laikabiedriem, gan nākamajām paaudzēm. Iespējams, ka ar šiem uzkalniņiem kā simboliskiem jaunās teritorijas nostiprinātājiem un jaunas radniecības līnijas uzsācējiem tika iedibināts vēlākajā latviešu folklorā pazīstamais tēvu zemes jēdziens.

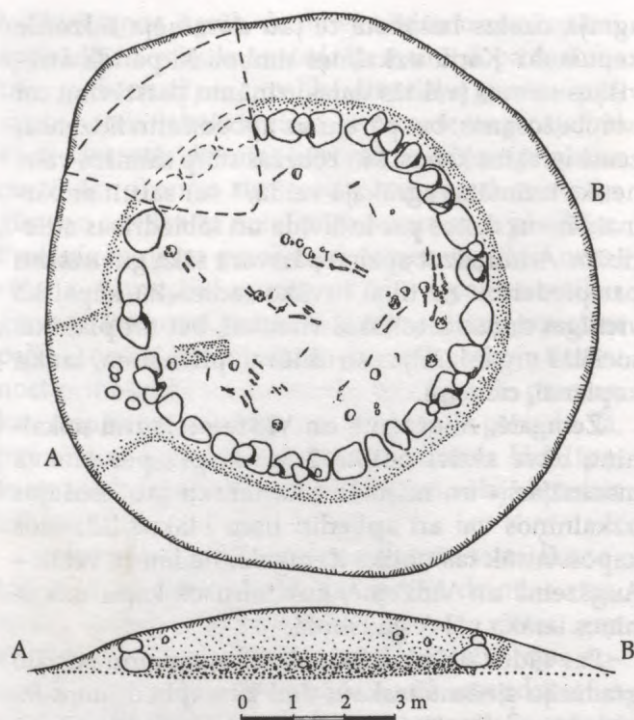
Kad jaunā sabiedrība bija pietiekami nostiprinājusies un jaunās sociālās attiecības ieguvušas stabilu raksturu, zuda agrākā nepieciešamība to īpaši uzsvērt. Raugoties no šī viedokļa, ātrāk tas bija noticis Dienvidkurzemē, kas kultūras un ekonomisko īpatnību ziņā cieši saistīta ar Lietuvas piejūras apgabalu. Tradīcija mirušos apbedīt uzkalniņu kapos šajā rajonā bija raksturīga iepriekšējam periodam, un

agrajā dzelzs laikmetā te jau dominēja līdzenie kapulauki. Kapu uzkalniņi simboliski puda atsevišķas saimes (vai tās daļas) zināmu patstāvību un norobežošanos, bet pāreju uz apbedīšanu līdzenos, zemē ieraktos kapos, kur robežas starp saimēm vairs netika iezīmētas agrākajā veidā, * var saistīt ar pārmaiņām uzskatos par indivīda un sabiedrības attiecībām. Acīmredzot apziņā pārsvaru sāka gūt uzskati par piederību ne tikai tuvāko radnieku kopai kā vienīgai organizatoriskai vienībai, bet arī plašākai sociālās organizācijas struktūrai, piemēram, lauku kopienai, ciemam.

Zemgalē, Augšzemē un Vidzemē jaunu uzkalniņu būve aktīvi notika 2. un 3. gs., pēc tam tā mazinājās – un mirušie tika ierakti jau esošajos uzkalniņos vai arī apbedīti tiem blakus līdzenos kapos. Ātrāk tas notika Zemgalē, nedaudz vēlāk – Augšzemē un Vidzemē, kur mirušos kapu uzkalniņos ieraka vēl 6. gadsimtā.

Par šādos uzkalniņos apbedīto personu sociālo gradāciju zināmu ieskatu dod gan apbedījumu izvietojums, gan kapa inventāru salīdzinājums. Kā piemēru aplūkosim Slaties kapulauka pirmās grupas 3. uzkalniņu. Šajā uzkalniņā no 3. līdz 6. gs. pavisam bija apbedīti vismaz 19 indivīdi (151. att.). Akmeņu vainaga iekšpusē (tā diametrs 7 m) pašā centrā 3. gs. kā pirmais tika apbedīts kāds vīrietis kopā ar diviem dzelzs šķēpiem, šaurasmens cirvi un bronzas aproci uz labās rokas. Viņa tērps bijis sasprausts ar divām adatām. Viena no tām bija grezna bronzas rotadata ar važiņu un lunulveida piekariņu galā, bet otra – vienkārša dzelzs spieķadata. Mirušajam līdzī do priekšmetu komplekts, bet it īpaši novietojums uzkalniņa centrā norāda, ka viņš bija savas saimes svarīgākā persona, iespējams, tās izveidotājs jeb ciltstēvs.

* Akmeņu pazemes iežogu jeb vainagu tradīcija saglabājas Lietuvas piejūras līdzenajos kapulaukos līdz 6.–7. gs., taču šajos kapos ar akmeņiem norobežoja individuālus apbedījumus un tikai izņēmuma kārtā vairākus (2–4) indivīdus. Noprotams, ka iežogiem te bija cita simboliska nozīme – ne vairs atsevišķas saimes norobežošana. Dienvidrietumlatvijā līdzīgas kapu iežogšanas pazīmes zināmas vienīgi Kalnāzīvertu kapulaukā, turpretim plaši pētītajā Mazkatužu kapulaukā tādas nav konstatētas. Iespējams, ka kopējā kapulaukā apbedīto radnieku grupas atdalīja ar kādām virszemes zīmēm, taču par to arheoloģisku liecību trūkst.

151. att. Slates kapulauka I grupas 3. uzkalniņa plāns

Šim apbedījumam kreisajā pusē apmēram metra attālumā bija cits tā paša laikmeta, taču nedaudz vēlāks apbedījums. Spriežot pēc kapā atrastās bronzas rotadatas ar ripas galvu, apbedītā bijusi sieviete, bet novietojums centrālā apbedījuma tuvumā, šķiet, liecina par abu tuvu radniecību (vīrs un sieva?) un līdzīgu sociālo rangu. Acīmredzot par abiem iepriekšējiem tuvu stāvošu personu var uzskatīt individu, kas vēl pēc kāda laika apbedīts cieši blakus sievietes kapam. Viņa kapa inventārā bija bronzas kaklariņķis ar koniskiem galiem un bronzas aprobe.

Pārējie uzkalniņa apbedījumi bija izvietoti gar akmeņu riņķi visapkārt šiem trim galvenajiem. Dažādi līdzdoti priekšmeti bija arī viņu kapos, taču to, īpaši rotu skaits bija mazāks.

Līdzīga aina atklājās Boķu kapulauka (Ābeļu pag.) 4. uzkalniņā. Šeit akmeņu vainaga centrā 3. gs. kā pirmais apbedīts vīrietis ar diviem šķēpiem, nazi, šaurasmens cirvi. Ap kaklu viņam bija bronzas kaklariņķis ar koniskiem galiem, uz rokas – bronzas

aproce, bet tērps (apmetnis?) bijis sasprausts ar bronzas rotadatu, kurai piekārtā važiņa. Pārējie mirušie bija apbedīti visapkārt pirmajam.

Kā redzējām, sabiedrību, kuras piederīgie apbedīti uzkalniņu kapulaukos, nosacīti var dalīt divās sociālās grupās – saimju vecākie ar viņiem tuvākajām personām un pārējie. Atšķirības starp abām grupām izpaužas galvenokārt apbedījumu izvietojumā kopējos kapos (uzkalniņā), mazākā mērā – kapa inventārā. Centrālajos kapos līdzdoto priekšmetu bija vairāk – Slates un Boķu kapulaukos divi–septiņi, kamēr pārējos apbedījumos viens–trīs priekšmeti. Bija arī atsevišķi apbedījumi, kuros nebija nekādu kapa piedevu.

Apbedījumos atrasto ieroču, rotu un darbarīku daudzums zināmā mērā raksturo attiecīgā kolektīva vai plašākā nozīmē vesela novada ekonomiskās attīstības līmeni. Tā, piemēram, Boķu un Slates kapulauka divos uzkalniņos vidējais priekšmetu skaits vienā apbedījumā attiecīgi bija 1,13 un 1,21. Zemgalē – Īles Gailišu divos (I un III) kapu uzkalniņos tas bija attiecīgi 3,48 un 7,23. Kā redzam, tad vispārējās turības līmenis Augšzemē dzīvojušiem bija zemāks nekā Zemgalē, kur, piemēram, Īles Gailišu uzkalniņu dažos – īpaši sieviešu kapos līdzdoto priekšmetu skaits sasniedza pat 15–16 vienības. Tā I uzkalniņa F kapā apbedītajai bija bronzas kaklariņķis, bronzas lunulu un spirālīšu kaklarota, rotadata ar ripas galvu, simetriskā sakta, trīs spirālgredzeni, bet uz katras rokas pa trim aprocēm. Tā paša uzkalniņa H kapā bez dzelzs kapļa un krūmu naža atrada trīs kaklariņķus ar koniskiem galiem, krellju un bronzas spirālīšu kaklarotu, divas šķēršu saktas, trīs bronzas rotadatas – vienu ar ripas, bet divas ar riteņa galvu un piekārtu važiņu, kā arī trīs aproces un trīs spirālgredzenus.

Protams, priekšmetu skaits kapu inventārā ir tikai kvantitatīvs kritērijs, kas pats par sevi ir nepietiekams un pat nedrošs personas stāvokļa rādītājs sociālajā hierarhijā. Etnogrāfu novērojumi liecina, ka, piemēram, valkājamo kaklarotu skaits dažām Āfrikas cilšu sievietēm Kenijā norādīja viņu piederību noteiktai vecuma grupai. Jaunākajām sievietēm šo rotu bija vairāk, vecākām – mazāk, kaut gan vecākajām bija daudz lielāka autoritāte dažādu jautājumu izšķiršanā, respektīvi, viņu sociālais rangs

bija augstāks. Kā ikviens etnogrāfiskais piemērs, arī minētais nav absolutizējams, taču tas rāda, ka nēsājamām rotām var būt dažāda simboliska jēga.

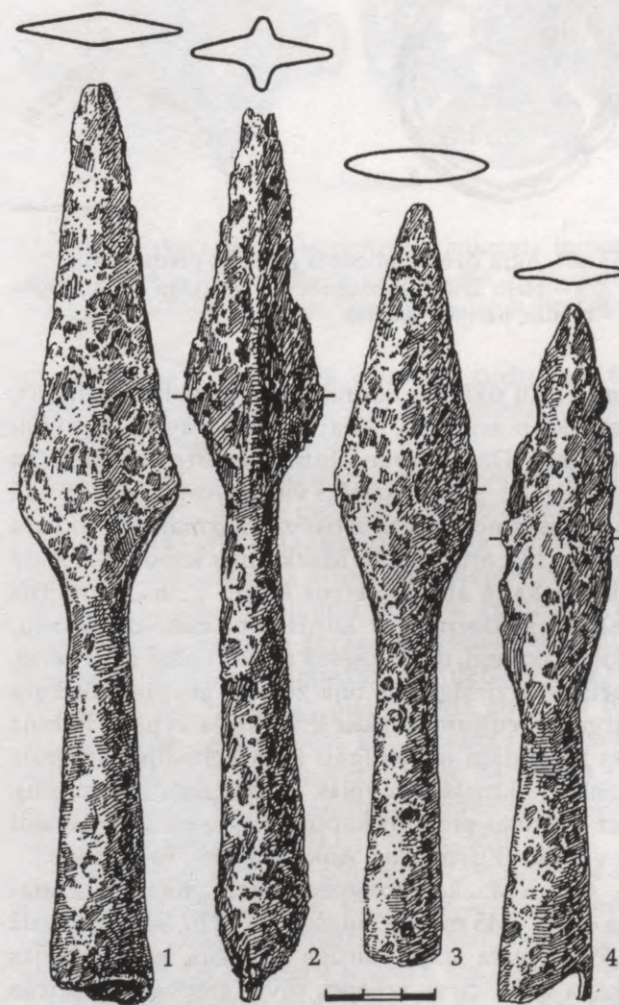
Šajā sakarā vēl piemērs no Rietumlietuvā Šilales rajonā izpētītā 5.–6. gs. Pagribju kapulauka. Tā pētniece L. Vaitkunskiene konstatēja, ka sieviešu apbedījumos visvairāk bronzas rotu bija sievietēm, kuru vecums nepārsniedza 30 gadus, turpretim 45–50 gadus vecajām bronzas rotas bija retums.

Lielāka nozīme ir kapā līdzdoto priekšmetu kvalitātei resp. greznībai. Mūsu aplūkotajos piemēros uzkalniņu centrālajos apbedījumos tomēr nebija tādu rotu vai ieroču, kas izpildījuma kvalitātes un greznības ziņā būtu pārāki par pārējos apbedījumos atrastajiem. Tāpēc, raksturojot sabiedrības sociālo hierarhiju uzkalniņu kapulauku apgabalā, var pieņemt, ka sabiedrības virsslānim piederošās personas – saimju vecākie bija vēl tikai "pirmie starp līdzīgiem". Lai gan ēkas, lopi, iegūtā raža, domājams, arī aramzeme bija visas saimes īpašums, tomēr rīkošanās ar šo īpašumu, vadoties no pieņemtajām tradīcijām, bija saimes galvas pārziņā. Apmetnes kopienas saimju vecākie veidoja tās vadošo kodolu. Viena novada kopienas vienoja zināmas saimnieciskās un sociālās intereses (atsevišķu produktu un ražojumu apmaiņa, laulības attiecības, kopēji rituāli u.c.), kā arī aizsardzība pret ārējiem draudiem. Tāpēc var domāt, ka pastāvēja noteikta teritoriālā organizācija novadu līmenī, kuras priekšgalā bija kopienu atbalstīts vadonis. Tomēr šajā laikā vēl nav vērojama kaut cik izteikta centra un perifērijas attiecību pastāvēšana.

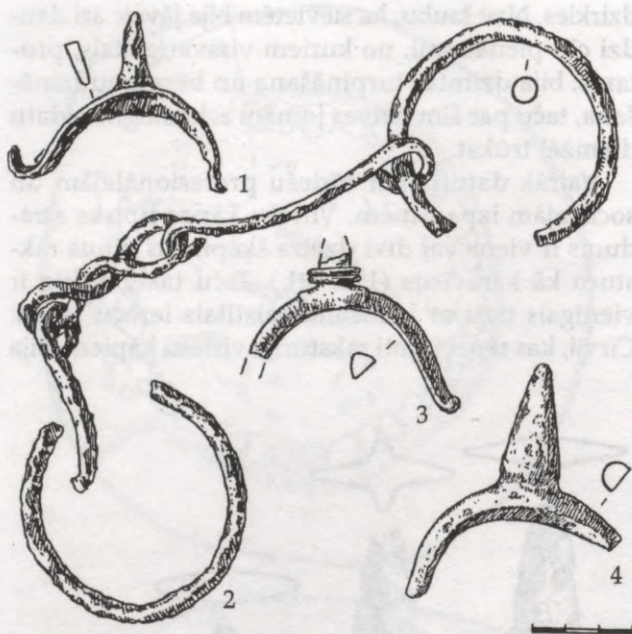
Ievērojot mirušajam līdzdoto priekšmetu dziļi simbolisko nozīmi, mēģināsim tuvāk noskaidrot, kādas nodarbošanās nozares sabiedrībā tika uzskatītas par pietiekami nozīmīgām, lai tās atzīmētu arī bērnu rituālā. Pirmkārt jāatzīmē noteiktais darbu un pienākumu sadalījums starp sievietēm un vīriešiem. Latvijas austrumdaļas sieviešu apbedījumos viens no raksturīgākajiem darbarīkiem bija dzelzs sirpis – acīmredzot ražas novākšanā sievietēm bija būtiska loma. Arī sējumu kopšana ar dzelzs kapli, kas sastopams vienīgi sieviešu kapos, bija darbs, ko veica sievietes. Kapos atrodamie vērējamo vārpstu skrīmeļi pie sieviešu darbiem ļauj pieskaitīt arī tekstiliju izgatavošanu, tāpat kā aitu cirpšanu apliecina kādā sievietes kapā Īles Gailišu I uzkalniņā atrastās dzelzs

dzirkles. Nav šaubu, ka sievietēm bija jāveic arī daudzi citi pienākumi, no kuriem vissvarīgākais, protams, bija dzimtas turpināšana un bērnu audzināšana, taču par šīm dzīves jomām arheoloģisko datu diemžēl trūkst.

Vairāk datu ir par vīriešu profesionālajām un sociālajām izpausmēm. Vīriešu kapos tipisks atradums ir viens vai divi dzelzs šķēpi, kas viņus raksturo kā karavīrus (152. att.). Taču tas gandrīz ir vienīgais tieši ar karošanu saistītais ieroču veids. Cirvji, kas tāpat ir ļoti raksturīgi vīriešu kapiem, bija

152. att. Agrā dzelzs laikmeta šķēpu gali:
1 – Melderiški, 2 – Mazkatuži, 3 – Sausnēja, 4 – Ērberģe

153. att. Agrā dzelzs laikmeta jātnieka piederumi:
1, 3, 4 – pieši, Sauka, Mazkatuži; 2 – iemauktu laužņi, Sauka
(3 – bronza, pārējie – dzelzs)

universāli rīki, kas lietojami tiklab kā kaujas ieroči, bet tiklab arī koku ciršanai, ēku būvei un citiem darbiem. Dažos apbedījumos ir atrasti iemauktu laužņi (153. att.: 2), dzelzs vai bronzas pieši, kas kā jātnieka simbols liecina par zirga izmantošanu kara gaitās (153. att.: 1, 3, 4). Mazkatužu kapulaukā kādā vīrieša kapā atrada četrus šķēpu galus, cirvi, trīs saktas, kaklariņķi ar koniskiem galiem, galodu, šķīlamakmeni, divus piešus un vēl dažas citas lietas, taču pats zīmīgākais bija zirga – acīmredzot kara zirga apbedījums blakus šim vīrieša kapam. Latvijā tas pagaidām ir vienīgais šāds apbedījums agrajā dzelzs laikmetā (arī vēlāk ir tikai daži izņēmumi), bet Lietuvas piejūras kapulaukos kopš 2.–3. gs. tādi ir vairāki (Kurmaičos, Aukštakemos, Šerņos u.c.).

Citam Mazkatužos apbedītajam virs kājgala atrada ovāla, 1,45 m gara, augšgalā 0,22 m, bet apakšgalā 0,65 m plata koka vairoga paliekas, kā arī dzelzs šķēpa galu, cirvi, izkapti, divas stopsaktas, četrus spirālgredzenus un trīs romiešu monētas.

Minētie piemēri rāda, ka Latvijas dienvidrietumos sociālās attiecības jau bija tuvākas tādai

sabiedrībai, kurā karošana bija prestiža nodarbošanās, bet karavīri tika izcelti pārējo sabiedrības locekļu vidū un pēc nāves attiecīgi apbedīti. Pārējā Latvijas teritorijā šajā laikmetā karavīru kārtas veidošanās vēl nav vērojama un vīriešu saistību ar kara lietām drīzāk var salīdzināt ar mūsdienu zemessargu funkcijām. Līdzās jau pieminētajiem šķēpu galiem un cirvjiem vīriešu apbedījumos parasti atrodami dažādi darbarīki – naži (149. att.: 9, 10), galodas (149. att.: 5), īleni (149. att.: 8), izkaptis (145. att.: 1). Apbedījumos Mazkatužu (149. att.: 3), Īles Gailīšu un Makašānu Salenieku kapulaukos atrastie dzelzs slīmeštie, šķiet, norāda uz zināmu profesionālo specializāciju, šajā gadījumā – kokapstrādi un celtniecību.

Viena no vissarežģītākajām nozarēm, kas prasīja specifiskas zināšanas un pieredzi, bija metālapstrāde, tāpēc tā arī visātrāk atdalījās kā patstāvīga amatniecības nozare. Jau kopš bronzas laikmeta personas, kas nodarbojās ar bronzas kausēšanu un priekšmetu izgatavošanu, baudīja īpašu attieksmi. Etnogrāfija sniedz liecības, ka laikabiedri šo personu zināšanu noslēpumos saskatīja viņu saistību ar pārdabiskiem spēkiem. Melnās metalurģijas ieviešanās šo specializāciju vēl vairāk pastiprināja, jo atšķirībā no bronzas, kura Latvijā nonāca jau gatavā veidā, process no purva rūdas līdz gatavam dzelzs priekšmetam bija garāks un sarežģītāks. Par to, kā bija organizēta dzelzs ieguve un priekšmetu izgatavošanu un kas ar to nodarbojās, arheoloģiskie dati ir trūcīgi. Daudz plašāk dzelzs ieguves un apstrādes sociālie aspekti aprakstīti etnogrāfu pētījumos. Spriežot pēc Āfrikas un Dienvidāzijas piemēriem, dzelzs rūdas savākšanā piedalījās visi kopienas locekļi, ieskaitot sievietes, bet jēldzelzs ieguvē nodarbināto loks jau bija šaurāks. Beigās tomēr katrs šajā darbā iesaistītais saņēma savu daļu jēldzelzs, ar kuru tad devās pie kalēja – speciālista. Acīmredzot kalēja amats jau pašā sākumā kļuva par atsevišķu ģimeņu monopolu, kas tās izvirzīja privileģētākā stāvoklī, kamēr pārējie melnās metalurģijas darba posmi vēl ilgi bija pieejami visiem kopienas locekļiem.

Iespējams, ka līdzīgā veidā dzelzs ieguves un apstrādes process agrajā dzelzs laikmetā bija organizēts arī Latvijā. Visās plašāk pētītajās Latvijas agrā dzelzs laikmeta apmetnēs lielākā vai mazākā daudzumā ir atrasti dzelzs ieguves sārņi, taču ne visur iegūti pierādījumi par kalēja darbību. Visās apmet-

nēs, kur ieguva dzelzi, ievērojamas pūles bija jāvelta arī kurināmā – kokogļu sagādei. Gan purva rūdas, gan kokogļu sagatavošana bija darbietilpīgi, taču ne tik sarežģīti darbi, lai tos nevarētu veikt visi lauku saimniecības iedzīvotāji. Jau lielākas zināšanas un pieredzi prasīja pati dzelzs iegūšana. Runājot par kokoglēm, vēl 20. gadsimta pirmajā pusē saimniekam, dodoties pie kalēja, bija jāņem līdzi paša sagatavotās ogles. Iespējams, ka agrajā dzelzs laikmetā tāpat ņēma līdzi arī dzelzi resp. jēldzelzi, kā to darīja iepriekš minētie Āfrikas un Azijas zemju lauku iedzīvotāji. To, ka dzelzs ieguve bija svarīga un plaši izplatīta nodarbošanās lauku apmetnēs un ka tā rada atspoguļojumu dažās sakrālajās paražās, šķiet, liecina dzelzs ieguves sārņu novietojums Īles Gailišu I kapu uzkalniņā. Cits jautājums ir, vai katrā samērā nelielā agrā dzelzs laikmeta lauku apmetnē bija savs kalējs, kas prata izgatavot nepieciešamos darbarīkus un ieročus. Tā kā specifiskie kalēja darbarīki ir atrasti tikai dažās apmetnēs, iespējams, ka kalējs strādāja vairākām apmetnēm. Vēlāk, veidojoties plašākiem lauku ciemiem ar lielāku iedzīvotāju skaitu, katrā ciemā bija arī savs kalējs.

Ir vēl kāda sabiedriskās attiecības raksturojoša pazīme – depozīti. Kopš savas parādīšanās bronzas laikmetā depozīti ir sociāli hierarhizētai sabiedrībai raksturīga pazīme. To sastāvā parasti bija priekšmeti, kas attiecīgajā laika posmā tika uzskatīti par augsta sabiedriskā prestiža rādītājiem. Svarīgs šādas nozīmības kritērijs bija attiecīgā priekšmeta vai materiāla importējums. Bronzas laikmetā tie bija no bronzas, taču vietējo meistarū darinātie ieroči un rotas. No agrā dzelzs laikmeta Latvijā ir 11 depozīti (septiņiem atrašanās apstākļi ir neskaidri, un tāpēc tos uzskata par šaubīgiem). Visi tie ir bronzas, paretam arī romiešu sudraba monētu depozīti (155. att.). Šajā gadījumā acīmredzot svarīgi nevis tas, ka tā bija bronza, kas jau pieejama samērā plašai sabiedrības daļai, vai pat sudrabs, bet gan tas, ka tie bija no tālienes importēti, turklāt neparasta izskata darinājumi – monētas.

Depozītu noglabāšanai pārsvarā acīmredzot bija sakrāla rakstura iemesli. Viens no tiem varēja būt uzskats, ka noslēptiem augstvērtīgiem prestiža priekšmetiem piemīt maģiska spēja aizsargāt un celt sava īpašnieka sabiedrisko autoritāti. Lai novērstu šādu priekšmetu nozagšanu vai nolaupīšanu (tātad

154. att. Latvijā atrastie agrā dzelzs laikmeta importa priekšmeti: 1–3, 5 – saktas (1 – Piltene, 2 – Gailiši, 3 – Mazkatuži, 5 – Kapsēde), 4 – māla lampiņa (Kapsēde), 6 – tutuls (Īles Gailiši)

arī personas sabiedriskā stāvokļa zudumu), tos visbiežāk raka zemē (bez nodoma kādreiz izrakt), gremdēja ūdenī vai purvā.

Agrajā dzelzs laikmetā veidojās jauna sabiedrība, kuras raksturu noteica pieaugošās pārmaiņas zemes īpašuma attiecībās, jauna ideoloģija un sociālās attiecības. Sadalīšanās atsevišķās vienas vai dažu saimju saimniecībās, jaunu novadu apgūšana, no vienas puses, izraisīja agrāko teritoriālo struktūru decentralizāciju un līdztiesīgu partnerattiecību nostiprināšanos. No otras puses, šāda situācija bija starta pozīcija pieaugošas konkurences sākumam starp saimēm un saimju vecākajiem par līdera stāvokli savā novadā, kas nākamajos gadsimtos pārauga sāncensībā starp atsevišķiem novadiem.

Sabiedrības virsotnē acīmredzot bija lielāku vai mazāku novadu vadoņi, kuru rezidences atradās pilskalnos. Sabiedrības hierarhijas piramidā augstu stāvokli ieņēma karavīri – jātņieki, kas agrajā dzelzs laikmetā Dienvidrietumlatvijā sāka iezīmēties kā atšķirīgs sociāls slānis. Tomēr arī šie, jādodomā, privileģētie sabiedrības pārstāvji vēl nebija zaudējuši saikni ar

darbu savā saimniecībā. Tuvu šai sociālajai grupai, šķiet, atradās amatnieki – kalēji un rotkaļi, tāpat atsevišķā sociālā slānī būtu ietverami saimju vecākie. Sabiedrības pamatmasu veidoja lauku apmetņu iedzīvotāji – zemkopji, kas vajadzības gadījumā bija arī karavīri.

Mainas sakari

Agrā dzelzs laikmeta kultūras attīstību ievērojami sekmēja maiņas sakari, kas šajā laikā piedzīvoja jaunu uzplaukumu. Latvijai tie sevišķi nozīmīgi bija dienvidrietumu virzienā ar Dienvidbaltiju. Šī novada labklājību jau agrāk ievērojamai veicināja dzintars, kura nozīme sevišķi pieauga agrajā dzelzs laikmetā tirdzniecībā ar Romas impēriju. Romas imperatoru galmā un augstākajos sabiedrības slāņos dzintars bija ļoti iecienīts un augstu vērtēts. Pēc Plinija Vecākā ziņām, no dzintara darināta figūriņa bijusi dārgāka par cilvēku. Tas pats autors raksta, ka Nerona (37–68) laikā kāds Romas jātnieks (*equus romanus*) ticis nosūtīts uz Baltijas jūras piekrasti pēc dzintara

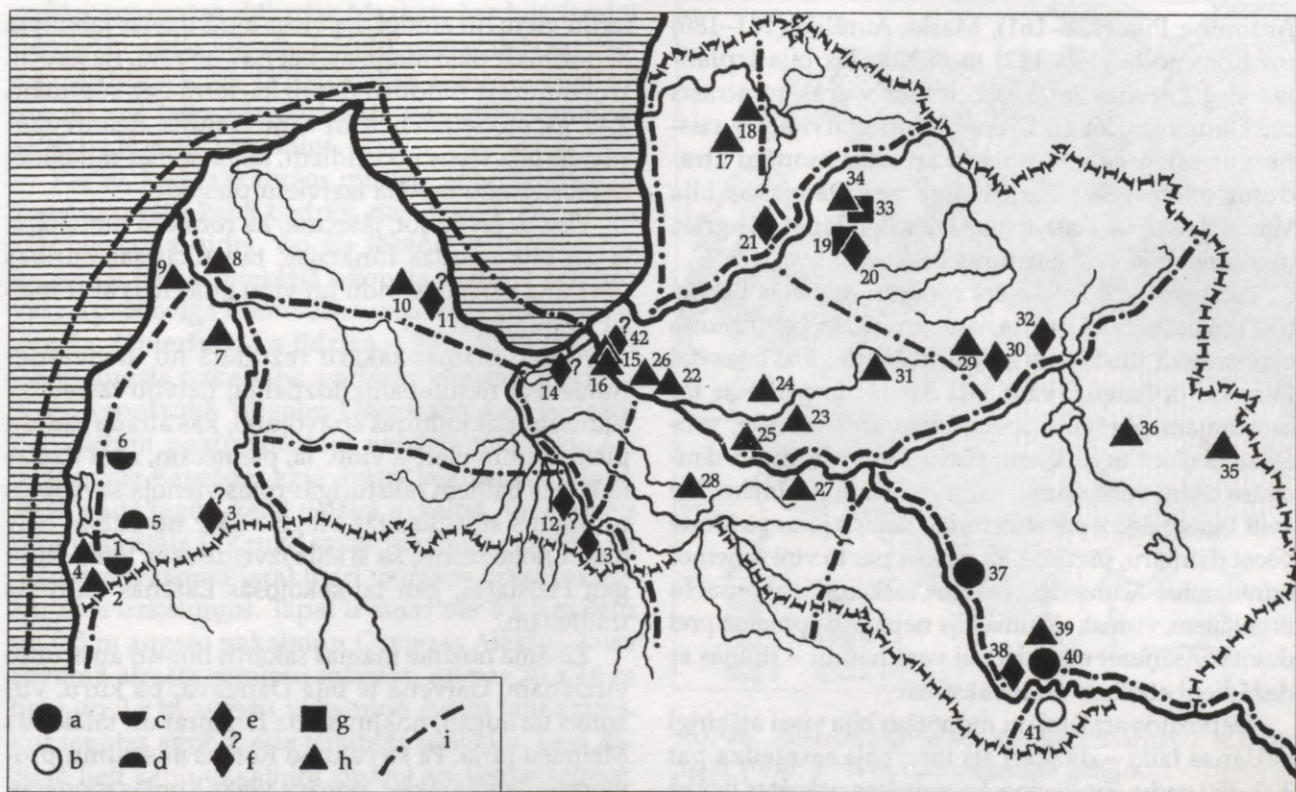
Viss arheoloģisko datu kopums rāda, ka atšķirības starp sabiedrības augšu un apakšu vairs nebija tik ievērojamas, kā tas vienā otrā gadījumā izpaudās bronzas laikmetā, taču tās nebija arī vēl tādas, kādas tās redzēsim turpmākajos gadsimtos.

gladiatoru spēļu svinībām. Viņš atvedis dzintaru tādā vairumā, ka ar to tika izrotāti tikli, kas cirkā aizsargāja balkona sēdvietas no zvēriem, un ka arī viss pārējais aprikojums bagātīgi rotāts ar dzintaru.

Nostiprinājās “dzintara ceļš”, kas sākās Sembas (Sambijas) pussalā, tālāk ejot gar jūras krastu līdz Vislas grīvai, no kurienes, samērā taisnā līnijā šķērsojot mūsdienu Polijas teritoriju, sasniedza impērijas robežpunktu Karnuntu pie Donavas (tagadējā Austrijā netālu no Vīnes). Dzintara tirdzniecības apjomu raksturo arī arheoloģiskie atradumi – piemēram, pie Vroclavas savā laikā atklāja 275 un 550 kg lielus dzintara uzkrājumus. Pretējā virzienā – uz rie-

155. att. Daugavpils depozīta romiešu monētas

156. att. Romiešu monētu atradumu vietas Latvijā: *a* – pilskalns, *b* – apmetne, *c* – lidzenais kapulauks, *d* – uzkalniņu kapulauks, *e* – depozīts, *f* – šaubīgs depozīts, *g* – akmeņu krāvumu kapulauks, *h* – tuvāk neraksturojama atradumu vieta, *i* – iespējamo satiksmes ceļu virzieni. 1 – Mazkatuži, 2 – Lejas, 3 – Vaiņode, 4 – Nīca, 5 – Alekši, 6 – Kapsēde, 7 – Kuldīga, 8 – Piltene, 9 – Užava, 10 – Engure, 11 – Engures “Marijas kalniņš”, 12 – Dandāle, 13 – Ziedoņi (Bornsminde), 14 – Bulduri, 15 – Rīga, 16 – Mārtaņsala, 17 – Braslava, 18 – Melluži, 19 – Mūris, 20 – Jaunzemji, 21 – Straupe, 22 – Murņikovi, 23 – Razas, 24 – Ķeipenes apkārtnē, 25 – Lielvārde, 26 – Ikšķile, 27 – Jaunjelgava, 28 – Liellangas, 29 – Purgals, 30 – Kazzemnieki, 31 – Jaunākēni, 32 – Priedkalni, 33 – Kaugars, 34 – Ķikuts, 35 – Eversmuiža, 36 – Strožēni (Stružāni), 37 – Jersika, 38 – Daugavpils, 39 – Klobāni, 40 – Naujene, 41 – Kerkūzi, 42 – Rīga, Valdemāra iela

tumbaltu zemēm ceļoja dažādi Romas impērijā gatavoti priekšmeti – galvenokārt greznumlietas un monētas. Tā no Romas Eiropas provincēm, visticamāk – no senās Panonijas vai Reinas apgabala, Latvijā nonākušas Piltene un Īles Gailišos atrastās emaljētās ripsaktas (154. att.: 1, 2) un Kapsēdē atrastā emaljētā loka saktiņa (154. att.: 5) un māla lampiņa (154. att.: 4).

Ar Vislas lejteces apgabalu, šķiet, saistāma Īles Gailišos, Vitrupes Ivašos un Audriņu Aizezeros atrasto bronzas tutulu izcelsme (154. att.: 6). No Romas rietumu un austrumu provincēm nākušas arī krāsainās stikla un emaljas krelles (161. att.: 4).

Latvijas iedzīvotāju sakarus visuzskatāmāk tomēr parāda romiešu monētu atradumi. Latvijā atrasts ap 500 monētu, to vairākums kalts no bronzas (vara), dažas no sudraba. Monētu lielākā daļa nāk no 11 depozītiem, no kuriem gan daudzi ir šaubīgi, proti, tādi, kuru atrašanās apstākļi ir neskaidri. Bez tam romiešu monētas atrastas apbedījumos (galvenokārt Latvijas dienvidrietumos), dzīvesvietās un iegūtas kā savrupatradumi (156. att.). Atrasto monētu kalšanas gadi aptver laiku no 1. gs. pr.Kr. līdz 4. gs. pēc Kr. beigām, taču to lielākā daļa attiecas uz 2.–4. gadsimtu. Biežāk sastopamās ir Klaudija II (268–270), Konstantīna II (337–361), Hadriāna (117–158),

Antonina Pija (138–161), Marka Aurēlija (161–180) un Kommoda (180–192) monētas. Tās bija izplatītas visā Latvijas teritorijā, tomēr vairāk to atrasts pie Daugavas, kā arī Dienvidrietumlatvijā. Uz saistību ar ūdensceļiem norāda arī citas monētu atradumu vietas. Svarīga nozīme bez Daugavas bija Ventai, Lielupei, Gaujai un Aiviekstei. Tāpat kā agrāk, nozīmīgs bija ceļš gar jūras piekrasti.

Apsverot, cik lielā mērā romiešu monētas Latvijā tika izmantotas kā nauda, jāņem vērā, ka baltu zemēs ekonomiskā attīstība un sabiedriskās attiecības bija visai tālas no tā līmeņa, kāds bija Romas impērijā ar tās attīstītajām pilsētām, specializēto amatniecību, profesionālajiem tirgotājiem, pārvaldes aparātu un daudzām citām valstiskumu raksturojošām pazīmēm. Ne velti Tacīts, rakstot par aistiem, kas Baltijas jūras piekrastē vācot dzintaru, piezīmē, ka maksu par to viņi saņemot brīnīdamies. Acīmredzot baltiem, saskaroties ar romiešu tirgotājiem, vismaz sākumā bija neparasti apmainā pret dzintaru saņemt sudraba vai vara naudu – rīpiņas ar dažādiem attēliem un uzrakstiem.

Depozītos atrastajām monētām bija visai atšķirīgi kalšanas laiki – dažkārt šis intervāls sasniedza pat 300–350 gadu. Tās liecina, ka monētas uzkrātas ilgākā laikā un uzskatītas par ievērojamu vērtību. Var domāt, ka tā laika vērtību skalā monētas ieņēmušas

Kultūretniskā situācija

Agrajā dzelzs laikmetā Latvijas teritorijā iezīmējās plašāki apgabali, kuru iedzīvotājus ciešāk saistīja dažāda veida – gan saimnieciskie un radnieciskie, gan reliģiskie un, domājams, arī administratīvi politiskie sakari. Šo sakaru nostiprināšanās sekmēja atsevišķo apgabalu kultūras savdabības izveidošanos, kas, jādoma, bija saistīta arī ar etniskām atšķirībām. Tās izpaudās apbedīšanas tradīcijās, rotu komplektos, dažkārt arī darbarīkos un podniecībā. Jāpiezīmē, ka neviens no šiem apgabaliem pilnībā nav lokalizējams tikai Latvijā – to areāli ietvēra arī daļu no kaimiņzemju teritorijām (157. att.).

Tā pašos **Latvijas dienvidrietumos** – tagadējā Liepājas rajona dienviddaļā iezīmējās apgabals, kura iedzīvotāji savus mirušos pārsvarā apbedīja līdzēnos

izcilu vietu, jo zīmīgi, ka visos agrā dzelzs laikmeta depozītos ir tikai monētas, bet nav ne rotu, ne ieroču. Izņēmums ir Bulduru depozīts, kurā bez septiņām 2.–5. gs. monētām bija arī vara stienītis. Acīmredzot stienīši bija viens no veidiem, kādā notika rotkaljiem nepieciešamo metāla izejvielu piegāde.

Visu to ievērojot, jāsecina, ka romiešu monētām, ja arī bija naudas funkcijas, tad tikai sabiedrības virsslāņa pārstāvju vidū un viņu attiecībās ar romiešu tirgotājiem.

Aktīvo maiņas sakaru rezultātā no dienvidrietumiem ar rietumbaltu līdzdalību Latvijā sasniedza Viduseiropas kultūras strāvājumi, kas atrada radošu pielietojumu vietējā vidē. Tā, piemēram, agrā dzelzs laikmeta baltiem raksturīgās rotas vienoja savdabīgs un īpatns stils, kas tās viegli atšķir no citām. Nav tomēr noliedzams, ka šī stila izveidē sava loma bijusi gan Halštates, gan tai sekojošās Latēnas kultūras tradīcijām.

Zināma nozīme maiņas sakaros bija arī austrumu virzienam. Galvenā te bija Daugava, pa kuru, virzoties uz augšu, nokļuva līdz Dņeprai un tālāk līdz Melnajai jūrai. Pa šo ceļu no Romas austrumu provincēm Latvijā, šķiet, nonāca vēlās Romas monētas. Austrumu ceļš kļuva nozīmīgs vēlāk sakaros ar Bizantiju.

kapulaukos (158. att.: a). Apgabala lielākā daļa lokalizējās Lietuvas piejūras rajonā, kur zināms ap 30 līdzīgu kapulauku.

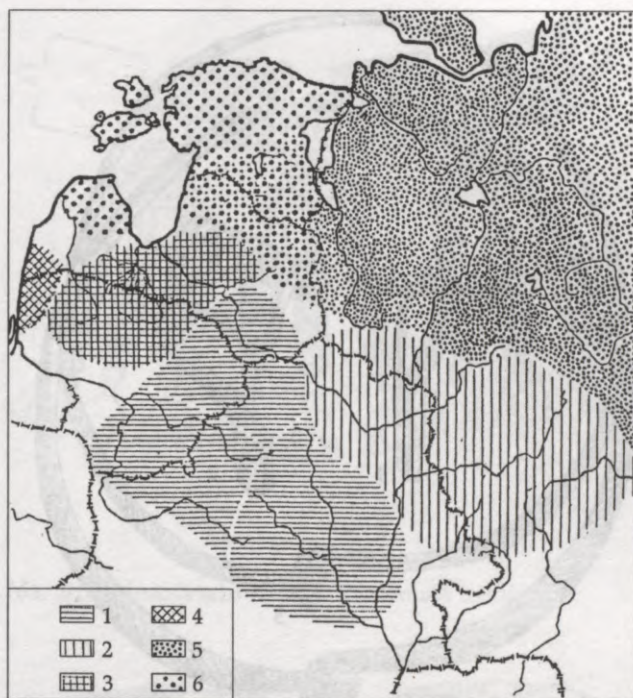
Tur nesadedzinātus mirušos apbedīja zemē izraktās kapa bedrēs, apkārt izveidojot diametrā 4–6 m lielu akmeņu riņķi. Vēlāk – 4.–6. gs. akmeņu vainagu izmērs samazinājās, bet to forma kļuva ovāla vai četrstūrains. Tā kā Latvijas dienvidrietumi bija šīs kultūras grupas perifērija, tad akmeņu vainagu tradīcija šeit izpaudās vājāk. Akmeņu iežoga paliekas atklājās Virgas Kalnazivertu kapulaukā. Turpretim Mazkatužu kapulaukā Rucavā, kas ir līdz šim plašāk pētītais 2.–5. gs. kapulauks Rietumlatvijā (izpētīti 62 kapi), dažās kapa bedrēs un arī ārpus tām gan bija atsevišķi akmeņi, tomēr īpašu iežogu pazīmes

netika novērotas. Mirušie Mazkatužos bija ierakti līdz 0,7 m dziļās kapa bedrēs un vismaz daļa no tiem bija guldīta koka šķirstos. Par reminiscenci no iepriekšējā laikmeta jāuzskata virs apbedījumiem sabērtie lēzenie uzkalniņi.

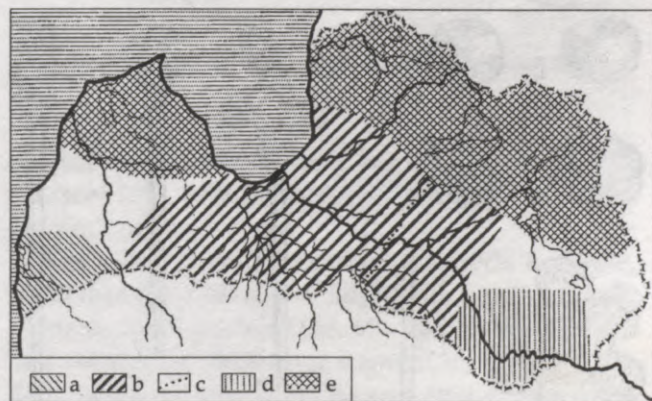
Par to, ka Mazkatužos mirušie apbedīti pamatzemē izraktās kapa bedrēs, nav šaubu. Pagaidām vienīgi nav skaidrs, vai šie lēzenie uzkalniņi virs kapiem ir tikai iepriekšējā laikmeta tradīciju paliekas vai arī patstāvīga Dienvidrietumlatvijas apbedīšanas paraža. Jāpiezīmē, ka līdzīga – 30 x 40 m liela un 0,8 m augsta uzkalniņa pazīmes konstatēja arī 5.–7. gs. kapulaukā Vērgales Ošeniekos, kas, spriežot pēc dažām pazīmēm, bija uzbērts mākslīgi. Arī pazīstamie Kapsēdes agrā dzelzs laikmeta atradumi 1839. gadā iegūti kādā lielākā uzkalnā. To ieguvējs un publicētājs F. Kruze savās piezīmēs rakstīja, ka līdzīgi priekšmeti izrakti arī vairākos mazākos apkārtējos uzkalniņos. Tāpat ir ziņas par 5 x 5 m lielu un 0,5 m augstu uzkalniņu Gaviezes Alekšos, kura tuvumā atrasta romiešu monēta, un par 20 x 14 m lielu un 0,9 m augstu uzkalniņu Asītes Jaunarajos, kur iegūtas agrā dzelzs laikmeta senlietas. Divi 20–30 m lieli kapu uzkalniņi zināmi arī Ventas lejtecē. Viens no tiem bija Vārves Striķos, bet otrs – Piltenes Drukēnos. Abi uzkalniņi bija stipri postīti; izrakumos iegūtie atradumi liecināja, ka mirušie tajos glabāti gan Pirmskristus dzelzs laikmetā, gan agrajā, vidējā un pat vēlajā dzelzs laikmetā.

Varbūt ar laiku, notiekot jauniem pētījumiem, jautājums par Dienvidrietumlatvijas savdabību agrajā dzelzs laikmetā kļūs skaidrāks un iespējamās atšķirības no Lietuvas piejūras apgabala iezīmēsies noteiktāk.

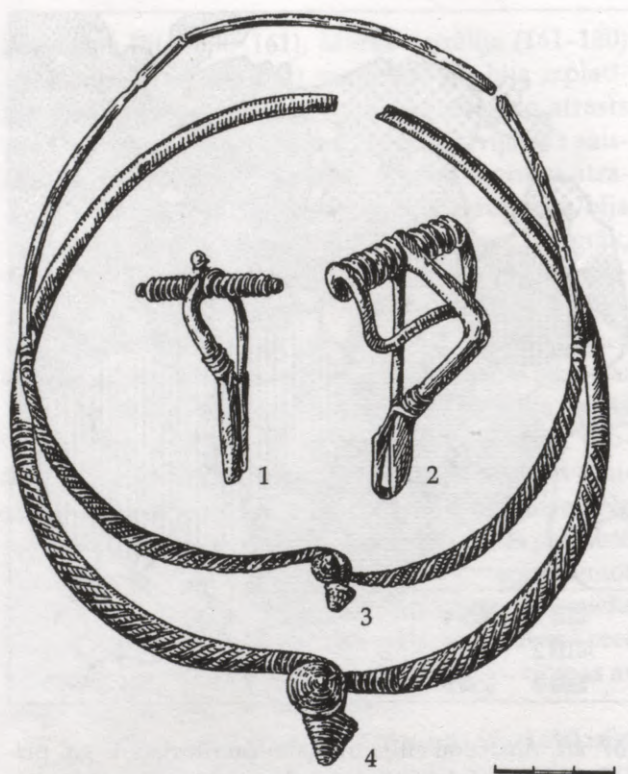
Mazkatužu kapulaukā konstatēts, ka mirušie guldīti ziemeļu–dienvidu virzienā, taču bija arī ziemeļaustrumu–dienvidrietumu un vēl citos virzienos apbedītie. Apbedījumu orientācijā, kurai apbedīšanas tradīcijās bija svarīga nozīme, šķiet, vadījās no vairākiem, diemžēl mums nezināmiem principiem. Sieviešu kapos atrada bronzas kakla-riņķus (159. att.: 3, 4), saktas (159. att.: 1, 2), aproces (160. att.: 1, 3), spirālgredzenus (160. att.: 2), dzintara un stikla krelles (161. att.: 1–4), vērptā vārpstu skriemeļus, galodas, dzelzs nažus. Vīriešu kapos mazāk bija rotas, bet vairāk dzelzs ieroču un

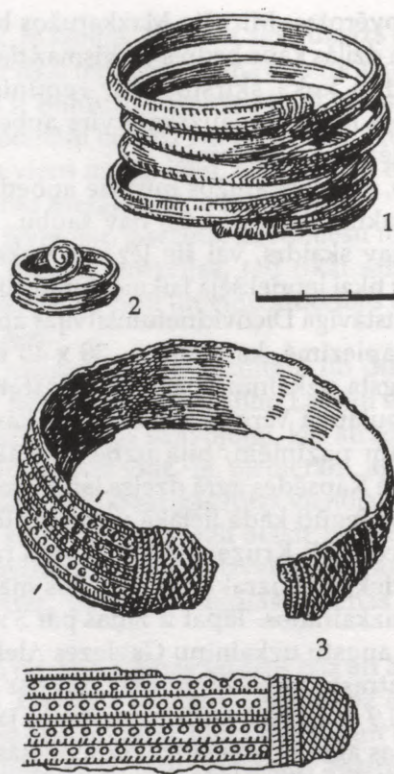
157. att. Austrumbaltija un kaimiņteritorijas 1. g.t. pirmajā pusē: 1 – švikātās keramikas kultūra, 2 – Dņepras–Daugavas kultūra, 3 – uzkalniņu kapulauku kultūra, 4 – Rietumlietuvas–Dienvidrietumlatvijas lidzenie kapulauki, 5 – tekstilās keramikas areāls, 6 – akmeņu krāvumu kapulauku kultūra

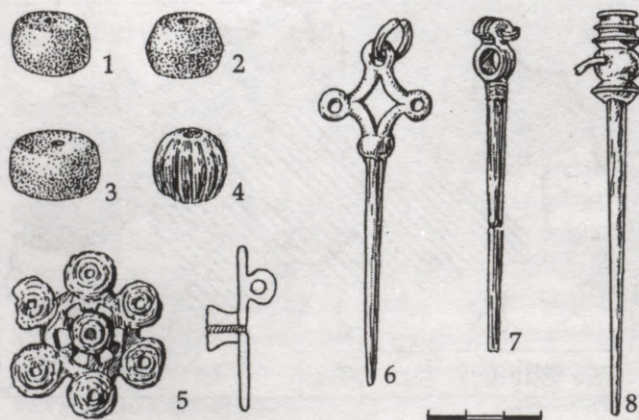
158. att. Kultūretniskās grupas Latvijā agrajā dzelzs laikmetā: a – kuršu priekšteču teritorija, b – zemgaļu–žemaišu–sēļu priekšteču teritorija, c – uzkalniņu kapulauku rietumu un austrumu grupu aptuvenā robeža, d – švikātās keramikas baltu cilšu teritorija, e – Baltijas somu teritorija

159. att. Kuršu senču kaklariņķi (3, 4) un stopsaktas (1, 2): 1, 3, 4 – Mazkatuži, 2 – Kapsēde

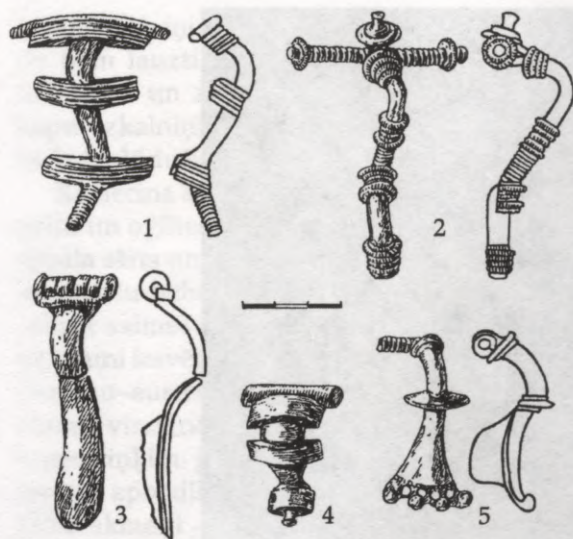

160. att. Kuršu senču bronzas aproces (1, 3) un spirālgredzens (2). Mazkatuži

161. att. Kuršu senču krelles (1-4) un rotadatas (5-8): 1-5, 7, 8 – Mazkatuži, 6 – Jaunarāji (1-3 – dzintars, 4 – stikls, pārējie – bronza)

darbarīku, kā naži, cirvji, izkaptis, šķēpu gali, pieši. Atrada arī dzeramā raga apkalumu. No rotām, kas īpaši raksturīgas Latvijas dienvidrietumu iedzīvotājiem, minamas dažādas saktas (162. att.). Daudz retāk lietotas rotadatas (161. att.: 5-8). Unikāla ir Kalnazīvertu kapulaukā konstatētā kaklarota (163. att.). No dzelzs priekšmetiem atrada uznavas cirvjus (144. att.: 1, 2) un, kas īpaši šajā laikā atšķīra Latvijas dienvidrietumus, izkaptis (145. att.: 1). Kapos bija sastopamas arī romiešu monētas. Raksturīgi bija tas, ka līdzdotus priekšmetus kapos parasti atrada vienuviet – acīmredzot tie bija ievietoti koka traukā vai tāšu vācēlē. Tomēr pati zīmīgāka piedeva bija māla miniatūrie trauciņi, kas, domājams, tika gatavoti īpaši bērnu rituālam (164. att.). Šie mazie māla trauciņi sastopami arī visos vēlākajos Latvijas dienvidrietumu daļas senkapos, un tā ir viena no pazī-

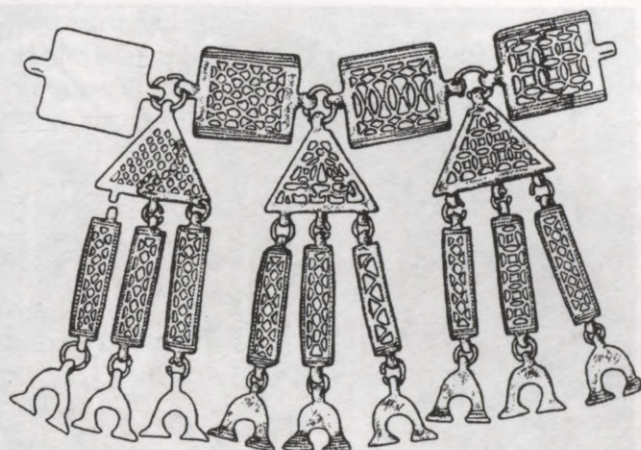
162. att. Kuršu senču bronzas saktas. Mazkatuži

mēm, kas liecina par vietējo tradīciju noturību līdz laikam, kad rakstītie avoti šeit piemin kuršus.

Par agrā dzelzs laikmeta Lietuvas piejūras iedzīvotāju etnisko piederību izteikti vairāki viedokļi. Daudzi pētnieki tos saista ar vēlākajiem kuršiem, daži uzskata par skalvjem vai Lamatas zemes iedzīvotājiem, vai arī par piejūras žemaišiem. Kapulauku ar akmeņu riņķiem ziemeļu perifērijas – Dienvidrietumlatvijas saistība ar vēlāko kuršu senčiem tomēr netiek apšaubīta.

Tomēr šīs Latvijas teritorijā lokalizējamās kuršu priekšteču apdzīvotās teritorijas ziemeļu robeža pagaidām nav skaidrāk nosakāma. Spriežot pēc kapulauku izplatības (138. att.), diez vai tā sniegsies daudz tālāk par Durbes ezeru. Pāris savrupatradumu vietu šo aptuveno robežu ļauj vēl nedaudz pārvirzīt uz ziemeļiem – līdz Kazdangai. Vēl tālāk uz ziemeļiem – līdz pat Abavai un Ventas lejtecei iezīmējas plaša zona, kurā līdz šim nav atklātas nekādas agrā dzelzs laikmeta pēdas. Acīmredzot tas bija maz apdzīvots apgabals, kas nošķīra baltus dienvidos no Baltijas somiem ziemeļos.

Kuršu priekšteču apdzīvotajā teritorijā līdz šim nav iegūts agrā dzelzs laikmeta paleoantropoloģiskais materiāls, tāpēc nav iespējams tuvāk raksturot iedzīvotāju fizisko tipu. Pamatojoties uz

163. att. Kalnazivertu kapulaukā atrastā kaklarota

164. att. Māla miniaturtrauciņi. Kapsēde, Mazkatuži

dažām netiešām liecībām, var secināt, ka kuršu senčiem bijis raksturīgs gracils šaursejains antropoloģiskais tips.

Cits atšķirīgs kultūras novads iezīmējās Zemgalē, Vidzemes dienviddaļā un Augšzemē, kā arī Lietuvas vidus un ziemeļu daļā (158. att.: b). Šim apgabalam bija raksturīgi uzkalniņu kapulauki, kuros nesašedzinātus mirušos apbedīja zem smilšu uzbēruma izveidota akmeņu vainaga iekšpusē. Akmeņu vainagi parasti bija apaļi, retāk ovāli. Uzkalniņu smilšu uzbēruma diametrs bija no 3–4 m līdz 17–20 m, bet augstums – ap 1 m, lai gan dažreiz sasniedza 1,5–2 m (165. att.). Laika gaitā, īpaši jaunākajos laikos,

165. att. Agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņi: 1 – Slate, 2 – Īles Pokaiņi

kapu uzkalniņi stipri cietuši lauksaimniecības darbos, no tiem laužti akmeņi celtniecībai, bet daudzi ir mantraču un ziņkārīgo sarakņāti. Šo iemeslu dēļ kapu uzkalniņi bieži ir zaudējuši sākotnējo formu, tie ir izplūduši un noplacinājušies.

Kā liecina arheoloģiskajos izrakumos konstatētie pelni un oglītes, nākamā uzkalniņa vietā tika kurts rituāla sārts un tikai pēc tam veidots akmeņu riņķis un smilšu uzbērums. Pirmais apbedījums – acīmredzot saimes dibinātāja vai vecākā – tika guldīts uz uguni iesvētītā pamata uzkalniņa centrālajā daļā, rietumu–austrumu vai ziemeļrietumu–dienvidaustrumu virzienā. Tam apkārt, parasti līdztekus akmeņu riņķim, guldīja citus mirušos (151. att.). Raksturīga apbedīšanas paraža bija pie apbedījumiem liktie akmeņi – dažkārt pa pāriem katrā pusē pie galvas, vidukļa rajonā un pie kājām. Iespējams, ka tā ir iepriekšējā laikmeta akmeņu šķirstu tradīcijas reminiscence. Vēlāk – vidējā dzelzs laikmetā akmeņu likšana pie apbedījumiem pamazām izzūd. Kapu uzkalniņi bija kolektīvas apbedīšanas vietas – tajos apbedīts līdz 20 un pat vairāk indivīdu. Atšķirīgi ir kapulauki Zantē un Īles mežniecībā Zemgalē, kur uzkalniņos apbedīts pa vienam mirušajam. Bez tam Zemgalē dažās vietās (Rūsišos–Debešos, Skarē, Dīcmaņos–Pilsīņos) mirušie apglabāti arī līdzēnajos kapulaukos.

Jau atzīmējām, ka jaunu uzkalniņu būve aktīvi norisa 2.–3. gs., Augšzemē arī vēl 4. un 5. gadsimtā. Pēc tam mirušie apbedīti, tos ierokot jau esošajos uzkalniņos, vai arī glabāti uzkalniņiem blakus līdzēnos kapos.

Latvijā izplatītie uzkalniņu kapulauki veido divas – **rietumu un austrumu lokālās grupas**. Rietumu grupai pieskaitāmi uzkalniņi Zemgalē – Lielupes baseinā, kā arī Dienvidrietumvidzemē (158. att.: c). Austrumu grupas uzkalniņi izplatīti Augšzemē – Aizkraukles un Jēkabpils rajonā un Dienvidaustrumvidzemē – pārsvarā Aiviekstes baseinā. Atšķirības starp abām grupām galvenokārt izpaužas kapa inventārā. Rietumu grupas uzkalniņos apbedītajiem vīriešiem kapā līdzī deva dzelzs uznavas šķēpus un uznavas cirvjus, reizēm arī uznavas kaltus (vedgas). Izkaptis šajā laikā vīriešu apbedījumos Zemgalē vēl nebija tipiskas; tās parādījās tikai 5. gadsimtā. Sieviešu apbedījumos raksturīgi bija dzelzs

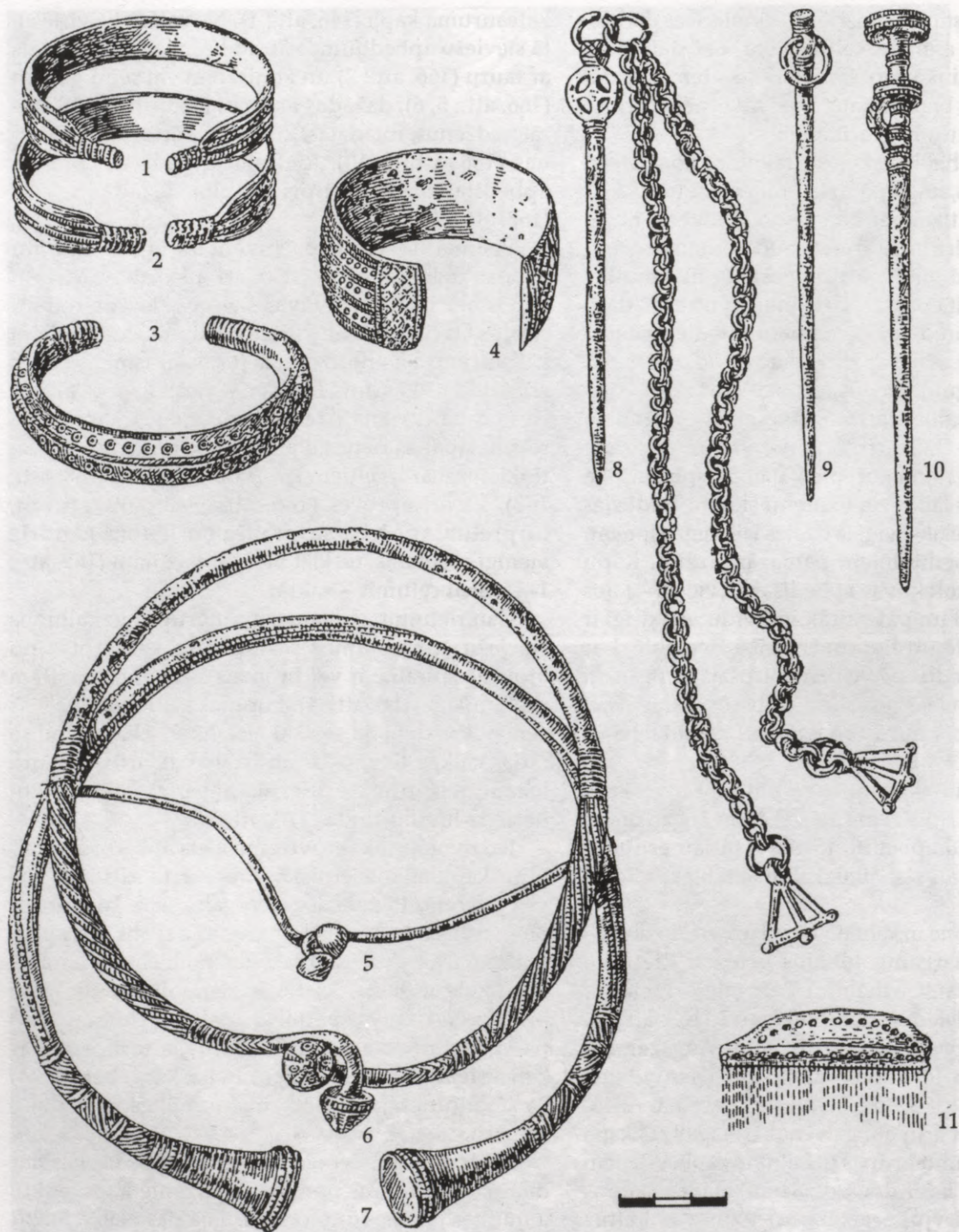
kātcauruma kapļi (146. att.: 1). No rotām kā vīriešu, tā sieviešu apbedījumos atrod bronzas kaklariņķus ar tauru (166. att.: 7) un koniskiem vai sēņu galiem (166. att.: 5, 6), dažādas aproces (166. att.: 1–4), spirālgredzenus, rotadatas, kurās dažkārt iekārtas važiņas (166. att.: 8–10). Rietumu grupas uzkalniņos apbedītajiem īpaši tipiskas bija dažādas saktas (167. att.).

Visumā līdzīgs kapa inventārs bija austrumu grupas uzkalniņos, taču ir arī atšķirības. Vīriešu kapos bez dzelzs uznavas šķēpu galiem atrod arī cirvjus, taču tiem atšķirībā no uznavas cirvjiem kātcaurums bija horizontāls (t.s. šaurasmens cirvji; salīdziniet 143. un 144. att.). Sieviešu kapos raksturīgs darbarīks bija dzelzs sirpis, nevis kaplis. No rotām, tāpat kā rietumu grupā, raksturīgi bija kaklariņķi, īpaši ar izceltiem koniskiem galiem (168. att.: 1–3), kā arī aproces (168. att.: 5–8; 169. att.: 5), turpretim apģērba saspraušanai lietoja gandrīz vienīgi rotadatas, turklāt bieži ar važiņām (169. att.: 1–4), tikai retumis – saktas.

Gan rietumu, gan austrumu grupas uzkalniņos sieviešu apbedījumos sastopamas kaklarotas no bronzas spirālītēm vai bronzas skārda caurulītēm un lunulām (168. att.: 4). Lunulas acīmredzot savas simbolikas dēļ bija sevišķi iecienītas. Uzskatāmi to rāda Saukas Razbukos atrastais kaklariņķis, kura lokam piestiprināto trīspakāpju piekariņu virkni noslēdz lunulu rinda (170. att.).

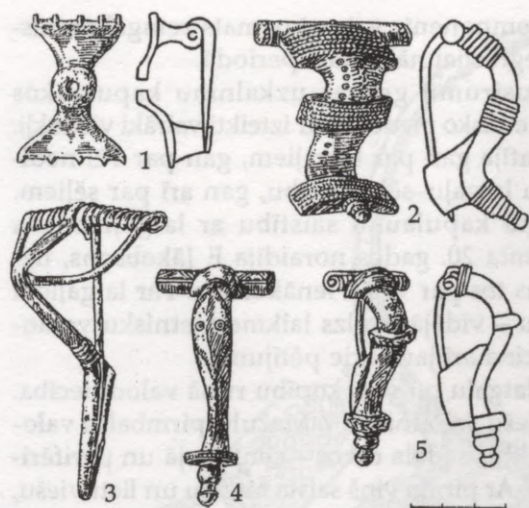
Iedzīvotājus, kas savus mirušos apbedīja uzkalniņu kapulaukos, etniskā ziņā mēdz saistīt ar vēl vāji diferencētu žemaišu–zemgaļu–sēļu–latgaļu kopību. Attiecībā uz rietumu grupas uzkalniņos apbedītajiem Dienvidrietumvidzemē un Lielupes baseinā ir izteikts uzskats, ka tie ir zemgaļi vai zemgaļu priekšteči. Lietuvas pētnieki analogos rietumu grupas uzkalniņos apbedītos Lietuvas teritorijā par žemaišiem resp. zemgaļiem neuzskata, bet domā, ka šī kultūra bija pamats, uz kura 5. gs. izveidojās žemaiši.

Sākot ar 5. gs., Zemgalē mainījās apbedīšanas tradīcijas (uzkalniņus nomainīja līdzēnie kapulauki), parādījās jaunas rotu formas. Tajā pašā laikā iedzīvotāju fiziskais tips ar tam raksturīgo pazīmi – šaursejainību palika nemainīgs atšķirībā no Lietuvas teritorijas uz austrumiem no Dubīsas upes, kur

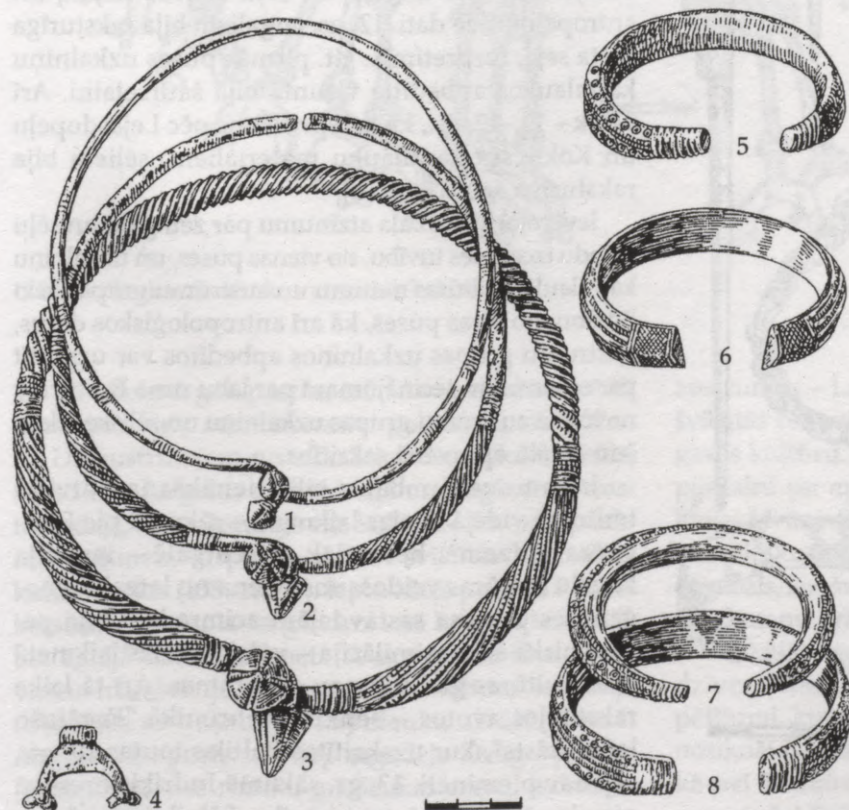
166. att. Zemgaļu priekšteču bronzas aproces (1-4), kaklariņķi (5-7), rotadatas (8-10) un kaula ķemme (11):

1-3, 5, 6, 8, 10 - Īles Gailiši, 4, 9 - Ūsiņi, 7 - Džūkste, 11 - Daugmales pilskaļns

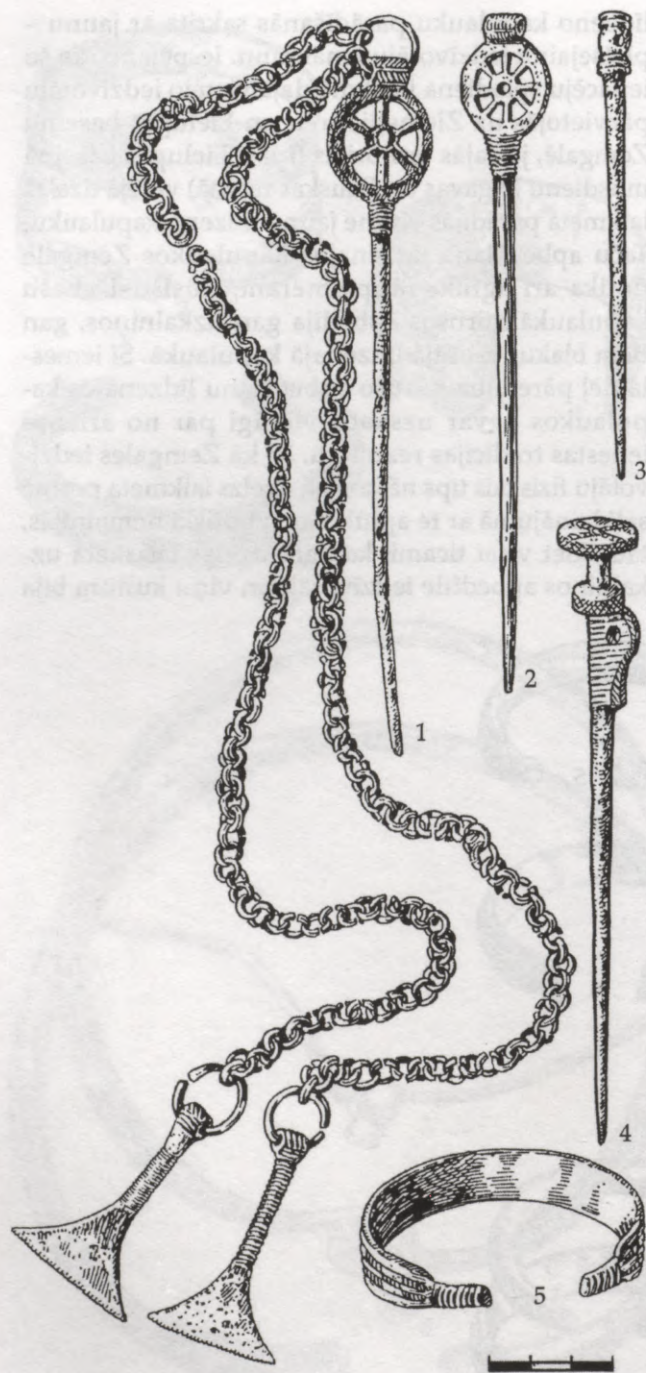

167. att. Zemgaļu senču bronzas saktas (3 – Skare, pārējās – Īles Gailiši)

līdzeno kapulauku parādīšanās sakrita ar jaunu – platsejainu iedzīvotāju ienākšanu. Iespējams, ka šo ienācēju spiediena ietekmē daļa vietējo iedzīvotāju pārvietojās uz Ziemeļlietuvu un Lielupes baseinu Zemgalē, jo šajās teritorijās (īpaši Lielupes baseinā mūsdienu Jelgavas un Bauskas rajonā) vidējā dzelzs laikmetā parādījās virkne jaunu līdzeno kapulauku. Taču apbedīšana līdzenajos kapulaukos Zemgalē notika arī agrāk. Tā, piemēram, Rūsīšu–Debešu kapulaukā mirušos apbedīja gan uzkalniņos, gan tiem blakus esošajā līdzenajā kapulaukā. Šī iemesla dēļ pāreju uz mirušo apbedīšanu līdzenajos kapulaukos nevar uzskatīt vienīgi par no ārienes ienestas tradīcijas rezultātu. Tā kā Zemgales iedzīvotāju fiziskais tips nākamajā dzelzs laikmeta posmā salīdzinājumā ar te aplūkojamo būtiski nemainījās, tad šķiet visai ticami, ka agrā dzelzs laikmeta uzkalniņos apbedītie iedzīvotāji un viņu kultūra bija

168. att. Sēļu priekšteču bronzas kacklariņķi (1–3), lunulveida piekariņš (4) un aproces (5–8):
1, 2, 7, 8 – Slate, 3, 4 – Razbuki, 5 – Melderiški, 6 – Vecsauka

169. att. Sēļu priekšteču agrā dzelzs laikmeta bronzas rotadatas (1–4) un aproce (5): 1 – Razbuki, 2, 4 – Melderiški, 3 – Mūkukalns, 5 – Slate

svarīgs komponents vai pat pamats zemgaļu etniskajai integrācijai nākamajā periodā.

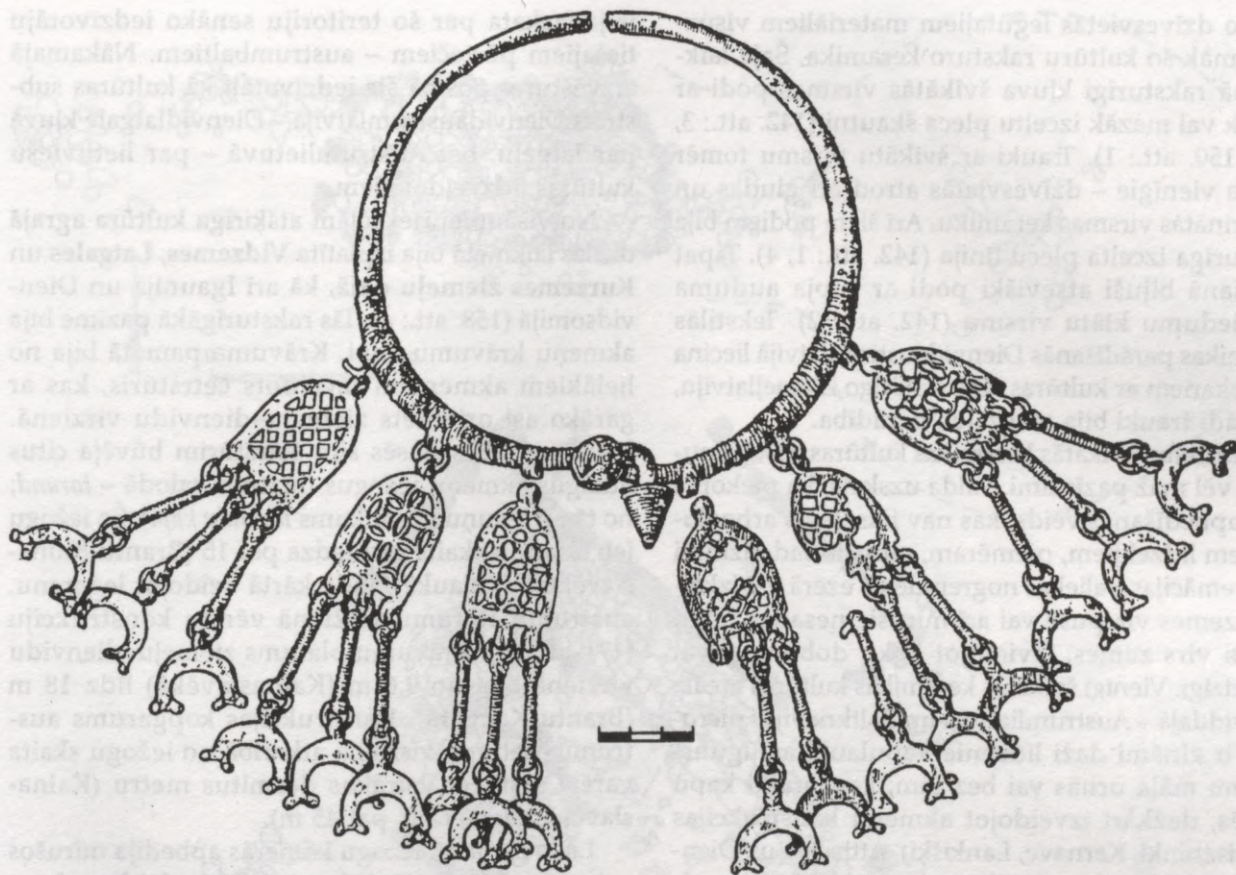
Par austrumu grupas uzkalniņu kapulaukos apbedīto etnisko piederību ir izteikti vairāki viedokļi. Tos uzskatīja gan par latgaļiem, gan par vēl nediferencētu latgaļu–sēļu kopību, gan arī par sēļiem. Uzkalniņu kapulauku saistību ar latgaļiem jau 20. gadsimta 20. gados noraidīja F. Jākobsons, uzskatīdams tos par vēlāk ienākušiem. Par latgaļiem kā vēlāku – vidējā dzelzs laikmeta etnisku veidojumu liecina arī jaunākie pētījumi.

Pret latgaļu un sēļu kopību runā valodniecība. Tā lietuviešu valodnieks V. Mažulis pirmbaltu valodas dialektus sadala divos – centrālajā un perifērijas areālā. Ar pirmo viņš saista latgaļu un lietuviešu, bet ar otro – rietumbaltisko prūšu, kuršu, kā arī zemgaļu un sēļu valodu izveidošanos.

Saskatīt austrumu grupas uzkalniņu areāla iedzīvotājos kopējus latgaļu un sēļu senčus neļauj arī antropoloģiskie dati. 12. gs. latgaļiem bija raksturīga plata seja, turpretim 1. g.t. pirmās puses uzkalniņu kapulaukos apbedītie visumā bija šaursejaini. Arī vēlāk – 11.–12. gs., kā tas spriežams pēc Lejasdopeļu un Kokneses kapulauku materiāliem, sēļiem bija raksturīga šaura seja.

Ievērojot V. Mažuļa atzinumu par zemgaļu un sēļu valodu izcelsmes tuvību, no vienas puses, un uzkalniņu kapulauku kultūras rietumu un austrumu grupas lielo līdzību, no otras puses, kā arī antropoloģiskos datus, austrumu grupas uzkalniņos apbedītos var uzskatīt par sēļiem. Šim secinājumam par labu runā E. Šturma novērotā austrumu grupas uzkalniņu un sēlisko izlokšņu areālu aptuvenā sakritība.

Jaunu austrumbaltu cilšu ienākšana Latvijas teritorijā vidējā dzelzs laikmetā – sākumā pie Daugavas Vidzemē, bet vēlāk arī Latgalē – ievadīja latgaļu kultūras veidošanos. Viena no latgaļu etnoģenēzes procesa sastāvdaļām acīmredzot bija pakāpeniska sēļu asimilācija – vēlajā dzelzs laikmetā abas kultūras gandrīz nav atšķiramas. Arī tā laika rakstītajos avotos – senkrievu hronikā "Pagājušo laiku stāsts", kur uzskaitītas Baltijas tautas 10. gs., sēļi nav pieminēti. 13. gs. sākumā Indriķis hronikā piemin sēļus sakarā ar viņu pils – Sēlpils ieņemšanu, ka arī notikumiem ap Koknesi, kur sēļi dzīvojuši kopā ar latgaļiem. Acīmredzot sēļi kā etniska vienība

170. att. Saukas Razbukos atrastais kacklariņķis

13. gs. sākumā gan pastāv, taču nav nekādu norādījumu par viņu administratīvi politisko patstāvību.

Uz austrumiem no uzkalniņu kapulauku areāla, mūsdienu **Latgales dienviddaļā** un **Augšzemes austrumdaļā**, bija raksturīga cita kultūra – šeit no iepriekšējā laikmeta turpināja dzīvot švikātās keramikas kultūras ciltis (158. att.: d). Iepriekšējā periodā švikātā keramika bija izplatīta gandrīz visā Latvijas teritorijā, bet agrajā dzelzs laikmetā tā sastopama tikai Dienvidaustrumlatvijā. Rietumos šīs kultūras teritorija robežojās ar uzkalniņu kapulauku areālu, turklāt Augšzemē, apmēram starp tagadējo Daugavpils un Jēkabpils rajonu robežu un Saukas ezeru, iezīmējās jauktas kultūras apgabals – šeit sastopami gan uzkalniņu kapulauki, gan švikātās keramikas kultūras pieminekļi. Līdzīgs jauktas kultūras apgabals bija arī

austrumos – Latvijas un Baltkrievijas pierobežā, kur švikātās keramikas kultūra saskārās ar Dņepras–Daugavas kultūru. Ziemeļos švikātās keramikas kultūras pilskalni un apmetnes bija izplatītas apmēram līdz līnijai Līvāni–Rāznas ezers. No tās uz ziemeļiem pleatās vairākus desmitus kilometru plašs mazapdzīvots apgabals, kas švikātās keramikas pilskalnu rajonu šķīra no akmeņu krāvumu kapulauku teritorijas.

Švikātās keramikas kultūru raksturo gandrīz tikai dzīvesvietas – pilskalni un lauku apmetnes. Plašāki pētījumi, kurus pieminējām jau iepriekšējā nodaļā, notikuši Dignājas, Stupeļu un Madalānu pilskalnā, kā arī Kerkūzu, Vilmaņu, Indricas un Slobodas apmetnē. Nozīmīgi arheoloģiskie izrakumi veikti arī šīs kultūras pilskalnos un apmetnēs Austrumlietuvā un Baltkrievijā.

No dzīvesvietās iegūtajiem materiāliem visuzskatāmāk šo kultūru raksturo keramika. Šajā laikposmā raksturīgi kļuva švīkātās virsmas podi ar vairāk vai mazāk izceltu pleca šķautni (142. att.: 3, 5, 7; 150. att.: 1). Trauki ar švīkātu virsmu tomēr nebija vienīgie – dzīvesvietās atrod arī gludas un spodrinātas virsmas keramiku. Arī šiem podiem bija raksturīga izcelta plecu līnija (142. att.: 1, 4). Tāpat lietošanā bijuši atsevišķi podi ar rupja auduma nospiedumu klātu virsmu (142. att.: 2). Tekstilās keramikas parādīšanās Dienvidaustrumlatvijā liecina par sakariem ar kultūras ziņā atšķirīgo Ziemeļlatviju, kur šādi trauki bija masveida parādība.

Turpretim švīkātās keramikas kultūras cilšu kapulauki vēl maz pazīstami. Valda uzskats, ka piekopts tāds apbedīšanas veids, kas nav fiksējams arheoloģiskiem līdzekļiem, piemēram, mirušie sadedzināti un kremācijas paliekas nogremdētas ezerā vai izkaisītas zemes virspusē vai arī mirušie nesadedzināti atstāti virs zemes, ievietojot koku dobumos, vai tamlīdzīgi. Vienīgi švīkātās keramikas kultūras areāla dienviddaļā – Austrumlietuvā un Baltkrievijas pierobežā ir zināmi daži lidzenie kapulauki ar ugunskapjiem māla urnās vai bez tām, kas ierakti kapu bedrēs, dažkārt izveidojot akmeņu konstrukcijas (Paveiseninki, Kernave, Lankišķi). Attiecībā uz Dienvidaustrumlatviju pagaidām vienīgais izņēmums ir Gārsenes Bērzkalnos izpētais senākā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņš, kuram bijis akmeņu pārsegs. Tur atklāja četrus skeletkapus, no kuriem divos bija māla podiņi ar švīkātu virsmu. Šis kapu uzkalniņš atrodas aplūkojamo cilšu teritorijas ziemeļrietumu perifērijā, tāpēc tas, iespējams, atspoguļo Piedaugavas zonas vēlā bronzas laikmeta kapu uzkalniņu tradīcijas atstrāvojumu. Jāuzsver tomēr, ka gan šis uzkalniņš, gan iepriekšminētie ugunskapji attiecas uz švīkātās keramikas kultūras agrīno periodu 1. g. t. pr. Kr. otrajā pusē. Šo cilšu apbedījumi, kurus nepārprotami varētu attiecināt uz agro dzelzs laikmetu, pagaidām nav zināmi.

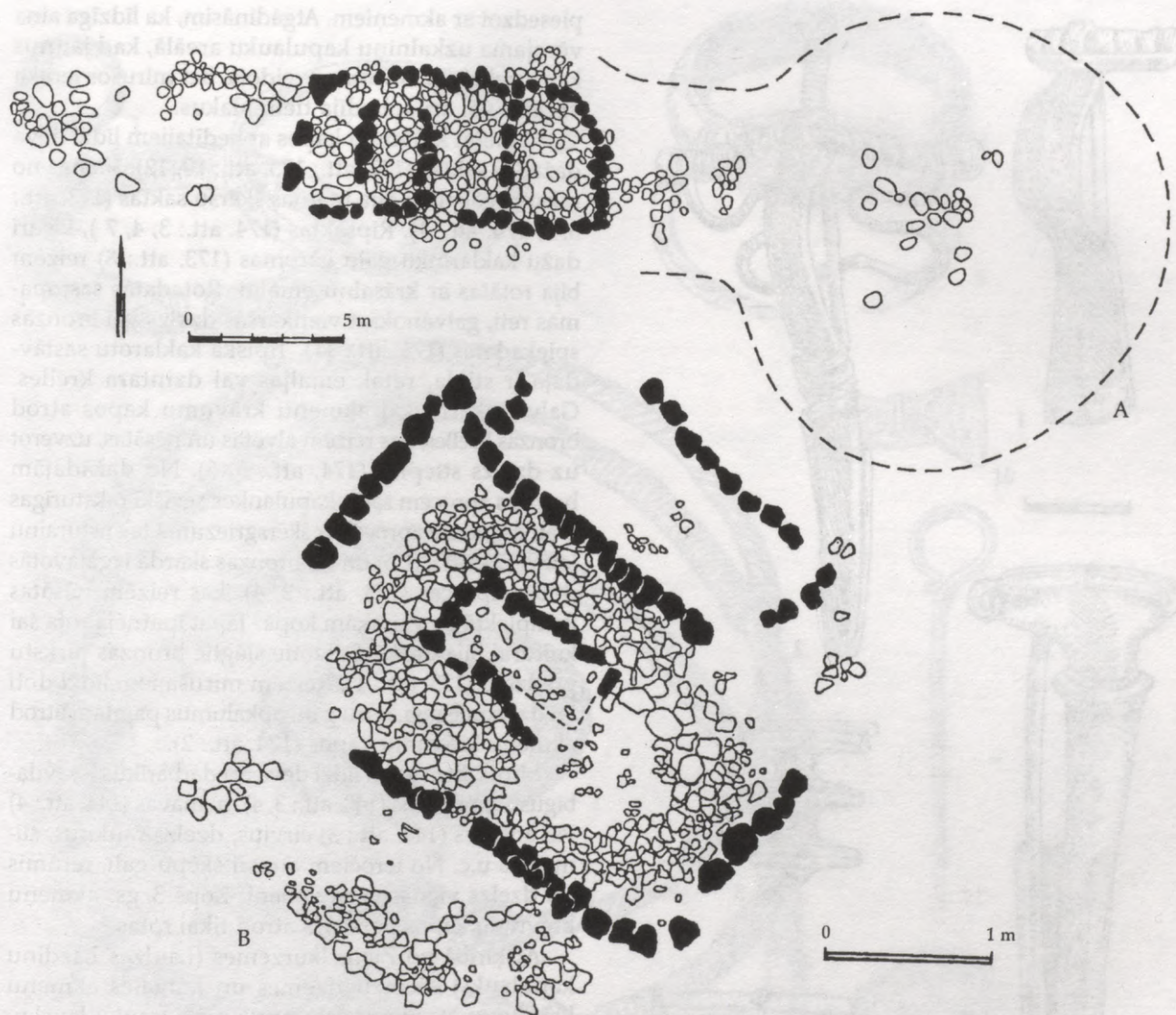
Nav zināms arī švīkātās keramikas kultūras cilšu etnonīms, tāpat kā nav izsekojama tieša šīs kultūras saikne ar vēlākām, etniski identificētām kultūrām. Švīkātās keramikas kultūras saknes izsekojamas jau kopš agrā neolīta, tāpēc Dienvidaustrumlatvijas un Austrumlietuvu iedzīvotāji agrajā dzelzs laikmetā

ir jāuzskata par šo teritoriju senāko iedzīvotāju tiešajiem pēctečiem – austrumbaltiem. Nākamajā aizvēstures posmā šie iedzīvotāji kā kultūras substrāts Dienvidaustrumlatvijā – Dienvidlatgalē kļuva par latgaļu, bet Austrumlietuvā – par lietuviešu kultūras līdzveidotājiem.

No visām iepriekšējām atšķirīga kultūra agrajā dzelzs laikmetā bija izplatīta **Vidzemes, Latgales un Kurzemes ziemeļu daļā**, kā arī Igaunijā un Dienvidsomijā (158. att.: e). Tās raksturīgākā pazīme bija akmeņu krāvumu kapi. Krāvuma pamatā bija no lielākiem akmeņiem izveidots četrstūris, kas ar garāko asi orientēts ziemeļu–dienvidu virzienā. Vienā vai abās pusēs šim četrstūrim būvēja citus līdzīgus akmeņu iežogus (igauņu valodā – *tarand*; no tā arī igauņu nosaukums *tarandu kapi*). Šo iežogu jeb tarandu skaits sasniedza pat 15 (Brantu Kalnaslavēku kapulaukā), tādā kārtā veidojot iegarenu, austrumu–rietumu virzienā vērstu konstrukciju (171. att.: A). Krāvumu platums ziemeļu–dienvidu virzienā bija no 9,6 m (Kalnaslavēkā) līdz 18 m (Brantu Kaugarā). Konstrukcijas kopgarums austrumu–rietumu virzienā atkarībā no iežogu skaita varēja sasniegt vairākus desmitus metru (Kalnaslavēkā, piemēram, pat 45 m).

Lielo akmeņu iežogu kamerās apbedīja mirušos vai nu sadedzinātā (pārsvārā Ziemeļvidzemē un Latgalē), vai nesadedzinātā veidā (pārsvārā Ziemeļkurzemē), tos pārklājot ar 0,4–0,6 m biezu (reizēm arī biežāku) zemes un sīkāku akmeņu uzbērumu. Kapulaukos parasti ir viens–divi krāvumi, reti trīs vai vairāk. Latvijā pavisam zināmi apmēram 80 šādi kapulauki. Igaunijā to ir ievērojami vairāk, šeit arī senākie šī tipa kapulauki.

Pēc jaunākajiem pētījumiem pāreja no apbedīšanas uzkalniņos ar akmeņu šķirstiem uz apbedīšanu akmeņu krāvumos sākusies jau Priekškristus dzelzs laikmetā – pat tā sākuma posmā (500.–200. g. pr.Kr.) rietumu un ziemeļu Igaunijā, vēlāk izplatoties pārējā teritorijā. Latvijā šāds pārejas tipa akmeņu krāvums izpētīts Salenieku kapulaukā Nautrēnu pagastā (171. att.: B). Šeit uzkalniņa uzbēruma pamatā atklāja no laukakmeņiem izveidotu taisnstūrainu iežogu, kura vidusdaļā bija izveidots laukakmeņu šķirsts, bet telpa starp šķirstu un iežogu aizpildīta ar akmeņiem. Šķirstā bija apbedīts ne-

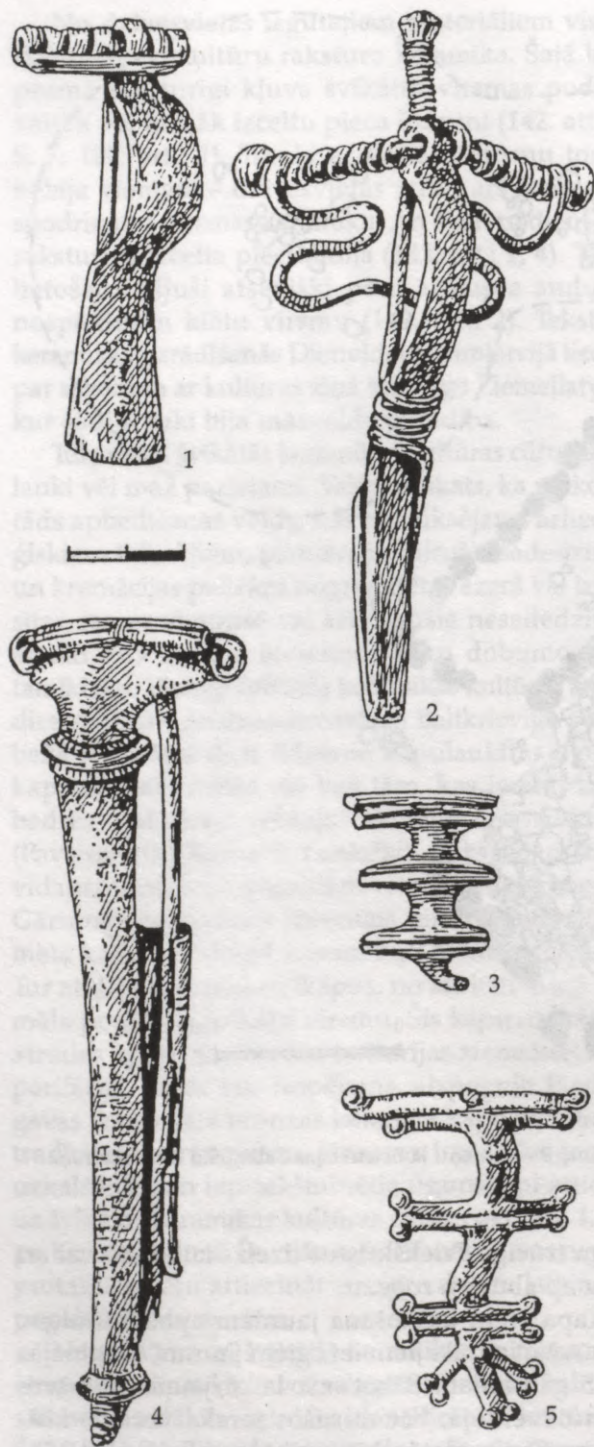

171. att. Akmeņu krāvumu kapi: A – Auciema akmeņu krāvuma plāns; B – akmeņu konstrukcijas Salenieku 35. uzkalniņā

sadedzināts mirušais. Centrālajam iežogam katrā pusē bija izveidots pa mazākam iežogam, no kuriem vienā atklāja vienu, bet otrā – divus skeletapbedījumus. Apbedījumi bija bez kapa inventāra, tāpēc to hronoloģija nav tuvāk noskaidrota. Taču, tā kā vēlāk, sākot ar 2. gs., jau tipiskajos akmeņu krāvumos (kādus izpētīja arī Saleniekos) senlietu atradumi ir lielākā skaitā, var uzskatīt, ka šie pārējās formu akmeņu krāvumi attiecas uz atradu-

miem trūcīgo Priekškristus dzelzs laikmetu vai arī laiku ap abu ēru robežu.

Kapa vietu ierīkošana jauniem apbedījumiem, piebūvējot agrākajiem iežogiem jaunus, turpinājās līdz 5. gadsimtam. Sākot ar šo laiku, jaunas piebūves vairs neveidoja, bet mirušos ieraka vecajos krāvumos. Dažās vietās, kā, piemēram, Baižkalna Mūros, jaunus iežogus nebūvēja jau 4. gs., bet mirušos apbedīja akmeņu krāvumu malās, tos vienkārši

172. att. Baltijas somu agrā dzelzs laikmeta bronzas saktas:
1, 3, 5 – Salenieki, 2 – Aršejonki, 4 – Launkalnes Gailiši

piesedzot ar akmeņiem. Atgādināsim, ka līdzīga aina vērojama uzkalniņu kapulauku areālā, kad jaunus kapu uzkalniņus vairs neveidoja, bet mirušos ieraka vecajos vai arī apbedīja tiem blakus.

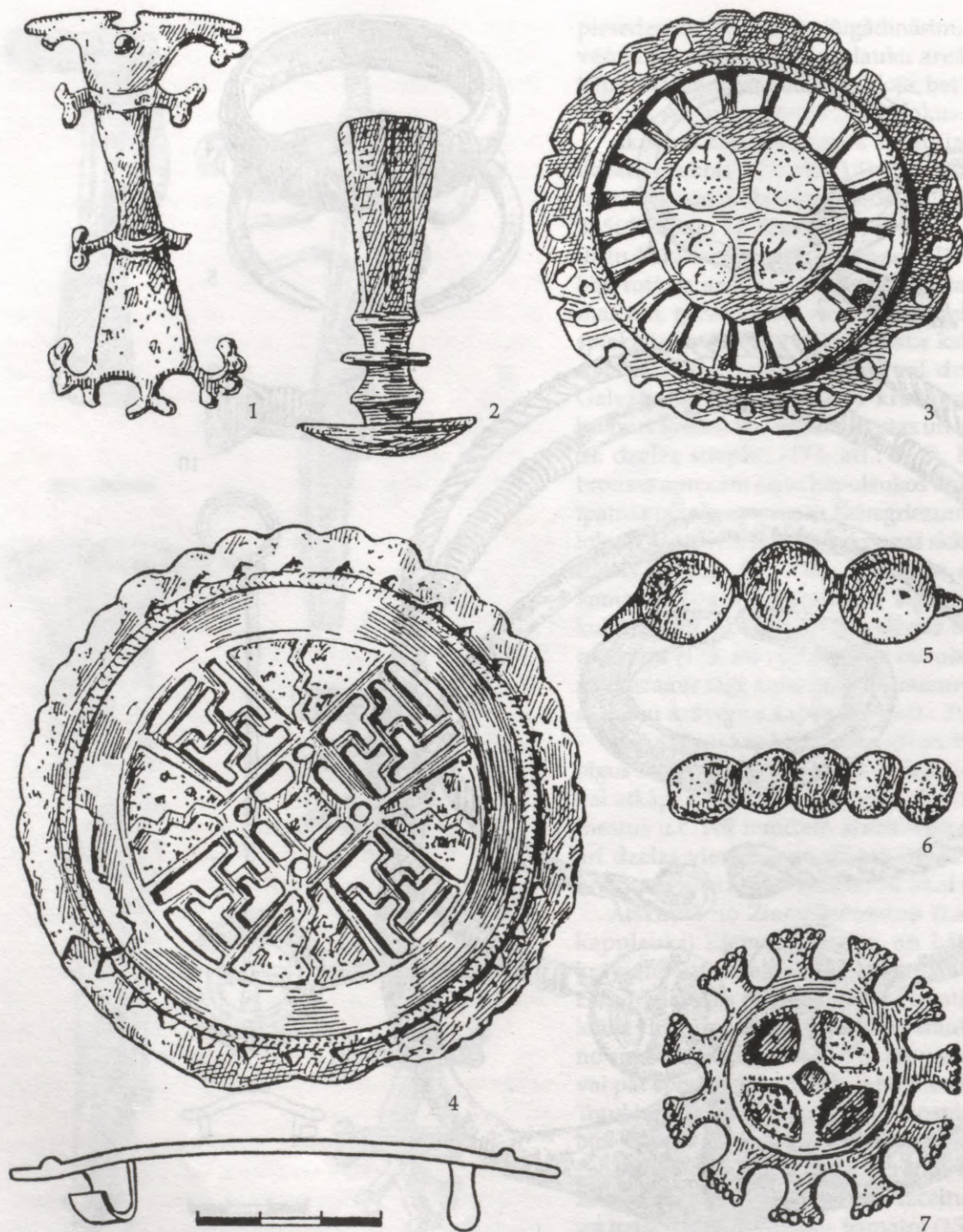
Akmeņu krāvumu kapos apbedītajiem līdzī daudzas saktas (172. att.; 173. att.: 10, 12). Vienas no raksturīgākajām bija īpatnas šķēršu saktas (172. att.: 3, 5; 174. att.: 1). Ripsaktas (174. att.: 3, 4, 7), kā arī dažu kaklariņņu galu kārbīņas (173. att.: 8) reizēm bija rotātas ar krāsainu emalju. Rotadatas sastopamas reti, galvenokārt vienkāršas dzelzs vai bronzas spieķadatas (173. att.: 11). Tipiska kaklarotu sastāvdaļa ir stikla, retāk emaljas vai dzintara krelles. Galvenokārt tikai akmeņu krāvumu kapos atrod bronzas krelles, kas reizēm alvotas un nēsātas, uzverot uz dzelzs stieples (174. att.: 5, 6). No dažādajām bronzas aprocēm šajos kapulaukos sevišķi raksturīgas īpatnas plānās aproces ar šķērsgrīzumā taisnstūrainu loku (173. att.: 3, 5) un no bronzas skārda izgatavotās dobās aproces (173. att.: 2, 4), kas reizēm nēsātas komplektā pa vairākām kopā. Tāpat īpatnēja rota šai kultūrai bija dažkārt alvotie slēgtie bronzas pirkstu gredzeni (173. att.: 1). Reizēm mirušajiem līdzī doti arī dzeramie ragi, kuru galu apkalumus paretam atrod akmeņu krāvumu kapos (174. att.: 2).

Mirušajiem kapā līdzī daudzas arī darbarīkus – savdabīgus šaursmens (143. att.: 3, 4), uznavas (144. att.: 4) vai atkāpes (144. att.: 3) cirvjus, dzelzs raukņus, slīmestus u.c. No ieročiem atrasti šķēpu gali, retumis arī dzelzs vienasmens zobeni. Kopš 3. gs. akmeņu krāvumu kapos pārsvarā atrod tikai rotas.

Atšķirībā no Ziemeļkurzemes (Laidzes Lazdiņu kapulauks) Ziemeļvidzemes un Latgales akmeņu krāvumos atrod samērā daudz māla trauku lausku. Daļa trauku bija ar gludu, daļa ar tekstila nospiedumu klātu virsmu. Atsevišķi izdalāmi trauki, kas gatavoti no smalkas veidmasas, bet to ārpusē īpaši gludināta vai pat spodrināta, piešķirot tai metālisku spīdumu. Traukiem ar gludu vai tekstilā nospieduma virsmu bija visumā taisnas spaiņveida formas. Smalkajiem spodrinātajiem traukiem turpretim raksturīgas dažādas bikoniskās formas ar asi izceltu plecu šķautni un īpaši izveidotu dibens pamatni (150. att.: 2, 3). Šie trauki nereti atgādināja bļodiņas, to sienas parasti bija plānas, un pretstatā "rupjajiem" podiem tos dažkārt dēvē par "galda traukiem".

173. att. Baltijas somu agrā dzelzs laikmeta bronzas gredzens (1), aproces (2-6), kaklariņķi (7-9), saktas (10, 12) un spieķadats (11): 1, 2, 10 - Slavēka, 3 - Lazdiņi, 4 - Launkalnes Gailiši, 5 - Kaugars, 6, 7, 9, 11, 12 - Salenieki, 8 - Libirti

174. att. Baltijas somu agrā dzelzs laikmeta bronzas saktas (1, 3, 4, 7), krelles (5, 6) un dzeramā raga apkalums (2):
1, 3, 5, 6 – Kaugars, 2 – Jauntēvenēns, 4 – Trikāta, 5 – Strante

Līdzīgs keramikas sastāvs bija raksturīgs arī šīs kultūras dzīvesvietām, piemēram, Priekuļu Kalnapiļu un Zvirgzdenes Kivtu apmetnei. Īpaši izplatīta agrajā dzelzs laikmetā bija tekstilā keramika, kas minētajās apmetnēs sasniedza pat 70% no visas tur atrastās. Tekstilā keramika Austrumlatvijā parādījās jau vēlajā neolītā, vietām veidojot pat 26% no visas tā laika keramikas. Sekojošajā bronzas laikmetā visā Austrumbaltijā par galveno izvirzījās švīkātā keramika, bet tekstilā gandrīz pilnīgi izzuda. Tajā pašā laikā tekstilā keramika dominēja uz austrumiem no Latvijas, īpaši Volgas–Okas rajonā Djakovas kultūras apgabalā. Pagaidām grūti dot viennozīmīgu izskaidrojumu šīs keramikas renesansei agrajā dzelzs laikmetā Austrumbaltijā, kas turklāt novērojama ne visā akmeņu krāvumu kapu areālā, bet tikai Igaunijas dienvidaustrumos un Vidzemes un Latgales ziemeļu daļā. Iespējams, ka tas bija saistīts ar kādu migrāciju no Daugavas augšteces un Volgas–Okas rajona – vismaz šādu iespēju pieļauj daži valodnieki, arheologi un antropologi.

Akmeņu krāvumu kapos apbedītie vienprātīgi tiek uzskatīti par Baltijas somiem – vēlāko igauņu un lībiešu priekštečiem. Abu šo somu grupu identifikācija agrajā dzelzs laikmetā ir saistīta ar zināmām grūtībām. Ziemeļkurzemes akmeņu krāvumos apbedītos var diezgan nepārprotami saistīt ar iedzīvotājiem, kurus vēsturiskajos laikos sāka dēvēt par Kurzemes lībiešiem, bet Vidzemē šo kapulauku saistība ar vēlākajiem lībiešiem ir visai problemātiska. Daugavas un Gaujas lejteces rajonā, kur 10.–11. gs. izveidojās galvenie Vidzemes lībiešu kultūras centri,

agrajā dzelzs laikmetā bija zemgaļu priekštečiem raksturīgie uzkalniņu kapulauki, bet ne akmeņu krāvumu kapi. Pēdējie lokalizējās uz ziemeļaustrumiem no vēlākās Vidzemes lībiešu teritorijas, un tikai šīs teritorijas ziemeļu perifērijā – vēlākās Rozulas un Metsepoles zemēs daži no tiem sastopami jau agrajā dzelzs laikmetā.

* * *

Kā redzējām, agrajā dzelzs laikmetā iezīmējās kultūretniskās grupas, kuras turpmākajos gadsimtos ieguva iezīmes, kas tās ļauj identificēt ar dažām 9.–12./13. gs. rakstītajos avotos minētajam agrīnajām tautībām – kuršiem, zemgaļiem un sēļiem. Agrajā dzelzs laikmetā šos etnonīmus mēs varam lietot diezgan nosacīti, jo priekšā vēl bija ievērojamo pārmaiņu laiks – vidējais dzelzs laikmets.

Vērojams, ka agrajā dzelzs laikmetā starp etniski radniecīgajām baltu kultūrām robežas bija visai nenoteiktas – pastāvēja plašas jauktas kultūras zonas. Piemēram, švīkātās keramikas kultūrai bija diezgan lielas kopējas teritorijas gan ar uzkalniņu kapulauku kultūru rietumos, gan ar Dņepras–Daugavas kultūru austrumos. Arī starp kultūrām, kuras mēs attiecīgi saistījām ar kuršu un zemgaļu senčiem, ir teritorija, kuras pieminekļus grūti pieskaitīt vienai vai otrai grupai. Turpretim ar Baltijas somiem raksturīgo akmeņu krāvumu kapulauku kultūru šī robeža ir vai nu ļoti skaidra un jauktu zonu tikpat kā nav (kā Vidzemē), vai arī baltus no somiem šķir samērā plašas, mazapdzīvotas teritorijas (kā Kurzemē un Latgalē).

Simboli, mitoloģija un kults

Cilvēka praktisko darbību senatnē noteica ne vien viņa pieredze un racionālās zināšanas, bet arī viņa mitoloģiskie priekšstati. Tomēr konkrēti dati, kas spētu kaut cik apgaismot šo svarīgo cilvēka gara pasaules sfēru agrajā dzelzs laikmetā, tāpat kā iepriekšējos un sekojošajos aizvēstures laikmetos, ir ļoti ierobežoti un trūcīgi. Arheoloģiskajā materiālā garīgās sfēras izpausmes rod atspoguļojumu ornamenta un rotu formu simbolikā, kā arī apbedīšanas tradīcijās. Par

to liecina arī kulta vietas. Protams, daudz konkrētākus norādījumus sniedz rakstītie avoti, taču tie attiecas uz samērā vēlu laikposmu – viduslaikiem, kad reliģija jau, domājams, bija citāda nekā agrajā dzelzs laikmetā, turklāt kristietības ietekmēta. Bagāta seno mitoloģisko uzskatu krātuve ir mūsu folklorā, taču tur atspoguļotās norises un priekšstati ir dažādos laikposmos radušies, tāpēc tikai retos gadījumos folkloras sižetus izdodas piesaistīt laika skalai.

Agrā dzelzs laikmeta ornamentā, kura vienīgais avots ir bronzas rotas, nepārprotami dominē solārā simbolika, tāpēc var domāt, ka citu kultu vidū saules kults bija īpaši nozīmīgs. Uz aprocēm saule parādās kā aplītis, aplītis ar punktu vidū vai divi koncentriski aplīši (160. att.: 3; 166. att.: 3, 4; 168. att.: 5, 7, 8). Dažkārt šīs saulītes ir uz saktām (167. att.: 2, 4) vai kaklariņķu koniskajiem galiem (166. att.: 6). Solārā simbolika atspoguļota arī pašās rotu formās (piemēram, ripsaktās) vai to detaļās (piemēram, rotadatu riteņa vai ripasveida galvas; 166. att.: 8, 10; 169. att.: 1, 2, 4). Šai simbolikai raksturīga rotācijas dinamika – saules pārvietošanās īpašos kulta ratos ir pazīstams mitoloģisks sižets jau kopš bronzas laikmeta.

Ar solāro simboliku saista arī dinamikas pilno svastiku (174. att.: 4), kas Latvijā parādījās 3. gadsimtā. Uz mēness kultu, šķiet, norāda mēnessirpja simboli – bronzas lunulas – piekariņi, kas bija iecienīta kaklarotu sastāvdaļa. Lunulas izmantotas arī greznajā Razbuku kaklariņķa un Kalnazīvertu kaklarotas noformējumā (163., 170. att.).

Bez saules un mēness kulta agrā dzelzs laikmeta zemkopjiem svarīgi, domājams, bija arī vēja, pērkona, zemes un vēl citi kultu, taču par tiem konkrētu laikmeta liecību pagaidām trūkst. No folkloras materiālos atrodamajām dievībām ar agro dzelzs laikmetu, iespējams, var saistīt Debesu kalēja parādīšanos, jo metālapstrādes joma šajā laikā jau bija pietiekami sakralizēta.

Tacits, rakstot par aistiem, atzīmē, ka viņi pielūdz Dievu māti, tāpēc šķiet, ka arī Latvijas teritorijā šajā laikā tika godāta daļa no latviešu folklorā minētajām Zemes, Ūdens, Vēja u.c. mātēm. Pieļaujama arī Velna kā galvenā pazemes, veļu valstības dieva, lopkopības un citu dzīves nozaru aizbildņa kults.

Agrajā dzelzs laikmetā rotājumos – gan rotu formās, gan ornamentā pilnībā nostiprinājās geometriskais stils, kurā sižetiski tēlojumi nebija raksturīgi. Tāpēc kā rets izņēmums jāuzlūko Virgas Kalnazīvertu kapulaukā atrastā kaklarota (163. att.). Visām šīs rotas sastāvdaļām raksturīgs daudzveidīgs, caurlauzuma tehnikā izpildīts geometrisks ornaments. Vienīgais izņēmums ir centrālais trīsstūris, uz kura pamatnes attēlota kaza (āzis) un tai sekojošs vilks. Virs abiem dzīvniekiem ažiūra saule ar stariem. Seno rotu formās un ornamentā nejaušības nav

raksturīgas, tāpēc arī šajā gadījumā atkāpei no geometriskā ornamenta tradīcijas bija jābūt svarīgam iemeslam. Tāds acīmredzot bija sižeta mitoloģiskais raksturs. Ziemeļu tautu, arī latviešu folklorā vilks simbolizē salā sastingušo dabu, tāpēc vilkam jāpielabina, nesot asiņainus upurus. Kaza turpretim simbolizē dabas veģetatīvo spēku, tā bija arī auglības veicināšanas rituālu upurdzīvnieks. Kā vilka upuris kaza parādās ziemas saulgriežos. Atradums Kalnazīvertos šos mitoloģiskos motīvus ļauj attiecināt jau uz agro dzelzs laikmetu.

Agrā dzelzs laikmeta ticējumos nozīmīga vieta bija senču kultam. Iekārtojot apbedījumu vietas, piemēram, uzkalniņu, tika kurta rituāla uguns, izdedzinot ("attīrot") nākamo kapu vietu. Arī vēlāk, apbedot mirušos, kurti sarti. Īpaši uzkrītošas šādu sartu paliekas atklājās Zemgales kapu uzkalniņos (piemēram, Īles Gailišos), taču ne mazāk iespējami tie bijuši arī līdzeno kapulauku rajonā Latvijas dienvidrietumos (piemēram, Mazkatužos). Mirušajam līdzī deva viņsaules dzīvei nepieciešamās lietas – rotas, ieročus, darbarīkus. Šie priekšmeti liecina ne vien par aizgājēja nodarbošanos un sociālo rangū zemes dzīvē, tiem dažkārt varēja būt arī dziļi simboliska jēga, kuru ne vienmēr iespējams atšifrēt.

Mēs redzējam, ka dažādos Latvijas novados apbedīšanas tradīcijas bija atšķirīgas. Acīmredzot tas liecina par atšķirībām arī reliģiskajos uzskatos un rituālos. Nozīmīgas reliģisko rituālu izpildē bija kulta vietas. No apmēram 1300 Latvijā zināmajām dažāda rakstura senajām kulta vietām arheoloģiski pētītas vairāk nekā 20. Kulta vietās notikušie rituāli pa lielākai daļai neatstāja materiālas pēdas šo norišu precīzākai datēšanai, tāpēc tikai trijās no tām iegūti norādījumi par to izmantošanu agrajā dzelzs laikmetā.

Viena no tām ir Kandavas Melderu Velna akmens. Nostāsts vēsta, ka Velns gribējis šo prāvo akmeni iemest Abavā, bet tad iedziedājies gailis – un Velns akmeni pametis upes krastā, pats iebēgdams blakus esošajā alā (Velna alā). Nelielajos izrakumos atrada bronzas aproci, bet akmenim dienviņu pusē atklāja akmeņu sakrāvumu, kas, jādodomā, izmantots ērtākai uzkāpšanai uz akmens.

Dobumakmeni Cēsu raj. Priekuļu Kalnapiļās (Ģūģeros) atklāja, pētot kādas somu kopienas agrā un vidējā dzelzs laikmeta lauku apmetni. 1,9 x 2,2 m

lielā un 1,3 m augstā akmens augšdaļā bija 0,7 x 0,9 m liels un 0,2 m dziļš dabisks iedobums, kas varēja būt mākslīgi padziļināts. Pie akmens atrada oglītes un dažas trauku lauskas. Turpat bijis arī avotiņš.

Kulta vietu Sedzera piekrastes paugurā Rēzeknes rajona Lendžu pagasta Vaidu kapos iezemēja trīs lieli laukakmeņi. Tie bija novietoti trīsstūrī 2,5 m, 3,3 m un 4,5 m attālumā cits no cita. Lielākajam akmenim (1,3 x 0,8 m, augstums 0,85 m) virspusē bija 12 cm dziļš, ieapaļš iedobums 50 cm diametrā. Šis akmens bija novietots uz asās šķautnes un atbalstīts ar sīkāku akmeņu un zemes blīvējumu. Līdzīgā veidā bija nostiprināts arī otrs akmens. Pie katra akmens bija pa vienam ar māliem un akmeņiem izliktam pavardam, bet kalcinēto kaulu drumstalas varētu būt upurēšanas rituālu liecinieki. Mietu vietas, sīkāku laukakmeņu grupas, kurām līdzīgas sastopamas apmetņu celtnu vietās, norādīja, ka kulta vietā bijušas arī kaut kādas celtnu konstrukcijas. Starp nedaudzajiem atradumiem bija bezripas trauku fragmenti, kāda tekstilās keramikas lauska, kas norāda uz šīs vietas izmantošanu 1. g.t. pirmajā pusē un vidū. Izteiktas domas, ka minētā vieta, iespējams, izmantota astronomiskiem novērojumiem, piemēram, saulgriežu noteikšanai. Vēlāk, viduslaikos, kulta vieta izmantota kā kapsēta.

Iespējams, ka reliģiskie rituāli notika ne vien pie akmeņiem, bet arī pie svētajiem kokiem, avotiem, īpašās birzīs vai mežos un citās vietās, kas kā kulta vietas saglabājušās tautas atmiņā jaunākajos laikos, taču, kamēr tur nav atrasti precīzāk datējami materiāli, jautājums paliek atklāts.

Sakrālas vietas nozīme bija arī kapulaukiem – senču atdusas vietām, kur, domājams, tāpat notika dažādi rituāli. Zināmā mērā uz to norāda Vaives Lazdiņu uzkalniņš. Pēc ārējām pazīmēm tas neatšķirās no laikmetam raksturīgajiem kapu uzkalniņiem (tā diametrs 12–16 m, augstums 1,8 m), taču iekšējā uzbūve tam bija neparasta. Līdzīgi citiem kapu uzkalniņiem, tā būves vieta vispirms tika attīrīta izdedzinot. Tad gar nākamā uzkalniņa ārmalu no akmeņiem tika izveidots 1,9 m plats un 1,15 m augsts riņķveida iežogs. Tā dienvidaustrumu pusē

bija atstāts līdz 3 m plats pārtraukums – vārti, kurus katrā pusē iezīmēja lieli, vertikāli novietoti laukakmeņi. Šaurāki – 1,6 m plati vārti akmeņu žogā bija arī ziemeļaustrumu pusē. Iežogojuma centrā bija izrakta 1,8 m dziļa divpakāpju bedre, kas aizpildīta ar pelnu un oglīšu caurjauktām smiltīm, bet no virspuses pārklāta ar māla kārtu. Pie šī pārklājuma iepretim lielajiem vārtiem bija nolikts plakans akmens, uz kura atrada dzelzs uznavas cirvi, kalnu, divus šķēpa galus, nazi, ilenu un izkopts fragmentus. Otra – mazāka bedre atradās iesāņus, pretim mazākajiem vārtiem, un arī tās pelnainais pildījums bija aizvākots ar māla kārtu. Bedrē zem māla pārseguma atrada cilvēka dzerokli. Iežoga ziemeļrietumu pusē bija no akmeņiem krauta platforma, uz kuras atrada cilvēka galvaskausa trīs fragmentus. Visas šīs konstrukcijas sedza smilšu uzbērums, kas bija nostiprināts ar 10–40 cm biezu māla pārklāju. Tā kā apbedījumus neatklāja, tad, pēc uzkalniņa pētnieka J. Apala domām, tas izveidots maģiskā nolūkā kā kulta un ziedojumu vieta.

Jāpiezīmē, ka trīs pirmās kulta vietas ar akmeņiem pēc sava ģeogrāfiskā novietojuma saistītas ar somu ciltīm, bet pēdējais uzkalniņš – ar baltiem. Tas gan nenozīmē, ka arī baltu teritorijā agrajā dzelzs laikmetā nevarēja būt kulta akmeņi – tādi, tikai tuvāk nedatēti, tur ir konstatēti.

Zināmo šī laikmeta kulta vietu skaits vēl necīgs, tāpēc grūti teikt, cik liels bija to "gravitācijas lauks". Šķiet, ka nevienu no aplūkotajām nevar uzskatīt par plašāka apgabala kulta centru – tās drīzāk bija vietēja rakstura vienas vai vairāku saimju svētnīcas.

Kā redzējām, tad pat tās skopās arheoloģiskās liecības, kas ir mūsu rīcībā, norāda uz visai sarežģītu, pietiekami izvērstu un bagātu agrā dzelzs laikmeta cilvēku mitoloģisko priekšstatu pasauli. Tajā pašā laikā jāatzīst, ka, ja negribam atrauties no trūcīgajām arheoloģiskajām reālijām un nonākt nepierādāmu apgalvojumu un iedomu pasaulē, jāsamierinās, ka pagaidām mūsu zināšanas par laikmeta reliģiju un kultu vēl ir ļoti fragmentāras un nepilnīgas – jautājumu te ir daudz vairāk nekā atbilžu.

VI nodaļa

VIDĒJAIS DZELZS LAIKMETS

400.–800. g.

Māris Atgāzis

Rakstīto avotu ziņas

Apdzīvotība

Dzīvesvietas

Pilskalni

Nenocietinātās atklāta tipa apmetnes

Saimniecība

Zemkopība

Lopkopība

Medniecība

Dravniecība

Zvejniecība

Amatniecība

Mājamatniecība. Apģērba, iedzīves priekšmetu un dažādu rīku izgatavošana

Maiņa, tirdznieciskie un kultūras sakari

Pārmaiņas sabiedrībā

Etniskās grupas un etniskie procesi

Latvijas senvēsturē, tāpat kā Igaunijā un Austrumprūsijā, jau kopš 20. gadsimta 20. gadiem iedibinājusies tradīcija laika posmu no 400. līdz 800. gadam dēvēt par vidējo dzelzs laikmetu. Šādu terminu un tā hronoloģiskos ietvarus 30. gadu beigās pieņēma arī Lietuvā.

Dzelzs laikmeta hronoloģijai pamatu likuši vācu arheologi O. Tišlers un H. Kemke 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā, izstrādājot Austrumprūsijas arheoloģiskā materiāla dalījumu astoņos periodos (A–H), kuri savukārt dalījās atsevišķās fāzēs. Tolaik pēc Kristus dzelzs laikmetu dalīja tikai divās daļās: senākajā – no 0. līdz 800. gadam, jaunākajā – no 800. līdz 1200. gadam. Latvijā to ieviesa R. Hausmanis (1896) un M. Eberts (1913–1914). Tāds datējums atšķirībā no Baltijas – gan ar citādiem terminiem – saglabājies dažās Rietumeiropas zemēs, arī Dānijā un Zviedrijā, taču katrā valstī ar nelielām atšķirībām. Zviedrijā laiku no 0. līdz 800. gadam (senākais dzelzs laikmets) iedala romiešu dzelzs laikmetā (0–400), tautu staigāšanas laikmetā (400–550), Vendeles laikmetā (550–800). Dānijā ir līdzīgs dalījums ar to atšķirību, ka priekšromiešu dzelzs laikmetu jeb ķeltu dzelzs laikmetu (apmēram no 500 vai 400 pr.Kr.) kopā ar romiešu dzelzs laikmetu dēvē par vecāko dzelzs laikmetu. Dānijā jaunākajā dzelzs laikmetā izdalīts ģermāņu dzelzs laikmets (400–800) un vikingu laikmets (800–1000). Norvēģijā periodu no 400. līdz 800. gadam dēvē par tautu staigāšanas un Merovingu laikmetu, Zviedrijā – par Vendeles periodu. Apzīmējums “Merovingu laikmets” (450–750) Rietumeiropā bieži lietots ne tikai Francijā, Vācijā un ģitur, bet arī Somijā – galvenokārt zemēs, kur izjūtami Merovingu dinastijas un Franku valsts kultūras iespaidi. Turpretī vēstures mācību grāmatās, vadoties no Eiropas vēstures lielajiem notikumiem, 5. gs. uzskata par viduslaiku sākumu.

Tajās zemēs, kur ieviesies termins “vidējais dzelzs laikmets”, šī perioda beigas datētas ar 800. gadu –

ar vikingu kustības izvēršanos vai arī ar tās pirmāsākumiem – ap 750. gadu. Padomju laikā, kad bija tendence arheoloģijas zinātnē likt no tradicionālās arheoloģijas atšķirīgus sabiedriski politiskos akcentus, Baltijā vidējam dzelzs laikmetam pieskaitīja arī 9. gadsimtu (H. Moora 1952), dēvējot to par pāreju uz šķiru sabiedrību. Jāatzīmē, ka arī lietuviešu arheoloģe M. Gimbutiene (1963, 1994) vidējā dzelzs laikmeta beigas attiecina uz laiku ap 850. gadu. Tāda datējuma priekšrocība – iespēja sasaistīt vidējā dzelzs laikmeta arheoloģiskās liecības ar senākajiem ticamajiem rakstīto avotu datiem par kuršiem Rimbarta hronikā.

Minētie četri gadsimti tiek dalīti divos vienāda garuma posmos: pirmais posms aptver laiku no 400. līdz 600. gadam, otrais posms – no 600. līdz 800. gadam.

Vidējais dzelzs laikmets Latvijā iezīmīgs ar zemkopības, lopkopības, amatniecības, celtniecības attīstību, ar pārgrozībām maiņas un kultūras sakaros. Svarīgs faktors bija vietējās dzelzs ieguves un apstrādes nostiprināšanās. Bija vērojama ne tikai iedzīvotāju kopējā saimnieciskā stāvokļa uzlabošanās, iedzīvotāju skaita pieaugums, jaunu platību apguve, bet arī sabiedrības noslāņošanās un ievērojamu bagātību uzkrāšanās atsevišķu saimju un tās locekļu rokās. Notika kari ne tikai ar etniski atšķirīgiem grupējumiem, bet arī radniecīgo cilšu starpā un sabiedrības iekšējās cīņas. Izvērtās nociecinājumu būve.

Vidējā dzelzs laikmetā skaidrāk nekā iepriekšējos periodos izdalās atsevišķu cilšu īpatnības, kas parādās apbedīšanas veidā, nodarbēs, dzīvesveidā, būvēs, īpatnējās rotās, ornamentā, apģērbā, darbarīkos, ieročos, apbruņojumā, ticējumos un paražās. Pirmās drošākās rakstu avotu un sāgu liecības, kas attiecināmas uz vidējā un vēlā dzelzs laikmeta miju un vēlā dzelzs laikmeta sākumu, noteikti ļauj runāt par kuršiem, zemgajiem, bet, piesaistot 11.–13. gs. rakstu avotus un arheoloģiskos

dotumus, arī par sēļu, latgaļu un Baltijas somu un libiešu senčiem. Latvijas pamatiedzīvotāju vēsture 5.–8. gs. cieši saistīta ar Eiropu šajā laikā satricinošo lielo tautu staigāšanu un tās izrai-

sīto iedzīvotāju kustību. Tā nozīmē arī ģermāņu parādīšanos Latvijas rietumos un austrumslāvu ierašanos Latvijas dienvidaustrumu pierobežā.

Rakstīto avotu ziņas

Jāpiemin tās rakstīto avotu liecības, kuras uz Latvijas vēsturi 5.–8. gadsimtā attiecas gan ļoti vispārīgā veidā, bet kuru datējums nerada šaubas. Šos avotus izmantojuši jau pirmie vēsturnieki un arheologi, kas rakstījuši par Baltijas senvēsturi (piemēram, F. Kruze) un to skaidrojuši ļoti atšķirīgi.

Kad bija pagājis vairāk nekā 400 gadu pēc romiešu vēsturnieka Pūblija Kornēlija Tacita 98. gadā pēc Kr. sarakstītā etnogrāfiskā apcerējuma "*De Germania*" parādīšanās, kur sniegta pirmās ziņas par aistiem, 6. gadsimta sākumā un vidū atkal aisti pieminēti Kasiodora un Jordāna darbos.

Kasiodors, kuru parasti literatūrā dēvē par Kasiodoru Senatoru (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, ap 490–583), bija augsts ierēdnis ostgotu karaļa Teodoriha Lielā galmā, ilgus gadus ieņēma arī iekšlietu ministra posteni. Ostgotu karalistes galvaspilsēta atradās Ravennā. Kasiodora uzdevums bija rediģēt un pa daļai sacerēt karaļa rīkojumus un vēstules. Kasiodors šos materiālus apkopoja savā "*Variae*" 12 grāmatās, kas saglabājušās norakstos. Piektajā sējumā ievietota laikā no 523. līdz 526. gadam sastādītā Teodoriha Lielā pateicības grāmata aistiem par viņam ar īpašu sūtni atvesto dzintara dāvanu. Tas ir pirmais avots, kas sniedz par aistiem politiska rakstura ziņas. Teodorihs Lielais bija ievērojamākais tā laika valdnieks Eiropā. Tādēļ tuvākie un tālākie karaļi centās nodibināt sakarus ar Ravennu un sūtīja viņam dāvanas. Sekojot šai paražai, arī aisti lika saviem sūtņiem ar dzintara dāvanām doties uz Ravennu (F. Balodis 1938, A. Spekke 1939, V. Biļķins 1959, T. Zeids 1992). Kasiodora lielākais darbs "*Historia Gothorum*" (Gotu vēsture) 12 grāmatās, kuru viņš Teodoriha Lielā uzdevumā sacerējis laikā no 526. līdz 533. gadam, diemžēl nav saglabājies.

Pēc Kasiodora 6. gadsimtā par aistiem vēl raksta Jordāns. Par Jordāna izcelšanos ziņu ir maz. Pats

sevi viņš dēvējis par gotu, bet vairāki zinātnieki uzskata, ka Jordāns pēc tautības bijis alāns. Viņš kalpojis par notāru alānu valdniekam Kandakam tuvās aprindās, vēlāk bijis garīdznieks. Jordāns 551. gadā sarakstījis darbu "*De origine actibusque Getarum*" (Gotu izcelšanās un darbi), kas ir Kasiodora "*Historia Gothorum*" pārstrādājums un saīsinājums ar nedaudziem papildinājumiem. Tam ir liela nozīme, jo Baltijai svarīgā gotu vēsture, viņu izceļošana no Gotlandes un pārvietošanās parādās kopsakarā ar citām tautām. Jordāna darbā redzam aistu apdzīvotās teritorijas attiecību pret ģermāņu zemēm: aiz videvārijiem okeāna krastā mīt aisti; viņi apdzīvo ļoti garo Ģermāņu okeāna (t.i., Baltijas jūras) krastu; aisti ir ļoti miermīlīgi ļaudis. Tas, ka Jordāns sakarā ar aistiem nepiemin dzintaru, rāda, ka autors ar aistiem saista arī tālākos apgabalus. Jāsecina, ka aistu apdzīvotā teritorija dienvidaustrumos sniegusies līdz mordvīnu (*Mordens*) apdzīvotai teritorijai, tātad līdz Okas vidusteci. Tas liecina, ka etnonīms "aisti" Jordāna izpratnē ir vispārīgs, summārs to Baltijas jūras dienvidkrasta iedzīvotāju apzīmējums, kuri dzīvojuši uz austrumiem no Vislas grīvas (V. Biļķins 1959).

Pēc Jordāna nākamais aistus piemin Einhardss, kurš dzīvoja Franku valstī un bija Kārļa Lielā valstsvīrs. Rakstot 814. gadā karaļa biogrāfiju un attēlojot viņa karus ar rietumslāviem, Einhardss piemin aistus, atzīmē, ka pie Baltijas jūras liča dzīvojot slāvi un aisti (*Slavi et Aisti*), un citas dažādas tautas. No tā var secināt, ka aisti dzīvojuši uz austrumiem no rietumslāviem.

Latvijas senākās vēstures ainu 5.–8. gs. pamatvilcienos mēs restaurējam pēc arheoloģijas dotumiem. To iztulkošanā izmanto trūcīgās rakstu liecības par Baltiju 5.–8. gadsimtā. Nozīmīgas ir arī rakstu

licības par šo teritoriju gan pirms, gan pēc aplūkojamā laikmeta, jo daudzus saimnieciskos, sabiedrības un etniskos procesus 5.–8. gs. varam izprast, izmantojot retrospektīvo metodi – salīdzinot ar senākiem un jaunākiem procesiem, par kuriem ir pilnīgākas rakstīto avotu ziņas. Izmantoti arī 9.–14. gs. vēstītāju

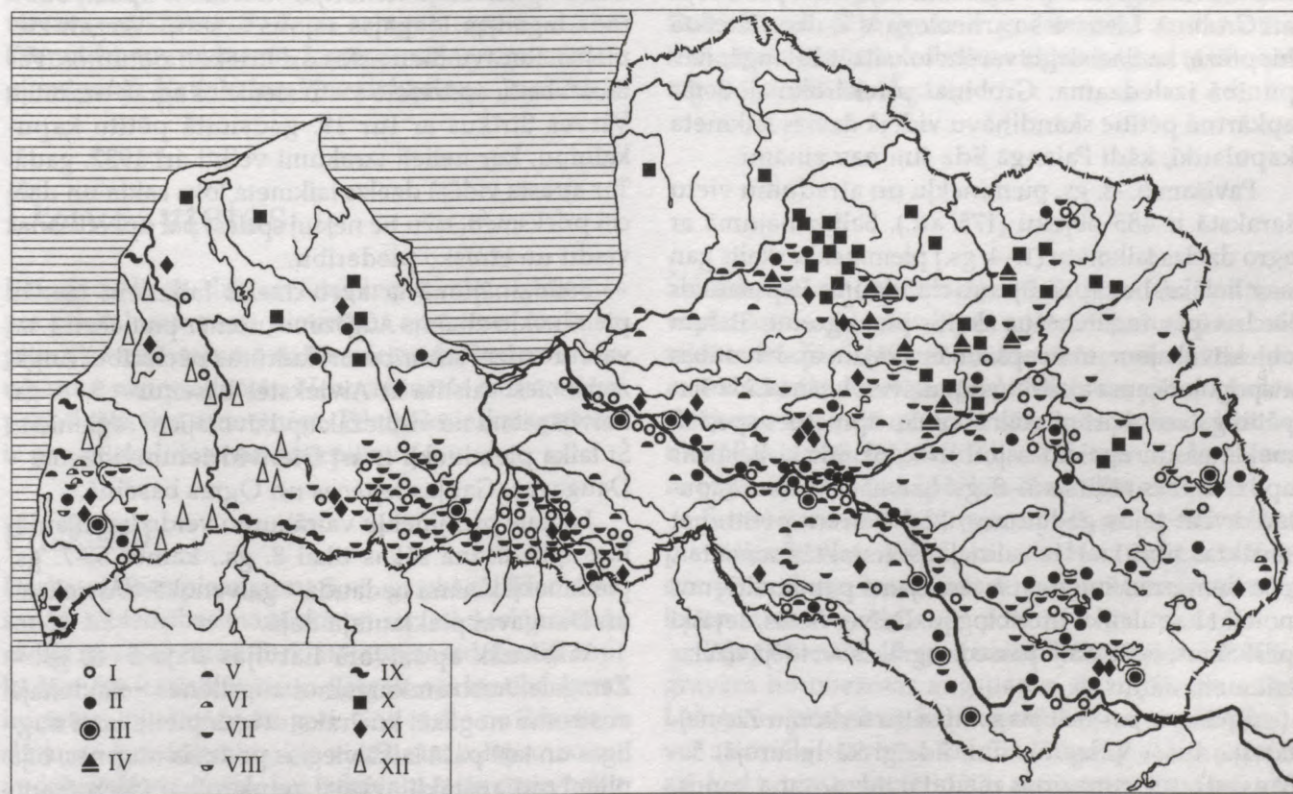
un rakstu avotos sastopamie teiksmainie nostāsti (īpaši skandināviešu sāgas), kur jaušama 5.–8. gs. vēstures atblāzma. Latvijas vēsturei 5.–8. gs. tāpat svarīgi ir valodniecības, antropoloģijas, etnogrāfijas un radniecisko humanitāro un eksakto zinātņu sniegtie dati.

Apdzīvotība

Par apdzīvotību Latvijā 5.–8. gs. ļauj spriest šī laika dzīvesvietas: pilskalns, apmetnes pie pilskalniem, nenocietinātās (lauku) apmetnes; depozīti un kulta vietas, kapulauki, savrupatradumi un tuvāk neraksturojamas atradumu vietas (175. att.).

Starp 5.–8. gs. pieminekļiem nav tādu, kurus var noteikti saistīt ar tā laika rakstu liecībās pieminētām

apdzīvotām vietām, konkrētu kauju laukiem, satiksmes ceļiem, maiņas un tirdzniecības punktiem. Tomēr ir redzama sakarība starp kādu nedaudz vēlāku pieminējumu rakstu avotos un arheoloģiskos izrakumos Grobiņā atklāto. Zviedru misionāra Ansgara biogrāfijā, kuru fiksējis viņa māceklis Rimberts ap 875. gadu, vēstīts, ka kuršus (*cori*) kādreiz agrāk

175. att. Apdzīvotība Latvijā 5.–8. gs.: I – apmetne, II – pilskalns, III – pilskalns ar apmetni, IV – ezerpils, V – uzkalniņi ar skeletkapiem, VI – uzkalniņi ar ugunskaņiem, VII – līdznie skeletkapi, VIII – līdznie ugunskaņiem, IX – uzkalniņi ar ieraktiem vidējā dzelzs laikmeta skeletkapiem, X – akmeņu krāvumu kapi, XI – depozīti, XII – tuvāk neraksturojamas atradumu vietas

sev pakļāvuši zviedri, bet pēc kāda laika kurši sacēlušies un viņus padzinuši. Tas saskan ar izrakumos Grobiņā divos kapulaukos noskaidroto: Priedienas kapulaukā konstatēja Melāra ezera apvidus zviedru, savukārt Grobiņas Smukumu kapulaukā – gotzemiešu (Gotlandes iedzīvotāju) apbedīšanas veidu un inventāru. Pēc izrakumiem secināms, ka skandināvu kolonijas Grobiņā pastāvējušas apmēram no 650. līdz 800. vai 850. gadam. Rimberta aprakstīto zviedru ķēniņa Olava karagājienu pret kuršiem 855. gadā, kad viņš ieņēmis un nodedzinājis kuršu pili *Saeborg*, jāuzskata par revanša gājienu. Saeborgas lokalizācija Grobiņas pilskalnā visai ticama tādēļ, ka Olava nākamā toreiz ieņemtā pils bijusi *Apulia*. Nav šaubu par tās lokalizāciju Apūles pilskalnā Lietuvā. Interesanti, ka Apūles pilskalns izrakumos konstatēts, ka šis pilskalns ar valni nocietināts jau 5. gs., bet laikā no 6. līdz 9. gadsimtam valnis paaugstināts līdz 6,5 m augstumam. Pilskalns šajā laikā pastāvējis arī Grobiņā. Lietuviešu arheologa V. Žulkus izteiktā hipotēze, ka Saeburgu varētu lokalizēt Palangā, nav pilnībā izslēdzama. Grobiņai priekšroku dod tās apkārtnē pētītie skandināvu vidējā dzelzs laikmeta kapulauki, kādi Palangā līdz šim nav zināmi.

Pavisam 5.–8. gs. pieminekļu un atradumu vietu sarakstā ir 485 objekti (175. att.). Salīdzinājumā ar agro dzelzs laikmetu (1.–4. gs.) pieminekļu skaits gan nav lielāks, bet apbedījumu daudzums kapulaukos liecina par iedzīvotāju skaita pieaugumu. Pašam objektīvākajam un neapšaubāmākajam apdzīvotības atspoguļotājam vajadzētu būt dzīvesvietām. Līdz šim pētīti galvenokārt pilskalni. Lauku apmetnes speciāli meklētas un apzinātas ļoti maz. Skaitliski lielākais apdzīvotības rādītājs 5.–8. gs. Latvijā ir šī laika kapulauki. Pat tajos gadījumos, kad tie nav pētīti, bet savāktas tikai izartās vai nejauši uzraktās senlietas, pēc šiem priekšmetiem ir iespējams pamatvilcienos noteikt kapulauka hronoloģiju. Dzīvesvietās, sevišķi pilskalnās, vēlie slāņi pārsedz agrākos – vidējā dzelzs laikmeta slāņus.

Šaubas ir par Baltijas somu cilšu teritoriju Ziemeļlatvijā, īpaši Vidzemē. Tur, līdzīgi kā Igaunijā, 5.–8. gs. strauji samazinās piedevu līdzdošana kapos, kas saistīts ar apbedīšanas paražu maiņu. Otrkārt, līdz ar baltu virzišanos uz ziemeļiem varēja rasties kāda plašāka mežu josla ar pavisam mazu iedzī-

votāju skaitu, kas pieminekļu izplatības kartē neparādās. Taču uz visu Ziemeļvidzemi kopumā to attiecināt nevar. Ziemeļvidzemē vidējā dzelzs laikmeta Baltijas somu akmeņu krāvumu kapu izplatības tālākos punktus pašreiz iezīmē Blomes Pērjukalns, Palsmanes Vecindes, Smiltenes Lāčakalns, Burtnieku Saulieši, Vitrupes Ivaši. Dienvidaustrumos šie pieminekļi iet līdz Sakstagalam un Makašēniem Rēzeknes tuvumā. Ziemeļkurzemē akmeņu krāvumu kapi 5.–8. gs. aizņem teritoriju uz ziemeļiem no Abavas-Popes līnijas Dundagas, Talsu un Kandavas apkārtnē.

Vidējā dzelzs laikmeta pieminekļu maz ir Kurzemes vidienē uz dienvidiem no Abavas – no Kandavas un Ventpils līdz Vērgalei, Durbei, Ezerei un Kursīšiem. 5.–8. gs. pieminekļu trūkumu Viduskurzemē var izskaidrot ar kuršu tā laika apbedīšanas tradīcijām. 5.–8. gs. pieminekļu izplatība Kurzemē, kuršu apdzīvotajā teritorijā, visbiežāko apdzīvotību rāda tagadējā Liepājas rajonā – starp Vērgali ziemeļos, Rucavu dienvidos un Priekuli rietumos. Par tālāko baltu apdzīvoto vietu ziemeļos agrāk uzskatīja Vārves Strīķus ar tur 19. gadsimtā pētīto kapulaukiņu, kur nelieli izrakumi veikti arī 1932. gadā. Tur atrasta vidējā dzelzs laikmeta loka sakta un dažī citi priekšmeti, taču tie neļauj spriest par apbedīšanas veidu un etnisko piederību.

Salīdzinājumā ar agro dzelzs laikmetu mazāk pieminekļu zināms Augšzemē, tomēr pietiekami, lai varētu redzēt sakarību un kultūras pēctecību. Augšzeme cieši saistīta ar Aiviekstes baseinu – 5.–8. gs. Latvijā vienu no visbiežāk apdzīvotajiem reģioniem. Šī laika pieminekļi ir arī Dienvidrietumvidzemē – Daugavas, Gaujas lejteces un Ogres baseinā.

Latgalē pieminekļu vairākumu veido kapulauki, kur apbedīšana sākas tikai 8. gs., kamēr 5.–7. gs. pieminekļi zināmi nedaudz – galvenokārt Aiviekstei un Daugavai piekļautajā daļā.

Visbiežāk apdzīvotā Latvijas daļa 5.–8. gs. – Zemgale. Austrumkurzemes augstienes nolaidenajā austrumu nogāzē, kur raksturīgas pietiekami auglīgas un tajā pašā laikā vieglas podzola augsnes, bija piemēroti apstākļi agrarai zemkopībai (piemēram, Īles un Naudītes pagastā). Vidējā dzelzs laikmeta pirmā posma (5.–6. gs.) kapulauki zināmi gandrīz vai visos Rietumzemgales pagastos, sākot ar Ezeres

pagastu dienvidrietumos līdz Dobelei ziemeļos un Elejai un Platonei austrumos. Arī arheoloģisko pieminekļu apzināšanā atklāto vidējā dzelzs laikmeta atklātā tipa apmetņu šeit konstatēts vairāk nekā citos Latvijas novados (Dobeles Ošu un Šķērstaiņu apmetnes, Penkules Laģu, Tērvetes Ķūru, Elejas Stundu apmetnes un četras apmetnes Lielplatones pagastā). Tad tiek apgūtas mālainās, auglīgās zemes visā Rietumzemgalē, kuras augsnes zinātnieki dēvē par rendzīnas (velēnu karbonātu) augsnēm un brūnaugsnēm. Zemgales brūnaugsnēs ir Latvijas auglīgākās augsnes, kas sevišķi piemērotas kviešu un miežu audzēšanai.

Vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā tiek pilnīgi lauksaimnieciski apgūta Austrumzemgale, kur iepriekš – agrajā dzelzs laikmetā (1.–4. gs.) uzkalniņkapi reģistrēti mazākā skaitā nekā Rietumzemgalē. 5.–6. gs. dzīvesvietas un kapulauki Austrumzemgalē labāk pazīstami tikai Īslīces, Jaunsvirlaukas un Lielvircavas apkārtnē. 5.–7. gs. zemgaļi turpina dzīvot Dienvidrietumvidzemē. Ievērojamākie viņu atstātie pieminekļi: Katlakalna Pļavniekkalns – kapulauks

Dzīvesvietas

Latvijā 5.–8. gs. dzīvesvietas ir pilskalni, apmetnes pie pilskalniem, nenocietinātās apmetnes un ezerpilis. Pēc iekārtojuma dzīvesvietas dalāmas nocietinātās un nenocietinātās. Nenocietinātās dažkārt dēvē par atklātā tipa apmetnēm. Pilnīgāks ieskaits pašreiz ir par pilskalniem un ezerpilim.

Pilskalni

Darba ražības pieaugums 5.–8. gs., bagātību uzkrāšanās, sabiedrības mantiskā un sociālā noslāņošanās radīja iekšējās cīņas. Turklāt Latvijas iedzīvotāji kaut kādā mērā iesaistījās tautu staigāšanas kustībā, kuras iniciatori bija huņņi un goti. Goti izsita no līdzsvara slāvu un ģemāņu ciltis, kas virzījās uz baltu un somu apdzīvotajām zemēm. Lai izdzīvotu šajās cīņās, baltu un Baltijas somu ciltīm bija militāri jāorganizējas. Nekad ne pirms, ne pēc tam baltu ciltīm piederīgo vīriešu kapos nedod līdzīti daudz ieroču kā 5.–8. gadsimtā.

Daugavas kreisajā krastā iepretim Doles salas lejasgalam, Daugmales pilskalna senākie slāņi un vairākas apmetnes Daugmales pagasta robežās. Nozīmīga vidējā dzelzs laikmeta dzīvesvieta, kas atradās Pārogrē, – Ķentes pilskalns ar apmetni. Šai kultūrai pieder 5.–7. gs. kapulauki Meņģeles, Krapes, Ķeipenes, Nītaures, Vaives, Kārļu, Straupes, Sējas, Murjāņu, Vangažu un Krimuldas pagastā. Starp Latvijā 5.–8. gs. pastāvošiem cilšu grupējumiem parasti bijusi starpjoslā vai dabisks šķērslis. Tāda jau 5.–8. gs., domājams, bijusi starp kuršiem un zemgaļiem. Arī vēlāk, 13. gs., zemes starp Kurzemi un Zemgali bijušas maz apdzīvotas.

5.–8. gs. pieminekļi nav konstatēti starp Rīgas un Katlakalna, Daugmales rajonu un Sīpeles, Džūkstes, Jelgavas, Garozas, Iecavas, Zālītes pagastu purvāju un lauksaimnieciski mazvērtīgu zemju dēļ. Maz pieminekļu ir starp Taurkalni un Valli. Taurkalnes meži nošķīruši zemgaļu un sēļu apdzīvoto teritoriju. Dabiska purvāju josla ir gar latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumu robežu – tiklab šaipus, tā viņpus tagadējai valsts robežai.

Šķiet, ka nekad tik vispārēja – militārās demokrātijas uzplaukuma dēļ – nav bijusi nocietinājumu būve Latvijas teritorijā. Tieši šajā laikā varbūt nocietinātās apmetnes sāktas dēvēt par pilskalniem un pilim. Nocietinājumi, kas celti perioda sākumā, perioda beigās tika pilnveidoti. Bija atšķirības kolektīvu lielumā un to organizētības pakāpē, kas šos darbus veica.

Šimbrīžam ar izrakumiem 5.–8. gs. apdzīvotība pierādīta 30 Latvijas pilskalnus. No 10 reģistrētām ezerpilim divās, kurās izdarīti pētījumi, noskaidrots, ka apdzīvotība sākusies ap 8. un 9. gs. miju.

Piļu celšanai 5.–8. gs. visbiežāk izvēlējās ar divām gravām norobežotas augstienes stūri (Tērvetes un Lokstenes pilskalns), kalnu grēdas (Ķentes pilskalns) vai atsevišķi stāvošus kalnus (Dignāja). Izmantoja arī 1. g. t. pr.Kr. nocietinātās apmetnes vai 1.–4. gs. pilskalnus – slēptuves (Asote).

Tā kā iedzīvotāju pamatnodarbošanās bija zemkopība un lopkopība, pilskalnus izbūvēja lauksaimnieciski

izdevīgās vietās vai to tuvumā. Nocietinājumiem bieži izvēlējās stratēģiski izdevīgas vietas pie upēm, braslu tuvumā. Ne vienmēr iespējams noteikt, vai tā bijusi piemērošanās tirdzniecības ceļiem, jo drošu nocietinājumu vietas pievilka tirgotājus; to izbūve dažkārt mainīja ceļu virzienus. Nocietinājumus prasīja etniskās robežteritorijas.

¹ No 1954. līdz 1958. gadam A. Stubava vadībā Pārogrē pilnīgi izpētīts **Ķentes pilskalns** (tautā saukts par Ķenteskalnu, Ķenča kalnu, Veco Rīgu), atsedzot tur 6880 m² lielu platību. Ķenteskalns pārstāv pilskalnu tipu ar vairākiem vaļņiem un grāvjiem plakuma galos. Ķentes pilskalns un apmetne pie tā pastāvējusi no 5./6. gs. mijas līdz 9. gs. sākumam. Taču jau 1. g.t. pr.Kr. šeit bijusi nocietināta apmetne, mūsu ēras 1.–4. gs. – patvēruma pilskalns, kas piederējis kādai nelielai kopienai.

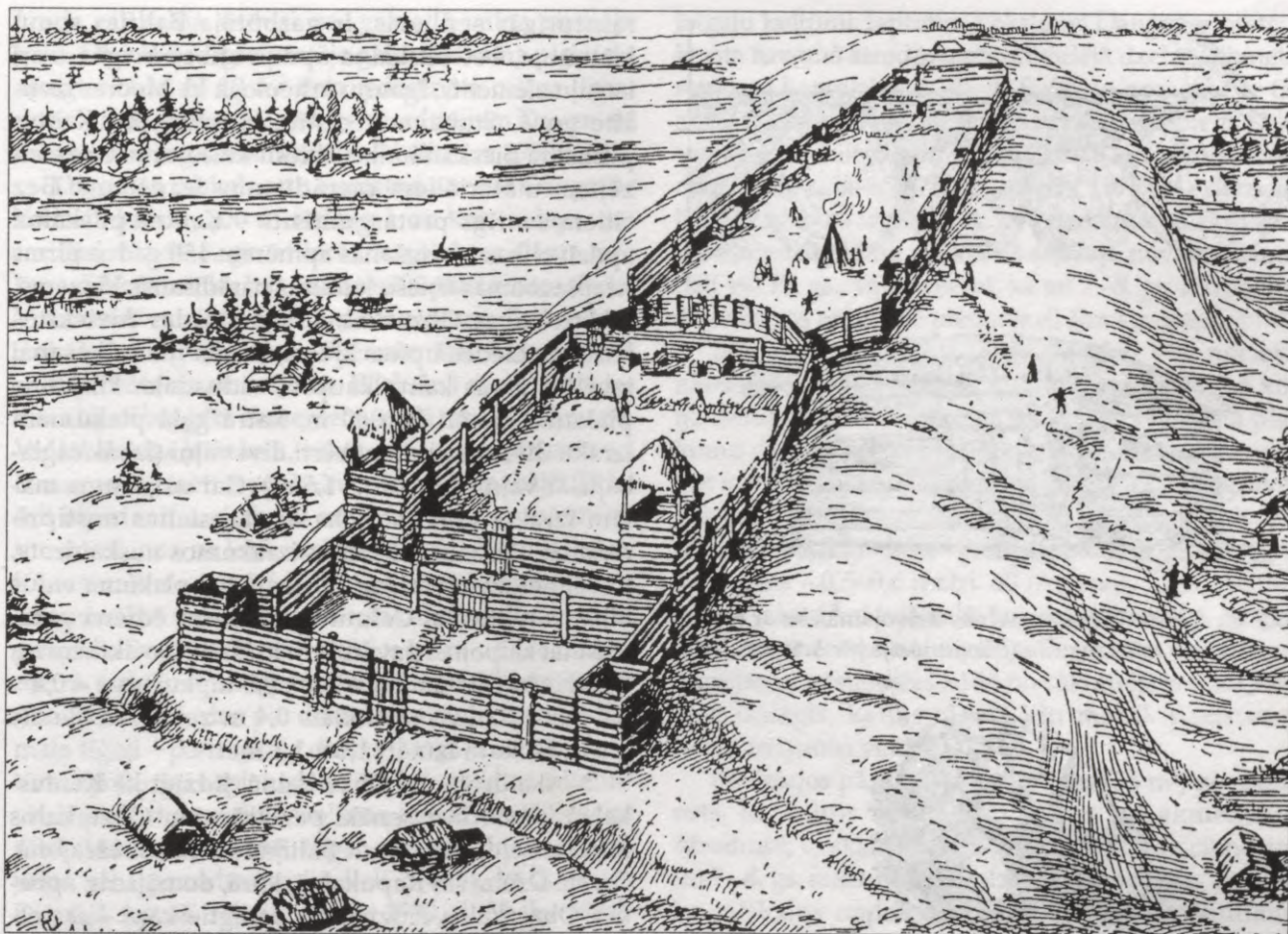
Pils celta, izmantojot 26–28 m augstu morēnu grēdu ar stāvām nogāzēm. Rietumos un austrumos kalnam – purvainas zemienes. Ziemeļos pili sargā divi vaļņi un neliela priekšpils, dienvidos – trīs vaļņi. Vaļņu augstums sasniedz 4,5 metrus. Pilskalna plakums – četrstūrveida, tā platība 1400 kvadrātmetru. Pils nocietinājumu sistēma laika gaitā trīsreiz mainīta. Pirmajā posmā no 5./6. gs. līdz 7. gs. (3. slānis) pili bijuši divi pastāvīgi apdzīvoti plakumi. Spēcīgāk nocietināts mazākais – dienvidu plakums. Mākslīgi uzbūrtu vaļņu šajā laikā pilskalnam nav bijis. Nocietinājumus veido vairākas aizsardzības līnijas ar saistītām aizsargsienām un celtnēm. Dienvidu valnī, domājams, bijušas torņveida izbūves. Pils aizsargbūves darinātas guļbūvē, nostiprinātas ar zemē vertikāli ieraktiem stabiem. Guļbūves nocietinājumus pamatos balstīja akmeņu krāvums. Galvenā ieeja pili bijusi pāri aizsarggrāvjiem, papildu uzeja – no apmetnes austrumu piekājes slīpi pa nogāzi, beidzoties ar vārtiem austrumu sienā.

Pils pastāvēšanas vidējā posmā (2. slānis, kas attiecas uz 7.–8. gs.) aizsargsistēma saglabājas. Stiprāk nocietināts dienvidu plakums. Šeit visos trīs vaļņos izdarīti zemes uzbērums. Dienvidu vaļņa zemes uzbērums, kura augstums 1,7 m, nostiprināts ar režģveida koka klāstiem visā vaļņa garumā un 5–6 m platumā. Līdzīgi vaļņa karkasi pazīstami Polijā (Opolē, Poznaņā) un Lietuvā – Aukštadvares pilskalnā. Ķentes pilskalnā virszemes aizsargceltnes

būvētas kā guļbūves ar ieraktu stabu nostiprinājumu. Plakumā 7.–8. gs. bijušas dzīvojamās ēkas, kuru izmēri svārstās no 4 x 4 līdz 4 x 5 metriem. Tām bijusi akmeņu krāns apkure. Pēdējā Ķentes pilskalna apdzīvotības posmā (1. slānis – 8. gs. un 9. gs. sākums) krasi mainīta pilskalna aizsargsistēma un pils plānojums. Par galveno dzīvesvietu kļuvis pilskalna ziemeļu plakums. Nostiprināta aizsardzības līnija ziemeļu pusē. Ziemeļu galā izveidota neapbūvēta priekšpils ar priekšvalni. Pirmais ziemeļu valnis paaugstināts par 3–3,5 metriem. No ārpuses tagad tas sasniedz 7 m augstuma. Plakums izlīdzināts, nogāzes pastāvinātas. Likvidēta papildu uzeja no austrumu puses un galvenā uzeja izveidota pāri priekšpilij, gar pirmā ziemeļu vaļņa austrumu galu (176. att.).

Ķentes pilskalnā pirmoreiz Latvijā konstatēja vaļņa kodolā iebūvētas divrindu koka kameras, kas kalpojušas par pirmā ziemeļu vaļņa virszemes nocietinājuma pamatu. Kameras datējamas ar 8. gs. vidu un ir agrākais tik pilnīgais nocietinājuma būves paraugs, kas atklāts Latvijā (177. att.). Izrakumos vaļņa kameru pirmveidu, kas pieder 1. g.t. pr. Kr., konstatēja Doles salā – Ķivutkalna nocietinātajā apmetnē. 9./10. gs. nocietinājumu kamerveida izbūves atklātas arī Āraišu ezerpilī, bet vēlākos gadsimtos Tērvetes, Asotes un Oliņkalna vaļņos.

Ķenteskalna apmetne, kas pastāvējusi vienlaicīgi ar pilskalnu, izrakumos atsegta 10 180 m² platībā. Kultūrslāņa biezums – 0,3–0,6 metri. Apmetne atrodas uz dienvidiem no pilskalna vaļņiem. Apmetnē diezgan blīvi sabūvētas dzīvojamās un saimniecības ēkas iezīmē samērā regulāru līniju gar abām plakuma nogāzēm. Senākā periodā pārsvarā bijušas puzzemnīcas tipa un zemē iedziļinātas celtnes, kuru platība 10–16 un 20–28 kvadrātmetri. Apkurinātas šīs celtnes ar pavardiem. Līdzīgas zemē iedziļinātas celtnes Latvijā konstatētas Daugmales apmetnē, Igaunijā – Viru pilskalnā, Baltkrievijā – 6.–7. gs. pieminekļos. Vēlāk nedaudz zemē iedziļinātas celtnes un puzzemnīcas Ķenteskalna apmetnē izzudušas, un 8.–9. gs. izmantotas tikai ar atklātiem pavardiem un akmeņu krāsnīm apkurinātas virszemes guļbaļķu dzīvojamās ēkas, kuru platība 16–24 m² (178., 179. att.). Atsegti arī plānā apaļi vai četrstūra formas slieteņi – namiņi, kas labi pazīstami pēc Latvijas etnogrāfiskajiem materiāliem. Slietenis

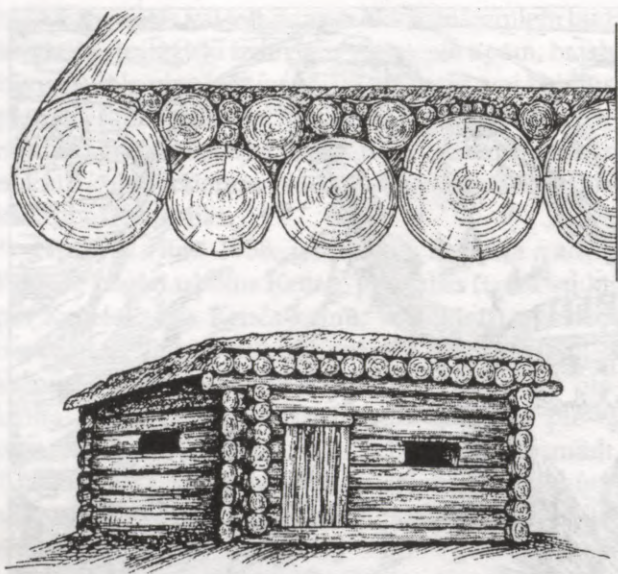
176. att. Ķentes pilskalna (Ķenteskalna) un apmetnes apbūve 7. gs. (A. Stubava rekonstrukcija, V. Jāņkalniņa zīmējums)

konstatēts arī Raunas Tanīskalna senākajos slāņos – to F. Balodis saistīja ar Baltijas somu iedzīvotājiem, kas tur mituši līdz 7. gadsimtam.

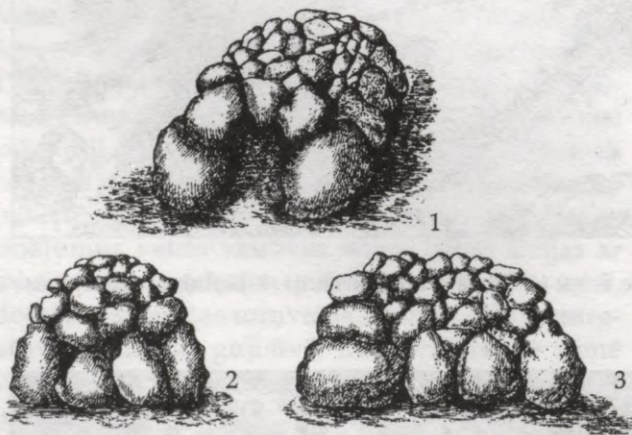
Ķenteskalna dienvidu apmetnē atklātas 76 celtņu vietas, no tām 67 virszemes, vairākums – dzīvojamās ēkas. Par zemkopību un lopkopību liecina sirpji, izkaptis, uznavas un šaurasmens kātcauruma cirvjī, kapļi; par kara apstākļiem – pieši, jātnieka piederumi, dažāda tipa šķēpu gali. Apmetnē atklātas dzelzs ieguves krāsns paliekas. Atrasti sārņi, vile un cirtnis. Zīmīgi, ka Ķenteskalna dienvidu apmetnē iegūtais materiāls divkārt pārsniedz pilskalnā atrasto. Apmetnē pilskalna rietumu pakājē atsegta kalves vieta. Tur atrastas arī kalēja lūkšas. Ir pamats domāt,

177. att. Ķentes pilskalna ziemeļu valnī iebūvētās kameras

178. att. Ķenteskalna apmetnes dzīvojamā ēka ar ieslipu jumtu, kam māla segums (rekonstrukcija pēc A. Stubavs 1958)

179. att. Ķenteskalna apmetnes akmeņu krāsns rekonstrukcija (pēc A. Стыбавс 1959): 1 – skats no priekšas, 2 – skats no aizmugures, 3 – sānskats

ka rotkaļa amats jau atdalījies no kalēja darba un kļuvis par profesionāla rotkaļa pamatnodarbošanos.

Pēc 8. gs. pastāvējušām dzīvojamām ēkām lēšams, ka pilskalnā un apmetnē dzīvojis ap 300 cilvēku. Dzīve pilskalnā izbeigusies 9. gs. sākumā. Ķentes pilskalna etniskā piederība daudz diskutēta. Senākā periodā te dominē zemgajiem un sēļiem

raksturīgās senlietas. Ir varbūtēja Baltijas somu klātbūtne, bet pilskalna apdzīvotības beigās – arī latgaļu elements. Igaunņu arheologa H. Mooras izvirzīto un A. Stubava atbalstīto hipotēzi par Ķentes pilskalna pieskaitāmību lībiešu kultūrai pēc pašreizējiem materiāliem pierādīt nav iespējams. Bez citiem svarīgi pretargumenti – Ķentes pilskalna apdzīvotības izbeigšanās apmēram 150 gadus pirms neapšaubāmas lībiešu kultūras parādīšanās Vidzemē.

Dzelzavas **Obzerkalnā**, kas atrodas Aiviekstes baseinā, Liedes upītes krastā, pilskalna ierīkošanai izvēlēta garas kalna kaupres vidusdaļa. Pilskalna plakuma izmēri 20 x 60 m, katrā galā plakumam izrakti divi grāvji un uzbērti divi vaļņi (labāk saglabājušās vaļņa augstums 1,5 m). Gar uzbēruma malām izrakts grāvītis koka aizsargsienas nostiprināšanai. Pilskalnā izdarītos izrakumos noskaidrots, ka celtnes izvietotas gar šo sienu, bet plakuma vidus bijis neapbūvēts. Celtnu apsildei un ēdiena gatavošanai kalpojuši pavardi un krāsnis. No akmeņiem krautas krāsns izmēri – 1,2 x 0,8 m, kurtuve – 0,4 x 0,7 metri. Līdzās tai atklāts 0,4 m zemē iedziļināts pavards, kura izmēri 1,0 x 1,1 metrs.

Noskaidrots, ka Obzerkalnā, līdzīgi kā Ķenteskalnā, pavardi ir senāki par krāsnīm. Obzerkalns atrodas sēļu, latgaļu un Baltijas somu robežrajonā. Tuvējā Dzelzavas Kapukalnā, kurā, domājams, apbedīti Obzerkalna iedzīvotāji, atsegti kapi – skeletkaps un uguns kaps iegarenā skeletkapa bedrē, tāpat Obzerkalnā atrastie darbarīki, ieroči, rotas un keramika liecina par radniecīgo sēļu un latgaļu kultūru (A. Vasks 1975). Atsevišķi uguns kapi sastopami gan šī laika sēļu (Ābeļu Boķi), gan latgaļu kapulaukos (Zvirgzdenes Kivti), apliecinot kontaktus ar Baltijas somiem vai Austrumlietuvu. Visticamāk, ka Obzerkalnā dzīvojuši sēļi, bet šo pilskalnu nopostījuši latgaļi, 8.–9. gs. paplašinot savas teritorijas ziemeļu un rietumu virzienā.

Daugmales pilskalnā nocietinātā apmetne pastāvējusi jau 1. g.t. pr. Kr. 25 m augtajā trīsstūrveida augstienē, kas atrodas starp Daugavas krauju un tajā ietekošās Varžupītes gravu, agrā dzelzs laikmeta otrajā pusē un vidējā dzelzs laikmeta sākumā divos paņēmienos uzbērts 2–2,5 m augsts valnis, kura ārējā nogāze nostiprināta ar akmeņiem (G. Zemītis 1996). Valnī uzceltas guļkoku sienas uz akmeņu pamatiem.

Uzeja pilskalnā vedusi gar galvenā vaļņa ziemeļu galu. Otra ieeja – gar pretējo galu. Pilskalna plakumā atsegta kāda ap 10 m² liela iedzilnāta celtnē, kuru datē ar 5./6. gs. miju. 2.–10. gs. atradumiem Daugmalē ir izteikti zemgalisks raksturs (V. Ģinters 1950, 1951).

Dignājas pilskalns un apmetne atrodas Daugavas kreisajā krastā, 300 m attālumā no krasta, iepretim Jersikai. Uz 5.–8. gs. attiecas 3. apbūves slānis, pēc kura spriežams, ka šajā laikā veikti plaši zemes darbi. Virszemes nocietinājums sastāvējis no 2 m platas dubultsienu guļbūves ar šķērssienu. Aizsargsiena nostiprināta ar akmeņiem. Pilskalnā atsegta uzejas vieta bijusi bruģēta akmeņiem (mālā iespiesti akmeņi). Vidējā dzelzs laikmetā, sākot ar 6. gs., apdzīvota arī terase un apmetne pilskalna dienvidu pakājē. Tā kā šeit bijusi mitra vieta, lai novērstu vai mazinātu celtnu nosēšanos, uz kūdras slāņa likts apaļkoku klājums. Kādas celtnes izmēri – 3,5 x 4 metri. Apkurei un saimniecības vajadzībām lietotas akmeņu krāsnis un pavardi. Pavardu izmēri – 1,9 x 1,5 m un 0,8 m diametrā. Iedzilnājums pamatzemē – 10–15 centimetri. Atrastie sārņi liecina par dzelzs ieguvu no purva rūdas, māla tīģeļi – par rotkaļa darbu. Latgaļu un sēļu kultūrai raksturīgās spieķadatas un krustadatas, trīsstūrveida piekariņi un citas senlietas, kas atrastas Dignājas pilskalnā un apkārtnē, tāpat arī pilskalna novietojums sēļu pamatteritorijā liek domāt, ka 5.–8. gs. Dignājā mituši sēļi (E. Snore 1939, A. Vasks 1990).

5.–9. gs. apdzīvotība konstatēta arī **Kokneses** pilskalna apakšējās slāņos. Pilskalna plakumā aizsargvalnī bijusi ierīkota 5 m gara, abpusēji nocietināta vārtu eja. Tās platums 1,3–1,4 metri. Ieejas un vārtu izmēri piemēroti iebraukšanai ar ratiem. Pilskalna plakumā atklāta ar 5.–6. gs. datējama šahtas tipa dzelzs ieguves krāsns (A. Stubavs 1974).

Lokstenes pilskalnā, kas atrodas pie Pļaviņām – starp Lokstenes upītes ieteku un Daugavas klinšaino krastu trīsstūrveida plakumā (vēlākās – 14.–15. gs. pils vietā), 1962.–1965. gadā, izdarot izrakumus, konstatēja, ka apakšējais horizonts pilskalnā pieder galvenokārt 1. g.t. otrajai pusei. Pilskalns bijis nocietināts ar 5 m platu akmeņu valni, kuru nožogojušas koka sienas. Vaļņa sākotnējais augstums vairs nav nosakāms, tas varētu būt vairākus metrus augsts. Lokstenes pilskalnā atrastās 5.–8. gs. senlietas – aproces, rotadatas, saktas, cirvji un citi darbarīki – apliecina iedzīvotāju piederību sēļu un

latgaļu kultūrai. Iepretim Lokstenei Daugavas pretējā krasta tuvumā atrodas agrā un vidējā dzelzs laikmeta senvietu komplekss – Sēlpils Spietiņu apmetne ar tai atbilstošiem Spietiņu un Plāteru uzkalniņkapiem. Lokstenes senākie iedzīvotāji apbedīti 0,5 km attāļajā Priedaines kapulaukā (Ē. Mugurēvičs 1977). Ar diezgan lielu ticamību var pieņemt, ka Priedaines kolektīvajos uzkalniņos apbedīti sēļi. Tā kā sēļi šajā novadā pieminēti vēl 13. gs., var pieņemt, ka arī 7.–8. gs. līdzējais skeletkapos apbedītie piederējuši šim etnosam.

Neparasts ir plašais (5000 m²), bet vāji nocietinātais **Mežmaļu** pilskalns Klintaines pagastā, 1,5 km uz rietumiem no Oliņkalna pilskalna. Pilskalna plakumu dienvidu pusē norobežo 15 m augsta Daugavas krauja, austrumu pusē tajā iegrauzusies grava, bet ziemeļrietumos to lokveidā apņem valnis un grāvis. Vaļņa garums – 105 m, platums – 1,5–2 m, augstums – 0,5–0,6 metri. 40 m garais, 1,5 m platais grāvis rakts tikai tajā daļā, kur valnis zemāks. Nocietinājums nerada nobeigtības iespaidu, tā izbūve, iespējams, apstājusies kādā no sākotnējām stadijām. Nav izslēgts, ka tas rāda kādu mazāk pazīstamu nocietinājumu veidu.

Nelielajos pārbaudes izrakumos (35 m²) noskaidrots, ka valnis veidots no zemes un akmeņiem. Atradumi, to skaitā rievotie bronzas skārda cilindriņi un 7.–8. gs. raksturīgās dzelzs jostas sprādzes, liecina, ka pilskalns apdzīvots no 7. līdz 10. gadsimtam. Līdzās pilskalam bijis kapulauks, kurā iegūts 7.–8. gs. raksturīgs šaursmens cirvis. Atrastie tīģeļi liecina, ka Mežmaļu pilskalnā strādājis amatnieks – rotkalis. Izrakumu vadītājs Ē. Mugurēvičs uzskata, ka pilskalnā dzīvojusi kāda latgaļu kopiena. 10. gs., izvīroties Oliņkalnam kā novada centram, Mežmaļu pilskalnā dzīve pārtrūkusi.

Vājākas 5.–8. gs. apdzīvotības pēdas atklātas vēl Lielvārdes Dievukalnā, Kokneses Mūkukalnā, Altenē, Aizkraukles Lejasziedos, Sēlpilī, Asotē, Raunas Tanīskalnā, Cēsainē, Naujenē, Madalānu pilskalnā, Gutīņos, Kausa pilskalnā.

Pavisam maz zināmi ir 5.–8. gs. slāņi Kurzemes pilskalnos. Tādi konstatēti Talsos, Grobiņā, Vārtajā.

No Zemgales pilskalniem vidējā dzelzs laikmeta slāņi konstatēti Kamārdē, Mežotnē, Tērvetē un Dobelē. Kopsakars ar aplūkojamā perioda beigu apbūvi vislabāk saskatāms Mežotnē.

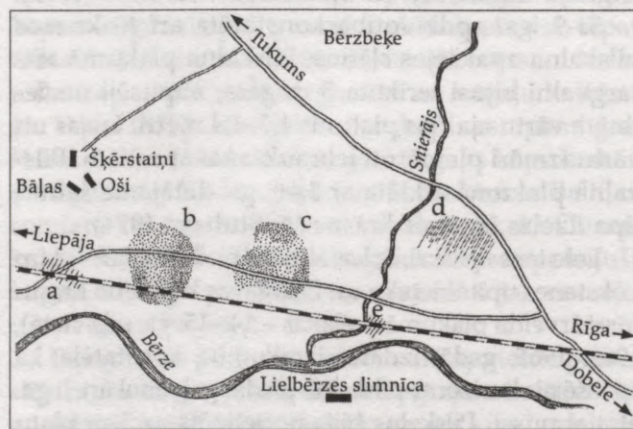
Mežotnes pilskalns izveidots Lielupes kreisā krasta 16 m augstajā zemes stūrī, kuru ziemeļu pusē aizsargā tikpat dziļa strauta grava. Rietumu un dienvidu pusē nocietināta ar lielu puslokveida valni, to pieslēdzot Lielupes krastam, bet vaļņa rietumu un dienvidu pakāji norobežojot ar otru valni un diviem grāvjiem. Pilskalna nocietināšana sākusies ap 800. gadu. Abos Mežotnes kapulaukos izdarītie izrakumi liecina, ka sevišķi iedzīvotāju skaits Mežotnē pieaudzis, sākot ar 8. gadsimtu. Šajā laikā plakuma rietumu malā uzbērts 18 m plats un 3–3,5 m augsts valnis (13. gs. šī vaļņa augstums sasniedz 8 m). Valnis sastāv no sešām zemes kārtām un pieciem koku klāstiem starp tām. Šis uzbērums rietumu nogāzē izveidojis lēzenu terasi. Nodegušās aizsargceltnes drupās pie nogāzes atrasti divu kritušu zemgaļu karavīru ģindeņi. Viena indivīda galvaskausa tuvumā bija šķēpa gals, netālu – bultas. Pilskalna vaļņa pakājē zem deguma kārtas atrasts divasmeņu zobens; iespējams, ka to pametis kāds no uzbrucējiem (V. Ģinters 1939^b). Drošu pierādījumu, ka 8./9. gs. mijā jau būtu pastāvējis priekšvalnis, trūkst. Vārtu vieta atradusies lielā vaļņa ziemeļu galā, turpat, kur turpmākos gadsimtos līdz 12.–13. gadsimtam.

Nenocietinātās atklāta tipa apmetnes

5.–8. gs. nenocietinātās atklāta tipa apmetnes bijušas izplatītas visā Latvijas teritorijā. Šo apmetņu platība dažāda – sākot ar 500 m² 5.–6. gs. apmetnē Daugavas **Vedmeros** (kuru varētu dēvēt par viensētu) līdz 2 ha Sēlpils Spietiņos. Šajā apmetnē dzīve sākusies 2. gs. un intensīva bijusi līdz 5. gadsimtam. Tā turpinājusies arī 6. un 7. gadsimtā. **Spietiņu** apmetne atrodas 430 m attālumā no Daugavas kreisā krasta, Daugavas senlejas ieplakā, pie avota Plāteru pakalna nogāzē, no kura iztek sīka upīte, kas ietek Daugavā. Spietiņu apmetne situēta starp diviem agrā un vidējā dzelzs laikmeta kapulaukiem – Plāteru kapu uzkalniņu, kas situēts 100 m uz dienvidiem no Spietiņu apmetnes, un 100 m uz ziemeļiem no apmetnes esošo Spietiņu uzkalniņkapu grupu (no kuras saglabājušies divi uzkalniņi) un tai pieslēdzošos līdzēno kapulauku, kurā ir arī senlietas no 8. gs. kapu inventāriem. Spietiņu apmetnē celtņu vietas iezīmē pavardi ar uguni apdegušiem akme-

ņiem. Izveidojušies plašāki degušu akmeņu klāsti apstiprina, ka dzīvojamās ēkas, kas celtas no balķiem guļbūvē, ilgāku laiku atradušās aptuveni vienā un tajā pašā vietā. Iedzīvotāju pamatnodarbošanās Spietiņos bijusi zemkopība un lopkopība. Atradumi liecina, ka vismaz 5. gs. svarīga nozīme bijusi dzelzs ieguvei un dzelzs apstrādei (J. Daiga 1964). Šķiet, ka 8. gs. daļa iedzīvotāju pārcēlusies uz jaunām dzīvesvietām, to skaitā uz apmetni, kas konstatēta Plāteru–Spietiņu mežā, pie pieminētās upītes ietekas Daugavā, ap 0,5 km uz dienvidrietumiem. Tur pārbaudes izrakumos konstatēta arī vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā un vēlā dzelzs laikmeta sākumā iecienītā apmetnā keramika.

Hronoloģiski ar Spietiņu apmetni saistīta **Jaunlīves** apmetne, ietverot dzelzs laikmeta pirmo posmu (5.–6. gs.). Apmetne atradās Daugavas kreisajā krastā un aizņēma ap hektāru lielu platību. Atšķirībā no Spietiņu apmetnes, kur zem plānās augsnes virskārtas sākas dolomīts, Jaunlīves apmetnē pamatā smiltis. Tajā atklāti gan pamatzemē iedzilnāti, gan virszemes pavardi. Koka ēkas celtas guļbūvē. To apstiprina arī māla apmetumi. Apmetnē konstatēti ar zemkopību, lopkopību un zveju saistīti atradumi. Ievēribu pelna Jaunlīves dzelzs ieguves krāsns (188. att.) un Daugavas nogāzes pakājē atsegtā bedre ogļu dedzināšanai (M. Atgāzis 1994^a).

180. att. Dobeles Bāļu-Šķērstaiņu un Ošu kapulauku un tiem atbilstošo apmetņu shematiskais situācijas plāns: a – Bāļu-Šķērstaiņu kapulauks, b – Bāļu-Šķērstaiņu apmetne, c – Ošu apmetne, d – Dobeles Zilā kalna kapulauks, e – Ošu kapulauks

Vidējā dzelzs laikmetā agrāk neapdzīvotā vietā iekārtota Jersikas **Ružu** apmetne un apmetnes Seces pagasta **Kukuros** un **Upjānos**.

Zemgales teritorijā konstatētās vidējā dzelzs laikmeta apmetnes liecina par šīs Latvijas daļas biežāku apdzīvotību. Divas apmetnes atklātas Bērzes upes senlejas kreisā krasta nogāzes lejasdaļā starp vidējā un vēlā dzelzs laikmeta kapulaukiem Dobeles **Ošos** un **Bālās-Šķerstainos**. Attālums starp šiem kapu-

laukiem 1,1 kilometrs (180. att.). Kultūrslānis apartajā laukā nebija saskatāms, bet atsedzās, meliorācijas grāvjus rokot. Izrakumos noskaidrojās, ka apmetnes apdzīvotas vidējā dzelzs laikmetā. Attālums no Bāļu-Šķerstainu apmetnes līdz kapulaukam nepārsniedz 200 metru; apmēram tāds pats attālums ir no Ošu apmetnes līdz kapulaukam. Mazais attālums starp divām apmetnēm un to novietojums līdzās liecina par tuvās attiecībās esošām, radniecīgām kopienām.

Saimniecība

Zemkopība

5.–8. gs. Latvijā zemkopība un lopkopība pēc to lomas iedzīvotāju pārtikas krājumu sagādē bija galvenās saimniecības nozares. Par zemkopību liecības dod izrakumos atrastās un paleobotāniķu analizētās kultūraugu sēklas (A. Rasiņš, M. Tauriņa 1983), darbarīki un to atstātās pēdas, bet zemkopības paņēmienus un sistēmu izprast palīdz etnogrāfiskie materiāli un mūsu rīcībā esošo datu salīdzinājums ar kaimiņzemēs un citur Ziemeļeiropā konstatētajiem.

5.–8. gs. kultūraugu sēklas un nezāles konstatētas septiņos pilskalnos un divās apmetnēs. Graudi saglabājušies pārņēlotā veidā. Pilskalnos parasti tie palikuši zemes slāņos pēc ugunsgrēkiem, kad gāja bojā lielāks graudu daudzums.

Latvijas teritorijā nozīmīgākās graudaugu kultūras bija mieži un kvieši. Parastie mieži (*Hordeum vulgare*) ir viena no senākajām lauka kultūrām Latvijā un konstatēti jau iepriekšējā periodā. Ogres Ķenteskalnā 5.–9. gs. slāņos parastie mieži atrasti 110 paraugos, Daugmalē – četros, Tērvetes pilskalnā – vienā, Lokstenē – četros, Sārunkalnā – divos, Āraišu ezerpilī – septiņos, Asotes pilskalnā – vienā paraugā. Valodniecības dati apliecina, ka mieži un maize ir vienas cilmes vārdi. Miežu pieaugušais īpatsvars kopš mūsu ēras sākuma saistīts ar maizes cepšanas ieviešanos. Tā stājās pirms tam ēdienā dominējošo putru vietā.

Līdz 10. gs. mieži bijuši dominējošā labība mūsu zemes pārtikas resursos. Miežu plāceņu cepšanas tradīcija Latvijā saglabājusies arī mūsdienās.

Latvijas arheoloģiskajā materiālā dominē divkanšu mieži, bet starp sēklām ir arī asimetriskas formas graudi, kas varētu piederēt daudzkanšu miežiem. Ķenteskalnā mieži veido 69% no atrastā sēklu materiāla. Šeit iegūtie graudi pieder galvenokārt kailgraudainām formām (*Hordeum sativum*), jo tie ir bez plēksnēm. Šādi mieži konstatēti Daugavas baseina augštecē pie Daugavas labā krasta pietekas Toropas – Podgajas pilskalnā, kur dominē parastie mieži, bet kailgraudainie atrasti nelielā skaitā. Podgajā pārsvarā iegūti 1.–4. gs. piederīgi atradumi.

Vējauzas (*Avena fatua*) ir pirmā auzu suga, kas Latvijas teritorijā parādās jau senākajā dzelzs laikmetā un ir raksturīga divgraudu kviešu pavadone. Vidējā dzelzs laikmetā auzas nav bijušas patstāvīga kultūra. Vējauzas ir dominējošās miežu piemaisījumos. Tām iedzīvotāju lietotās labības kultūrās bijusi tikai blakusnozīme.

Kvieši izrakumos iegūtos paraugos ne vienmēr tik labi saglabājušies, lai tos varētu pieskaitīt kādai noteiktai sugai. Drošāk nosakāmie graudi pieder parastajiem jeb mīkstajiem kviešiem (*Triticum aestivum*) – grupai, kura ietver arī pundurkviešus (*Triticum compactum*). Pundurkviešu graudi stipri variē: tie ir gan ieapaļi, gan iegareni. Kvieši labi pārstāvēti Ķenteskalnā – sēklu paraugos tie ir otrajā vietā pēc miežiem un veido 14,7 procentus. To vairākums pieskaitāms mīkstajiem kviešiem – primitīvām pundurkviešu formām. Vissenākā kviešu suga Baltijā ir divgraudu kvieši (*Triticum dicoccon*), kuri pazīstami jau 1. g.t. pr. Kr. Divgraudu kvieši 5.–8. gs. slāņos

atrasti Ķenteskalnā, Daugmalē, Āraišu ezerpilī, Lokstenē, Asotē. Tērvetē 5.–6. gs. slānī iegūtie kvieši, tāpat kā Tērvetes pilskalna vēlākos slāņos konstatētie, pieder līdz šim droši nenoteiktai kviešu sugai, savukārt 5.–9. gs. atradumos Kokneses pilskalnā lielā skaitā konstatēti divgraudu kvieši. Šie kvieši bijuši ar lūstošu vārpa asi, tādēļ nedrīkstēja nokavēt to novākšanu. To graudi cieši ieslēgti vārpa plēksnēs un grūti izkujami. Šajā sakarā nozīmīga ir Āraišu ezerpilī atklātā 37. ēka, kurā, pēc izrakumu autora domām, atradusies neliela labības kalte, kas varētu būt izmantota divgraudu kviešu (pūru) kulšanai piestā, iepriekš vārpa viegli apdedzinot. Divgraudu kvieši kā putraimu kultūra nelielos lauciņos Latvijā kultivēta vēl ap 1935. gadu. No mūsu ēras sākuma līdz 5. gs. parastie mīkstie kvieši sāk nomainīt primitīvākās kviešu formas. 5.–9. gs. Daugmalē, Ķenteskalnā un Lokstenē mīkstie kvieši un divgraudu kvieši sastopami vienlaicīgi. Otro latvisko kviešu atzīmējumu "pūri" lietuviešu valodnieks A. Sabaļausks etnoloģiski saista ar somu *puuro* – putra, putraimi. Pēc A. Rasiņa domām, tādā gadījumā "pūri" sākotnēji varēja apzīmēt divgraudu kviešus, bet, šai kultūrai izzūdēt, tā Kurzemē sāka dēvēt parastos ziemas kviešus. Latvieši un lietuvieši kviešu tagadējo nosaukumu, pēc J. Endzelīna pētījumiem, patapinājuši no ziemeļģermāņiem – gotiem vai skandināviem.

Droša ir Ķenteskalnā un Kokneses pilskalnā iegūto rudzu (*Secale cereale*) atbilstība 5.–9. gadsimtam. Kā masveida kultūra rudzi sāk ieviesties Latvijā tikai 8.–9. gs., Ķenteskalna atradumos parastie rudzi 5.–9. gs. veido tikai 1,3% no kopējā graudu daudzuma. Vidējā dzelzs laikmeta beigās un vēlajā dzelzs laikmetā rudzi un mieži kļūst par valdošām labības kultūrām. Ar rudzu ieviešanos 9.–10. gs. Latvijā maize kļūst par daudz svarīgāku uzturlīdzekli nekā agrāk. Galvenā nozīme bija rudziem kā ziemāju kultūrai. Uzskata, ka rudzu un kviešu sējumi stabilizējuši pārtikas rezerves tādā mērā, ka iedzīvotājiem, sevišķi pavasara pusē, vairs nebija jācieš bads. Tas savukārt veicināja strauju iedzīvotāju pieaugumu, lauksaimnieciski izdevīgo zemju apguvi, bagātību uzkrāšanos, nesaskaņas gan starp saimēm, gan ciltīm.

Lauka rāceņi (*Brassica campestris*) Latvijā parādās vidējā dzelzs laikmetā. Tā 5.–8./9. gs. slāņos rāceņu

sēklas atrastas Lokstenē, Kokneses pilskalnā un Āraišu ezerpilī. Tautasdziesmās un etnogrāfiskos materiālos rāceņu sēšana tiek minēta kā pirmā kultūra līdumā iekārtotā laukā. Hipotēze, ka rāceņi Baltijā nonākuši no Skandināvijas, nav pierādīta.

Lauka pupa (*Faba bona*) konstatēta visu dzelzs laikmeta posmu slāņos. Pēc formas lauka pupas ir ieapaļas, sīksēklainas, tāpēc bieži kļūdaini tiek apzīmētas par zirņu sēklām. 5.–9. gs. slāņos pupas atrastas Ķenteskalnā, Āraišu ezerpilī un Koknesē. Tā kā rietumslāviem pupas pazīstamas vismaz jau 6.–5. gs. pr. Kr., pieļaujams, ka mūsu reģionā tās nokļuvas no rietumiem.

Sējas zirņi (*Pisum sativum*) Latvijā konstatēti kopš senākā dzelzs laikmeta. Dzelzs laikmetā to nozīme pieaug. 5.–8./9. gs. slāņos zirņi atrasti Lokstenē, Āraišu ezerpilī un Ķentes pilskalnā, kur tie datējami ar 7.–8. gs. un veido 11,6% no visām kultūraugu sēklām. Senprūšu zirņu nosaukuma *syrne* līdzība ar latviešu un lietuviešu valodā lietoto liecina par to senumu.

Sējas linu (*Linum usitatissimum*) sēklas izrakumos atrastas reti. Linu audzēšanu apliecina arheoloģiskos izrakumos atrastie linu audumi. Kā liecina pētījumi, sevišķi labi linu audumu paliekas ir saglabājušās latgaļu 7.–9. gs. apbedījumos, kur tos iekonservējušas bronzas rotaslietas. Linu audumi kapos saglabājas vājāk, jo ar bronzu galvenokārt rotāja no vilnas darinātos audumus.

Paleobotāniķi, arheologi un vēsturnieki atzīst, ka 5.–8./9. gs. zemkopībā paralēli pastāvējusi līdumu un atmatu sistēma. Atturīgāki savos spriedumos par zemkopības sistēmu ir eksakto zinātņu pārstāvji. Piemēram, par Ķenteskalna zemkopības sistēmu 5.–9. gs. A. Rasiņš spriež: "Ilggadīgu atsevišķu tīrumu pastāvēšana Ķentes pilskalna apkaimē nav ne pierādāma, ne noliedzama." Iegūtie dati pagaidām nevar apstiprināt, ka līdz 13. gs. būtu pastāvējusi regulāra tīrumu sistēma, tie tikai liecina par arkla zemkopības eksistenci.

Dati par nezāļu sastopamību kultūraugu sējumos periodā pēc 5. gs. ļauj secināt, ka salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu pieaugusi zemes atkārtotas lietošanas intensitāte. Kapulauku izvietojuma biežums zemkopībai noderīgajos Baltijas centrālās augstienes rajonos 5.–8. gs. liecina, ka ievērojami

audzis iedzīvotāju skaits. Tas liek domāt, ka atmatu sistēma guvusi lielāku īpatsvaru.

Vidējā dzelzs laikmeta pirmajā posmā darbarīku dažādība rāda atšķirības starp Dienvidkurzemi, Zemgali un Dienvidrietumvidzemi (kuršiem un zemgaļiem), no vienas puses, un Augšzemi un Aiviekstes baseinu Vidzemē (sēļiem), no otras. Kurši un zemgaļi kapā vīriešiem liek uznavas cirvi, izkapti un reizumis uznavas kaltu, sievietēm – horizontāla kātcauruma kapli (retāk uznavas kapli), īlenu un dažreiz sirpjveida nazi. Šāds inventārs ir arī zemgaļu kapulaukos Dienvidrietumvidzemē (Pļavniekkalns, Simtēni). Kuršiem bieži kapā vēl līdzdod māla trauciņu. Sirpji kuršu kapos nav raksturīgi. Aiviekstes baseinā 5.–6. gs. vīriešiem kapā liek šaurasmens cirvi ar horizontālu kātcaurumu, bet sievietēm – īlenu un sirpjveida nazi.

Vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā kurši un zemgaļi sākumā turpina izkaptis līdzdošanas tradīciju vīrieša kapā, kamēr 8. gs. zemgaļiem tas jau kļūst retums (Bāļas–Šķerstaini). Uznavas cirvjus nomaina ļoti masīvi kātcauruma cirvi, retumis līdzdod uznavas kaltu. Diezgan bieži kapā līdzdod ieročus, bet cirvis nav obligāta piedeva. Sieviete kapā likts sirpjveida nazis, īlens un horizontāla kātcauruma kaplis.

7.–8. gs. līdzās sēļiem Vidzemē izplatās latgaļu kultūra. Vīriešiem obligāta kapa piedeva – nelieli kātcauruma cirvi, kurus var izmantot arī karā, sievietēm – sirpjveida nazis (vai rauknis) un īlens. Baltijas somi kapā darbarīkus liek reti. Baltijas somiem līdzīgi uznavas cirvi kā zemgaļiem un kuršiem.

Tādējādi izteiktāka cirvju līdzdošanas tradīcijas saglabāšanās vīriešiem noteikti norāda uz lūduma zemkopības lielāku īpatsvaru sēļu un latgaļu zemēs. Izkaptis Rietumlatvijā un Viduslatvijā liecina par attīstītāku zemkopību un lopkopību kuršu un zemgaļu novados. Lielākais laukopības apjoms, kā šķiet, Zemgalē liek vairāk iesaistīt abu dzimumu pārstāvjus. Mālainas zemes irdināšanā un lūduma plēšanā sievietes izmanto kapļus. Zemgalē sieviete it kā nelieto cirvi, bet latgaļu zemēs ir izņēmumi. Ar sirpjveida nazi labības pļaujā un raukni lūdumā rīkojās gan Zemgalē, gan Sēlijā un Latgalē – galvenokārt tikai sievietes.

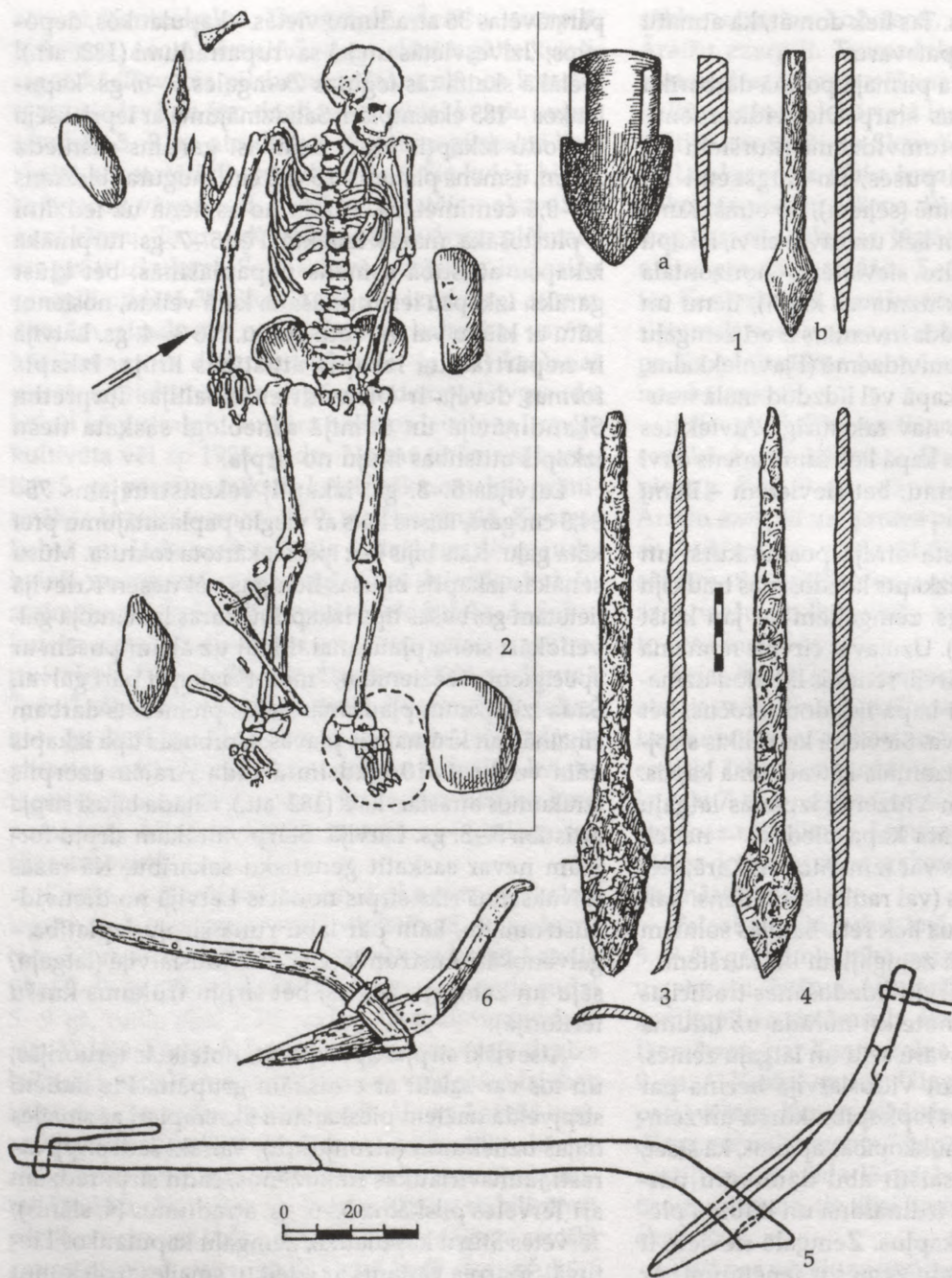
Izkaptis, kas 3.–4. gs. parādās Dienvidrietumlatvijā, 5.–9. gs. gūst plašāku pielietojumu. Izkaptis

pārstāvētas 36 atradumu vietās – kapulaukos, depozītos, dzīvesvietās un kā savrupatradumi (183. att.). Lielākā skaitā tās iegūtas Zemgales 5.–6. gs. kapulaukos – 185 eksemplāri. Salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu izkaptis kļūst lielākas: garums sasniedz 35 cm, asmens platums 3,5–5,5 cm, muguras biežums 0,4–0,6 centimetrus. Pāreja no asmeņa uz iedzītni ir plūstošāka, mazāk izliekta. Pēc 5.–7. gs. turpmākā izkapšu attīstībā asmens nepaplašinās, bet kļūst garāks. Izkapšu iestiprināšana kā tā veikta, nosienot kātu ar klūgu vai darvotu auklu. No 3.–4. gs. Latvijā ir nepārtraukta izkaptis attīstības līnija. Izkaptis formas devēja ir Dienvidrietumbaltija. Turpretim Skandināvijā un Somijā arheologi saskata tiešu izkaptis attīstības līniju no sirpja.

Latvijas 5.–8. gs. izkaptij rekonstruējams 75–84,3 cm garš, taisns kāts ar vieglu paplašinājumu pret kāta galu. Kāts bijis bez īpaši iekārtota roktura. Mūsu senākās izkaptis bijušas līdzīgas vēl nesen Krievijā lietotām gorbušas tipa izkaptīm, kuras izmantoja galvenokārt siena pļaušanai. Pļauj uz abām pusēm ar spēcīgiem atvēzieniem, "metot" izkapti pāri galvai. Šāda izkaptis un pļaušanas veids piemērots darbam ciņainās un krūmainās pļavās. Gorbušas tipa izkaptis kāta veidu 9.–10. gadsimtā rāda Āraišu ezerpils izrakumos atrastais kāts (182. att.). Citāda bijusi sirpja attīstība 5.–8. gs. Latvijā. Starp vairākām sirpju formām nevar saskatīt ģenētisku sakarību. Kā ražas novākšanas rīks sirpis nonācis Latvijā no dienvidaustrumiem, kam par labu runā sirpju izplatība – galvenokārt Austrumlatvijā un Viduslatvijā (latgaļu, sēļu un zemgaļu zemēs, bet sirpju trūkums kuršu teritorijā).

Atsevišķi sirpju tipi izplatīti noteiktās teritorijās, un tos var saistīt ar etniskām grupām. Pie tādiem sirpjveida nažiem pieskaitāmi eksemplāri ar smailes daļas uzliekumu (atrotījumu). Vairāki šādi sirpji atrasti Jaunsvirlaukas Kakužēnos, šādu sirpi redzam arī Tērvetes pilskalna 5.–6. gs. atradumos (4. slānis), Tērvetes Stūru kapulaukā, zemgaļu kapulaukos Lietuvā. Šī sirpja variants ar izteiktu smailes uzliekumu visbiežāk atrasts zemgaļu apdzīvotajā teritorijā.

Sirpis kā pļaujama rīks un rauknis kā rīks sīko krūmu izgriešanai izvēlēta lauka vietā ne vienmēr ir droši funkcionāli nošķirami. Tādēļ literatūrā bieži lieto vispārīgu apzīmējumu – sirpjveida nazis. Par

181. att. 5.–6. gs. arkla dzelzs lemeša atradums Vērgales Ošenieku kapulaukā (4), kas pārstāv vienu no diviem dzelzs laikmetā izplatītiem (1a un 1b) lemešu veidiem (1b). Līdzīgs lemesis līdzdots apbedījumā Šveicarijas kapulaukā Polijā (2, 3). Lemesis pieder saliktajam arklam ar lokveida dīseli. Arkla veidu rāda romiešu miniatūrarkls, kas atrasts Mozēlē (6) un glabājas Ķelnes muzejā Vācijā. Dostrupas purvā Dānijā atrastam arklam (5) šķēpveida lemesis gatavots no izturīga koka

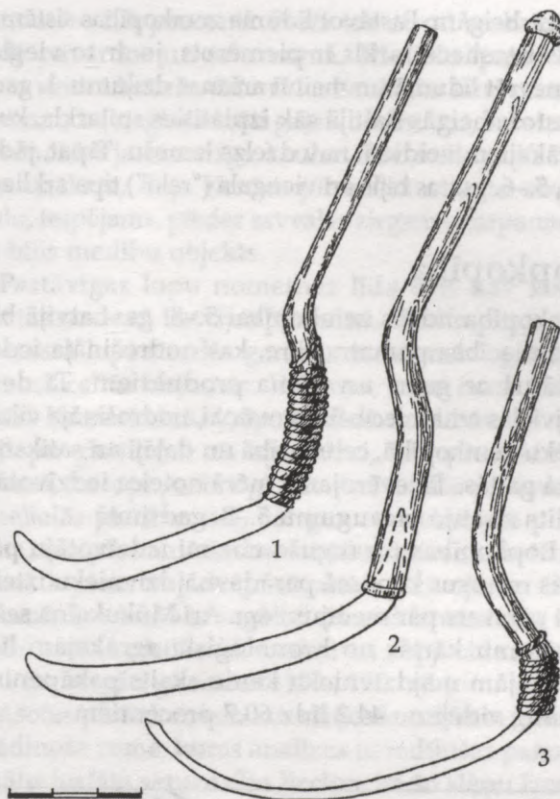
neapšaubāmiem raukņiem jāatzīst masīvie rīki, kādi atrasti Mūkukalna virsējos slāņos un Ķenteskalnā.

2.–4. gs. biežāk bija apdzīvota Rietumzemgale, kur sastop vieglākas, smilšainas augsnes, bet 5.–8. gs. zemgaļi apguva arī smagākās, mālainās zemes. Tādēļ Zemgalē 5.–8. gs., līdz pat 13. gs. saglabājās kapļa kā darbarīka nozīme ne tikai lidumā, bet arī jau iekoptā laukā un dārzā.

5.–6. gs. tiek uzlabots arklis. Tas tiek apgādāts ar masīvu, 34 cm garu, pastrupu, iedzītņa šķēpa galu atgādinošu dzelzs lemesi, kuru literatūrā dēvē par šķēpveida, lāpstveida vai airveida lemesi. Tāds lemessis atrasts Kokmuižas I depozītā un Vērgales Ošeniekos 9. kapā (181. att.). Vērgales Ošenieku kapulauka lemessis ir 34 cm garš, ar 4,6 cm platu lapu, masīvu iedzītni.

Līdzīgu lemesi jau agrāk (2.–3. gs.) pazina Austrumprūsijā. Tāds atrasts Mazuru novada austrumu daļā, Šveicarijas kapulaukā pie Suvalkiem, vēsturisku domātajā jātvingu teritorijā. Pēc M. Kačinska un M. Gimbutienes domām, apbedījums, kurā bijis līdzdots arklis, pieder sudāvu zemkopim.

Lemesis pieder senākajam tā saucamajam ralo (krievu valodā *рало*) tipa viengala, vienlemeša arklam. Šim lemesim vajadzējis būt arklā iestiprinātam horizontālā vai tam tuvā stāvoklī, un arklu varētu pieskaitīt kāšarklam ar slieci. Taču līdzīgi lemeši sastopami arī kāšarklam kā papildlemeši, kas iestiprināti izliektajā dīselē (kā Dabergocas arklam no Mēklenburgas apkārtnes). Tādā gadījumā lemesim gan vajadzētu būt garākam. Tādēļ ticamāka ir Vērgales lemeša piederība saliktajam arklam ar lokveida dīseli – līdzīgam kā romiešu miniatūrarklam, kas darināts kulta vajadzībām un atrasts Mozeles apkārtne (glabājas Ķelnes muzejā). Ļoti iespējama arī tāda konstrukcija, kāda ir saliktajam arklam ar lokveida dīseli no Dostrupas purva Dānijā, kuru var dēvēt par bezslieces kāšarklu ar liektu lemesnīcu. Šiem arkliem lemeši bieži bija izgatavoti no izturīga koka. Ar to tad varētu skaidrot metāla lemešu atradumu nelielo skaitu. Interesanti, ka viengala bezslieces arklis ar liektu lemesnīcu (krieviski *кривоградильные безполозные рала*) labi pārstāvēti Baltijas, sevišķi Igaunijas 19. gs. beigās – 20. gs. sākuma etnogrāfiskajā materiālā. Dažos Baltijas novados, piemēram, Sārnatē, tas ir vienīgais arkla veids līdz

182. att. Ķenteskalna dzelzs izkaptis (1), kuras koka kāts rekonstruēts pēc Āraišu ezerpili atrastā parauga (J. Apals 1974), kā arī pēc 13. gs. izkaptis (2), kas atrasta Novgorodā (Б. Колчин 1959), un etnogrāfiskām paralēlēm ar gorbušas tipa izkaptīm (3) Murmanskas apgabalā (pēc L. Dumpe 1963)

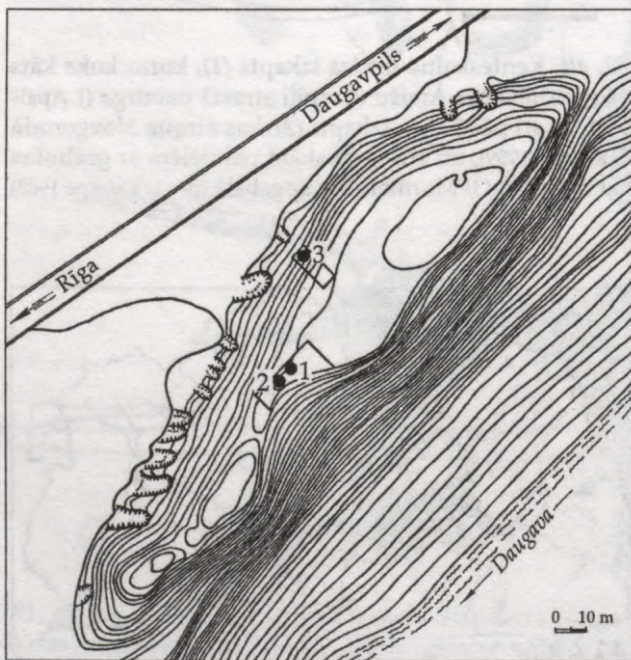
183. att. Dzelzs izkaptis izplatība 5.–8. gs. Latvijā: 1 – kapulaukos, 2 – dzīvesvietās

19. gs. beigām. Pastāvot līduma zemkopības sistēmai, šāds bezslieces arkls ir piemērots, jo ar to vieglāk manevrēt līdumā un mainīt aršanas dziļumu. 1. gadu tūkstoša beigās Baltijā sāk izplatīties spīļarkls, kura agrākajiem veidiem nav dzelzs lemešu. Tāpat, jādoma, 5.–6. gs. tas bijis arī viengala ("ralo") tipa arkliem.

Lopkopība

Lopkopība līdzās zemkopībai 5.–8. gs. Latvijā bija saimniecības pamatnozare, kas nodrošināja iedzīvotājus ar gaļas un piena produktiem. Tā deva izejvielas amatniecībai un maiņai, nodrošināja vilcējspēku zemkopībā, celtniecībā un daļēji arī satiksmē, kara gaitās. Tā ievērojamā mērā noteica iedzīvotāju skaita straujo pieaugumu 5.–8. gadsimtā.

Lopkopības pieaugušo nozīmi iedzīvotāju pārtikas resursos kopumā parāda mājdzīvnieku izteiktais pārsvars pār medījumiem. Arī Mūkukalna sešs izrakumu kārtās no hronoloģiski agrākajām līdz vēlākajām mājdzīvnieku kaulu skaits pakāpeniski pieaug vidēji no 44,2 līdz 60,7 procentiem.

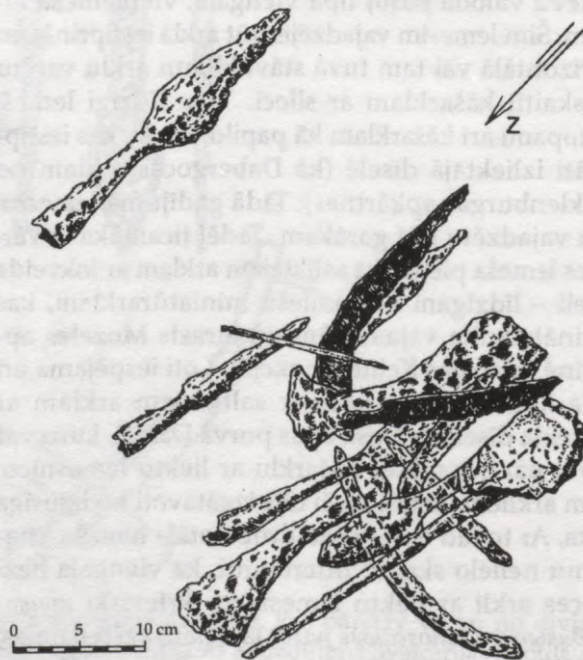

184. att. Kokneses Mūkukalna depoziņu atradumu vietu situācija (pēc J. Graudonis 1964)

Mājlopu sastāvā pirmajā vietā bija liellopi. Ķentes pilskalnā tie veidoja 56,2%, Ķentes pilskalna apmetnē – 51,3%, Kokneses pilskalnā – 42,34%, Dignājā – 24 procentus. Liellopi bijuši maza auguma, līdzīgi kā tajā pašā laikā Krievzemes mežu joslā. Otrā vietā no mājdzīvnieku kauliem Kokneses pilskalnā ieņem cūku kauli (30,25%). Ķentes pilskalnā cūku kauli ieņem trešo (11,7%), bet Ķentes apmetnē – ceturto vietu (6,6%).

Interesanti, ka procentuāli lielāks cūkgaļas patēriņš 1. g.t. vērojams tajos austrumbaltu pilskalnos un apmetnēs, kas tagad Krievijas daļā. Latvijā 5.–8. gs. cūkgaļa sevišķi iecienīta bijusi latgaļu un sēļu novados.

Lielā starpība starp atrasto cūku kaulu daudzumu Ķentes pilskalnā un Koknesē vēl varētu būt saistāma ar etnisko atšķirību (Ķentes pilskalnā dominē zemgaļi) un ar šo kaulu atradumu hronoloģisko starpību – kaut arī tikai vidējā dzelzs laikmeta ietvaros. Ķentes pilskalnā 5.–6. gs. dominē zemgaļi, bet Koknesē – latgaļu un sēļu kultūra, kurā no 8. gs. pārsvaru gūst latgaliskās iezīmes. Rudzu druvas (ziemāji) un

185. att. Mūkukalna 3. depoziņš pēc atrašanas *in situ* (pēc J. Graudonis 1964)

186. att. Mūkukalna 3. depozīta priekšmeti:
1-5 – sirpjī, 6, 13 – naži, 7 – cirvis, 8-12 – šķēpu gali

“cūku dārzs” ir tie saimnieciskie faktori, kas deva rudzu maizi un cūkgaļu – pārtiku, kas ievērojamā mērā nodrošināja iedzīvotāju skaita pieaugumu latgaļu zemēs un deva iespēju pakāpeniski iekarot vadošo lomu etniskos procesos Latgalē, Vidzemē un lielā mērā arī sēļu novados Augšzemē.

Raunas Tanīskalnā atrastie cūku kauli liecina, ka šie dzīvnieki bijuši maza auguma, ar garu galvu, sevišķi žokļu daļā, cietiem zobiem un garām kājām. Krievu paleozoologs V. Calkins atzīst, ka Baltijā senatnē sastopamās cūkas augumā bijušas lielākas nekā austrumslāvu zemēs sastopamās.

Zirgu vidējā dzelzs laikmetā, tāpat kā iepriekšējos periodos, izmantoja ne tikai par vilcējspēku un jāšanai (karā, medībās), bet arī gaļai. Pieļaujams, ka tas speciāli audzēts gaļai. Tam par labu runā attiecīgi lielais zirgu kaulu skaits dzīvesvietās: Ķentes pilskalnā – 11%, Koknesē – 12,1%, Dignājas pilskalna

apmetnē – 2,5 procenti. Bieži tos atrod saskaldītā veidā pavardos un to tuvumā. Tik lielu īpatsvaru nevar veidot kritušo dzīvnieku kauli. Par labu pieredzējumam, ka zirgi audzēti gaļai, liecina tas, ka atrod galvenokārt jaunu zirgu kaulus. Pēc zoologa K. Pāvera uzskata, daļa Ķentes pilskalnā atrasto zirgu kaulu, iespējams, pieder savvaļas zirgam – tarpanam, kas bijis medību objekts.

Pastāvīgas lopu nometnes līdz šim nav konstatētas nevienā Latvijas pilskalnā. Varam pieņemt, ka vasarā lopi atradās ganībās un ziemā – ganību tuvumā celtās nojumēs. Vai suns, kura kauli konstatēti Ķenteskalnā, kalpojis tikai medībās vai arī mājlopu ganīšanai un apsardzei, nav pierādāms. Jādomā, ka lopi pastāvīgi nav turēti pašā pilskalnā tā nelielās platības dēļ, bet gan apmetnē pie pilskalna, tos pilskalnā sadzenot tikai briesmu brīžos. Ziemā lopiem vajadzēja atrasties dzīvojamo ēku tuvumā. Lopbarības sagādei ziemai izmantotas izkaptis – zāles pļaušanai, raukņi un sirpjveida naži – zaru un atvašu griešanai (183., 186. att.).

Asotes pilskalna vairākos slāņos konstatēta kūdras atgādinoša zeme, kuras analīzes uzrādījušas paaugstinātu fosfāta saturu. Tas liecina, ka šo slāņu izcelsme ir saistīta ar dzīvnieku uzturēšanos pilskalnā.

Medniecība

Medībām 5.–8. gs. bija saimniecības palīgozāres loma. Par medniecības produkciju, tās apjomu, rīkiem un ietaisēm ļauj spriest dzīvesvietās atrastie dzīvnieku kauli un priekšmeti. Tās saimnieciskā nozīme 5.–8. gs. mazinās pirmām kārtām uz lopkopības un zemkopības tālākas attīstības rēķina.

Jaunu uzplaukumu medniecība piedzīvo vidējā dzelzs laikmeta beigās un jo sevišķi vēlējā dzelzs laikmetā novados, kur bija labvēlīgi apstākļi kažokzvēru medībām. Teritorijas mērena atmežošana, kas notika vidējā dzelzs laikmetā, un jaunu lauku iekopšana medību apstākļus uzlaboja. Sējumi piesaistīja meža zvērus – un radās vajadzība laukus pasargāt no postījumiem. Sakarā ar tirdzniecības attīstību zvērādas kļuva par vērtīgu tirgus preci. Tirdzniecība koncentrējās centros – pilis un tām līdzās esošajās apmetnēs. Aplūkojamā perioda beigās kažokādu jautājums sāka kļūt nozīmīgs arī senajā Latvijā.

Ķentes pilskalnā un apmetnē medniecības īpatsvars iedzīvotāju gaļas patēriņā 5.–8. gs. bija neliels. No kopējā osteoloģiskā materiāla savvaļas dzīvnieku kauli pilskalnā bija 14,1%, apmetnē – 9,6 procenti. Tajā pašā laikā Kokneses pilskalnā medījumiem piederēja 25%, bet Dignājas pilskalnā – 19% no visiem dzīvnieku kauliem. Medījumi iedalāmi trīs lielās grupās: 1) gaļas dzīvnieki, 2) kažokādas un gaļas dzīvnieki, 3) kažokzvēri. No kažokādas un gaļas dzīvniekiem pirmajā vietā – bebrš (*Castor fiber*), kas Ķentes pilskalnā ieņem pirmo vietu (43,5%), apmetnē – otro vietu (33,8%) no visiem savvaļas dzīvniekiem. Turpretim Kokneses pilskalnā bebru kaulu ievērojami mazāk (14,28%). Bebru gaļa tika izmantota uzturam. Ķentes pilskalna apkārtnē bebru mājokļiem un aizsprostu ierīkošanai bija izdevīga Ogres upe ar pietiekām un Mazā Jugla – vidējas, ne pārāk dziļas upes.

Ķenteskalnā maz (pilskalnā 0,8%, apmetnē 2,6%) atrasts kažokzvēra caunas kaulu. Lielās gaļas un masas dēļ visvairāk medija aļņus. To kauli Ķentes pilskalnā veidoja 37%, Ķentes apmetnē – 49% no meža dzīvnieku kauliem. No medījumiem kopumā otrajā vietā bebrš, trešajā vietā meža cūka. 5.–8. gs. medīts arī sumbrš, lācis un zaķis.

No medību rikiem Ķentes pilskalnā un Tērvetes pilskalnā uz 5.–8. gs. attiecināmi divi dzelzs iedzītņa bultu gali. Jādomā, ka medībām šai laikā izmantotas pamatā no koka gatavotas loka bultas, jo tās bija piemērotas mazo kažokzvēru medībām. Lielo gaļas dzīvnieku – aļņu, meža cūku medībām noderēja metamie šķēpi ar atkarpēm. Ar šķēpiem ievainots dzīvnieks nevarēja tālu aiziet. Kā universāli ieroči medībās – gan duršanai, gan mešanai lietoti vītollapasveida iedzītņi un uzmavas šķēpi. Jādomā, ka šādas medības notika kolektīvi.

Nav šaubu, ka 5.–8. gs. dzīvnieku sagūstīšanai lietoja cilpas, slazdus un maskētas bedres.

Dravniecība

Plašāk izplatoties un pilnveidojoties dzelzs darbarīkiem, pilnveidojās palignozāres, arī dravniecība. Par to liecina ar dravniecību saistīto darbarīku (uzmavas kalti, slimesti, grebļi) sastopamība 5.–8. gs. apbedījumos, dzīvesvietās un depoziēs.

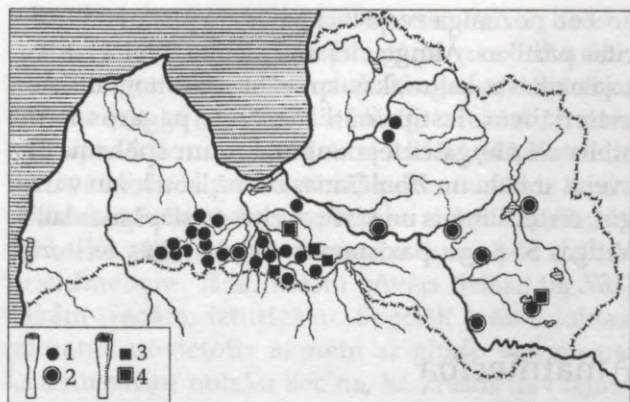
5.–8. gs. Latvijā pastāvējusi arī primitīvās dravniecības forma: cilvēki sameklēja ozolu, priežu, egļu dobumos bišu ligzdas un medus vākšanas periodā tās vai nu pilnīgi, vai pa daļai iztukvoja. Tomēr ir pamats domāt, ka šajā laikā Zemgalē – visvairāk kultivētajā un atmežotajā novadā – lielāku nozīmi ieguva mērķtiecīga meža dravu ierīkošana un kopšana. Par to liecina dzelzs uzmavas kalti, kas 5.–6. gs. vīriešu kapos ir bieži sastopams rīks.

Latvijā uzmavas kalti to attīstītā formā lielākā skaitā ieviešas Zemgalē laikā ap 500. gadu. Tie izveidojās no uzmavas cirvjiem vai pārveidojot uzmavas kapļus. Salīdzinājumā ar uzmavas cirvi kalta asmens plāksne simetriskāka un garāka, bet šaurāka, asmens līnija taisna. Šķeltnis vertikālā griezumā viegli liekts. Kalta ass no uzmavas ass līnijas novirzās par 1–2 cm (garākiem eksemplāriem). Atšķirībā no cirvja, kura uzmava kāta pusē it kā viegli nošļaupta, slīpa, kaltam uzmava simetriska. Uzmavas gals plānāks, it kā viegli iežmaugts. Tās ļauj vajadzības gadījumā nedaudz regulēt uzmavas diametru. Uzmavas kalta garums 20–35 cm, uzmavas diametrs 4–4,5 cm, asmens plātums 2,5–3,5 centimetri.

Latvijā zemgaļu apdzīvotā teritorijā 5.–8. gs. uzmavas kalti atrasti 20 vietās – galvenokārt kapulaukos, kopā 34 eksemplāri. Lietuvā zemgaļu un žemaišu apdzīvotā teritorijā tie atrasti 11 vietās – galvenokārt pa vienam, pavisam 14 eksemplāri (187. att.). Kopš 9. gs. parādās kalti ar šķērsgrīzumā kvadrātisku uzmavu. Uzmavas kalts bija arī kokapstrādē un ziemas zvejā izmantojams rīks.

Kaltu uzmavas konstrukcija un etnogrāfiskās paralēles (Polijā, Baltkrievijā) liecina, ka uzmavas kaltiem bijuši diezgan gari un taisni kāti, līdzīgi vai nedaudz garāki kā mūsdienās lietotām vedgām. Senatnē tas bija rīks, kas vienlīdz labi kalpojis gan dravniekam, gan zvejniekam āliņģu ciršanai ziemā. Tā nosaukums latviešu valodā – vedga, lietuviešu – *vedega* mūsdienās saglabājis tikai žibulētāja (blitkotāja) instrumenta nozīmi. Prūšu valodā *vedigo* apzīmē namdara cirvi. Krievu valodas vecākās skaidrojošās vārdnīcās vārds *пеуня* lietots gan dravnieka, gan zvejnieka instrumenta apzīmēšanai.

Zemgale ar attīstīto upju tīklu, krūmiem un iekoptiem laukiem varēja būt labvēlīga vide senās dravniecības attīstībai. Zemgales upju krasti bagāti

187. att. Ziemas zvejā, meža dravniecībā un kokapstrādē 5.–13. gs. izmantoto uznavas kaltu izplatība Latvijā:

1 – uznavas kalti ar šķērsgriezumā apaļu uznavu, kas atrasti kapulaukos, 2 – tādi paši kalti, kas atrasti dzīvesvietās, 3 – uznavas kalti ar šķērsgriezumā kvadrātisku uznavu, kas atrasti kapulaukos, 4 – tādi paši kalti, kas atrasti dzīvesvietās

kārklīem (*Salix*), kuri zied agrā pavasarī un ir viens no ražīgākajiem agrariem medusaugiem.

Pēc latviešu etnogrāfijas datiem, kokā izcirsto iegareno dobumu bišu saimei sauc par dori jeb dravu, dobšanu apzīmē ar vārdiem “dēt”, “durt”, “cirst”. Dore ierīkoja ozolos, priedēs, retāk citos kokos. Dori cirta kokā 1–7 m augstumā. Cirta ar dravnieka kaltu (vedgu), cērti (kapļveidīgu instrumentu ar cietam kokam piemērotu asmeni) vai cirvi. Vajadzības gadījumā sita ar koka kluāgi pa vedgas kātu vai tieši pa uznavu (vairākiem izrakumos atrastiem kaltiem ir atsistas uznavas malas). Dore ciršanai noderēja cirvji ar šauru asmens līniju, bet garu stāvu.

Dori aizvākoja ar tēstiem dēļiem, malās atstājot caurumus skrejām. Doru ciršanu un apkalpošanu veica, pieslienot kokam zarainu mietu – sliķi vai kokā uzrāpjoties, izmantojot cilpas. Bet jau vismaz kopš 9. gs. Āraišu ezerpilī pazīstama speciāla ierīce, kas sastāv no virvju sistēmas ar trīsi (vienkāršu bloku) un virvju dalītāju (vārnū). Ar tās palīdzību dravnieks uzvelkas kokā, nostiprinās un var atbrīvot rokas darbam. Šāda komplicēta ierīce nevarētu būt radusies viena gadsimta laikā.

Medus bija galvenā saldviela ēdiena un dzēriena garšas uzlabošanai. 5.–8. gs. Latvijā bagātu un dižciltīgu vīriešu kapos sastopami dzeramie ragi ar

bronzas apkalumiem, kas dažkārt rotāti ar sudraba platējumu un krāsainiem stikliņiem (Lejasbitēni, Dreņģeri–Čunkāni). Jādomā, ka ragos liets arī medus dzēriens vai medals, kādu 13. gs. piemin rakstītie avoti. Medus visos laikos bijis atzīts ārstniecības līdzeklis.

Medus un vasks jau 5.–8. gs. bija izdevīga tirgus prece. Dravniecība jau toreiz interesēja turīgus ļaudis. Vasks bija nepieciešams rotkalim metāla priekšmetu atliešanai pēc vaska modeļa. Vasku lietoja linu diegu un kaņepāju auklu izturības palielināšanai – apavu, makstu un citu ādas izstrādājumu gatavošanai, iedzītņa šķēpu galu iestiprināšanai kātā ar auklas aptinuma palīdzību. Divos kapos Dreņģeros–Čunkānos atrasti ar bronzu rotāti ādas apavi. 8. kapā konstatēts viens no senākajiem šūtajiem apaviem (8. gs.), kam šuvuma pēdas varēja saglabāties, pateicoties vaska konservējošām īpašībām.

Vispār izplatīta ir vaska izmantošana sveču liešanai, bet Rietumeiropas vēsturnieki konstatējuši, ka līdz 9. gs. vaska sveces sadzīvē plašāk nav lietotas.

Zvejniecība

Medības un zveja 5.–8. gs. bija kļuvušas par palīgnozarēm, tomēr zveja deva ievērojamu papildinājumu iedzīvotāju pārtikai. Sevišķi tajos apvidos, kas atradās lielāko upju krastos, ezeru tuvumā, pie upju iztekām un arī ietekām jūrā. Jaunu dzīvesvietu parasti neizvēlējās, vadoties no zvejas vietas tieša tuvuma, bet agrāko apmetņu vietu saglabāšanai šim faktoram varēja būt kāda nozīme.

Pavasaros nārsta laikā pie upju ietekām jūrā un lejtecēs ieplūda augstvērtīgas migrējošo zivju sugas – laši, zuši, vimbas. Šajā ziņā jāpiemin zivīm bagātā Daugava un Ogre, kas vēl 19. un 20. gs. pieminētas kā zivju nārsta un sezonas barošanās vietas.

Arheoloģiskajos izrakumos Ķentes pilskalnā un apmetnē iegūtais materiāls devis nozīmīgas liecības par zveju 5.–9. gadsimtā. Tomēr asakas un zvīņas Ķenteskalna kultūrlānī nebija saglabājušās tādā mērā, lai ar pašreizējām izrakumu metodēm paņemtu paraugus un tos noteiktu. Pēc analogijas varam spriest, ka zvejai Ogres upē, Daugavā un tās pietiekās plaši lietoti tīkli, tači un murdi. Atradumi

Āraišu ezerpili, kur mitrajā slānī saglabājušies koki un tiklu audums (linums), liecina, ka vismaz vidējā dzelzs laikmeta beigās (8.–9. gs.) izmantoti tikli ar koka pludiņiem.

Zvejai izmantoja gan dzelzs, gan bronzas āķus. Tie bija divu veidu – ar atskabargu un bez atskabargas. Āķu piesiešanai pie auklas to augšdaļā izveidota cilpa; āķiem augšgals noplacināts vai parestināts. Ķenteskalnā atrastie lielie āķi ar noplacinātu pēdu pie auklas piestiprināti, domājams, ar jēlmītas ādas sloksnīti. Ar šādiem āķiem ķēra samus un citas lielas zivis. 5.–8. gs. pārsvarā lietoti vieglāk izgatavojami bezatskabargas āķi. Tos lietoja tikai makšķerēšanai ar rokas makšķerēm, kas bija izplatītākais makšķerēšanas veids. Turpretim naktsāķiem un ūdām izmantoti tikai āķi ar atskabargu. Tie upē vai ezerā izlikti lielākā skaitā, iegūstot prāvāku lomu. Atskabargas āķi izmantoti arī rokas makšķerei tādu zivju ķeršanai, kuru svars nepārsniedz 1–2 kg (vimbas, ālanti, raudas, asari).

Ķentes pilskalnā atrasts no apaļa tērauda stieņa darināts atskabargas āķis ar garu kātu. Jādomā, ka tas lietots makšķerēšanai ar dzīvu zivtiņu. Āķa garais kāts plēsīgajai zivij kavēja ar zobiem pārkost makšķeres auklu.

Makšķerēšana 5.–8. gs. vērtējama ne tikai kā saimnieciska darbība, bet arī kā cilvēka garīgās aktivitātes izpausme un lietderīga atpūta (A. Stubavs 1977). Tā neprasija kolektīva iesaistīšanos. Produktīvākais zvejas veids bija zveja ar tīkliem un murdiem.

5.–8. gs. izmantoja zivju duramos rīkus. Vairākzaru žebērķļi šajā laikā nebija plašāk pazīstami. Zivju duršanai, īpaši pavasaros, varēja izmantot šķēpus ar atkarpēm, kas 6.–8. gs. visai izplatīti sēļu apdzīvotajā teritorijā Augšzemē un Vidzemē. Šo šķēpu iedzītņi kātā iestiprināts un nosiets tā, ka no kāta nav atdalāms. Agrākajiem dzelzs iedzītņa šķēpiem ar atskabargām iedzītņa galam ir sānisks noliekums, līdzīgi kā tas ir harpūnām. Vidējā dzelzs laikmeta sākuma atradumos mazākā skaitā Latvijā parādās dzelzs uznavas šķēpu gali ar atkarpēm (Īles Gailišos, Rubas Rūsīšos–Debešos, Ķenteskalnā un skandināvu kapulaukos Grobiņas Smukumos). Arī uznavas šķēpus, ja tie nodrošināti ar kāta kniedi uznavā, varēja izmantot tiklab kaujā, medībās, kā arī lielo zivju – storu, samu un lidaku duršanai.

Ļoti nozīmīga zveja bija pavasara pusē, kad trūka citas pārtikas. Aliņģu ciršanai ziemas zvejai izmantoja uznavas kaltus, kas, spriežot pēc etnogrāfiskiem materiāliem, iestiprināti masīvos, pagaros kātos atbilstoši aliņģa cirtēja augumam un spēkam. Bez zvejas ar tīklu un žibulēšanas ziemā labu lomu varēja gūt, cērtot aliņģus un savācot zivis to slāpšanas laikā. Vedgas 5.–8. gs. pazīstamas visā Latvijās teritorijā (187. att.).

Amatniecība

Agrajā dzelzs laikmetā – 1.–4. gs. amatniecībai visumā vēl bija mājražošanas raksturs, bet vidējā dzelzs laikmetā – 5.–8. gs. sākās amatniecības specializācija.

No amatniecības nozarēm 5.–8. gs. svarīgākā bija dzelzs ieguve un apstrāde.

Latvijā par dzelzs ieguvi mūsu ēras sākumā liecina Sēlpils Spietiņu apmetnē atklātās Latvijā senākās dzelzs ieguves krāsnis. No sešām Spietiņu apmetnes dzelzs ieguves krāsnīm viena (3.), pēc J. Daigas (1964) domām, varētu piederēt 5. gadsimtam. Spietiņu apmetnes dzelzs ieguves krāsnis ir šahtas tipa, darbināmas ar mākslīgu gaisa pūsmu. 3. dzelzs ieguves krāsns pēc vairākām iezīmēm atgādina Krustpils pagasta Asotes pilskalnā atklāto dzelzs ieguves krāsni (10. gs.). Spietiņu apmetnes krāsns šahtas pamatne iecirsta virsējā dolomīta slānī. Šahtas dibenā likts diametrā 30–35 cm liels laukakmens, ko no sāniem aptver māla pildījums. No māliem mūrēts šahtas pamats. Akmens virsma bijusi speciāli nogludināta un akmens novietots tā, lai virsmai būtu neliels slīpums uz krāsns mutes pusi. Krāsns mutes sāni izlikti ar dolomīta plāksnēm. Krāsns priekšā dolomīta pamatnē izveidota 0,9–1 m gara, ap 0,7 m plata, 10–15 cm dziļa sārņu bedre. Starp bedri un krāsns mutes akmeņiem, kam virsū bijis arī segakmens, konstatēta 20 cm diametrā liela, 30 cm dziļa, ar 5 cm biezu māla kārtu izklāta bedrīte, kur satecējuši un palikuši neizņemti apmēram 2 kg sārņu. Pārējie 8 kg bija sārņu bedrē. Šī nelielā bedrīte, tāpat kā bedrīte Asotes krāsns mutes priekšā, kalpoja sārņu savākšanai. Spietiņu 3. dzelzs ieguves krāsnij minētā bedrīte atradās krāsns iekšienē un bija krāsns šahtas padziļinājums, kur sārņi uzkrājās kā rezervuārā. Ja sārņu bija daudz, tie pa krāsns muti

satecēja nelielā sārņu bedrē krāsns priekšā. Krāsns mute vienlaikus kalpoja par gaisa pievadkanālu. Šāda bedrīte bija jau hronoloģiski agrākajai Spietiņu 4. krāsnij (4. gs.), taču ne tik pilnīgi izveidota. Asotes krāsnij bedrīte novietota šahtas iekšējā cilindra malā, bet ir ar lielu slīpumu, tādēļ bedre iziet jau ārpus šahtas korpusa, nodrošinot labāku sārņu aizplūšanu.

Laika gaitā auga arī pieprasījums pēc dzelzs priekšmetiem. Tādēļ krāsni būvēja lielāku, ar biežākām sienām, izturīgāku. Speciāli krāsns šahtas pamatnē novietotie akmeņi ar gludu virsmu un iecirstu sārņu noteku liecina, ka krāsns nav bijusi domāta vienreizējai lietošanai. Pēc dzelzs ieguves procesa, pēc šahtas atlaušanas un kricas izņemšanas varēja iztīrīt šahtu un krāsns muti, pielabot bojājumus, pieslēgt plēšas un no jauna pildīt ar kokogļu kārtām pamīšus ar purva rūdu. Jaunu krāsni būvēja tad, kad krāsns pamatakmenis augstā temperatūrā un šahtu atlauzot bija sadalījies.

Jaunlīves apmetnes izrakumos atsegta samērā labi saglabājusies dzelzs ieguves krāsns, kuru var attiecināt uz vidējā dzelzs laikmeta sākuma posmu. Krāsns izmēri kopā ar sārņu bedri – 60 x 215 centimetri. Atšķirībā no Spietiņu apmetnes krāsnīm, kuru pamatā bija radze, Jaunlīves krāsns būvēta uz smiltīm. Krāsns šahtas pamatakmeņa izmēri 40 x 45 centimetri. Krāsns mutes sāni izlikti ar četriem lielākiem un diviem mazākiem laukakmeņiem, pa trim katrā pusē. Mutes platums – 13–20 centimetri. Šahtai piekļauto mutes daļu veidojuši divi granītakmeņi, bet tālākajā, pret sārņu bedri vērstajā daļā – trīs dolomīti un viens granītakmens. Mute pie šahtas bijusi piesegta ar divām ovālām, 14 x 19 un 19 x 24 cm lielām, 2–3 cm biezām akmens plāksnītēm. Krāsns mutei pieslēgusies ovāla, 60 x 115 cm liela, 20 cm dziļa sārņu bedre (188. att.).

Jaunlīves dzelzs ieguves krāsns pieskaitāma pie virszemes cilindriskajām šahtveida pūsmas procesa krāsnīm. Tās saplaisājušā pamatakmenī varēja saskatīt speciāli iecirstu sārņu noteku. Maza bedrīte, kāda bija Spietiņu krāsnīm pirmo sārņu notekai, Jaunlīves krāsnij netika konstatēta. Tas liecina, ka atsevišķos novados stingrāk turējās pie atšķirīgām amatniecības tradīcijām, jo sevišķi tad, ja darba ražībā tas pārāk lielu starpību neradīja. Lai nodrošinātu labāku vilkmi, dzelzs ieguves krāsns būvēta apmetnes paaug-

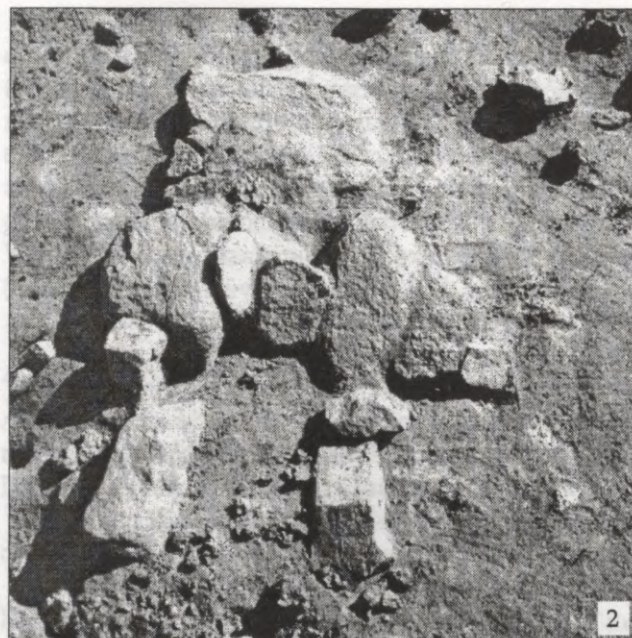
stinātajā daļā. Zīmīgs ir tā saucamās māla kāstuves fragmenta atradums līdzās šahtas paliekām. Tādas kāstuves, pēc dažu pētnieku ieskata, varēja izmantot kvēlošu ogļu saglabāšanai. Līdzās sārņu bedrei atradās pavards. Ka šeit būtu dedzinātas ogles dzelzs ieguvei, pierādījumu trūkst.

Toties 40 m attālumā no dzelzs ieguves krāsns, pret Daugavu vērstas nogāzes pakājē, atsegta bedre, kas bijusi 80 cm iedziļināta pamatzemē, 3,9 m diametrā un kurā atrasts daudz ogļu.

Galvenais princips ogļu bedrē – nepieļaut strauju degšanu. To panāk ar malkas īpašu krāvumu bedrē, rūpīgu noseģšanu ar velēnām un apbēršanu ar zemi. Lai nodrošinātu gaisa piekļūšanu, pārklājuma vidū un malā atstāj nelielus caurumus. Minētās ogļu bedres malā atrasta dzelzs profilētā adata, kura datējama ap 400. gadu. Radioaktīvā oglekļa analīzes neuzrāda koka degšanas laiku (kā varētu iedomāties), bet koka augšanas laiku. Datējuma gadu aprēķina, par atskaites punktu pieņemot 1950. gadu. Analīzes rezultāti rāda, ka izmantota malka no kokiem, kuri auguši 1610 ± 100 gadus pirms 1950. gada, respektīvi, laikā no 240. līdz 440. gadam. Visticamāk, ogļu bedre izmantota ap 400. gadu un 5. gs. sākumā. Jādodomā, ka tad darbināta Jaunlīves dzelzs ieguves krāsns.

Ar 7.–8. gs. datējama dzelzs ieguves krāsns konstatēta Ķenteskalna dienvidu apmetnes nomalē. Saglabājusies tikai vienas sienas augšējā māla loka daļa un sārņi. Svarīgi ir citos Ķenteskalna apmetnes izrakumu laukumos atrastie dzelzs ieguves krāšņu fragmenti ar sprauslas caurumiem un sprauslas apsārņojumiem. Tie liecina par plēšu izmantošanu dzelzs ieguves procesā. Gaisa pievadīšanai krāsnī uz plēšu koka gala uzmauca keramikas cauruli – sprauslu, kuras otru galu ievadīja dzelzs ieguves šahtā. Cilindriskie sārņi varēja rasties dzelzs ieguves pūsmas procesā avārijas gadījumā, kad sprauslas galā ieplūda un sacietēja sārņu masa. Sprauslas kanāla diametrs bijis 28–32 milimetri.

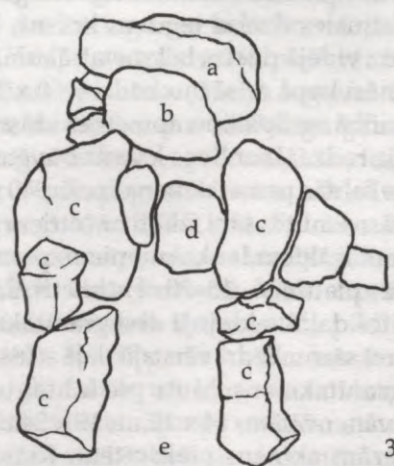
Virszemes dzelzs ieguves krāsnis bija produktīvākas par iedziļinātajām krāsnīm, kādas pazina Rietumeiropā jau 1. g. t. pr. Kr. Pāreja uz virszemes dzelzs ieguves krāsnīm visā Austrumeiropas centrālajā un ziemeļu daļā, arī Latvijā 5.–8. gs. jau bija notikusi. Metālu tajās ieguva vairāk un augstākā

kvalitatē. Tomēr šajās dzelzs ieguves krāsniņš sārņos palika līdz 58,8% dzelzs.

Dzelzs ieguves procesa sākotnējais rezultāts krica – cieta, poraina masa, kas izveidojas šahtas augšējā daļā, – ir nenoteiktas formas dzelzs gabals, kas pārklāts ar sārņiem un kokoglēm. Kricu vēl kvēlojošu lika uz koka blūča vai akmens un ar koka vai dzelzs veseriem sita, atdalot sārņus un kokogles, kā arī sablīvējot metālu kompakta masā. Zvārdes Kokmuižas depozītā (5. gs.) konstatētas trīs kricas, kuru svars 1450, 1090 un 925 grammi. Uz divu pēdējo kricu virsmas redzamas kokogļu paliekas. Liels oglekļa daudzums ļauj tās dēvēt par tērauda kricām. Ķenteskalnā (6.–8. gs.) atrasta mazāka, 170 g smaga krica. Neliela krica atrasta Dignājas pilskalnā. Spietiņu apmetnē 49. pavarda tuvumā atrasts ovāls, taisnstūrveidīgs, ar noapaļotiem galiem, 65 x 87 mm liels, 27–35 mm biezs, 900 g smags dzelzs pusfabrikāts, kas varētu būt no vienas kricas izkalts.

Šķiet, nav nejausība, ka dzelzs ieguves krāsniņš 5.–6. gs. būvēta Kokneses pilskalna plakumā. Nemierīgajā laikā, kad notika tautu pārvietošanās un nepārtrauktas militāras sadursmes, vajadzēja nodrošināties, lai nezaudētu sagatavoto produkciju.

188. att. Dzelzs ieguves krāsniņš no Jaunlīves apmetnes (pēc M. Atgāzis 1994^a): 1 – krāsniņš kopskats ar sārņu bedri priekšplānā, 2 – krāsniņš tuvplānā, 3 – krāsniņš detaļu atšifrējums: a – šahtas pamatakmens, b – šahtas māla paliekas, c – krāsniņš mutēs sānu akmeņi, e – sārņu bedre

Jēldzelzs ražošanu vienkāršāk un ērtāk bija izvietot ārpus nocietinājumiem – nocietinātā apmetnē vai priekšpilī, kā tas vērojams Ķenteskalnā. Kalējs varēja dzīvot arī pilī, pildot pirmām kārtām sabiedrības virsslāņa pasūtījumus.

Dzelzs bija tik izturīgs, neaizstājams materiāls ieroču un darbarīku izgatavošanā, ka turēt šo amatniecības nozari savā kontrolē nozīmēja lielā mērā valdīt saimnieciski un politiski. Dzelzi ļaudis apbrīvoja, piešķirot tai dievišķu izcelsmi. Kalēja prestižs sabiedrībā bija augsts visos dzelzs laikmeta posmos. Taču pirmām kārtām tad, kad kalēja amats atdalījās no lauksaimniecības un kļuva par patstāvīgu amatniecības nozari. Kalēja amata izdalīšanos var datēt ar agrā dzelzs laikmeta romiešu posma beigām un vidējā dzelzs laikmeta sākumu. Ja iesākumā metāla apstrādāšanai varēja būt kopienas raksturs, tad tagad tā nonāk atsevišķu personu rokās. Tādēļ šķiet, ka vidējais dzelzs laikmets ar savām pārvērtībām, kas saistītas ar kalēja amata izdalīšanos, ir atstājis savas pēdas lietuviešu, latviešu, igauņu un somu tautas folklorā. Visspilgtāk tas izpaužas somu tautas eposā "Kalevala". Nozīmīgs ir Rucavas Mazkatužu 19. kaps, kurā līdzdoti kalēja rīki. Kapā atrastā ovālā dzelzs sprādze ar paresninātu priekšpusi un dzelzs piesis liecina par laiku, kas nav agrāks par 400. gadu, tādēļ to varētu attiecināt uz agrā un vidējā dzelzs laikmeta miju.

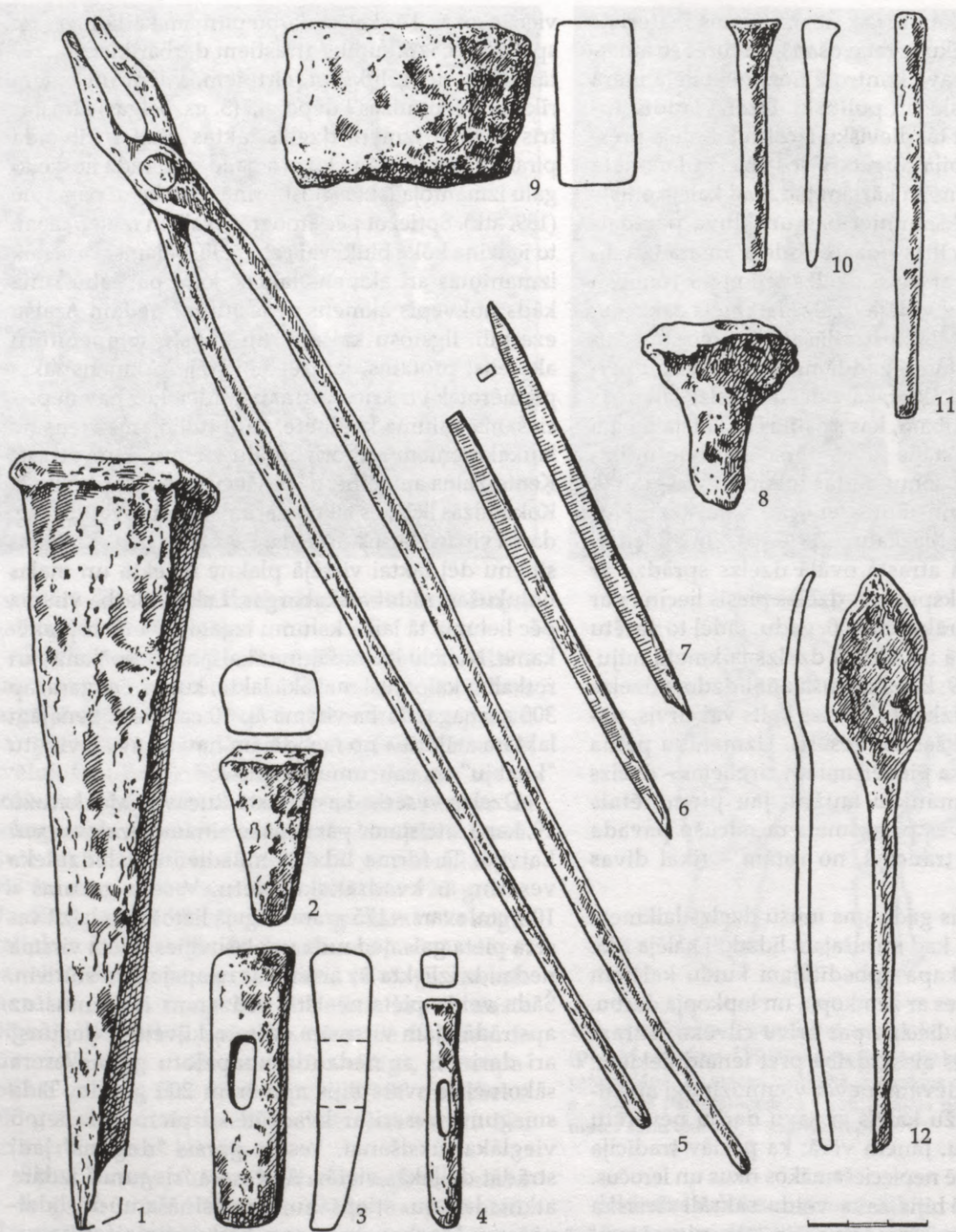
Mazkatužu 19. kapā mirušajam līdzdots dzelzs uznavas cirvis, izkaptis, dzelzs kalts vai cirvis, uznavas šķēps, lūkšas un veseris. Uzmanību pelna karavīra – jātnieka piederumi un zirglietas – dzelzs sprādzes un iemauktu laužņi, jau pieminētais piesis. No iedzīves priekšmetiem mirušo pavada miniatūrs māla trauciņš, no rotām – tikai divas dzintara krelles.

Tas ir vienīgais gadījums mūsu dzelzs laikmeta kapu atradumos, kad mirušajam līdzdoti kalēja rīki. Jādomā, ka 19. kapā apbedītajam kuršu kalējam bijušas ciešas saites ar zemkopja un lopkopja darbu. Līdzdotsais šķēps liecina par brīvu cilvēku, kuram ir pienākumi cilts aizsardzībā pret ienaidniekiem. Spriežot pēc piedevām, nevar viennozīmīgi apgalvot, ka Mazkatužu kalējs ar savu darbu nevarētu nodrošināt iztiku. Jāņem vērā, ka pastāv tradīcija kapā līdzdot dzīvē nepieciešamākos rīkus un ieročus. Cirvis un šķēps bijis sava veida sakrāli tiesiska norma. Izņēmumi tomēr varēja būt, piemēram, svētniekiem.

Latvijā 5.–8. gs., cik var spriest pēc atradumiem dzīvesvietās, metalurģa un kalēja amats atradās

vienās rokās. Par kalēja darbu pirmām kārtām varam spriest pēc izrakumos atrastiem darbarīkiem – laktām, veseriem, lūkšām, cirtņiem, vilēm un citiem rīkiem. Kokmuižas I depozītā (5. gs. beigās) atrastās trīs dažāda izmēra dzelzs laktas pieder ķīļveida piramidālām laktām, kuru smailo, nedaudz nošķelto galu izmantoja laktas nostiprināšanai koka pamatnē (189. att.). Spriežot pēc etnogrāfiskajiem materiāliem, to iedzina koka blukī vai celmā. Iespējams, ka senāk izmantotas arī akmens laktas, kam par labu runā kāds nokvēpis akmens ar iesitumu pēdām Āraišu ezerpilī. Ilgstošu kalšanu un augstu temperatūru akmens, protams, izturēt nevarēja. Akmens lakta piemērotāka ir kricu pirmapstrādei, kur nav nepieciešama kaluma kvalitāte. Šādi tulkojams viens no laukakmeņiem ar horizontālu virsmu, kurš atrasts Ķenteskalna apmetnē, dzelzs ieguves krāsns tuvumā. Kokmuižas lielākās laktas garums 33 cm, svars 5,6 kg, darba virsma taisnstūrveida, 7,5 x 8 cm liela. Kalšanas sitienu dēļ laktai virsējā plakne izliekta un malas noļukušas, radot atskabargas. Laktas darba virsma pēc lieluma tā laika kalumu izgatavošanai ir pietiekama. Nelielu izstrādājumu kalšanai, iespējams, arī rotkalim kalpojusi mazākā lakta, kura 7 cm gara, ap 300 g smaga, darba virsma ap 10 cm² liela. Senajām laktām atšķirībā no tagadējām nav uz āru izvirzītu "knābju" un caurumu virspusē.

Dzelzs veseris, kas atrasts Rucavas Mazkatužu 19. kapā, atzīstams par senāko zināmo dzelzs veseri Latvijā. Tā forma līdzīga mūsdienu atslēdznieka veserim ar kvadrātisku pietu. Vesera garums – 10,4 cm, svars – 175 gramu. Ilgajā lietošanas laikā vesera pieta gals nedaudz paplašinājies. Pieta virsma nedaudz izliekta uz āru un ar noapaļotiem stūriem. Šāda veida piets neatstāj redzamus iesitumus uz apstrādātajām virsmām. Vesera ķīļveida "deguns" arī darināts ar nedaudz noapaļotu galu. Vesera sākotnējais svars bijis apmēram 200 gramu. Tāda smaguma veseri ar kvadrātisku pietu tiek lietoti vieglākai uzsišanai. Vesera garais "deguns" ļauj strādāt dziļākās vietās. Ar vesera "degunu" izdara atkniedēšanu, stiepšanu, paplašināšanu un līdzināšanu. Mazkatužu vesera kātcauruma forma tuvojas ovālam un izmēros (garums 21,5 mm) tuva mūsdienu veseriem (20 mm). Lai veseris negrozītos rokā, jau senatnē ievērots, ka tā smaguma centram

189. att. Kalēja rīki: 1, 2 – laktas, 3, 4 – veseri, 5 – lūkšas, 6, 7 – viles, 8 – laktiņa, 9 – no kricas sagatavota kaļamā dzelzs, 10, 11 – cirtņi, 12 – ogļu lāpstīņa. Atradumu vietas: 1–4, 8, 10–12 – Kokmuižas I depozijs, 5–7 – Ķentes pilskalns un apmetne, 9 – Spietiņu apmetne

jābūt zem cauruma centra ass. Pieta un "deguna" spektrālās analīzes rāda, ka darba daļa gatavota no pietiekami tīras dzelzs, bet pamatdaļa ir ar nedaudziem sārņu ieslēgumiem. Vesperiem abi gali cementsēti, tad rūdīti un atlaināti, lai palielinātu lietošanas ilgumu un efektivitāti.

Viens no svarīgākajiem kalēja un rotkaļa instrumentiem ir lūkšas – speciālas garkātainas knaibles, kas piemērotas kricas, kaļamās dzelzs, bronzas vai cita metāla izņemšanai no ēzes vai dzelzs ieguves krāsns. Tās kalpo izejmateriālu un darināto priekšmetu turēšanai kalšanas procesā. Mazkatužu un Ķenteskalna lūkšas jāatzīst par universālām knaiblēm, kuras vairāk piemērotas kalēja darbam un arī rotkalim, nevis kricas izņemšanai no dzelzs ieguves krāsns vai ēzes. A. Anteins Mazkatužu un Ķenteskalna lūkšas salīdzina ar mūsdienu kalēja rīku, tikai atzīstot senās par izmēros mazākām. Mazkatužu un Ķenteskalna lūkšas ir vietējo kalēju darinātas. Mazkatužu lūkšu garums bija 34 cm, Ķenteskalna – 55 centimetri.

Lūkšu agrākos veidus redzam senajā Grieķijā ar hellēnisma laikmetu (4. gs. beigas – 1. gs. pr. Kr.) datējamā kausa apmales reljefā attēlā. Tajā atainota lūkšu lietošana, kaļot uz laktas, bet attēla centrā līdzās ēzei (kalēja krāsniņ), kuras plēšas min kāds vergs, stāv Hēfaists (uguns dievs un dievs – kalējs) ar veseri labajā rokā un lūkšām kreisajā. Jādomā, ka Latvijā pirmie kalēja rīki, to skaitā lūkšas, būs nonākuši no Romas provincēm jau mūsu ēras pirmajos gadsimtos. Taču lūkšas līdz šim arī prūšu apdzīvotajā teritorijā, caur kuru gāja Rietumbaltijas kontakti ar Viduseiropu, nav atrastas.

Vidējā dzelzs laikmetā, attīstoties ražošanai un uzlabojoties saimnieciskiem apstākļiem, pieauga iedzīvotāju skaits, palielinājās izmantojamo rīku daudzums. Mūsu uzskaitē ir 1110 šaurasmens cirvji ar horizontālu kātcaurumu (1.–9. gs.) un 480 uznavas (1.–7. gs.) cirvji. Tas apliecina kalēja darba izaugsmi 5.–8. gadsimtā. Metalogrāfiski izpētot Rucavas Mazkatužu kalēja kapā atrasto uznavas cirvi, konstatēta tā kalšanas secība. Cauruļveidīgā uznavas kalta no 2–3 mm biezas plāksnes, to uzmaucot šķeltnim un cieši piemetinot. Cirvja asmens daļa rūdīta un atlaināta. Lai ietaupītu tīro metālu, bet saglabātu cirvim lielāku svaru, tā vidusdaļā iestrādāti trīs ļoti

mazvērtīgi, sārņaini metāla gabali, bet tiem apkārt apkalts tīrs metāls, visu sametinot vienā gabalā. Cirvja šķeltna daļa kalta no paketē saliektām un kopā sametinātām dzelzs un mazoglekļa tērauda plāksnītēm. Metalogrāfiskie pētījumi Lietuvā liecina, ka tur senatnē lietota pakešu tehnoloģija. Tā gatavots arī Ķentes pilskalnā atrastais 6.–7. gs. šaurasmens cirvis ar ovālu, horizontālu kātcaurumu un 8. gs. šaurasmens cirvis no Pļaviņu Kalniešu kapulauka. Ovālie kātcaurumi cirvjiem izveidoti ar saliekšanas paņēmieni.

Izgatavoto cirvju asmeņu tehnoloģijā, spriežot pēc Ķenteskalnā atrasto rīku analīzēm, ļoti liela dažādība. No pieciem cirvjiem trim asmeņi rūdīti, diviem asmeņu virsotnē ir piemetināts cietāks, ar oglekli bagātāks tērauda slānis, vienam cirvim asmens sastāv no trim kopā sametinātiem slāņiem – vidū tērauda, sānos – dzelzs slānis. Pēc 7. gadsimta uznavas cirvjus arī Rietumbaltijā un Vidusbaltijā vairs nelieto. Ar specializētu rīku parādīšanos uznavas cirvja universālisms – iespēja to izmantot (vai viegli pārveidot) par kalnu vai kapli – zaudē savu nozīmi.

5.–8. gs. kalēju produkcijā, sevišķi Zemgalē, bija dzelzs kapli, uznavas kalti, izkaptis. Raukņi un sirpjveida naži vairāk gatavoti un lietoti Augšzemē un Austrumzemgalē. Parastie saimniecībā lietotie naži un īleni sastopami visā teritorijā. Mazākā skaitā atradumos ir dzirkles, slīmešči, grebļi, speciāli naži ādas apstrādei. Parādās bārdas naži, kas 5.–8. gs. sastopami reti, un no tērauda darinātas pincetes.

Visspilgtāk kalēja māksla izpaužas ieroču un apbruņojuma izgatavošanā. Sevišķi rūpīgi darināti kaujas cirvji. Pirmais ieroču rotājums melnā metālā parādās sēļu un latgaļu cirvjiem. 8. un 9. gs. kātus nostiprina un grezno ar bronzas lenti.

Vietējs darinājums ir kaujas naži. To attīstība sākas no mazefektīva (pārsvarā duršanai derīga) 5.–7. gs. kaujas naža (196. att.: 23). 7.–8. gs. notiek pāreja uz platu, mūsdienu mačetei līdzīgu cērtamo ieroci – kaujas nazi, kam ir cirtiena un arī grieziņa iedarbība (196. att.: 22). Šāds cērtamais ierocis pazīstams tikai latgaļu, sēļu, zemgaļu un žemaišu teritorijā.

Vidējā dzelzs laikmeta pieminekļos Rietumzemgalē – Tērvetes, Auces un Dobeles apkārtnē ir atrasti vairogu vidusdaļas apkalumi – dzelzs umboni. Daļa

no šiem sarežģītajiem kupolveidīgajiem kalumiem, domājams, darināta Zemgalē.

Uzmavas šķēpu gali Kurzemē un Zemgalē ir visvairāk sastopamais šķēpu galu veids. 6. gs. sēļu zemēs parādās pirmie iedzītņi šķēpu gali, kam smailes daļā darinātas atkarpes. Vēlāk – 8.–9. gs. latgaļu zemēs par valdošo formu kļūst vītollapasveida šķēpu gali ar iedzītņi. Šādu šķēpu galu izgatavošana ir daudz vienkāršāka un lētāka. Jau ieroču formu salīdzinājums vien rāda, ka vidējā dzelzs laikmetā katram Latvijas novadam, katram etnosam tiklab baltu zemēs, kā arī Baltijas somu teritorijā bijušas ievērojamas īpatnības, savas kalēja darba tradīcijas.

Dzelzs ieroči un darbarīki, tāpat kā sudraba un bronzas rotas, ir viena no galvenajām vērtībām, kuru sastopam 5.–8. gs. depozītos, piemēram, Kokmuižas I un II depozītā, Kalnamuižas, Vecmoku, Mūkukalna trešajā depozītā (184.–186. att.). Dzelzs ieročus atrod arī kapulaukos ieraktos ziedojumos (Dobeles Bāļu-Šķerstaiņu kapulaukā; 198. att.).

Vienkāršākās rotaslietas – spieķadatas, riņķadatas, koniskas un profilētas adatas, jostas sprādzes dažādos Latvijas novados 5.–8. gs. vietējie kalēji prata izgatavot no dzelzs. Rotkaļa produkcija vislabāk parādās mirušajiem kapā līdzdoto rotu komplektos. Svarīgi ir rotkaļu darbarīki. Par 5.–8. gs. rotkaļu inventāru, izejmateriāliem un darbnīcām kopainu dod pētījumi Ķenteskalna, Daugmales, Dignājas, Priekuļu Sārunkalna un Tērvetes pilskalnus, arī Āraišu ezerpili, Spietiņu, Pļaviņu Mežmaļu, Jersikas Ružu, Jaunlīves un Kivtu apmetnēs.

Rotkalim – bronzas lējējam nepieciešamie rīki bija metāla kausēšanai lietotie tīģeļi, lejamie kausiņi un veidnes. Uzkrītošs ir bronzas kausēšanas un liešanas liecību biežums dzīvesvietās, kas rāda, ka tur darbojušies bronzas lējēji, bronzas un dārgmetālu apstrādātāji. Ķenteskalna dzīvesvietu kompleksā atrasti 792 māla tīģeļu fragmenti. Tīģeļus atrada 14 pavarodos un sešās apmetņu krāsniīs.

Ķentes apmetnē 20. pavadā atrada 128 tīģeļu fragmentus, arī tērauda cirtni, krāsainā metāla atgriezumus, bronzas pilienus, sikus bronzas priekšmetus, mazu bronzas aproci ar astoņskaldņu vāļu galiem un rotadatu ar profilējumu un pogas galvu, pusfabrikātu – alvas sirdsveida piekariņu. A. Stubavs

pieņem, ka šajā vietā pastāvīgi apdzīvotā celtnē vairāku paaudžu laikā atradusies rotkaļu darbnīca.

Vidējā dzelzs laikmetā notika rotkaļa amata specializēšanās un nodalīšanās no agrāk kopīgā kalēja – rotkaļa apvienotā amata, radās lielāks pieprasījums pēc rotām – greznuma un prestiža lietām. Tika gatavoti rotājumi apģērbam, galvassegām, apaviem, ieroču makstīm, dzeramajiem ragiem u.c.

Par specializāciju liecina Ķenteskalna dienvidu apmetnes 33. celtnes pavadā atrastie priekšmeti – galvenokārt gatavu bronzas priekšmetu atcirtumi, atgriezumi vai atlauzumi. Tie ir gabaliņi no latgaļiem raksturīgiem kaklariņķiem ar noplacinātiem galiem, manšetveida aproces gabali, rotadatas smailes daļa. Visi bronzas priekšmeti sadalīti nelielos gabaliņos, kuri ērti ievietojami tīģeļos pārkausēšanai. Pavadā atrasti tīģeļu fragmenti un māla veidnes bronzas stieņu atliešanai (8 fragmenti). Viens no pavadā atrastajiem stieņiem (griezumā ovāls) varētu būt atliets kādā no minētajām veidnēm. Nolietotus, bojātus, nepiemērotus, dažreiz arī kara laupījumā iegūtus nevajadzīgus bronzas vai sudraba priekšmetus pārstrādāja stieņos. Tas darīts turpmākās lietošanas ērtībai, bronzas kā izejvielas glabāšanai, izejmateriāla daudzuma un vērtības noteikšanai, kas ļoti svarīgi maiņai vai kausējumiem.

Jāatzīst, ka 5.–8. gs. rotkaļa darbā bija atšķirīgi līmeņi. Bronzas lējēja darbarīki un paņēmieni pilnveidojās. Amatnieki iemācījās arvien racionālāk izmantot izejmateriālus – bronzu un sudrabu. Jāpieņem, ka daļu vienkāršāko rotu atlēja parastos pavarodos ar mājsaimnieciskiem paņēmieniem vienas (savas) saimes vajadzībām. Sarežģītu, ornamentētu rotu izgatavošana prasīja iemaņas un pieredzi, kā arī speciālus darbarīkus. Tādas rotas gatavoja speciālisti – rotkaļi, dažreiz arī kalēji, kam bija liela prasme melnā metāla apstrādāšanā.

Vidējā dzelzs laikmeta materiālos (Ķenteskalns, Dignāja) izšķirami četri vai pieci bronzas un dārgmetāla kausēšanai izmantotu tīģeļu veidi: bumbierveida, cilindraveida, piramidāli, bikoniski, kausveida tīģeļi. Ķenteskalnā, Kivtu apmetnē un Šelupinku Ķišukalnā laimējies atrast arī lejamās karotes. Darinot neliela izmēra rotas, nebija vajadzība pēc liela, bļodveida trauka metāla kausēšanai. Strādājot ar vidēja vai maza izmēra tīģeļiem, netika veltī dedzi-

190. att. Rotkaļa inventārs no Ķentes pilskalna un apmetnes: 1 – cirtnis, 2 – cirtņveida priekšmets (gravēšanai), 3 – pincete, 4 – kaltveida priekšmets, 5-7 – naži, 8 – ilens, 9 – vile, 10, 12-14 – māla tīģeļi, 11 – lejamais kausiņš, 15-17 – galodas, 18-21 – māla veidnes

nāts metāls; izmantojot lūkšas, liešanu varēja izdarīt, neizmantojot lejamo karoti. Gatavoja arī mazus, šķērsriezumā trīsstūrveida tīģelišus, ar kuriem varēja precīzi virzīt lējumu (190. att.).

Ķīmiķis I. Grosvalds māla tīģeļu fragmentu lielo skaitu agrā un vidējā dzelzs laikmeta dzīvesvietās skaidro ar to, ka Latvijas vietējie māli spēj izturēt 1130–1400 °C temperatūru. Krāsainais metāls parasti kūst 1100 °C temperatūrā. Tīģeļi izturēja šo temperatūru, bet bieži apkusa, tādēļ tika darināti ar biezu dibendaļu. Pēc pāris atkārtotām liešanas reizēm tīģeļi sasprāga. Tikai 2. gadu tūkstoši tika atrastas baltā māla šķirnes, kas spēj izturēt šādu temperatūru.

Rotkaļi 5.–8. gs. izmantoja liešanas, kalšanas, gravēšanas, cilņošanas, vilēšanas, caurumošanas, tordēšanas, lodēšanas, inkrustēšanas, kniedēšanas, griešanas tehnikas. Retāk lietoja apzeltīšanu un apsudrabošanu. Izmantoja arī speciālus gravējamus un trīsinājuma instrumentus, pincetes, dažādus spiedogus ornamenta izveidošanai. Vidējā dzelzs laikmetā pieauga to bronzas priekšmetu skaits, kuru izgatavošanā izmantota kalšanas tehnika. Kaltās rotas bija vieglākas, elastīgākas un izturīgākas par lietajām.

Mājamatniecība. Apģērba, iedzīves priekšmetu un dažādu rīku izgatavošana

Vairākas amatniecības nozares 5.–8. gs. joprojām palika mājsaimnieciskas ražošanas ietvaros: tekstiliju, ādas, kaula, māla, koka izstrādājumu un priekšmetu izgatavošana, kā arī koka saimniecības ēku, dzīvojamo ēku un aizsargbūvju celtniecība.

Katrai ģimenei nozīmīga mājamatniecības nozare apģērba izgatavošanai bija **vērpšana un aušana**. Izejvielas deva aitkopība un linkopība. Aitu cirpšanai nepieciešamās dzirkles atrastas Ķenteskalnā, fragmentāras dzirkles – Sēlpils Spietiņu apmetnē. Pirms šarnīršķēru izgudrošanas un ieviešanas dzirkles bija ļoti svarīgs darbarīks audumu un ādu apstrādei, taču vislielākā nozīme tām bija aitu cirpšanā. Dzirklis var dēvēt par loka šķērēm, un šis loks vienlaicīgi ir tērauda atspere, kas, vilnu cērpot, pēc katra grieziņa sakļāvušos dzirkļu asmeņus atver jaunam cirpienam.

Tādēļ dzirkles aitu cirpšanai lieto vēl 19. un 20. gadsimtā. Taču ir atšķirība formā. Vidējā dzelzs laikmeta dzirkļēm atspere ir eliptiska, ne sevišķi stingra.

Apbedījumos atrod linu auduma paliekas (parasti no krekla, kur tas sasprausts ar saktu vai rotadatu). Mazāk zināms par linu apstrādi, kuru pilnībā rāda 9.–10. gs. atradumi Āraišu ezerpilī.

Dzīvesvietās viens no biežāk atrastiem darbarīkiem ir vērpjamās vārpstas skriemeļi, kurus lieto kopā ar koka vārpstiņu, kas parasti nesaglabājas. Vārpstas skriemeļus izgatavoja no māla, kaula, akmens (smilšakmens, dolomīta), retāk no dzintara vai cita materiāla. Akmens skriemeļi parasti ripveida, bet no māla darinātie – nošķelti bikoniski. No māla izgatavotajiem skriemeļiem un smilšakmens skriemeļiem ir rotājums, kuru var saistīt ar solāro simboliku. Tas, ka vērpjamās vārpstas skriemeļus atrod sieviešu kapos, liecina, ka vērpšana tradicionāli bijusi sieviešu darbs. Kapā līdzdoti vērpjamās vārpstas skriemeļi biežāk sastopami 5.–6. gs. kuršu un zemgaļu apdzīvotajā teritorijā. Vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā kapos tos parasti neatrod.

Izplatīti bija vienkāršie tekstiliju darināšanas paņēmieni – pīšana, jostveida audumu (audeņu) un celaiņu aušana. Aušanai lietots celu dēlītis, kurš izgatavots no kaula. Tāds atrasts Kokmuižas I depo-zītā un Ķenteskalnā.

Izrakumos atrastie audumu fragmenti, īpaši to sākuma eģes norāda, ka aušana notikusi vertikālajos aužamajos stāvos. Linu audumi parasti austi vienkārtņī, vilnas audumi – četrņiņu trinīti. Smagi vērpjamās vārpstas skriemeļi (akmens, māla) pavedienu vairāk izstiepa, tādēļ tie bija piemēroti linu šķiedras vērpšanai. Vilnas vērpšanai noderīgāki vieglākie skriemeļi (kaula, māla). Atšķirīgi tika vērpta dzija audiem un velkiem. Parastākais vērpšanas virziens bijis no labās uz kreiso pusi, tomēr sastop arī pretējo virzienu: pretēji audu un velku vērpšanas virzieni veicina labāku to sakļaušanos audumā.

Liecības par apģērbu 5.–6. gs. trūcīgas, jo šajos gadsimtos nav bijusi paraža apģērbu izrotāt ar bronzu, kura apģērbam ļauj saglabāties (izņēmums – bronzas āķiņu aizdare zemgaļu vīrieša tērpam Bēnes Liekņu kapulauka 3. kapā, kas pieder 6. gadsimtam). Pilnīgāki dati ir par 7.–8. gs. apģērbu latgaļu un sēļu kapulaukos.

Vīrieši valkājuši linu auduma kreklus. Vīrs krekla viņi vilkuši svārkus, kuru vilnas auduma fragmenti saglabājušies pie stopsaktām, ar kurām tie sasprausti. Bikses līdz ceļiem notītas ar kājautiem. Tiras purva depoziatā, kas attiecas jau uz 9. gs. sākumu, tie darināti no 10–11 cm plata vilnas auduma. 8. un 9. gs. sākas kājautu rotāšana ar bronzas stīpiņām (Aizkraukles Lejasbitēnu 56. kaps). Ap 800. gadu sākas ar bronzu rotātu rokautu darināšana. Arī ar bronzu rotātu apmetņu lietošana attiecināma uz nākamo periodu.

Jau 8. gs. parādās bronzas gredzentiņu un spirālīšu rotājums vīriešu cepurēm. Tādu redzam ap 800. gadu datējamā Dreņģeru–Čunkānu 241. kapā. Sēļu un latgaļu rotātajām cepurēm bez tam vēl pieres daļā piestiprināti bronzas trīsstūrveida piekariņi vai zvaniņi. Ir norādījums, ka cepures darinātas no ādas, tādēļ V. Urtāns pēc Pļaviņu Kalniešu II kapulauka materiāliem rekonstruējis latviešu tautasdziesmās daudzīnātās caunu cepurītes – “cobelītes”.

5.–8. gs. vīriešu tērpam pieder arī ādas josta ar dzelzs vai bronzas sprādzi un retumis arī rotātiem galu apkalumiem. Rotāts tērps, cepure un josta – sabiedrības turīgākās un privileģētākās daļas pārstāvju pazīme. Ar bronzu rotāt ādas jostas vidusdaļu sāk 8.–9. gs. mījā (197. att.: 5). Vispārīga tās rotāšana kļūst 10. gadsimtā.

Sievietes valkājušas linu kreklus, vilnas brunčus, pleciem apmetušas vilnas auduma villaini. Iespējams, ka lietotas arī jakas. Galvu rotājuši bronzas spirālīšu vainagi, kuri zemgaļu un latgaļu sievietēm atšķiras pēc sastiprinājuma veida. Arī sievietes lietojušas vilnas kājautus un ādas vai lūku apavus. Lūku sandaļveida apavi atrasti Āraišu ezerpilī.

7.–8. gs. sieviešu apģērbu un sevišķi villaines sāk izrotāt ar audumā ielocītām bronzas stīpiņām (gredzentiņiem). Tās sastop latgaļu, sēļu un arī zemgaļu apģērbā, bet nākamajos gadsimtos sevišķi krāšņajās latgaļu villainēs. 7.–8. gs. šis rotājums parādās villaiņu galos un malās kā stīpiņu rindas, bet velku galos uzvērtas bronzas spirālītes, kuru saturēšanai pieausta šaura divkrāsu celaine (197. att.).

Rotās pilnveidojas saulišu un svastikas ornaments. Ieviešas skujiņas, slīpā krusta, trīsinātas līnijas, dalītā romba, “pārinieku” motīvs, ko var saistīt ar agrāro un auglības simboliku (G. Zemītis 1995).

Liela nozīme bija tradicionāli no kaula, ādas, akmens, māla un koka gatavotajiem rīkiem un iedzi-

ves priekšmetiem. Galvenais iemesls, kas lika turpināt seno tradīciju, bija šo izejmateriālu pieejamība. Naturālās saimniecības apstākļos, kad katra saime centās pēc iespējas darbarīkus un iedzīves priekšmetus darināt pašu spēkiem no viegli iegūstamiem materiāliem, tas bija svarīgi. Dzelzs un bronza bija dārga, un šo materiālu apstrāde prasīja specializāciju.

Kaulu un ragu lietoja rokturu izgatavošanai – sevišķi tur, kur bija vajadzīga lielāka izturība, piemēram, īleniem. No kaula gatavoja aušanai lietotos celu dēlīšus. Retumis no kaula vai raga darināja vērppjamās vārpstas skriemeļus. No raga plāksnēm darināja nelielās segmentveida ķemmes. Šī veida ķemmes Baltijā gan zināmas jau agrajā dzelzs laikmetā kā liels retums. Vairāk ķemmes pazīstamas 5.–7. gs. (Katlakalna Pļavniekkalna kapulauks, Daugmales un Ķentes pilskalns u.c.). 9. gs. Latvijā parādās saliktas kaula ķemmes.

Jau senatnē ļaudis novērojuši, ka ļoti cieta un izturīga ragu un kaulu var viegli apstrādāt, ja to ilgstoši mērcē skābā šķidrumā. Izņemot ragu no šķidruma, tas pāris dienu laikā savu izturību atgūst. Eksperimenti pierādījuši, ka vislabākos rezultātus dod raga izejmateriāla mērcēšana skābpienā. Dažām kaula ķemmēm sastopamais rotājums ar riņķīšiem – saulītēm pamīšus ar pusapļu rindu liecina par līdzīgu ornamentu kā 5.–6. gs. bronzas trīsstūradatām un rotāšanai izmantotiem līdzīgiem instrumentiem. Turpretim Ķenteskalnā atrastā segmentveida ķemme rotāta ar Latvijā neparastu pinuma ornamentu.

Taura un vērsa ragus, tos apdarinot, izmantoja par dzeramtraukiem. Dzeramo ragu apmales, uzgaļus un atsaites – rokturus bieži izgatavojuši profesionāli amatnieki no bronzas un sudraba, rotājot ar stikliņiem. Dzeramo ragu rokturus – atsaites, kuras dažkārt emaljētas, uzskata par importu no Piedņepras vai Lietuvas. Dzeramais rags bija izturīgs, piekāšanai pie jostas ērts, prestižs priekšmets, tādēļ to bija iecienījuši bagāti karavīri Kurzemē un Zemgalē, kur dzeramais rags 5.–8. gs. likts līdzī arī kapā. Vispiemērotākie savu lielo izmēru un izskata dēļ bija taura rāgi. Valodniecības dati liecina, ka vārda *taure* sākotnējā nozīme baltu valodās – kauss, mednieku rags, mūzikas instruments. Šis vārds atvasināts no *taurs*, kam līdzīgas formas arī lietuviešu, prūšu, latīņu u.c. valodās. Šķiet, ka no taura raga vai tāss darinātas arī kara taures jeb pūšamie rāgi. Vienā no

Egila sākām, kas radušās ap 1200. gadu Islandē un atspoguļo Egila Skalagrimsona sirojumu Kursā ap 925. gadu, stāstīts, ka vakarā vikingu vadonis jūras krastā pūtis signālu, aicinot savus vīrus atgriezties pie kuģa. Pēc šī avota pūšamā instrumenta veids nav nosakāms.

Svarīga nozīme saimniecībā, iedzīvē, apģērba izgatavošanā un apbruņojumā bija **ādas apstrādei**. Par izejvielu kalpoja pirmām kārtām mājdzīvnieku – zirgu, liellopu un sīklopu ādas. Izmantoja arī meža dzīvnieku – sevišķi aļņu ādas. No zvēriem, kurus medīja galvenokārt kažokādām, jāmin bebrs un cauna. Šajā laikā vāvere medīta retāk nekā vēlajā dzelzs laikmetā. Nav drošu norādījumu par ūdru ādu izmantošanu. Lielāka nozīme būs bijusi zaķādām un lāčādām. Šos dzīvniekus bija izdevīgi medīt arī tādēļ, ka tie deva vērtīgu kažokādu un gaļu uzturam. Tomēr, spriežot pēc atradumiem Ķentes pilskalnā, Ogres lejteces apgabalā lāču medības 5.–9. gs. nav bijušas veiksmīgas. No kažokādām, kuras izmantoja ziemas apģērbam, pirmajā vietā bija aitāda.

Ķentes pilskalnā atrasti ādas apstrādei piemēroti naži ar īsu, liektu asmeni, kādus, spriežot pēc Baltijas etnogrāfiskiem materiāliem, lietojuši tiklab agrā, kā vēlā dzelzs laikmeta ādas apstrādes meistari. Šādi naži ar izliektu asmeni piemēroti ādas pirmapstrādei – tās atdalīšanai no plēvēm un zemādas tauku slāņa. Naži ar īsu trīsstūrveida asmens šķeltni, nedaudz ieliektu asmens līniju izmantoti ādas griešanai.

Ādas izstrādājumiem bija ievērojama nozīme karavīra tērpā, uzkabē un arī apbruņojumā. Izturīgu koka vairogu varēja izgatavot, sastiprinātos vairoga dēļšus no abām pusēm apšujot ar ādu. Šāds no egles dēļšiem darināts vairogs, kas datējams ar laiku no 800. līdz 850. gadam, atrasts Rucavas Tiras purva depozītā.

Salīdzinājumā ar agro dzelzs laikmetu daudz biežāk 5.–8. gs. apbedījumos atrod dzelzs un bronzas jostas sprādzes. Retumis sprādze ādas jostai piestiprināta ar bronzas apkalumu, sastopami arī lancetveida vai trapecveida jostas gala apkalumi, kuri darināti no bronzas, dzelzs vai sudraba. Vidējā dzelzs laikmetā pārsvarā bijušas šauras ādas jostas. Pie jostām nēsāti šajā laikā ieviesušie kaujas naži. Jau 7. gs. parādās pirmie pussfēriskie apkalumi (Sēlpils

Spietiņu I uzkalniņa malā guldītā apbedījumā). Ādas makstis (kuru malu sastiprināja ar bronzas cilindriņiem, bet smaili aptina ar bronzas sloksni) piekārtas pie jostas. Perioda beigās parādās šim nolūkam darināti dzelzs vai bronzas riņķi, kas uzskatāmi par jostas dalītāja pirmveidu, pie kura piekāra ādas vai koka maksti. Īsais, platais kaujas nazis nēsāts unikālajā Kivtu 97. kapā atrastajā ādas makstī (196. att.: 20), kuras virsma klāta ar rotātām bronzas plāksnēm. Lai kaujas nazis pie jostas nekūļātos, tā maksti vajadzēja fiksēt vairākos punktos. Par to liecina pieci bronzas riņķi (diametrā 2–4 cm), no kuriem trīs bijuši piestiprināti maksts augšdaļā. Maksts pasargāja karavīru no pašievainošanās.

Jau vidējā dzelzs laikmetā epizodiski parādās kaut kas līdzīgs plecsiksnām, kas novērš jostas noslidēšanu. Piemēram, Jaunsvirlaukas Gaideļu-Viduču kapulauka 23. apbedījumā greznus svārkus sedzis horizontālu un vertikālu jostu (siksnu) režģis. Jostas sastiprinātas ar bronzas kniedēm, kuru apaļās galvas sedz rotāts sudraba platējums. Tāds tērps piemērots divasmeņu zobena nēsātājam.

No ādas gatavoja arī iemauktus, no kuriem apbedījumos saglabājušies tikai dzelzs laužņi. Šajā laikā parasti sāndzelžus aizstāja prāvi dzelzs riņķi (196. att.: 9). Reizumis pēc senākas tradīcijas lietoja vēl no raga darinātus sānu stieņus, kādi pazīstami iepriekšējos periodos. Vidējā dzelzs laikmeta beigās parādījās gari, apaļa griezuma sāndzelži, kādus redzam Ķenteskalnā.

Kopš 5. gs. biežāk sastopami nelieli dzelzs pieši ar piramidālu dzelksni, kuru skavām viegli atliekti gali, kas bijuši iestrādāti ādas apavā vai speciālā ādas siksnā, kas pieguļ papēdim. Atradumi kuršu un zemgaļu kapos liecina, ka piesis pārsvarā bijis tikai pie vienas (kreisās) kājas apava. Retāk sastopami bronzas pieši ar piekniedētām ādas siksnām un nelielām, ovālām sprādzēm. Dzelksnis bronzas piešiem dažkārt darināts no dzelzs (196. att.: 10, 11).

Atradumi 5.–8. gs. dzīvesvietās liecina, ka ēdiena gatavošanā lielākā nozīme bijusi **māla traukiem**. Tos lietoja arī ēdiena pasniegšanai un pārtikas glabāšanai (191. att.).

Biežāk sastopami bezripas gludās un apmetās keramikas trauki. Piemēram, no Ķentes arheoloģiskajā kompleksā atrastajām māla trauku lauskām

52,2% ir gludās keramikas lauskas. Otrajai šim periodam raksturīgajai apmestajai keramikai virsma atgādina šķidra māla apmetumu (191. att.: 5). Ķentē šo keramiku pārstāv ap 40% lausku. Tas, ka Āraišu ezerpilī (kas pieder 9.–10. gs.) 75% trauku ir apmesta virsma, liecina, ka apmestā keramika sevišķi iecienīta vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā un vēl dzelzs laikmeta pirmajā posmā. Apmestās keramikas trauks atrasts Dreņģeru–Čunkānu kapulauka 81. kapā, kas datējams ar 8. gadsimtu.

Mazākā skaitā 5.–8. gs. pārstāvēta keramika ar klājošu nagiespiedumu un pirkstu galu iespaidumu ornamentu, kuru dēvē par kniebto keramiku (191. att.: 6). Ķentes kompleksā šo keramiku pārstāv 1,89% lausku. Apmestā un ar nagiespiedumiem klātā keramika vidējā dzelzs laikmetā Latvijā sastopama tajā Latvijas daļā, kuru apdzīvoja baltu ciltis.

Nelielā skaitā atrod traukus ar spodrinātu virsmu un traukus ar tekstiliju vai pinuma nospiedumu virsmā – tekstilo keramiku. Tekstilā keramika labi pazīstama vidējā dzelzs laikmeta sākumā Baltijas somu akmeņu krāvumu kapu kultūrai piederīgos kapulaukos (Nautrēnu Lielpuderi, Makašēnu Salenieki), bet no šīs kultūras dzīvesvietām – Kivtu apmetnē. Šajos pieminekļos atrasta arī gludinātā (191. att.: 1, 3) un spodrinātā (191. att.: 2) keramika, kas pazīstama zemgaļu, sēļu un latgaļu pieminekļos.

Ķentes pilskalna trauki gatavoti no vietējā kvartāra māla ar dažādiem dabiskiem vai mākslīgiem piejaukumiem. Māla liesinājumam galvenokārt izmantotas smiltis. Traukiem ar biežām sienām un apmesto virsmu, ar nagiespiedumiem rotātajiem un gludās keramikas traukiem lietots liels, pat līdz 4–5 mm kvarca graudu piejaukums. Lielāks piejaukums padara mālu mazāk plastisku. Tāds trauks apžāvēšanas un apdedzināšanas procesā mazāk deformējas. Poraini, neviendabīgas struktūras trauki darināti tādā gadījumā, ja tie paredzēti likšanai uz uguns.

Visu veidu māla trauki pieder bezripas traukiem, kuri darināti no māla sloksnēm, uzliekot aplī saliektas māla sloksnes citu virs citas un savienojuma vietas nogludinot. Lieliem traukiem pirmais ticis izgatavots dibens. Māla gredzenu savienošana konstatējama arī kļūmes, tādēļ salaidumi visbiežāk sazīmējami trauka lūzuma vietā. Pirkstu nospiedu-

191. att. 5.–8. gs. māla trauki, kam virsma gluda (4), gludinātā (1, 3), spodrinātā (2), apmestā (5), ar nagiespiedumiem (6). Atradumu vietas: 1 – Dignājas pilskalns, 2, 4 – Kivtu apmetne, 3, 5 – Ķenteskalns, 6 – Asotes pilskalns

mi liecina, ka bezripas trauku veidošana, tāpat kā iepriekšējos periodos, tradicionāli bijis sieviešu pienākums.

Maza izmēra trauki veidoti no vienas māla pikas. Trauka virsmas izturība palielināta, tā ārējo virsmu pārklājot ar plānu šķidra māla kārtu. Tā apstrādāti ne tikai visi apmestās keramikas trauki, bet pa daļai arī citi keramikas veidi.

Ķentes pilskalnā konstatēti vairāki māla trauku dibeni un to fragmenti, kas liecina, ka trauku veidošanā jau 6.–7. gs. izmantots īpašs koka paliktnis. Māla trauku veidojot ar rokām, šāds apaļš grozāms paliktnis paātrināja tā izgatavošanu un uzlaboja tā simetriju. Ķenteskalnā kādam traukam, kura diametrs 18,5 cm, uz dibena ārpusē saskatāmi apaļkoka gadskārtu nospiedumi, kas varēja rasties, izmantojot izcirstu un ar slīmestu izlīdzinātu ripu, jo nelieli zāģi Latvijā (kā to liecina atradums Laidzes Lazdiņu akmeņu krāvumu kapulaukā), lai gan pazīstami jau

kopš agrā dzelzs laikmeta, bija tāds retums, ka kokapstrādē tos laikam parasti nelietoja. Šādi paliktņi raksturīgi podniecības pēdējai attīstības pakāpei pirms vieglā tipa centrētas podnieka ripas izveidošanas (rokas ripa), tomēr Latvijā podnieka ripa ieviesās tikai ap 1000. gadu.

Baltijā līdz šim nav atklātas speciālas māla trauku apdedzināšanas krāsns paliekas, kuras varētu attiecināt uz 5.–8. gadsimtu. Tajā laikā trauku apdedzināšanas krāsns nav pazīstams arī Skandināvijā, jo arī tur podniecība 5.–8. gs. nepastāvēja kā īpašs amats.

Latvijā 5.–8. gs. darinātie trauki ir atšķirīgi pēc izgatavošanas materiāla, formas un izmēriem. Jau pieminējam, ka biezie, porainie, no māla masas ar zvirgzdaiņu piejaukumu gatavotie trauki derēja ēdiena vārīšanai un sautēšanai. Šim nolūkam izmantoti galvenokārt ietilpīgi trauki. Liela nozīme uzturā bija dažādu miltu putru vārīšanai.

Viena no izplatītākajām liela izmēra trauku formām – uz augšu paplašināti māla podi ar nelielu valnīti augšdaļā. Tāds apmestās keramikas trauks, kura diametrs 32 cm, augstums 37 cm, atrasts Ķentes

pilskalnā. Šādu trauku iespējams apsiet ar izturīgu auklu, kura atmetas pret paplašinājumu trauka augšdaļā un īpaši pret valnīti. Tas dod iespēju ar šķērssaites palīdzību izveidot nelielu spainīti šķidruma vai pārtikas pārvešanai un uzglabāšanai. Vesels apmestas keramikas trauks, kas pēc formas atgādina maza izmēra spainīti, bija apgāzts uz mutis un ierakts pamatzemē iedziļinātā bedrē Šelupinku Ķīšukalna apmetnes teritorijā.

Spodrinātie, rūpīgāk izstrādātie vidēja vai neliela izmēra trauki ar lauztu profila līniju izmantoti kā galda trauki. Daugmales pilskalnā atrastie spodrinātās keramikas trauki bijuši rotāti. Ļoti iecienīts bijis ar bronzas spirāli vai ar auklu aptītu nūjiņu iespiests rotājums gludināto vai spodrināto māla trauku sānu virsmā.

Vairāki no liepu krijām gatavoti spainīši atrasti seno zemgaļu teritorijā, to robežreģionā ar žemaišiem – Lieparu apmetnē konstatētajā akā, kurai no plēstiem dēļiem darināti grodi. Akas dēļu radioaktīvā oglekļa analīzes to ļauj datēt ar 4. gadsimtu. Tās pastāvēšana iesniedz vidējā dzelzs laikmeta sākumā.

Mainī, tirdznieciskie un kultūras sakari

5.–8. gadsimtā Latvijas teritorijā dzīvāka kļuva tirdzniecība, jo augs pieprasījums pēc amatniecībai un saimniecībai nepieciešamajām izejvielām un gatavās produkcijas.

Tirdzniecisko sakaru pamatvirzieni Latvijas teritorijas robežās palika tādi paši kā iepriekšējā periodā (1.–4. gs.). Galvenie satiksmei bija ūdensceļi pa Daugavu, Lielupi, Gauju. Arī sauszemes ceļi daudz neatšķīrās, tie vijās gar upju krastiem un pa to ielejām. Ziemā, kad ūdeņi aizsala, jāja vai brauca ar ragavām pa ledu. Speciāli sagatavotu ceļu nebija. Upes šķērsojot, izmantoja jau iepriekšējās paaudzēs apzinātos braslus, krāces, sēklus. Viena tāda pārejas vieta bijusi Daugavā starp Doles salu un Mārtiņsalu, pie Doles Rumbas. Par to liecina dažādu laikmetu atradumi, piemēram, divi 5.–8. gs. cirvi, viens no tiem – 8. gs. Skandināvijā raksturīga forma – iegūts, bagarējot Šķērsēklīti.

Galvenais satiksmes inventārs bija laivas un ragavas. Koka ratus Ziemeļeiropā vidējā dzelzs laikmetā pazina, bet Latvijā pierādījumu tam nav. Miniatūrs bronzas ritenis, kuram labi iezīmēta rumbas vieta, gan atrasts Zemgalē, Aucē; tāds zināms arī Lietuvā, Plinkaigales vidējā dzelzs laikmeta kapulaukā, bet šos atradumus pētnieki saista ar solāro simboliku un tulko kā kulta priekšmetus.

Ragavu sliece ar mietni un balzienu, kas atrasta Āraišu ezerpils 9.–10. gs. slāņos, dod priekšstatu par šī laika ragavu konstrukciju. Āraišu ezerpilī konstatēta arī ornamentētu saku puse. Sakas apstiprina racionālu zirga spēka izmantošanu, dzīvnieka saudzēšanu un estētiskas prasības, kādas bijušas transporta kultūrai. Uzskata, ka sakas varētu būt Baltijā ieviesušās ap 7. gs. no austrumiem.

Latvijā vidējā dzelzs laikmetā iekšējo tirdzniecības ceļu virzieni salīdzinājumā ar 1.–4. gs. daudz

nemainījās, bet pēc Romas impērijas sabrukuma mainījās daži Baltijas tirdzniecības virzieni. Dzintara ceļš, kas agrāk no Sembas pussalas veda uz Vislas grīvu un tālāk, šķērsojot tagadējo Poliju, gāja Romas virzienā, šai impērijai sabrūkot, pārvirzījās uz austrumiem – uz Bizantijas impērijas un avāru kaganāta pusi, uz Ungārijas teritoriju. Izmaiņas notika arī Mazurijā (tagadējās Polijas ziemeļaustrumos). Tur 5.–6. gs. mijā iebruka un apmetās kareivīgas ciltis no Donavas vidusteces apgabala. Ienācēji iesaistījās dzintara tirdzniecībā. Mazuru ezeru rajons kļuva par dzintara ceļa sākuma posmu. Ienācēji sasniedza Sembas pussalu un Nemunas lejteci. Parādījās jaunas rotas un ieroči, kurus deva līdzī kapā (sudrablietas, dzeramie ragi ar sudraba apkalumiem, zirgu apbedījumi). Senlietām analogijas sastopamas stepēs pie Melnās jūras un Donavas vidustecē. Zvērgalvu rotājuma parādīšanās Latvijas stopsaktām saistīta ar Donavas ģermāņu zvēru stila ietekmi.

Domājams, ka sudraba priekšmeti nonāca Latvijā ar Mazuru apgabala dzīvojušo cilšu starpniecību. Vairākas ķīmiskās analīzes liecina, ka vismaz daļa sudraba Latvijā nāk no Transilvānijas un Bohēmijas atradnēm. Šo sakaru rezultātā Latvijā izplatījās jauns slīpgrebuma tehnikas ornamenti, kas kopš 6. gs. sastopams uz rotadatām, piekariņiem, saktām un jostas sprādzēm. Iespējams, ka šī ornamentēšanas tehnika kļuvusi pazīstama ar loka jeb pirkstaino saktu parādīšanos, kas no Mazuru novada nokļuvas Latvijā (199. att.: 1, 2). Jaunākie pētījumi liecina, ka par slīpgrebumu var runāt tikai nosacīti, jo šīs tehnikas pamatā ir atlējums ar sekojošu retušu.

Nostiprinājās kuršu sakari rietumu virzienā pāri Baltijas jūrai. Par to liecina jau pieminētie skandināvu kapulauki Grobiņā un tās ziemeļu kaimiņu pagastā Tāšu Jāčos. Tajos apbedīti izceļotāji no Viduszviedrijas un Gotlandes. Ap 650. gadu zviedri, sakaujot un pakļaujot kuršus, Ālandes upes krastos nodibinājuši savu apmetni, kura pastāvējusi apmēram 150 gadus. Gotlandieši, cik var spriest pēc viņiem raksturīgiem kapa inventāriem Grobiņas Smukumu kapulaukā, nodarbojušies ar tirdzniecību, bet uzkalniņkapos Grobiņas Priedulājos apbedīti galvenokārt karavīri – izceļotāji no Viduszviedrijas – Melāra apgabala. Karavīri, kas pārstāvēja kolonistu garnizonu kuršu zemē, un tirgotāji, pēc zviedru arheologa

B. Nērmaņa atzinuma, dzīvojuši diezgan noslēgti. Karavīri par sievietēm ņēmuši Gotlandes tirgotāju meitas. Grobiņas Priedulāju skandināvu uzkalniņkapos atrasta no kaļķakmens darināta plāksne – stēla (7. gs.), kurai bijusi sakrāla piemiņas akmeņa nozīme (200. att.). Plāksnes izmēri 70,5 x 27 x 6 centimetri. Plāksnes augšējā daļā – divu ūdensputnu attēls. Līdzīgas stēlas sastopamas Gotlandē un liecina par Skandināvu kultūras tradīcijām.

Kā līdzienajos, tā uzkalniņkapos jūtama kuršu ietekme. Par to liecina tur atrastie trīs kuršiem raksturīgie bronzas vītī kaklariņķi ar cilpu galiem, spirālgredzeni un spirālītes. Zviedriem piederošais apgabals, spriežot pēc pieminekļiem un skandināviem raksturīgām senlietām, varējis būt ap 15 km rādiusā ap Grobiņu – līdz Durbei (Sauslauku kapsētā atrasts ugunskaķam piederīgs divasmeņu zobens), dienvidos sniedzoties līdz Tāšu Jāču uzkalniņkapiem un Kapsēdes kapulaukam.

Skandināviskas rotas, iedzīves priekšmeti un ieroči, kas atrasti Grobiņas kapulaukos, izgatavoti ļoti augstā profesionālā līmenī (kārbīņas sakta, brakteāts, atslēgas). Iespējams, ka Grobiņā strādājuši arī no Gotlandes atbraukuši amatnieki. Tam par labu runā divas Grobiņā atrastas, depozītam piederīgas saktas – sudraba sakta un apzeltīta stopsakta ar zalkšu galvām, kuru darinājumā redzama kuršu ietekme. Šīs saktas varētu būt zviedru rotkaļa darbs pēc kuršu augstmaņu pasūtījuma.

Gotlandiešu tirgotāju kapa inventārā redzam arī tādus iedzīves priekšmetus un ieročus, kādus 7.–9. gs. Latvijas teritorijā vai nu nepazīna, vai lietoja reti: atslēgas tirgotāju lādēm, divasmeņu zobeni, vienasmens zobeni – skramasaksi, kuru asmens bija no rakstainā damascētā tērauda darināts un ļoti izturīgs, greznie Vendeles tipa zobeni, bruņucepures. Grobiņas atradumi rāda īpatnas uznavas šķēpu galu formas, kuras tirdznieciskā ceļā nokļuvušas Zemgalē (Dreņģeri–Čunkāni) un Ziemeļkurzemē pie Ventas grīvas. No Gotlandes un Viduszviedrijas priekšmeti Zemgalē varēja nonākt arī pa Lielupes vai Daugavas ceļu. Tādēļ arī dažas kuršu rotas ir nonākušas Gotlandes salā.

Nepamatots ir uzskats, ka skandināvu koloniju pastāvēšana nav atstājusi pēdas senajā Kursā. Interesanti, ka, pēc valodnieka A. Jansona atzinuma,

toponīms *ziedi*, kurš Kurzemē visvairāk izplatīts apvidū, kur sastopami skandināviskie pieminekļi, ir senāks par visā Latvijā izplatīto toponīmu *ziedri*.

Arī kurši devās jūrasbraucienos uz Skandināvijas piekrasti. Saxis Gramatikis (1140 – ap 1220) hronikā "Dāņu varoņdarbi" stāsta par leģendāro Brovallas kauju 750. gadā, kas notikusi starp zviedriem un dāņiem Smolandes piekrastē. Vairāki vēsturnieki šaubās, vai tā vispār notikusi. Kaujā it kā piedalījušies arī kurši un libieši. Tās ir nedrošas, vēlāk pierakstītas ziņas. Uzmanīgus mūs dara agrais libiešu pieminējums 8. gadsimtā. Tomēr nav šaubu, ka, zviedru pakļautībā būdami, kurši mācījušies no viņiem jūrniecības un kara lietas un tādēļ pratuši no zviedru kundzības atbrīvoties.

Latvijas iedzīvotājiem bija sakari arī ar Igaunijas teritoriju. Vairākos Ziemeļigaunijā atrastos 5.–6. gs. depoziņos un apbedījumos redzam bronzas un sudraba rotas, kas nākušas no Zemgales un Rietumbaltijas zemēm. Vidējā dzelzs laikmeta beigās aktīvāki kļuva sakari starp sēļu, latgaļu zemēm un Igauniju. Igaunijā ieplūda rotas un ieroči no Ziemeļaustrumvidzemes.

Pa Daugavas ceļu norisa sakari ar Piedņepras zemēm, kas agrāk piederēja baltiem, bet kur sāka ieplūst slāvi. No Piedņepras nāk ar emalju greznotas saktas un dzeramo ragu atsaites – rokturi (Sakstāgala Lielpuderi, Ķentes pilskalns). Pa Daugavas ceļu varēja nokļūt līdz Volgai un iesaistīties sakaros ar Austrumiem. Kopš 7. gs. Latvijā sāk izplatīties no Indijas okeāna piekrastes atvestie kauri gliemežvāki, no kuriem izgatavotas kaklarotas. Kauri dažkārt nēsāja virtenē kopā ar krellēm un bronzas spirālēm. Sākumā (7.–8. gs.) kauri izplatīti Austrumlatvijā.

Pārmaiņas sabiedrībā

Latvijā 5.–8. gadsimtā līdumu un tīrumu zemkopības sistēmas, kā to atzīst pētnieki, pastāvējušas līdztekus. Jāpieņem, ka tīrumu (arkla) zemkopība Latvijas lielākajā daļā bija diezgan attīstīta. Pastāvot tīrumu zemkopībai, laukus spēja apstrādāt mazāki kolektīvi. Tādēļ saime sadalījās atsevišķās ģimenēs, kas vairs nestrādāja kolektīvi un bieži vien arī nedzīvoja kopā. Arheoloģiskajā materiālā tas parādās kā nelielas, no

Zemgalē pāris gliemežvāku nonāk tikai 9. gadsimtā (Dreņģeru–Čunkānu kapulauks).

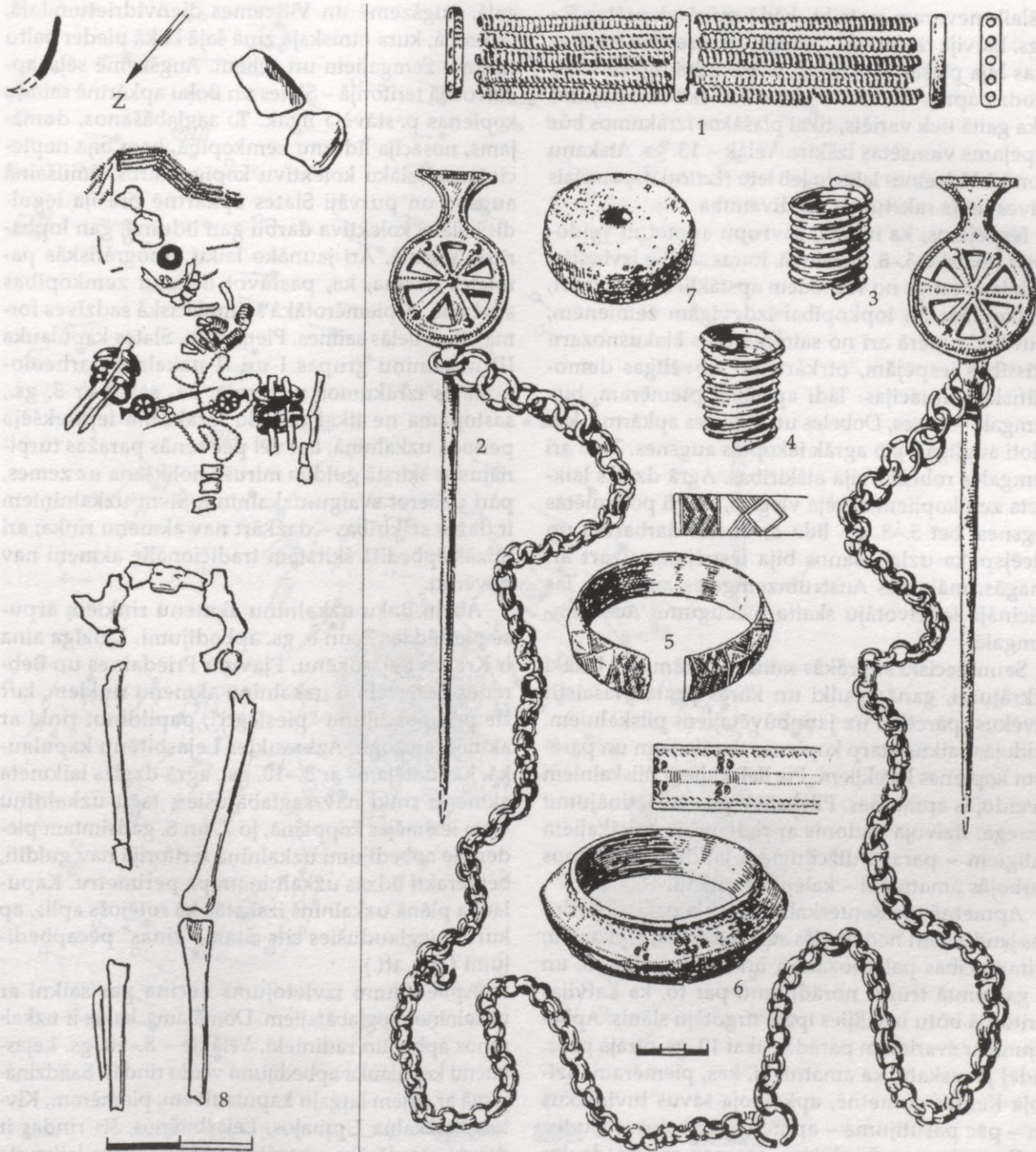
Atšķirībā no iepriekšējā perioda vidējo dzelzs laikmetu var uzskatīt par bezmonētu periodu. Atzīmējami savrupatradumi – Engures Marijas kalniņā atrastais zelta solīds (Anastasija I, 491.–518. gads) un vara monēta no Krapes Rasām (Justiniāna I, 527.–565. gads). Lielākiem maksājumiem kalpoja sudraba rotas.

Savu lomu maiņā saglabāja dzintars. To diplomātisku saišu stiprināšanai ar ostgotiem aistu sūtņi izmantoja Ravennā. Ievērojama loma kā pretvērtībai maiņā bija zvērādām, mežum un vaskam, bet sakaros ar Skandināviju – arī maizes labībai, kura tur bieži trūka mazo lauksaimnieciski izmantojamo platību dēļ. Dobeles rajonā atklātas daudzas akmeņu kaudzes (ap tūkstoti), kuras atrodas Naudītes Pokaiņu mežā vairākos kvartālos, līdzās Vecpokaiņu, Pokaiņu un Jāņogānu 2.–6. gs. uzkalniņkapiem. Kaudzēs 1996. gadā veiktie izrakumi un putekšņu analīzes (L. Kalniņa) liecina, ka lauksaimnieciski izmantojamo zemju palielināšana agrā un vidējā dzelzs laikmetā bijusi aktuāla arī Zemgalē.

Zinot, cik plaši akmeņu novākšana (ar ļoti senām tradīcijām) bijusi izplatīta Zviedrijā, Norvēģijā, Dānijā, var apsvērt, vai ierosmi nav devuši Zemgalē no Skandināvijas drellībā nokļuvuši ļaudis, varbūt pirmsvikingu laika sirotāji (tādi kā teiksmainais dāņu vikings Vidfamne, kurš ap 700. gadu uz īsu laiku it kā iekarojis plašu teritoriju no Kurzemes līdz Karēlijai), bet varbūt arī pašu zemgaļu svešzemē vai savā zemē gūtā pieredze. Baltijā līdz šim plašāki pētījumi par senajām agrārajām sistēmām notikuši Ziemeļrietumigaunijā (V. Lang 1996).

vienas sētas sastāvošas apmetnes. Tāda vidējā dzelzs laikmeta viensēta konstatēta arheoloģiskajos izrakumos Daugavas kreisā krasta terasē, ap 2 km augšpus Daugmales pilskalna – Ķekavas Vedmeru māju zemē, pie sīkas upītes ietekas Daugavā (V. Urtāns 1968). Šī apmetne datējama ar laiku ap 500. gadu.

Apmetnē – viensētā vienas vai dažu paaudžu laikā nevar izveidoties biežāks kultūrlānis. Tādēļ

192. att. Bagātas 6. gs. zemgaļu sievietes apbedījums (Tērvetes Ķūru kapulauka 12. kaps) un daļa no tajā atrastajām senlietām: 1 – vainags (daļa), 2 – rotadatas, 3, 4 – spirālredzeni, 5, 6 – aproces, 7 – vērpjamās vārpstas skriemelis, 8 – kapa plāns (pēc M. Atgāzis 1977)

pašlaik nevaram noteikt, kādā mērā viensētas 5.–8. gs. Latvijā izplatītas. Jādomā, ka atsevišķi situētas sētas bija plašāk izplatītas. Ja viensēta ilgāku laiku atrodas aptuveni vienā vietā, bet ēku izvietojums laika gaitā tiek variēts, tikai plašākos izrakumos būs iespējams viensētas izšķirt. Vēlāk – 13. gs. Atskaņu hronikā Vidzemes latgaļu jeb letu (*Letten*) neparastais dzīvesveids raksturots kā dīvainība.

Iespējams, ka nelielu savrupu apmetņu veidošanās sākusies 5.–8. gadsimtā. Kuras saimes izvirzījās, tas bija atkarīgs no vairākiem apstākļiem: pirmkārt, zemkopībai un lopkopībai izdevīgām zemienēm, kaut kādā mērā arī no saimniecības blakusnozaru attīstības iespējām, otrkārt, no labvēlīgas demogrāfiskās situācijas. Tādi apstākļi, piemēram, bija Zemgalē – Auces, Dobeles un Tērvetes apkārtnē, kur ir ļoti auglīgas, jau agrāk iekoptas augsnes. Taču arī Zemgales robežās bija atšķirības. Agrā dzelzs laikmeta zemkopjiem derēja vieglās, viegli podzolētās augsnes, bet 5.–8. gs. līdz ar dzelzs darbarīku un vilcējspēka uzlabošanos bija iespējams uzart arī smagās, mālainās Austrumzemgales augsnes. Tas veicināja iedzīvotāju skaita pieaugumu Austrumzemgalē.

Saimnieciski stiprākās saimes, kurām bija lielāki uzkrājumi, ganāmpulki un kuras prata piesaistīt cilvēkus, pārcēlās uz jaunbūvētajiem pilskalniem. Veidojās saikne starp kopienas vecākajiem un pārējiem kopienas locekļiem. Pie lielākajiem pilskalniem izveidojās apmetnes. Pilskalnā, pils nocietinājumu aizsegā, dzīvoja vadonis ar radiem un tuvākajiem palīgiem – parasti dižciltīgiem ļaudīm. Pilskalnos darbojās amatnieki – kalēji un rotkaļi.

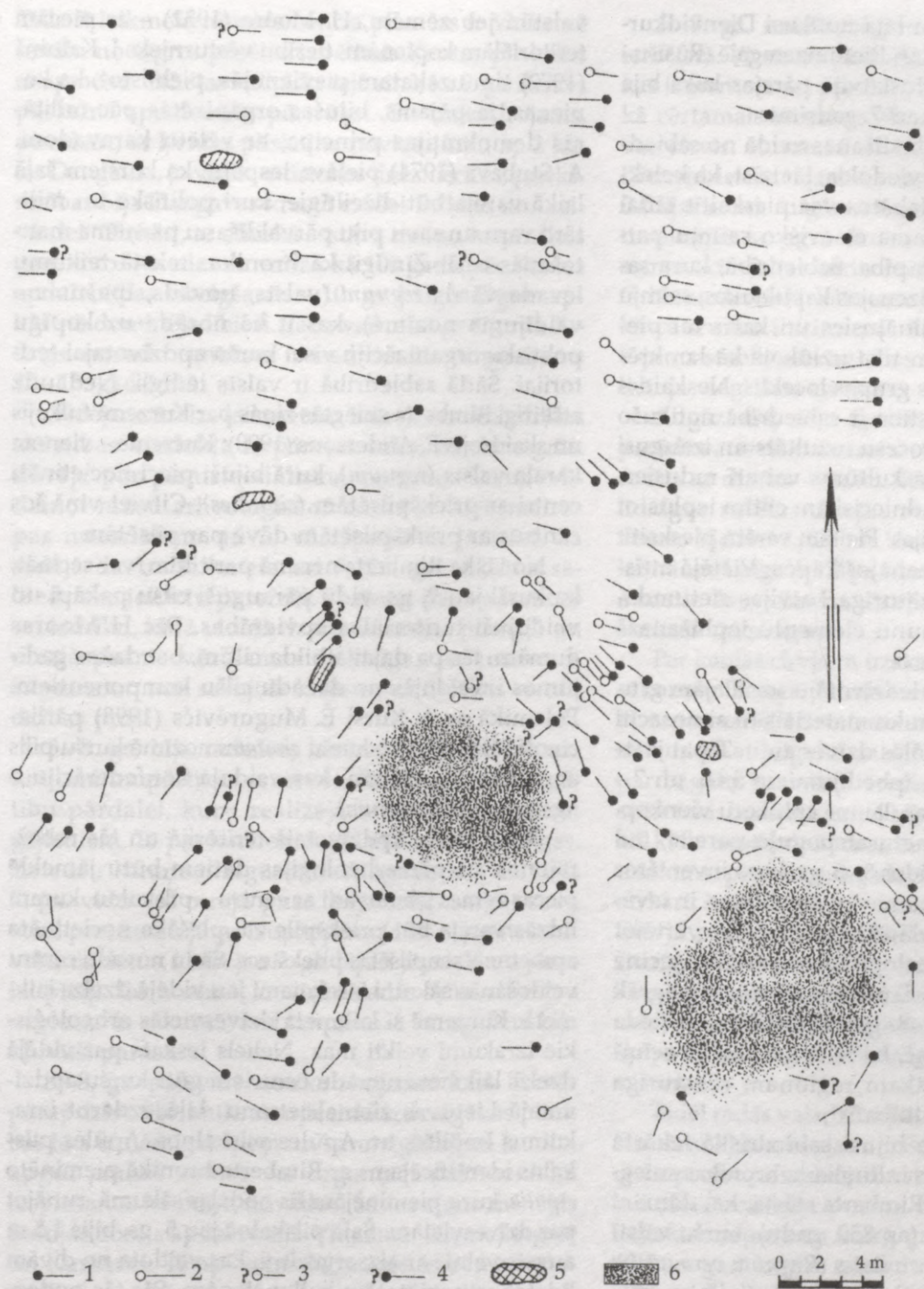
Apmetnē pie Ķenteskalna dzīvoja parastie ierindas ļaudis, kuri nodarbojās ar zemkopību, lopkopību, saimniecības palīgozarēm un amatniecību. 8. un 9. gadsimtā trūkst norādījumu par to, ka Latvijas teritorijā būtu izdalījies īpašs tirgotāju slānis. Apbedījumi ar svariņiem parādās tikai 10. gs. otrajā pusē. Tādēļ jāuzskata, ka amatnieki, kas, piemēram, dzīvoja Ķentes apmetnē, apkalpoja savus tuviniekus un – pēc pasūtījuma – apmetnē dzīvojošos ļaudis.

Par saimes sabrukuma procesu vidējā dzelzs laikmetā netieši liecina pāreja no kolektīvajiem uzkalniņkapiem uz lidenajiem kapiem. Šī pāreja vislabāk atspoguļojas Viduslatvijā – Rietumzem-

galē, Augšzemē un Vidzemes dienvidrietumdaļā, teritorijā, kura etniskajā ziņā šajā laikā pieder baltu ciltīm – zemgaļiem un sējiem. Augšzemē sēju apdzīvotajā teritorijā – Slates un Boķu apkārtnē saimju kopienas pastāvēja ilgāk. To saglabāšanos, domājams, nosacīja līdumu zemkopība, kam bija nepieciešams lielāku kolektīvu kopīgs darbs. Smilšainā augsne un purvāji Slates apkārtnē prasīja ieguldīt lielāka kolektīva darbu gan līdumā, gan lopbarības sagādē. Arī jaunāko laiku etnogrāfiskās paralēles liecina, ka, pastāvot līdumu zemkopības sistēmai, vispiemērotākā saimnieciskā sadzīves forma bijusi lielās saimes. Piemēram, Slates kapulauka III uzkalniņu grupas I un II uzkalniņa arheoloģiskajos izrakumos novērots, ka, sākot ar 5. gs., sastopama ne tikai mirušo ierakšana iepriekšējā perioda uzkalniņā, bet vēl pēc senās paražas turpinājusies šķirstā guldīta mirušā nolikšana uz zemes, pāri uzberot svaigu uzkalniņu. Šiem uzkalniņiem ir dažas atšķirības – dažkārt nav akmeņu riņķa; arī līdzās apbedītā šķirstam tradicionālie akmeņi nav novēroti.

Ābeļu Boķu uzkalniņu akmeņu riņķiem ārpusē pieslēdzas 7. un 8. gs. apbedījumi. Līdzīga aina ir Krapes Lejasoķēnu, Pļaviņu Priedaines un Bērenes Zesercelmu uzkalniņu akmeņu riņķiem, kur šie pēcapbedījumi "pieslēgti", papildinot riņķi ar akmeņu iežogu. Azkraukles Lejasbitēnu kapulaukā, kas datējams ar 3.–10. gs., agrā dzelzs laikmeta akmeņu riņķi nav saglabājušies, taču uzkalniņu vieta iezīmējas kopplānā, jo 7. un 8. gadsimtam piederīgie apbedījumi uzkalniņa teritorijā nav guldīti, bet ierakti līdzās uzkalniņam pa perimetru. Kapulauka plānā uzkalniņš izskatās kā rotējošs aplis, ap kuru, pieglaukušies cits citam, "tinas" pēcapbedījumi (193. att.).

Apbedījumu izvietojums liecina par saikni ar uzkalniņos apglabātajiem. Domājams, ka tie ir uzkalniņos apbedīto radnieki. Vēlākie – 8.–10. gs. Lejasbitēnu kapulauka apbedījumi veido rindas. Salīdzinājumā ar citiem latgaļu kapulaukiem, piemēram, Kivtos, Baižkalna Upmaļos, Lejasbitēnos, šīs rindas ir daudz regulārākas, tuvākas vidējā dzelzs laikmeta apbedījumos Zemgalē vērojamām. Ir notikusi atteikšanās no saimes apbedīšanas vietas mazā, norobežotā uzkalniņā un pāreja uz lidenajiem kapiem. Jau agrajā

193. att. Kapu situācija Aizkraukles Lejasbitēnu 3.-11. gs. kapulaukā (pēc V. Urtāns 1970). Ar punktējumu iezīmētas uzkalniņkapu vietas, ap kurām koncentrējas agrākie (6.-7. gs.), līdzās uzkalniņiem ieraktie apbedījumi: 1 - vīriešu apbedījums, 2 - sievietes apbedījums, 3, 4 - apbedījums, kura dzimums nav droši nosakāms, 5 - simbolisks apbedījums, 6 - uzkalniņkapu vietas

dzelzs laikmetā šī pāreja bija notikusi Dienvidkurzemē (Mazkatuži), daļēji arī Rietumzemgalē (Rūsīšu-Debešu kapulauks). Viduslatvijā pārejas laiks bija 5.–6. gs. un, šķiet, daļēji arī 7. gadsimts.

Vērtējot izmaiņas apbedīšanas veidā no sabiedrisko attiecību attīstības viedokļa, jāatzīst, ka kolektīvajos uzkalniņos apglabātos var pieskaitīt tādi sabiedrībai, kurā vērojama atsevišķo saimju patstāvība un zināma savrupība. Sabiedrībā, kura savus mirušos apbedīja līdzēnajos kapulaukos, saimju norobežošanās bija vājinājusies un katrs tai piederīgais pirmām kārtām tika uzlūkots kā konkrētas kopienas vai sociālās grupas loceklis. Neskaidrs ir jautājums, vai šī attīstība ir sabiedrībā notikušo iekšējo, pakāpenisko procesu rezultāts un izaugusi no agrā dzelzs laikmeta kultūras vai arī radusies, jaunām, baltiem tuvi radnieciskām ciltīm ieplūstot un atnesot jaunas tradīcijas. Pie tām varētu pieskaitīt mirušo apbedīšanu līdzēnajos kapos. Vietējā attīstība pārsvarā bijusi raksturīga Latvijas rietumdaļai un Zemgalei, bet jaunu elementu ieplūšana – Austrumlatvijai.

Runājot par 5.–8. gs. iedzīvotāju sociālajām grupām, jāatzīst, ka kapulauku materiāls tikai nosacīti atspoguļo laikmeta sociālās dzīves ainu. Tāpat jāatzīst, ka atšķirības starp apbedījumiem 5.–6. un 7.–8. gadsimtā ir pārāk lielas, lai tos aplūkotu vienkop. Ja kapa piedevas laikmetu atspoguļo pareizi, tad jāsecina – atšķirības dažādos 5.–6. gs. kapa inventāros pēc priekšmetu daudzuma un kvalitātes ir ievērojamas, bet 7.–8. gs. – daudz mazākas. Tā, vērtējot Lietuvas 5.–9. gs. arheoloģisko materiālu, secina lietuviešu arheologs A. Tautavičs (1996). Jau agrāk par to pēc Igaunijas 5.–8. gs. materiāliem sprieda P. Ligi (1995). Tās nozīmē, ka 5.–8. gs. Latvijā acīmredzot vērojama plašākam reģionam raksturīga sabiedriskās dzīves īpatnība.

Lai skaidrotu, kāda bijusi sabiedriskā iekārta Latvijā 5.–8. gs., svarīgas ir Rimberta hronikas sniegtās ziņas par kuršiem. Rimberts stāsta, ka, dāņiem mēģinot iekarot Kursu (ap 850. gadu), kuršu valsti (*regnum*) bijušas piecas *civitates* (*Regnum vero ipsum quinque habebat civitates*). Rimberta *civitates* vēsturnieki tulkojuši kā "valsts", "kopiena", "apgabals", "novads", "pilsēta". Piemēram, F. Balodis (1938) *civitates* saistīja ar piecām atsevišķām nelielām kuršu

valstīm jeb zemēm, H. Moora (1952) – ar piecām teritoriālām kopienām, tiesību vēsturnieks J. Kalniņš (1972) šim uzskatam pievienojās, piebilstot, ka kopienas, iespējams, bijušas organizētas pēc militārās demokrātijas principa, ar vēlētu karavadoni. A. Stubavs (1974) pieļāva iespēju, ka kuršiem šajā laikā varēja būt dižciltīgie, kuri politisko un militāro varu un savu piļu pārvaldīšanu pārņēma mantošanas ceļā. Zīmīgi, ka hronikas tekstā teikumu ievada vārds *regnum* (valsts, novads, īpašums – valdījuma nozīmē), kas it kā norāda uz kopīgu politisku organizāciju visai kuršu apdzīvotajai teritorijai. Šādā sabiedrībā ir valsts iedīgļi. Nedaudz atšķirīgi Rimberta sniegtās ziņas par Kurzemi tulkojis un skaidrojis E. Andersons (1990): Kurzeme – vienota karaļa valsts (*regnum*), kurā bijuši pieci nocietināti centri ar priekšpilsētām (*civitates*). Citviet viņš šos centrus ar priekšpilsētām dēvē par pilsētām.

No tā, ka Rimberts nerunā par ciltīm, var secināt, ka kurši jau 9. gs. vidū pārauguši cilšu pakāpi un veidojuši teritoriālas apvienības. Pēc H. Mooras domām, tās pa daļai atbilda ciltīm, bet dažos gadījumos izveidojās no dažādu cilšu komponentiem. Polemikā ar A. Kursi Ē. Mugerēvičs (1998) pārliecinoši pierādījis, ka kuršu *civitates* nozīmē kuršu pilis ar saviem novadiem, kas veidoja konfederāciju – agrīno valsti (*regnum*).

Tāpat kuršu apdzīvotajā teritorijā un tās robežrajonos arī pēc arheoloģijas datiem būtu jāmeklē piecas zemes jeb novadi ar centru – pilskalnu, kuram līdzās varēja būt priekšpils vai plašāka nocietināta apmetne – senpilsētas priekštece. Šādu novadu centru veidošanās sākumi izsekojami jau vidējā dzelzs laikmetā. Kurzemē šī laikmeta dzīvesvietās arheoloģiskie izrakumi veikti maz. Neliels ieskats par vidējā dzelzs laikmeta novadu centriem gūts kuršu apdzīvotajā Lietuvas ziemeļrietumu daļā, izdarot izrakumus Impiltes un Apūles pilskalnās. Apūles pilskalns identificējams ar Rimberta hronikā pieminēto *Apulia*, kuru pieminējam šīs nodaļas sākumā, runājot par dzīvesvietām. Šajā pilskalnā jau 5. gs. bijis 1,5 m augsts valnis ar aizsargceltni, kas veidota no divām līdztekus novietotām baļķu sienām. Pēc tās nodeģšanas laikā no 6. līdz 9. gs. valnis paaugstināts līdz 6,5 m un paplašināts līdz 30 metriem. Vaļņa augšdaļa nostiprināta ar ozolkoka baļķiem un akmeņiem.

Tāds šī laikmeta novada centra piemērs ir Vidzemē netālu no Ogres pilsētas izpētītais Ķentes pilskalns ar apmetni. Taču tas netipisks tajā ziņā, ka 9. gs. Ķentes pilskalnā apdzīvotība pārtrūkst. Tas izskaidrojams, pirmkārt, ar Ķentes pilskalna novietojumu ap 2 km no Daugavas, jo vēlāk, attīstoties tirdzniecībai, priekšrocības bija Daugavas krastā esošai Ikšķīlei un Lielvārdei. Otrkārt, ar etniskā sastāva maiņu turpmākos gadsimtos – nedaudz vairāk kā 100 gadu pēc Ķentes apdzīvotības izbeigšanās – 10. gs. beigās Ogres apkārtnē dominēja lībieši. Taču vairumā gadījumu 5.–9. gs. novadu centriem ir tradicionāls turpinājums 10.–13. gadsimtā.

Vidējam dzelzs laikmetam Latvijā no sabiedrības attīstības viedokļa ir pārejas raksturs, ko agrāk dēvēja par pirmsfeodālisma periodu. Taču, salīdzinot mūsu arheoloģiskos datus ar Rietumeiropas materiāliem un to vērtējumiem, jāatzīst, ka vidējā dzelzs laikmeta un 9.–10. gs. sākuma sabiedrisko iekārtu pareizāk apzīmēt par vadonības sabiedrību, kurā vidējā dzelzs laikmeta pirmajā un otrajā posmā vērojamas atšķirīgas izpausmes – kāpums un tam sekojošs kritums uz lielākas vienlīdzības pusi.

5.–8. gs. bija radušies ievērojami bagātību uzkrājumi un pārtikas rezerves. Radās pamats bagātību pārdalei, kuru realizēja ar laupīšanas karagājieniem. Tā par kuršiem šajā laikā stāsta arī sāgas. Zviedru ķēniņam Sigurdam Ringam, kas dzīvojis 7. gs. vidū vai otrajā pusē, vajadzējis sargāt savu zemi pret kuršu jūras laupītājiem. Ja šīs ziņas nesatur vēlākus datus, kurši jau 7. gs. bijuši jūrnieki un jūras laupītāji. Tas nozīmē, ka viņi atradās šķiru attiecību veidošanās sākumā, kad laupīšanas karagājieni bija kļuvuši parasti.

5.–8. gs. pārsvarā notika sirojumu kari. Tomēr pārapsdzīvotība lauksaimnieciski izdevīgākās platībās lika uzņēmīgākajiem un kareivīgākajiem ļaudīm apgūt jaunas zemes vai organizēt pakāpenisku iespiešanos kaimiņu novados. Šādas cīņas risinājās Baltijas somu apdzīvotajā Vidzemē, Ziemeļlatgalē un Kurzemē. To apliecina bagātīgie ieroču atradumi 5.–8. gs. dzīvesvietās, depozītos, kapulaukos un savrupatradumos. Nekad Latvijas senvēstures posmos ne pirms, ne pēc tam **ieroči** netiek atrasti tik bieži kā 5.–8. gs. pieminekļos.

5.–8. gs. noteicošā loma Latvijā bija tuvciņas ieročiem. Viens no parastākajiem tuvciņas ieročiem, kas izmantots arī par darbarīku, bija cirvis. 5.–7. gs. kā cērtamais ierocis savu nozīmi saglabāja uzmanavas cirvis. Kurzemē to lietoja kurši, Zemgalē un Dienvidrietumvidzemē – zemgaļi, bet Ziemeļlatvijā – Baltijas somi. Augšzemē un Latgalē (sēļi un latgaļi) turpinājās no agrā dzelzs laikmeta mantotā šaurasmens cirvju (ar horizontālu kātcaurumu) tradīcija. Griezumā apaļā kātcauruma aizstāšana ar ovālu kātcaurumu liecina par šaurasmens cirvju iekātojuma stabilitātes uzlabošanu. Par ieročiem parasti lietoja vieglākos cirvjus.

Augšzemē, sēļu apdzīvotā teritorijā, 6.–7. gs. parādās atsevišķi šaurasmens cirvji, kuriem kakliņš rotāts ar divām–četrām līdztekus līnijām. 8.–9. gs. līdzīgus rotātus cirvjus atrod arī sēļu un latgaļu zemēs Vidzemē. Tādi ir Viesienas Dietlavu Pendera kalnā un Latgalē Višķu Maskavas ciema kapulaukā atrastie šaurasmens cirvji. Dažreiz cirvim rotāts šķeltnis un mugura.

Par kaujas cirvjiem uzskatāmi no 8. gs. līdz 11. gs. sākumam lietotie šaurasmens cirvji, kam kāts aptīts ar ornamentētu bronzas lenti. Tādi (30 eksemplāri) zināmi tikai latgaļu un sēļu zemēs un uzlūkojami par bagātu karavīru ieročiem. Tos varēja lietot arī svētnieki. Bronzas lentei bija ne tikai dekoratīva, bet arī kāta nostiprināšanas funkcija. Cirvja kā ieroča trūkums, pirmkārt, bija kāta lūšanas iespēja kaujā, otrkārt, šaurasmens cirvja attiecīgi isā asmens līnija. Cirvja priekšrocība – lielā caursišanas spēja, kas svarīga, cērtot pretinieka vairogu. Turpretim mazāka iespēja šaurasmens cirvi lietot pret kustīgu, nelielu mērķi, piemēram, mēģinot nocirst kātu pretinieka šķēpam, kas iedurts vairogā un apgrūtinā aizstāvēšanos.

Tādēļ radās vajadzība pēc efektīva cērtamā ieroča. Par tādu kļuva kaujas nazis. Senāko Latvijas kaujas nažu prototips meklējams starp lielajiem agrā dzelzs laikmeta romiešu posma dzelzs nažiem, kuriem uzliekta mugura un šaura, gari stiepta smaile. Šī tipa 42,5 cm garš kaujas nazis atrasts Rucavas Ģeistautu 2. kapā, kurš datējams ar 6. gs. un pieder bagātam kuršu karavīram. Kapā līdzdota apzeltīta sudraba stopsakta, kuras loks rotāts ar spirāļu ornamentu, bet pēda – ar zvērgalvu, daudzskaldņots sudraba

kaklariņķis ar sašaurinātiem galiem. Mirušajam līdzdota arī bronzas stopsakta ar lāpstveida pēdu, kuru klāja sudraba platējums, vēl viena dzelzs stopsakta, bronzas aproce ar vāju galiem, ovālas dzelzs jostas sprādzes. Kapā atrasts kuršu vidējā dzelzs laikmeta apbedījumiem raksturīgs miniatūrs māla trauciņš, kā arī dzelzs pincete – domājams, tualetes piederums.

Geistautu 2. kapā atrastā kaujas naža formā apvienotas duramā un cērtamā ieroča īpašības. Taču jāatzīst, ka, lietojot to kā cērtamo ieroci, tas nevarēja būt efektīvs. Tādēļ 6.–7. gs. turpinājās kaujas nažu pilnīgāku formu meklējumi. Viens no variantiem – ar šauru, vienmērīgi platu, samērā plānu asmeni, kuram spalvu pie iedzītņa sastiprina spalvu aptverošs gredzens (196. att.: 23). Šādi kaujas naži pazīstami pēc atradumiem Zvārdes Grīnertos, Īslīces Ziedoņskolā, Boķos un Kalniešu II kapulaukā, kur tie konstatēti 6.–7. gs. un 8. gs. sākuma kompleksos (196. att.).

8. gs. sēļu un zemgaļu apdzīvotajā teritorijā parādās īsais, platais kaujas nazis, kam šķeltnis virzienā uz smaili pakāpeniski paplašinās, bet pēdējā trešdaļā strauji sašaurinās, asmens līnijai smailes daļā iezīmējot platu leņķi. Tādam asmenim piemīt arī griezēja iedarbība. Iesākumā šī tipa kaujas naži ir nelieli, bet vēlāk 9.–10. gs. – garāki un platāki, sasniedzot 45–50 cm garumu un 9 cm platumu. Šie kaujas naži jeb īsie, platie vienasmens zobeni izplatīti latgaļu, sēļu, zemgaļu apdzīvotajā teritorijā, taču pašlaik lielāko atradumu skaitu Latvijā devušas latgaļu zemes un Austrumzemgale. Kuršu apdzīvotajā teritorijā tie nav sastopami. Lietuvā šāds kaujas nazis zināms zemgaļu un žemaišu novados.

Vidējā dzelzs laikmeta divasmeņu zobeni Latvijā atrasti tikai Kokmuižas I depoziatā, ar 9. gs. sākumu datējami – arī Mežotnes pilskalnā; 5.–8. gs. zobeni vai to fragmenti iegūti skandināvu kolonistu kapos Grobiņā un Durbes Sauslauku kapsētā.

No 5.–8. gs. ieročiem visvairāk atrasts šķēpu. Tie lietoti gan kā duramais, gan kā metamais ierocis. 5.–6. gs. Latvijā dominē uznavas šķēpi (196. att.).

Jau kopš 6. gs. parādās vienkāršāk darinātie šķēpu gali ar iedzītņi un atkarpēm, sākot ar 8. gs. – vitollapasveida šķēpu gali ar iedzītņi. Austrumbaltijā 8.–9. gs. iedzītņa šķēpi lietoti gan kā tuvcīņas, gan

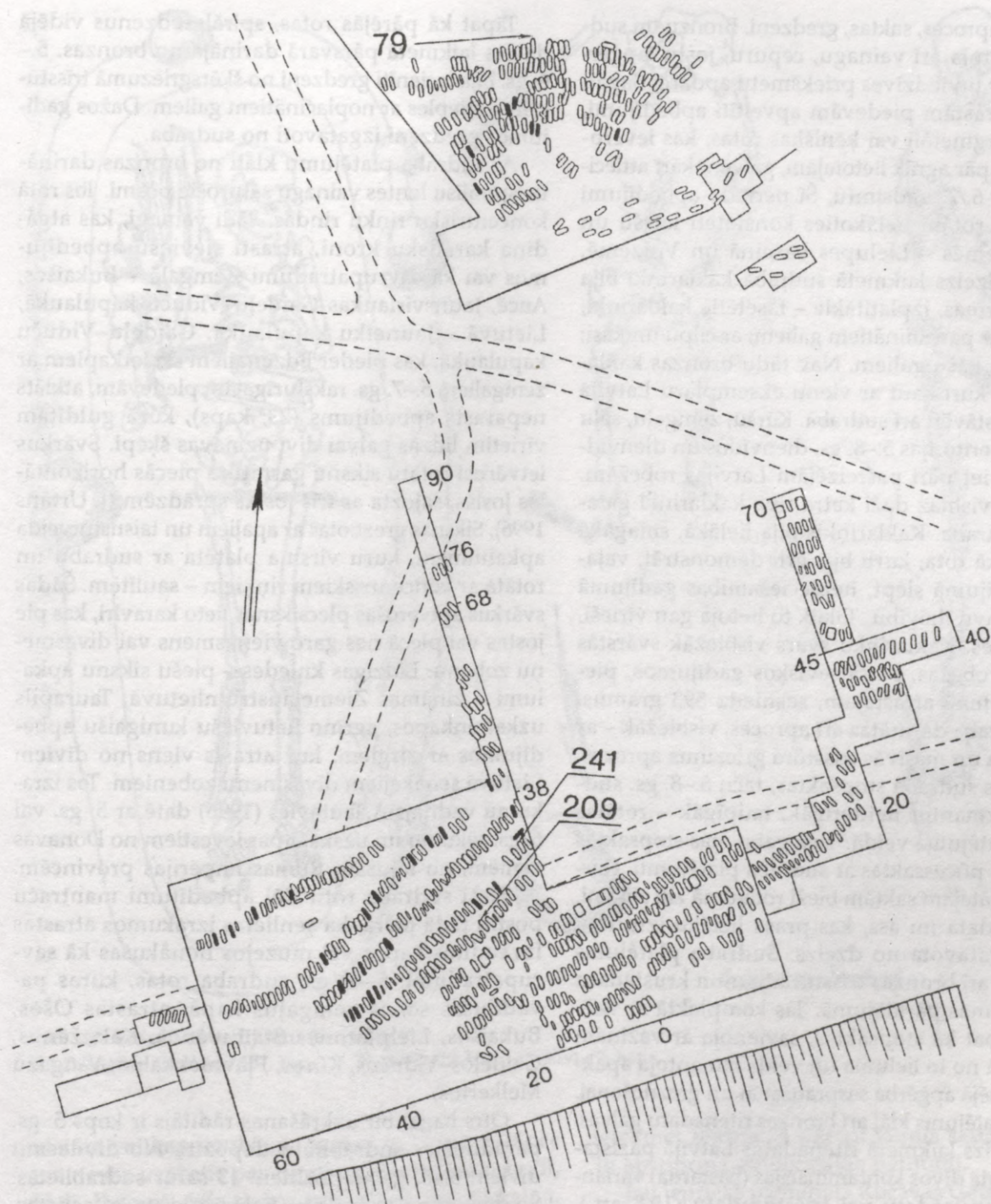
kā metamie ieroči. Šķēpi ar atkarpēm galvenokārt bijuši tālcīņas ieroči. Viens vai vairāki šķēpi, novietoti mirušajam līdzās pie galvas vai kājām, 5.–8. gs. pavadīja baltu tautām piederīgos karavīrus kapā (195. att.). Šķēpu lietoja arī militārās un kulta ceremonijās. Bāļu–Šķērstaīņu kapulauka nomalē atsegts ugunskurs – pavards ar tam līdzās iespraustiem četriem uznavas šķēpu galiem (198. att.). F. Balodis (1937, 1938) to tulkoja kā kenotafu – svešumā krituša karavīra simbolisku apbedījumu vai ziedojumu, lai atpirktos no nāves vai arī izlūgtos dievu labvēlību. Līdzīgs ticējums atspoguļojas latviešu tautasdziesmās (“Es iedūru zobentiņu / Baltā smilšu kalniņā...”). Ieroču, darbarīku, iedzīves priekšmetu un rotaslietu ziedojumi 5.–8. gs. kapulaukos atklāti arī P. Stepiņa izrakumos Īles Cibēnos un Rubas Rūsīšos–Debešos.

Norādījumu par loka un bultu izmantošanu 5.–8. gs. ir pavisam maz, un lielākā daļa atrasto bultu attiecas uz vidējā dzelzs laikmeta beigām vai pat 9. gadsimtu (Sauleskalna depoziats).

5.–8. gs. aizsardzības apbruņojumu raksturo Tērvetes Stūru kapulaukā, Tērvetes Kalnamuižas depoziatā un Ošu kapulaukā atrastie 5.–6. gs. vairogu umboni. Ieroči šajos četros gadsimtos kļūst daudzveidīgāki, pilnveidojas to forma un kvalitāte. Perioda beigās vērojama ieroču standartizācijas tendence. Svarīgs iedzīvotāju sociālā stāvokļa rādītājs ir depoziatos un reizumis apbedījumos sastopamās zirglietas un jātnieka piederumi, kas cieši saistīti ar kara gaitām.

Pēc ieročiem un aizsardzības būvēm sociālās dzīves rādītājs ir **depozīti** – uzkrātās, noslēptās vai upurētās individuālās un sabiedriskās bagātības, tāpat kapos līdzdotie darbarīki, rotas un prestiža priekšmeti, kas kopā ar dzīvesvietās konstatēto ļauj spriest par iedzīvotāju sociālo statusu un pārmaiņām, kas tajā notikušas perioda sākumā (5.–6. gs.) un beigās (7.–8. gs.).

Agrā dzelzs laikmeta (1.–4. gs.) uzkalniņkapos nevar izsekot izteiktu tur apbedīto ļaužu mantisku diferenciaciju, jo kapos līdzdoto piedevu ziņā nav sevišķas atšķirības. No 5. gs. Baltijā maiņas ceļā ieplūst sudrabs. Tagad dzimtas aristokrātijas stāvokli demonstrē ne tikai kapā līdzdoto ieroču, darbarīku un rotu daudzums, bet arī to vērtība un kvalitāte. Kopš 5. gs. tādas prestiža rotas bija sudraba

194. att. Dreņģeru-Čunkānu 8.–11. gs. kapulauks ar apbedījumiem rindās (pēc V. Bebre 1984 un M. Atgāzis 1994^b). Ar melnu iekrāsoti 8.–9. gs. apbedījumi, kurus datē tajos atrastās bronzas trīsstūradatas. Ar bultām norādīti vīriešu kapi (79., 209., 241.), kuros līdzdoti pieci vai seši šķēpi (8.–9. gs.)

kaklariņķi, aproces, saktas, gredzeni. Bronzu un sudrabu izmantoja arī vainagu, cepuru, jostu, apģērba, zirglietu un iedzīves priekšmetu apdarē. Bagāti un ar neparastām piedevām apveltīti apbedījumi, kuros ir dārgmetāli vai ķēnišķas rotas, kas ievērojami izceļas pār agrāk lietotajām, galvenokārt attiecināmi uz 5.–6./7. gadsimtu. Šī perioda apbedījumi ar sudraba rotām lielākoties konstatēti kuršu un zemgaļu zemēs – Lielupes baseinā un Vidzemē.

Vidējā dzelzs laikmetā sudraba kaklariņķi bija dažādas formas, izplatītākie – fasetētie kaklariņķi; kaklariņķi ar paresninātiem galiem; ar cilpu un kāsi; ar segļu un kāšu galiem. Nav tādu bronzas kaklariņķu tipu, kuri kaut ar vienu eksemplāru Latvijā nebūtu pārstāvēti arī sudrabā. Kuršu, zemgaļu, sēļu un latgaļu teritorijas 5.–8. gs. dienvidos un dienvidaustrumos iet pāri pašreizējām Latvijas robežām. Bet arī tur vismaz daži katra tipa kaklariņķi gatavoti no sudraba. Kaklariņķis bija lielākā, smagākā un vērtīgākā rota, kuru bija ērti demonstrēt, vajadzības gadījumā slēpt, nepieciešamības gadījumā sargāt kā savu dzīvību. Tolaik to lietoja gan vīrieši, gan sievietes. Kaklariņķu svars visbiežāk svārstās 200–300 g robežās, bet atsevišķos gadījumos, piemēram, Piltenē atrastajam, sasniedz 593 gramus.

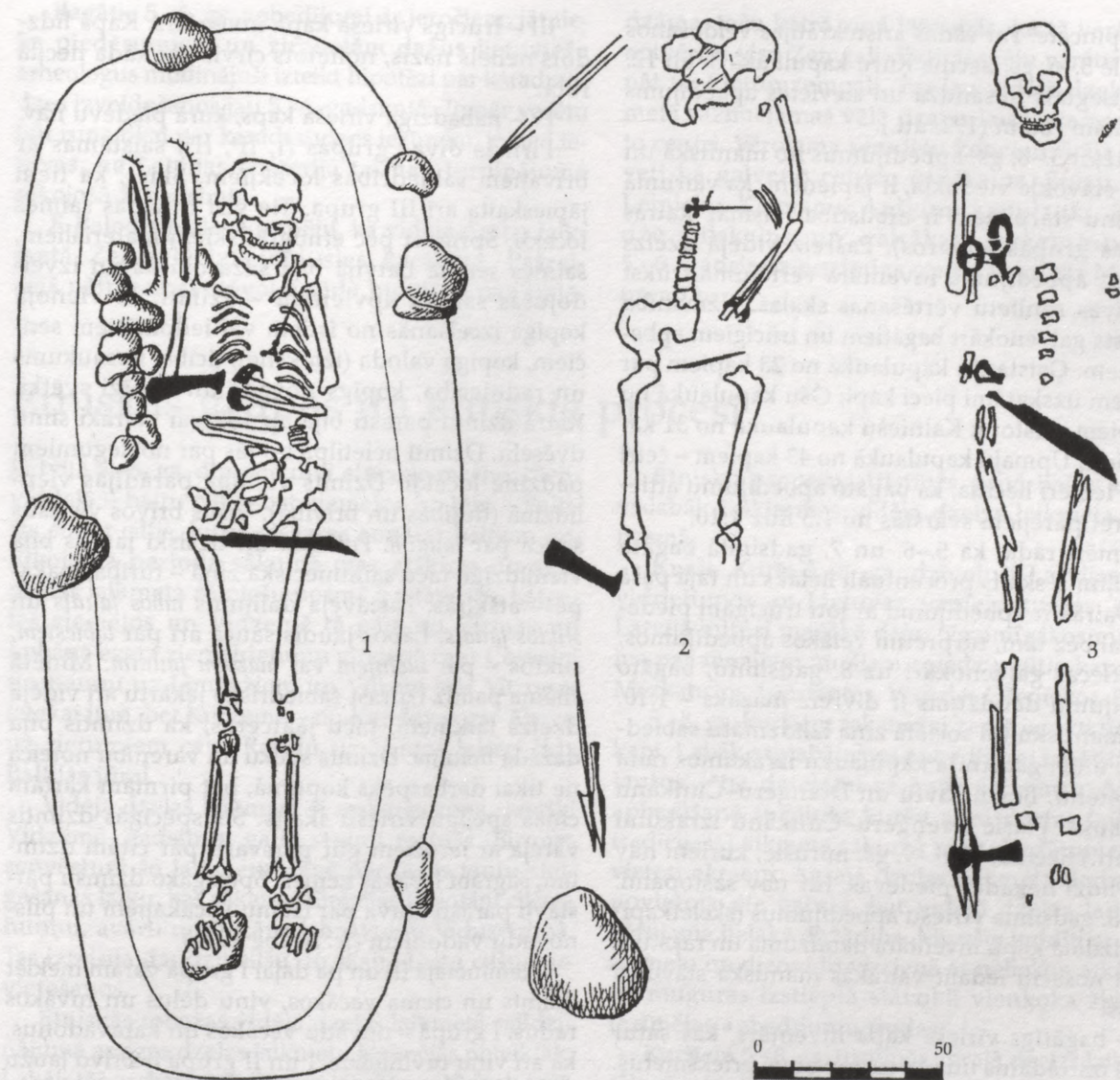
No sudraba darinātās arī aproces, visbiežāk – ar vāļu galiem un masīvās trīsstūra griezuma aproces. Sastopamas sudraba stopsaktas, taču 5.–8. gs. sudrabu sāk izmantot lietderīgāk, taupīgāk – rotātas virsmas platējuma veidā. Tiek gatavotas stopsaktas un bronzas pūcessaktas ar sudraba platējumu. Kurzemē darinātajām saktām bieži rotājumā zili stikliņi. Šo saktu adata un ass, kas prasa lielāku izturību, parasti izgatavota no dzelzs. Sudraba platējums sastopams arī bronzas trīsstūradatu un krustadatu galvas virsmas pārklājumā. Tās komplektā ar važturiem, tāpat kā stopsaktas, savienoja ar važiņām un atkarībā no to lieluma un veida izmantoja apakšējā un virsējā apģērba sasprausšanai un greznošanai. Sudraba platējums klāj arī bronzas riteņadatu galvas. Vidējā dzelzs laikmetā riteņadatas Latvijā pazīstamas Zemgalē divos kontaminācijas (bastarda) variantos – ar konusadatu vai trīsstūradatu (192. att.). Gandrīz visos gadījumos rotaslietas un to platējums ir gaumīgi un prasmīgi ornamentēti. Rotājumā allaž geometriskais raksts.

Tāpat kā pārējās rotas, spirālgredzenus vidējā dzelzs laikmetā pārsvarā darināja no bronzas. 5.–6. gs. bija iecienīti gredzeni no šķērsriezumā trīsstūrainas stieples ar noplacinātiem galiem. Dažos gadījumos gredzeni izgatavoti no sudraba.

Ar sudraba platējumu klāti no bronzas darinātie spirālīšu lentes vainagu saturošie posmi. Tos rotā koncentrisku riņķu rindas. Tādi vainagi, kas atgādina karalisku kroni, atrasti sieviešu apbedījumos vai kā savrupatradumi Zemgalē – Bukaišos, Aucē, Jaunsvirlaukas Gaideļu–Viduču kapulaukā; Lietuvā – Jauneiku kapulaukā. Gaideļu–Viduču kapulaukā, kas pieder līdzēnājiem skeletkapiem ar zemgaļiem 5.–7. gs. raksturīgajām piedevām, atklāts neparasts apbedījums (23. kaps), kurā guldītam vīrietim līdzās galvai divi uznavas šķēpi. Svārkus ietvērusi rotātu siksnu garnitūra piecās horizontālās joslās, sajozta ar trīs jostas sprādzēm (J. Urtāns 1996). Siksnas greznotas ar apaļiem un taisnstūrveida apkalumiem, kuru virsma platēta ar sudrabu un rotāta ar koncentriskiem riņķiem – saulītēm. Šādas svārkus aptverošas pleksiksnas lieto karavīri, kas pie jostas vai plecā nes garo vienasmens vai divasmeņu zobenu. Līdzīgas kniedes – piešu siksnu apkalumi – zināmas Ziemeļaustrumlietuvā, Taurapils uzkalniņkapos, agrīno lietuviešu kunigaišu apbedījumos ar zirgiem, kur atrasts viens no diviem Lietuvā senākajiem divasmeņu zobeniem. Tos izrakumu vadītājs A. Tautavičs (1996) datē ar 5. gs. vai 6. gs. sākumu un uzskata par ievestiem no Donavas zemēm, no bijušām Romas impērijas provincēm.

Tieši sudraba rotu dēļ apbedījumi mantraču postīti tādā mērā, ka senlietas izrakumos atrastas izvandītos kapos vai muzejos nonākušas kā savrupatradumi. 5.–7. gs. sudraba rotas, kuras pavadījušas senos zemgaļus kapā, atrastas Ošos, Bukaišos, Lielplatones Staņuvēnos, Kakužēnos, Gaideļos–Vidučos, Ķūros, Pļavniekkalnā, Vangažu Melkertos.

Otrs bagātību uzkrāšanas rādītājs ir kopš 5. gs. parādījušies sudrablietu depozi. No divdesmit diviem 5.–8. gs. depoziem 13 satur sudrablietas. Šo depozi sastāvā bija kaklariņķi un rotaslietas. Zīmīgi, ka depozi nebija bronzas, dzelzs vai citu priekšmetu. Tātad sudrabs tika šķirts no pārējiem materiāliem. Šie depozi tika slēpti ārpus dzīves-

195. att. Vīriešu apbedījumu (8. gs.) plāni:

1 – Dreņģeru–Čunkānu 157. kaps, 2 – Kalniešu 25. kaps, 3 – Kivtu 7. kaps

vietām vai kapulaukiem, parasti to tuvumā, tāpēc tos nevar uzskatīt par noglabātiem briesmu brīdī, kādi, jādama, bija dažos pilskalnos (Ķenteskalnā, Mūkukalnā) atrastie depozi. Sudrabs kā vērtības mērs bija arī īpašnieka augstā sociālā stāvokļa rādītājs. Noslēptas bagātības maģiskai spējai labvēlīgi

ietekmēt īpašnieka likteni ļaudis senāk ļoti ticēja. To apstiprina etnogrāfiskie pētījumi.

Jau iepriekš pieminētā Rucavas Ģeistautu bagātā vīrieša kapā nebija darbarīku, bija tikai ierocis – viensmens zobens. Apbedītā piederību aristokrātijai apliecina arī kapā līdzdota kosmētikā lietojama

dzelzs pincete. Par šādas aristokrātijas veidošanos Zemgalē 5.–6. gs. liecina Ķūru kapulaukā 3. un 12. kapā atsegtais pusaudzā un sievietes apbedījums ar bagātām rotām (192. att.).

Vērtējot 5.–8. gs. apbedījumus no mantiskā un sociālā stāvokļa viedokļa, ir jāpieņem, ka vairumā gadījumu starp tiem ir atbilstība (vismaz katras etniskās grupas ietvaros). Pašreiz vidējā dzelzs laikmeta apbedījumu inventāra vērtējumā trūkst objektīvas senlietu vērtēšanas skalas. Uzmanība pievērsta galvenokārt bagātiem un trūcīgiem apbedījumiem. Ģeistautu kapulaukā no 23 kapiem par bagātiem uzskatāmi pieci kapi; Ošu kapulaukā no 73 kapiem – astoņi; Kalniešu kapulaukā no 31 kapa – pieci; Upmaļu kapulaukā no 43 kapiem – četri kapi. Piemēri liecina, ka bagāto apbedījumu attiecība pret pārējiem svārstās no 1:5 līdz 1:10.

Piemēri rāda, ka 5.–6. un 7. gadsimtā bagāto apbedījumu skaits procentuāli lielāks un tajā pašā laikā vairāk ir apbedījumu ar ļoti trūcīgām piedevām vai bez tām, turpretim vēlākos apbedījumos, kas attiecas galvenokārt uz 8. gadsimtu, bagāto apbedījumu daudzums ir divreiz mazāks – 1:10. Šādu mantisku un sociālā ziņā izlīdzinātu sabiedrību 8. un 9. gadsimta kapulauku izrakumos rāda Lejasbitēnu, Boķu, Kivtu un Dreņģeru–Čunkānu kapulauks. Plašie Dreņģeru–Čunkānu izrakumi (194. att.) liecina, ka 8.–9. gs. mirušie, kuriem nav dotas līdzīgas nekādas piedevas, tur nav sastopami.

5.–8. gadsimta vīriešu apbedījumus (skeletkapi) pēc līdzdotā kapu inventāra daudzuma un rakstura varam nosacīti iedalīt vairākās mantiskā stāvokļa grupās:

I – bagātīgs vīrieša kapa inventārs, kas satur rūpīgi izstrādātus un reti sastopamus priekšmetus. Atrod ieročus, zirglietas, jātnieka piederumus (Kurzemē un Zemgalē), jostas piederumus, darbarīkus (to var nebūt), iedzīves un higiēnas priekšmetus, izcilas rotas, apģērba rotājumu.

II^a – samērā bagātas vīrieša kapa piedevas. Sastop ieročus, darbarīkus, dažkārt zirglietas, jātnieka piederumus (Kurzemē un Zemgalē), jostas sprādzes, rotas.

II^b – parasts vīrieša kapa inventārs. Līdzīgi ieroči un darbarīki. Rotu vai nu nav, vai tās vāji pārstāvētas.

III – trūcīgs vīrieša kapa inventārs. Kapā līdzdots neliels nazis, nolietots cirvis vai kāda necila rota.

IV – nabadzīga vīrieša kaps, kurā piedevu nav.

Pirmās divas grupas (I, II^a, II^b) saistāmas ar brīvajiem sabiedrības locekļiem. Šķiet, ka tiem jāpieskaita arī III grupa. Tie visi ir kādas saimes locekļi. Spriežot pēc etnogrāfiskiem materiāliem, saimes senajā Latvijā bija sazarojušās un izveidojušās saimju apvienību – dzimti. To vienoja kopīga izcelšanās no īstiem vai iedomātiem senčiem, kopīga valoda (izloksne), ticība, nosaukums un radniecība, kopīgs novads un kopīgi svētki. Katrā dzimtī parasti bija ap 100 vai vairāki simti dvēseļu. Dzimti neietilpa no tās par noziegumiem padzītie locekļi. Dzimts vienība parādījās vienlīdzībā (tiesībās un brīvībā). Visus brīvos vīriešus sauca par *ļaudīm*. Politiski un tiesiski ļaudis bija vienlīdzīgi, taču saimnieciskā ziņā – turības pakāpē – atšķīrās. Pastāvēja dalījums *labos ļaudīs* un *sliktos ļaudīs*. Labos ļaudis sauca arī par *labiešiem*, sliktos – par *melniem* vai *maziem ļaudīm*. Minētā shēma palīdz izprast sabiedrisko iekārtu arī vidējā dzelzs laikmetā, taču jāatceras, ka dzimtis bija dažāda lieluma. Dzimts spēku un varenību noteica ne tikai darbaspēks kopumā, bet pirmām kārtām cīņas spējīgu vīriešu skaits. Šis spēcīgās dzimtis varēja ar ieročiem gūt pārsvaru pār citām dzimtīm, sagrābt labākās zemes. Spēcīgāko dzimšu pārstāvji parasti kļuva par ciemu vecākajiem un pilsoņiem (A. Švābe 1921).

Piemīnētajā II^a un pa daļai I grupā varam meklēt dzimts un ciema vecākos, viņu dēlus un tuvākos radus, I grupā – novadu vecākos un karavadoņus, kā arī viņu tuviniekus. I un II grupa ir brīvo ļaužu daļa, ko vēlākos avotos dēvē par *labiešiem* vai *labiem ļaudīm*. III grupa un varbūt arī pa daļai II^b grupa atbilst vēlākos avotos minētiem *maziem ļaudīm*, kas arī bija brīvi cilvēki. IV grupa – *neļaudis* (vergi, nebrīvie). Šī grupa sastāvēja no karagūstekņiem un noziedzniekiem. IV grupas apbedījumi Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā starp 8. gs. apbedījumiem nav konstatēti. Iespējams, ka tie apglabāti atsevišķi ārpus kapulauka vai vismaz atstatu no dzimts kapiem (tādi apbedījumi konstatēti Bāļu–Šķērstaiņu kapulaukā).

Bagātie 5.–6. gs. apbedījumi ar ieročiem, jātnieka piederumiem un zirglietām dažus lietuviešu arheologus mudinājuši izteikt hipotēzi par karadraudzes izveidošanos jau 5.–6. gadsimtā. Tomēr varētu būt runa tikai par karadraudzes iezīmēm, jo ne Lietuvas, ne Latvijas teritorijā tai nav turpinājuma sekojošā 7. gadsimtā.

F. Balodis pieļāva iespēju, ka vidējā dzelzs laikmetā Zemgalē izveidojusies karaliste. Pašreizējā pētniecības stāvoklī šāda hipotēze nav izslē-

dzama, taču katrā ziņā jāšaubās, ka tā varētu būt aptvērusi visu Zemgali. Tādu iespēju varētu attiecināt uz Rietumzemgali. Tur jau vidējā dzelzs laikmetā sazīmējamās vēl dzelzs laikmeta zemes un to centri. Vērojama senvietu koncentrācija ap Tērveti kā galveno centru (pilskalns, Stūru, Ķūru, Lejnieku–Kalmaņu, Anšķīnu kapulauki, Kamradžu pilskalns un vairākas apmetnes). Kopš 5.–6. gadsimta nozīmīgs centrs veidojas Mežotnē un ap to.

Etniskās grupas un etniskie procesi

Latvijā 5.–8. gs. dominē divi etniskie masīvi: dienviddaļā – baltu ciltis, bet ziemeļos no tām – Baltijas somu ciltis, kuru saskares zona ar baltiem aplūkojamā perioda sākumā maz atšķiras no agrā dzelzs laikmeta romiešu posmā pastāvošās. Latgales ziemeļos un Vidzemē tā gāja no Cirmas un Lubāna ezera ziemeļrietumu virzienā caur Cesvaini un Raunu uz Limbažiem un Viļķeni līdz Vitrupes ietekai jūrā, bet Kurzemē – no Kandavas gar Abavu uz rietumiem caur Rendu uz Ventas lejteci līdz Baltijas jūrai.

Vidējā dzelzs laikmetā šī saskares zona, sevišķi Vidzemē, gadsimtu gaitā strauji mainās. Eiropas senvēsturē šo laikmetu dēvē par lielās tautu stāigāšanas laiku, kas sākas ar Eirāzijas klejotāju cilšu – huņņu, avāru un hazāru iebrukumu Viduseiropā. Tas izraisīja daudzu cilšu, to skaitā baltu cilšu pārvietošanos.

Etniskās robežas vidējā dzelzs laikmetā salīdzinājumā ar agro dzelzs laikmetu iezīmējas noteiktāk. Labāk tās saskatāmas Rietumlatvijā un Viduslatvijā dzīvojušām baltu ciltīm.

Zemgaļu un žemaišu kultūras atšķiršana šo cilšu kopējā uzkalniņkapu kultūrā, tāpat sēļu un latgaļu kultūras atšķiršana arheoloģiskajā materiālā, runājot par 1.–4. gs., daudziem pētniekiem Lietuvā un Latvijā likusies problemātiska. Uzkalniņkapu kultūrā labāk nodalās sēļu kultūra, taču nav skaidrs, vai tā pārstāv tikai sēļu vai arī sēļu–latgaļu kopēju kultūru. Tā vērtējama etniskā situācija 5. gadsimta sākumā, tas ir, laikā ap 400. gadu.

Etnisko procesu attīstības gaitā baltu ciltis ir vislabāk izšķiramas vidējā dzelzs laikmeta otrajā posmā.

Kurši. Kurši 5.–8. gs. dzīvojuši Latvijas dienvidrietumos un Lietuvas ziemeļrietumos, turklāt Latvijā mitusi mazākā daļa. Nozīmīgākos materiālus par senajiem kuršiem sniedz pētītie kapulauki Mazkatužos, Ģeistautos, Vērgales Ošeniekos, Bunkā.

5.–8. gs. kuršiem raksturīgi zemē ierakti līdzenie kapi. Labāk saglabājušies apbedījumi izpētīti Ģeistautos – tie datējami ar 5.–7. gadsimtu. Mirušo apbedīšanā turpinās kuršu agrā dzelzs laikmeta tradīcijas. Laikmeta sākumā pie apbedījumiem novietoti akmeņi. Agrajā dzelzs laikmetā darbarīkus novietoja pie galvas, bet vidējā dzelzs laikmetā vērojama lielāka dažādība. Mirušie guldīti ar galvu ziemeļu un dienvidu virzienā ar nelielām atkāpēm, uz muguras izstieptā stāvoklī vienkoka šķirstos. Iezīmējas apbedījumu rindas.

Kuršiem 5.–8. gs. turpinās agrajā dzelzs laikmetā sākusies tradīcija kapā novietot miniatūru māla trauku. Bez tam (visbiežāk tāšu vācelē) novērojams tā sauktais papildinventārs. Perioda beigās – 8.–9. gs. parādās miniatūrpriekšmeti (kātcauruma cirvīši, uznavas kapliši, izkaptiņas, celu dēliši, vērppjamās vārpstiņas, nazīši, pakavsaktiņas). Jādomā, ka pastāvēja uzskats, ka miniatūrie priekšmeti aizsaulē kalpos tāpat kā īstie. Turpinās kopš 3. gs. aizsāktā tradīcija kapos līdzdot izkapti. Šī tradīcija kuršiem kopīga ar prūšiem un žemaišiem, 5. gs. to pārņēma arī zemgaļi. Raksturīga kuršu vīriešu kapa piedeva

līdz 7. gs. ir uznavas cirvji. Latvijā vidējā dzelzs laikmetā tos lietoja arī zemgaļi un Baltijas somu ciltis. Kurši vidējā dzelzs laikmetā lietoja tikai uznavas šķēpu galus. Jauns ierocis ir kaujas nazis ar uzliektu muguru un šauru smaili, kas attīstījies no iepriekšējā periodā pazīstamajiem lielajiem dunciem. Turpinās iemauktu, laužņu, piešu līdzdošana kapā.

Īpatnēja kapu piedeva kuršu sieviešu kapos ir dzintara vērpjamās vērpstas skriemeļi, arī dzintara krelles, kuras pa vienai atrod vīriešu kapos. Vidējā dzelzs laikmetā pa kādai dzintara krellei atrod arī zemgaļu apbedījumos (Dreņģeri-Čunkāni), bet Austrumlatvijā šajā laikā tās ir retums. Šīs rotas, šķiet, Zemgalē nākušas no kuršu zemēm.

Raksturīga kuršu kapu piedeva jau kopš 3. gs. ir dzeramie ragi ar bronzas apmali. Dzeramo ragu līdzdošanas paraža turpinās vēlā dzelzs laikmeta ugunskaļos līdz pat 13. gadsimtam. To novietojuma veids kapā liek domāt, ka bērnu rituālā tie pildīti ar miestīņu vai medaļu. Kuršu iespaidā dzeramie ragi vidējā dzelzs laikmetā izplatījušies zemgaļu un Baltijas somu apdzīvotajā teritorijā, arī etniski jauktos apvidos (Lejasbitēni), kur to ieviešanos varēja sekmēt kuršu vai zemgaļu tradīciju klātbūtne.

Kuršu teritorijai un Dienvidrietumlatvijai kopumā raksturīgas sudrabotas bronzas tutulas, izgatavotas filigrāna (izmantojot tievas stieplītes) un granulācijas (sīku sudraba lodišu) tehnikā. Tutulu virsma klāta ar sudrabu, bet izcēluma ietveri parasti rotā zils stikliņš. Zilie stikliņi ir tradicionāli kuršu rotām (arī rotadatām, piekariņiem), un to izplatības centrs ir Klaipēdas novadā. Zili stikliņi grezno arī kuršu pūcessaktas – īpatnas, ar sudraba platējumu rotātas, pūci atgādinošas saktas, kuras bagāti dižciltīgi vīrieši lietojuši virsdrānu saspraušanai. Pūcessakta izveidojusies kuršu teritorijā 7. gs. un vēlāk izplatījusies Latvijas austrumdaļā. Zemgaļiem un latgaļiem ir īpatnēji, lokāli pūcessaktu varianti. Tradicionālā kuršu vīriešu rota bija stopsakta ar zalkšu galvām. Ar šādām saktām sasprauda virsdrēbes. Tādas saktas lietotas 7.–9. gs. un izplatītas arī zemgaļu apdzīvotajā teritorijā.

Kuršu teritorijā 5.–6. gs. bijuši iecienīti kaklariņķi ar aptītiem galiem, kuri noslēdzas ar kāsīti un cilpiņu. Šī tipa kaklariņķi kuršu zemēs pazīstami jau kopš 3. gadsimta. 5.–9. gs. lietoti arī kaklariņķi ar

paresninātiem galiem, kas noslēdzas ar sašaurinājumu. Līdzīgi kalariņķi izplatīti arī Zemgalē.

Kuršu teritorijā vidējā dzelzs laikmetā un vēlā dzelzs laikmeta sākumā (5.–9. gs.) raksturīga parādība ir purvos un ūdeņos upurētas lietas (rotas, ieroči, darbarīki). Tas, ka citās Latvijas daļās šajā laikā upurētas senlietas ir retums, liek domāt, ka kurši minēto tradīciju aizguvuši no skandināviem, ar kuriem viņiem bijuši ne tikai dzīvi sakari, bet arī zināma līdzāspastāvēšana un savstarpējas ietekmes gotlandiešu un Melāra apvidus zviedru koloniju pastāvēšanas laikā Grobiņas, Apūles un Impiltes apkārtnē aptuveni no 650. līdz 850. gadam. Senlietu ziedojumi un rituāli apbedījumi pazīstami Skandināvijas zemēs. Durbes Rolovos un Kugrās atrasti uz aplūkojamo periodu attiecināmi skandināviskas izcelsmes šaurasmens un bārdas cirvji, kam varētu būt ziedojuma raksturs.

No kuršu 5.–8. gs. apdzīvotā piejūras apgabala (Lejaskurzemē un Lietuvas piejūrā) uz austrumiem mita trīs baltu ciltis (cilšu apvienības) – žemaiši, zemgaļi un sēļi. Žemaiši pamatvilcienos dzīvoja tagadējā Lietuvas teritorijā, arī zemgaļu un sēļu teritorijas dienviddaļa iesniedzās Lietuvā.

Zemgaļi, viņu apdzīvotā teritorija rakstu avotos pirmoreiz pieminēta tikai 9. gadsimtā. Skandināvu hronikā "*Annales Ryenses*" (ap 870. gadu) stāstīts, ka dāņi pakļāvuši visu Prūsiju, Zemgali un Karēliju. Tomēr šo avotu nevar uzskatīt par drošu. Noteiktākas ziņas par zemgaļiem ir no 11. gadsimta.

Zemgaļus 11. un 12. gs. mijā piemin senkrievu hronikas, bet 13. gs. jau sīkāk par viņu dzīvi un cīņām vēsta hronikas un dokumenti. 13. gs. rakstītos avotos uzskaitīti zemgaļu centri un zemes – Dobeļe, Spārnene, Dobe, Tērvete, Silene, Sidrabene, Rakte, Mežotne, dažkārt arī atsevišķi ciemi. Ņemot vērā, ka šo senlietu apkārtnē ir samērā labi izpētīti agrā, vidējā un vēlā dzelzs laikmeta kapulauki un dzīvesvietas, kuras hronoloģiski aizsniedz rakstu liecībās pieminēto laikmetu, šajos pieminekļos iespējams saskatīt pamatvilcienos nepārtrauktu attīstību apbedīšanas tradīcijās, priekšmetu formās un kultūrā kopumā. Tas pilnā mērā ļauj šo attīstību Zemgalē izsekot jau 5.–8. gadsimtā. Hronoloģiski vēlāki un 5.–8. gs. etnisko jautājumu risināšanai grūtāk izmantojami ir rakstīto avotu dati par žemaišiem un latgaļiem.

Žemaiši, zemgaļi un sēļi-latgaļi ir pēc materiālās kultūras un apbedīšanas veida radniecīgas ciltis, kurām ir kopīga izcelsme no 1.–4. gs. uzkalniņkapu kultūras. Kā to redzējām iepriekšējā nodaļā, šī kultūra aptvēra Latvijas centrālo daļu un Lietuvas ziemeļdaļas vidusposmu. Šīs agrā dzelzs laikmeta ciltis senatnes pētnieki uzskata par vāji diferencētām. Kopējais žemaišu, zemgaļu un sēļu-latgaļu cilšu apdzīvotais areāls Lietuvā 1.–4. gs. (tātad arī aplūkojamā perioda sākumā ap 400. gadu) aizņem teritoriju, kas rietumos sākas no Nemunas labās pietekas Jūras Šilales rajonā un no Žemaitijas augstienes Telšu rajonā, stiepjoties uz austrumiem līdz Svēdasiem Anīkšču rajona ziemeļdaļā un vēl ap 35 km uz ziemeļaustrumiem līdz Sartu ezeram Dusetu pilsētas tuvumā. Uzkalniņkapu kultūras izplatību Lietuvā pēc jaunākajiem datiem rāda lietuviešu arheologu M. Mihelberta un E. Jovaiša sastādītā un Viļņā 1997. gadā izdotā karte.

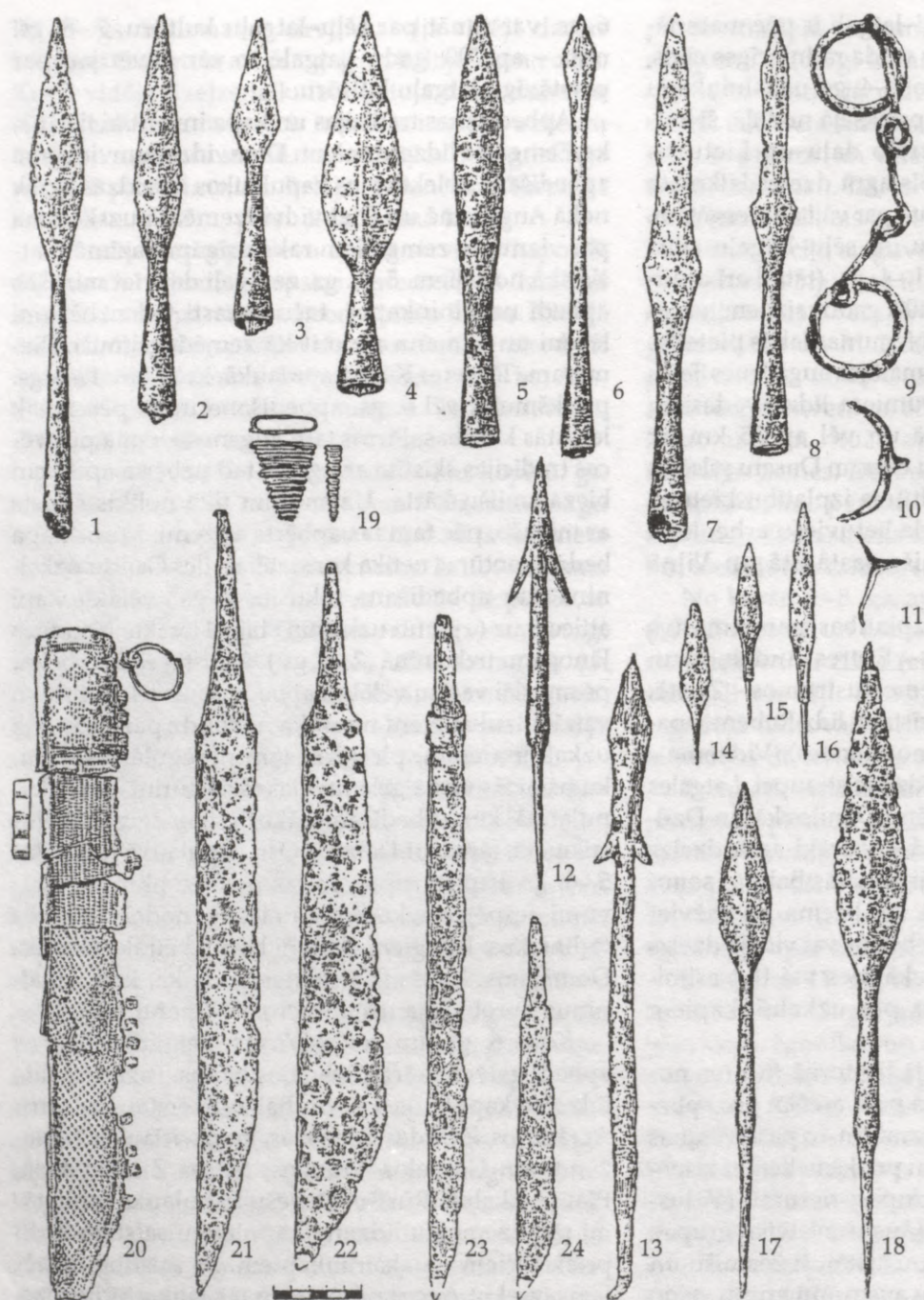
Latvijā uzkalniņkapu izplatības pamatmasīvs rietumos sākas pie Ventas – Ezeres Andziņos un Rubas Rūsīšos–Debešos, ziemeļaustrumos – Zantē, austrumos Augšzemē tie pazīstami līdz Rubenes pagastam un Lašiem (uz DR no Ilūkstes), Vidzemē – līdz Meirāniem, ziemeļos – līdz Lielstraupēi. Latgales ziemeļaustrumdaļā – Šķilbēnu Daņilovkā un Dzilnaskalnā, Balvu Naudušeivā – vairāki agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņi ir it kā salas Baltijas somu akmeņu krāvumu apgabalā, kas liecina, ka dažviet baltiem agrā dzelzs laikmeta beigās vai vidējā dzelzs laikmeta sākumā nācies piekāpties vai tikt asimilētiem. Neskaidras ir ziņas par uzkalniņkapjiem Latgales vidienē.

Uzkalniņkapu aizņemtajā teritorijā (un tos no mainīošos līdzenos kapos tajā pašā areālā) pēc apbedīšanas veida, apbedīšanas paražām, to pastāvēšanas ilguma un kapos līdzdotajiem priekšmetiem ir iespējams izdalīt divas lokālās grupas: rietumu (Viduslatvijas grupa) un austrumu (Austrumlatvijas grupa). Uzkalniņkapu rietumu grupu atstājuši žemaišu un zemgaļu senči. Uzkalniņkapu austrumu grupu veido sēļu apbedīšanas vietas. Daļa sēļu ar savu īpatnējo kultūru vidējā dzelzs laikmetā saplūda ar Latgalē un Dienvidvidzemē mitušajiem iedzīvotājiem un ienācējiem austrumbaltiem. Sēļi atstāja dziļu iespaidu uz to materiālo kultūru un paražām, tādēļ 5.–

6. gs. var runāt par sēļu-latgaļu kultūru. 7.–8. gs. mijā – ap 700. gadu Latgalē to var dēvēt jau par patstāvīgu latgaļu kultūru.

Apbedīšanas tradīcijas un kapa inventāri liecina, ka Zemgales līdzenumā un Dienvidrietumvidzemē apbedīšana kolektīvajos kapulaukos izbeidzas agrāk nekā Augšzemē un Dienvidvidzemē. Tā uzskatāma par vienu no zemgaļiem raksturīgām pazīmēm atšķirībā no sēļiem. 5.–6. gs. zemgaļi dažviet mirušos apbedī uzkalniņkapos, taču parasti tad uzbērumi lēzeni un akmeņu riņķi it kā zemē iegrimuši. Piemēram, Tērvetes Ķūru kapulaukā, kurā nav 1.–4. gs. priekšmetu, vēl 6. gs. apbedīšana noris pēc agrāk ierastās kārtības. Pirms tam augsnes virsma pēc vecas tradīcijas šķīstīta ar uguni, tad uzbērta ap 10 cm bieza smilšu kārtā. Uz smiltīm tika nolikts šķirsts ar mirušo, pēc tam tas apbērts ar zemi. Ķūros kapa bedru kontūras netika konstatētas. Īles Gailišu uzkalniņā, kur apbedīšana sākusies 2. gs., vēlākie kapi attiecas uz 6. gs. un uzkalniņā bijuši ierakti. Naudītes Jāņogānu uzkalniņā (2.–6. gs.) tā pastāvēšanas beigu posmā, lai varētu vēlākos apbedījumus iekļaut riņķī, vairāki laukakmeņi no riņķa nedaudz pārvietoti uz uzkalniņa malu, piešķirot tam neregulāru formu, kuras ovāls vienā galā tuvojas taisnstūrim. Stūru kapulaukā, kur apbedīšana sākusies jau agrajā dzelzs laikmetā, tāpat arī Dobeles Ošu kapulaukā iezīmējas 5.–6. gs. kapu grupas, kuras nožogo akmeņu krāvumi. Iespējams, ka akmeņu iežogi nodala tuvākos radniekus. Iežogiem akmeņi krauti vairākās kārtās. Domājams, ka tās ir atskaņas no laika, kad uzkalniņus norobežoja tos aptverošs akmeņu riņķis.

Kopš 6. gs. un sevišķi 7. gs. zemgaļi mirušos apbedī galvenokārt līdzenajos kapos. Pazīstamākie līdzenie kapulauki – Ošos, Bālās–Šķērstaņos, Auru Agrāriešos, Zvārdes Grīnertos, Jaunsvirlaukas Kakužēnos un Gaideļos–Vidučos, Īslīces Ziedoņskolā, Pļavniekkalnā. Rūsīšu–Debešu kapulauks uzskatāmi rāda zemgaļu līdzeno kapulauku saistību ar to priekštečiem – uzkalniņkapjiem. Šo saistību iespējams izsekot Auces pilsētas un tās lauku teritorijas, Lielaucēs, Īles, Naudītes, Bukaišu un Tērvetes pagasta senvietās. Tās visas pieder Rietumzemgalei. Vājāk Zemgales rietumdaļā izpētīts vidējā dzelzs laikmeta otrais posms – plašāki izrakumi veikti tikai Dobeles pagasta kapulaukos.

196. att. 5.-8. gs. ieroči, jātnieka piederumi un zirglietas: 1-8, 12, 13, 17, 18 - dzelzs šķēpu gali, 9 - dzelzs iemauktu laužņi, 10 - bronzas piesis, 11 - dzelzs piesis, 14-16 - dzelzs bultu gali, 19, 20 - kaujas nažu makstu bronzas apkalumi, 21-24 - dzelzs kaujas naži. Atradumu vietas: 1 - Popes mežs, 2 - Rušiņi, 3 - Oši, 4, 19 - Kalnieši II, 5 - Vilces parks, 6, 11, 14 - Ķentes pilskalns, 7 - Rūsiši-Debeši, 8, 23 - Ziedoņskola, 9 - Agrārieši, 10 - Kapsēde, 12, 15 - Mūkukalns, 13 - Boķi, 16 - Tērvetes pilskalns, 17 - Maskavas sādžas kapulauks, 18, 20, 22 - Kivtu kapulauks, 21 - Reinas, 24 - Bāļas

Austrumzemgalē (atskaitot Īslīces un Jaunsvirlaukas pagastu) maz zināms 5.–6. gs. senvietu. Toties Austrumzemgalē gūstams plašs ieskats par zemgaļu kultūru vidējā un vēlā dzelzs laikmeta mijā – 8.–9. gs. (Bauskas pilsētā un tās lauku teritorijā, Mežotnes, Īslīces un Svitenes pagastā). Te redzam zemgaļiem 8.–9. gs. un 10.–11. gs. raksturīgās ciešās apbedījumu rindas, kas tādā veidā pazīstamas tikai viņu pamatteritorijā Zemgalē – Latvijā un Lietuvā.

Zemgaļu kapulaukos raksturīgās apbedījumu rindas izteiksmīgi (līdz 40–60 m garā joslā) parādās Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā, kur apbedīšana no 8. gs. turpinājusies līdz 11. gadsimtam (194. att.). 8. gadsimtam piederīgas četras apbedījumu rindas vislabāk redzamas kapulauka dienvidrietumu daļā. Rindas stiepjas aptuvenā DR–ZA virzienā. Mirušie parasti kapā guldīti līdz 240 cm garās, 70 cm plātās, līdz 80 cm dziļās bedrēs, cik var spriest, blūka zārkos, ar galvu ZR vai pretējā – DA virzienā. Attālums starp kapa bedrēm parasti svārstās 20–50 cm robežās, tikai retos gadījumos sasniedzot 1 metru. Tā kā rindā ir daudz bērnu un pusaudžu kapu, tad uz vienu rindas garuma metru iznāk aptuveni viens apbedījums. Kapulauka shematiskajā plānā melni krāsotas to kapu bedres, kurās atrastas zemgaļiem raksturīgās trīsstūradatas, datējamas ar laiku no 700. līdz 800. gadam. Kapulauks pleties no iedomātā centra uz nomalēm. Ir pamats domāt, ka katrā atsevišķā rindā līdzās guldīti radnieki. Tuvākā nākotnē ir cerība apbedīto asinsradniecību izdibināt, veicot gēnu analīzi atraktajiem skeletiem.

Zemgaļu sievietes un vīrieši apģērba sasprausšanai lieto dzelzs un bronzas rotadatas: sievietes – pa divām, ar važiņām vai auklu savienotas, vīrieši – pa vienai. 5.–6. gs. izplatītākās rotadatas Zemgalē un Dienvidrietumvidzemē – konusadatas un profilētās adatas. Paralēli lieto trīsstūradatas un krustadatas, kuras turpina izmantot arī 7.–8. gadsimtā. Pazīst arī īpatnas formas riteņadatas un kruķadatas. 7.–8. gs. ieviešas riņķadatas. Stopsaktas (kuras parasti lieto vīrieši) biežāk sastopamas Rietumzemgalē.

Bronzas un sudraba kaklariņķus lieto gan vīrieši, gan sievietes. Izplatītākie pirmajā periodā ir kaklariņķi ar paresninātiem galiem un fasetētie kaklariņķi. 7.–8. gs. dominē kaklariņķi ar cilpas un kāša galiem un nevienmērīgi tordētu loku.

5.–6. gs. zemgaļi lieto bronzas aproces ar vāju galiem un masīvas aproces ar izceltu vidusšķautni. Zemgalē sastopamas t.s. karavīra aproces senākās formas. Vidējā dzelzs laikmeta beigās iecienīta zemgaļu karavīra rota ir masīva trīsviju aproce. Masīva bronzas aproce uz kreisās rokas bija arī Dreņģeru–Čunkānu kapulauka 157. kapā guldītam vīrietim, kuram līdzdoti trīs šķēpi, kaujas nazis, cirvis (195. att.: 1).

Zemgaļu sievietēm 5.–7. gs. raksturīgi bronzas spirālīšu lentes vainagi ar masīviem, taisnstūrveidīgiem vai kvadrātiskiem starplocekļiem (197. att.: 2, 3). Atšķirībā no 8. gs. latgaļu sievietēm zemgaļu sievietēm apģērbs ar bronzas spirālītēm rotāts daudz atturīgāk. Krelles sastop reti.

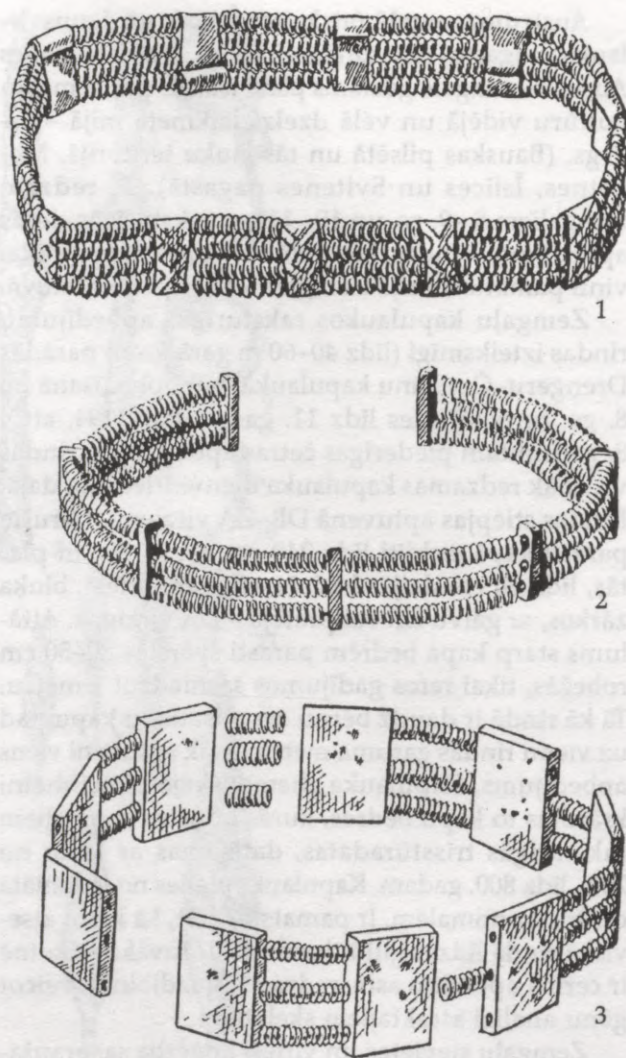
Raksturīgie darbarīku kompleksi, kas pavada mirušos kapā, liecina, ka zemgaļi no kaimiņiem atšķirās ne tikai ar apbedīšanas tradīcijām, bet kaut kādā mērā arī ar saimniecības veidu. Atšķirībā no Austrumlatvijas iedzīvotājiem – sēļiem, kuri lietoja šaurasmens cirvjus ar horizontālu kātcaurumu, zemgaļu vīriešu galvenais darbarīks (tāpat kā agrajā dzelzs laikmetā) bija dzelzs uznavas cirvis. Šādus cirvjus 5.–7. gs. lietoja arī kurši, žemaiši un Baltijas somi. 8. gs. arī Zemgalē, tāpat kā visur citur Rietumlatvijā, uznavas cirvja vietā nāk šaurasmens cirvis. Zemgalē tas ir atšķirīgs no Austrumlatvijā pazīstamajiem vieglajiem šaurasmens cirvjiem. Zemgales cirvi ir masīvi un atgādina arhaisku agrā dzelzs laikmeta cirvi, vienīgā atšķirība – ovāls kātcaurums. Sēļu un latgaļu vieglā šaurasmens cirvja forma gan sporādiski parādās Austrumzemgalē 9. gs., bet šeit plašāku izplatību negūst. Līdz 8. gs. Zemgalē vietējie iedzīvotāji lieto tikai uznavas šķēpu galus. Tajā pašā laikā kopš 6. gs. Augšzemē sēļi iecienījuši dzelzs iedzītņa šķēpu galus ar atkarpēm, bet no 7.–8. gs. – arī iedzītņa šķēpu galus ar vitollapasveida asmens plāksni, kuri Zemgalē šai laikā neieviešas. Vitollapasveida šķēpu gali ar iedzītņi Zemgalē parādās jau 8. gs., bet tikai 9. gs. tie ir biežāk sastopami.

Rietumzemgalē 5.–7. gs. izkopts tiek dota līdzīgu zemgaļu vīriešiem viņsaules gaitās, kamēr tā pašā laika apbedījumos Ziedoņskolas kapulaukā, Kaužēnos, Gaideļos–Vidūcos, Ceraukstes Podiņos tas nav darīts. Austrumzemgalē izkopts līdzdošanas paraža 5.–8. gs. un arī vēlāk nav pazīstama, kamēr

Rietumzemgalē vīriešiem izkopts epizodiski kapā līdzīti dota vēl 8. un 11. gs. (Bāļu–Šķērstaiņu kapulaukā). Rietumzemgalē šīs izkaptis “aizkapa pļāvām” palīdzēja saglabāt kaimiņu – kuršu izkaptis līdzdošanas noturīgās tradīcijas, kuras turpinās līdz 14. gadsimtam. Interesanti, ka 5.–6. gs. izkaptis novietota galvgalī (ne cieši līdzās, bet atstatu no galvas), liekot to tādā pašā limenī kā galvaskausa zemākais punkts. Līdzīgs izkaptis novietojums zināms kuršu 5.–6. gs. kapulaukā Reketē – bagātos apbedījumos ar zirgiem, tāpat žemaišu vīriešu kapos, kur līdzdotas zirglietas un karavīram līdzās “pussimboliski” apbedītie zirgi (galva, kājas, muguras daļa). Turpretim paraža vīrieti apglabāt ar dzelzs uznavas kaltu – vedgu zemgaļu teritorijā bijusi visaptveroša – no Rūsīšu–Debešu kapulauka rietumos līdz Pļavniekkalna kapulaukam ziemeļos, Vecsaules Čāpāniem austrumos (187. att.: 1). Latvijas teritorijā 5.–8. gs. kuršu kapos vedgas līdz šim nav atrastas.

Raksturīgs zemgaļu sievietes rīks – dzelzs kaplis ar horizontālu kātcaurumu pazīstams visā teritorijā no kapulaukiem Rubas un Lielaucē pagastā rietumos līdz Vecsaules Čāpāniem austrumos, līdz bijušā Sīpeles pagasta Sellīšu kapulaukam Zemgales ziemeļos un Drabešu (Kārļu) pagasta Simtēnu kapulaukam Rietumvidzemē. Kapli sievietes kapā novieto dažādi: pie galvas, pie elkoņa jostas rajonā, kājgalī. Bieži kaplim līdzās novieto dzelzs sirpjveida naži un nelielu īleni. Šie sievietes rīki, it īpaši kaplis un sirpjveida nazis, ir darbā pamatīgi nolietoti: kapļi – atsistiem asmeņiem, sirpjveida naži – bieži ar stipri izdilušu asmeni. Tā kā sievietes kapos naži vidējā dzelzs laikmetā sastopami reti, jādomā, ka likie naži lietoti arī dažādos ikdienas darbos.

Visu uzskaitīto darbarīku komplekss 5.–8. gs. Zemgales un Dienvidrietumvidzemes kapulaukos iezīmē zemgaļu izplatības robežas, ietverot Austrumkurzemes augstienes austrumu nogāzes, Zemgales līdzenumu un Dienvidrietumvidzemi. Izņēmums – sirpjveida naži un īleni sievietes apbedījumos sastopami arī austrumu kaimiņu – sēļu un pa daļai latgaļu novados. Zemgalē līdz šim nepazīstam sēļu un latgaļu kapos un apmetnēs reizumis sastopamos īlenus, kuri darināti no viengabala dzelzs, izveidojot segmentveidīgi paplašinātu roktura noslēgumu.

197. att. Vainagu veidi un tērps vidējā dzelzs laikmetā: 1 – latgaļu sievietes vainags (Kivtu kapulauka 12. kaps), 2, 3 – zemgaļu sievietes vainagi (Pļavniekkalns, RDM I 222^a, Gaideļu–Viduču 15. kaps),

Zemgaļu antropoloģisko tipu raksturo Stūru, Lejnīeku–Kalmaņu, Ošu, Bāļu–Šķērstaiņu, Kakužēnu un Dreņģeru–Čunkānu izrakumos iegūtais antropoloģiskais materiāls. Pēc antropoloģes R. Denisovas atzinuma, kranioģiskie pētījumi rāda vienu antropoloģisko tipu – masīvu, ar stipri attīstītu glabellu, slīpu pieri, izteiktu muskuļu reljefu un biežām

4

5

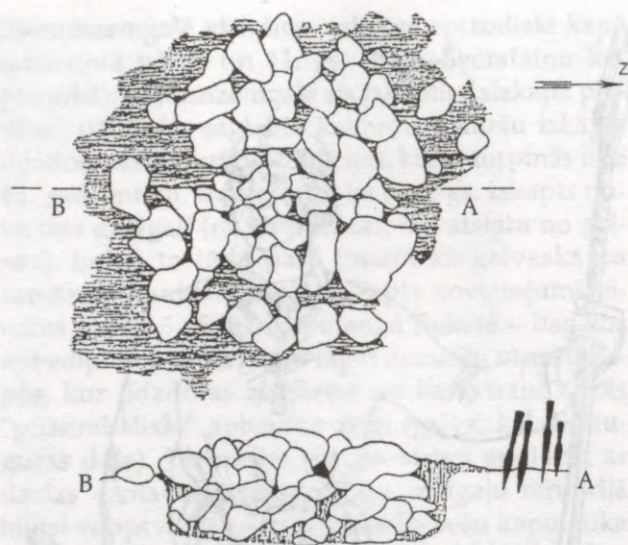
4 – latgaļu sievietes tērps 8. gs. pēc Kivtu kapulauka 131. kapa materiāliem (A. Zariņas rekonstrukcija 1970), 5 – latgaļu vīrieša tērps un apbruņojums 8.–9. gs. pēc Kivtu kapulauka 97. kapa materiāliem (A. Zariņas rekonstrukcija 1970, 1999, A. Pjatkovskas zīmējums)

galvaskausa sienām, ļoti garu galvaskausu (195,0 mm), vidēju galvaskausa platumu (136,6 mm), izteiktu dolihokrāniju (galvaskausa indekss 70,0), augstu (72,7 mm), samērā šauru (132,7 mm) seju un izvirzītu degunu (32°).

Salīdzinot ar Lejasbitēnu kapulauka antropoloģisko materiālu, ir atzīstama līdzība starp šiem

tipiem. Atšķiras tikai sejas uzbūve. Zemgaļiem sejas šaurākas nekā Lejasbitēnos apbedītajiem (135,2 mm).

Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā, antropoloģiskos mērījumus veicot, konstatēts, ka 8.–9. gs. tur dominē zemgaļiem raksturīgais dolihokrānais šaursejainais tips. Vidējais augums vīriešiem – 174, sievietēm – 161 centimetrs. Kopš 9. gs. beigām

198. att. 8.–9. gs. ieroču ziedojums Bāļu–Šķērstaiņu kapulaukā (pēc F. Balodis 1937)

Dreņģeros–Čunkānos līdzās šaursejainajam tipam parādās dolihokrānais platsejainais – latgaļiem vai viņiem radniecīgām ciltīm raksturīgais tips, kurš 10.–11. gs. nomaina šaursejaino tipu.

Sēļi un latgaļi. Viens no sarežģītākajiem ir sēļu un latgaļu izcelsmes un attīstības jautājums. Apcerot 5.–8. gs. etnisko vēsturi Latvijā, vairums autoru iztīrījis latgaļu un sēļu vēsturi vienkop. F. Balodis dod priekšroku lielākai etniskai vienībai – latgaļiem. Arī Augšzemes iedzīvotāji no Jēkabpils un Ilūkstes apriņķa viņa kartē pieder latgaļiem. Sēļus viņš, šķiet, ignorējis tā iemesla dēļ, ka senkrievu hronikā *“По-весть временных лет”* (Pagājušo laiku stāsts), kas attiecināma uz 11. gs. un 12. gs. sākumu, sēļi nefigurē. Tie minēti Indriķa hronikā 13. gs. sākumā.

H. Moora, iztīrījis 1.–4. gs. un 5.–9. gs. etniskos jautājumus, lieto apzīmējumu “latgaļi–sēļi”. No tā jāsecina, ka arī 5.–9. gs. H. Moora latgaļus un sēļus uzlūko kā nediferencētu etnisku vienību. Secība etnosa apzīmējumā (latgaļi pirmajā pozīcijā) liecina, ka H. Moora pieļāvis, ka no lielākas, vēlāk visiem plaši pazīstamās latgaļu cilšu grupas tikai vēlā dzelzs laikmeta beigās izdalījušies sēļi. Līdzīgs uzskats bijis vēsturniekam T. Zeidam. H. Mooras uzskatam tuvi, tikai niānsēs atšķirīgi ir E. Šnores uzskati.

F. Jākobsons 1929. gadā savā rakstā “Senlatviešu ienākšana Latvijā” apšaubīja, vai agrā dzelzs laikmeta romiešu posmā (1.–4. gs.) ir pamats saskatīt latgaļus. Pēc viņa domām, nav drošas sakarības starp baltu 1.–4. gs. pieminekļiem un 5.–8. gs. pieminekļiem Augšzemē, Dienvidvidzemē un Latgalē. F. Jākobsons un vēlāk arī E. Šturms bija pirmie, kuri jau 20. gs. 30. gados mēģinājuši nodalīt sēļu un latgaļu kultūru, uzskatot sēļus par senākajiem Augšzemes un Aiviekstes baseina iedzīvotājiem, bet latgaļus – par ienācējiem. Jāpiemin, ka F. Jākobsons apšaubīja ne tikai pēctecību starp uzkalniņkapu austrumu grupu un līdzeno kapu kultūru kopumā, bet arī starp tur atrastām senlietu formām. Viņš starp tām redzēja pārtraukumu. Vēlākie pētījumi rādīja, ka F. Jākobsons kļūdījies. Dažus gadus vēlāk R. Šnore atzina latgaļu kultūras kontinuitāti. Arī H. Moora uzskatīja, ka daļa agrā dzelzs laikmeta formu 5.–8. gs. turpinās.

Sēļu etnoģenēzes jautājumos ierosinoši bija 1962.–1963. gadā iznākušie valodnieku K. Ancīša un A. Jansona darbi. Mēģinot apkopot konkrētos arheoloģiskos dotumus un salīdzinot dažādus uzskatus, sēļu un latgaļu etniskās problēmas vidējā dzelzs laikmetā kopsakarā ar vispārējiem etniskiem procesiem risinājis V. Urtāns, konstatējot dažas sēļu kultūras savdabības.

Sēļu cilšu izplatības robežas agrā dzelzs laikmeta romiešu posmā ir nodalījis J. Graudonis, akceptējot E. Šturma hipotēzi, kura balstīta uz F. Jākobsona un valodnieces V. Rūķes-Draviņas atziņām. Autors izmantojis valodnieces M. Rudzītes un jau pieminētos K. Ancīša un A. Jansona pētījumus. Sēļu etniskās vēstures vispārējos jautājumus iztīrījis A. Stubavs, izmantojot arī etnogrāfijas datus. Sēļu un latgaļu etnosa likteņus Pļaviņu, Lokstenes un Oliņkalna apkārtnē apcerējis Ē. Mugurēvičs Austrumlatvijas aizvēsturei velītās darbos. Sēļu un Baltijas somu etnoģenēzei vidējā dzelzs laikmetā pievērsies A. Vasks un A. Rādiņš, antropoloģiskos un odontoloģiskos pētījumus veikusi R. Denisova, R. Grāvere un G. Gerhards. M. Atgāzis konstatējis sakarību starp Augšzemē – sēļu pamatteritorijā raksturīgajiem iedzītņā šķēpiem ar atkarpēm, salīdzinot tos ar analogiskiem šķēpiem līdzīgos ieroču kompleksos (kopā ar isu, platu uzmavas šķēpu, kaujas nazi un šaurasmens cirvi ar horizontālu kātcaurumu), kuri

sastopami Aiviekstes baseina kapulaukos. Iedzītņa šķēpu galu ar atkarpēm izplatība Vidzemē, Aiviekstes baseinā, sakrīt ar valodnieku konstatētu sēļu dialekta īpatnību – kāpjošās intonācijas izplatību.

Austrumlatvijas iedzīvotājus kopumā 5.–8. gs. (ja neminam Baltijas somus), šķiet, pareizi apzīmēt par sēļu–latgaļu ciltīm, pirmos minot sēļus. Tā rīkoties mudina apstākļi, ka sēļu izcelsme un attīstība 5.–8. gs. ir ievērojami skaidrāka nekā latgaļiem, kas devuši savu vārdu latviešu tautai, bet kuru gaitās pirms 6.–7. gs. ir daudz neskaidra un neizdibināta.

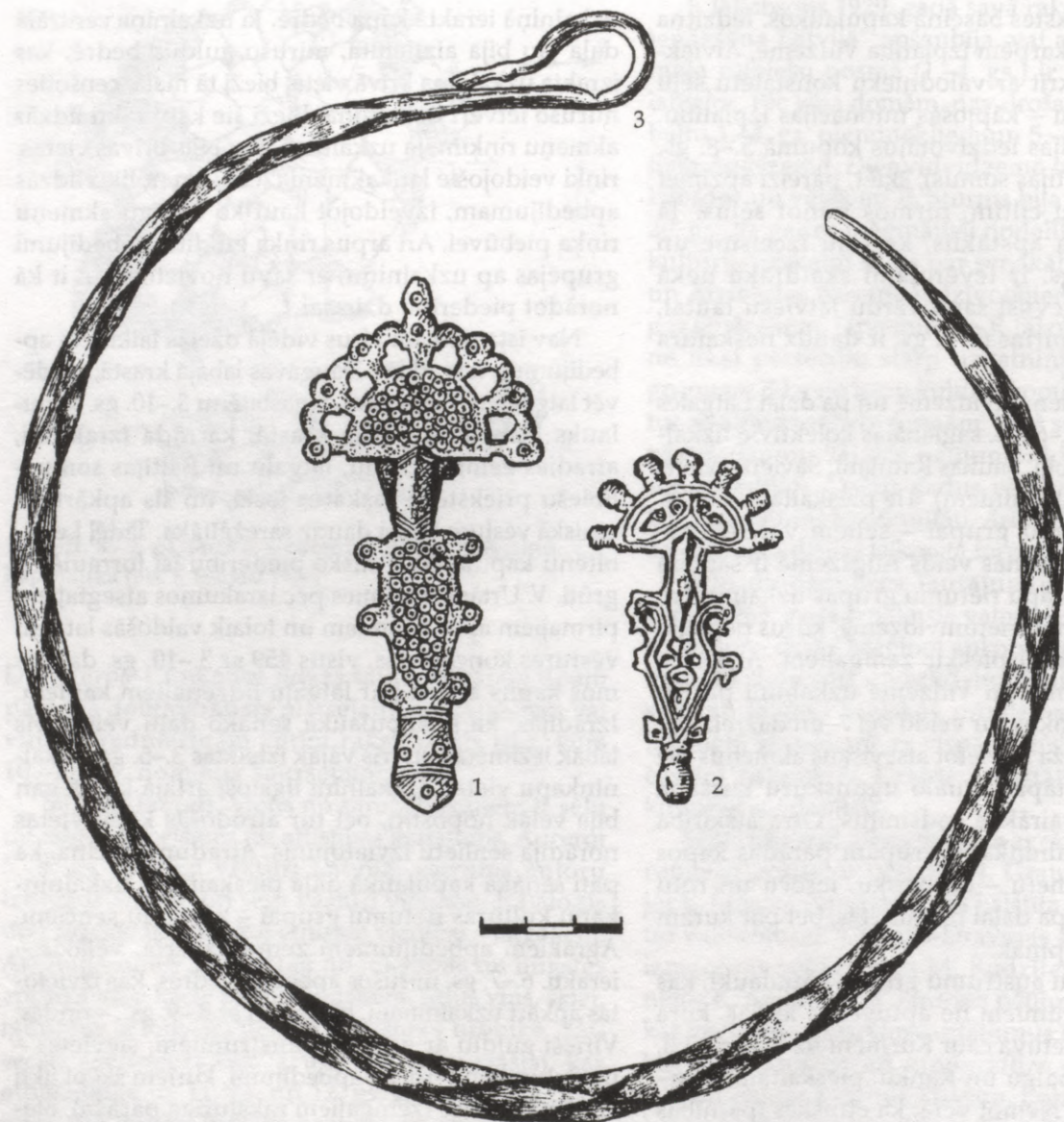
Augšzemē, Dienvidvidzemē un pa daļai Latgales ziemeļdaļā vēl 5.–6. gs. saglabājas kolektīvie uzkalniņkapi (Slate, Boķi, Saukas Ratulāni, Sāviena, viens no Stirnienas uzkalniņiem). Tie pieskaitāmi uzkalniņkapu austrumu grupai – sēļiem vai sēļiem–latgaļiem. Apbedīšanas veids Augšzemē ir samērā līdzīgs uzkalniņkapu rietumu grupas uzkalniņiem Zemgalē un Dienvidrietumvidzemē, kurus pētnieki diezgan vienprātīgi piešķir zemgaļiem. Atšķirība tāda, ka Augšzemē un Vidzemē uzkalniņi pastāv ilgāk, akmeņu riņķus tur veido vēl 7. un dažreiz pat 8. gadsimtā. Paraža novietot atsevišķus akmeņus pie apbedījumiem, tāpat rituālo ugunsroku kuršana sastopama vēl vairākus gadsimtus. Otra atšķirība starp abām uzkalniņkapu grupām parādās kapos līdzdoto priekšmetu – darbarīku, ieroču un rotu īpatnībās, kuras pa daļai pieminētas, bet par kurām runa būs vēl turpmāk.

Uzkalniņkapu austrumu grupas kapulauki, kas atrodas uz austrumiem no aptuvenās līnijas, kura iet no Biržiem Lietuvā caur Kurmeni uz Aizkraukli, Ērgļiem, Vecpiebalgu un Ranku, pieskaitāmi sēļu–latgaļu kultūrai. Ņemot vērā, ka etniskās īpatnības vidējā dzelzs laikmetā parādās spilgtāk nekā iepriekš, ļoti ticami, ka jau 5.–8. gs. sēļi mituši aptuveni tajos pašos apvidos, kurus norāda 13. gs. rakstu liecības. Daugavas kreisā krasta iedzīvotājus, kuru kapulaukus 5.–8. gs. pārstāv Boķu uzkalniņkapi un līdzenie kapi, tāpat tiem līdzīgi kapulauki Slatē, Saukas Ratulānos un Spietiņos, ar ievērojamu ticamības pakāpi varam pieskaitīt sēļiem. 5.–6. gs. pastāvēja vēl vecais apbedīšanas veids, kad mirušo guldīja vienkoka zārkā, to noliekot uz zemes virsmas un apberot, bet bija arī jaunais – mirušo guldot

uzkalniņā ieraktā kapa bedrē. Ja uzkalniņa centrālā daļa jau bija aizņemta, mirušo guldīja bedrē, kas izrakta uzkalniņa brīvā vietā, bieži tā malā, cenšoties mirušo ietvert uzkalniņā. Bieži šie kapi rakti līdzās akmeņu riņķim. Ja uzkalniņā nav bijis brīvas vietas, riņķi veidojošie laukakmeņi izcelti un nolikti līdzās apbedījumam, izveidojot kaut ko līdzīgu akmeņu riņķa piebūvei. Arī ārpus riņķa guldītie apbedījumi grupējas ap uzkalniņu, ar savu novietojumu it kā norādot piederību dzimtai.

Nav īsta pamata visus vidējā dzelzs laikmeta apbedījumus, kas atklāti Daugavas labajā krastā, piedēvēt latgaļiem. Piemēram, Lejasbitēnu 3.–10. gs. kapulauks Daugavas labajā krastā, kā rāda izrakumi, atradies zemgaļu, sēļu, latgaļu un Baltijas somu – lībiešu priekšteču saskares joslā, un šīs apkārtnes etniskā vēsture bijusi daudz sarežģītāka. Tādēļ Lejasbitēnu kapulauka etnisko piederību īsi formulēt ir grūti. V. Urtāns, vadoties pēc izrakumos atsegtajiem pirmajiem apbedījumiem un tolaik valdošās latgaļu vēstures koncepcijas, visus 459 ar 3.–10. gs. datējamās kapus atzina par latgaļu līdzenajiem kapiem. Izrādījās, ka šī kapulauka senāko daļu veido trīs labāk iezīmētas un trīs vājāk izteiktas 3.–5. gs. uzkalniņkapu vietas. Uzkalniņi ilgstoši artajā laukā gan bija vēlāk nopostīti, bet tur atrodošās kapu vietas norādīja senlietu izvietojums. Atradumi liecina, ka pati senākā kapulauka daļa pieskaitāma uzkalniņkapu kultūras rietumu grupai – zemgaļu senčiem. Agrākiem apbedījumiem zeme uzbērta, vēlākie – ierakti. 6.–7. gs. mirušos apbedīja bedrēs, kas izvietotas apkārt uzkalniņam, bet, sākot ar 8.–9. gs., – rindās. Virieši guldīti ar galvu uz austrumiem, sievietes – uz rietumiem. Viriešu apbedījumi, kuriem šķēpi likti kapā pie galvas (zemgaļiem raksturīga paraža), biežāk situēti līdzās kapu uzkalniņiem. Par zemgalisku pazīmi kapulaukā uzskatāmas samērā regulāras apbedījumu rindas (193. att.). Lejasbitēnu kapulaukā sastopami apbedījumi ar sēļiem un latgaļiem raksturīgām kapa piedevām. 10. gs. beigās kapulaukā ierakti daži lībiešu sieviešu ugunskaņi. Šie apbedījumi liecina par sēļu–latgaļu dzimtas ieprecēto lībiešu sieviešu integrāciju un legitimizāciju.

Plaviņu Kalniešu II kapulauks Daugavas labā krasta tuvumā pieskaitīts līdzenajiem kapulaukiem, taču tajā bijušas lēzena uzkalniņa pazīmes.

199. att. Latvijā 5.–8. gs. importētie priekšmeti (pēc V. Urtāns 1968):

1, 2 – bronzas pirkstainās saktas, 3 – sudraba kaklariņķis ar fasetētu loku. Atradumu vietas: 1 – Boķi, 2 – Striķi, 3 – Lejaslepi

Apbedījumu novietojums atgādina rindas. Kalniešu II kapulaulauks 20. gs. 50.–60. gados tika uzskatīts par piederīgu latgaļiem. Pēc plašajiem izrakumiem, kas veikti Pļaviņu hidroelektrostacijas celtniecības zonā abos Daugavas krastos, var teikt, ka Kalniešu II kapulaukā atrastie priekšmeti, kas pavadījuši miru-

šos kapā, ir sēļiem raksturīgi un rāda sēļu vidējā dzelzs laikmeta uzkalniņkapu pāraugšanu līdzējās skeletkapos. Arī Indriķa hronika liecina, ka Kokneses apkārtnē vēl ap 1209. gadu vienkopus dzīvojuši gan latgaļi, gan sēļi. Sēļiem 6.–7. gs. raksturīgie šaurasmens cirvji atrasti arī Lokstenes pilskalnā, bet

Pļaviņu Radžu kapulaukā iegūtais 11. gs. šķēps ar atkarpēm ir sēļiem raksturīgā šķēpa reliкта forma.

Ir liela līdzība starp Daugavas kreisajā krastā Augšzemē mitušo iedzīvotāju apbedīšanas veidu, no vienas puses, un Aiviekstes un tās pieteku krastos vidējā dzelzs laikmetā mitušo iedzīvotāju apbedīšanas veidu (gan uzkalniņos, gan līdzenajos kapos), no otras puses. Abām iedzīvotāju grupām līdzīgi ir arī ieroči, darbarīki un rotas. Ievērojot, ka 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē abos reģionos konstatētas kopīgas dialektu īpatnības, varam pieņemt, ka 5.–8. gs. šie iedzīvotāji pārstāv vienu etnisku vienību – sēļus vai arī sēļiem ļoti tuvu etnosu, kuru pašreiz nespējam atšķirt.

Latgalē 5.–6. gs. baltu cilšu kapulauki un savrupatradumi pārstāvēti maz. Pavisam tie nav zināmi Dienvidlatgalē. Stāvoklis mainās 8. gs. un jo sevišķi gadsimta otrajā pusē, kad parādās līdzenie kapulauki (piemēram, Kivti, Višķu Maskavas sādžas kapulauks, Kristapēnu kapulauks u.c.) ar mirušo R–A un pretēju orientāciju, kāda nedaudz agrāk pazīstama Dienvidvidzemē, ar līdzīgiem šaurasmens cirvjiem un kaujas nažiem. Parādās oriģinālas formas, kas raksturīgas galvenokārt Latgalei, – iedzītņa šķēpu gali ar slaidas vītollapas formu un iedzītņi. Rotās turpinās formas, kurām analogijas saskatāmas Augšzemes un Dienvidvidzemes atradumos, tomēr vistuvākās tās sēļu apdzīvotajā Augšzemē un Dienvidvidzemē sastopamajām. Dažos kapulaukos, piemēram, Nautrēnu Laizānu Smiltainē, redzam atsevišķus iedzītņa šķēpus ar atkarpēm; kāds šim tipam piederīgs šķēps atrasts Krāslavā. Tādējādi par vienu no galvenajiem latgaļu kultūras izcelsmes avotiem jāatzīst sēļu kultūra, kura savus impulsus Latgalē devusi arī tajā laikā, kad var runāt par jau izveidojušos latgaļu kultūru, t.i., starp 700. un 800. gadu. Turpmākos gadsimtos sēļi no to pamatteritorijas tālākos apvidos it kā saplūst ar latgaļiem. Vēlāk – 12. gs., krieviem stājoties politiskos sakaros ar Austrumlatviju, galvenā uzmanība pievērsta lielākajiem centriem – un Sēlpils Daugavas kreisajā krastā, kas, jādodomā, no latgaļiem atkarīga, paliek ēnā.

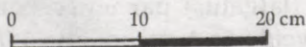
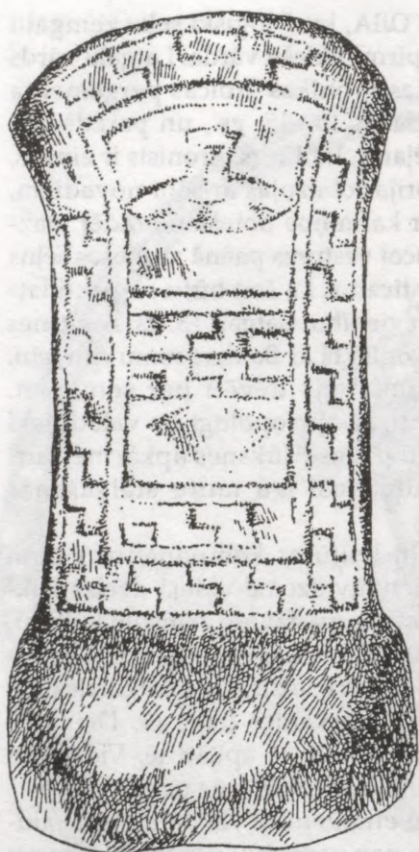
Senkrievu hronikā "Pagājušo laiku stāsts" sastopam kādu zīmīgu niansi attiecībā uz latgaļu vārda rakstību. Senākajā, ar 12. gs. datējamā Laurentija norakstā neredzam neapšaubāmu latgaļu

vārdu, bet СЪТЪГОЛА, kurš loģiski seko zemgaļu un kuršu vārdam pirms lībiešu vārda. Latgaļu vārds sastopams šīs pašas hronikas Troicas pergamenta norakstā, kurš izdarīts 14.–15. gs., un parādās kā ЛЪТЪГОЛА. Iespējams, ka 12. gs. hronists ir zinājis, ka zemgaļu teritorija robežojas ar sēļu novadiem, ka sēļi savukārt ir kaimiņos lībiešiem, tādēļ mazliet kļūdījies, sajaucot vēstures paēnā aizejošos sēļus ar latgaļiem. Maz ticams, ka šeit būtu sajaukti latgaļi ar *setu* etnisko vienību. Latgaļi 13. gs. Alūksnes apkārtnē atradās kontaktā ar Baltijas somu cilti *setu*, kas Ziemeļaustrumlatvijā dēvēti par setukiem. Tomēr ir interesanti, ka antropologi un valodnieki ir konstatējuši sēļu pēdas Alūksnes apkārtnē, kuri tur varētu būt nonākuši jau tautu staigāšanas laikmetā.

Par otru latgaļu kultūras komponentu varam uzskatīt Dienvidrietumvidzemē vidējā dzelzs laikmetā apmēram līdz 7. gs. pastāvošo zemgaļu kultūru. Zemgaļu un sēļu kultūras saskares vietas vidējā dzelzs laikmetā Daugavas lejtecē iezīmējas Daugmales pagastā, Augšzemē – Taurkalnes pagastā, Dienvidrietumvidzemē – Aizkraukles apkārtnē, Vidzemes Centrālajā augstienē – Vecpiebalgas pagastā.

Latgaļu un sēļu etnoģenēzē vēl daudz neskaidru jautājumu, taču nav pamata uzskatīt vairākumu 7.–9. gs. iedzīvotāju (latgaļus) par ienācējiem. Kā etniska grupa latgaļi veidojās Austrumlatvijā (A. Radņiš 1999; J. Ciglis 2000). Integrācijas procesā tur bija iesaistīti atšķirīgi komponenti. Viens no tiem varētu būt arī no Lietuvas teritorijas ienākušās austrumbaltu ciltis. Šis jautājums strīdīgs. Vidzemē jau mita uzkalniņu kapulauku kultūras pārstāvji, bet Latgales dienviddaļā – švikātās keramikas kultūras cilšu pēcteči. Latgales un Vidzemes ziemeļos baltu ienācēji saskārās ar Baltijas somiem, kas arī kļuva par latgaļu kultūras integrācijas dalībniekiem.

Tātad 5.–7. gs. līdzeno kapulauku kultūra izveidojusies Daugavas labajā krastā uz rietumiem no Aiviekstes un tās lejtecē, piedaloties zemgaļu, sēļu un varbūt arī Lietuvas vidienes līdzeno kapulauku kultūras pārstāvjiem, kuri izplatījušies 7.–8. gs. Latgalē. 8.–10. gs. tur slāvu spiediena rezultātā ienākušas jaunas austrumbaltu ciltis, kas kopā ar iepriekšējā perioda iedzīvotāju pēctečiem izveidojušas latgaļu kultūru. Kopš šī laika sākās latgaļu

200. att. Grobiņas Priedulājos skandināvu uzkalniņkapos atrastā no kaļķakmens darinātā plāksne – stēla (7. gs.), kurai bijusi sakrāla piemiņas akmeņa nozīme. V. Petrenko izrakumi 1987. g. (pēc A. Radiņš 1996)

kultūras ietekmes pieaugums arī rietumu virzienā. Vai notikusi platsejinā dolihokrānā eiropēidā antropoloģiskā tipa ieplūšana Zemgalē, kā 20. gs. 90. gados uzskatīja Latvijas antropologi pēc 9.–10. gs. Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā atrasto galvaskausu mērījumiem, vai arī šīs izmaiņas radījušas pārmaiņas saimniecībā un dzīves apstākļos, nav noskaidrots. Otrā iespēju pieļauj antropologs G. Gerhards (2000).

Baltijas somu ciltis, kas jau iepriekšējā periodā dzīvoja Kurzemes, Vidzemes un Latgales ziemeļdaļā, turpināja apbedīšanu akmeņu krāvumu kapulaukos,

kurus Igaunijā dēvē par tarandām, Ziemeļlatvijā dažkārt par kravandām vai krāsmatu kapenēm. Šajos kapulaukos apbedīti igauņu un lībiešu priekšteči, kuriem pamatvilcienos līdzīgas apbedīšanas paražas, taču ir lokālas atšķirības.

Ziemeļvidzemē un Ziemeļlatgalē akmeņu krāvumu kapulauki parasti ierīkoti laukos (Raunas Kalnaslavēka, Sakstagala Lielpuderi, Makašānu Salenieki), kas apstiprina, ka kapulaukiem izraudzītā teritorija nepieder jaunapgūtām, bet gan jau agrāk iekoptām zemēm. To pašu liecina šo kapulauku hronoloģija – tur apbedīšana sākusies iepriekšējā periodā, tādēļ akmeņu rindas, kas iežogo apbedījumu grupas, sasniedz 18 m garumu un stiepjas līdz 43 m garā joslā. Vidējā dzelzs laikmeta pirmā posma akmeņu krāvumi Ziemeļvidzemē sasniedz 1 m un lielāku augstumu, līdzīgi Igaunijā sastopamiem akmeņu krāvumiem. Ziemeļvidzemes un Latgales akmeņu krāvumi parasti izmantoti līdz 6. gadsimtam, un tajos dominē ugunskaņi. Apbedījumu vietas iezīmē degušu kaulu ligzdas, kurās atrod uguni apkusušus kapā līdzdotus bronzas priekšmetus un stikla kreļļu sakusumus, kā arī dzelzs priekšmetus vai to fragmentus ar uguns patinu. Apbedījumos bieži sastop māla trauku lauskas, kuru virsmu rotā auduma pinuma nospiedumi, – tekstilā keramiku. Atrod arī traukus ar gludu virsmu – tā saucamo gludināto vai gludo bezripas keramiku. Šos akmeņu krāvumus, kuru veids un senlietas līdzīgas Igaunijā sastopamām, pētnieki piedēvē igauņu senčiem.

Arī Ziemeļkurzemē vidējā dzelzs laikmetā turpinās mirušo apbedīšana akmeņu krāvumu kapos (Laidzes Roceži, Dundagas Ošbirzes, Popes (Vēdes muižas) meža senkapi). Šie kapulauki ir līdzīgi igauņu senču kapulaukiem, taču akmeņu krāvumu kapi Ziemeļkurzemē pastāv ilgāk – līdz 8. gadsimtam. Bez tam Ziemeļkurzemes akmeņu krāvumu kapos (atšķirībā no Ziemeļvidzemes un Ziemeļlatgales akmeņu krāvumu kapiem) dominē skeletkapi un trūkst tekstilās keramikas. Ņemot vērā to, ko zinām par lībiešiem un viņu apbedīšanas paražām turpmāk – 10.–11. gadsimtā, ir jāatzīst par pamatotu hipotēze, ka Ziemeļkurzemes akmeņu krāvumos apbedīti vēlāko lībiešu priekšteči.

Ziemeļkurzemē, Abavas vidusteces apgabalā, pazīstami akmeņu un smilšu uzkalniņkapi ar individuāliem apbedījumiem, kuri datējami ar 1. g.t. beigām. Šādus uzkalniņkapos redzam Sabiles Krievu kapos. Šo uzkalniņu izcelšanās un etniskā piederība neskaidra, strīdīga, un pētnieki tos pieskaita lībiešu ciltīm vai arī etniski jauktam apgabalam. Atšķirīgi, no akmeņiem veidoti, ap 0,5 m augsti, 3–7 m diametrā uzkalniņi konstatēti Valgalē. Šo uzkalniņu hronoloģija un etniskā piederība nav noskaidrota, jo līdz šim notikuši tikai nelieli pārbaudes izrakumi. Baltijas somu materiālajā kultūrā kopumā, sevišķi vidējā dzelzs laikmeta beigās un vēlā dzelzs laikmeta sākumā, vērojami kuršu, zemgaļu un skandināvu iespaidi. Lībiešu vēlā dzelzs laikmeta izplatības pamatteritorijā Dienvidrietumvidzemē ar Baltijas somiem droši saistāmu 8.–9. gs. pieminekļu trūkst. Tas dod pamatu hipotēzei par lībiešu ieceļošanu 10. gs. beigās Daugavas lejtecē no Ziemeļkurzemes.

H. Moora 20. gs. 50. gadu sākumā pielāva iespēju, ka Dienvidrietumvidzemē Baltijas somu un zemgaļu un latgaļu kultūrai bijušas daudzas kopīgas iezīmes un pēc materiālās kultūras un apbedīšanas veida tās nav atšķiramas. Kā piemērs tika minēts Baižkalna Upmaļu līdzenais kapulauks (8.–9. gs.) ar latgalisku inventāru. Šajā kapulaukā līdzeno skeletkapu bedres pārsedza akmeņu sakrāvumi. Līdzās atradās agrā dzelzs laikmeta akmeņu krāvumu kapulauks. Hipotētiski tika pieļauta iespēja par Ogres Ķenteskalna piederību lībiešu senčiem. Plašie izrakumi šajā pilskalnā to neapstiprināja.

Slāvi. Pie austrumslāvu ciltīm, kas, sākot ar 6. gadsimtu, pārvietojoties uz ziemeļiem, sajaucās ar vietējām baltu un somugru ciltīm un vēlāk ta-

gadējās Latvijas pierobežā atstāja garos un apaļos uzkalniņus, pētnieki pieskaita krivičus. Nelieli izrakumi izdarīti 11 kapulaukos. Nozīmīgākie izrakumi veikti Šķaunes Latišonkos, Katalavā un Volkorezos. Apaļajiem uzkalniņkapiem ir daudz kopīgu iezīmju ar garajiem uzkalniņiem ("garajiem kurgāniem", kā tos pieņemts dēvēt krievu arheoloģiskajā literatūrā). Tiem līdzīgs ir uzbēruma noformējums, kulta ugunsuri, trūcīgais, mazskaitlīgais kapa inventārs, upuriedojumi māla traukos (māla bezripas podi ar gludu virsmu, kas atrasti Šķaunes Latišonkos, Šušlavā un Volkorezos, Viļakas Cirnavā). Māla trauki ugunskaļos un vēlāk skeletkaļos visraksturīgākie ir krivičiem un vispār pieder slāvu apbedīšanas tradīcijai, kas pastāv arī turpmākos gadsimtos, kopumā no 500. līdz 1200. gadam. No slāviem – krivičiem parastajām senlietām, kas atrastas Latgales austrumu pierobežas uzkalniņkapos, jāmin stikla krelles un deniņu gredzens.

Starp plānā apaļajiem uzkalniņiem ir koniski un pussfēriski (segmenta griezumā) uzkalniņi. Sastop arī uzkalniņus ar akmeņu riņķi.

Jaunākā apkopjošā pētījumā par Austrumlatviju A. Radiņš (1999) nācis pie secinājuma, ka pirms 8. gadsimta Latgalē ne droši slāvu kapu pieminekļi, ne atbilstoši senlietu atradumi nav konstatējami. Interesanti, ka Aizkraukles pilskalnā atrasts bronzas deniņu gredzens ar noplacinātiem galiem un trīsriņķa līnijas ornamentu – 1. g.t. pēdējā ceturksnī iecienīta slāvu sieviešu rota, sevišķi – Smoļenskas apvidū. Tādas rotas lietojuši arī kriviči. Aizkraukles deniņu gredzens ir senākais šīs rotas atradums Latvijā. Seit tā varēja nokļūt tikai pēc 750. gada.

VII nodaļa

VĒLAIS DZELZS LAIKMETS (agrie viduslaiki) 800.–1200. g.

Jānis Apals, Ēvalds Mugurēvičs

Vēstītāju un rakstīto avotu ziņas

- Latviešu vēsturiskās teikas
- Vikingu laikmeta un agro viduslaiku rakstītie avoti
- Senkrievu hronikas
- Arābu ceļotāju ziņas
- Rietumeiropas autoru rakstītie avoti

Apkārtojās vides apstākļi

Etnoģeogrāfiskā situācija

- Etniskie procesi Latvijas teritorijā
- Kapu veidi
- Iedzīvotāju skaits
- Latvijas iedzīvotāju fiziskais tips

Dzīvesvietas un to veidi

- Lauku apmetnes
- Pilis
- Ezerpilis

Saimniecība

- Zemkopība
- Lopkopība
- Medniecība
- Meža dravniecība
- Zveja
- Amatniecība
- Tirdzniecība, satiksmes ceļi

Materiālā kultūra

- Mājokļi un to iekšējā iekārta
- Sētas

Mājturības priekšmeti un darbarīki

- Uzturs
- Apģērbs un apavi
- Rotaslietas
- Ieroči

Personiskā higiēna un dziedniecība

Garīgā kultūra

- Valoda
- Apbedīšanas paražas
- Kulta vietu veidi
- Kristietības sākumi

Sabiedrības organizācija un sabiedriski politiskās attiecības

- Teritoriālais iedalījums
- Pārvalde un nodevas
- Mesli un kunga tiesa
- Tautas sapulces

Starptautiskās attiecības

- Latvijas teritorija – kontaktzona politiskās ietekmes cīņā
- starp austrumiem un rietumiem
- Ziemeļlatvijas iekšējā kolonizācija
- Skandināvu ekspansija Kurzemē un Zemgalē
- Austrumslāvu ekspansija Latvijas austrumu daļā un gar Daugavas tirdzniecības ceļu
- Vācu ekspansijas sākums Daugavas lejtecē

Līdz 19. gs. beigām Latvijas vēsturisko notikumu vērtējumos par agrariem viduslaikiem noteicošā loma bija baltvācu historiogrāfijai. Jau Indriķa un Atskaņu hronikās, kas atspoguļoja 13. gs. vietējo tautu brīvības cīņas, krustnešu iebrukums un agresija tika attaisnota ar to, ka bijis jācīnās ar pagāniem vai atkritējiem, kas pametuši īsto Dievu.

Saprātīgāk sprieda vācu mācītājs un vēsturnieks Heinrihs Johans Jannaus, kas, tāpat kā Garlībs Merķelis, bija apgaismības sludinātājs. Viņš savā Līvzemes un Igaunijas vēsturē 1793. gadā rakstīja, ka, balstoties tikai uz fragmentārajiem rakstīto avotu un valodniecības datiem, neesot vēl nekas drošs zināms par to, no kurienes nākuši Baltijas senākie iedzīvotāji, kāda bijusi viņu kultūra un kā izcēlušies pašreizējie zemju nosaukumi.

Uzkrājoties arheoloģiskajam materiālam, sekoja tā sistematizācija. Parādoties rūpīgi izstrādātām un zinātniski pamatotām rakstīto avotu edicijām, arvien skaidrāk izkristalizējās tās kontūras, kurās Austrumeiropas kontekstā iekļāvās Latvijas senākā vēsture. 19. gs. beigās jau bija uzkrāts ievērojams Latvijas vēstures materiāls. Te īpaši jāmin Augusta Bīlenšteina kapitālais darbs par latviešu cilšu robežām (1892) un arheoloģiskā materiāla kopsavilkums Viskrievijas 10. arheologu kongresa (1896) sagatavošanas gaitā. Šajā aspektā interesanti salīdzināt divus baltvāciešu publicētos Baltijas vēstures kursus. Tā Aleksandra Rihtera sarakstītajā vēsturē (1857) vietējo tautu dzīve līdz 13. gs. parādīta kā īss pielikums. Lai saprastu autora attieksmi pret vietējām tautām, pietiek atcerēties A. Rihtera izteikto nožēlu par to, ka latvieši, līdzīgi senprūšiem, savā laikā neesot pārvācoti. Gadsimta beigās sarakstītajā Livonijas vēsturē (1897) Ernsts Serafims jau plašāk izmantojis humanitāro zinātņu datus. Tomēr arī šai darbā spriedumi par saimniecības stāvokli līdz 13. gs. nav vietējām tautām glaimojoši. Zemkopība esot bijusi primitīva, bez racionālas saimniekošanas pazīmēm. Vietējie iedzīvotāji gan pazinuši dažus kultūraugus, taču kviešus, pupas, linus, kaņepes neesot

kultivējuši. Zemes apstrādāšanai viņi lietojuši koka kāšarklu un ecēšas. Labāk attīstīta bijusi lopkopība. Savu valstu nav bijis. Kā liecina vēlākajos gadu desmitos publicētie vispārēja rakstura vēstures kursi, piemēram, Leonīda Arbuzova, seniora, Baltijas provinces vēsture (1918), tad attieksme pret Latvijas senākās vēstures atspoguļojumu ir maz mainījusies. Vēstures attēlojums balstās uz trūcīgajām rakstīto avotu ziņām, kas uz dažām lappusēm papildinātas ar dzelzs laikmeta svarīgāko atradumu uzskaitījumu. Uzskats par primitīvu zemkopību, lopkopību un medniecību kā galveno vietējo iedzīvotāju nodarbošanos atkārtots vēl 20. gs. 20.–30. gadu baltvācu vēstures literatūrā, atzīmējot, ka plašāka zemes kultivēšana esot sākusies pēc 13. gs. – t.s. Livonijas periodā. Baltvācu vēsturnieki katrā izdevīgā gadījumā polemizēja ar latviešu vēsturniekiem par senlatviešu kultūras līmeni agrajos viduslaikos. Piemēram, agrārvēsturnieks Heinrihs Bose savā darbā par zemniecību Livonijā (1933) apstrīdēja A. Švābes pausto uzskatu par trīslauku sistēmu Latvijā līdz 13. gs. kā zinātniski nepamatotu. Starpkaru periodā baltvācu historiogrāfijas svarīgākie atzinumi Baltijas senvēstures jomā bija sistematizēti rakstu krājuma "*Baltische Lande*" ("*Baltijas zeme*") 1. sējuma – Austrumbaltijas agrīnā vēsture (1939). Šajā rakstu krājumā kā autori bija pulcināti arī Vācijas un tai draudzīgu valstu senvēstures pētnieki. Citādi zinātniski interesanta un faktiem bagāta darba nozīmi mazināja dažos rakstos rasisma garā paustais viedoklis par tautu un cilšu dažādu vērtību, pasvītrotot vācu kultūras pārakumu.

Pēckara periodā daļa baltvācu vēsturnieku palika agrākās historiogrāfijas pozīcijās. Tomēr starp baltvācu vēsturniekiem ir arī tādi, kas uzmanīgi sekojuši Latvijas vēstures zinātnes attīstībai 20. gs. 30.–80. gados un radījuši kvalitatīvi atšķirīgus darbus. No šiem vēsturniekiem minams Manfreds Helmanis (1912–1992), kas vairākos darbos skāris Latvijas senvēstures problēmas. Viņa darbos salīdzinājumā ar agrākajiem baltvācu pētījumiem lielāka uzmanība pievērsta

Baltijas iedzīvotāju apmetnēm un dzīvesvietām 12.–13. gs. (1954). M. Helmanis ir rakstījis par senlatviešu sabiedrības augsto sociālās diferenciacijas pakāpi un par pilīm kā dižciltīgo rezidencēm (1980).

No pirmsrevolūcijas Krievijas vēsturniekiem minams publicists Jevgrafs Češihins, kas, strādādam Rīgā, tulkoja un izdeva krievu valodā vēstures avotos, to skaitā Indriķa hroniku (1876). Viņš 1884. gadā iesāka publicēt plašu Livonijas vēsturi, kurā gan cīnās pret baltvācu historiogrāfijas atsevišķām tēzēm, taču viņa sarakstītās vēstures nolūks ir parādīt Baltiju kā senu krievu zemi.

Latvijas brīvvalsts laikā publicētā F. Baloža "Latviešu senvēsture" (1938) zināmā mērā rezumēja arheologu un vēsturnieku darbu 30. gadu beigās. Uz aplūkojamo periodu attiecas darba 5. nodaļa par vēlo dzelzs laikmetu. Te reljefi parādīta zemkopības un lopkopības galvenā loma ekonomikā, kā arī vietējo amatnieku un tirgotāju darbība, ko baltvācu un krievu historiogrāfija pilnīgi ignorēja. No vēsturniekiem nozīmīgākās publikācijas par agrariem viduslaikiem Latvijā devuši A. Švābe, V. Biļķins, A. Spekke u.c. Paliēkoša nozīme ir Arveda Švābes pētījumiem Latvijas kultūras vēsturē, valstiskuma veidošanā līdz 13. gs., kas balstīti uz arheoloģijas, folkloras, etnogrāfijas, valodniecības datiem un kuros vērojams J. Krodznieka un P. Šmita kultūrvēsturisko pētījumu iespaids.

20. gs. sākumā Latvijas senvēsturē tika sacerēti pirmie marksisma ideju ietekmē radušies darbi.

Plašāku vēsturi uzrakstījis Kārlis Landers, kurš sabiedrības raksturošanā lielu lomu pievērsa ražošanas spēku un ražošanas attiecību attēlojumam. Vēlāk 40.–80. gados padomju okupācijas režīma apstākļos marksisms kā monoideoloģija kļuva par vienīgo oficiāli atļauto metodoloģiju arī Latvijas vēsturnieku un arheologu darbos. Šī laika vadošie vēsturnieki un arheologi Jānis Zutis, Teodors Zeids, Harijs Moora u.c. izstrādāja jaunu Latvijas vēstures, tajā skaitā senāko posmu periodizāciju, to balstot uz vēsturiskā materiālisma postulātiem. Izejot no šīm nostādnēm, vēstures process Latvijas vēstures kursos tika aplūkots kā likumsakarīga sociālekonomisko formāciju nomaina. Šī teorētiskā shēma, kurā pirmatnējās kopienas iekārtu nomaina agrais feodālisms (10.–12. gs.), ir attēlota arī visos speciālajos arheologu pētījumos līdz pat 80. gadu beigām. Uzskati par pirmatnējās kopienas iekārtu, tās sairšanu un šķiru sabiedrības veidošanos Latvijā kā shēma tika patapināti no Senās Krievzemes vēsturiskās attīstības modeļa.

Pēc Latvijas Republikas atjaunošanas senvēsturnieki cenšas savu pētniecības darbu koncentrēt uz jautājumiem, kas saistīti ar vietējo arheoloģisko kultūru rašanos un attīstību, objektīvi risina te dzīvojošo tautu iekļaušanos apkārtējo kultūru lokā. Šie procesi tiek skatīti no vietējo iedzīvotāju sabiedrības attīstības tendencēm, nevis lielo kaimiņtautu (krievu, skandināvu vai vācu) ambīciju attaisnošanas viedokļa.

Vēstītāju un rakstīto avotu ziņas

Latviešu vēsturiskās teikas

Latviešu folklorā ir ļoti bagāta ne vien ar tautasdziesmām, bet arī teikām: krātuvēs glabājas vairāk nekā 57 000 tautas teiku. Tās ir vērtīgs Latvijas senākās vēstures avots, jo, neraugoties uz fantastiskiem izpušķojumiem un naiviem skaidrojumiem, teikās atspoguļojas senie mitoloģiskie priekšstati, ticējumi, kā arī daudzu paaudžu laikā saglabātās atmiņas par kādreizējām dzīvesvietām, kapulaukiem, kulta vietām un depoziem. Raugoties no avotu kritikas

viedokļa, mūs interesē šo teiku ticamības pakāpe – vai un cik lielā mērā tautas atmiņa iesniedzas pagātnē, kur teikās atrodami vēsturiski fakti un kur sākas teicēju izdomājumi.

Daudzas vēsturiskās teikas saistās ar pilskalniem. Tajos atradušās pilis, kas vēlāk dažādu iemeslu dēļ nogrimušas. Stāsta arī, ka pie pilskalniem bijušas nelielas pilsētiņas, dažos gadījumos pat ostas.

Tautas teikas par nogrimušajām pilīm daudzkārt kalpojušas arheologiem un novadpētniekiem par ceļa rādītāju pilskalnu meklējumos dabā. Tās norāda

tiklab vēl nezināmo pilskalnu iespējamās atrašanās vietas mežainos apvidos, kā arī vietas, kur tie kādreiz bijuši, bet vēlāk nopostīti. Arheoloģiskie izrakumi apstiprina pilskalnu apdzīvotības faktu, tāpat senpilsētu, apmetņu un ostu pastāvēšanu pie tiem, bet ar to tad teiku vēsturiskums bieži vien arī beidzas. Par piļu celtniekiem dažkārt tiek uzdoti milži, kas, piemēram, cēluši Kangaru pilskalnu, sauktu arī milža Kangara gultu, Kuldīgas pilsētu u.c. Par dažiem pilskalniem stāsta, ka tos uzbēruši zaldāti ar cepurēm: tā, piemēram, esot radies Vecpiebalgas Griškas kalns.

Latviešu tautas vēsturiskās teikas reti kad piemin pat jaunāko laiku notikumus un tajos darbojošās personas, kas labi zināmas no rakstītajiem avotiem. Ja arī par tādiem tiek stāstīts, nav grūti pamanīt šo nostāstu neseno izcelsmi, tādēļ ka teicēji reizēm pat atsaucas uz hroniku sniegtajām ziņām, kā to lasām, piemēram, teikā par Jersikas pilskalnā noslēptajām Visvalža bagātībām. Šādi un līdzīgi nostāsti iegājuši tautā atpakaļgājienā no rakstītajiem avotiem, tādēļ tiem jāpieiet kritiski.

Līdzīgs stāvoklis vērojams arī teiku attieksmē pret agro viduslaiku kapulaukiem. Parasti tos dēvē par kapu kalniņiem, sevišķi uzkalniņu kapulaukus. Laikmeta pirmās puses līdzenos kapulaukus tautā dažkārt dēvē par kara kapiem, sevišķi Latgalē, bet otrās puses – par zviedru kapiem, pārsvarā Vidzemes teritorijā. Kurzemē un Zemgalē tos bieži vien sauc arī par spranču, retumis – krievu kapiem, acīmredzot atceroties Napoleona karagājienu uz Krieviju. Neapšaubāmi, pirms vairākiem gadsimtiem tautā vēl bija saglabājušās vairāk vai mazāk konkrētas atmiņas par kapulaukiem.

Neraugoties uz to, ka aprakstāmajā periodā pastāvēja daudz vairāk kulta vietu nekā iepriekšējos un mūs no tiem šķir mazāks gadsimtu skaits, tautas teikās par tām atrodam visai maz ziņu. Parasti par tām liecina vienīgi nosaukumi – Elku kalns vai pļava, Baznīckalns, Upuru kalns, Jāņu kalns, Svētezers utt. Tikai retumis tiek pieminēts, ka kādā no minētajām vietām upurēts senču dieviem.

Kā depoziņu noguldījumu vietas tautas nostāstos bieži tiek minēti pilskalni un citas nozīmīgas vietas – lieli akmeņi, koki, krustceles. Depoziņu vairākumu, izņemot ziedojumus sakrālos un maģiskos nolūkos,

noguldījuši zemē to īpašnieki, kas vēlāk gājuši bojā un tādēļ savu mantu vairs nav varējuši atgūt. Spilgts piemērs tam ir Trikātas latgaļu vecākā Tālibalda liktenis, kuru igauņu sirotāji 1215. gadā cepināja uz uguns un kurš mira, noslēpto sudrabu neuzrādījis. Neraugoties uz šo un citiem rakstītajos avotos pieminētajiem gadījumiem, kas laika ziņā ir tuvāki apskatāmajam laikam, teikās par tiem nav saglabājušās nekādas atmiņas. Tāpat teikās nav saglabājušās atmiņas par sabiedriskajām attiecībām un valstīm. Izkaidrojums, šķiet, meklējams tajā apstākļi, ka teikas ir daudzu paaudžu kopprodukts. Laika gaitā konkrētos pagātnes notikumus pakāpeniski aizmirsa, bet pārpalikušās atmiņu drumsklas pārveidoja atbilstoši jaunajām vēsturiskajām situācijām. Tādēļ atšķirībā no skandināvu sāgām latviešu tautas teikas tikai retos gadījumos izmantojamas kādas atsevišķas Latvijas senākās vēstures epizodes, bet ne visa laikmeta rekonstrukcijai.

Neskatoties uz to, teikām par nogrimušajām pilīm savā laikā bija liela sabiedriska rezonanse. Kā uzskata folkloras pētnieki, tām piemīt savdabīgi izteikti nacionālās pašapziņas elementi. Nogrimušo piļu uzcelšanās allaž tika minēta ne vien kā iespējama, bet arī vēlama un aktīvi sekmējama parādība. Šo motīvu 19. gadsimtā uztvēra nacionālās atmodas darbinieki, kas savās runās un rakstos pils uzcelšanos tulkoja alegoriski, paužot nacionālās kultūras saglabāšanas un brīvas attīstības ideju. Pateicoties A. Pumpura tautas eposam "Lāčplēsis", latviešu tautā par nogrimušās pils simbolu un vispārzināmo atrašanās vietu kļuva Burtnieku ezers.

Vikingu laikmeta un agro viduslaiku rakstītie avoti

Skandināvu sāgas un rúnakmeņi. Svarīgākie rakstītie vēstures avoti par vikingu laikmetu ir ziemeļnieku sāgas. Lai gan sāgu ticamības pakāpe nav liela, taču tās dod zināmu priekšstatu par Senlatvijas iedzīvotāju kontaktiem ar rietumu kaimiņiem. Sāgas, tāpat kā baltu tautu folklorā, ir grūti datējamas, jo tikai ap 12./13. gs. tās sāka pierakstīt pergamentos. Atšķirībā no latviešu tautasdziesmām, kuru attiecināšana uz laiku pirms 13. gs. ir ļoti problemātiska,

sāgas ir senākas, jo nevar būt radušās pēc to pierakstīšanas laika. Turklāt sāgas stāsta par vairākām reālām personām, ko var pierādīt arī pēc citiem avotiem.

Satura ziņā viena grupa ir dzimtu sāgas par slaveniem islandiešiem, kas apmeklējuši Baltiju (piemēram, Egila sāga, Njala sāga u.c.). Tās sniedz ziņas par laiku no 10. līdz 12. gadsimtam. Otra grupa ir valdnieku (ķēniņu, karaļu) sāgas. Ap atsevišķiem valdniekiem vai jarliem grupējas sāgas, kas ir ticamākas par dzimtu sāgām, jo satur ziņas par Skandināvijas un apkārtējo zemju, t.sk. Baltijas jūras austrumu krastu vēsturi (sāga par sv. Olavu u.c.).

Avotu izdevumos par senāko sāgu, kas varētu sniegt informāciju par Latviju, uzskatīja Gutasāgu. Pašlaik pieņem, ka Gutasāgā attēlotie notikumi (gūdu izceļošana no Gotlandes pa Daugavu cauri Krievzemei uz Grieķiju) attiecas nevis uz 5.–6. gs., bet drīzāk atspoguļo vikingu laika ceļošanas apstākļus. Šīs sāgas teksta kritika liecina par tās rašanos ap 1200.–1300. gadu, kamēr tā pierakstīta tikai 14. gs. vidū. Gutasāgā minētā ap 100 ha lielā nocietinājuma – Torsburgas izrakumi parādīja tā izmantošanu ļoti ilgā periodā no 300. līdz 1000. gadam, tāpēc sāgā fiksētie fakti var attiekties uz notikumiem, kas hronoloģiski garā periodā pat atkārtājušies.

Par skandināvu tirdzniecības raksturu, par kuršu sakariem ar islandiešiem un dāņiem 10. gs. ziņas sniedz Egila Skalagrimsona sāga, ko pēc dažādu teikumu materiāla un tautas tradīcijām apkopojis kāds nezināms autors. Parasti gan ar zināmu varbūtību pieņem, ka sāgu par Egilu (dzīvojis ap 910–990) uzrakstījis Snorre Sturlusons (1179–1241). Snorre bija Egila pēctecis, radnieks mātes līnijā, jo Islandē bija mantojis agrāko Egila īpašumu, t.s. *Borg*. Tātad sāga pierakstīta ap 1230. gadu, bet stāsta par notikumiem pirms 300 gadiem, proti, miera slēgšanu, tirgošanos, sirojumiem, attēlo kādu kuršu ciema sētu, raksturo kaujā lietotos ieročus 10. gs. pirmajā pusē. No šī avota kritikas viedokļa jāņem vērā, ka nav saglabājušies sāgas vecākā redakcija, visi noraksti, atskaitot kādu 13. gs. vidus fragmentu, tapuši 14. gadsimtā.

Ingvara Tālbraucēja sāga stāsta par divu kuģinieku – Ānunda un Ingvara braucienu pie zemgaļiem, lai sava radnieka zviedru (sveju) karaļa Olava

Šētkonunga (miris ap 1021) uzdevumā ievāktu meslus. Jāatzīmē, ka sāgā minēts kāds nezināms zemgaļu valdnieks (*kong*) ar dižciltīgajiem. Tā kā šīs sāgas informācija nav apstiprināta ar citiem avotiem un ir pretrunas sāgā minēto personu gadu skaitļos, ir apšaubāmi, vai Zemgale būtu šai laikā maksājusi meslus zviedriem.

Pirmās drošās vēsturiskās ziņas par kuršiem (*cori*) atrodamas Rimberta hronikā par sv. Ansgara dzīvi. Rimberts bija Hamburgas–Brēmenes arhibīskaps (865–888). Šī arhibīskapija 9. gs. pirmajā pusē dibināta kā Ziemeļeiropas misijas centrs. Rimberts savā hronikā vēsta par kuršu valstisko organizāciju (*regnum*), kas sastāv no pieciem lielākiem novadiem (*civitates*). Hronika liecina arī par kuršu militārajām aktivitātēm cīņā pret dāņiem un zviedriem.

Agrajos viduslaikos (11. gs. otrajā pusē – 13. gs. sākumā) salīdzinājumā ar vikingu laiku pavairojas rakstīto avotu ziņas par Baltijas tautām. No Rietumeiropas rakstītajiem avotiem jāmin domkunga Brēmenes Ādama "Hamburgas baznīcas bīskapu darbi", kas faktiski ir Hamburgas–Brēmenes arhibīskapijas vēsture. No hronikām, kas pazīstamas autoram, atzīmējama Rimberta "Ansgara dzīve". Brēmenes Ādams izmantojis arī mutvārdu tradīcijas, piemēram, ziņas par baznīcas celšanu Kurzemē ap 1070. gadu, ko viņš uzzinājis no Dānijas karaļa Svena Estridsena. Ziņas par Austrumbaltijas tautām (kurši, senprūši) satur daudz teiksmainu un neticamu faktu. Brēmenes Ādams kuršus raksturo kā cilvēkus, kas nodevušies elku dievu pielūgšanai. Viņu mājās esot pareģi, zilnieki un burvji, kuru padomus izmantojot pat tādas tautas kā hispani un grieķi. Grieķi katoļticīgo izpratnē bija pareizticīgie, savukārt hispani varētu būt arābu tirgotāji, kas no Spānijas aizsniedza Baltijas jūras krastus. Kurzemē esot vislabākie zirgi un daudz zelta. Par zeltu acīmredzot uzlūkotus kuršu bronzas rotas, kas nospodrinātas varēja spīdēt kā zelts. Par kuršiem stāsta arī Sakša Gramatiķa (ap 1150–1220) "*Gesta Danorum*" ("Dāņu varoņdarbi"), kas būtībā ir Dānijas vēsture no vissenākajiem laikiem līdz 13. gs. sākumam.

Saksis Gramatiķis bija Lundas arhibīskapa Absolona (1179–1201) sekretārs, kas sava patrona uzdevumā sacerēja Dānijas vēsturi ar nolūku izcelt dāņu lomu Baltijas tautu vidū. Viņa vēsture sastāv no

divām daļām, tās pirmās deviņas grāmatas attēlo Dānijas teiksmaino pagātņi. Tā balstīta uz dažādām sākām, kur ziņas par Baltiju jāvērtē kritiski. Aplūkojamā perioda izpratnei nozīmīgākās ir otrās daļas septiņas grāmatas, attēlo notikumus no 936. līdz 1185. gadam. Tur pāris vietās ir informācija par Baltijas austrumu krastā dzīvojošām tautām: kuršiem, igauņiem un sembiem. No šiem aprakstiem var izlobīt, ka kuršu un igauņu flote dāņiem bija nopietns šķērslis viņu ekspansijā austrumu virzienā. To apstiprina arī sāga par Knitlingiem (Knutiem).

Knitlingu sāga, kas aptver Dānijas karaļu vēsturi no 950. līdz 1190. gadam, atkārtoti dažus faktus no Sakša Gramatiķa vēstījuma (Knuta Svētā karagājiens pret kuršiem 1080. gadā u.c.). Sāga vēsta par kādu sembu tirgotāju Vidhgautru, kam pie Kurzemes krastiem uzbrukusi kuršu flote.

Kuršu flotes darbība skārusi arī Baltijas jūras rietumu krastus. Te Sakša Gramatiķa un Knitlingu sāgas informāciju apstiprina tāds nozīmīgs avots kā Heimskringla (Pasaules loks). Heimskringla jeb Norvēģijas karaļu sāgas ir Islandes valstsvīra un dzejnieka Snorri Sturlusona ap 1230. gadu sakopotās sāgas, kas dibinās uz mutvārdu tradīcijām. Heimskringla sastāv no ievada un 16 sākām, no kurām centrālo vietu ieņem sāga par sv. Olavu. Kā šajā, tā vēl divās citās sākās minēta Latvijas teritorija vai tās iedzīvotāji.

Rūnu ieraksti, kur minēti ģeogrāfiskie nosaukumi Latvijā, papildina Rietumu vēstures avotu klāstu. Šie ieraksti, kas konstatēti uz akmeņiem Zviedrijā, uzlūkojami par autentiskiem agro viduslaiku dokumentiem. Rūnakmeņi ar ierakstiem attiecas uz Ziemeļkurzemi, Līvzemi un Zemgali.

Senkrievu hronikas

Starp Krievzemes hronikām svarīgākā nozīme ir "Pagājušo laiku stāstam", kas radies ap 1113. gadu, izmantojot Kijevas Pečoru klosterī 1093. gadā sastādīto Pirmhroniku u.c. avotus. Šo hroniku sākotnējie teksti nav saglabājušies, tās restaurētas pēc 14. gs. Lavrentija un Ipatija hronikām, kurās šie materiāli iestrādāti. "Pagājušo laiku stāstā" minēti zemgaļi, kurši, latgaļi un lībieši – katrai tautai bijusi sava

valoda. Taču, runājot par mesliem, ko krieviem (*pycu*) dodot šīs tautas, ir strīdīgs jautājums par laiku, kad tas noticis. Ir šaubas, vai tas nav vēlāku laiku redaktoru iespraudums. Dalienu kņazistu (Novgorodas, Pleskavas) hroniku aprakstos galvenā uzmanība pievērsta kņazu karagājieniem uz Baltiju, tomēr tajās var iegūt informāciju par Baltijas tautu dzīvi un vēsturisko ģeogrāfiju.

Arābu ceļotāju ziņas

Arābu ģeogrāfi 9.–11. gs. samērā daudz rakstījuši par ģermāņiem, īpaši par varjagiem un arī slāviem. Tāpēc Baltijas jūra, kas robežojas ar šo tautu zemēm, 9. gs. tiek dēvēta par slāvu jūru, kamēr citi autori to sauc par varjagu jūru. No Baltijas jūras krastiem, pēc Ibn al Gezzara liecībām, arābi eksportējuši dzintaru. Par Baltijas jūru kā dzintara ieguves vietu stāsta arī Horezmā dzimušais enciklopēdistis Abū Reihāns Muhammeds al Birunī (973–1058).

Kāds cits arābu ģeogrāfs al Bekri (miris 1094), kas dzīvojis Spānijā, savos rakstos atsaucas uz ebreju ceļotāja Ibrahima ibn Jakuba ziņām (ap 973. gadu) par senprūšiem (*Brus*). Prūši, kuriem esot kaimiņtautām nesaprotama valoda, esot ļoti drošsirdīgi, ciņā lietojot zobenu.

Eiropas zinātnieku vislielāko ievērību ir izpelnījies Abū Abdallāha ibn Muhammeda al Idrisī (1100–1165) darbs "*Kitāb Ruġār*" ("Rodžera grāmata"), kurā ir nosauktas ne tikai Baltijas jūras pretējos krastos esošās zemes, kā Zviedrija (*Svealand*) un Igaunija (*Astland*) ar tai uz dienvidiem pieguļošo teritoriju, bet arī daži tā laika centri Senlatvijā. *Metsuna*, šķiet, Mežotne, raksturota kā liela, labi iekārtota, ziedoša, iedzīvotājiem bagāta vieta, kur pielūdzot uguni. Ar *Senū* varētu saprast Alsungu, no upēm ar vārdu *Bvuv*, pēc igauņu zinātnieka I. Leihmusa domām, varētu būt minēta Daugava (*Duna ~ Bvuv*).

Protams, Idrisī kartes kontūras un apdzīvoto vietu novietojums neatbilst pašreizējiem ģeogrāfiskajiem priekšstatiem. Tās saprotams, ja atceramies to, ka pats Idrisī Baltijas reģionā nav bijis, bet informāciju ieguvis no citiem avotiem – ceļotāju, tirgotāju nostāstiem. Arābu autoru ziņas par Austrumeiropu ir svarīgas tai ziņā, ka tās dod

priekšstatu par tirdzniecības raksturu (zvērādas, vergi), cenām, vietējo tautu, īpaši slāvu paražām u.c. jautājumiem.

Rietumeiropas autoru rakstītie avoti

Dažādas ziņas par agrajiem viduslaikiem var iegūt retrospektīvi arī no 13. gs. hronikām – Indriķa hronikas un Atskaņu hronikas, šī laika dokumentiem (zemju dalīšana, apmaiņa, izlēņošana, pāvestu bullas u.c.). Indriķa hronika ir pirmais pilnīgākais rakstītais vēstures avots, kas stāsta par notikumiem Austrumbaltijā 12. gs. beigās un 13. gs. pirmajos gadu

desmitos, kamēr Atskaņu hronikas ticamākās ziņas attiecas uz 13. gs. otro pusi. Abās hronikās minētas Latvijas teritorijā un tās kaimiņos dzīvojošās tautas, to apdzīvotās vietas un nocietinājumi, kas tuvāk aprakstīti. Informējot par militārajām operācijām brīvības cīņu gaitā, minēti dažādi ieroči un to lietošana. Raksturota elkdievība un parādīta kristīgās ticības izplatīšana gan misijas veidā, gan krusta karos.

Tā kā minētie avoti sniedz maz ziņu par Baltijas tautu saimniecību, garīgo kultūru, tad būtiska nozīme šī laikmeta raksturošanā ir arheoloģiskajam materiālam – izrakumu rezultātiem dzīvesvietās, senkapos un kulta vietās. Šo materiālu analīze ir apkopota darbā "Latvijas PSR arheoloģija" (1974) un beidzamo gadu desmitu monogrāfiskajos pētījumos un rakstos.

Apkārtējās vides apstākļi

Būtiskas izmaiņas sākās nedaudz pirms apmēram 800. gada, kad Zemes ziemeļu puslodē iestājās 300 gadu ilgs siltāka klimata cikls, kuru klimatologi dēvē par pēcdeduslaikmeta otro jeb mazo optimumu. Šis cikls laika ziņā gandrīz pilnīgi sakrīt ar mūsu agrajiem viduslaikiem.

Siltuma ietekmē kusa polu ledus cepure, bet ledus sega un klejojošie leduskalni Atlantijas okeānā atkāpās tālu uz ziemeļiem. Viduseiropā un Ziemeļeiropā, tāpat kā Ziemeļamerikā, siltumu mīlošie augi pavirzījās ziemeļu virzienā pat par apmēram četriem platumu grādiem. Klimatisko apstākļu uzlabošanās lielā mērā sekmēja ziemeļtautu jūrasbraucēju aktivitāti. Tā kā ziemeļu Atlantijas, daļēji arī Arktikas ūdeņi zināmu daļu gada bija brīvi no ledus, skandināvu jūrasbraucēji ne vien šķērsoja tos, bet arī apmetās uz dzīvi Islandē, Grenlandē un pat Ziemeļamerikā. Tāpat viņi devās apkārt Skandināvijas pussalas ziemeļu galam austrumu virzienā un pa upēm nonāca tagadējā Komi teritorijā, kuru nosauca par Biarmiju. Krievijā viņus dēvēja par varjagiem. Pateicoties skandināvu sirotāju un tirgotāju ekspansijai, šis laiks iegāja Ziemeļeiropas vēsturē ar vikingu laikmeta nosaukumu. Acīmredzot, tikai pateicoties labvēlīgiem klimatiskajiem apstākļiem, viņu ceļojumi varēja būt tik vērienīgi.

Baltijas jūras austrumu piekrastē, tai skaitā mūsdienu Latvijas teritorijā, gada vidējā temperatūra laikā apmēram no 850. līdz 1150. gadam bija pat par 1–2 °C augstāka, bet nokrišņu daudzums – par 50 mm lielāks nekā šodien. Klimata pārmaiņas vispirms pozitīvi ietekmēja augu valsti, kas savukārt veicināja meža un mājdzīvnieku populācijas pieaugumu.

Pārmaiņas florā vispirms sākās ar platlapju koku ekspansiju. Mežos samazinājās iepriekšējā laikmetā dominējušie skujukoki – priedes un egles, to vietu arvien vairāk ieņēma skābaržu, liepu, vītolu, bērzu un vīksnu, bet it sevišķi alkšņu un lazdu audzes. Tāpat pieauga ozolu daudzums, ar kuru zilēm barojās meža cūkas. Tādēļ tās, sekojot līdzī ozolu izplatībai, mājāja daudz tālāk uz ziemeļiem nekā šodien. Līdzīgi koki, florā palielinājās siltāku klimatu mīlošo graudzāļu īpatsvars, vairāk bija meža ogulāju un viršu. Mitrās vietās kuplāk auga grīšļi u.c. zālaugi, bet upēs un ezeros – ūdensaugi, veicinot zāļu purvu veidošanos un pakāpenisku ezeru aizaugšanu. Dabisko cēloņu izraisītās pārmaiņas arvien vairāk pastiprināja antropogēnais faktors.

Dzīvesvietu un kapulauku daudzums, kā arī izplatība liecina, ka vēlajā dzelzs laikmetā salī-

dzinājumā ar iepriekšējo iedzīvotāju skaits pieaudzis piecārtīgi. Tā kā iedzīvotāju galvenie iztikas avoti bija zemkopība un lopkopība, arvien vairāk paplašinājās pirmatnējo mežu masīviem atkaroto lauksaimnieciski izmantojamo zemju platības.

Mitrā un siltā klimata cikla laikā zemkopība vieglajās smilšu zemēs bija vēl relatīvi ienesīga, bet līdztekus arvien vairāk palielinājās smagāko aug-

šņu rajonu apguve, īpaši Zemgales līdzenumā. Tīrumu zemkopības paplašināšanās ietekmē augu valstī pieauga cilvēka kultivēto labības augu un to pavadoņu – nezāļu īpatsvars. Zināmu, vēl pietiekami neizpētītu ietekmi uz augu valsti atstāja arī meža dravniecības attīstība, kas laikmeta beigās, kā to netieši liecina arī rakstītie avoti, saimnieciskajā dzīvē ieņēma nozīmīgu vietu.

Etnoģeogrāfiskā situācija

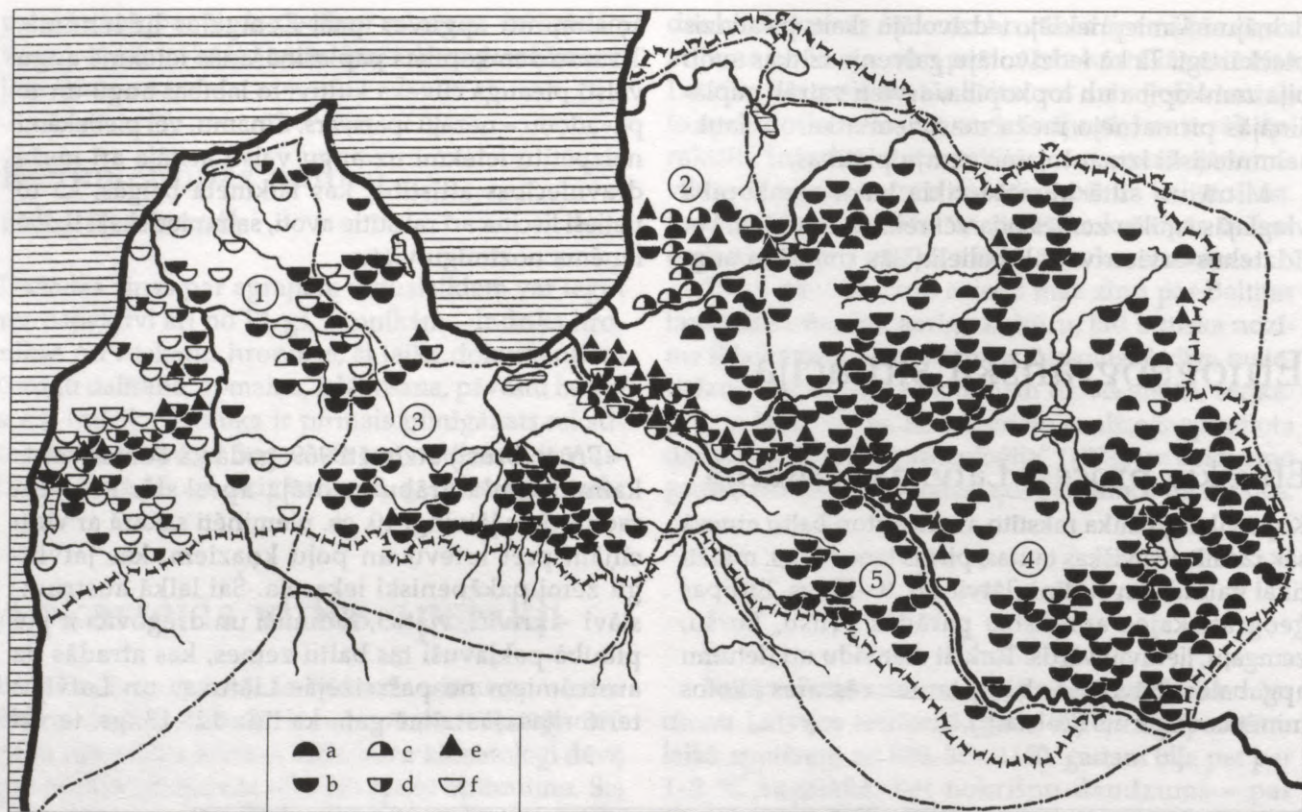
Etniskie procesi Latvijas teritorijā

Kopš vikingu laika rakstīto avotu autori baltu etnosā sāk izdalīt atsevišķas tautas, pirms tam – 2. gs. minēti tikai galindi un sudīni (jātvingi). 9.–10. gs. Eiropas ģeogrāfiskajos aprakstos parādās prūšu, kuršu, zemgaļu, lietuvju vārds. Turklāt dienvidu un rietumu apgabalos dzīvojošās baltu tautas vēstures avotos minētas vispirms (201. att.).

Prūši (brusi) atzīmēti 969. gadā kā Polijas valsts kaimiņi kāda arābu ceļotāja aprakstā. Prūšiem radniecīgie jātvingi 10. gs. pieminēti sakarā ar viņu cīņām pret krievu un poļu kņaziem, kas jātvingu zemi pakāpeniski iekaroja. Šai laikā austrumslāvi – kriviči, vjatiči, radimiči un dregoviči ir jau pilnībā pakļāvuši tās baltu zemes, kas atradās uz austrumiem no pašreizējās Lietuvas un Latvijas teritorijas. Jāatzīmē gan, ka līdz 12.–13. gs. te vēl

201. att. Latvijā un kaimiņu zemēs dzīvojošās tautas: 1 – agrajos viduslaikos, 2 – baltu cilšu maksimālā izplatība

202. att. Kapulauku izvietojums Latvijā agrajos viduslaikos: 1 – kurši, 2 – libieši, 3 – zemgaļi, 4 – latgali, 5 – sēļi; a – uzkalniņkapulauki, b – līdzenie skeletkapi, c – uzkalniņi ar skeletkapiem un ugunskaņiem, d – līdzenie kapulauki ar skeletkapiem un ugunskaņiem, e – depozīti, f – līdzenie kapulauki ar ugunskaņiem

konstatējams etniski jaukts iedzīvotāju sastāvs ar atsevišķām austrumbaltu apdzīvotības salīnām. Austrumgalindus ar vārdu "goļjad" 11.–12. gs. apgalbā uz dienvidiem no Maskavas min krievu hronikas. Kā liecina austrumslāvu kapu pieminekļi un tajos izdarītie izrakumi, tieši kriviči kļūst par baltu tautu kaimiņiem, Latvijas teritorijas austrumu daļā līdz ar to latviešu valodā ieviešas vārds "krievi", ar ko saprata austrumslāvus. No austrumu un dienvidu puses baltu tautu teritorijām uzmācās austrumslāvi un rietumslāvi, bet no rietumu puses balti (prūši, kurši) saskārās ar ziemeļģermāņiem (dāņi, zviedri).

Runājot par etniskajiem procesiem Latvijas teritorijā, atzīmējama baltu cilšu pārgrupēšanās ar tendenci apgūtās zemes paplašināt ziemeļu virzienā,

kur dzīvoja Baltijas somi (libieši, igauņi). Par šī laika izmaiņām apdzīvotības areālā un blīvumā var spriest, ja salīdzina vidējā un vēlā dzelzs laikmeta kapulauku izplatību (202. att.).

Kapu veidi

No visiem Latvijas novadiem Kurzemē vērojama vislielākā dažādība apbedījumu ziņā, jo konstatējami līdzenie skeletkapi un ugunskaņi, uzkalniņi ar individuālajiem skeletkapiem un ugunskaņiem, kā arī apbedījumi akmeņu krāvēju kapos. Kapu dažādība lielā mērā izkaidrojama ar to, ka te jau iepriekšējā periodā gadsimtiem ilgi saskārās etniski atšķirīgas cilšu grupas. Kuršiem vēl 9.–10. gs. raksturīgi līdzenie skeletkapi, kur mirušie guldīti 1–1,3 m

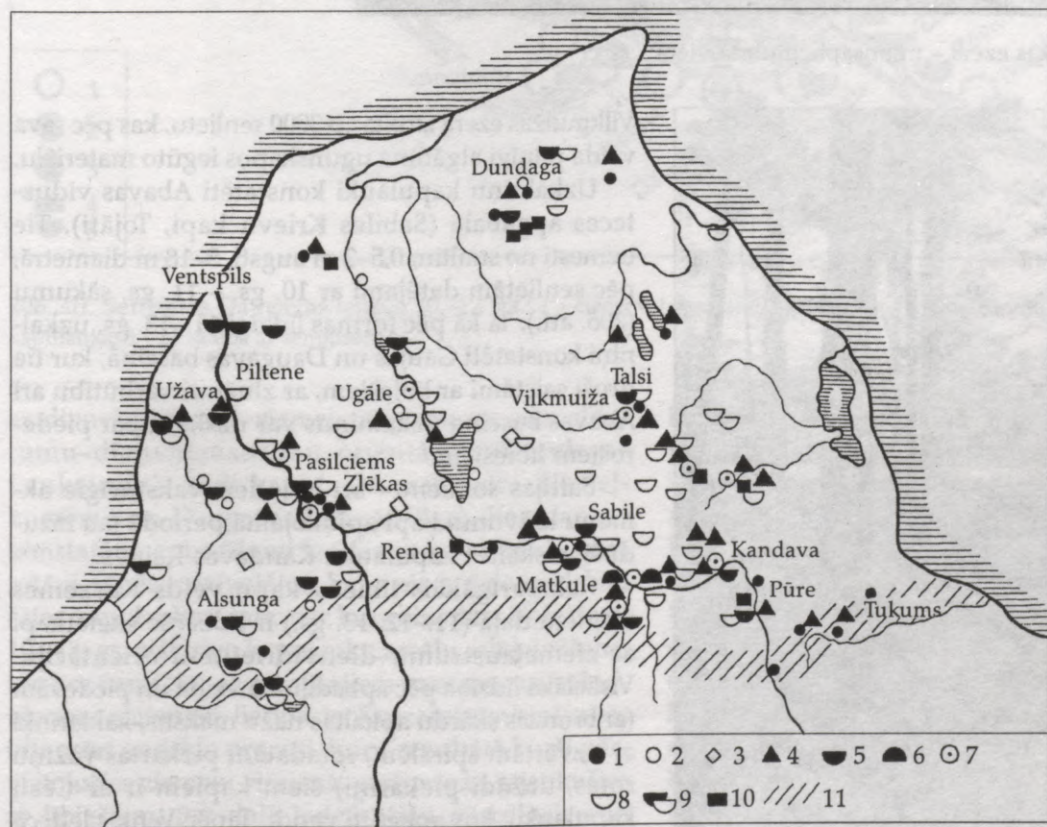
dziļās, ZA–DR un ZR–DA virzienā orientētās bedrēs. Mirušie ierakti samērā ciešās rindās – vīrieši ar galvu uz dienvidiem, bet sievietes – uz ziemeļiem. Tas novērots Lietuvas ziemeļrietumu daļā, kur atradās kuršu 9.–10. gs. skeletkapu kultūras centrs. Šo kapu areāls ziemeļu virzienā sniedzās līdz Tebras upei, bet austrumu virzienā – līdz Ventai. Šo kapulauku izplatība aptuveni atbilst tam apgabalam, ko Latvijas teritorijā ieņēmuši kurši.

10.–11. gs. kuršu skeletkapus pakāpeniski nomainīja ugunskapi, kas šai laikā jau sastopami visā pašreizējā Kurzemes teritorijā, ietverot Ventas vidusteces un lejteces baseinu (Pasilciems), bet ziemeļu virzienā šaurā joslā aizsniedzot Dundagu un austrumu virzienā – Abavas augšteces apgabalu (203. att.).

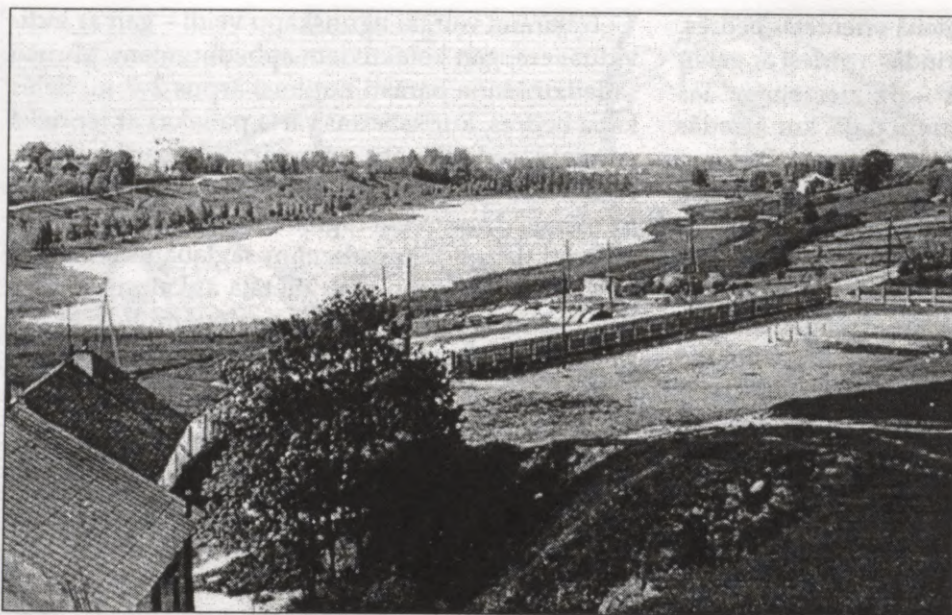
Izšķirami vairāki ugunskapu veidi – gan ar individuāliem, gan kolektīviem apbedījumiem. Mirušo sadedzināšana parasti notikusi ārpus 2–3 m² lielās kapa bedres, kur sabērtas sārta paliekas ar iepriekš salauztu, sadedzinātu inventāru (darbarīki, ieroči, rotas) līdz ar bērnu mielasta lieciniekiem – māla traukiem, dzeramiem ragiem, kas ugunī nav bijuši, taču no tiem līdz mūsdienām saglabājušās trauku lauskas un dzeramo ragu metāla apkalumi.

Ugunskapi Kurzemē bija sastopami līdz 15. gs. sākumam, ko apliecina arheoloģiskais materiāls un franču bruņinieka Žilbēra de Lanua novērojumi 1413.–1414. gadā.

Pastāvēja vēl viena kuršu apbedīšanas tradīcija – saskaņā ar to ugunskapu piedevas iemeta ūdenī (Talsu Vilkmuižas ezers; 204. att.). Tā dažādā laikā no

203. att. Ziemeļkurzemes senvietas: 1 – pilskalni, 2 – nenocietinātas apmetnes, 3 – patvēruma uzkalni, 4 – kulta vietas, 5 – lidzenie ugunskapi, 6 – uzkalniņkapi, 7 – pilskalni ar senpilsētu, 8 – lidzenie skeletkapi, 9 – lidzenie kapi ar skeletkapiem un ugunskapiem, 10 – akmeņu krāvumu kapi, 11 – tāmnieku dialekta izplatības dienvidu robeža

204. att. Talsu Vilkmuižas ezers – ugunsapbedījumu vieta

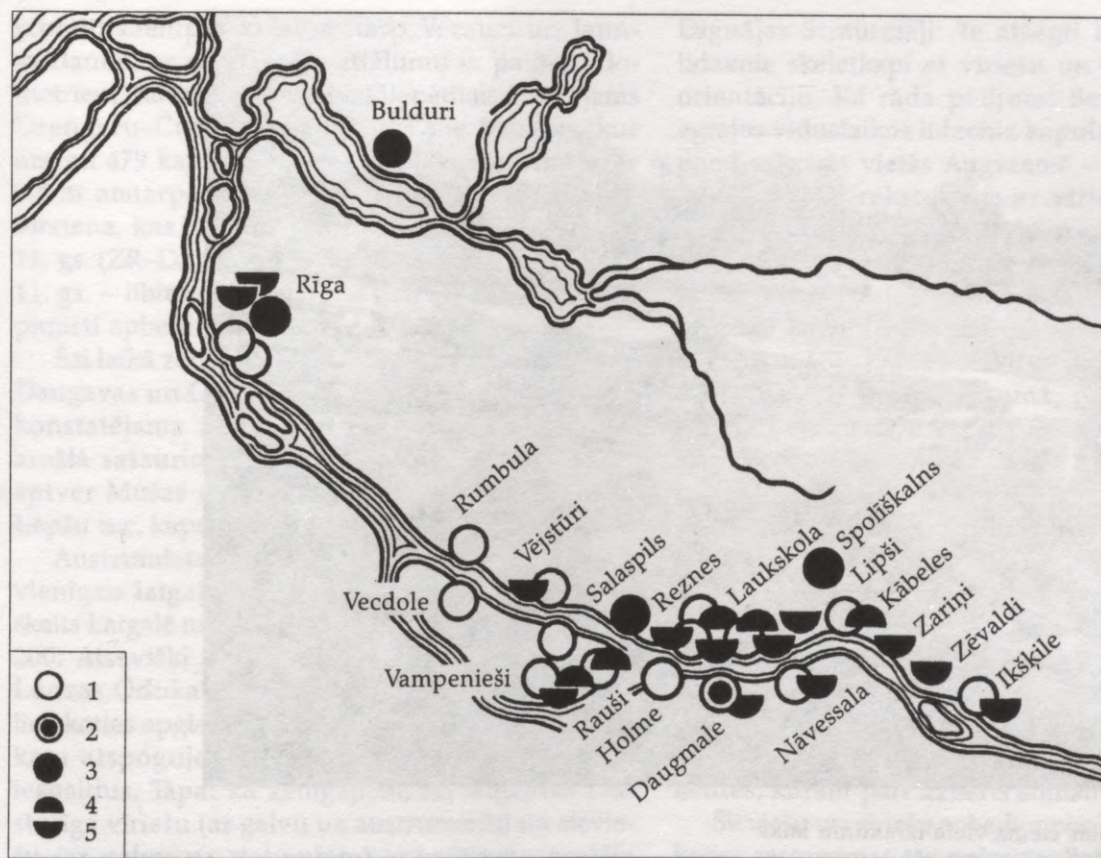
205. att. Sabiles Krievu kapi

Vilkmuižas ezera izcelts ap 3000 senlietu, kas pēc sava veida pilnīgi atgādina ugunskaļos iegūto materiālu.

Uzkalniņu kapulauki konstatēti Abavas vidussteces apgabalā (Sabiles Krievu kapi, Tojāti). Tie uzņemti no smiltīm 0,5–2 m augsti, 5–18 m diametrā, pēc senlietām datējami ar 10. gs. – 11. gs. sākumu (205. att.). Tā kā pēc formas līdzīgi 11.–13. gs. uzkalniņi konstatēti Gaujas un Daugavas baseinā, kur tie droši saistāmi ar lībiešiem, ar zināmu varbūtību arī Abavas baseina uzkalniņus var uzskatīt par piederošiem lībiešiem.

Baltijas somiem – arī lībiešiem raksturīgie akmeņu krāvumu kapi aplūkojamā periodā jau izzuduši, atskaitot kapulauku Kandavas Reinās.

Raksturīgākais lībiešu kapu veids Kurzemes ziemeļu daļā (11.–12./13. gs.) ir lidzenie skeletkapi ar ziemeļaustrumu–dienvidrietumu orientāciju. Vislielākā līdzība pēc apbedījuma veida un piedevām (ar bronzas skārdu apkaltas nažu makstis, kaklariņķi ar uzvērtām spirālēm, rotadatām piekārtas važiņu rotas, dažādi piekariņi) šiem kapiem ir ar Cēsu kapulauku, kur apbedīti vendi. Tāpēc Ventas lejtece apbedījumi ar šāda veida inventāru piešķirami vendiem. Kuršu un lībiešu saskares rezultātā 13.–14. gs. radies jauns apbedījuma veids – skeletkapi

206. att. Senvietas Daugavas lejtecē 10.–12. gs.: 1 – ciems vai apmetne, 2 – pilskalns, 3 – uzkalniņu kapulauks, 4 – līdzenais kapulauks, 5 – pilskalns ar senpilsētu

ar dienvidrietumu–ziemeļaustrumu un ziemeļrietumu–dienvidaustrumu orientāciju (Dundagas Laukmuiža). Šādi kapulauki sastopami Ziemeļkurzemē un Daugavas lejtecē (Rīga). Kapulaukos konstatētie apbedījumi izceļas ar kursiskas formas rotām, tāpēc iedzīvotājus, kuru piederīgie apglabāti šajos kapulaukos, sauc par **kuronizētiem libiešiem**. 10.–13. gs. atšķirīgo kapulauku areālu salīdzināšana, tos konfrontējot ar rakstītajiem avotiem un valodniecības materiālu, liecina, ka Kurzemē norisinājušies intensīvi etniskie procesi, kuru rezultātā kurši pārvietojušies ziemeļu virzienā, pastiprināti sajaukušies ar libiešiem, bet daļa iedzīvotāju pārcēlusies uz Vidzemes rietumu daļu.

Apdzīvotības blīvums 10.–13. gs. strauji palielinājies Daugavas (206. att.) un Gaujas lejteces apga-

balos – par to liecina **libiešu** pieminekļu parādīšanās īpaši Daugavas labajā krastā starp Rīgu un Aizkraukli, bet Gaujas baseinā – Siguldas un Turaidas apvidū. Pēc ārējā veida izdalās divas atšķirīgas kapulauku grupas: līdzenie un uzkalniņu kapi. Atsevišķi kapulauki ir ļoti plaši, piemēram, Salaspils Laukskolas kapulauks (208. att.) aizņem 5–6 ha (atsegti vairāk nekā 600 apbedījumu), Aizkraukles – 6–8 hektārus. Kapulaukos, kas atrodas robežapgabalos blakus libiešu kapiem, konstatējami latgaļu apbedījumi (Aizkraukle, Mazstraupe u.c.). Daugavas libieši mirušos parasti apglabājuši līdzenajos kapulaukos, kur 10.–11. gs. ugunskaņi atsegti ziemeļrietumu–dienvidaustrumu virzienā orientētās bedrēs. Vēlākā periodā ugunskaņus nomaina skeletkapi, kur mirušie neatkarīgi no dzimuma guldīti ar galvu

207. att. Mārtiņsalas ciema vieta izrakumu laikā

ziemeļrietumu virzienā. Mirušais guldīts blūka šķirstā, pie kura aiz apbedītā galvas nolikts ēdiens māla traukā, tāpat kā tas novērots Kurzemē. Rituāla nozīme bijusi suņa kā mirušā pavadoņa esamībai, par ko liecina vesela dzīvnieka vai tā galvas upurēšana. Somisko akmeņu krāvumu senu tradīciju atspoguļo pie kapiem konstatētie akmeņu salikumi, taču ne tik blīvi, kā tas bija iepriekšējā periodā.

Lai gan uzkalniņkapi vairāk raksturīgi Gaujas lībiešiem, tomēr tādi četrās vietās zināmi arī Daugavas lībiešiem (Vampenieši, Rauši, Kābeles, Lielpēči). Uzkalniņu kapulauki attiecas uz 11.–13. gadsimtu. Viena kapulauka ietvaros uzkalniņi novietoti cieši cits citam blakus. Katrā uzkalniņā ir viens apbedījums, taču sastopami gadījumi, kad divi–trīs mirušie guldīti vienā uzkalniņā (Bīriņi). Gaujas baseinā apzināti 16 uzkalniņu kapulauki (ap 800 uzkalniņu), kas izvietoti galvenokārt ap Krimuldu un Siguldu. Uzkalniņos mirušie apglabāti kā sade-

dzināti, tā nesadedzināti. Tāpat kā Daugavas baseinā, arī pie Gaujas ugunskaņi ir agrāka parādība, taču no 12. gs. dominē skeletkapi. Gaujas baseinā vienlaikus ar uzkalniņiem sastopami līdzenie kapi, kas atradušies arī ūdensšķirtnē starp Daugavas un Gaujas lejteci (Mālpils Īdiņi).

Pēc savas kultūras piederības savrup stāv līdzenais kapulauks Cēsīs ar mirušo ziemeļu–dienvidu orientāciju. Spriežot pēc apbedījumu piedevām, tie apglabāti izceļotāji no Ziemeļkurzemes, ko var saistīt ar Indriķa hronikā minētajiem vendiem.

Zemgaļu teritorijā agrajos viduslaikos izmantota virkne iepriekšējā perioda kapulauku, starp tiem pat ir tādi, kuros apbedījumi turpinās no agrā dzelzs laikmeta un iesniedzas vēlajā dzelzs laikmetā (Ciemalde). Tie apstiprina zemgaļu kultūras nepārtrauktību, ko retrospektīvi var pierādīt ar rakstīto avotu ziņām. Kapulauki ierīkoti paaugstinātās vietās, taču tie ir līdzenie skeletkapi. Sevišķi labi kapulauki

izpētīti Lielupes krastos starp Vecauci un Jaunsvirlauku, ar savstarpējo attālumu ik pa 3–5 kilometriem. Kā izcilākais un plašāk pētītais atzīmējams Dreņģeru–Čunkānu kapulauks pie Bauskas, kur atsegti 479 kapi (8.–12. gs.), kas izvietoti rindās, ar 0,5 m atstarpēm starp kapiem. Pēc apbedīšanas virziena, kas vīriešiem un sievietēm ir pretējs, 9.–11. gs. (ZR–DA) zemgaļi tuvojas latgaļiem, bet kopš 11. gs. – lībiešiem (Z–D), lai gan lībiešiem mirušie parasti apbedīti vienā – Z–D virzienā.

Šai laikā zemgaļu kapulauki vairs nav sastopami Daugavas un Gaujas lejtecē. Arī Lietuvas teritorijā konstatējama zemgaļiem raksturīgo apbedījumu areāla sašaurināšanās. Zemgaļu kapulauki tomēr aptver Mūšas upes baseinu (Lingsmuču, Degesu, Lepšu u.c. kapulauki).

Austrumlatvijā 9.–10. gs. līdzenie kapulauki ir vienīgais latgaļu apbedījuma veids. Šo kapulauku skaits Latgalē un Vidzemes austrumu daļā pārsniedz 200. Atsevišķi kapulauki ir ļoti plaši, piemēram, Ludzas Odukalnā atsegti 400 apbedījumi. Mirušie lielākoties apglabāti nesadedzināti, atsevišķi uguns-kapi atspoguļo austrumu un dienvidu kaimiņu iespaidus. Tāpat kā zemgaļiem, arī latgaļiem raksturīga vīriešu (ar galvu uz austrumiem) un sieviešu (ar galvu uz rietumiem) apbedījumu pretēja orientācija.

No 11. gs. latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumu daļā parādās uzkalniņu kapulauki, kuru skaits ir ap 50, ar kopumā vairāk nekā 4000 pauguriem. Rietumu virzienā šie uzkalniņi ietver Aiviekstes baseinu. Atsevišķos uzkalniņu kapulaukos pauguru skaits var sniegties simtos (piemēram, Ciblā – 691, Rikopolē – 354). Katrā uzkalniņā guldīts viens, retāk – divi mirušie. Pēc mirušajam līdzī dotā inventāra uzkalniņu kapi no līdzenajiem kapiem neatšķiras.

Savdabīgs kapu veids seno latgaļu teritorijas ziemeļaustrumu daļā konstatēts Daņilovkā, kur kapa vieta zemes virspusē bija iezīmēta ar laukakmeņu vainagu. Šī kapa forma atgādina Krievzemes ziemeļrietumu daļā sastopamos žaļņikus, bet mirušajam piedevās ir tīri latgalisks inventārs.

Sēļi apskatāmajā laikā dzīvojuši Daugavas kreisajā krastā, t.s. Augšzemē. Upes labajā krastā dominē latgaļiem raksturīgie kapu pieminekļi, kas vietām parādās arī Daugavas kreisajā krastā, piemēram,

Dignājas Strautmaļi. Te atsegti latgaļiem tipiski līdzenie skeletkapi ar vīriešu un sieviešu pretēju orientāciju. Kā rāda pētījumi Beteju kapulaukā, agrajos viduslaikos līdzenie kapulauki bijuši sastopami arī citās vietās Augšzemē – Sēlijā. Tāpat kā latgaļiem, tie raksturojas ar vīriešu un sieviešu apbedījumu pretēju orientāciju un virkni līdzīgu senlietu formu. Atšķirībā no latgaļiem sēļu apbedījumos vairāk iezīmējas lietuvju iespaids (jātnieka un zirga kopapbedījums).

Sēļiem konstatēta kolektīvo uzkalniņu saglabāšanās vēl viduslaiku sākumā, par ko uzskatāmi liecina Lejasdopeļu kapulauks netālu no Sēlpils. Kapulaukā bijis vairāk nekā 60 uzkalniņu. No 10 pētītajiem uzkalniņiem sešos konstatēti kolektīvie apbedījumi, pārējos – individuālie kapi. Uzkalniņos, kuros apglabāti vairāki mirušie, ir radniecīga kolektīva (ģimenes, dzimtas) apbedījuma vietas. Piemēram, 2. uzkalniņā apbedījumi notikuši vesela gadsimta gaitā (no 11./12. gs. mijas līdz 13. gs.). Starp apbedījumiem dominē skeletkapi ar abu dzimumu pretēju orientāciju, kā tas bija līdzenajos kapulaukos. Mirušie guldīti vienkoka šķirstos līdz 0,70 m dziļās bedrēs, kurām pāri uzbērts smilšu uzkalniņš.

Sieviešu un vīriešu apbedījumos kā piedevas lielākoties sastopamas tās pašas senlietu formas, kādas pazīstamas latgaļu materiālajā kultūrā. No sēļu kapulauku īpatnībām var atzīmēt sieviešu rotu ziedojumus vīriešu kapos, kur reizēm konstatēti polihromi apgleznoti koka izstrādājumi – gan pats šķirsts, gan ieapaļas formas priekšmeti (vairogi, makstis?).

13. gs. dokumentu analīze liecina, ka sēļu apdzīvotā teritorija iezīmējusies Lietuvas ziemeļaustrumdaļā, dienvidu robeža varēja skart pašreizējo Pasvales, Taurages, Salakas rajonu apkārtni.

Iedzīvotāju skaits

Ir izmantotas dažādas metodes, lai noteiktu kādas zemes iedzīvotāju skaitu senatnē un viduslaikos. Visprecīzāko iedzīvotāju skaitu varētu dot pēc attiecīgā laika kapulauku apbedījumiem, ja tie būtu pilnībā izpētīti un datēti ar gadsimta precizitāti.

Taču kapulauki 9.–12. gs. ir dažāda lieluma – un to izmantošanas laiks nav vienāds. Izņēmuma veidā šādus aprēķinus var dot tikai par kādu mikroreģionu

pilsnovada vai draudzes robežās. Arī hroniku kritiskā analīze liecina, ka uz to autoru informāciju paļauties nevar.

Drošāk var paļauties uz dokumentos minētajiem skaitļiem. Tas ir nodevu daudzums, ko noteica pēc "arkliem", respektīvi, pēc apstrādājamās aramzemes. Tā kā arklis viduslaikos sākotnēji izteica zemes platību, kas piederēja vienas ģimenes (5–7 cilvēki) saimniecībai, tad, izejot no tā, var orientējoši aprēķināt kādas teritorijas iedzīvotāju skaitu. Austrumbaltijai šai ziņā pateicīgs piemērs ir Igaunija, kur dāņu kundzības laikā 13. gs. sākumā dāņu nodokļu grāmatā (*Liber Census Daniae*) ir uzskaitīts arklu skaits atsevišķās zemēs. Tas rāda, ka viens arklis vidēji aptvēris 1,5 km² lielu zemes gabalu, no kā var izrēķināt, ka Igaunijā caurmērā uz 1 km² mituši trīs iedzīvotāji.

Lietojot līdzīgu metodiku, izejot no 17. gs. iedzīvotāju skaita, kas Igaunijā salīdzinājumā ar 13. gs. dubultojies, pieņem, ka arī Latvijas teritorijā varēja būt līdzīgs process. Ja 17. gs. Vidzemē – 130 tūkstoši iedzīvotāju, Kurzemē – 135 tūkstoši iedzīvotāju, ar 5–6 cilvēkiem uz 1 km², tad 13. gs. tas varēja būt uz pusi mazāks (2–3 cilvēki uz 1 km²). Izrēķinot iedzīvotāju skaitu pēc apdzīvotajām teritorijām, lībiešu skaits varēja būt 15–21 tūkstoši, latgaļu – 50–70 tūkstoši, sēļu – 5–7 tūkstoši, zemgaļu – 17–24 tūkstoši un kuršu – 22–31,5 tūkstoši. Tātad Latvijas teritorijā 12.–13. gs. pēc šiem aprēķiniem varēja dzīvot 110–150 tūkstoši iedzīvotāju (F. Benninghofens 1965). Cik ticami šie skaitļi, un kā tie izskatās uz apkārtējo kaimiņu zemju fona?

Agro viduslaiku sākumā (7.–8. gs.) Eiropā bijuši apmēram 25 miljoni iedzīvotāju, no tiem Vācijā un Skandināvijā 4 miljoni, visās slāvu zemēs 6 miljoni. Turpmākajos gadsimtos iedzīvotāju skaits strauji pieaudzis, jo, piemēram, Vācijā vien 13./14. gs. mijā jau bijuši 13–15 miljoni iedzīvotāju, no kuriem austrumu kolonizācijas rezultātā izceļojuši apmēram 100 tūkstoši cilvēku.

Latvijas iedzīvotāju fiziskais tips

Par latgaļu 9.–12. gs. antropoloģisko tipu var spriest no bagātīgi savāktā kaulu materiāla šī laika kapulaukos, kur var novērot divus variantus. Var vērot, ka 9.–12. gs. latgaļi ir iepriekšējā perioda latgaļu

ar masīvo dolihokrāno galvaskausu pēcteči. Taču latgaļu antropoloģiskajā tipā 10.–12. gs. jau iezīmējas brahikefalizācijas sākums, kas izpaužas galvaskausa garuma un augstuma samazināšanās un platuma palielināšanās virzienā. Tātad latgaļu galvaskausi tuvojas mezokrānai formai. Līdzīgs antropoloģiskais tips novērojams arī Dņepras un Daugavas augšteces apgabalos, kur dzīvoja austrumbalti.

Blakus dolihokrānajam eiropēdajam antropoloģiskajam tipam ar vidēji platu seju, kas novērojams latgaļu līdzenajos kapulaukos, ir nedaudz atšķirīgs latgaļu tips, ko pārstāv galvaskausu sērijas no uzkalniņu kapiem. Šim antropoloģiskajam tipam ir vidēji plata seja ar vāji izteiktām mongoīdām iezīmēm sejas un deguna uzbūvē. Šajā dolihomezokrānā antropoloģiskā tipa izveidē var saskatīt stipru Baltijas somu ietekmi. Arī osteoloģiskajā materiālā starp latgaļiem ir atšķirības. Tiem, kuriem ir dolihokrānija un plata seja, konstatēts liels augums (174–176 cm), bet tiem, kuriem ir mezokrāna galvas forma un plata seja, augums ir mazāks (171–173 cm).

Sēļi. Par sēļu fizisko tipu var spriest pēc Sēlpils Lejasdopeļu osteoloģiskā materiāla.

Materiālajā kultūrā sēļiem un latgaļiem ir daudz kopēju iezīmju, bet citādi tas ir ar ķermeņa uzbūvi. Sēļiem bijusi daudz gracilāka ķermeņa uzbūve nekā latgaļiem. Tas izpaužas vāji izteiktā galvaskausa muskuļu piestiprinājuma reljefā un vāji slīpā pierē, mezokrānā galvas formā ar horizontālā virzienā profilētu šauru seju. Arī ķermeņa garums tiem mazāks un principā līdzinās mūsdienu Augšzemes vīriešu vidējam augumam – apmēram 170,5–170,6 centimetri.

Zemgaļu teritorijā līdz 9. gs. bija raksturīgs šaursejains antropoloģiskais tips, bet 10.–11. gs. pēc plaši pētītā Dreņģeru–Čunkānu kapulauka osteoloģiskā materiāla var spriest par platsejainā antropoloģiskā tipa klātbūtni. Šādu iedzīvotāju parādīšanos antropologi skaidro ar cilšu pārvietošanos no Viduslietuvas vai Zemgales. Šie apdzīvotāji bijuši gara auguma (175 cm), ar masīvu ķermeņa uzbūvi. Ņemot vērā to, ka kuršiem agrajos viduslaikos ir bijusi paraža mirušos sadedzināt, nav konkrētu materiālu par šī laika kuršu fizisko tipu. Balstoties uz 17.–18. gs.

Durbes kranioloģiskās kolekcijas materiāliem, antropologi retrospektīvi pieņem, ka **kuršiem** varēja būt mezokrāns eiropeīdais antropoloģiskais tips ar vidēji platu seju. Tātad kuršu izskats pēc kranioloģiskā materiāla nav būtiski atšķirīgs, teiksim, no latgaļiem, jo ir virkne kopēju pazīmju.

Dzīvesvietas un to veidi

Aplūkojamā laikmetā Latvijas teritorijā pastāvēja vairāki dzīvesvietu veidi – lauku apmetnes jeb ciemi, ciemu grupas jeb aglomerācijas ar agro pilsētu iezīmēm, ezerpilis, patvēruma vietas, pilis ar vai bez priekšpilīm, kā arī pie pilīm celtās senpilsētas. Pie ūdensceļiem kā tālaika svarīgākajiem satiksmes un tirdzniecības ceļiem atradās tirgus vietas, senās ostas un kuģu būves vietas.

Dzīvesvietu izvietojums dabā daudz neatšķirās no iepriekšējiem laikmetiem: tās tāpat atradās lauksaimniecībai un lopkopībai piemērotākajās vietās ūdeņu tuvumā. Blakus agrāk apdzīvotajiem novadiem iekšējās kolonizācijas gaitā izauga jauni. Apdzīvotās vietas citu no citas atdalīja dabiskās robežas – upes, ezeri un lielie mežu masīvi.

No visiem dzīvesvietu veidiem visvairāk ir apzināti un pētīti pilskalni, mazāk – ciemi, bet vismazāk – senās ostas. Daudziem secinājumiem par apmetņu lielumu, plānojumu, celtnu apjoma un konstruktīvo risinājumu, iedzīvotāju daudzumu un citiem jautājumiem ir hipotētisks raksturs.

Lauku apmetnes

Kuršu apmetnes vairumā gadījumu atklātas apstrādātos tūrumos, kur to atrašanās vietas iezīmē tumšās mītņu zemes plankumi. Šiem plankumiem parasti ir garena forma, izmēri – no 20 x 150 līdz 70–100 x 200 metriem. Ciemu apbūves aizņemtā platība tātad sniegusies no apmēram 0,5 līdz 2 hektāriem. Pēdējos gados nelieli pārbaudes izrakumi notikuši ap 1 ha lielajā Rucavas Ķišku–Čukānu apmetnē, kas atrodas Sventājas upes labajā krastā un kurai iepretī upes kreisajā krastā, jau Lietuvas teritorijā, paceļas pazīstamais Impiltes pilskalns. Netālu no apmetnes atklāja arī ap 500 m garu,

Vidzemes **libiešiem** Daugavas un Gaujas lejtecē 10.–12. gs. raksturīgs gracilais dolihomezokrānais antropoloģiskais tips ar šauru un stipri profilētu seju horizontālā virzienā. Vēlākā perioda materiāli liecina, ka arī Kurzemes libiešiem bija šis pats antropoloģiskais tips.

no laukakmeņiem krautu žogu, kas varēja norobežot ciema laukus vai pļavas. Par ciema apbūvi nekādus tuvākus norādījumus iegūt neizdevās, jo izpētītajās vietās celtnu paliekas, izņemot kādu no akmeņiem krautu pavardu, bija nopostītas.

Tēlainu priekšstatu par kuršu ciema sētas celtnēm dod laikabiedru novērojumi, kas atspoguļoti islandiešu sāgā par Egilu Skalagrīmsonu un viņa brāli Torolfu. Abi brāļi ap 920.–925. gadu devās vikingu braucienā pa jūrām uz Austrumu zemēm. Šī brauciena laikā viņi piestāja arī Kurzemes krastā, kur saskaņā ar vikingu laikmeta paražām noslēdza mieru ar vietējiem iedzīvotājiem uz pusmēnesi. Šajā laikā viņi tirgojās, bet pēc līguma termiņa izbeigšanās sāka laupīt. Sirojuma laikā viņi izsēdās kādas lielas upes grīvā, ap kuru bija mežs. Netālu no meža atradās kāda sēta, un Egila vadītie vikingi devās uz to. Viņi ielauzās ēkā un pievāca visu, ko vien varēja paņemt līdzī. Kad sirotāji gribēja ciemu atstāt, kurši viņus sagūstīja, iedzenot lauku žogu stūrī, sasēja un ieslodzīja kādā ēkā. Pateicoties Egila drosmei un apķērībai, vikingiem ne vien izdevās atbrīvoties no gūsta, bet arī aiziet ar brangu laupījumu.

Egila sāga sniedz interesantas, tikai tajā vien atrodamas ziņas par kuršu sētas apbūvi, atsevišķām ēkām un to sastāvdaļām. Sētā bijušas vairākas ēkas: spriežot pēc notikumu atstāsta, to nav bijis mazāk par četrām. Pirmā ēka bijusi celta no resniem balķiem: tai bijušas trīs telpas, kas atdalītas cita no citas ar dēļu starpsienām. Vienā galatelpā tika ieslēgti sirotāji, vidējā telpā atradusies dziļa bedre – pagrabs ar lūku griestos, kur ieslodzīti dāņu vergi, bet otrā galā bijusi rija, caur kuru gūstekņi izkļuvi brīvībā. Otrā ēka bijusi divstāvu klēts, kuras bēniņos atradusies saimnieka guļamtelpa ar ieročiem, bet

slēgtajā apakštelpā, kurā varēja iekļūt tikai caur griestu lūku, glabājās viņa dārgumi. Sētas pagalmā atradusies trešā ēka – virtuve. Tajā virs pavarda karājušies katli, kuros gatavots ēdiens. Gatavos ēdienus kalpi ar paplātēm nesuši no virtuves uz ceturto ēku, kurā notika dzīres un kuru Egils Skalagrimsone nodedzināja, pielaidzams pažobelē jumta tāsīm uguni.

Šo sāgu varam droši uzskatīt par pierādījumu tam, ka kuršu apdzīvotie ciemi 10. gs. sākumā sastāvēja no atsevišķām sētām, kurās atkarībā no tās vadītāja sociālā un ekonomiskā statusa ietilpa vairākas dažādas nozīmes ēkas. Vikingu izlaupītā un nodedzinātā sēta, domājams, bijusi ciema vecākā rezidence, jo sāga tās saimnieku sauc par “bagātu un varenu vīru”, kam klausā pārējie.

Kurzemē plašāki izrakumi izdarīti lauku iedzīvotāju nocietinātā patvēruma vietā Durbes Šilderos. Tur mitrā, līdzenā vietā, kur, iespējams, kādreiz audzis mežs, atradies dabisks apaļš kalniņš, kura augstums – 1,5 m, bet caurmērs – 70 metri. Tas bijis nocietināts ar pakājē izraktu grāvi un kalna malā virs uzbēruma celtu stabos balstītu aizsargsienu, kas vēl bijusi apmesta ar māliem. Domājams, ka kalns izmantots kā īslaicīga patvēruma vieta, jo kultūrslānis tur bija plāns, bet senlietu atradumi – niecīgi. Varbūt tur atradusies sapulču vieta, jo kādreiz šis kalniņš saukts arī par pilskalnu vai Elkas kalnu. Līdzīgas patvēruma vietas varētu būt bijušas arī Gramzdas Saulītēnu Pilspurvā, kā arī Mantu kalnā Abavas krastā, kur tāpat kultūrslānis bija niecīgs.

Iepriekš minētās apmetnes apdzīvojuši kurši. Taču Kurzemē, īpaši pussalas ziemeļu galā, dzīvoja lībieši, bet vidusdaļā varēja būt saglabājušās skandināvu kolonistu celtniecības tradīciju pēdas no iepriekšējā laikmeta, piemēram, ar mājokļu celtniecību un lauku iežogojānu saistītie akmeņu krāvumi.

Zemgaļu apmetnes atrodas augstākās un sausākās vietās upju krastos vai tuvu tiem, bet ne tālāk par 400 metriem. Tādu dzīvesvietu novietojumu dabā varētu skaidrot ar dzeramā ūdens apgādi, labākām satiksmes iespējām, zvejas vietām u.c. apsvērumiem. Atsevišķās apmetnes atkarībā no apkārtnējiem mežu masīviem atradās vairāku kilometru attālumā cita no citas, labvēlīgos apdzīvotības apstākļos arī tuvāk, 1–2 km attālumā. Apmetņu vietas

tagad iezīmē melnās mītņu zemes plankumi, kuru platība no apmēram 200 m² Bēnes Ritumos līdz 3 ha pie Elejas Stundām. Līdz šim vēl maz apzināti tādi dzīvesvietu kompleksi, kuros ietilpst apmetnēm atbilstoši kapulauki, kulta un patvēruma vietas. Tā tikai nedaudzu apmetņu tuvumā zināmi tām atbilstoši kapulauki. Piemēram, Elejā, starp Libertu un Stundu apmetni, apmēram kilometra attālumā atradās Krauju kapulauks, bet Sesavā 0,5–1 km attālumā no Latu apmetnes – vidējā un vēlā dzelzs laikmeta Ežu kapulauks un Elku kalns. Jaunsvirlaukas Vedgu apmetnē mūs interesējošā laikmeta celtnes varēja būt ap 3,5 x 5,0 m lielas guļbūves, kas par 0,2–0,3 m iedziļinātas zemē. Celtnes apsildījuši katlveida bedrēs kurināti pavardi, kuru dziļums 0,1–0,9 m, bet caurmērs 1,0–1,3 metri. Vedgu apmetnes pēdējā pastāvēšanas laika iedzīvotāji varētu būt apbedīti 1 km attāļajā Ciemaldes līdzenajā kapulaukā.

Citādāks stāvoklis dzīvesvietu izpētē izveidojies latgaļu, sēļu un Daugavas lībiešu apdzīvotajos novados. Būtiski svarīga nozīme vēlā dzelzs laikmeta lauku apmetņu izpētē bija vienlaidu arheoloģisko pieminekļu apzināšanai un izrakumiem Daugavas hidroelektrostaciju kaskādes celtniecības zonās.

Latgaļu apdzīvotajā teritorijā plašāk pētīti samērā nedaudzi lauku apmetņu kompleksi. Viens no tiem atradās Aizkraukles rajonā. Tajā ietilpa Lejasbitēnu kapulauks, kam austrumu pusē Lejasbitēnu, rietumu pusē Lejasziedu apmetne, 1,5 km attālumā Kalnaziedu patvēruma pilskalns un netālu no tā Daugavmalā Upurozols.

Lejasbitēnu apmetnes kultūrslānis aizņēma apmēram 1 ha lielu platību. Apmetnes vieta ilgstoši apstrādāta, tādēļ celtņu paliekas nebija saglabājušās. Spriežot pēc atrastajām senlietām, apmetne apdzīvota jau 1. g. t. pr. Kr. Uz 1. g. t. pēc Kr. beigām attiecināma tikai kāda ap 30 m² liela celtnes vieta.

Lejasziedu apmetnes kultūrslānis Daugavas krastā aizņēma vismaz 5 ha lielu platību. Arī tā bijusi apdzīvota jau 2. un 1. g. t. pr. Kr., intensīvāk – ap 1. g. t. pēc Kr. vidu, bet tā pastāvējusi arī 2. g. t. sākumā. Ap pavarda vietām atrastās trūcīgās celtņu paliekas liek domāt, ka tās bijušas no skujkokiem celtas guļbūves. Apmetnes ziemeļu malā atrada dzelzs ieguves krāsns paliekas, bet par krāsaino metālu apstrādi liecināja māla tīģeļi un lejamās formas. Šie atradumi kopā ar

labības graudiem, mājlopu un meža zvēru kauliem, zivju asakām un dažādiem darbarīkiem raksturoja apmetnes iedzīvotāju komplekso saimniecību, kuras pamatā bija lauksaimniecība un mājamatniecība. Kā noskaidrojās Lejasbitēnu kapulauka izrakumos, abas minētās apmetnes vēlā dzelzs laikmeta sākuma posmā apdzīvojuši latgaļi un sēļi, bet, sākot ar 11. gs., tur dzīvojuši arī libieši.

Sēļu lauku apmetnes tāpat galvenokārt pētītas Daugavas krastos. Gandrīz pilnīgi izpētīta Piģēnu apmetne, kas atradās Jēkabpils rajonā, Daugavas pirmajā terasē pie Lejasdopeļu mājām. Atrastie darbarīki un dzelzs ieguves krāsns paliekas norādīja, ka apmetnes iedzīvotāji bez lauksaimniecības nodarbojušies arī ar krāsaino metālu un dzelzs apstrādi. Apmetnes iedzīvotāji, spriežot pēc rotaslietu un ieroču atradumiem, apbedīti blakus esošajā Lejasdopeļu 10.–13. gs. uzkalniņu kapulaukā.

Sakarā ar Pļaviņu hidroelektrostacijas celtniecību pārbaudes izrakumi notika vēl citās Daugavas krastos esošajās sēļu dzīvesvietās – Kukurū apmetnē pie Altenes pils, Upjāņu apmetnē Daugavas kreisajā krastā iepretī Koknesei un citur, arī zem Altenes un Sēlpils mūra pilīm. Arī sēļi par dzīvesvietām izmantojuši ezeru salas. Pirmā plašāk pētītā ezersalas apmetne atrodas Sēlijā, Jēkabpils rajona Rites Krīgānu ezera austrumu salā. Šī sala bijusi apdzīvota vairākkārt, sākot jau ar akmens laikmetu, bet visintensīvāk – vidējā un vēlajā dzelzs laikmetā. Krīgānu ezersalas apbūve aizņēmusi ap 2700 m² lielu platību. Par celtnēm varēja spriest tikai pēc pamatzemē iedziļinātām stabu vietām, ēku sienu paviļām un akmeņu krāvuma pavardu, varbūt – arī krāšņu paliekām.

Salas austrumu malā atsedza stabu bedru rindu, kas varētu būt ezersalas apmetnes stabos balstītā aizsargžoga paliekas. Dzīvojamās ēkas bijušas ar pavardiem vai krāsniņiem apsildītas guļbūves, bet saimniecības ēkas varēja būt celtas arī stabu konstrukcijā. Kāda apaļas formas, pamatzemē ierakta stāvsienas bedre, šķiet, bijusi aka – tā kalpojusi tīra, cauri gruntij filtrēta dzeramā ūdens ieguvei no ezera.

Ap vairākiem lieliem salas kultūrslānī atrastiem laukakmeņiem iezīmējās pamatzemē ierakti, ar ogļainu zemi un uguni sabirzušu akmeņu drumslām pildīti grāvīši. Tās varētu būt bijušas kulta vietas, kuras izmantojušas atsevišķas apmetnē dzīvojušas saimes.

Krīgānu ezersalas apmetnes iedzīvotāju saimniecība ne ar ko nav atšķirusies no citu tālaika jau aprakstīto apmetņu iedzīvotāju nodarbēm.

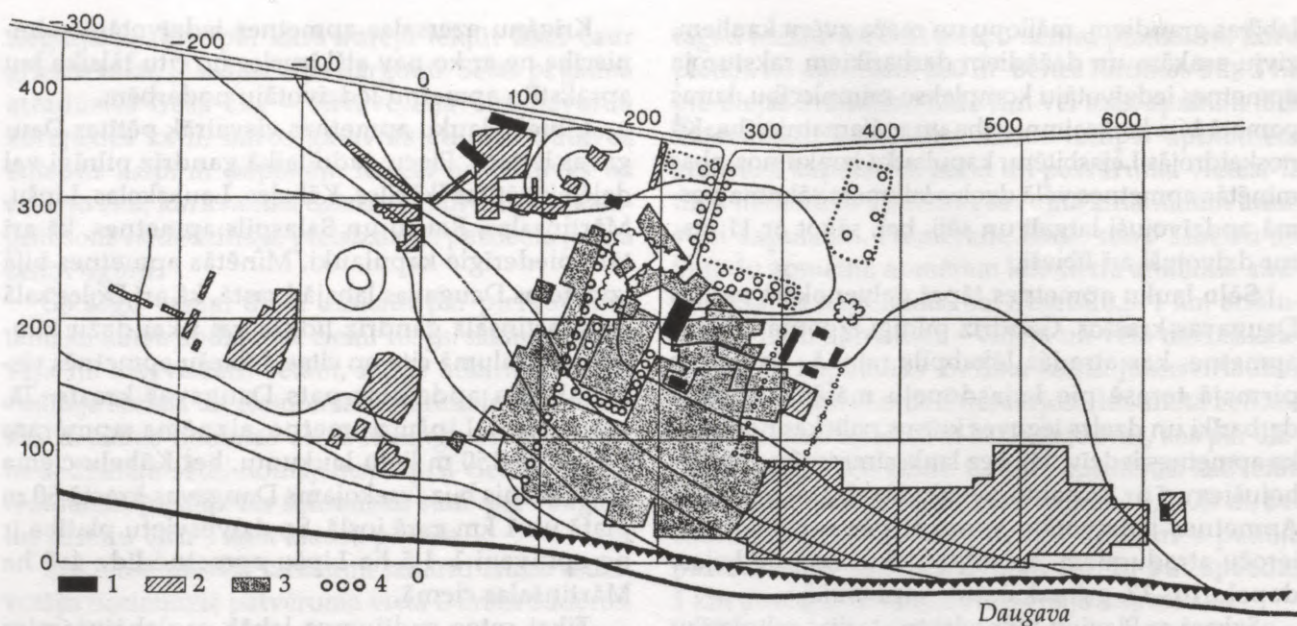
Libiešu lauku apmetnes visvairāk pētītas Daugavas lejtecē. Piecu gadu laikā gandrīz pilnīgi vai daļēji izpētītas Ikšķiles, Kābeles, Laukskolas, Lipšu, Mārtiņsalas, Raušu un Salaspils apmetnes, kā arī tām piederīgie kapulauki. Minētās apmetnes bija izvietotas Daugavas labajā krastā, kā arī Doles salā un Mārtiņsalā gandrīz līdzās vai tikai dažu kilometru attālumā cita no citas. Libiešu apmetnēs visblīvāk bija apdzīvots pats Daugavas krasts. Tā, piemēram, Lipšu apmetne aizņēma apmēram 100 x 100–150 m lielu laukumu, bet Kābeļu ciema kultūrslānis bija izsekojams Daugavas krastā 60 m platā un 1 km garā joslā. Šo dzīvesvietu platība ir no aptuveni 1–1,5 ha Lipšu apmetnē līdz 4–5 ha Mārtiņsalas ciemā.

Tikai retos gadījumos labāk saglabājušamies pieminekļiem varēja noteikt vienlaicīgi pastāvējušo ēku skaitu, izvietojumu un aptuveni aplēst iedzīvotāju daudzumu. Tāds ir Mārtiņsalas ciems, kam, sākot ar 12. gs. beigām, blakus pastāvējusi arī mūra pils, baznīca, kapsēta un kurš vairākkārt minēts tā laika rakstītajos avotos.

Mārtiņsalas ciems atradās iepretī Salaspilij uz 20 ha lielas Daugavas salīņas (207. att.). Ciema platība bijusi apmēram 5 ha, no tiem izpētīti 0,7 hektāri. Ciema dienvidaustrumu daļā, kur pamatzemē atsedzās salīdzinoši labāk saglabājušās senākās – 12.–13. gs. celtnu paliekas, varēja izsekot apbūves plānojumu. Celtnes un pavardi bija izvietoti četrās rindās, ar 3–12 m attālumu starp tām. Dažādās vietās atradās pavardu grupas ar trim–četriem pavardiem.

Dzīvojamās un saimniecības ēkas bija 2 x 3 – 4 x 6 m lielas guļbūves, kas par apmēram 0,3 m iedziļinātas pamatzemē. Ēkas apsildījuši pavardi. Blakus ēkām un pavardu grupām atradās saimniecības bedres stāvām sienām, kuru dziļums bija ap 0,9 m, bet caurmērs 1–1,3 metri. Arī šīs bedres, kurās glabāti graudi u.c. produkti, minētas laika biedru rakstītajos avotos.

No dienvidaustrumiem ciema apbūvi aizsargāja vaļņveidīgs, 1 m augsts un 3 m plats uzbērums, bet no dienvidiem – 2,5–3 m augsta aizsargjosla, kas sakrita ar seno Daugavas krasta līniju.

208. att. Salaspils Laukskolas senvietu situācija: 1 – ēkas, 2 – pētītie laukumi, 3 – pētītie laukumi kapulaukā, 4 – augošie koki

Mārtiņsalas ciemā vienlaikus varēja būt apdzīvotas 20–30 ēkas. Tajās kopumā vienlaicīgi varēja dzīvot vairāk nekā 100 cilvēku. Mārtiņsalas iedzīvotāji nodarbojušies ar lauksaimniecību, lopkopību, zvejniecību, amatniecību un tirdzniecību.

Salaspils Laukskolas lībiešu ciems atradās Daugavas labajā krastā iepretī Daugmales pilskalnam. Ciema vieta aizņēma Daugavas līdzeno piekrasti 70–100 m platā un 500 m garā joslā, tā platība 3,5–5 hektāri. Rietumu galā ciema vietai pieslēdzās tā paša laika kapulauks (208. att.).

No ciema kopējās platības izpētīti 1,5 hektāri. Noskaidrots, ka vienlaicīgi apdzīvotās celtnes izvietojušās gar Daugavas krastu divās–trīs grupās, 8–10 m attālumā cita no citas. Katrā grupā varēja ietilpt līdz 50 celtnēm. Dzīvojamās ēkas celtas tuvu blakus cita citai paralēlās rindās un orientētas slīpi pret Daugavas krastu. Dzīvojamo ēku izmēri, tāpat kā Mārtiņsalā, svārstījās 2–4 x 3–6 m robežās, lielākā daļa no tām bijušas virszemes guļbūves. Šķiet, ka dzīvojamās ēkas parasti bijušas vientelpas celtnes. Mājokļus apsildīja zemē iedziļināti pavardi, akmeņu krāvuma krāsnis, retāk – māla krāsnis. Sienu iekšpusē baļķu spraugas bijušas aizpildītas ar māliem, bet grīdu

veidojis zemes klons. Dažu dzīvojamo ēku iekšpusē esošo saimniecības bedru – pagrabu virsma bijusi segta ar koku pārsegumu, vai arī šīm telpām bijusi koka grīda. Ap dzīvojamām ēkām grupējās saimniecības ēkas un bedres, starp tām atsedza arī dzelzs ieguves krāsns paliekas. Laukskolas ciema senākā daļa, kas apbūvēta 10.–11. gs., atradās rietumu galā, bet vēlāk tā atstāta un tur ierīkots kapulauks.

Ne jaunākajā, ne vecākajā Laukskolas apmetnes daļā neizdevās pārliecinoši noskaidrot ciema nocietinājuma veidu. To daļēji izdevās izsekot Salaspils apmetnē zem Livonijas ordeņa mūra pils drupām. Salaspils lībiešu ciems, kas pastāvējis no 12. līdz 14. gs., bijis celts kalna galā. Tā rietumu malā atsedza stabu bedru rindu ar deguma joslu un varbūtējo aizsarggrāvi, kas gājuši bojā mūra pils celtniecības darbu laikā.

Daugavas lejteces lībiešu apmetņu apbūve kopumā bija līdzīga. Arī Kābeļu ciemā ēkas bija stāvējušas nelielās grupās, bet Ikšķiles ciemā, tāpat kā citos, atrada gan zemē iedziļinātas, gan virszemes celtnes ar pavarda apkuri. Divās apmetnēs – pie Salaspils Lipšiem un Doles Raušiem – atsedza ēku grupas, kuru iedzīvotāji intensīvi nodarbojušies ar

amatniecību. Lipšu ciemā tāds rajons atradies tā dienvidrietumu daļā, Daugavas piekrastē. Tur konstatēja dzelzs ieguves krāsns paliekas ar sārņiem un izkausēto jēldzelzi – kricu. Domājams, ka tās tuvumā atradusies arī kalve. Tāpat šajā rajonā apstrādāti krāsainie metāli un kauls, par ko liecina attiecīgo darbarīku un materiālu atgriezumam atradumi.

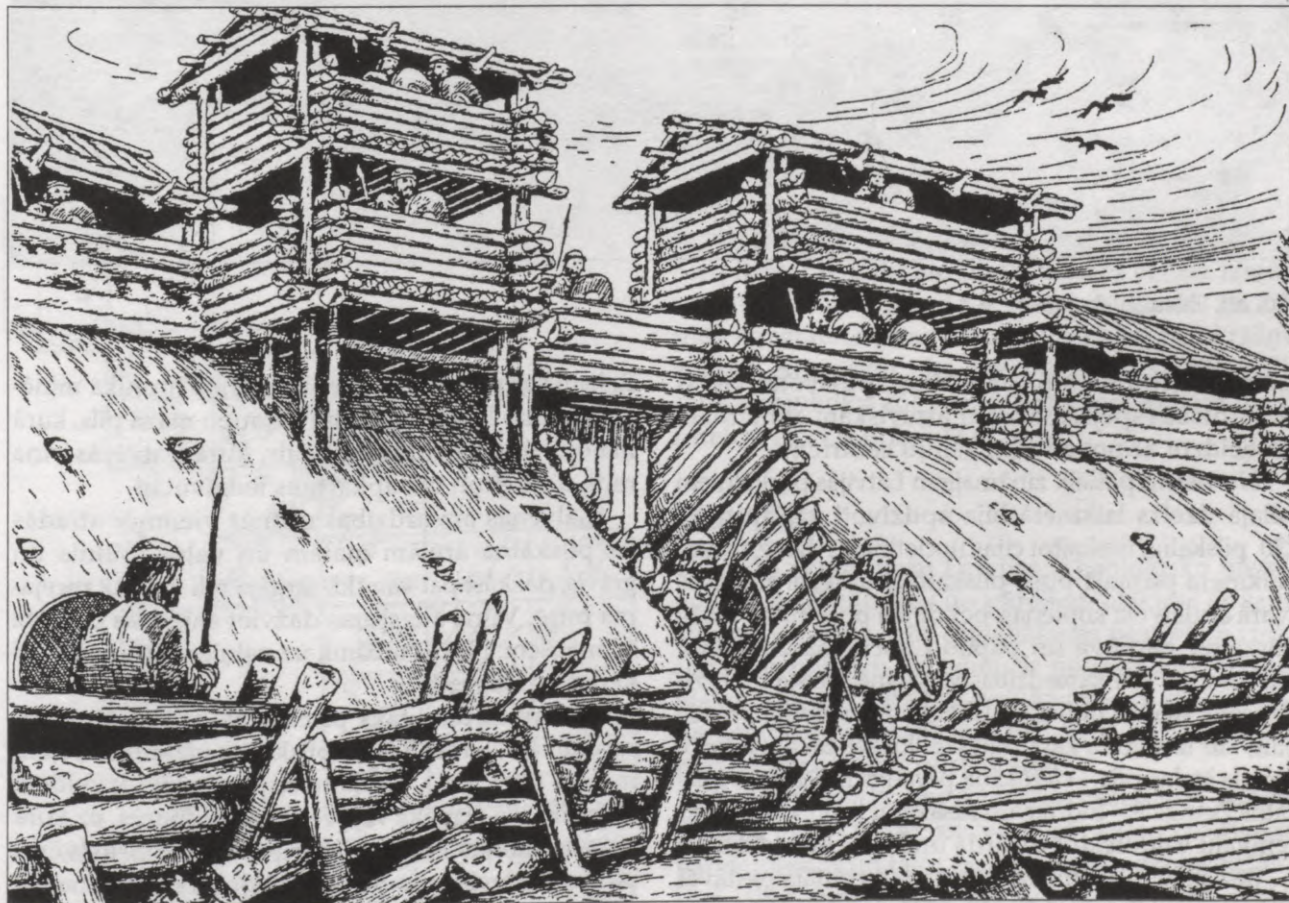
Amatniecība plaukusi arī Doles Raušu ciemā, kur vairāku 11.–12. gs. celtnu izpētītajos pavardos iegūti rotkaļa darbarīki, kā arī bronzas rotaslietu pusfabrikāti un atgriezumi. Tur atrasti arī divi – 11. un 13. gs. depoziiti ar kalēja darbarīkiem un gatavās produkcijas priekšmetiem.

Kā redzams Mārtiņsalas un Salaspils piemēros, ciemi bija vairāk vai mazāk nocietināti. 12./13. gs.

mijā Ikšķilē un Mārtiņsalā uzcēla mūra pilis, kas sākotnēji vismaz daļēji atradās vietējo iedzīvotāju īpašumā un lietošanā. Spriežot pēc atradumiem, Salaspils Laukskola varēja būt saistīta ar Daugmales pilskalnu kā lielāka novada pārvaldes un tirdzniecības centru.

Pilis

Agro viduslaiku valstu izveidošanās kaimiņu zemēs, kā arī vietējo tautu savstarpējās nesaskaņas izraisīja lielākus un mazākus karus, kuru mērķis bija iegūt laupījumu, paplašināt savu teritoriju uz kaimiņu zemju rēķina un aizsargāties no uzbrucējiem. Šāda situācija, kā arī vienotas centrālās varas trūkums

209. att. Pils vārtu nocietinājums (pēc J. Apals. "Senie mājokļi Latvijā", 1996)

210. att. Talsu pilskalns

rosināja vispirms stiprināt katras apdzīvotas vietas aizsardzības spējas, sākot ar atsevišķām apmetnēm un beidzot ar novadu un zemju centriem.

No visiem pašlaik zināmajiem Latvijas pilskalniem vēlajā dzelzs laikmetā bija apdzīvoti vairāk nekā 230 pilskalni, neskaitot citas nocietinātas dzīvesvietas. Laikmeta pirmajā pusē pilskalnus un ezerpilis pārsvarā apdzīvoja kopienas, bet otrajā pusē sākās esošo pilskalnu pārbūve un papildu nocietināšana, daļu pārveidojot par sabiedrības virsslāņa pārstāvju rezidencēm. Blakus tādiem pilskalniem izveidoja priekšpilis, kur izvietojās karadraudzes locekļi un amatnieki. Spilgts šādas pils – cietokšņa paraugs ir Tērvetes pilskalns Zemgalē – Indriķa un Atsakaņu hronikās minēto zemgaļu valdnieku Viestarda un Nameiša rezidence.

Bez šiem pilskalniem joprojām turpināja pastāvēt arī kopienas pilskalni kā apkārtējā novada iedzīvotāju patvēruma vietas kara u.c. briesmu gadījumos.

Raksturīgs piemērs tam ir abi Indriķa hronikā minētie Turaidas lībiešu pilskalni – Kaupo mazā pils, kurā mājāja viņš pats, un lielā pils, kurā patvērās viņa radi, draugi un citi apkārtnes iedzīvotāji.

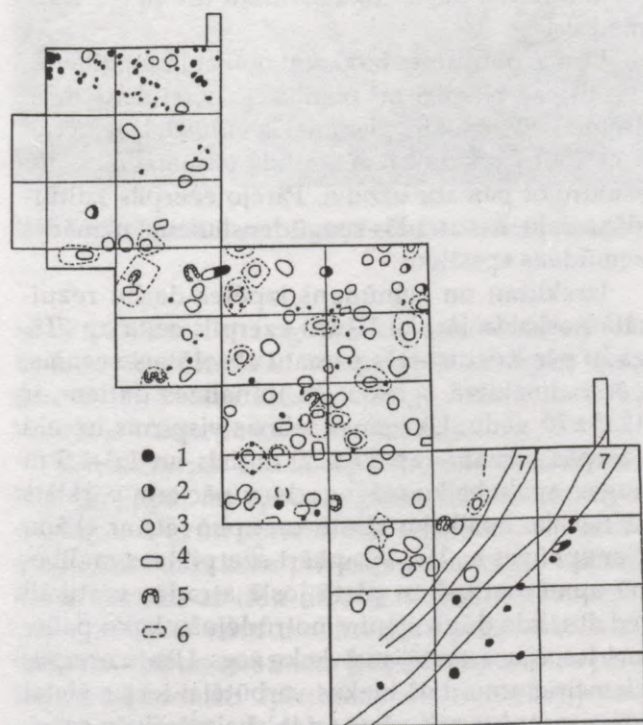
Galvenās aizsardzības celtnes vienmēr atradās uz pilskalna ārējām malām un vaļņa. Valnis un grāvis, dažkārt pat vairāki, sargāja pili vieglāk pieejamā pusē. Vaļņa augstums dažviet sniedzās pat līdz 10 metriem. Neapšaubāmi, uz vaļņiem atradušās arī kādas aizsargceltnes.

Nedaudz pilnīgāks priekšstats ir par tām aizsargbūvēm, kas celtas uz pilskalnu plakuma ārējām malām (209. att.). Uz tām vispirms bija izveidots augstāks vai zemāks vaļņveida uzpildījums, uz kura uzcelta kaujas eja ar aizsargsienu jeb brustvēru, pa kuru pārvietojās pils aizstāvji. Aizsargsiena tos pasargāja no uzbrucēju apšaudes, kā arī traucēja ienaidniekiem ielauzties pilī. Uz pilskalna malas

varēja atrasties vēl otra nocietinājumu līnija, arī sarežģītākas konstrukcijas aizsargceltnes, daļa no kurām tika apdzīvota vai izmantota saimnieciskiem nolūkiem. Pilskalnu stūros atradās īpašas aizsardzības izbūves – t.s. erkeri, kādu hronists Indriķis novērojis Mežotnes pilī. Visvairāk bija nocietinātas ieejas un vārti – tiem abās pusēs atradās torņveida izbūves, kādas konstatētas Talsu un Asotes pilskalnā.

Lai apgrūtinātu pretinieka pieklūšanu pilskalna galvenajai, augšējai aizsardzības līnijai, kalna sānos izveidoja vienu vai pat vairākas terases. Tā, piemēram, Tērvetes pilskalnam ziemeļu nogāzē ap 1000. gadu papildus tika izveidota 8 m plata terase, kas atradās 2 m zemāk par plakuma malu. Terasē bija apbūvēta ar aizsargceltnēm.

Stipri nocietinātajai Kokneses pilij valnis uzbūvēts jau 5.–9. gs., to vairākkārt paaugstinot. Vaļņa

211. att. Sabiles pilskalna senpilsētas 11.–12. gs. apbūves plāns: 1 – stabu bedres, 2 – saimniecības bedres, 3 – pavardi, 4 – māla krāsnis, 5 – akmeņu krāsnis, 6 – celtnes vietas, 7 – aizsarggrāvji

virszemes nocietinājumus veidoja uz akmens pamatiem celtas guļkoku aizsargsienas. Cauri valnim veda nocietināta vārtu eja, kuras platums piemērots iebraukšanai ar ratiem.

Līdzīgi nocietinātas un apbūvētas bija arī pilskalnu terases un priekšpilis. Uz Stupeļu pilskalna terases bija celtas arī dzīvojamās ēkas, kuras sargāja guļkoku aizsargsiena. Arī Aizkraukles pilskalna dienvidu terasi sargāja guļkoku aizsargsiena, kuru saturēja zemē iedzīti stabi. Aiz aizsargsienas pils pusē atradās ap 1 m plats, cieši noblietēts un zemē iedziļināts māla slānis, kas varēja būt kaujas ejas segums. Dažreiz pilskalniem, kas atradās zemās, purvainās pļavās vai pie upītēm, pakājē bija izveidots ūdensšķērslis.

Ap novadu un zemju centriem veidojās apmetnes – senpilsētas, kuras viduslaiku rakstītajos avotos dažkārt apzīmētas ar vārdu "pilsāts". Pie Talsu pilskalna (210. att.), kas nocietināts un apbūvēts 10. gs., atradusies ap 4 ha liela senpilsēta, pie Tērvetes pilskalna – ap 9,5 ha, bet pie Mežotnes pilskalna – pat 13 ha liela. Vienīgais pagaidām plaši izpētītais pilsāts atrodas netālu no Sabiles pilskalna. Tas bijis apdzīvots no 11. līdz 17. gs., un tur mituši kurši un pārkuršotie Kurzemes lībieši. Senpilsētas iedziļināto un virszemes celtnu izmēri sniedzās no 2 x 4 līdz 3 x 4 metriem. 11.–13. gs. celtnēs konstatēta tikai pavardu un akmeņu krāšņu apkure. Apmēram 1 ha lielo pilsātu aizsargāja palisāde – stāvkoku žogs ar noasinātiem galiem un tā priekšā izrakti grāvji (211. att.).

Ezerpilis

Ezerpilis veido īpašu Latvijas arheoloģisko pieminekļu kategoriju, kas no pārējiem atšķiras ar savu atrašanās ezeros, labo saglabāšanās pakāpi un ciešo saikni ar folkloru. Ezerpilis ir nocietinātas dzīvesvietas, kas aizsardzības nolūkos celtas ezeru salās un sēkļos uz mākslīgi izveidotiem pamatiem un nocietinātas līdzīgi pilskalniem.

Senākās ziņas par ezerpiļu eksistenci rodām latviešu tautas teikās, kas vēsta par ezeru izcelšanos, pārvietošanos un tajos nogrimušajām dzīvesvietām. Ilgu laiku senvēstures pētnieki šīm teikām nepievērsa vajadzīgo uzmanību, neskatoties uz to, ka

213. att. Saliņa Jaunpiebalgas Bricu ezerā, kur bijusi ezerpils

koku baļķiem celtas gulbūves, izvietotas nelielā atstatumā cita no citas. Vienas plašāk atsegtās ēkas izmēri – 4 x 5 metri. Ēkas apsildījuši akmeņu pavardi, varbūt arī akmeņu krāvuma krāsnis.

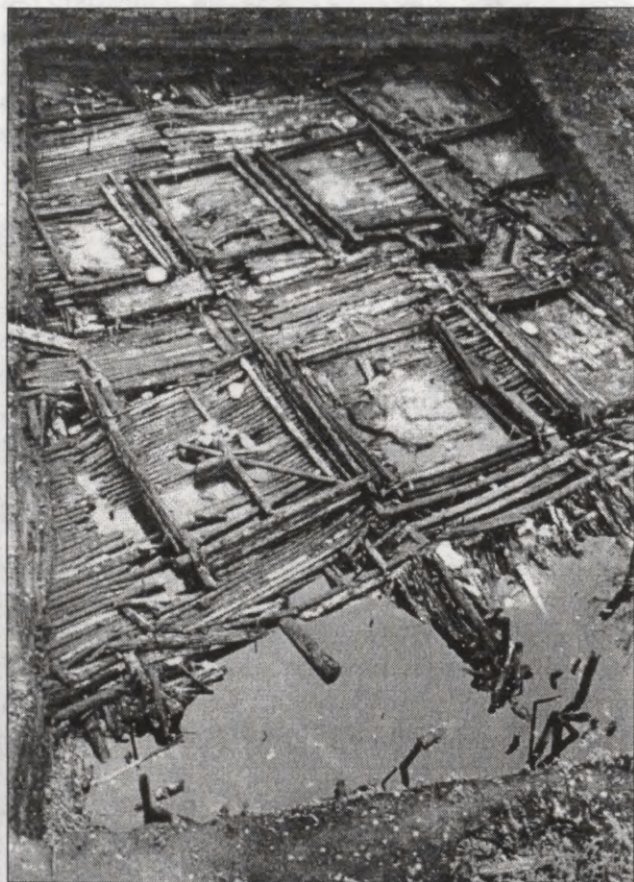
Ušuru ezerpils lielākā daļa bija ezera viļņu noskalota, tādēļ par tās apbūves plānu un konstruktīvo risinājumu grūti spriest. No atrastām senlietām atzīmējami daži koka priekšmeti – mieturi, vāļītes, kriju tvertnes ar tāšu dibenu, dzelzs šaurasmens cirvis ar koka kātu u.c. Bronzas pakavsaktas ar tordētu loku un atrofītiem galiem, trapeceida piekariņi, ar bronzas apkalumiem rotāto ādas jostu gredzeni un citi atradumi rāda, ka Ušuru ezerpili vidējā dzelzs laikmeta beigās un vēlā dzelzs laikmeta sākumā apdzīvojuši latgaļi. Dūņu slānī zem ūdens gar ezerpili atrada pat gandrīz veselus bez podnieka ripas darinātus māla traukus.

Salīdzinot Ušuru ezerpili iegūtās senlietas ar 20. gs. 20. gadu sākumā tuvējā kapulaukā – Kara kapos atrastajām, varēja secināt, ka tur apbedīti arī ezerpils iedzīvotāji.

Āraišu ezers ir 7 km uz dienvidiem no Cēsīm. Ezerpils atrodas tā ziemeļrietumu līcī, 50 m attālumā no krasta. Tās paliekas izskatījās kā ovāla, kupliem kokiem apaugusi saliņa. Saliņa kā arheoloģijas pieminekļa bija pazīstama jau kopš 19. gs. pēdējā ceturkšņa, kad Cēsu grāfs K. Zīverss 1876. gadā tur izpētīja divus nelielus laukumus.

Neraugoties uz to, ka senlietu atradumu vidū bija arī daži metāla priekšmeti, K. Zīverss uzskatīja, ka Āraišu ezerā atrodas akmens laikmeta pāļu būves paliekas, līdzīgas Šveices un citu Eiropas zemju ezeros atrastajām.

Āraišu ezera senvēstures pieminekļa īstā nozīme un pastāvēšanas laiks noskaidrojās tikai pēc gandrīz simt gadiem. Izrakumu vajadzībām ezera līmeni melioratīvā ceļā pazemināja par vienu metru, ap izrakumu laukumiem no pārmeklētajām kultūrslāņa zemēm uzbēra dambjus, bet laukumos ieplūstošo ūdeni izsūknēja ar motorsūkņiem. Tādā veidā, strādājot poldera apstākļos, izpētīja apmēram trīs ceturtdaļas no 2500 m² lielās Āraišu ezerpils platības, kā arī ap 80 m garo uzeju jeb ceļu, kas to savienoja ar krastu (214. att.). Izrakumu gaitā atsedza un izpētīja turpat pusotra simta atsevišķu koka celtnu paliekas, ieguva 3500 senlietas, 120 veselus vai restaurējamus bezripas keramikas traukus, 106 000 trauku lausku, 25 000 uzturā lietoto dzīvnieku kaulu fragmentu, kā arī citus materiālus –

214. att. Āraišu ezerpils 9. gs. apbūves atsegums

kultūraugu un nezāļu stiebrus, vārpas, graudus, sēklas. No organiskas izcelsmes materiāliem – koka, lūka, tāss u.c. darinātie priekšmeti veidoja apmēram 40% no visiem senlietu atradumiem.

Uzskaitītie atradumi pieder piecām ezerpils apbūves kārtām, kas uzslāņojušās cita citai bez hronoloģiska pārtraukuma. Āraišu ezerpils pirmā, senākā apbūve pēc ¹⁴C datējuma ap 830. gadu pēc Kristus, tās absolūtais vecums – 1120±50 gadu. Celtnēs iebūvēto koku dendrohronoloģiskie datējumi arī rāda, ka tā celta ap 830. gadu pēc Kristus. Šie datējumi labi saskan ar senlietu tipoloģiskajiem datējumiem.

Var secināt, ka Āraišu ezerpils bijusi 9.–10. gs. pastāvīgi apdzīvota, aizsardzības nolūkā ezerā celta, pilskalniem līdzīgi nocietināta dzīvesvieta. Izrakumu rezultātā noskaidrojās, ka Āraišu ezera līmenis 9. gs. atkarībā no gadalaika bijis aptuveni par 1,5–2,0 m zemāks nekā 20. gadsimtā. Tajā laikā ezera līcī apmēram 50 m attālumā no krasta atradusies neliela, lēzena, 0,5 m augsta morēnas saliņa, kuru ar krastu savienojis akmeņains sēklis.

Uzsākot apbūvi, uz saliņas virsmas vispirms tika uzcelts ap 28 x 35 m liels un 1,0–1,5 m augsts pamatu režģogs. Tā ārsienas bija apbērtas ar grunts uzpildījumu, tā izveidojot gar režģoga ārmaļām ap 3 m platu terasi. Režģogs pēc tam pārklāts ar tievāku apaļkoku pamatklāstu. Ar apaļkokiem pārklāja arī terases uzbērums, sevišķi krasta pusē.

Tā izveidotie pamati pacēla ezerpils apbūvi apmēram par 1 m virs ūdens, pasargāja to no ezera līmeņa svārstībām, kā arī kalpoja drenāžai.

Āraišu ezerpils izpētītajā daļā atklāja 28 pirmajai apbūvei piederošu dzīvojamo, saimniecības un aizsargceltnu paliekas. Dzīvojamās ēkas bija novietotas pa taisnstūrveida pamatklāsta perimetru, kā arī vienā rindā vidū. Gar ārmaļām novietotās ēkas bija vērstas ar ieeju pret centru, bet vidus rindas ēkas – pret dienvidiem. Nedaudzās saimniecības ēkas atradās tām blakus, uz terases vai pamatu pakājē. Aizsargceltnes bija novietotas uz terases uzbērums. Gar tā ārējo malu atradās guļkoku žogs, kura apakšējā daļa atkarībā no gadalaika varēja atrasties pilnīgi vai daļēji zem ūdens. Terases platība starp žogu un pamatklāsta malu ar šķērssienu bija sadalīta apmēram 2 x 4 m lielās kamerveida izbūvēs,

215. att. Āraišu ezerpils rekonstrukcija: blīvi novietoto ēku kompleksu apjož aizsargceltnes un to pakājē celtais baļķu žogs (autori – J. Apals un Dz. Driba)

kurās pret ezeru vērsto ārsienu veidoja žogs, bet vajējās aizmugures pieslēdzās pamatklāsta ārmalai.

Satikme ezerpilī norisēja pa divām apkārtejām – iekšējo un ārējo. Iekšējā veda apkārt vidējās rindas ēkām, bet ārējā atradās uz pamatklāsta ārējās malas, starp dzīvojamām ēkām un aizsargceltnēm. Abas apkārtejas savienoja šauras starpejas, pa kurām varēja nokāpt lejā pie ezera.

Ieeja ezerpilī atradās tās krastam tuvākajā – dienvidrietumu stūrī un bija nocietināta ar divos līmeņos izvietotām aizsargceltnēm. Divas no tām bija novietotas apakšā, abpus ieejai uz terases uzbēruma, bet trešā – augšā, blakus ārējai apkārtejai. Tāds ieejas, ejas un starpeju izvietojums deva iespēju ezerpils

iedzīvotājiem samērā ātri un tieši nokļūt jebkurā vietā pie aizsargceltnēm un tajā pašā laikā apgrūtināja iespēju lielākām atnācēju grupām no ārienes iekļūt ezerpilī. Ezerpils ieejai pieslēdzās 80 m gara uzeja, kas veda pāri brīvā ūdens joslai un dabiskajam akmeņainajam sēklim līdz pat krasta nogāzes pacēlumam (215. att.).

Kā rāda dendrohronoloģiskie datējumi, Āraišu ezerpils pirmā apbūve tapusi apmēram četrus gadus laikā un pastāvējusi 15–17 gadus, pēc tam sekojusi otrā apbūve. Nepieciešamību pēc tās izraisīja ezerpils pamatu – īpaši pamatklāsta nosēšanās, kuras dēļ ēku apakšējās daļas nonāca pastāvīga palielināta mitruma apstākļos un kļuva tālākai apdzīvotībai nepiemērotas.

Katras nākamās apbūves laikā ezerpils platība palielināta ar zemes uzpildījuma joslu gar ārmaļām, ko apbūvēja ar jaunām – galvenokārt saimniecības ēkām un aizsargceltnēm.

Otrās un trešās apbūves laikā ezerpils plānojums – īpaši dzīvojamā ēku izvietojums praktiski nemainījās, bet ceturtās un piektās apbūves laikā salinieki pārgāja uz apļa apbūvi, atstājot ezerpils vidū tukšu laukumu.

Arī vēlākajās apbūvēs ieeja vienmēr bija nocietināta ar abās pusēs novietotām aizsargceltnēm, kuras papildināja tām priekšā neregulāri iedzīta, ap 1,0–1,5 m plata stāvkoku žogu josla.

Katrā no izpētītajām apbūvēm konstatēja sešpadsmit dzīvojamās ēkas, kas ar nelielām izmaiņām vienmēr atjaunotas bijušajā vietā. Spriežot pēc atradumiem, katra dzīvojamā ēka ar savām piebūvēm un saimniecības ēkām bijusi patstāvīga saimnieciska vienība, kuru apdzīvojusi viena t.s. nukleārā ģimene – vecāki ar bērniem un varbūt dažiem citiem piederīgajiem. Šādu ēku apdzīvojamā platība bija no nepilniem 10 m² līdz 26–30 kvadrātmetriem. Uzskata, ka vikingu laikmetā Viduseiropā apdzīvojamās platības lielums uz vienu cilvēku aptuveni bijis trīs kvadrātmetri. Ja šo pieņēmumu izmantojam Āraišu ezerpils iedzīvotāju skaita aprēķināšanai, redzam, ka atsevišķās ēkās atkarībā no to lieluma varēja dzīvot vidēji no trim līdz astoņiem cilvēkiem, bet visā ezerpilī vienlaicīgi apmēram 70–90 cilvēki.

Izrakumus izdarīja arī blakus uzejai ezera krastā, taču nekādas ezerpils apdzīvotībai sinhronas apmetnes pēdas tur nekonstatēja.

Ezerpils iedzīvotāji nodarbojušies galvenokārt ar zemkopību, lopkopību, meža dravniecību, amatniecību un arī tirdzniecību. Līdzās šīm nodarbēm nozīmīga vieta viņu dzīvē bija arī zvejai un medībām.

Kā norāda deguma kārtā kultūrslāņa virsējā daļā un tur atrastie ieroči – bultu un šķēpu gali, Āraišu ezerpils gājusi bojā ienaidnieka uzbrukuma rezultātā un pēc tam vairs nav atjaunota. Ezerpils iedzīvotāji apbedīti līdzenajā vēlā dzelzs laikmeta kapulaukā, kas atrodas ezera ziemeļaustrumu pusē, pakalnā pie Liepiņu mājām. Tur izpētīja 168 seno latgaļu 9.–12. gs. apbedījumus, kuru vidū bija arī Āraišu ezerpils iedzīvotāji. Tas nozīmē, ka pēc ezer-

pils bojāejas apdzīvotība šajā apvidū nav izbeigusies, tikai iedzīvotāji pārgājuši uz citām dzīvesvietām.

Vairāki apstākļi norāda, ka Āraišu ezerpili apdzīvojusi sociāli diferencēta kopiena. Otrās un trešās apbūves laikā ezerpils vidū bijusi centrālā ēka ar norobežotu platformu pie ieejas un nelielu laukumu tās priekšā. Domājams, ka tajā dzīvojis kopienas vecākais, savukārt mazajās dzīvojamās ēkās varēja mitināties atkarīgie ļaudis, kam nebija savas ģimenes vai arī tās bija ļoti mazas.

Atšķirības jūtamas arī senlietu materiālā. Tajā izdalās vairāki seno latgaļu virsslānim raksturīgi 9.–10. gs. priekšmeti, kā, piemēram, ar sudraba stieplītēm inkrustētās t.s. franku divasmeņu zobenu detaļas, bronzas apkalumiem rotāto jostas pušķu piekariņi, ažiurs dunča maksts apkalums, putnveida piekariņi – t.s. pīlītes u.c. senlietas. Kā novērots kapulaukos, tādi importētie divasmeņu zobeni sastopami tikai dižciltīgo sabiedrības locekļu apbedījumos. Blakus šīm senlietām atrastas arī vienkāršas dzelzs saktiņas, māla krellītes u.c. necilākas rotaslietas. Pamatojoties uz šiem atradumiem, var secināt, ka 9.–10. gs. Āraišu ezera salīnā pastāvējusi kāda seno latgaļu dižciltīgā rezidence ar tai piederošo saimniecību. Nav izslēgta iespēja, ka tā bijusi vēlā dzelzs laikmeta pirmajai pusei raksturīga neliela teritoriāla veidojuma centrs, kas gājis bojā lielāku pilsnovadu veidošanās procesā.

Bet kā ezerpiļu paliekas nokļuva zem ūdens? Ģeoloģiskie urbumi Āraišu ezerpils izrakumu laukumos parādīja, ka tās būvpamatne – kādreizējā salīņa nav sēdusies, tātad ezerpils nav nogrimusi ezerā. To pašu konstatēja arī Ušuru ezerpils zondējumu rakumā. Izskaidrojums meklējams divos apstākļos. Pirmkārt, ezerpiļu koka pamati atradās pastāvīga mitruma apstākļos, daļēji pat zem ūdens līmeņa, kur apbūves un apdzīvotības slodzes ietekmē deformējās un nosēdās, un pastāvīgā slapjumā nonāca arī ēku apakšējās daļas. Otrkārt, siltajam un mitrajam klimatam, kāds pastāvēja agrajos viduslaikos, bija raksturīgas biežas un spēcīgas lietusgāzes, kuru ietekmē ezeru ūdenslīmenis strauji cēlās. Dzīve ezerpilīs kļuva neiespējama, bet ūdens dabiski iekonservēja un saglabāja slapjumā nonākušās seno celtnu paliekas. Acīmredzot latviešu tautas teikas par ezeru ceļošanu pa gaisu, kas saistās ar vēl šodien zem ūdens redzamajām celtnu paliekām, glabā sevi

tālas atmiņas par ezerpiļu apdzīvotību un tajā laikā notikušajām klimata izmaiņām.

Daudz diskutēts jautājums par to, kādēļ šīs dzīvesvietas celtas tieši ezeros. Domājams, ka ezerpiļu celtniecība saistāma ar latgaļu ieplūšanu Vidzemes vidienē un ziemeļdaļā vidējā dzelzs laikmeta otrajā pusē un apmešanos līdz tam somu cilšu apdzīvotajos rajonos. Tā kā attieksme pret ienācējiem varēja būt

nedraudzīga, viņiem radās nepieciešamība pēc samērā ātri uzceļamām un labi aizsargājamām dzīvesvietām. Šim nolūkam labi noderēja ezeru sēkļi un salas, jo vismaz trīs ceturtdaļas gada ezeru ūdeņi un sliktas deva drošāku patvērumu. Laika gaitā, palielinoties iedzīvotāju skaitam un izveidojoties jaunām dzīvesvietām, ezerpilis zaudēja savu nozīmi, līdzīgi kā šajā laikā pastāvējušie mazie kopienas pilskalni.

Saimniecība

Zemkopība

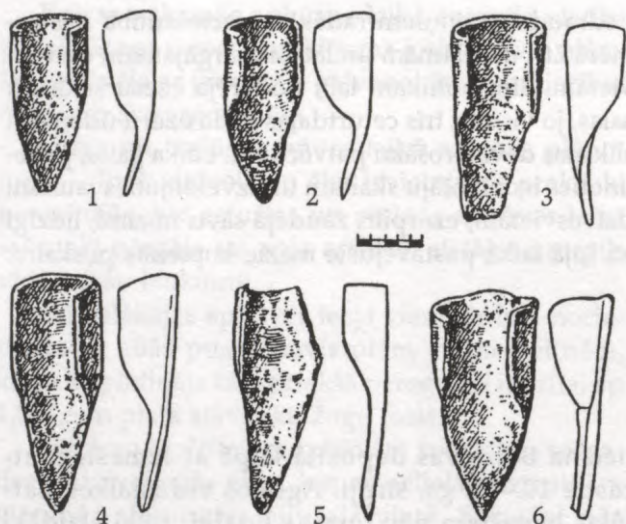
Šajā laikā par vadošo kļuva **arkla zemkopība**. Galvenais zemes apstrādāšanas darbarīks bija divžuburu spīļarkls. Arkla koka daļas izrakumos nav iegūtas, bet uz šo laiku attiecināmo dzelzs lemešu skaits ir ievērojams (216. att.). Tie atrasti jau 19. gadsimtā, taču dzelzs lemešu izcelsme un hronoloģija palika neskaidra. Tā baltvācu vēsturnieki Mārtiņsalas pilī iegūtos arkla dzelzs lemešus (217. att.: 3, 5) uzlūkoja par 12. gs. beigās importētiem no Vācijas. Kaut gan latviešu arheologi atsevišķus dzelzs lemešu atradumus (Blomes Pērļukalna depozīts), salīdzinot ar analogiskiem atradumiem Skandināvijā, attiecināja uz laiku pirms 13. gs., daži baltvācu vēsturnieki arī pēckara periodā turpināja apgalvot, ka senie latvieši zemi apstrādājuši tikai koka arkliem. Spīļarkla dzelzs lemešu tipoloģiskā analīze liecina, ka Latvijā ir droši šādu 11.–13. gs. lemešu atradumi.

Dzelzs lemešus (217. att.) pēc to formas, uznavas garuma un hronoloģijas var iedalīt vairākos tipos. Vienu tipu pārstāv ar 11.–13. gs. datējami lemeši (12 eksemplāri), kas darināti no garenas trīsstūrveida dzelzs plāksnes, kurai augšējās sānu malas ieliektas uz iekšu un veido nenoslēgtu uznavu, bet apakšējā daļa pāriet trīsstūrveida vai ieapaļā smailē. Šie lemeši ir divžuburu spīļarklam raksturīgie nesimetriskie, 15–20 cm garie uzgaļi, kam uznavu veido pusi no lemeša kopējā garuma (217. att.: 3, 5, 6). Gadījumos, kur vienā atradumu vietā iegūti divi lemeši kopā, parasti tie ir ar pretēju simetriju, kā tas vajadzīgs spīļarklam. Ka šis lemešu tips Latvijā pazīstams no 11.–12. gs.,

liecina Bordovas depozītā kopā ar lemešiem atrastie 10.–12. gs. sirpji. Agrajos viduslaikos Latvijas lemešiem pēc formas līdzīgi, tikai slaidāki darbarīki iegūti 9.–13. gs. Krievzemes mežu joslas

216. att. 11.–13. gs. dzelzs lemešu atradumu vietas:
1 – spīļarkla, 2 – ralo tipa arkla

217. att. Spīļarklu lemeši: 1, 2 – Jaungulbenes Mieriņi, 3, 5 – Mārtiņsalas pils, 4 – Blomes Pērļukalns, 6 – Galēnu Zeimuli

pieminekļos un 9.–11. gs. pieminekļos Skandināvijā (kur tos dēvē par kaltiem vai rīkiem kūtsmēslu raušanai).

Cita tipa spīļarklu lemeši ir īsāki (14–17 cm gari, 5–6 cm plati), ar masīvu uznavu, kas veido 2/3 no lemeša kopējā garuma (217. att.: 1, 2, 4). Arī šie lemeši datējami ar laiku pirms 13. gs. un lietoti mežainos apvidos, kur vajadzēja iekopt līdumus. Spīļarkls agrajos viduslaikos bija izplatīts visā Austrumeiropas mežu joslā, kur samērā vienādos apstākļos bija sastopama līdumu, pēc tam tīrumu zemkopība. Spīļarkla plašo izplatību līdz jaunajiem laikiem noteica gan saimnieciski ģeogrāfiskie apstākļi, gan arī tas, ka šis darbarīks bija universāls. Ar spīļarklu varēja uzart velēnu, veikli manevrējot starp celmiem un saknēm, gan irdināt augsni, iestrādājot kūtsmēslus un graudus.

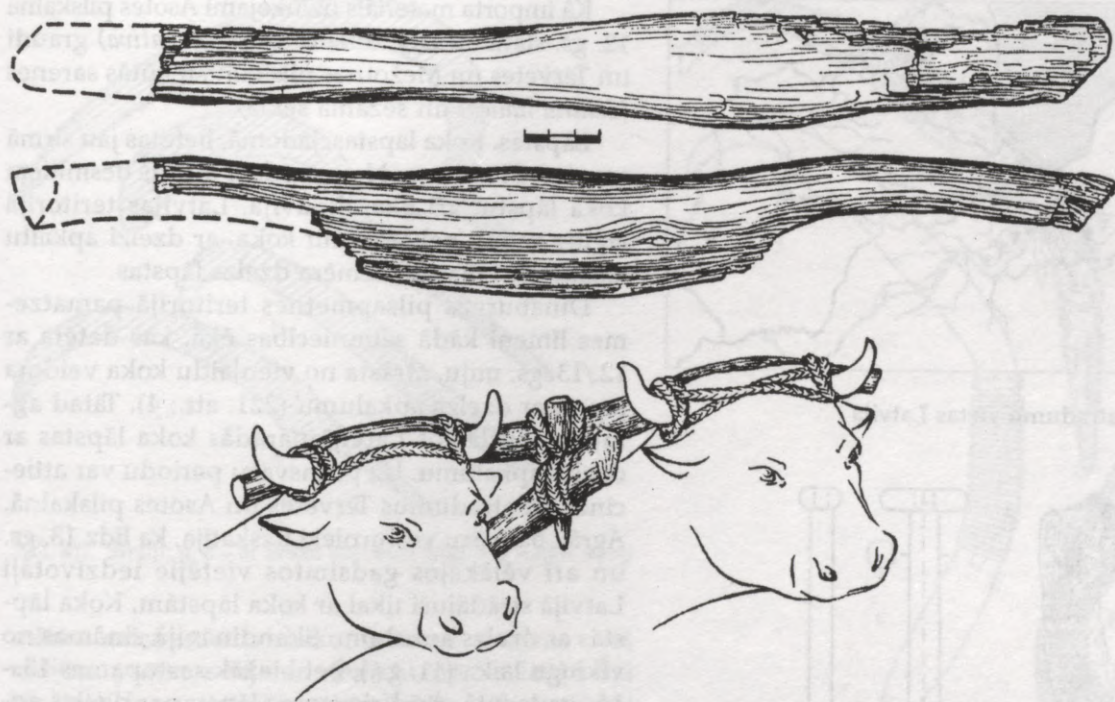
Latvijā sastopams arī ralo tipa arkls jeb pēd-arkls ar vienu lemesi. To lietoja tur, kur aramkārtā bija biezāka, kur nebija tik daudz sakņu un akmeņu, jo ralo tipa lemesis pa zemi slidēja gandrīz horizontāli. Latvijas teritorijā ir zināmi tikai daži, šķiet, importēti šī arkla lemeši, kas ir atstājuši zināmu iespaidu uz divžuburu arkla lemešu izveidošanos. Lai irdinātu augsni un attīrītu to no

saknēm, lauku pēc uzaršanas ecēja, jādāmā, ar egļu zaru ecēsām, kādas lietoja arī visus viduslaikus.

Par vilcējspēku zemkopībā izmantoja zirgu, arī vērsi, kuru aizjūga fragmenti atrasti izrakumos (218., 219. att.). Latvijas iedzīvotāju rūpes par zemes uzirdināšanu un iespējamo nodarbošanos ar dārzkopību laukos un dārzos apliecina atrastie dzelzs kapļi (220. att.). Kaplis ir tipisks Zemgales līdzenuma skeletkapu atradums, jau sākot ar agro dzelzs laikmetu. Spriežot pēc etnogrāfiskā materiāla, kaplis bija nepieciešams līdumnieka darbarīks, lai pēc uzaršanas uzirdinātu augsni. Vispār agrajos viduslaikos kapļi darināti īsāki, bet asmens daļa (resp., darba daļa) paplatināta. Agro viduslaiku kapļa kāta ass ar asmens plakni veido apmēram 90° leņķi, kamēr 1. g.t. pēc Kr. kapļiem šis leņķis bija šaurš. Šādi uzlaboti kapļi bija labāk piemēroti zemes piku un arkla nogrieztu velēnu sasmalcināšanai. Sieviešu kapos atrastie kātcauruma kapļi ir vieglāki nekā līdzīga tipa uznavas rīki, kas nereti konstatēti vīriešu kapos. Tērvetes pilskalnā atrasto kapļu metalogrāfiskā analīze liecina, ka tie kalti no mazoglekļa tērauda. Kaplim ar smailu galu virsotnē iemetināts tērauda slānis. No 11. gs. otrās puses kapļi kā kapu piedeva praktiski izzūd, to atradumi konstatēti dzīvesvietās – Zemgales pilskalnos.

Pēc 13. gs. kapļi atrasti viduslaiku mūra pilis arī pārējā Latvijas teritorijā.

Kā rāda paleobotāniķu pētījumi, aplūkojamajā periodā audzēja kā vasarājus, tā ziemājus. Latvijas pilskalnos (Asote, Koknese, Mežotne, Talsi, Tērvete) atrasts vienāds skaits miežu un ziemas rudzu graudu. Tātad abas šīs kultūras audzētas aptuveni vienādās platībās, kā tas ir, pastāvot divlauku vai trīslauku zemkopības sistēmai. Turklāt vēlajā dzelzs laikmetā graudu materiālā atrasto paraugu skaits, kas satur vasaras un ziemotspējīgo viengadīgo nezāļu sugu sēklas, kļūst vienāds. Par daudzgadīgiem laukiem liecina tādas nezāles kā baltās spulgotnes (*Melandryum album*) un pļavu augu un timotiņa sēklas (*Phleum* cfr. *phleoides*). Kopumā par daudzgadīgu lauku īpatsvara pieaugumu varētu liecināt arī nezāļainības koeficienta (t.i., nezāļu sēkļu un kultūraugu sēkļu skaita attiecības) palielināšanās jau iepriekšējā periodā. Tomēr par valdošajām joprojām jāuzskata

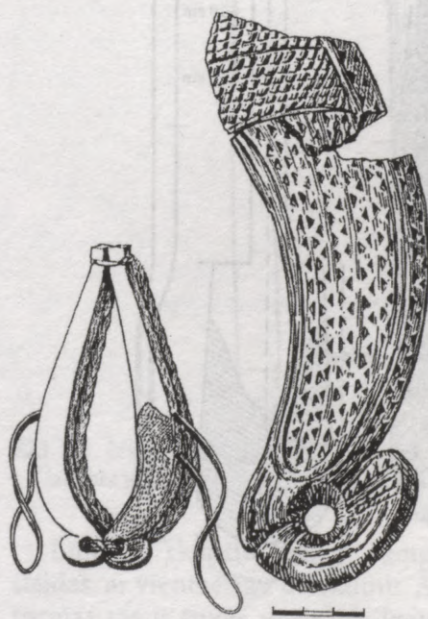

218. att. Vēršu jūgs: oriģināla zīmējums un rekonstrukcija (pēc Āraišu ezerpils materiāliem)

līdumu un atmatu zemkopības sistēmas, jo pāreju uz trīslauku augu maiņas zemkopības sistēmu droši pierādīt var, tikai sākot ar 14.–15. gadsimtu.

Lielākie graudu krājumi līdz šim arheoloģiskajos izrakumos iegūti ar 12. gs. datējamā kultūrslānī Tērvetes pilskalnā. Te konstatēta labības noliktava vai klēts, kurā noglabātas apmēram 18 tonnas graudu. Pie noliktavas vienas sienas atklāja miežus, pie otras – rudzus un kviešus, pie trešās – zirņus, bet pārējā celtnes daļā labība bija jaukta. Bez minētajām kultūrām, kas Latvijas teritorijā bija pazīstamas jau agrāk, no jauna ieviešas kaņepes (*Cannabis sativa*), kas pagaidām konstatētas tikai Talsu pilskalna 11.–13. gs. slānī.

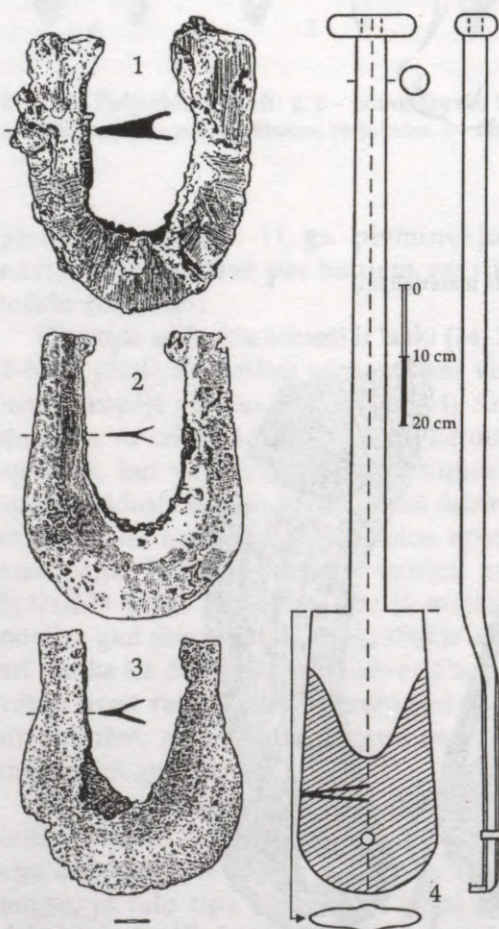
Sējas auzas (*Avena sativa*), kas 7.–9. gs. bija vasarāju pavadonis, par patstāvīgu kultūru kļūst 12. gs. (Gramzdas Saulītēni, Koknese, Asote, Rauši). No jauna ieviešas parastās lēcas (*Lens culinaris*) un miega magones (*Papaver somniferum*), par to liecina atradumi Tērvetes, Daugmales, Asotes pilskalnā. Bez tam joprojām audzētas pupas, lini, sāre, rāceņi.

219. att. Zirgu saku koka fragments: oriģināla zīmējums un rekonstrukcija (pēc Āraišu ezerpils materiāliem)

220. att. Kapļu atradumu vietas Latvijā

221. att. Lāpstas dzelzs apkalumi:
 1 – Mārtiņsalas ciems, 2 – Tērvetes pilskalns, 3 – Mārtiņsalas pils,
 4 – koka lāpsta ar dzelzs apkalumu (Dinaburgas pilsapmetne)

Kā importa materiāls uzlūkojami Asotes pilskalna 12. gs. slānī atrastie daži rīsa (*Oryza sativa*) graudi un Tērvetes un Mežotnes pilskalnā iegūtās sarenes (*Setaria italica*) un sezama sēklas.

Lāpstas. Koka lāpstas, jādāmā, lietotas jau sirmā senatnē. Piemēram, Novgorodā ir atrasts desmitiem koka lāpstu, arī Skandināvijā. Latvijas teritorijā iegūts vairāk nekā desmit koka, ar dzelzi apkalta lāpstu, gan mazāka izmēra dzelzs lāpstas.

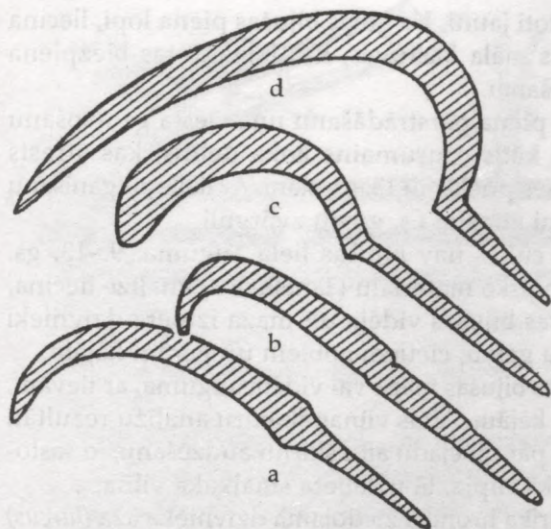
Dinaburgas pilsapmetnes teritorijā pamatzemes līmenī kādā saimniecības ēkā, kas datēta ar 12./13. gs. miju, atrasta no vienlaidu koka veidota lāpsta ar dzelzs apkalumu (221. att.: 4). Tātad agrajos viduslaikos Latvijā parādās koka lāpstas ar dzelzs apkalumu. Uz pirmsvācu periodu var attiecināt arī atradumus Tērvetes un Asotes pilskalnā. Agrāk baltvācu vēsturnieki uzskatīja, ka līdz 13. gs. un arī vēlākajos gadsimtos vietējie iedzīvotāji Latvijā strādājuši tikai ar koka lāpstām. Koka lāpstas ar dzelzs apkalumu Skandināvijā zināmas no vikingu laika (11. gs.), bet biežāk sastopamas 13.–14. gadsimtā. Arī Krievzemē lāpstas ar dzelzs apkalumu pazīstamas no 12. gadsimta. Latvijas koka lāpstām ar U veida dzelzs apkalumu 12.–13. gs. lielāka līdzība ir ar Skandināvijā atrastajām. Kā liecina metalogrāfiskās analīzes, arī apkalums veidots ar palielinātu ferīta cietību.

Lāpstai kā darbarīkam bija vairākas funkcijas, taču galvenā ir zemes rakšana, t.i., dārza uzrakšana, bedru un aizsardzības grāvju rakšana, zemes vaļņu uzmešana pilskalnos u.c. Turpretī mazāka izmēra metāla lāpstiņas, kas pazīstamas no vidējā dzelzs laikmeta, lietotas ogļu rušināšanai un izgrābšanai.

Rīki pļaušanai. Agrajos viduslaikos labības ievākšanai lietoja sirpi un izkapti, kas izmantota arī zāles pļaušanai.

Iepriekšējā periodā novērojamā lielā **sirpju** formu dažādība, kas izskaidrojama ar to ražošanu mājamatniecības apstākļos, vēlāk reducējās uz nelielu, bet darbam racionālu formu skaitu (222. att.).

Vidus- un Austrumbaltijā bija raksturīgs sirpis ar taisnu muguru un kāšveidā saliektu asmens galu. Novados gar Daugavu, īpaši tās lejteces apgabalā, jau vidējā dzelzs laikmetā parādās likais sirpis, kas darba ražīguma ziņā ir produktīvāks par sirpjiem ar kāšveida galu. Likā sirpja darba ražīgumu lielā

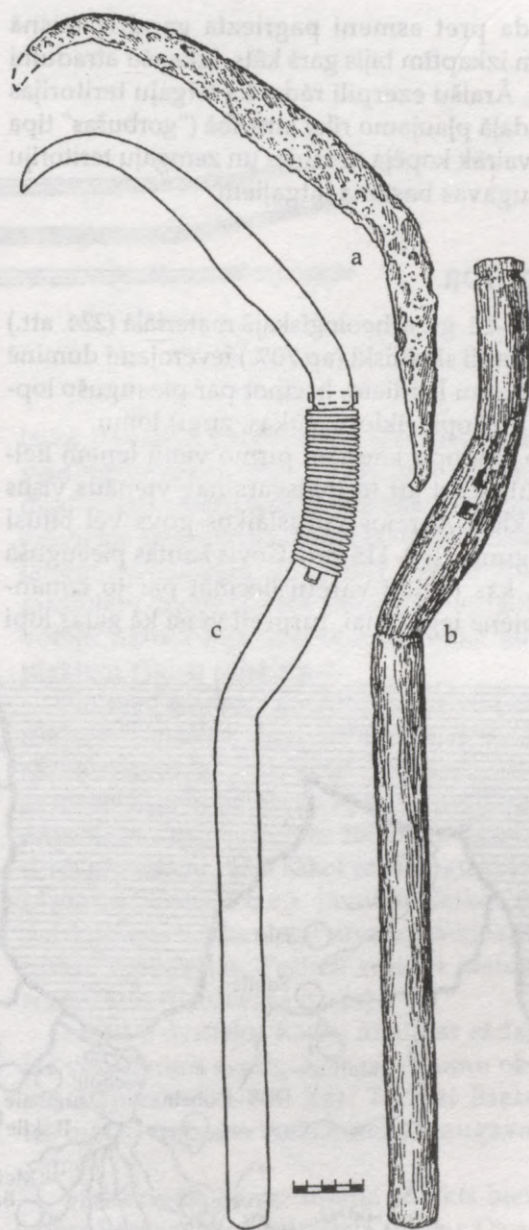

222. att. Sirpji: *a, b* – ar liektu kāšveida galu, *c, d* – liekie sirpji

mērā noteica asmens izliekuma forma – asmens visos rādiusa punktos bija ar vienādu, ap 50° leņķi. Šai ideālajai formai atbilda stipri liektie, zobtie sirpji ar atpakaļ atliektu kāta iedzītni (Lokstene, Koknese, Rauši). Tie veidojušies austrumbaltu teritorijā un Lietuvā droši zināmi kopš 10. gadsimta. Sirpis kā galvenais labības novākšanas darbarīks Latvijā saglabājās līdz 19. gadsimtam.

Agrajos viduslaikos **izkaptis** (223. att.) ar zināmām formām atšķirībā sastopama visā Latvijas teritorijā. Kuršu izkaptis (ap 100 eksemplāru) atkarībā no pēdas garuma var iedalīt divās grupās – ar garu sirpjveida pēdu un īsu pēdu. Abu tipu izkaptis atrastas vienā un tai pašā teritorijā un bijušas vienlaicīgas (Pasilciems, Durbes Dīri). Atšķirības ir bijušas izkapšu darba funkcijā. Tā kā Kurzemē sirpji atrasti ļoti reti, izkaptis ar garo sirpjveida pēdu, jādodomā, izmantotas labības plaušanai. Kuršu izkaptīm līdzīgi plaujamie rīki Skandināvijā un Somijā tiek dēvēti par sirpjiem. Pēc formas otrā tipa samērā slaidajām izkaptīm laika gaitā leņķis starp pēdu un asmeni kļūst taisnāks un izkaptis mugura biezāka.

Atšķirībā no kuršiem zemgaļi vēlajā dzelzs laikmetā izkapti izmantoja līdztekus sirpim. Zemgaļu izkaptis ir ļoti līdzīgas kuršu izkaptīm ar īso pēdu, tikai tās ir mazāk liektas un īsākas.

223. att. Izkaptis (9. gs.): *a* – dzelzs izkaptis, *b* – koka kāts, *c* – izkapts iesējuma veids (pēc Āraišu ezerpils materiāliem)

Lībiešu izkaptis, līdzīgi zemgaļu izkaptīm, ir slaidas, ar vienmērīgu izliekumu. Ārpus Latvijas pēc formas tās ir tuvas somu un igauņu izkaptīm, kā arī Krievzemes "gorbušām". Daugavas lejteces pieminekļos (Mārtiņsala 13.–14. gs.) parādās izkaptis,

kuru pēda pret asmeni pagriezta gandrīz taisnā leņķī. Šim izkaptim bijis garš kāts. Izkapšu atradumi 9.–10. gs. Āraišu ezerpilī rāda, ka latgaļu teritorijas rietumu daļā pļaujamo rīku attīstībā ("gorbušas" tipa izkaps) vairāk kopēja ar kuršu un zemgaļu teritoriju nekā Daugavas baseina latgaļiem.

Lopkopība

Latvijas 9.–12. gs. arheoloģiskajā materiālā (224. att.) mājlopu kauli skaitliski (ap 70%) ievērojami dominē pār medijumu kauliem, liecinot par pieaugušo lopkopības (liellopi, sīklopi, cūkas, zirgi) lomu.

Starp mājlopu kauliem pirmo vietu ieņem liellopu kauli, kaut arī to īpatsvars nav vienāds visos pieminekļos. Agrajos viduslaikos govys vēl bijusi zema auguma (100–115 cm). Govis kautas pieaugušā vecumā, kas netieši varētu liecināt par to izmantošanu piena iegūšanai, turpretī vērši kā gaļas lopu

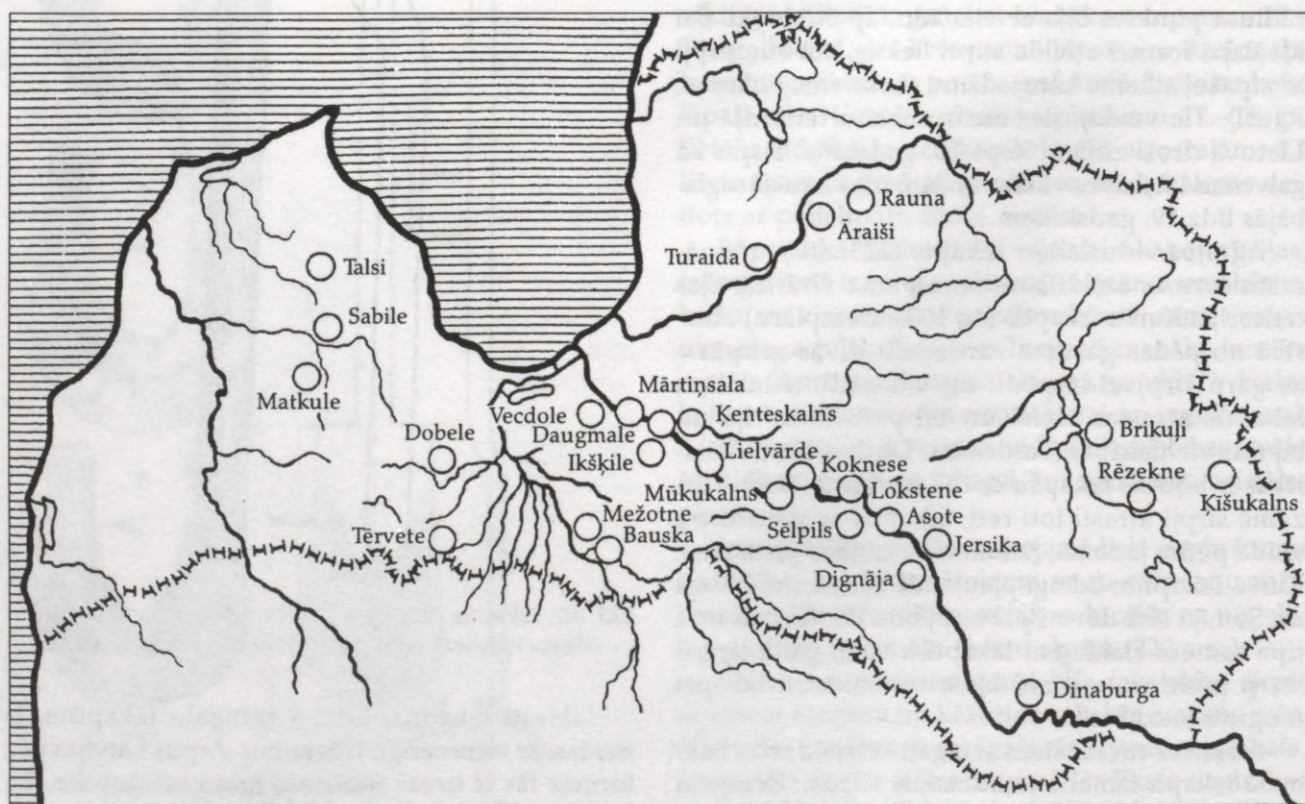
izmantoti jauni. Ka govys bijušas piena lopu, liecina atrastās māla kāstuve, kas izmantotas biezpiena gatavošanai.

Par piena pārstrādāšanu un sviesta gatavošanu liecina kāds caurumains koka dēlītis, kas atrasts Kokneses priekšpilī 13. gs. slānī. Ar liellopu ganišanu saistāmi atrastie t.s. govju zvārguļi.

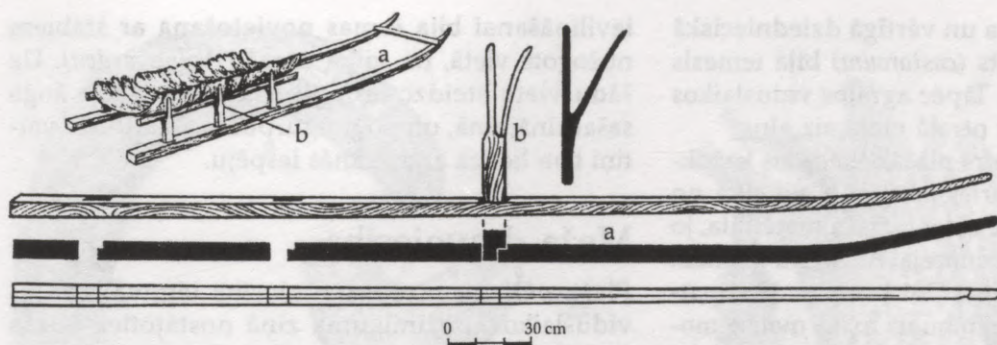
Arī cūkas nav bijušas liela auguma. 9.–13. gs. osteoloģisko materiālu (Tanīskalns) analīze liecina, ka cūkas bijušas vidēja un maza izmēra dzīvnieki ar garu galvu, cietiem zobiem un garām kājām.

Aitas bijušas maza vai vidēja auguma, ar tievām, garām kājām. Aitas vilnas šķiedru analīžu rezultāti liecina par divējādu aitu šķirņu audzēšanu, jo sastopama kā rupja, tā uzlabota smalkāka vilna.

Indriķa hronikā ziedojamā dzīvnieka āža (*hircus*) pieminēšanu netieši apstiprina kazu (*Capra hircus*) kaulu atradumi agro viduslaiku Latvijas dzīvesvietās.

224. att. Dzelzs laikmeta un viduslaiku dzīvesvietas, kur atrasti analizētie dzīvnieku kauli

225. att. Ragavu slieces: a – sliece, b – mietne

Zirga (*Equus caballus*) kauli, pēc paleozoologa atzinuma, pieder galvenokārt tievkājaino zirgu tipam. Var konstatēt divus atšķirīgus zirgu tipus. Vieni ir līdzīgi senkrievu pieminekļos atklātajiem, to augums sasniedz 120–130 cm, reti – 144 centimetrus. To kauli atrasti Daugavas baseina pieminekļos, savukārt zemgaļu un kuršu pieminekļos bez minētā tipa zirgiem sastopami maza auguma zirgi (augums 112–128 cm). Iespējams, ka šo pundurzirgu var saistīt ar Latvijas mežos sastopamo tarpana tipa zirgu.

Indriķa hronika liecina, ka zirgi, govīs, vērši, siklopi ir bijuši galvenais kara laupījums. To skaits reizēm sniedzās tūkstošos. Tas liecina par lopkopības kā svarīgas ražošanas nozares īpatsvāru.

Lopi turēti kūtīs, ņemot vērā tā laika klimatiskos apstākļus, kad bieži bija bargas ziemas. Kūtis konstatētas izrakumos Āraišu ezerpilī (9.–10. gs.), Kokneses priekšpilī (11.–12. gs.), kur atklāta dzīvojamā ēka kopā ar kūtīm un aploku.

No sauszemes transporta līdzekļiem lietoja zirgu vai vēršu vilktas ragavas un ratus. Ragavu sliece ar mietni, balzieniem un ilkšu fragmenti ir atrasti Āraišu ezerpilī (225. att.: a, b), bet Kokneses pilskalnā nocietinātās ieejas vārtu platums bija piemērots iebraukšanai ar ratiem.

Medniecība

Viduslaikos kā medību objektiem nozīme bija 30–40 dzīvnieku sugām, no kurām dažas Latvijā ir iznīkušas.

Medniecībai bija otršķirīga loma. Mājas un meža dzīvnieku kaulu procentuālais salīdzinājums šī

laika pētītajās dzīvesvietās liecina, ka medījumi veidojuši tikai ap 30%. Tomēr medībās iegūto produktu loma iedzīvotāju pārtikā atkarīga no dzīvesvietas ģeogrāfiskā stāvokļa un iedzīvotāju sociālajiem apstākļiem. Tā vietās pie lielajiem mežu masīviem medijamiem meža dzīvniekiem iedzīvotāju uzturā bija lielāka loma nekā mājas dzīvniekiem (Talsu pilskalns).

No medijumiem galvenā loma bija gaļas dzīvniekiem (sumbrs, alnis, bebrs, stirna u.c.). **Sumbrs** (*Bison bonasus*) ir varenākais Eiropas mežu dzīvnieks ar iespaidīgiem ķermeņa apmēriem (garums 3,5 m, augstums 2 m, masa līdz 1000 kg). Sumbrs Latvijā droši pierādāms, tikai sākot ar vikingu laiku (Tērvete, Mežotne, Dobeles u.c.). Jaunajos laikos pēc 17. gs. nelabvēlīgos barības iegūšanas apstākļos tas pakāpeniski deģenerējās. Pašlaik sumbri sastopami tikai rezervātos (Belovežas gārša).

Meža dzīvnieku kaulu analīzes rāda, ka agrajos viduslaikos svarīgākais medījumu objekts bijis **alnis** (masa 300–800 kg). Turklāt Rietumlatvijā tas bija sastopams biežāk nekā Daugavas baseina zemēs.

Staltbriedis kā medījuma objekts biežāk sastopams Latvijas dienvidu daļā un gar Daugavu. Uzskats, ka brieži izzuduši jau pirms 13. gs., nav apstiprinājies, jo tie medīti (ap 5%) visu viduslaiku periodu. Aptuveni vienādā mērā kā staltbriedis medītas arī **stirnas**.

Joprojām medījumā sastopamas **meža cūkas** (4%), dažos pieminekļos, piemēram, Asotes pilskalnā, tās pat ieņem trešo vietu (aiz aļņa un bebra).

Bebru kažokāda, gaļa un vērtīgā dziednieciskā viela – ģenitāliju sekrēts (*castoreum*) bija iemesls šo dzīvnieku medībām. Tāpēc agrajos viduslaikos bebrs medījumu ziņā ir otrajā vietā aiz aļņa.

Cauna ir pēc bebra otrs plašāk medītais kažokzvērs. Meža cauna (*Martes martes*) ir vienīgā no caunām, ko var pētīt pēc osteoloģiskā materiāla, jo akmeņu cauna ir vēlāka ienācēja. Ar caunu kauliem ievērojams Asotes pilskalns (391 kauls no 128 īpatņiem). E. Šnore vērs uzmanību uz to, ka metāla monētu trūkuma dēļ caunādas varēja izmantot maiņas procesā naudas vietā. Arī vēlajos viduslaikos caunādas vērtētas kā svarīgs tirdzniecības objekts. Apskātāmajā periodā medīti vēl šādi kažokzvēri – zaķis, āpsis, lapsa, lūsis, sermulīņš, sesks, ūdrs, vāvere u.c. Tā kā ne visu kažokzvēru gaļa tika izmantota uzturā, šķiet, ka uz dzīvesvietām aiznesa tikai nomedīto zvēru ādas. Tādēļ iespējams, ka kažokzvēru īpatsvars medījumos bija vēl lielāks.

Agro viduslaiku iedzīvotāju uzturā sava nozīme bijusi arī nomedītajiem **putniem** – vistveidīgajiem, zosveidīgajiem un piekūnveidīgajiem.

Mednis (*Tetrao urogallus*) ir lielākais no vistveidīgajiem putniem (masa 1,4–4,8 kg). Medņu kauli atrasti Tanīskalnā un Asotes pilskalnā. Rozins Lentiljs 17. gs. otrajā pusē rakstīja, ka Kurzemes mežos ir milzīgs daudzums medņu (*Myriades urogallorum*). **Rubenis** (*Lyrurus tetrix*), saukts arī par teteri, ir viens no biežāk medītajiem putniem, kuru kauli atrasti Tanīskalnā, Asotes pilskalnā.

No citiem medītajiem putniem var atzīmēt mežirbi, sloku, balodi u.c. Baložus kā vēstnešus pazina jau senatnē.

Spriežot pēc Latvijas vēlo viduslaiku datiem, meža dzīvnieki medīti, lietojot slazdus, cilpas un tīklus.

Etnogrāfiski pētījumi ļauj gūt priekšstatu par vilku apkaršanas paņēmieniem. Uz vilku takām izraka un nomaskēja dziļas, šauras bedres, kurās plēsoņu pievilināšanai novietoja sivēnu vai kritušu dzīvnieku. Bedri pārsedza ar zariem un apbēra ar sniegu. Vilki, dzirdot sivēna kviecienu vai sajūtot maitas smirdoņu, steidzās uz šo vietu un iegāzās bedrē, kur tos nosita ar rungām. Šis ir tā sauktās vilku bedres (*foves luporum*, *wulves kule*), par ko raksta viduslaiku vēstures avoti. Otra metode vilku

ievilināšanai bija ēsmas novietošana ar stabiem nožogotā vietā, t.s. vilku dārzā (*Wolfesgarden*). Uz šādu vietu steidzoties, vilks nokļuva stabu žoga sašaurinājumā, un no mugurpuses aizkritušie vārīti tam liedza atgriešanās iespēju.

Meža dravniecība

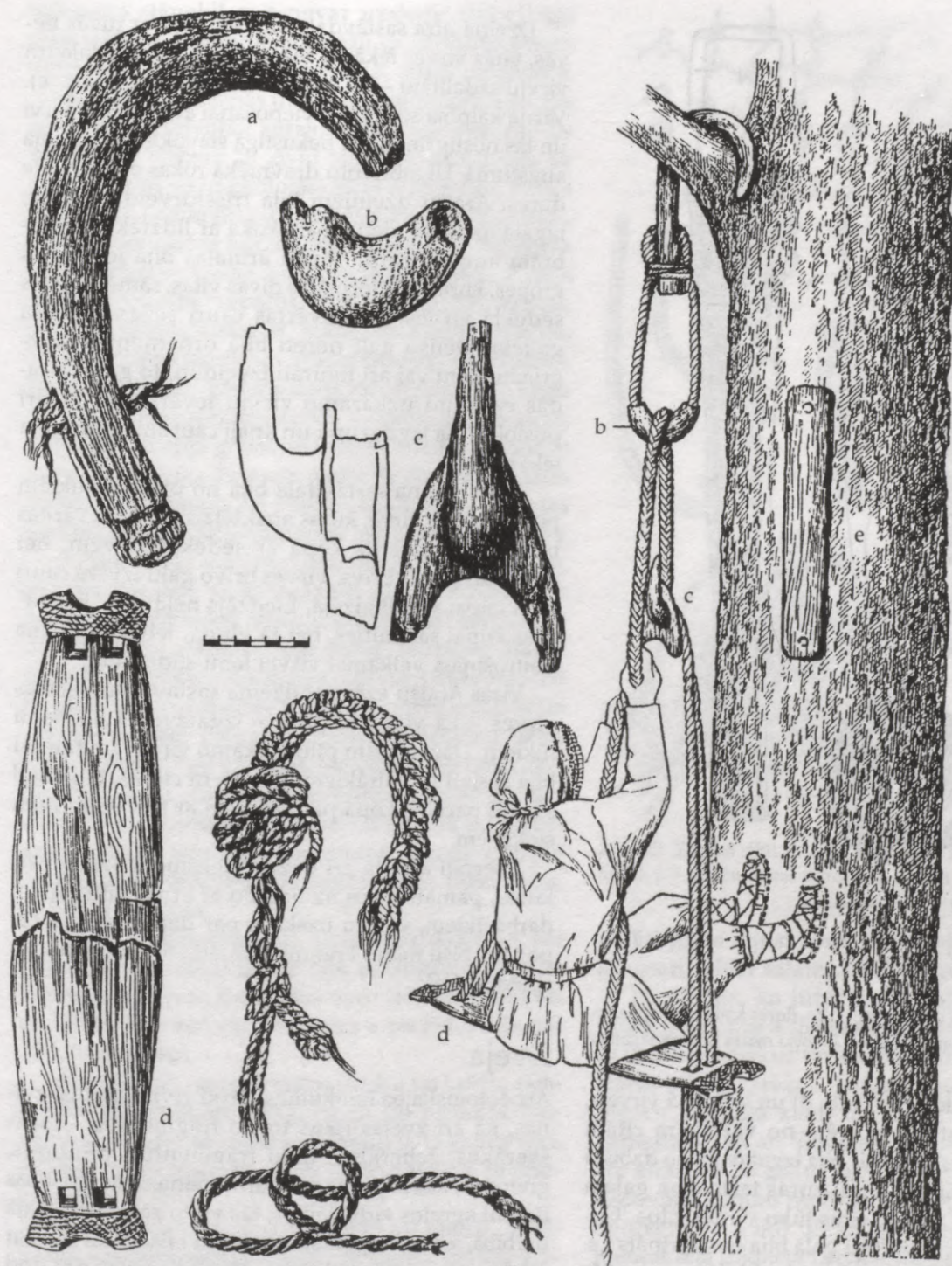
Plašu vērienu meža dravniecība ieguva agrajos viduslaikos, nozīmīguma ziņā nostājoties līdzās lauksaimniecībai un lopkopībai. Tās attīstību veicināja starptautiskais pieprasījums pēc biškopības produktiem: medus un vasks agrajos viduslaikos allaž tiek minēti kopā ar tālaika svarīgākajām tirgus precēm – vergiem un kažokādām. Medus bija vienīgā saldviela, no tā izgatavoja alkoholisku dzērienu – miestīņu jeb medalu, ko ar medus nosaukumu pazina visas ziemeļu un Viduseiropas tautas. Medu lietoja arī tautas medicīnā. Vasku plaši lietoja amatniecībā, telpu apgaismošanai, pagāniskajos un vēlāk baznīcas rituālos, viduslaiku kanceleju lietvedībā u.c.

Dravām parasti izvēlējās sausas, no vēja aizsargātas vietas, kur augs piemērota resnuma koki. Turklāt dravu tiešā tuvumā vajadzēja atrasties arī dažādu pļavu un mežu medusaugu audzēm – viršiem, kārklēm, liepām, zāļu pļavām.

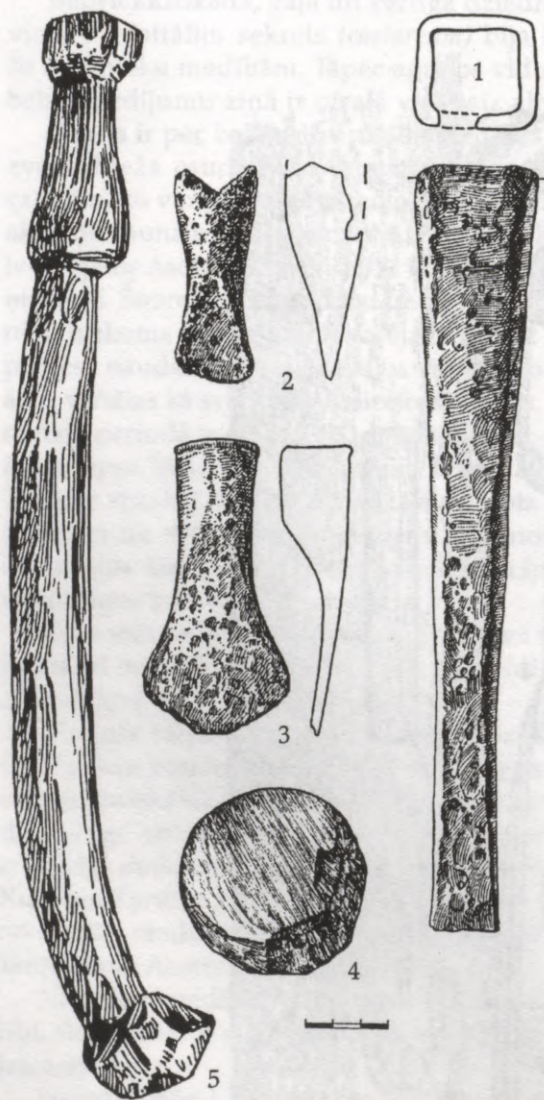
Bišu mājokļus – t.s. dores ierīkoja jau esošajos koku dobumos vai arī izcirta jaunus. Latvijas pilskalnu un citu dzīvesvietu izrakumos atrasti visi šim nolūkam nepieciešamie darbarīki – dzelzs cirvji, kapļi, grebļi, koka klaugi, bet it īpaši dravnieka kalti jeb vedgas un pat bišu vasks.

Meža dravniecības darbarīki līdz šim visvairāk iegūti Āraišu ezerpils izrakumos. Doru dobšanai bišu kokā acīmredzot lietoja šaurasmens dzelzs cirvji un uznavas kalti, kā arī kāda no koka vālitēm, kuras ezerpils kultūrslānī atrada lielā skaitā. Doru iekšpusē gludināšanai varēja izmantot dzelzs grebli. Iespējams, ka doru aizvākošanai izmantoti arī kādi no kultūrslānī atrastajiem tapotajiem dēļiem.

Galvenais meža dravnieka darbarīks bija dzeinis. Dzeinis ir slidošā bloka sistēma, ar kuras palīdzību dravnieks uzkāpj kokā līdz dorei un nostiprinās pie tās, lai izdarītu visus ar bišu saimes apkopšanu saistītos darbus. Āraišos atrastajam dzeiņim bija trīs galvenās sastāvdaļas – uzkaramais kāsis

226. att. Dzeinis: a – uzkaramais kāsis, b – liedzējs, c – vārna, d – sēdeklis, e – dore

227. att. Dravnieka darbarīki: 1, 2 – dores kalti, 3 – kaplis, 4 – dzeiņa virves gala pogas sagatave, 5 – bišu mātes krātiņa sagatave

(226. att.: a), sēdekļis (226. att.: d) un velkamā virve –, kas savukārt katra sastāvēja no vairākām citām detaļām. Uzskaramais kāsis bija izgatavots no dabiski izliektas skujukoka saknes, kuras taisnajam galam piestiprināta īsa tievas, vītas lūku virves cilpa. Cilpas iekšpusē kāsim pretējā galā bija nostiprināts t.s. liedzējs – ieliekts puslokveida bloks ar apakšpusē iegrieztu rievu virves cilpai un noapaļotu augšu (226. att.: b).

Dzeiņa otra sastāvdaļa bija sēdekļis ar divās tievās, vītās virvēs iekārtu sēžamo dēlīti apakšdaļā un virvju sadalitāju – t.s. vārnu – augšdaļā (226. att.: c). Vārna kalpoja sēdekļa savienošanai ar velkamo virvi un tās nostiprināšanai nekustīgā stāvoklī vajadzīgajā augstumā, lai atbrīvotu dravnieka rokas darbam pie dores. Āraišu dzeiņiem bija trīsstūrveida vārnas, izgatavotas no viengabala koka ar līdztekus stumbram augošu zaru. Vārnu ārmalās bija iegrieztas gropes, kurās nostiprinātas divas vītas, samērā tievas sēdekļa virves, kas izvērtas cauri sēžamā dēlīša galiem. Dēlīšu gali nereti bija ornamentēti kokgriezumiem vai arī figurāli izveidoti, to galos atradās caurumi uzskaramo virvju ievēršanai, kā arī puslokveida izgriezumi un apaļi caurumi darbarīku iekāršanai.

Trešā dzeiņa sastāvdaļa bija no piecām auklām pīta velkamā virve, kuras apakšējais gals virs vārnas bija cieši sasaistīts kopā ar sēdekļa virvēm, bet augšējais gals – brīvs. Virves brīvo galu izvēra cauri kāša cilpai virs liedzēja. Liedzējs neļāva – “liedza” kāša cilpai sakļauties, bet tā gludā, ieliektā virsma nodrošināja velkamai virvei labu slidamību.

Visas Āraišu ezerpils dzeiņa sastāvā ietilpstošās virves – kā vītās, tā pītās – izgatavotas no liepu lūkiem. Daži atrasto pīto velkamo virvju fragmenti bija sasieti ar vairākiem mezgliem cilpās, citi atkal saistīti paralēli kopā pa posmiem ar tievākām lūku sloksnēm.

Ezerpilī atrada arī dažu priekšmetu sagataves, kuras, pamatojoties uz līdzību ar etnogrāfiskajiem darbarīkiem, varētu uzskatīt par dzeiņa virvju t.s. pogām, bišu mātes krātiņu (227. att.: 5), kā arī medus spiedes dēli.

Zveja

Arheoloģiskajos izrakumos atrod zivju kaulus, zvīņas, kā arī zvejas rīkus un to fragmentus – makšķerākus, žebērķļus, tīklu fragmentus, pludiņus, gremdus, kas kopumā raksturo zvejniecības attīstības līmeni agrajos viduslaikos, tās vietu saimnieciskajā darbībā, iedzīvotāju iztikas resursu bilanci un cilvēku ietekmi uz zivju ekoloģiju. Atrastie zvejas rīki dod arī priekšstatu par zvejas veidiem apskatāmajā laikmetā. Pašreizējos secinājumus par zvejniecības

toreizējo stāvokli gan nevar uzskatīt par pilnīgi izsmelošiem, jo iegūtie materiāli galvenokārt atspoguļo stāvokli Daugavas baseinā, īpaši tās lejtecē.

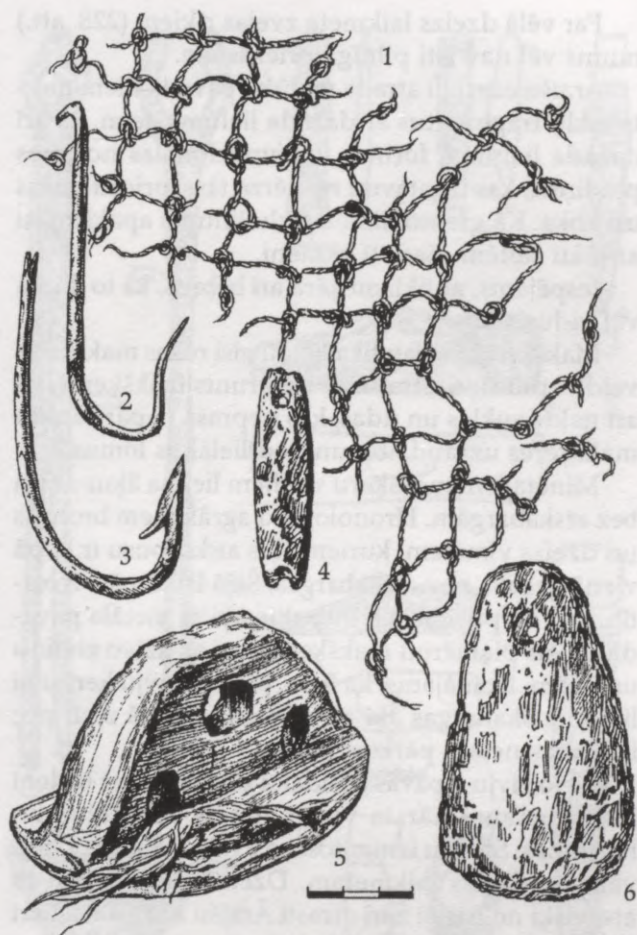
Kā secinājuši senās ihtiofaunas pētnieki, Latvijas teritorijas iedzīvotāji agrajos viduslaikos uzturā izmantojuši vismaz 25 zivju sugas. Pamatojoties uz atrasto zivju sugu ekoloģiskajām īpatnībām, varēja secināt, ka lielum lielā daļa no tām zvejotas uz vietas, tikai dažas varētu būt ievestas. Ezeros un lielākajās upēs (Daugava, Gauja, Lielupe) un to pietekās zvejoja līdakas, raudas, sapalus, ālantus, salates, pličus, plaužus, samus, vēdzeles, zandartus, asarus un ķišus, bet stāvošajos ezeru un attekū ūdeņos arī karūsas, līņus un ruduļus. Lielajās upēs, kas ietek jūrā un Rīgas līcī, zvejoja caurceļotājas zivis – stores, lašus, spares, zušus, bet šo upju grīvās un lejtecēs – asaru un ālantu jūras populācijas. Pavisam nedaudz atsevišķās vietās atrasti siļķu, mencu un plekstu kauli, kuras zvejotas jūrā un tādēļ retāk sastopamas iekšzemes apmetnēs.

Saimnieciski nozīmīgākās, šķiet, bijušas līdakas, jo tās mājājušas visās upēs un ezeros. Arī senajās apmetnēs to atliekas atrastas salīdzinoši lielākā daudzumā nekā pārējo zivju kauli. Noķerto līdaku garums svārstījies no 25 līdz 130 cm, bet svars – no 0,1 līdz 20 kilogramiem. Nozīmīgu vietu iedzīvotāju uzturā, sevišķi Daugavas baseinā, ieņēma lielās zivis – stores, laši un sami. No visām tajā laikā zvejotajām zivīm stores bijušas pašas lielākās: atrasto eksemplāru garums sniedzies no 1,9 līdz 3,3 m, bet svars – no 50 līdz 250 kilogramiem. Āraišu ezerpili atrasts kādas trīsmetrīgas stores kauls. Domājams, tā noķerta Gaujā.

Laši arī ir caurceļotājas zivis, kas dzīvo jūrā, bet nārsta laikā rudenī migrē tālu uz augšu pa upēm. Apmetnēs atrasto 4–6 gadus veco lašu izmēri bijuši no 50–60 līdz 140 cm, bet svars – no 1–1,5 līdz pat 25 kilogramiem.

Atšķirībā no caurceļotājām storēm un lašiem sami mājāja galvenokārt Daugavā un tās pietekās. Vairumā gadījumu noķertie sami bijuši 5–15 gadus veci, 47–200 cm gari, un to svars sniedzies līdz 30 kilogramiem.

Līdzīgi līdakām, daudz zvejoti arī plauži. To atliekas, kas piederējušas 11–52 cm gariem un līdz 2,5–2,7 kg smagiem eksemplāriem, atrastas gandrīz visās apskatāmā laikmeta dzīvesvietās. Noķerto plaužu

228. att. Zvejas rīki: 1 – lūku auklu tīkla fragments, 2, 3 – dzelzs āķi, 4, 6 – priežu mizas pludinī, 5 – koka pludinīš

vidējā masa bijusi apmēram 0,8 kilogrami. Zvejoti arī asari, plīči, salates, ruduļi, zuši un citas zivis.

Iespējams, ka jūras zveja šajā laikmetā bijusi salīdzinoši vājāk attīstīta nekā zveja iekšējos ūdeņos, jo tā prasa lielākus un sarežģītākus zvejas rīkus un transporta līdzekļus. Pašreiz mūsu rīcībā ir tikai mencu un siļķu kauli no Rīgas, Daugavas krastu apmetnēm, kā arī Tērvetes un Mežotnes pilskalna. Tur atrasto 8–15 gadus veco mencu lielums bija visai iespaidīgs: garums no 70–80 līdz 140–150 cm, bet svars aptuveni no 2 līdz 15 kilogramiem. Domājams, ka mencas šajā laikmetā Latvijas teritorijā ievestas kaltētā vai sālitā veidā. To pašu varētu teikt arī par Atlantijas pasugas siļķēm, kuru garums bijis 20–23 centimetri.

Par vēlā dzelzs laikmeta zvejas rīkiem (228. att.) mums vēl nav īsti pilnīga priekšstata.

Āraišu ezerpili atrada no lūku pavedieniem mesu tīklu fragmentus ar dažāda lieluma acīm, kā arī dažāda lieluma, formas un funkcionālas nozīmes pludiņus, kas izgatavoti no bērza tāss, priežu mizas un koka. Kā gremdi lietoti tīklu linuma apakšmalai ar lūku saitēm piesieti akmeņi.

Iespējams, ar tīkliem ķēra arī bebrus, kā to darīja vēl viduslaikos.

Makšķerēšanā jau tika lietoti visi rokas makšķeres veidi – pludiņu, straumes un grunts makšķeres, kā arī nakts auklas un ūdas, kas neprasa nepārtrauktu makšķeres uzraudzību un dod lielākus lomos.

Minētajiem makšķeru veidiem lietoja āķus ar un bez atskabargām. Hronoloģiski agrākajiem bronzas un dzelzs vizuļiem, kuriem āķis ar korpusu ir kopā vienā gabalā, nav atskabargas. Šajā laikā gūst izplatību arī divpusīgie jeb dubultie āķi ar metāla pavaidiņu, kas piemēroti makšķerēšanai ar dzīvo zivtiņu uz ūdām. Domājams, ka lielo, plēsīgo zivju ķeršanai lietoti atskabargas āķi ar garu kātu, kurš zivij pēc ierīšanas neļauj pārkost auklu.

Lielo zivju – pavasarī līdaku un storu, bet rudeni lašu duršanai nārsta vietās lietoja žebērķļus un harpūnas. Šo rīku izmantošana zvejā raksturīga tieši vēlajam dzelzs laikmetam. Dzelzs žebērķļi vai to atsevišķi nolūzuši zari atrasti Āraišu ezerpili, kā arī Kokneses un Asotes pilskalnā.

Speciālisti uzskata, ka, zvejojot un saimnieciski izmantojot kā lielās, tā mazās zivis, toreizējā zvejošana maz iespaidoja zivju resursus. Kā pierādījumu tam var uzskatīt faktu, ka seno zvejnieku lomos bijis samērā daudz liela izmēra eksemplāru no visām tajā laikā zvejotām zivju sugām – tāpat zveja iekšējos ūdeņos nav bijusi intensīva.

Amatniecība

Agrajos viduslaikos amatniecība vēl joprojām lielā mērā bija atkarīga no zemkopības. Pastāvot naturālajai saimniecībai, amatnieki darbojās galvenokārt kopienas ietvaros, strādājot pēc pasūtījuma, ražošanā valdīja roku darbs. Tajā pašā laikā, pateicoties tirdzniecības sakariem un tehniskajam progresam, laikmeta otrajā pusē amatniecībā ieviesās jauni

darbarīki un ierīces: rotējošā podnieka ripa, virpa un rokas dzirnas, horizontālie aužamie stāvi un vairāki citi tehniski jaunumi. Veidojoties lielākiem novadu un zemju centriem, ap tiem sāka koncentrēties arī amatnieciskā ražošana, daudzus priekšmetus sāka ražot masveida tirgum. Līdz ar to pakāpeniski risinājās dažādo amatniecības nozaru izdalīšanās no zemkopības un mainījās amatnieku sabiedriskais statuss.

Dzelzs ieguve un apstrāde. Tehniski un sabiedriski nozīmīgākā tā laika amatniecības nozare bija dzelzs ieguve un apstrāde, tādēļ kalēja amats kā pirmais izdalījās no mājražošanas.

Dzelzs ieguves krāšņu paliekas, sārņi, kalēja darbarīki un dzelzs priekšmetu sagataves atrastas latgaļu, sēļu, zemgaļu, kuršu un lībiešu apmetnēs.

Dzelzi no purva rūdas ieguva šahtveida virszemes stacionārās krāsnīs ar mākslīgu gaisa padevi. Viena tāda vislabāk saglabājusies 10. gs. krāsns atrasta Asotes pilskalnā. Tā veidota no māla uz gluda, līdzena laukakmens. Tās augstums sākotnēji bijis ap 1 m, caurmērs – arī ap 1 m, bet iekšējais diametrs – 30 centimetri. Krāsns apakšējā daļā atradās caurums gaisa pievadišanai un sārņu izplūdei, bet tā priekšā – bedre sārņu uzkrāšanai.

Kausēšanas procesa beigās krāsns augšdaļu nojauca un kricu izņēma. Tā kā krica saturēja tikai ap 58% tīras dzelzs, to vēl vajadzēja daudzīt ar veseri uz akmens, lai atdalītu tajā palikušos sārņus.

Lai iegūtu dzelzs kausēšanai nepieciešamās kokogles, vajadzēja patērēt prāvu malkas daudzumu. Tās dedzināja galvenokārt bedrēs mežos. Eksperimentāli ir noskaidrots, ka tādās bedrēs no 100 kg malkas ieguva ap 12 kg kokogļu. Ar šādu ogļu daudzumu savukārt varēja iegūt ap 1 kg kricas.

Neraugoties uz to, ka dzelzs ieguves process krāsnīs bija ilgs un darbietilpīgs, senie metalurģi ar savu produkciju kopumā spēja apmierināt vietējo pieprasījumu pēc dzelzs. Kā liecina metalogrāfiskās analīzes, viņi prata iegūt arī tēraudu, taču 8–10 reizes mazākā apjomā nekā dzelzi.

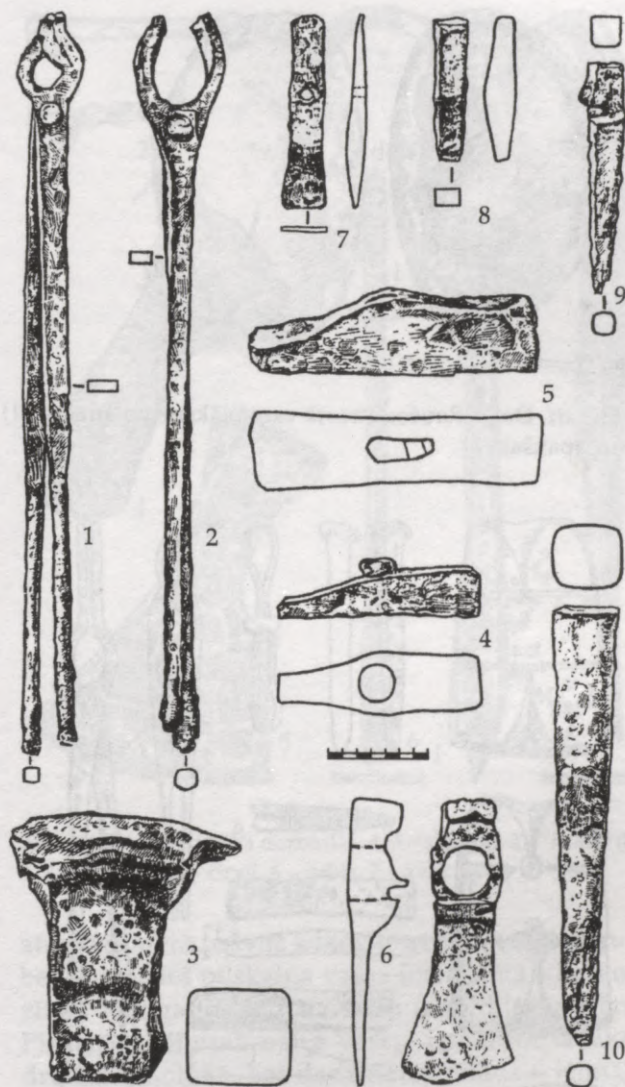
Iegūto dzelzi tālāk apstrādāja kalvēs jeb smēdēs. Lipšu apmetnē un Aizkraukles pilskalnā atrastie kaļamās dzelzs gabali un sārņi norāda rajonus, kur tās atradušās, bet ne pašas celtnes. Vāji saglabājušās varbūtējās kalves paliekas atrastas Asotes pilskalnā

12. gs. slānī. Tur daļēji atsedza kādu ovālas formas celtni ar pītām sienām un stabu balstītu jumtu, uz kuras grīdas klonā atradās daudz pelnu, kokogļu un dzelzs sārņu. Atrada arī kādu bedri, kurā dedzinātas kokogles, bet netālu no smēdes – otru, ar sārņiem un ogļainu zemi pildītu bedri, kurā varbūt bagātināta rūda pirms kausēšanas. Diemžēl tur neatrada nevienu ar dzelzs apstrādi saistītu priekšmetu, tādēļ jo nozīmīgāks ir Doles Raušu ciemā atrastais ar 11. gs. otro pusi datējamais kalēja darbarīku depozīts (229. att.).

Depozītu atrada blakus kādas celtnes (kalves?) vietai. Tas sastāvēja no 40 priekšmetiem, kuru skaitā ietilpa kalēja rīki, kā arī gatavā produkcija – kokapstrādes un zemkopības darbarīki, iedzīves u.c. priekšmeti. Kalēja darbarīku komplekts sastāvēja no laktas, divām lūkšām, diviem veseriem, vesercērtes un trīs dažāda šķērsriezuma caurumsīšiem. Salīdzinot šos priekšmetus ar Mestermīrā Gotlandes salā Zviedrijā un it sevišķi Biglandes kapulaukā Norvēģijā atrastajiem vikingu laikmeta kalēja un namdara darbarīku depozītiem, var secināt, ka apskatāmajā periodā Latvijas teritorijā senie kalēji lietojuši arī vēl knaibles, veidveserus, cirtņus, vīles, ogļu lāpstiņas u.c. instrumentus, kas atrasti citos pieminekļos.

Visi apskatītie, kā arī citi te neminētie kalēja darbarīki agrajos viduslaikos savā attīstībā bija sasnieguši optimālo variantu un ar nedaudzām izmaiņām pastāvēja cauri viduslaikiem līdz pat industriālā laikmeta sākumam. Ar šiem darbarīkiem kalējs varēja veikt tādas dzelzs apstrādes operācijas kā plāšanu, sēdināšanu, liekšanu, ciršanu, caurumošanu, kniedēšanu utt. Tāpat ar tiem varēja apstrādāt tēraudu, kā arī izgatavot no dzelzs un tērauda kombinētos – t.s. damascētā jeb rakstainā tērauda izstrādājumus – zobenus, šķēpu galus, cirvju un kaujas nažu jeb īso zobenu asmeņus. To darot, lietoja termisko un auksto kalšanu, metināšanu, cementēšanu un rūdīšanu. Dzelzs un tērauda priekšmetus rotāja, iestrādājot tajos krāsainos metālus, – tos alvoja, inkrustēja ar varu, sudrabu un zeltu.

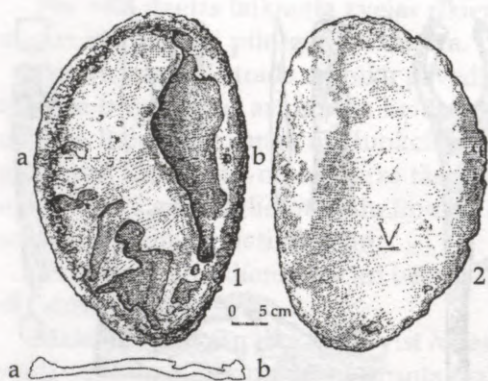
Lauku kopienu kalēju produkcijas galvenie veidi bija zemkopju ikdienā lietojamie darbarīki, iedzīves priekšmeti, zirglietas un dažādas detaļas. Darbarīku

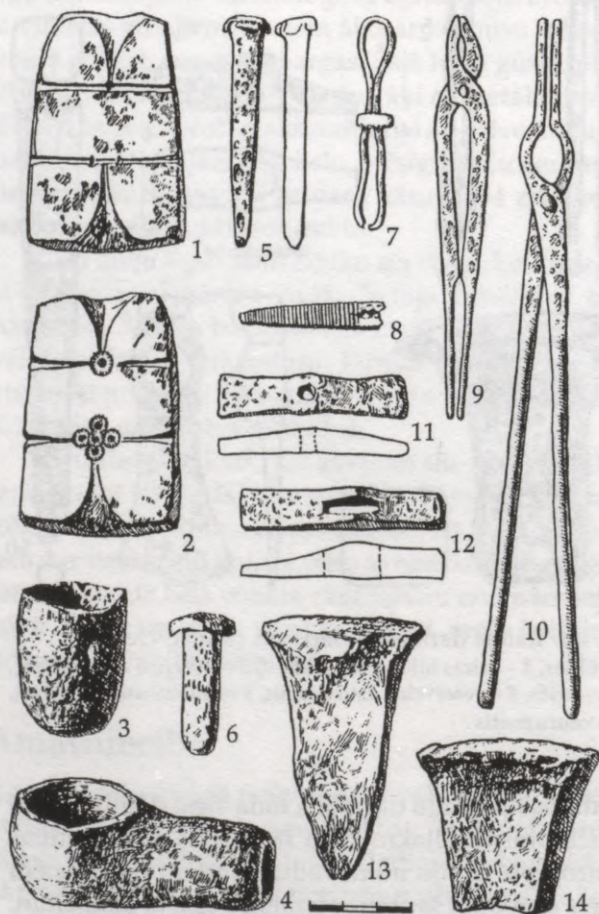
229. att. Kalēja darbarīku depozīts (Raušu ciems):

1 – lūkšas, 2 – kricas lūkšas, 3 – lakta, 4, 5 – veseri, 6 – vesercērtē, 7 – veserītis, 8 – veserveida caurumsītis, 9 – caurumsītis vai cirtnis, 10 – caurumsītis

un darba operāciju dažādība rāda viņu daudzpusīgo amata prasmi. Blakus tiem lielākajos apdzīvotības centros, pie zemju un novadu valdītāju rezidencēm varēja darboties šaurāk specializēti kalēji, piemēram, ieroču meistari. Viņi apgādāja sabiedrības virsslāņa pārstāvjus un karadraudžu locekļus ar uzbrukuma ieročiem – zobeniem, šķēpiem, kaujas cirvjiem un

230. att. Doles Raušos atrastā vara plāksne no augšas (1) un apakšas (2)

231. att. Rotkaļa darbarīki: 1, 2 – lejamveidnes, 3 – tīģelis, 4 – lejamkarote, 5 – blīvoklis, 6 – caurumsitis, 7 – pincete, 8 – vīles fragments, 9, 10 – rotkaļa knaibles, 11, 12 – veserīši, 13, 14 – laktas

nažiem, aizsardzības bruņojumu – bruņucepurēm, bruņukrekliem u.c., kā arī tos remontēja. Šie amatnieki strādāja ne tikai vietējiem pasūtījumiem, bet arī tirgum, par ko liecina zengāļu, bet it sevišķi kuršu kalēju darināto ieroču atradumi Lietuvā, Sāmsalā un Gotlandē.

Krāsaino metālu apstrāde. Krāsaino metālu – visvairāk bronzas rotaslietu izgatavošana un nēsāšana šajā laikā sasniedza savu apogeju, īpaši vēl dzelzs laikmeta otrajā pusē – 11. un 12. gadsimtā. Šī tendence atspoguļojas arī dzīvesvietās, kur konstatētas rotkaļu ražotnes, atrasti viņu darbarīki, rotaslietu pusfabrikāti un gatavie izstrādājumi.

Atšķirībā no dzelzs, kuras izejviela purva rūdas veidā sastopama visā Latvijas teritorijā, krāsainie metāli un to sakausējumi visnotaļ tika ievesti. Tādēļ ar tiem apgājās taupīgi, ražošanas atgriezumus, kā arī bojātos priekšmetus pārkausējot un izgatavojot jaunus.

Daugavas lejteces dzīvesvietu izpēti laikā Doles salā Raušu ciemā atrada divas lielas, 18 un 7 kg smagas, ovālas vara plāksnes (230. att.). Blakus tām konstatēja bronzas apstrādes vietas. Vienai plāksnei apakšā bija iecirsta V veida zīme. Abas plāksnes datējamas ar 12 gs., un tas ir lielākais līdz šim Latvijā atrastais izejvielu daudzums bronzas izgatavošanai. Tām gan pēc formas, gan ķīmiskā sastāva līdzīgs lietnis atrasts Gotlandē. To izcelsmes vieta vēl nav noskaidrota. Kā varš, tā bronza Latvijas teritorijā ienāca no dažādām vietām. Tādēļ apmēram 75% rotaslietu un citu priekšmetu tika izgatavoti no daudzkomponentu bronzas, kas sastāvēja no apmēram 75% vara, ar cinka, svina, alvas u.c. metālu piekausējumu dažādās attiecībās.

Līdzīgi kalvēm, Latvijā līdz šim vēl nav atklāta neviena 9.–12. gs. darbnīca, pēc kuras varētu spriest par rotkaļa amata līmeni šajā laikā kopumā. Āraišu ezerpilī daļēji izpētītā 9. gs. rotkaļa krāsns atradusies uz terases ezermalā, domājams, kādā stabos balstītā nojumē. Krāsns ne ar ko neatšķirās no dzīvojamā ēku krāsniem. Ap to uz māla klona grīdas atradās gan gatavās rotaslietas, gan sagataves, to skaitā kalts bronzas stienītis.

Rotkaļu darbnīcu paliekas konstatētas gandrīz visos līdz šim pētītajos agrajos viduslaikos apdzīvotajos pilskalnās un apmetnēs. Vairāku tuvu

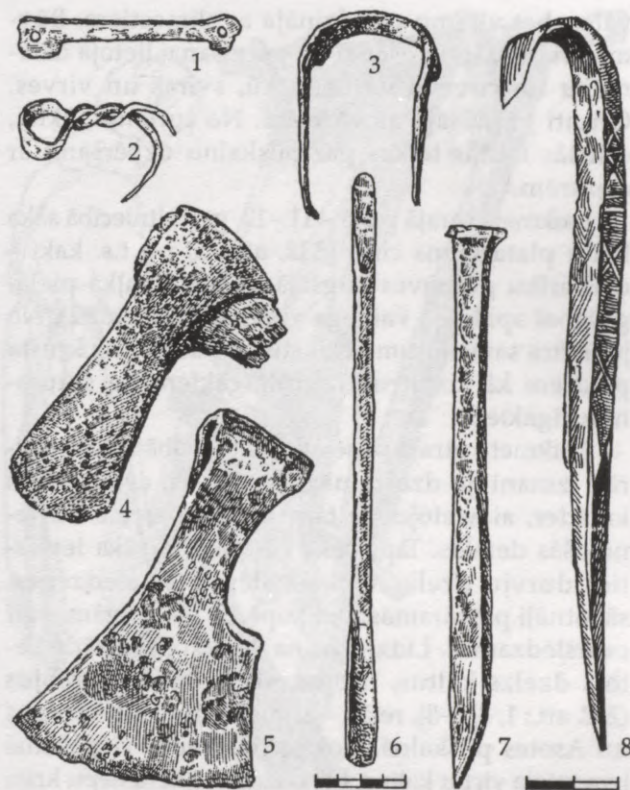
stāvošu darbnīcu un kalvju paliekas, kas atrastas Aizkraukles pilskalnā, Lipšu apmetnē u.c., vedina domāt, ka tur pastāvējuši īpaši rotkaļu un kalēju apdzīvoti rajoni.

Bronzas apstrādei nepieciešamas daudz mazākas ražošanas platības nekā dzelzij. Tādēļ bieži vien 11.–12. gs. rotkalis apstrādāja bronzu savas dzīvojamās ēkas pavidā vai krāsnī, kurā bija iespējams sasniegt tās kausēšanai nepieciešamo ap 1000 °C temperatūru. Bija arī gadījumi, kad rotkalis savā dzīvojamā ēkā ierīkoja abus – kā saimniecības, tā amatniecības pavardus vai krāsnis. Tā bijis, piemēram, Daugmales pilskalna 12. gs. apdzīvotajā slānī.

Rotkalim vajadzēja pārvaldīt bronzas liešanu, kalšanu, gravēšanu, štancēšanu, dobšanu, lodēšanu, inkrustēšanu ar krāsainiem stikliem, sudrabu un zeltu, kā arī vairākas citas operācijas. Šim nolūkam bija nepieciešami speciāli bronzas apstrādei piemēroti kausējamie tīģeļi, kausiņi izkausētās bronzas liešanai, akmens un māla veidnes, caurumsitņi, blīvokļi, dzelži gravēšanai, pincetes, vīles, kalibrētājs stieplu vilkšanai, metāla panniņas priekšmetu atkvēlināšanai utt. (231. att.).

Iepriekšējā laikmetā bronzu vairāk lēja, bet 9.–12. gs., ieviešoties attīstītākiem dzelzs un tērauda darbarīkiem, par galveno bronzas apstrādes operācija kļuva kalšana ar sekojošu vairākkārēju atkvēlināšanu. Kaklariņķus, aproces u.c. prāvākas rotaslietas kala no gataviem, 200–300 g smagiem stieņiem, kādi atrasti vairākos depozītos. Lubānas Ērgaļu depozītā, piemēram, bija 100 tādi stieņi. Līdztekus stieņiem lielā daudzumā izgatavoja arī bronzas skārdu un stieples, ko izmantoja apģērba, apavu, ieroču, zirglietu u.c. priekšmetu rotāšanai. Līdzīgi bronzai apstrādāja arī sudrabu un alvu.

Celtniecība un kokapstrāde. Šajā laikmetā, tāpat kā iepriekš, galvenais celtniecības būvmateriāls bija koks. Sevišķi iecienīti bija skujukoki. Tas gan nenozīmē, ka netika izmantoti arī lapukoki. Ēku jumta segumam izmantoja koku stumbrus, arī egļu mizas un bērzu tāsīs. Tāpat dažu ēku – sevišķi aizsargceltņu jumtus aizsardzības nolūkā varēja segt ar māliem un velēnām. Līdz šim izrakumos atrasti tikai divi mākslīgi radīti celtniecības materiāli. Āraišu un Ušuru ezerpiļu pamatos vietām

232. att. Kokapstrādes darbarīki: 1, 3 – slīmešči, 2 – "kaķis" (?), 3, 8 – grebļi, 4, 5 – cirvji, 6 – urbis, 7 – kalts

atrada samērā prāvus kokogļu uzpildījuma slāņus, bet Kamārdes pilskalna vaļņa uzbērumā – keramzītam līdzīga, dedzināta māla uzpildījuma slāni. Pirmajā gadījumā ogles varēja izmantot labākas drenāžas nolūkā, bet dedzinātos mālus – jēlmāla un glūdas uzpildījuma slāņu saturēšanai pret noslīdēšanu. Acīmredzot Kamārdes celtnieki pie šāda būvmateriāla ieguves veida ķērās tādēļ, ka Zemgales līdzenumā pietiekamā daudzumā nebija iegūstami uzpildījumam nepieciešamie akmeņi un grants.

Laikmeta pirmajā pusē – 9.–10. gs. celtniecības darbos kā pamatdarbarīku lietoja šaursmens dzelzs cirvi (232. att.: 4) ar zoba platumu 5–6 centimetri. Šie cirvji bija piemēroti koku gāšanai mežā, stumbru sagarināšanai, logu un durvju ailu, kā arī dažāda izmēra caurumu izciršanai, plēsto dēļu aptēšanai u.tml. Dēļu plēšanai lietoja koka ķīļus,

vāles, bet virsmu nolīdzināja ar slīmestiem. Būvmateriālu pārvietošanai un pacelšanai lietoja dzīvnieku un cilvēku darbaspēku, sviras un virves. Grunti pārnēsāja ar vācelēm. No turienes, šķiet, cēlušās tautas teikas par pilskalnu uzbēršanu ar cepurēm.

Laikmeta otrajā pusē – 11.–12. gs. celtniecībā sāka lietot platasmens cirvi (232. att.: 5) un t.s. kaķi – darbarīku guļbūves augšējā vainaga balņa pielāgošanai apakšējā vainaga virsmai (232. att.: 2). No jūgstūra savienojuma ēku stūros pārgāja uz krusta pakšiem kā konstruktīvi pilnīgākiem un siltumnoturīgākiem.

Laikmeta otrajā pusē ēku celtniecībā arvien vairāk izmantoja dzelzs naglas, skavas, cemmes un kniedes, aizvietojojot ar tām koka tapas u.c. savienojošās detaļas. Tāpat ēku celtniecībā sāka ieviesties durvju dzelzs viras, atslēgas un slēdzenes, sākotnēji piekaramās, bet kopš 11. gs. beigām – arī caurslēdzamās. Līdztekus nažiem kokapstrādē lietoja dzelzs kaltus, urbjus, slīmestus un grebljus (232. att.: 1, 3, 6–8), retāk – zāģus, kādi atrasti Tērvetes un Asotes pilskalnā. Koka priekšmetu virpošanai izmantoja virpu kaltus, bet dažāda izmēra liepu kriju un bērza tāšu tvertņu un vāceļu izgatavošanai bez naža bija nepieciešami arī īleni.

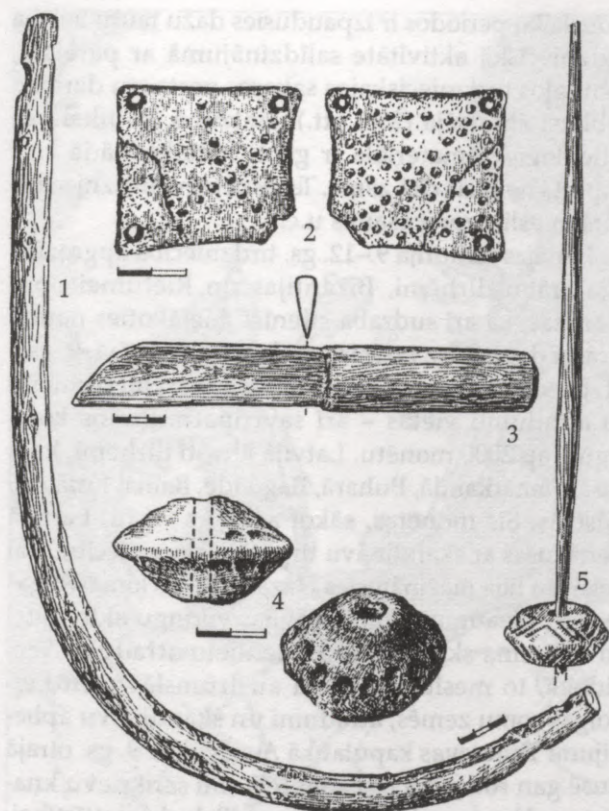
No 12./13. gs. mijas zemes rakšanā sāka lietot koka lāpstas ar dzelzi apkaltām malām (221. att.), kuras ievērojami palielināja zemes darbu ražīgumu, īpaši pilskalnu celtniecībā. Dzelzs darbarīku asināšanai lietoja slānekļa un akmens galodas un tecilas.

Ir izteikti dažādi viedokļi kā par atsevišķu ēku, tā lauku apmetņu un pilskalnu apbūves plānošanu un celtniecības darbu vadību. Ezerpiļu, arī lielo pilskalnu izbūve ar vairākām terasēm, augstajiem un stāvajiem vaļņiem un dziļajiem grāvjiem nevarēja būt pa spēkam katram kopienas loceklim. Tur bija vajadzīgs praktisko iemaņu un zināšanu kopums, kas iegūts pieredzes ceļā, tāpat kā bija vajadzīgs autoritatīvs darbu vadītājs.

No visiem atradumiem agro viduslaiku dzīvesvietās visbiežāk sastopama keramika. Podnieka ripa Latvijas teritorijā sāk ieviesties jau 10./11. gs. mijā, bet noteikts ripas keramikas pārsvars vērojams tikai 11. gadsimtā. Šiem traukiem parasti bija terinveida forma, to virsma rotāta ar līkloču vai paralēlu līniju ornamentu vai arī atstāta gluda (233. att.). Uz dažu trauku dibieniem bija iespiestas īpašuma zīmes.

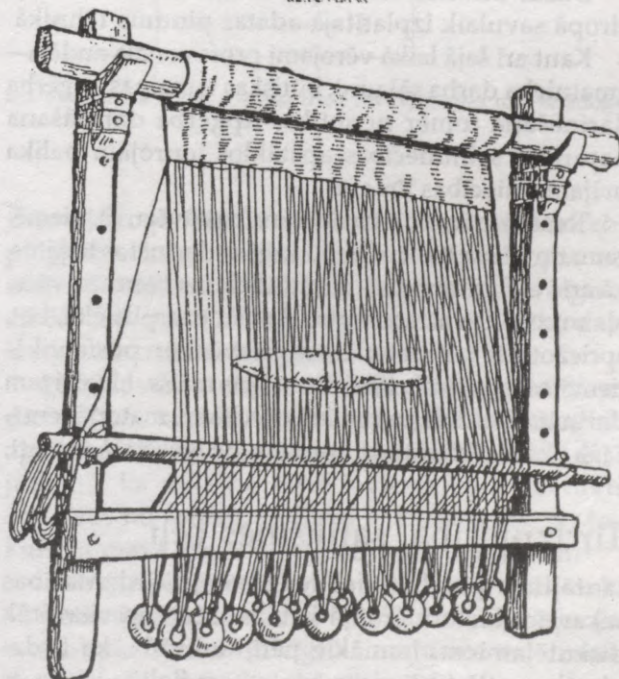
233. att. 10.–12. gs. ripas trauki no Doles Vampeniešiem

234. att. Vērpšanas un aušanas piederumi: 1 – aužamā likstis, 2 – celu dēlītis, 3 – celu aužamais nazis, 4 – vērpjamās vārpstas skriemelis, 5 – vārpstiņa ar skriemeli

Tekstiliju izgatavošana joprojām bija viena no izplatītākajām un darbietilpīgākajām ražošanas nozarēm. Kā linus, tā vilnu joprojām vērpja ar koka vārpstiņām, kurām apakšgalā uzmaukts kaula, māla vai akmens skriemelis. Austrumlatvijā lietoja arī no Volīnijas importētos rozā šifera, bet Rietumlatvijā dažkārt pat dzintara skriemeļus. Vilnas vērpšanai piemērotākie bija vieglie kaula, bet linu vērpšanai – smagākie māla un plienakmens skriemeļi (234. att.).

Celaines auda ar īpaši izgatavotiem celu dēļiņiem koka likstīs. Bez vienkrāsainajām celainēm, kādas izgatavoja jau iepriekšējos laikmetos, kopš 11. gs. sāka aust svītraines, bet no 12. gs. – arī rakstainas celaines. Greznākās celaines darināja ar t.s. ielasīto rakstu.

235. att. Vertikālie aužamie stāvi

Lielākos auduma gabalus, no kuriem šuva kreklus un virsdrēbes, joprojām vēl auda vertikālajos aužamajos stāvos (235. att.). Šķiet, ka līdz pat 11. gs. ieskaitot lietošanā bija divējāda veida vertikālie stāvi. Pirmā veida jeb viena veltna stāvi, kuriem velku nostiprināšanai nepieciešami māla atsvari, bija vairāk iecienīti lībiešu apdzīvotajos novados. Tādi atsvari prāvā skaitā atrasti Daugavas lejteces apmetnēs, Daugmales u.c. pilskalnās.

Otra veida jeb divu veltnu stāviem atsvari nebija vajadzīgi, jo velkus nostiprināja starp abiem veltniem ar speciālu šķirējauklu. Otra veida stāvi vairāk bija izplatīti baltu cilšu apdzīvotajos novados. Āraišu ezerpili atrada tiem piederīgo t.s. aužamo zobenu jeb sistavu, lumstus u.c. detaļas.

Vertikālajos stāvos auda vienkārtna vai četrnīšu triniša audumu. 12. gs. parādās arī trīsnišu triniši austie vilnas rūtainie un rakstainie audumi. Audumu sortimenta palielināšanās un kvalitātes paaugstināšanās liecina par jauna audēja darbarīka – horizontālo aužamo stāvu ieviešanos. Rīgas pilsētas 12. gs. slāņos atrada horizontālo aužamo stāvo šķietu, bet Kokneses pilskalnā – trīzuli un līkānu.

Dažas atrastās tekstilijas darinātas arī Ziemeļeiropā savulaik izplatītajā adatas pinuma tehnikā.

Kaut arī šajā laikā vērojami profesionāla audēja – amatnieka darba sākumi, būtiskas izmaiņas apģērba darināšanā tomēr nenotika. Apģērba darināšana naturālās saimniecības apstākļos joprojām palika mājamatniecības līmenī.

Tomēr zināma darba dališana pastāvēja. Tā, piemēram, no bērza tāss un liepu krijām darinātos bojātos, kā arī veselos traukus – dažāda lieluma tvertnes, vācēles un cibiņas atrada katrā Āraišu ezerpils ēkā, bet, spriežot pēc izejmateriālu sagatavēm un pusfabrikātiem, tos izgatavoja tikai atsevišķās mājās. Līdzīgi tam darināja izstrādājumus arī no citiem materiāliem – raga, kaula, dzintara, miecēja un gērēja ādas utt.

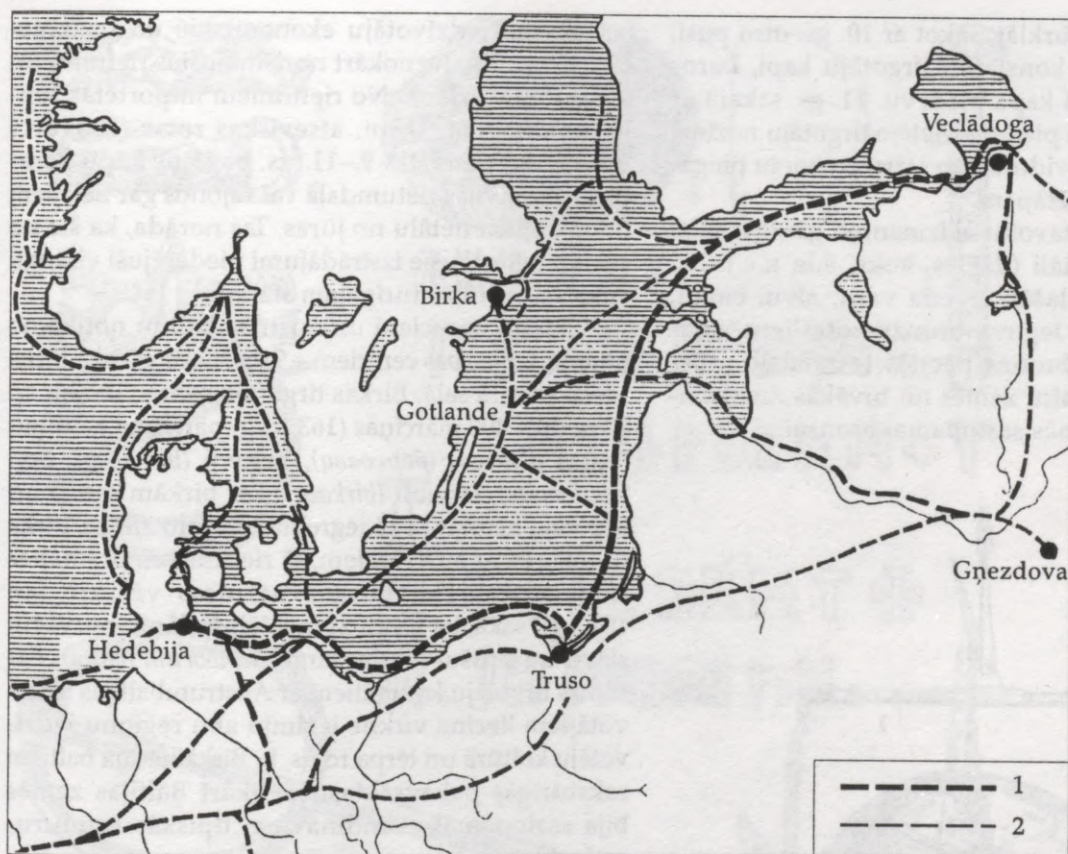
Tirdzniecība, satiksmes ceļi

Jautājums par Latvijas iedzīvotāju tirdzniecības sakariem historiogrāfijā ir bijis viens no visvairāk diskutējamiem. Jaunākie pētījumi rāda, ka tirdzniecības attīstībā visas tautas ap Baltijas jūru ir devušas savu ieguldījumu. Protams, atsevišķos agro

viduslaiku periodos ir izpaudusies dažu tautu lielāka tirdznieciskā aktivitāte salīdzinājumā ar pārējām, taču šajos tirdznieciskajos sakaros partneru darbība ir bijusi abpusēja (236. att.). Jāatzīmē, ka tikai pēc arheoloģiskā materiāla ir grūti noteikt, kādā ceļā imports nonācis citā zemē. Te iespējama tirdzniecība, karš, mesli, ieprecēšanās u.c.

Latvijas teritorijā 9.–12. gs. tirdzniecībā apgrozībā bija arābu dirhēmi, Bizantijas un Rietumeiropas monētas, kā arī sudraba stienīši. Lielākoties nauda atrasta depozītos, no kuriem daži ir itin prāvi. 9. gs.–11. gs. sākuma depozītos pārsvarā ir arābu dirhēmi: 50 atradumu vietās – arī savrupatradumos kopā iegūti ap 2000 monētu. Latvijā atrasti dirhēmi, kalti Sašā, Samarkandā, Buharā, Bagdādē, Balhā, Kufā u.c. pilsētās. Šīs monētas, sākot ar 9. gs. vidu, Latvijā nonākušas ar skandināvu tirgotāju starpniecību. Šai laikā jau bija mazinājusies Hazāru valsts loma Volgas lejtecē, pieaugusi Skandināvijas vikingu aktivitāte. To apliecina skandināvisku senlietu atradumi Veclēdogā, to meslu kundzība austrumslāvu un Pievolgas somu zemēs, atradumi un skandināvu apbedījumi Timerevas kapulaukā Augšvolgā. 9. gs. otrajā pusē gan rodas arī priekšnoteikumi senkrievu kņazistu – Novgorodas, Pleskavas, Polockas attīstībai. Vissenākās arābu dirhēmu atrašanas vietas ir Latvijas teritorijas rietumdaļā vai piejūras rajonos, kas apstiprina pieņēmumu par skandināvu līdzdalību to importā. No 10. gs. dirhēmu atrašanas biežums ir pieaudzis – atradumu topogrāfija liecina, ka tie ievesti arī pa Daugavas ceļu. Tā kā 10. gs. sākumā jau ir izveidojusies Senkrievu valsts, ietverot Piedņepru (Kijevas Krievzeme), jādodomā, ka dirhēmi, šķērsojot šo teritoriju, varēja tikt ievesti arī ar krievu tirgotāju starpniecību. 10. gs. otrajā pusē Volgas ceļš sakarā ar Hazāru valsts bojāeju un pečeņegu iebrukumu savu nozīmi zaudēja, attiecīgi palielinoties Dņepras ceļa lomai, kur Kijeva kļūst par ļoti nozīmīgu tirdzniecības centru, īpaši sakaros ar Bizantiju. Latvijā gan atrasts tikai ap 20 (10.–12. gs.) bizantiešu monētu no 12 atradumu vietām.

No 10. gs. otrās puses, kad 60. gados uzsāka Ramelsbergas (Vācija) sudraba raktuvju izmantošanu, sākas intensīva monētu kalšana Rietumeiropā. Latvijā 20 depozītos u.c. atradumu vietās uztiets 2500 vācu, angļu, dāņu monētu – denāriju.

236. att. Agro viduslaiku tirdzniecības ceļi Eiropas ziemeļu un austrumu daļā: 1 – ceļa trase no Helebijas uz Veclādogu, 2 – citi Baltijas reģiona lielākie ceļi

Šie denāriji pārstāv ap 50 dažādu valdnieku monētas, kas kaltas 60 pilsētās. Starp tām atzīmējamas: Ķelne, Vormsa, Mainca, Magdeburga u.c. (Vācija), frīzu pilsētas Utrehta, Emdene (Holande), Londona un Linkolna (Anglija). Latvijas teritorijā Rietumeiropas monētas nonāca gan ar frīzu un vācu, gan rietumslāvu (poļu, čehu) tiešu līdzdalību. Vecākās Rietumeiropas monētas Latvijā ievestas 11. gs. sākumā, un, tā kā tās atrastas kopā ar arābu dirhēmiem, jādomā, ka to importā piedalījušies skandināvu tirgotāji.

Lielākais sudraba daudzums Latvijā tomēr importēts **naudas stienīšu** veidā (apmēram 200 kalto un lieto stienīšu). Nav vēl atrisināts jautājums, no kurienes šie stienīši ievesti, jo šāda veida izstrādājumi sastopami plašā teritorijā Austrumeiropā un

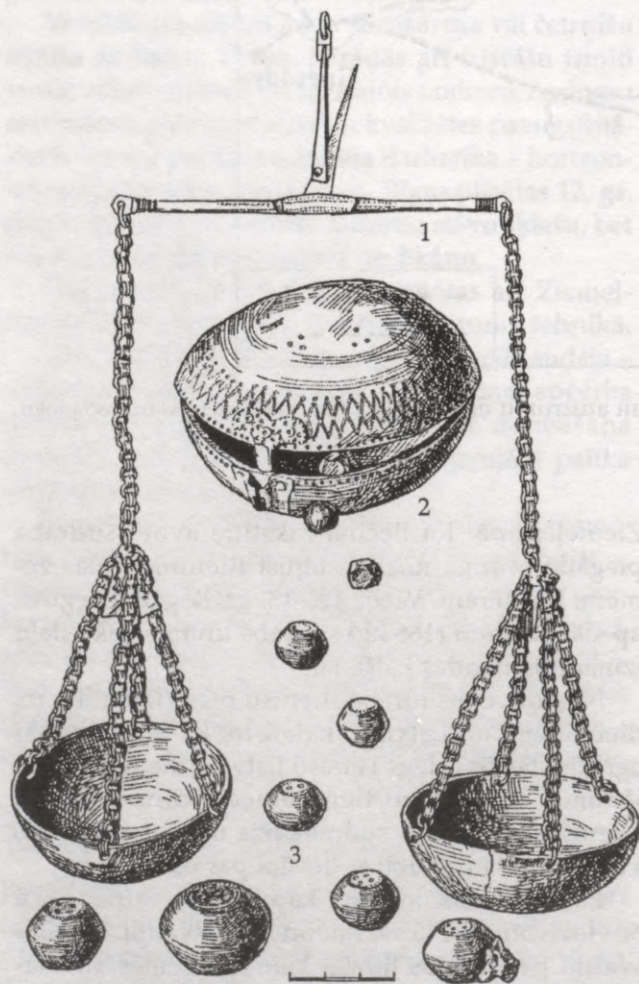
Ziemeļeiropā. Kā liecina rakstītie avoti, sudraba piegādē svarīga nozīme bijusi Rietumeiropas zemēm. Piemēram, Vācijā 12.–13. gs. ik gadus ieguva ap 400 mārciņu (166 kg) sudraba un tā lielāko daļu izmantoja naudas kalšanai.

Nemot vērā sudraba stienīšu plašo izplatību uz dienvidiem no Latvijas, kā arī to, ka hronoloģiski agrākie stienīši (11. gs.) atrasti Latvijas dienvidu daļā, jādomā, ka daļa no tiem ieviesta caur Lietuvu. Stienīšus no ievesta sudraba lēja uz vietas, un tos, kuriem masa bija 100 g, dēvēja par ozeriņiem.

Latvijas pilskalnos un kapulaukos vairāk nekā 60 vietās atrasti 115 svariņi un 370 atsvariņi. Latvijas svariņi pēc formas līdzīgi kaimiņu zemēs atrastajiem, tomēr atsevišķu daļu izmēri, veidojums un ornamentācija liecina, ka svariņi gatavoti arī uz

vietas (237. att.). Turklāt, sākot ar 10. gs. otro pusi, Latvijas teritorijā konstatēti tirgotāju kapi, kuros svarīgus sastop kā kapa piedevu. 11. gs. sakarā ar sudraba apgrozību pieauga vietējo tirgotāju nozīme un viņi kļuva par vidutājiem starp izejvielu piegādātājiem un patērētājiem.

Darbarīku izgatavošanai izmantoti gandrīz tikai vietējie izejmateriāli (dzelzs, koks, āda u.c.). No izejmateriāliem plašāk ievada varu, alvu, cinku, kurus sakausējot ieguva bronzu rotaslietu gatavošanai. Latvijas bronza pēc tās sastāvdaļu attiecībām ir līdzīga baltu zemēs un tuvākās Austrumbaltijas kaimiņzemēs sastopamai bronzi.

237. att. Svariņi (1), atsvaru kārbīņa (2) un atsvariņi (3)

Latvijas iedzīvotāju ekonomiskie un tirdznieciskie sakari galvenokārt norisinājušies rietumu un austrumu virzienā. No rietumiem importētās senlietas – zobeni, šķēpi, atsevišķas rotas (238. att.) galvenokārt atrastas 9.–11. gs. bagātos kapu kompleksos Latvijas rietumdaļā vai rajonos gar lielajiem ūdensceļiem netālu no jūras. Tas norāda, ka šie no rietumiem nākušie izstrādājumi piederējuši vikingu laika sabiedrības turīgajam slānim.

Vikingu braucieni uz Austrumbaltiju notika no viņu tirdzniecības centriem – 9. gs. lielākais bija Birka Melāra ezera salā. Birkas tirgotāju svara vienību ap 20 podu – 400 mārciņas (163,8 kg) pārņēma kaimiņu tautas – krievi (*берковец*), lietuvji (*birkavas*), poļi (*bierkowiec*), latvieši (*birkavs*). Par birkām sauca arī tirgotāju lietotās kokā iegrebtās parādu zīmes. Birka tirgojās kā ar austrumiem, tā rietumiem. Brēmenes Ādams savā Hamburgas baznīcas vēsturē (ap 1070. g.) saka, ka Birku apmeklējuši dāņu, norvēģu, slāvu un prūšu-sembu kuģi (*Semborum naves*). Par Birkas tirgotāju kontaktiem ar Austrumbaltijas iedzīvotājiem liecina virkne iezīmju abu reģionu iedzīvotāju kultūrā un tērpa rotās, jo Birkā nēsāja baltiem raksturīgās pakavsaktas, savukārt Baltijas zemēs bija sastopamas skandināviem tipiskās bruņuru-čuśaktas.

Ap 975. gadu kāda ienaidnieka uzbrukuma rezultātā Birka aizgāja bojā. Par jauno tirdzniecības centru kļuva netālu esošā Sigtūna, kas pastāvēja līdz 12. gs. 80. gadiem. Par tās sakariem ar baltu zemēm liecina Sigtūnā atrastā svaru kārbīņa ar rūnu ierakstu, ka to ieguvis Djervs no kāda semba (zemgaļa?). Austrumbaltijas iedzīvotājiem bija tirdznieciskie sakari ar svarīgāko Ziemeļeiropas tranzīta tirdzniecības vietu – Hedebiju pie Šlēs-vigas. Tur atrastas pakavsaktas ar atrotītiem galiem, kāds segmentveida važturis, kas ir raksturīgas rotas kuršiem un zemgaļiem. Sevišķi daudz kultūras kopības var saskatīt Austrumbaltijas un Gotlandes 9.–12. gs. materiālā. Šajā Zviedrijas salā, kurā veidojās savdabīga kultūra, vienādi plaši atspoguļojas gan Zviedrijas, gan Austrumbaltijas iespaidi, parādot t.s. Cirkumbaltijas kopējās kultūras iezīmes.

No austrumu zemēm importētie priekšmeti (239. att.) – dažādas rotas, stikla krelles (ap 15 000),

239. att. Importa priekšmeti no austrumu zemēm: 1, 2, 20 – apkalumi, 3, 4, 9 – deniņu gredzeni, 5 – zvaigžņu sakta, 6 – lunula, 7, 8 – enkolpioni, 10–14, 16 – piekariņi, 15 – sudraba krelle, 17–19, 21 – aproces, 22, 23 – cirvji, 24, 25 – sātā šifera vārpstas skriemeļi

kauri gliemežvāki (ap 20 000) kā skaita, tā izplatības ziņā ir pārsvarā par senlietām, kas ievestas no rietumu zemēm. Tas izskaidrojams ar šīs masveidīgās un lētākās produkcijas iegūšanas vai ražošanas apstākļiem. Gandrīz visas Latvijā atrastās ar laiku līdz 12. gs. datējamās krelles (gredzenveida, cilindrvēda, inkrustētās) gatavotas no Na–Ca stikla, kura sastāvs līdzīgs Tuvo Austrumu un Bizantijas stiklam. Krelles šajās zemēs ražoja milzīgā daudzumā un nēsāja, jo ticēja, ka stikla krelles ir svarīgas cilvēka veselībai un pasargā no "Jaunām acīm". Kopš 12. gs. Na–Ca stikla krellu vietā Latvijā sastopamas tikai K–Sb un Sb bezsārnu krelles. Spriežot pēc krellu analizēm, Latvijā sastopamās K–Sb un Sb bezsārnu krelles ne tikai pēc sastāva, bet arī izgatavošanas tehnoloģijas un formas līdzīgas austrumslāvu stikla krellēm.

Agrākās stikla krelles (Na–Ca) sastopamas tikai pie lielākajiem tā laika tirdzniecības ceļiem, bet vēlākās atrodamas diezgan vienmērīgi visā Latvijas austrumu daļā un pie lielākajiem centriem arī pārējā Latvijas teritorijā.

Ārējās un iekšējās tirdzniecības raksturošanai noder dzintara atradumi – Latvijā ap 100 atradumu vietās iegūts vairāk nekā 1000 ar 9.–12. gs. datējamu dzintara izstrādājumu. Baltijas dzintars bija to produktu skaitā, kas vietējiem tirgotājiem kalpoja par ekvivalentu sakaros ar citu zemju tirgotājiem. Spriežot pēc atradumu topogrāfijas, dzintars nācis no bijušās Austrumprūsijas, arī Kurzemes piekrastes un izplatīts ziemeļu un ziemeļaustrumu virzienā. Par to liecina dzintara atradumi Novgorodā, Pleskavā, Veclādogā u.c., kā arī valodniecības dati, jo ziemeļkrievu dialektos dzintara apzīmējums "ентарь" pārņemts no baltu valodām jau pirms aplūkojamā perioda. Vietējo iedzīvotāju valodā ap šo laiku ienāca tādi no senkrievu valodas aizgūti vārdi kā "tirgus" (торг), "cena" (цена), "bezmēns" (безмен). Kas attiecas uz naudas svāriem, tad līdz 13. gs. Latvijas teritorijā bija pazīstama kā skandināvu, tā senkrievu sistēma, kuras pamatvienība bija markas mārciņa – ap 400 g un mazākā svara vienība – 4 grami. Uz šī pamata veidojās arī vietējās svaru sistēmas sākumi, kas atspoguļojas sudraba stienīšu svarā.

Arheoloģiskajā materiālā izsekojami arī Baltijas tautu savstarpējie sakari, ko apliecina atsevišķas rotas: kaklariņķi, saktas, aproces, gredzeni, dzintars. Ugunskaņi un atsevišķi apbedījumi ar zirgiem sēļu un latgaļu zemēs diezgan droši saistāmi ar lietuvju iespaidu. Savukārt lietuvju teritorijā atrasti latgaļu un zemgaļu izstrādājumi.

Tas pats sakāms par Latvijas teritorijas iedzīvotāju kontaktiem ziemeļu virzienā ar Baltijas somu tautām. No vietējām tautām tirdznieciskajos sakaros aktīvāki bijuši kurši, jo Kurzemē apbedījumos atrod visvairāk svāriņu un atsvariņu. Kuršu senlietas (zobena maksts gala apkalumi, šķēpi, cirvji, rotas) savukārt atrastas ne tikai pārējā Latvijas teritorijā, bet arī Igaunijā, Lietuvā, Zviedrijā.

Ceļi. Latvijas teritorijā jau iepriekšējos periodos bija izveidojies un izmantots pastāvīgs sauszemes ceļu tīkls – vietējie ceļi un tranzītcēļi. Rosīgi tika izmantota Baltijas jūra un lielākie upju ceļi. Vietējos satiksmes ceļus izmantoja lielākoties tikai attiecīgā novada iedzīvotāji, turpretī pa tranzītcēļiem pārvietojās tirgotāji un sirojumos vai kara gadījumā – svešu zemju karaspēks.

Daugavas baseina galvenā artērija bija Daugavas ūdens un sauszemes ceļš, pa kuru varēja ērti nokļūt līdz Volgas vai Dņepras ceļiem un sasniegt tādas pilsētas kā Polocka, Vitebska, Kijeva un tālāk doties uz Bizantiju u.c. dienvidu un austrumu zemēm. Daugavas ūdensceļš kuģošanas vajadzībām izmantots no grīvas līdz Polockai. Daugavas ceļa nozīmi palielināja to šķērsojošie sauszemes ceļi uz Kurzemi, Zemgali un Lietuvu.

No citiem lielākajiem Latvijas ceļiem minams Gaujas ūdens un sauszemes ceļš, kas veda uz Igauniju, tālāk uz Pleskavu, Novgorodu u.c. senkrievu un Baltijas somu zemēm. Gaujas ūdensceļš kuģošanas vajadzībām droši pierādāms tikai līdz Turaidai. Gar Rīgas līča austrumu krastu gājis sauszemes ceļš, kas raksturots kā tiešais ceļš gar jūru. Pa Lielupes un Ventas ceļiem galvenokārt varēja nokļūt lietuvju un senprūšu zemēs. Kurzemē svarīga nozīme bijusi sauszemes ceļam gar jūras krastu, otrs ceļš, šķērsojot Kurzemi, gājis gar Grobiņu, Durbi, Aizputi, Kuldīgu, gar Abavu vedis uz Daugavas lejteci. Pie ūdens un sauszemes ceļiem atradās Latvijas tā laika lielākie ekonomiskie un politiskie centri.

Raksturojot 9.–12. gs. tirdzniecību kopumā, atzīmējams, ka 9. gs. – 10. gs. pirmajai pusei raksturīgi tāli tirdznieciskie sakari. Šai laikā Baltiju ar vairāku tautu starpniecību sasniedza arābu un bizantiešu eksports (dirhēmi, stikla krelles, kauri gliemežvāki, brokāts, amforas u.c.). No rietumiem savukārt ievesti franku un skandināvu zobeni, zobenu makstu apkalumi, bruņurupuču (ovālās) saktas u.c. izstrādājumi. Latvijas vietējiem iedzīvotājiem šajos tālajos sakaros vēl bija maza loma.

Stāvoklis mainās 10. gs. otrajā pusē. Tā laika Baltijas vietējo tautu (kuršu, zemgaļu) izstrādājumi lielākā skaitā sastopami Piedņeprā, Novgorodā, Veclādogā, Somijā, Gotlandē, Zviedrijā, Baltijas jūras dienvidu piekrastē. Tas izskaidrojams ar to, ka senpilsētās dzīvojošie amatnieki ražoja ne tikai savas sabiedrības vajadzībām, bet arī tirgum. Jādo-

mā, ka ap šo laiku tirgotāji un sabiedrības elites pārstāvji paši devās tālākos braucienos cerībā iemānīt prestiža preces.

Sakarā ar starptautiskās situācijas maiņu Eiropas dienvidaustrumu daļā 11. gs. sākumā apstāst tālie tirdzniecības kontakti ar Tuvo Austrumu zemēm. Taču pastiprinās kontakti ar Gotlandi, ar kuras starpniecību Baltijā ieplūst Rietumeiropas monētas. Kopš 11. gs. otrās puses Austrumbaltijā vairumā sāka ieplūst krievu kņazistēs ražotā produkcija (stikla krelles, piekariņi u.c.). No 11. gs. otrās puses daudzi no rietumu un austrumu zemēm ievestie priekšmeti kļuva par vietējo atdarinājumu objektu. Pēckara pētījumos ir izdevies pierādīt, ka ne tikai zobeni, to maksts apkalumi, šķēpi u.c., bet arī daļa krustiņu, zvaigžņveida saktas, dažādi piekariņi darināti uz vietas.

Materiālā kultūra

Mājokļi un to iekšējā iekārta

Agrajos viduslaikos vairākums Latvijas iedzīvotāju dzīvoja naturālās saimniecības apstākļos, kad visu dzīvei nepieciešamo vajadzēja prast izgatavot pašiem. Šajos apstākļos sociālekonomiskās dzīves pamatvienība bija sēta.

Sētas iedīgļus parasti meklē mazajās lauku apmetnēs. Tā, piemēram, par iespējamām viensētām uzskata vairākās vietās Zemgalē un Latgalē apzināšanas laikā atrastās apmēram 15 x 25 m lielās lauku apmetnes, kas bijušas apdzīvotas 1. g.t. vidū vai otrajā pusē.

Līdz šim vislabāk saglabājušās agro viduslaiku koka celtnu paliekas atrastas Āraišu ezerpilī, Kokneses pilskalnā un Rīgas pilsētas senākās apbūves slāņos. Ezerpilis raksturo laikmeta pirmās, bet Koknese un Rīga – otrās puses celtniecības tradīcijas.

Kā jau iepriekš minēts, no Āraišu ezerpils vislabāk bija saglabājušās pirmās – 9. gs. apbūves ēkas. Celtnu apakšējās daļas atrada divu–trīs, atsevišķos gadījumos pat četru–piecu sienu vainagu augstumā.

Dzīvojamās ēkas sākotnēji bijušas no 2,7 x 3,5 līdz 4,5 x 5,5 m lielas taisnstūrveida bezbēniņu cel-

tnes (240. att.). To lēzenie, ar egļu mizu vai bērza tāšu loksniem segtie apaļkoku vai plēsto dēļu jumti vienlaikus bija arī griesti. Tāšu un egļu mizu lokšņu piespiešanai uz jumta lika īpašus koka slogus, kurus papildināja ar akmeņiem. Ne salmus, ne niedres, kuras varētu uzskatīt par jumta seguma paliekām, ezerpils kultūrslānī neatrada. Labību tik lielā apjomā, lai salmu pietiktu visu ezerpils ēku jumtu iesegšanai, vēl neaudzēja, turklāt tik blīvā apbūvē tas arī būtu pārāk ugunsnedrošs jumta seguma materiāls.

Ēku sienas stūros bija saistītas jūgstūra savienojumā. Jūgstūra būtība ir tā, ka ēkas stāvā sānsienas pievieno galasienām ar stūros novietotu vertikālu saturkāršu un horizontālu savilču palīdzību. Dažām ēkām sienas stūros bija savienotas t.s. krusta pakšos, guldot vainagu baļķus to galos iecirstajos robos. Dažās dzīvojamās ēkās, kā arī vairumā piebūvju un saimniecības ēku vienlaikus bija sastopami abi stūru savienojuma veidi.

Pie Āraišu ezerpils dzīvojamo ēku galafasādēm atradās neliels, daļēji slēgts lievenis, ko veidoja sānsienu galu vai stabu balstīts jumta pārslaidums. Ieeja dzīvojamā telpā vienmēr atradās lieveņa kreisajā pusē.

Daudzās ēkās bija saglabājušās dzīvojamo telpu iekšējās iekārtas paliekas (241. att.). Telpas vidū atradās ap 1,7 x 2 m liela, noapaļota taisnstūrveida krāsns telpas apsildīšanai un ēdiena gatavošanai. Skatoties no ieejas puses, gar aizmugures galasienu bijusi novietota ap 1 m vai nedaudz platāka guļamā lāva, bet gar labās puses sānsienu – ap 0,5 m plats sols. Dažās ēkās telpas priekšējā labajā stūrī atradās vēl ap 0,8 x 1,5 m lielas, pāris guļkoku vainagu augstumā saglabājušās iebūves, citās turpretī krāsnij blakus novietotas 0,5–1 m diametrā kriju tvertnes. Gandrīz visās pirmās apbūves ēkās starp durvju ailu un telpas priekšējo kreiso stūri bija liktas ar smiltīm un glūdu vai māliem pildītas kriju vāceles. Uz lāvām un soliem gulēja un sēdēja, iebūves izmantoja iedzīves un mājturības priekšmetu (piestu, graudberžu utt.) novietošanai. Telpas augšējā līmenī – nedaudz zem jumta slīpes sākuma atradās plaukti, kā arī piekarinātie vadži un kāši dažādu priekšmetu un trauku novietošanai. Grīdas vietā ēkās bija zemes vai māla klons.

Dzīvojamo ēku krāsnis vienmēr bija novietotas telpai šķērsvirzienā, ar kurtuvi pret kreisās puses sānsienu. To sienas veidotas no zemes un māla uz koka karkasa un pārklātas ar līmenisku (nevis velves veida!) kurtuves pārsegumu. Arī pārsegumu saturēja kopā koka mizu lokšņu un tievu kārtiņu karkass. Ap dažām krāsnīm vēl bija saglabājušās trīsieni ietveres, kurās tās veidotas, bet kurtuvēm blakus, durvju pusē, – staba paliekas.

No citiem iekšējās iekārtas priekšmetiem atrada dažus sēdamos bluķīšus. Lāvas, soli un vidū novietotā krāsns aizņēma gandrīz visu dzīvojamās telpas platību. Tādēļ iespējams, ka galdu mūsdienā izpratnē tur vispār nebija.

Visas aplūkotās dzīvojamās ēkas bija dūmistabas. Krāsns kurināšanas laikā telpu piepildīja dūmi, kas izplūda pa durvīm un dūmu lūkām. Iemitniekiem tādēļ kurināšanas laikā vajadzēja vai nu telpu atstāt, vai arī atrasties uz zemajām lāvām un soliem. Šai neērtībai tomēr bija sava pozitīvā puse – dūmistabās nemil dzīvot dažāda veida

240. att. Āraišu ezerpils 9. gs. dzīvojamās ēkas rekonstrukcija

241. att. Āraišu 9. gs. dzīvojamās ēkas iekšskats. Rekonstrukcija

kukaiņi, kā arī kurināšanas laikā gaiss tiek dezinficēts. Gaisma dzīvojamā telpā iekļuva pa dūmu lūkām, kādas konstatētas atrastajās būvdetaļās. Tumšajā laikā, it īpaši aukstajās ziemas naktīs, uz krāsns virsmas, ar akmeņiem norobežotā ielokā, kurināja mazu ugunsgrūdu, kas vienlaicīgi uzturēja telpā siltumu. Telpas apgaismošanai izmantoja arī skalus un tāšu lāpas, kuru nodeguļus atrada vairākās ezerpils ēkās.

Pirmās apbūves ēkām, kas vienlaicīgi bija dzīvojamās telpas, bija pievienota viena vai vairākas saimnieciskas nozīmes piebūves. Piebūvēs uzglabāja pārtikas krājumus, piemēram, graudus, izejvielas amatniecībai, kā arī atsevišķos gadījumos turēja sīklopus. Dažām dzīvojamām mājām blakus

atradās viena vai divas atsevišķi celtas saimniecības ēkas: vienā gadījumā 2,5 x 3,2 m liela klēts, otrā – 1,9 x 1,95 m liela kalte un 6,5 m² liela trīsstūrveida lopu kūts. Dažām ēkām ziemēļu pusē bija kriju tvertnes, kurās uzglabāta lopbarība – smalki, lapaini zariņi, kā arī izkultās sējas idras čaumalas. Turpretī zem nojumēm celtās rotkaļa un podnieka krāsnis bija novietotas aiz ēkām ezermalā, acīmredzot vadoties no ugunsdrošības apsvērumiem.

Vēlāko apbūvju laikā Āraišu ezerpils dzīvojamās ēkas pārveidojās no vientelpas būves par divdaļīgām un trīsdalīgām celtnēm, kas sastāvēja no slēgta priekšnama, dzīvojamās telpas un tās aizmugurei vai sāniem pievienotas saimnieciskas

nozīmes palīgtelpas. Tādas dzīvojamās ēkas kopā ar piebūvēm un kādu no saimniecības ēkām veidoja ezerpils sētu.

No plānojuma viedokļa līdzīgas dzīvojamās ēkas konstatētas arī citos latgaļu pilskalnos, piemēram, Asotē bija 9. gs. celta 4 x 5 m liela vientelpas ēka ar iespējamām piebūves paliekām ieejas galafasādes kreisajā pusē, bet otra – ap 5 x 7 m liela celtnē ar, domājams, slēgtu priekšnamu apdzīvota 12. gadsimtā. Abām šīm ēkām krāsns novietota telpas vidū.

Interesantus materiālus par kādas 12./13. gs. apdzīvotas latgaļu lauku apmetnes apbūvē ietilpstošu ēku grupu izdevies iegūt Preiļu rajonā Madalānos. Tur senajā ciemā, kas atrodas blakus aizauguša ezera līcim, atsedza trīs celtnu vietas, kā arī vairākas āra krāsnis, pavardus un saimniecības bedres.

Viena no celtnēm bijusi ap 40 m² liela. Tās kontūras iezīmēja pamatzemē iedzīto stabu vietas, kas atradās 45–120 cm attālumā cita no citas. Telpas vidusdaļā atradās četru regulārā četrstūrī izvietotu stabu vietas, uz kuriem, iespējams, balstījies jumts. Telpu apsildījusi pie galasienas zemē iedziļināta krāsns.

Visvairāk materiālu par lībiešu mājokļu celtniecību līdz šim iegūts Daugavas lejteces apmetnēs, kur galvenokārt pārstāvētas laikmeta otrās puses – 11.–12. gs. celtnu formas. Tām līdzīgas ēkas atrastas arī lībiešu apdzīvotajās Ziemeļkurzemes dzīvesvietās.

Lībiešu dzīvojamās mājas parasti bijušas 3 x 4 – 4 x 5 m lielas taisnstūrveida guļbūves, kuru apakšējā daļa par 0,3–0,5 m iedziļināta pamatzemē. Blakus tām celtas arī mazākas un lielākas – no 2 x 3 līdz pat 6 x 10 m lielas ēkas. Daļa no dzīvojamām ēkām bijušas zemnīcu vai puszemnīcu tipa, kas iedziļinātas pamatzemē līdz pat 1,2–1,5 m dziļumam, turpretī citas – virszemes celtnes. Vairums no tām bijušas vientelpas ēkas, retāk – divtelpu.

Uzskata, ka lībiešu lauku apmetnēs celtās ēkas bijušas guļbūves, kuru sienas saturējuši zemē ierakti stabi. Stabu vietas atrastas dažās Mārtiņsalas un Salaspils Laukskolas apmetnes celtnēs, bet izdegušie sienu baļķi – kādas Ikšķiles ciema līdz 1,5 m zemē iedziļinātās celtnes būvbedres malās. Dažas ēkas

bijušas celtas uz pamatzemē nedaudz ieraktiem akmeņu pamatiem, turpretī citām pamatu konstrukcija nav zināma. Telpām parasti bijis zemes, retāk – māla klons vai koka grīda.

Dzīvojamo telpu apsildīšanai un ēdiena gatavošanai kalpojuši kā pavardi, tā akmeņu krāvuma un māla krāsnis. Lībieši celtnu apkurei izmantojuši galvenokārt pavardus, kas veidoja ap 80% no visām apkures ierīcēm. Daļa pavardu bija virszemes, citi – iedziļināti grīdas klonā. Virszemes pavardi aizņēma vidēji 0,6–0,8 x 0,8–3 m lielu laukumu, gar to malām dažkārt bija novietoti neliela izmēra akmeņi.

Iedziļinātie pavardi bija konstruktīvi sarežģītāki. Pēc formas tie bija apaļi vai ovāli, 1–2 m diametrā un no 0,6 līdz 0,9 m dziļi. Šiem pavardiem bija stāvas, slīpas vai lēzenas malas, kurtuves dibens atsevišķos gadījumos izklāts ar akmeņiem vai mālu. Kurtuves dibenā bieži vien atradās vēl viens, mazāks padziļinājums – t.s. ogļu bedrīte, kur zem pelniem uzglabāja kvēlojošas ogles nākamās reizes iekuram. Blakus dažiem pavardiem bedres malā konstatēja mietu bedrītes. Mietiem acīmredzot bijis kāds sakars ar ēdiena gatavošanu, drēbju žāvēšanu, vai arī tie kalpojuši citām mājturības vajadzībām.

Atsevišķos gadījumos Mārtiņsalas ciema un Daugmales pilskalna ēkās konstatēti divi pavardi – viens saimniecībai, otrs amatniecībai.

Krāsnis pēc to celtniecības materiāla var iedalīt akmeņu un māla krāsnīs. Līdzīgi pavardiem, arī akmeņu krāsnis bijušas gan seklas, gan dziļas. Seklās krāsnis atradušās grīdas klona līmenī vai arī līdz 0,45 m zem tā, bet otrās iedziļinātas līdz pat 1,1 metram. Dziļās krāsnis celtas izraktās katlveida bedrēs, krāsns sienas kraujot gar bedres malām no laukakmeņiem un pēc tam no tāda paša materiāla izveidojot uz šīm malām balstītu, izliektu velvi. Tādu krāšņu ārējie izmēri bija ap 1 x 1,2 m vai nedaudz lielāki, kurtuves izmēri – ap 0,4 x 0,5 x 0,6 m, bet bedre, kurās tās celtas, – 0,9 x 1,1, x 2,2 m liela. Zem dažu māla krāšņu kurtuves pamatiem konstatēja bedres – paceples, bet blakus krāsnīm – stabus.

Kā var secināt no atradumiem, akmeņu un māla virszemes krāsnis vairāk izmantotas ēdiena gatavošanai, bet iedziļinātās akmeņu krāsnis – apkurei, jo tās ilgāk uzglabā siltumu.

Lībiešu dzīvojamo telpu iekšējai iekārtai pieder arī saimniecības bedres, kas atradās krāsns priekšā vai sānos, kā arī pagrabi. Kādā Ikšķiles ciema mājā saimniecības bedri ar pavadu savienoja eja, bet Salaspils Laukskolā pagrabs atradies zem grīdas blakus akmeņu krāsnij.

Daugavas lībiešu ciemos blakus dzīvojamām ēkām atklāja āra pavadus, kā arī dažāda lieluma un formas saimniecības bedres. Pavardi izmantoti kā vasaras virtuves un amatniecības vajadzībām, bet bedres saistāmas ar labības žāvēšanu un pārtikas krājumu uzglabāšanu. Tā, piemēram, Salaspils Laukskolā ap 150 m no ciema atklāja 35 bedres, kuras savukārt atradās 3–10 m attālumā cita no citas. Bedrēm bija konusveida forma ar noapaļotu pamatni, caurmērs no 1,5 līdz 2,5 m, dziļums – līdz 1,2 metriem. To dibenu klāja ogļains slānis. Domājams, šīs bedres bijušas labības žāvētavas, kuras ugunsdrošības apsvērumu dēļ celtas drošā attālumā no ciema.

Kā virszemes celtņu, tā āra pavadu tiešā tuvumā atradās pārtikas glabātavas jeb āra pagrabi. Tās bijušas gandrīz apaļas formas bedres ar stāvām sienām un līmenisku pamatni. Dažkārt bedru sienās bija vērojama pakāpe vai arī to viena mala bija slīpa. Bedru caurmērs sniedzās no 1 līdz 2 m, bet dziļums – no 1 līdz 1,5 metriem. Tās parasti bija ieraktas līdz grants slānim, lai iedziļinātajā telpā neuzkrātos mitrums. Dažās bedrēs varēja vērot degušu vai trūdējušu koka sienu un grīdu paliekas, citām pamatos atradās akmeņi ar līdzenu virsmu. Vienā šādā bedrē Salaspils Laukskolas ciemā bija saglabāties pārogļotu rudzu graudu slānis. Graudu uzglabāšana bedrēs Mārtiņsalas pilī 1200. gadā atspoguļota arī Indriķa hronikā.

Neapšaubāmi, virs āra pavardiem, kā arī saimniecības bedrēm bijuši pārsegumi nojumes vai kādas citas konstrukcijas veidā. Uz to netieši varētu norādīt ar pavardiem saistīto mietiņu vietas vai blakus guļošie lielie laukakmeņi. Pamatojoties uz līdzšinējiem atradumiem, varētu pieņemt, ka lībiešu sētā ietilpusi dzīvojamā ēka ar vienu vai diviem āra pavardiem, pagrabu un atsevišķi novietotu graudu kalti.

Līdzīgs stāvoklis vērojams arī vēlajā dzelzs laikmetā lībiešu apdzīvotajos pilskalnos. Daugmales pilskalna 11. un 12. gs. slāņos atsedza vairākas

20–40 m² lielas dzīvojamās ēkas – dūmistabas ar akmeņu vai māla kleķa krāšņu apkuri, 11. gs. rotkaļa darbnīcu ar krāsni un keramikas cepli, divus slieņus – vārāmos namus un 11. vai 12. gs. pastāvējušo maltuvi.

Sētas

Sētas izcelsmes un attīstības gaitai latviešu literatūrā allaž bijusi pievērsta liela uzmanība. Ēku kompleksu, kuru var uzskatīt par sētu, konstatēja Kokneses pilskalna izrakumos. Tur atklāja samērā labi saglabājušās dzīvojamās mājas, kūts un lopu aploka paliekas. Dzīvojamā ēka, spriežot pēc pamatiem, bijusi krusta pakšos cirsta kvadrātiskas formas guļbūve, bet kūts celta stāvkoku konstrukcijā, ar stūros iedzītiem stabiem un vertikāli iedzītu plēstu planku sienām.

Vēsturisko apstākļu dēļ latviešu tautas lielākā daļa līdz pat 19. gs. otrajai pusei dzīvoja viensētās laukos. Tādēļ sēta kļuva par latviskā dzīvesveida simbolu, kura sākumus centās saskatīt pēc iespējas tālākā pagātnē. Kā galveno pierādījumu viensētu tradīcijas senumam uzskata 13. gs. beigās sarakstītās Atskaņu hronikas rindas, kuras autors raksturo latgaļu dzīvesveidu ar vārdiem: “...sie wonet nôte ein ander mite, sie buwen besunder in manchen walt” (“... nedzīvo tie vienā barā, bet savrup mežos mājas ceļ”).

Kā izriet no arheoloģiskajiem atradumiem, sēta izaug no vientelpas dzīvojamās ēkas, ceļot ap to dažāda lieluma un veida piebūves, palielinot dzīvojamo telpu daudzumu un būvējot atsevišķi stāvošas saimnieciskas nozīmes celtnes. Sētu mūsdienu izpratnē veidošanās process, šķiet, sākas dzelzs laikmetā un beidzas viduslaikos. To pamatā ir ne vien saimnieciskās dzīves attīstība un norises, bet arī īpašuma tiesības, sociālās attīstības u.c. apstākļi, kuri mums ne vienmēr zināmi. Šo procesu arheoloģiski vien grūti izsekot. Kā redzējām, dzīvojamai mājai piederīgo saimniecības ēku skaitu un izvietojumu nosaka ne vien iedzīvotāju nodarbošanās, bet arī atrašanās vieta dažāda veida apmetnēs – lauku ciemos, ezerpilīs un priekšpilīs, agrajās pilsetās. Tāpat mājokļu celtniecībā atspoguļojas etniskās būvtradīcijas, kas laika gaitā pamazām mainījās un izzuda, atrodot klimatiskajiem un saimnie-

ciskajiem apstākļiem atbilstošāko variantu. Tā vēlā dzelzs laikmeta otrajā pusē izzuda ezerpilis un lībiešu iecienītās iedzīlīnātās ēkas pakāpeniski pārveidojās par apdzīvotībai vairāk piemērotām virszemes celtnēm. No apkures ierīcēm visvairāk pilnveidojās māla krāsnis, kurām līmenisko kurtuves pārsegumu nomainīja istā velve. Blakus māla krāsnīm joprojām turpināja pastāvēt akmeņu krāvuma krāsnis, kas ilgstoši uzglabāja siltumu un vienmērīgi to izstaroja telpā, bet pavardi saglabājās saimniecības telpās un ēkās.

Pēc pašreiz mūsu rīcībā esošajiem materiāliem var secināt, ka vēlajā dzelzs laikmetā formējās viduslaikiem raksturīgais mājokļu tips ar ēkas vidū novietotu dzīvojamo telpu, kurai vienā galā pievienots slēgts priekšnams, bet otrā galā, kā arī sānos – daļēji vai pilnīgi slēgtas saimnieciskas nozīmes palīgtelpas. Tāda veida mājokļi, kā apliecina laikabiedri, bijuši raksturīgi arī citām baltu tautām, piemēram, lietuviešiem. Protams, telpu skaita un novietojuma ziņā iespējami dažādi varianti atkarībā no iemītnieku daudzuma, rocības un daudziem citiem apstākļiem. Iespējams arī mājokļu variants, kurā divi patstāvīgi cirtņi ar šauru starptelpu atrodas zem viena jumta – tāda ēka, šķiet, atrasta Talsu pilskalnā 10. gs. slānī. Trīsdaļīgu ēku pastāvēšanu šajā laikā apliecina Egila sāga.

Senajiem celtniekiem vajadzēja prast atrisināt arī drenāžas jautājumu. Izklaidus apbūves apstākļos, īpaši, ja dzīvesvieta bija celta uz būvpamatnes, kas labi uzsūca un novadīja virsūdeņus, vajadzēja pasargāt tikai ēku un saimniecības bedru iedzīlīnātās daļas. Turpretī blīvās apbūves apstākļos, kur ielas un ejas klāja blīvs, ūdeni necaurļaidīgs segums, drenāžai bija būtiska nozīme. Līdz šim senie drenāžas paņēmieni labi izsekoti Āraišu ezerpils 9. gs. un Rīgas pilsētas 12. gs. apbūves slāņos.

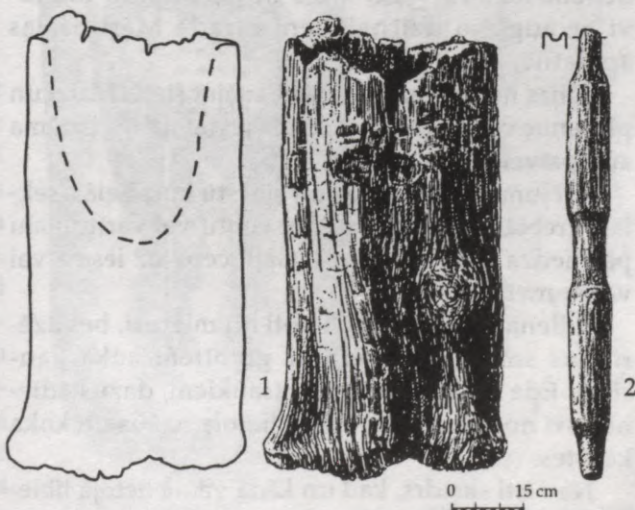
Āraišu ezerpils apbūves applūdināšanas iespēju senie celtnieki centās novērst, jau izbūvējot ēku un ieliņu apakšējās daļas. Ieliņu segumu veidoja divdaļīgu: apakšā uz pamatklāsta kociem lika smalku žāgaru klājumu, ko pārsedza ar skaidām, mizām un augu stiebriem. Tas bija pietiekami blīvs un ērts staigāšanai, bet tajā pašā laikā laida cauri ūdeni un ļāva tam noplūst zem pamatklāsta ezerā. Atsevišķās visvairāk noslogotās vietās atradās uz resnām

pasijām guldītu tievu kārtiņu klāji ar tukšām pagrīdēm, kas tāpat kalpoja mitruma novadīšanai.

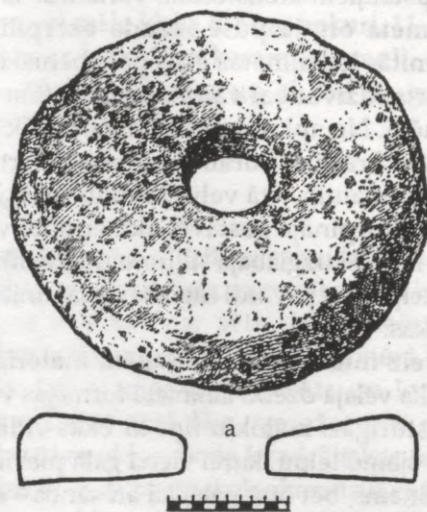
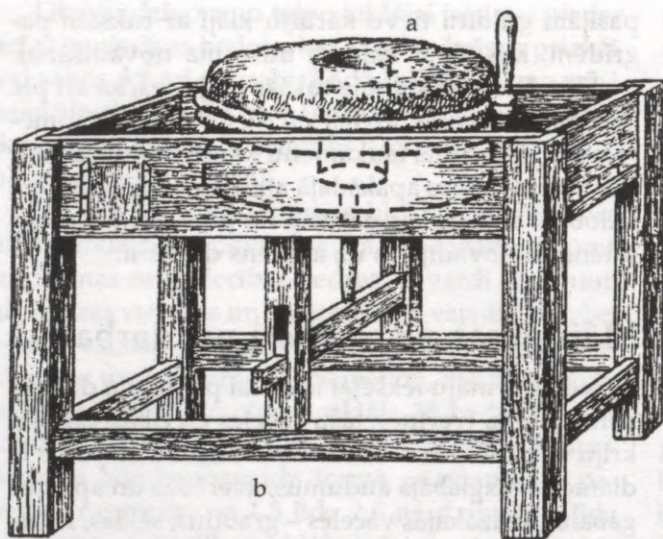
Ēku drenāžai kalpoja tukšās pagrīdes, kā arī pie stūriem nokrautās, ap 0,3 x 0,6 x 0,9 m lielās apmēram dūres lieluma laukameņu kaudzītes. Ēku jumtiem katras slīpes apakšdaļā atradās no apaļkokiem izdobtas teknes, kas uztvēra no jumtiem notekošo ūdeni un novadīja to uz akmens drenām.

Mājturības priekšmeti un darbarīki

Dzīvojamo māju iekšējai iekārtai piederēja dažāda lieluma kriju tvertnes, tāšu vāceles un cibas. Lielajās kriju tvertnēs, kuru caurmērs sasniedza pat 1 m diametrā, uzglabāja audumus, zvērādas un apģērba gabalus, mazākajās vācelēs – graudus, sēklas, rotaslietas u.c. 12. gs. lietošanā ieviešas virpotie koka trauki, domājams, arī stīpotie galdiņu trauki. Produktus uzglabāja kā mizu, tā māla un koka traukos, kurus novietoja uz plauktiem, pie krāsns vai pavarda, zem soliēm. Telpas apgaismoja ar skaliem un svecēm, arī tāšu lapām, kādas atrada Āraišu ezerpili. Aukstā laikā telpu apgaismošanai un arī siltuma uzturēšanai uz krāsns virsmas, pavardā vai telpas stūrī kurināja nelielu ugunsķurku. Uguni ieguva ar šķīlamakmeņiem, laikmeta otrajā pusē – vairāk ar krama un dzelzs šķiltavām.

242. att. Piesta (1) un stampa (2)

243. att. Rokas dzirnas: a – dzirnakmens, b – dzirnu stāvs (pēc A. Bilenšteina)

Graudus no čaulām attīrīja koka piestās ar stampām (242. att.). Laikmeta pirmajā pusē graudus mala ar vienrokas vai divroku graudberžiem turpat dzīvojamā telpā vai saimnieciskas nozīmes piebūvēs. 11. gs. ieviešas rokas dzirnavas ar rotējošiem dzirnakmeņiem. Arī rokas dzirnas (243. att.) novietoja vai nu pašā dzīvojamā telpā, vai speciāli šim nolūkam celtā ēkā – maltuvē. Tādu nelielu izmēru – 1,5 x 2,4 m iedziļinātu maltuvi ar augšējo dzirnakmeni atrada Mārtiņsalas apmetnē.

Klijas no miltiem atdalījās, sijājot sietā. Maizi un plāceņus cepa krāsnīs, kur tos ievietoja un izņēma ar lāpstveida koka lizēm.

Krējumu nostādināja un sviestu kūla lielās, sek-lās, grebtās koka bļodās, bet ceptu vai vārītu gaļu pasniedza koka muldiņās. Gaļu cepa uz iesma vai vārīja metāla katlā.

Ēdiena gatavošanai lietoti arī mieturi, bet dzērienus smēla un dzēra ar grebtiem koka kausiem. Ēda no koka un māla traukiem, dažus ēdienus arī no tāšu cibām. Ēdot lietoja nažus un koka karotes.

Nav īsti skaidrs, kad un kādā veidā lietoja lībiešu apbedījumos un Rīgas pilsētā atrastās, ar 11. gs. un 12. gs. datējamās bronzas bļodas, kas ievestas

galvenokārt no Reinas–Vestfālenes apvidus. Iespējams, ka tās, līdzīgi dzeramajiem ragiem, bijušas sabiedrības virsslānim piederošie prestiža priekšmeti – dzīru galda trauki.

Uzturs

Iedzīvotāju pārtika bija daudzpusīga. Galveno uztura bāzi veidoja graudaugu kultūras. Sakarā ar to, ka 8./9. gs. Latvijā sāka masveidā ieviesties rudzi, uzturs kļuva stabilāks. No rudziem sāka cept skābo rudzu maizi. Raudzētās maizes priekšrocība ir tās ilgā un labā saglabāšanās. No miežiem un kviešiem cepa plāceņus un vārīja putas. Sevišķi iecienīts putraimu augs bija divgraudkvieši, kurus sauca par pūriem un kuru nosaukumu Kurzemē vēlāk attiecināja uz visiem kviešiem. Pārogļotas mīklas pikas atrastas Asotes pilskalnā 10. gs., bet degušas maizes gabali – Mežotnes, Talsu un Tērvetes pilskalna 10.–12. gs. slāņos. Uzturā lietoja arī prosu, pupas un zirņus. No sējas idras, kaņepēm un linsēklām spieda eļļu. No dārzeņiem audzēja rāceņus, kas sevišķi labi padevās līduma zemē. Tāpat izmantoja meža un lauka augļus – lazdu riekstus, kuru čaumalas lielā daudzumā atrastas Āraišu ezerpili, sēnes un ogas. Bez tam uzturā varēja izmantot

dažādu augu lapas un jaunus dzinumus – kosas, nātres, skābenes, virzas, balandas u.c., sevišķi pavasaros.

Neapšaubāmi, uzturā lietoja arī piena produktus, taču to īpatsvars pārtikas bilancē nevarēja būt sevišķi liels, tādēļ ka govīs bija sīka auguma un deva maz piena. Liellopi vairāk izmantoti kā gaļas dzīvnieki. Uzturā visvairāk lietota liellopu, tad cūku, sīklopu un arī zirgu gaļa, bet no mājputniem – visas gaļa un olas. Austrumlatvijā vairāk lietota cūkas, bet Rietumlatvijā – liellopu gaļa. No medījumiem visvairāk izmantota aļņa un sumbra gaļa, bet no putniem – medņi, irbes, baloži, uzturā daudz patērētas arī zivis. Vienīgā pārtikā lietotā saldviela tolaik bija medus.

Vēlajā dzelzs laikmetā uzturā vēl joprojām samērā daudz izmantoja zirga gaļu, sevišķi perioda pirmajā pusē. To šajā laikā ēda arī kaimiņu tautas – austrumslāvi, skandināvi un senprūši, jo zirga gaļa un ķēves piens pagāniskajos rituālos bija sakrāls ēdiens un dzēriens. Kā liecina anglosakšu ceļotājs Vulfstans, kas ap 9. gs. beigām apmeklēja senprūšu apdzīvotās zemes, aisti (t.i., senprūši) alu nedarot, jo viņiem esot diezgan medus. Nabagākie un vergi dzerot medu, bet bagātākie vīri un ķēniņš – ķēves pienu, t.i., no ķēves piena un bišu medus gatavotus alkoholiskos dzērienus. Izplatoties kristīgajai ticībai, baznīca zirga gaļas lietošanu aizliedza.

Apģērbs un apavi

Par 9.–12. gs. Latvijas iedzīvotāju apģērbu var spriest pēc kapulaukos iegūtiem materiāliem. Galvenie izejmateriāli bija vilna, lina un āda. Lina apstrādei lietoja speciālu koka sukājamo, bet lina un vilnas vērpšanai – vārpstu ar akmens, māla vai kaula skriemeli. Vertikālo aužamo stāvu vietā kopš 12. gs. ieviesās horizontālie stāvi. Līdz 12. gs. audumi darināti vienkārtņi vai trīsnišu trinītī, bet ar horizontālo stāvu ieviešanos bija iespējams aust četrnīšu trinītī. Šajā tehnikā austie vilnas audumi bija augstākas kvalitātes, blīvāki, uzveltī, un tie noderēja virsdrānu šūšanai. Kaut arī šai laikā vērojams audēja kā amatnieka darbs, tomēr apģērba darināšana palika mājamatniecības nozare. Atšķirības vērojamas sievietes un vīriešu apģērbā.

Sievietes valkāja lina kreklus, vilnas vai pusvilnas brunčus, jakas, kājautus un apavus, no virsējā apģērba – villaines un jakas. Galvā likti vainagi (244. att.).

Krekli šūti no vienkārtņa lina, retāk vilnas auduma, pusgarām vai garām piedurknēm, virs kurām valkātas bronzas aproces.

Brunči latgaļu un sēļu sievietēm bija augumam aplikts nesašūts, iegarens četrstūra vilnas auduma gabals, vaļējās malas saliekot pamīšus. Brunčus saturējusi auduma josta, pie kuras piekārti ikdienā nepieciešami priekšmeti – naži, atslēgas, ķemmes.

244. att. Latgaļu 11. gs. sievietes apģērbs. Rekonstrukcija (a) pēc Priekuļu Ģūģeru 36. kapa (b) materiāliem

Kuršu, zemgaļu un lībiešu sievietes nēsājušas sara-fāna tipa brunčus, par ko liecina rotadatu vai saktu pāris, kas brunčus saturēja pie pleciem.

Virs kreklēm un brunčiem valkātas vilnas tunik-veida **jakas**, kas tai laikā plaši sastopamas Eiropā, bet Latvijas teritorijā labāk saglabājušās lībiešu sieviešu apbedījumos (245. att.).

Kā plecu segu lietoja četrstūrīgu (60–90 x 110–130 cm) **villaini**, kas bija visgreznāk rotātā sievietes apģērba daļa. Vilnas auduma villaines parasti darinātas no tumši zila auduma un rotātas aušanas procesā, velku posmos ielokot bronzas stīpiņas un veidojot geometriskus rakstus. Latgaļu villainēm 12. gs. ir visbagātākais rotājums, kas sastopams ne

tikai galos, bet grupēts arī to viduslaukumā. Villainēm piešūtas rakstainas celaines ar kuplām bārkstīm. Kopš 12./13. gs. villaiņu bronzas rotājumu aizstāja stikla un alvas krellītes vai krāsainu dziju izšuvumi.

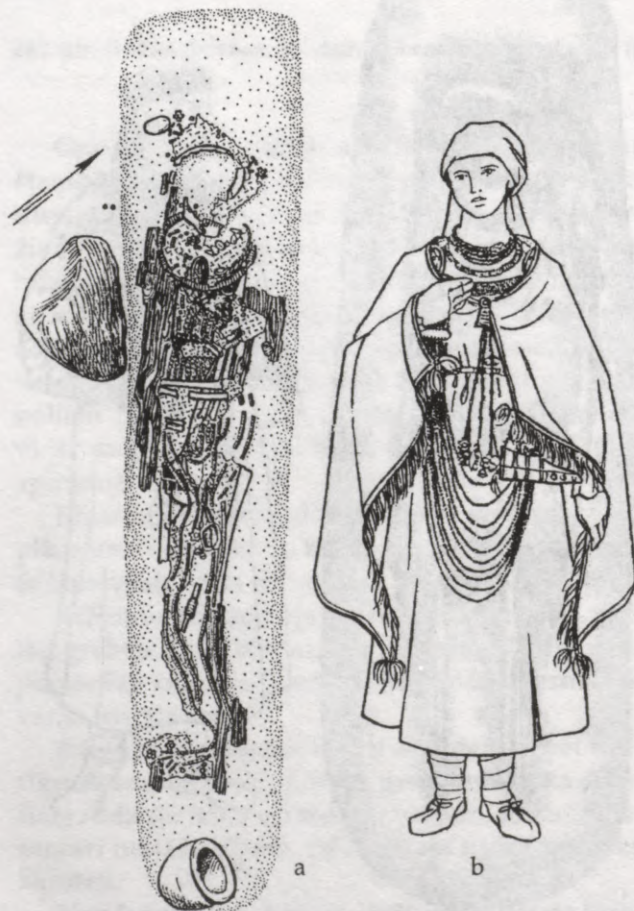
Rotātas villaines sastopamas arī citām baltu, somugru, slāvu un ģermāņu tautām, arī vīriešiem (apmetnis).

Baltu tautu sieviešu **galvassegas** – vainagi darināti no metāla vai auduma. Latgaļiem, sēļiem un zemgaļiem ir raksturīgi spirāļu vainagi, kas sastāv no četrām paralēlām, lūku auklīnā uzvērtām bronzas spirālīšu rindām. 11.–12. gs. valkāti līdz pat sešu spirālīšu rindu vainagi ar važiņu piekariņiem aizmugurē (244. att., 246. att.: 6). 9. gs. ieviešas divu veidu grīstes vainagi – no rievotiem cilindriņiem un resnu spirāļu posmiem (246. att.: 4, 5). Latgaļu sieviešu kapos atrod vairākus atšķirīgus vainagus vienā apbedījumā, jādoma, ka dzīvē tiem katram bija sava nozīme. Kopš 12./13. gs. mijas izzūd spirālīšu vainagi, kurus nomaina auduma vainagi ar uzšūtām stikla zīlītēm, smalkām spirālītēm un alvas rozetēm.

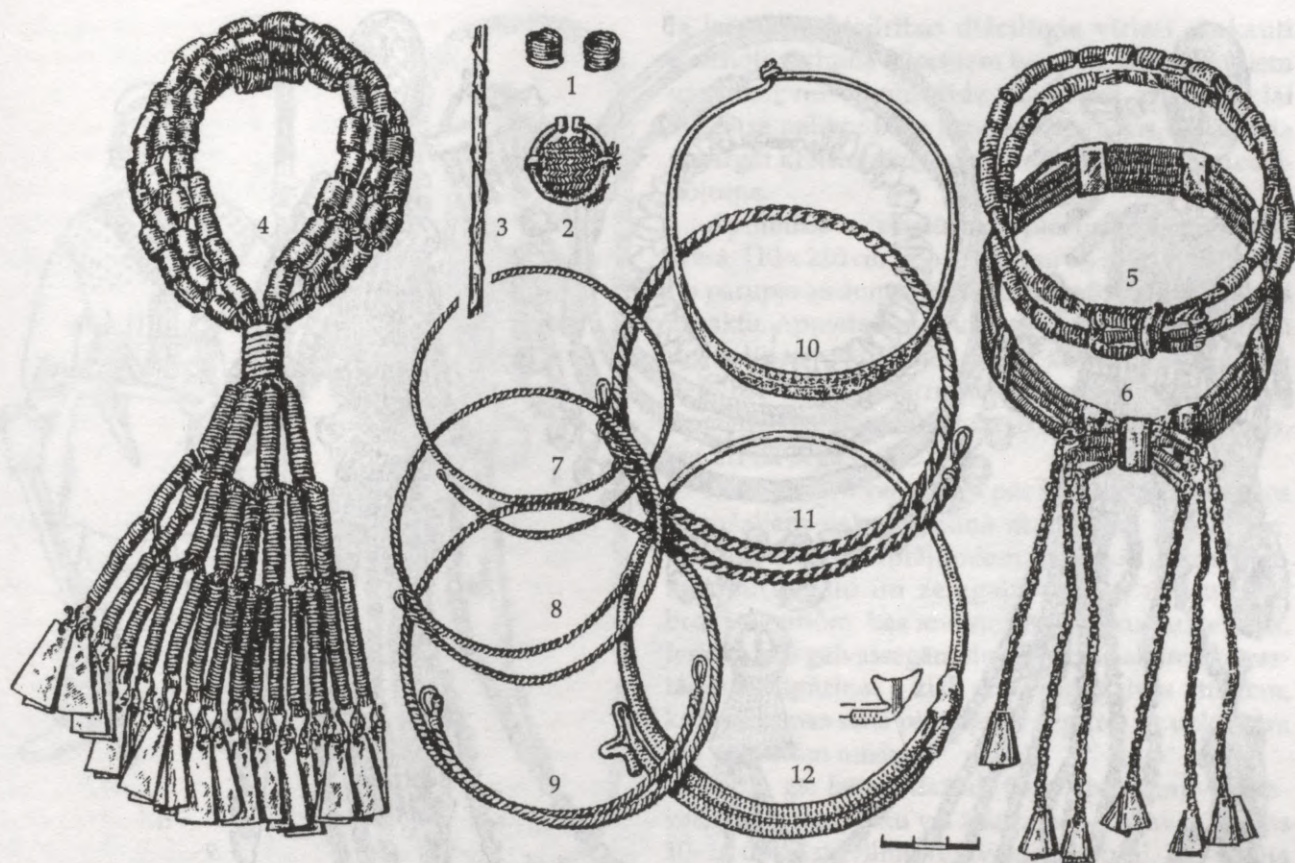
Lībiešiem ir savdabīgas, ar bronzas lociņiem rotātas matu lentes, bet spirālīšu vainagus viņi ir pārņēmuši no latgaļiem. Jādoma, ka Latvijas teritorijas iedzīvotājas šajā laikā, tāpat kā kaimiņu zemēs, valkāja arī cita veida galvassegas (galvas autus, cepures; 245. att.).

Kāju ietērps sastāvēja no trim atsevišķām daļām – apava, zeķes vai pēdas auta un stilbu aptinuma – sietavas. Pēdas aptīšanai lietoti auduma auti, bet apakšstilbi aptīti ar lentveida 8–10 cm platu, līdz 3 m garu audumu – sietavām. Tās parasti bijušas no vilnas auduma un uzlītas apakšstilbam no potītes līdz ceļgalam, kur nostiprinātas, apsienot ar prievīti. Atšķirībā no baltu tautu nerotātiem kājautiem – sietavām lībiešu sieviešu sietavas grezni rotātas ar spirāļu rindām vai šaurā celainē blīvi ieaustu riņķīšu virkni. Tādi kājauti konstatēti Pievolgas somugriem.

Apavi var būt pagatavoti gan no ādas, gan lūkiem. Sieviešu ādas apavu purngali bijuši izrotāti ar bronzas spirālīti vai zvārgulīti. Dzīvesvietās (Āraiši, Asote; 9.–10. gs.) atrasti sandaļveida apavi. To zoles pītas no lūku grīstēm, bet osas – no lūku auklām. Ādas apavu formu raksturo Kokneses priekšpils 11.–

245. att. Lībiešu 11./12. gs. sievietes apģērbs. Rekonstrukcija (b) pēc Salaspils Laukskolas 94. kapa (a) materiāliem

246. att. Priekuļu Ģūģeru 36. kapa inventārs: 1 – gredzeni, 2 – pakavsakta, 3 – koka irbulis ar dzijas uztinumu, 4, 5 – grīstes vainagi, 6 – lentes vainags, 7–12 – kaklariņķi

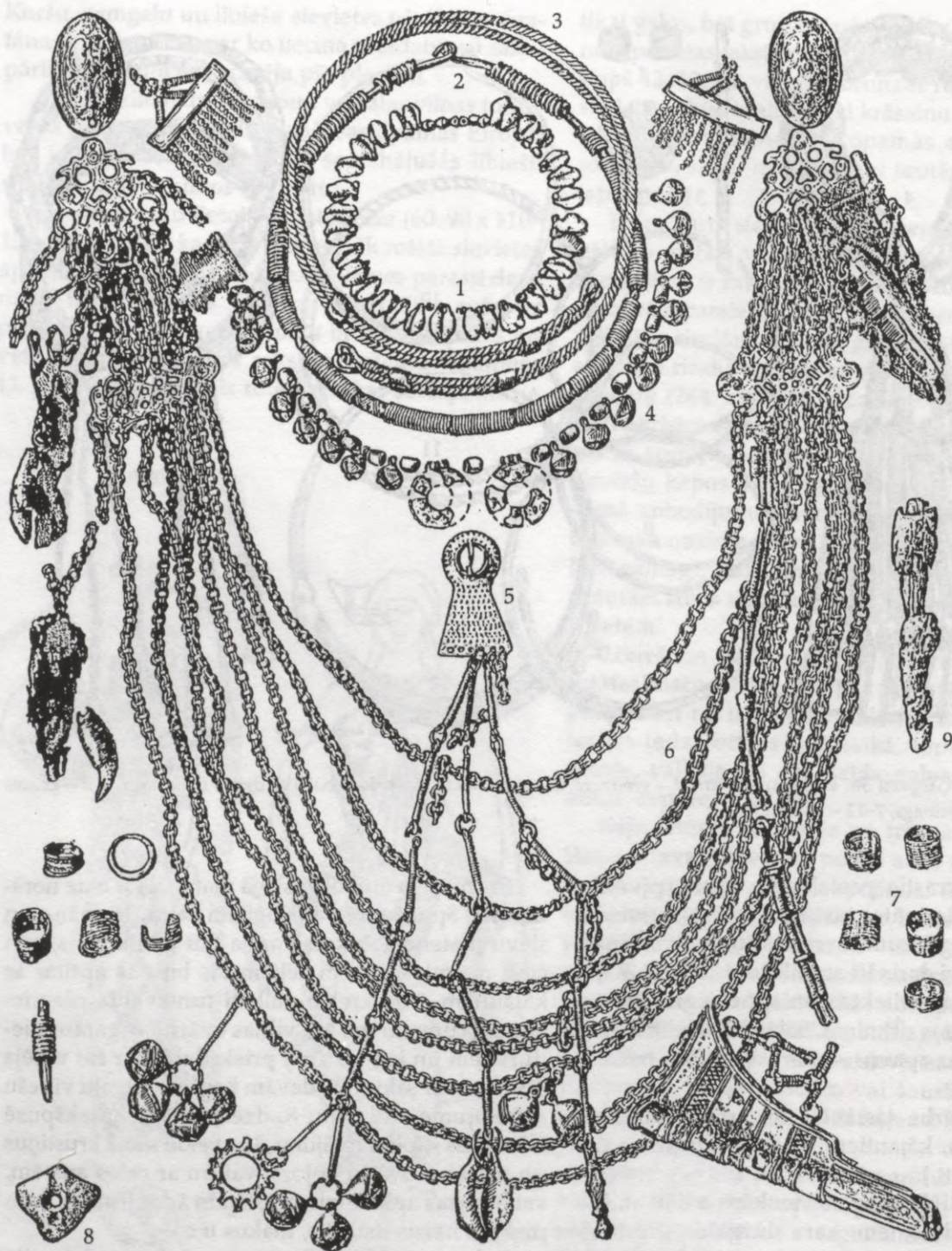
12. gs. slāņos atrastie pastalveida un kurpjveida apavi. Pastalas darinātas no iegarena četrstūrveida ādas gabala ar iegriezumiem malās auklu ievēršanai. Kurpjveida apavi darināti ar mīkstu, šūtu zoli. Kāju aptverošās malas atliektas un sānu iegriezumos savilkšanai ievērtas siksnīņas. Sabiedrības elite lietojusi greznus ādas apavus – ažuŗas pastalas, izšūtas kurpes.

Vīriešu apģērbs sastāvēja no krekla, biksēm, svārkiem, jostas, kājautiem, apaviem, cepures un apmetņa (248. att.).

Vīriešu **krekli** darināti no vienkārta linu auduma, garām piedurknēm, kam dūrgalos stiprības nodrošināšanai reizēm piešūta ādas sloksnīte. Krekla priekšdaļas šķēluma vīles nostiprinātas ar piešūtu pīnīti un saspraustas ar saktiņu.

Par **biksēm** arheoloģiskajā materiālā ir maz norādījumu. Spriežot pēc analogijām baltu, ģermāņu un slāvu materiālā, bikses varēja būt gan kuplas, gan cieši pieguļošas, zem ceļiem tās bijušas aptītas ar kājautiem. Vīrs krekla valkāti tunikveida piegriezuma brūngani vai zili vilnas **svārki** ar garām piedurknēm un iegriezumu priekšdaļā, kur tos varēja saspraust ar saktu. Piedevām bagātos latgaļu vīriešu apbedījumos (Pļaviņu Radzes) svārku priekšpusē ir bronzas stīpiņu rotājums, kas veido sīkus krustiņus un rombus. Svārki apjozti vai nu ar celos austām, vai bronzas apkalumiem rotātām ādas jostām, kam piekāra nažus makstīs, makus u.c.

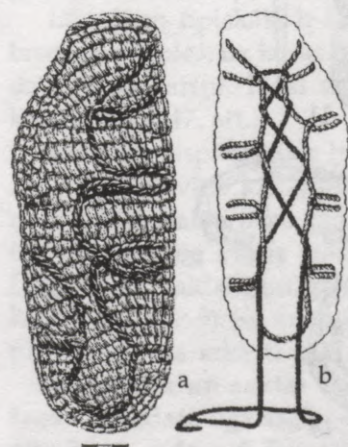
Rokauts ir 100–140 cm gara, 4–7 cm plata zila vilnas auduma sloksne, kas parasti aptīta kreisajai rokai līdz t.s. karavīra procei. Rokautus nēsā-

247. att. Salaspils Laukskolas 94. kapa inventārs: 1 – kauri gliemežvāku kaklarota, 2, 3 – kaklariņķi, 4 – piekariņu kaklarota, 5 – krūšu rota ar piekariņiem, 6 – bruņurupučsaktu važiņas ar piekariņiem, 7 – gredzeni, 8 – dzintara piekariņš, 9 – nazis (?)

248. att. Latgaļu 11. gs. karavīra – tirgotāja rekonstrukcija (b) pēc Ģūģeru 30. kapa (a) materiāliem

249. att. No lūku auklām darināts 9./10. gs. sandales tipa apavs: a – lūku sandale, b – sandales saitējums

ja latgaļu sabiedrības dižciltīgie vīrieši. Rokauti greznoti audumā ielocītiem bronzas gredzentiņiem un rokai no elkoņa līdz plaukstai aptīti tā, lai virspusē paliktu blīvs bronzas rotājums. Tas varēja pasargāt kreiso roku, kura turēja vairogu, no ievainojuma.

Apmetnis – četrstūrains plecu sega tumši zilā krāsā, 110 x 210 cm liela (Tiras purvs, 9. gs.) – darināts no parupja auduma šķeterētiem velkiem, sasprausts ar saktu. Apmetņi Austrumbaltijā sastopami baltiem un Baltijas somu tautām. To kā virsējo apģērbu lietojuši vīrieši Austrumeiropā un Ziemeļeiropā. Apmetnis varēja noderēt ne tikai kā apģērba gabals, bet arī kā sega guļot.

Par **cepurēm** var spriest pēc 9.–12. gs. kapulaukos mirušajiem galvas rajonā atrastajām spirālītēm, jādāmā, cepures rotājumiem. Kā īpaši grezni atzīmējami latgaļu un zemgaļu cepuru rotājumi ar brokāta lentēm, kas ievestas no austrumu zemēm. Ieskatu par galvassegām dod Rīgas izrakumos atrastās koka figūriņas – zižļi ar vīriešu galvas attēliem, kur redzamas cieši pieguļošas cepures ar uzlocītām vai nolaistām ausīm.

9.–12. gs. lietoti dažādi **kāju aptinumi** – sietavas, pēdas auti, lūku vai ādas apavi. Sietavas bijušas 10–14 cm plati vilnas lentveida audumi, kas varēja būt līdz 3 m gari. Sietavas tītas no potītēm uz augšu, ar katru nākamo tinumu nosedzot pusi no iepriekšējās kārtas. No lūkiem pīti sandaļveida apavi atrasti Āraišu ezerpils 9.–10. gs. slāņos (249. att.). Dažos latgaļu un zemgaļu vīriešu kapos atrasti ar siksnīņu sasienami un bronzas podziņām izrotāti kurpjveida apavi (9. gs.). Par to, ka lietoti apavi ar cieta kapi, liecina jātnieku pieši. 12.–13. gs. slāņos Rīgā un Koknesē atrastas pastalas, kurpjveida detaļapavi (čabatas), zābaki, kurpes, kas kā jauns apavu veids ieviesās 13. gs. vidū vācu kolonistu iespaidā.

Rotaslietas

Rotas – kakla un krūšu rotas, saktas, aproces un gredzeni – ir bijušas sieviešu svētku tērpa būtiska sastāvdaļa. Visbagātīgāk tās pārstāvētas 11.–12. gs. apbedījumos (244. att.), bet 13. gs. kaklariņķi, važiņu rotas un aproces izzuda. Visizplatītākā rota bija **kaklariņķi** ar dažādi veidotiem galiem (245., 246. att.).

250. att. Kuršu rotas: 1, 5 – rotadatas, 2–4, 6–8, 10 – saktas, 9 – kaklariņķi, 11–14 – aproces

Latgaļu un sēļu sievietes nēsājušas kaklariņķus ar noplacinātiem, pamīšus saliktiem galiem, kuriem 11.–12. gs. piekārtas trapeceveida mēlītes un zvārguliši, fasetētus kaklariņķus ar seglu un kāšu galiem. Plaši izplatīti ir no trim stieplēm vīti kaklariņķi ar cilpu galiem. Tikai Austrumbaltijai raksturīgi tordēti kaklariņķi ar četrskaldņu galiem. Latvijas un Lietuvas austrumu daļā tipisks ir kaklariņķa paveids, kam stieplu vienā galā ir trīs konusi, otrā – tikai viens, bet abu pārējo stieplu gali noplacināti.

Dažos latgaļu sieviešu apbedījumos atrod līdz sešiem dažāda veida kaklariņķiem, kas sakārtoti cits virs cita tā, lai virsū būtu mazākais. Reizēm ap kaklu likts lociņa važturis ar važiņām virs krūtīm. Retāk 12.–13. gs. sastop stikla krellju kaklarotas ar kauri gliemežvākiem un dažādiem piekariņiem.

Zemgaļu sieviešu apbedījumos konstatēts viens-trīs kaklariņķi vienā kapā. Izplatīti ir pieci kaklariņķu tipi – ar pogas un cilpas galiem, kruķu galiem, seglu un kruķu galiem, paresninātiem galiem un vairāk-kārtīgi kaklariņķi ar kruķu vai piekļautu kāšu galiem. Zemgaļiem raksturīgi kaklariņķi ar kruķu galiem un no vairākiem kaklariņķiem sakniedētas kaklarotas. Latgaļu iespaidā zemgaļiem ir izplatījušies kaklariņķi ar segliem un kāsi, kaklariņķi ar konusiem un tordētie kaklariņķi ar četrskaldņu galiem. Lielākā kaklariņķu daudzveidība Zemgalē raksturīga 11.–13. gadsimtā.

Libiešu sievietēm kaklariņķi sastopami retāk, turklāt tie ir no trim stieplēm vītie kaklariņķi ar cilpu galiem un kaklariņķi ar noplacinātiem galiem.

Libiešiem tipiskāki ir kaklariņķi no vienkāršas bronzas stieples, uz kuras uzvērtas stikla krelles un dažādi piekariņi. Plaši sastopamas stikla krellju kaklarotas (247. att.).

Kuršiem visparastākie ir no trim masīvām bronzas stieplēm vītie kaklariņķi, kas divās kārtās apņem kaklu. Kaklariņķu gali noslēdzas ar ornamentētām cilpiņām vai ir smaili un notīti ar stiepli. Dažkārt šo kaklariņķu gali noslēdzas ar cilpu un kāsīti (250. att.: 9). Kā krūšu rotas atzīmējami dažādi piekariņi, kas iekārti bronzas divrindu važiņās.

Rotadatas un saktas lietotas apģērba saspraušanai. Rotadatu ilgā saglabāšanās ir Zemgales īpatnība 9.–12. gadsimtā. Te sastop krustadatas, rotadatas ar apaļu plāksņveida galvu, rozetadatas, riņķadatas, trīsstūradatas un spieķadatas. Aplūkotās rotadatas

atrod sieviešu kapos pa vienai pie katra pleca. Rotadatas savā starpā savienoja dubultvažiņa, bet gadījumos, kad rotadatas austiņā iekārts važturis, – divas-trīs važiņas un sadalitāji.

Specifiskas zemgaļiem ir krustadatas un riņķadatas. Bronzas krustadatas galvas ornamentu veido plānā sudraba plāksnītē no apakšas izspiestas reljefas apļu vai punktu rindas. Līdzīgi rotāti važturi. 12.–13. gs. plaši lietotas arī dzelzs krustadatas. Rozetadatas darinātas stilizēta zieda vai ažuāra rata veidā.

Salīdzinājumā ar latgaļu adatām Zemgalē atrastās spieķadatas parasti ir masīvākas.

Rotadatas bija iecienījuši zemgaļi. Kurzemē sastopamas krustadatas ar plakanām, apaļām ripām ar sudraba platējumu. 12.–13. gs. kuršu krustadatas no līdzīga tipa zemgaļu rotām atšķiras ar garākām, it kā stieptām pogām. No trīsstūradatām atzīmējami darinājumi ar plakanām ripām. Mazliet pārveidotas šī tipa rotadatas ar divkārsām ripām sastopamas 12.–13. gs. Ziemeļkurzemē un pieskaitāmas libiešu un vendu rotām.

Ziemeļkurzemes iedzīvotājiem pārceļoties uz Vidzemi, Daugavas un Gaujas baseinā sāka parādīties trīsstūradatas ar divkārsām plakanām ripām. Sastopamas arī krustadatas. Libieši nēsājuši bronzas krustadatas, kuru ripas savienotas cita ar citu. Šāda tipa krustadatas biežāk sastopamas Igaunijā.

Latgaļu teritorijā līdz 11. gs. vēl sastopamas dzelzs spieķadatas, bet no 8. gs. tās gandrīz pilnībā aizstāja **pakavsaktas**.

Te jāatzīmē, ka pakavsaktas kļūst par zīmīgāko rotu ne tikai Latvijas teritorijā, bet visās baltu tautu apdzīvotajās zemēs. Pakavsaktas ir daudzveidīgas gan galu, gan loka izveidojuma ziņā. Latgaļiem ir tipiskas pakavsaktas ar tordētu loku un atrotītiem satītiem galiem. Izmēros mazākās saktas lietotas kreklu saspraušanai priekšpusē. Sēļiem vairāk raksturīgas pakavsaktas ar magoņgalvu galiem. Retāk sastopamas zvaigzņveida saktas, kas noderejušas villaines saspraušanai.

Zemgaļiem tipiskākas ir krusta, četrstūra, apaļās, ažuāras plāksnessaktas. Sākot ar 9. gs., stopsaktas pārveidotas par stopa-šķēršu saktām. Pakavsaktas ar magoņgalvu un zvērgalvu galiem plašāk sastopamas tikai 11.–12. gadsimtā.

Arī kuršu saktas (250. att.: 2–4, 6–8, 10) pēc formas var iedalīt pakavsaktās un plāksnessaktās. No

pakavsaktām minamas saktas ar daudzskaldņu paplašinātiem, paresninātiem, atrotītiem, magoņgalvu vai taurveida galiem. No plāknessaktām stopa-šķēršu saktas 12.–13. gs. degenerējas un pārvēršas par garenu, ažuuru rotaslietu, kuras augšējā daļā tikai ar grūtībām var saskatīt stopa apveidus. Krustveida plāknessaktas blakus vēlā perioda stopa-šķēršu saktām ir raksturīgākās apģērba saspraūšanai lietotās kuršu rotas.

Paretam lībiešu teritorijā sastop arī skandināviskās bruņurupučsaktas (238. att.: 8), kas kalpojušas par prototipu vietējām bruņurupučsaktām ar stilizētu augu ornamentu. Bruņurupučsaktas parasti nēsāja pa divām uz katra pleca kopā ar caurumotiem važturiem, bagātām važiņu un piekariņu rotām. Lībiešiem sastopami tie paši pakavsaktu tipi, kas bija pazīstami baltu tautām, taču retāk lietotas stopa-šķēršu un krusta saktas.

Aproces ir krāšņākā un visbiežāk sastopamā rotaslieta (250. att.: 11–14). Nēsātas aproces ar zvērgalvu galiem, lentveida un spirālaproces. Aproces ar zvērgalvu galiem ir vīriešu rota, tās liktas pa vienai uz katras rokas. Agrākās aproces ir masīvas, vēlākās – ar paplašinātu vidusdaļu, bet stilizētie zvērgalvu gali atgādina tikai plastiskas austiņas. Visvairāk atrastas sieviešu lentveida aproces (250. att.: 12), kuru skaits pārsniedz 1000 eksemplāru. Tās nēsātas pa 6–10 uz vienas rokas tā, ka pēc izmēra mazākās atradās tuvāk delnai. Lentveida aproces ir tipiska kuršu un kuronizēto lībiešu rota, pēc kuru izplatības var spriest par to nēsātāju etniskajām robežām un kontaktu virzieniem. Spirālaproces ugunskaķos iegūtas fragmentārā veidā.

Vidzemes lībiešu teritorijā, sākot ar 10. gs., sastop dobās aproces ar sašaurinātiem galiem. Par kontaktiem ar kaimiņiem liecina lībiešu teritorijā atrastās 10.–11. gs. skandināviskās aproces ar likloču ornamentu, aproces ar zvērgalvu galiem, kādas bija latgaļiem (10.–11. gs.). Kopš 12.–13. gs. atrod stikla aproces, kas uzskatāmas par importu no Krievzemes. 12.–13. gs. Vidzemes lībiešu teritorijā parādās ļoti platas aproces ar sašaurinātiem galiem un vītās aproces ar taisni nocirstiem galiem.

Zemgaļu teritorijā 10. gs. karavīru kaķos atrastas masīvas trīsviju aproces. Vīriešu rota ir arī masīvās aproces ar zvērgalvu galiem un aproces ar segmentveida griezumū. Sievietes turpretī lietojušas spirālaproces.

Arī latgaļu sievietes nēsājušas spirālaproces, kurām viju skaits pieaudzis līdz divpadsmit. Manšetveida un dobās aproces latgaļiem vairs nav sastopamas, toties plaši lietotas aproces ar zvērgalvu galiem. Tāpat kā lībiešu teritorijā, pie latgaļiem sastop importētās slāviskas cilmes aproces – stikla, kā arī vītās bronzas aproces ar taisni nocirstiem galiem.

Latgaļu un sēļu vīriešiem raksturīgas t.s. karavīra aproces un masīvās, šķērsgriezumā puslodveidīgās aproces. Karavīra aproci nēsāja uz kreisās rokas, bet šķērsgriezumā puslodveidīgo aproci – uz labās rokas. Abas aproces parasti atrod piedevām bagātos 10.–12. gs. kaķos.

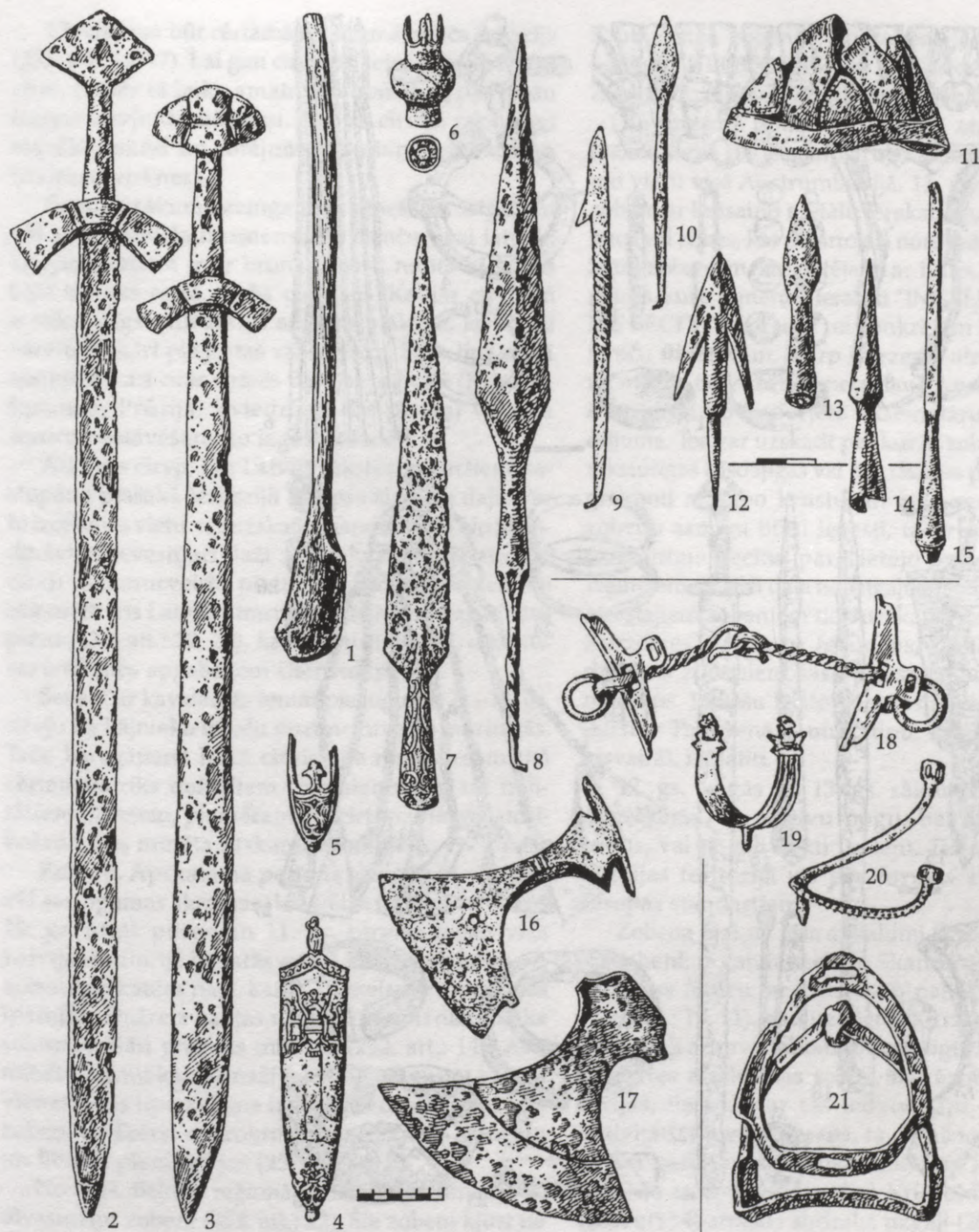
Gredzeni. Kurši nēsāja gredzenus ar vidusplāksnīti, ar paplašinātu, paresninātu, vītu vai tordētu priekšpusi, arī spirālgredzenus. No gredzeniem ar paplašinātu priekšpusi izveidojās t.s. vairoggredzeni, kas lielāko izplatību gūst 13.–14. gadsimtā. Šie gredzeni, tāpat kā gredzeni ar imitētu tordējumu priekšpusē, izplatīti ne tikai kuršu teritorijā, bet arī ārpus tās. Tie sastopami lībiešiem, kas gan vairāk iemīļojuši gredzenus ar paplašinātu, ornamentētu priekšpusi. Nēsāja arī spirālgredzenus. Visā lībiešu teritorijā sastop gredzenus, kas darināti no bronzas plāksnītes ar šķeltiem, spirālēs savītiem galiem.

Zemgaļi bija iecienījuši bronzas spirālgredzenus un gredzenus ar pamīšus saejošiem galiem, kam paresnināta, vīta vai tordēta priekšpuse.

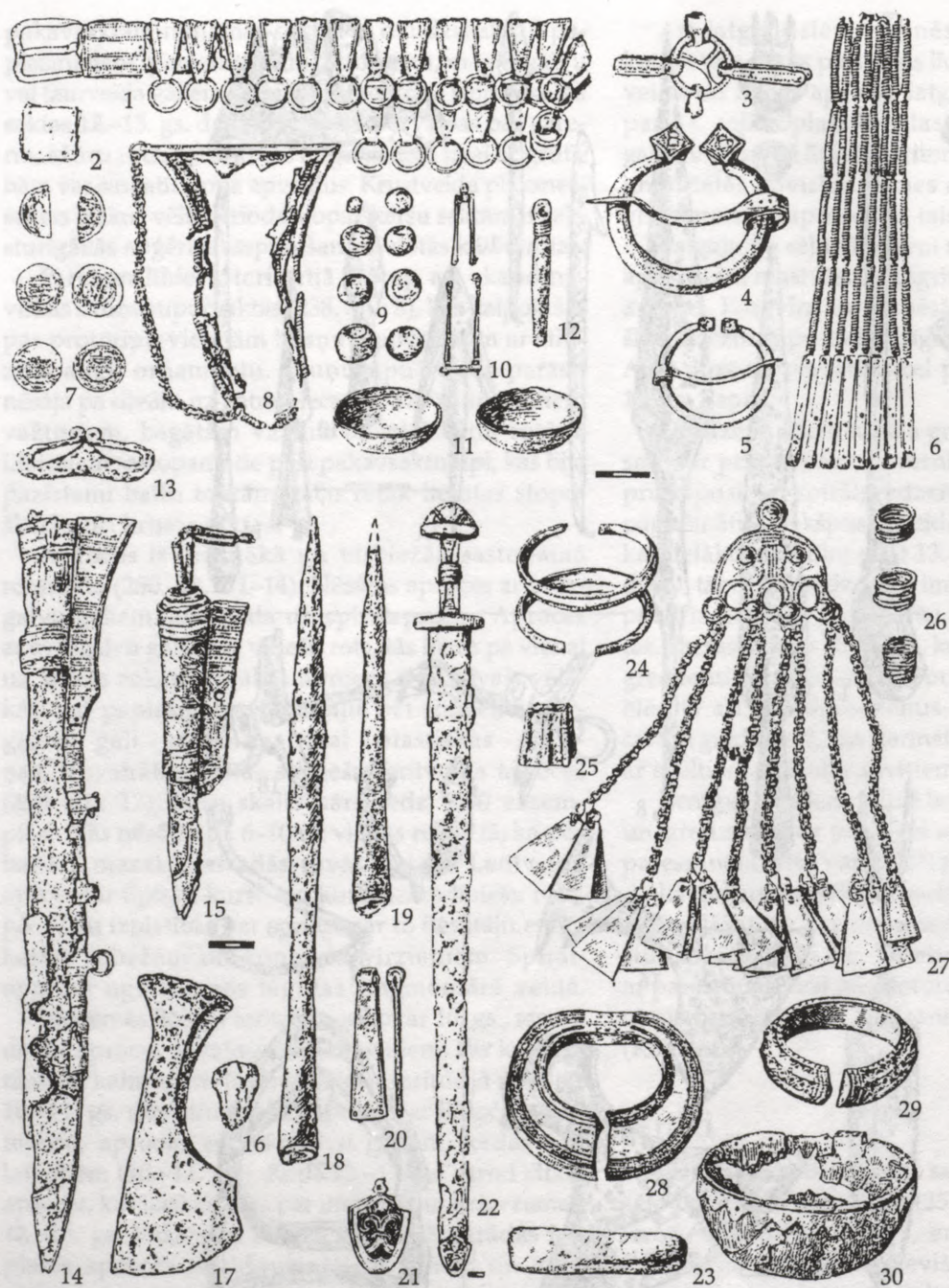
Latgaļiem un sēļiem iemīļoti ir spirālgredzeni ar vidusplāksnīti, kas ornamentēta ar saulītēm, trīstūrīšiem ar lāsīti u.c. Vīriešiem raksturīgi gredzeni ar paresninātu vai pseidotordētu priekšpusi. 12. gs. otrajā pusē parādās gredzeni ar krāsaina stikla acīm (Koknese).

Ieroči

9.–12. gs. ieroču daudzums salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu ir pieaudzis (251. att.). Parādās jaunas ieroču kategorijas (vāles, bruņas, bruņucepures). Perioda pirmajā pusē atsevišķu tautu lietoto ieroču specifika vēl izdalās pietiekami spilgti. Turpretī no 11. gs. līdz ar visai Ziemeļeiropai raksturīgu formu atdarinājumu ieviešanos vērojama ieroču formu nivelēšanās. Izšķirami tuvcīņas (cirvis, zobens, šķēps) un tālcīņas ieroči.

251. att. Latvijas agro viduslaiku ieroči, jātnieku piederumi un zirglietas: 1 – koka vāle, 2, 3 – zobeni, 4, 5 – zobenu makstu galu apkalumi, 6 – bronzas vāles galva, 7–10 – šķēpu gali, 11 – bruņucepure, 12–15 – bultu gali, 16, 17 – cirvji, 18 – iemauktu laužņi, 19, 20 – pieši, 21 – seglu kāpši

252. att. Priekuļu Ģūgeru 30. kapa inventārs: 1, 2, 20 – josta, jostas detaļas, 3 – jostas dalītājs, 4, 5 – saktas, 6 – jostas piekars, 7 – dirhēmi, 8 – maciņš, 9–11 – svariņi un atsvariņi, 12 – atslēga, 13 – šķiltava, 14 – kaujas nazis, 15 – nazis, 16 – krams, 17 – cirvis, 18, 19 – šķēpu gali, 21, 22 – zobens un maksts uzgalis, 23 – galoda, 24, 28, 29 – aproces, 25 – slēdzene, 26 – gredzeni, 27 – važturis ar važiņām, 30 – koka kauss ar bronzas rotājumu

Cirvim var būt cērtamā un sitamā ieroča funkcija (251. att.: 16, 17). Lai gan cīņā var lietot parasto darba cirvi, tomēr tā laika amatnieki domājuši par īpašu kaujas cirvju darināšanu. Kaujas cirvim raksturīgi mazāki izmēri un rotājums (rombiņu, punktu un trīsstūru virknes).

Perioda sākumā zemgaļiem, lībiešiem, latgaļiem vēl sastopami šaurasmens cirvji, taču tikai latgaļu kaujas cirvjiem ir ar bronzas lenti notīts kāts, kas bijis tievāks nekā darba cirvjiem. Kaujas cirvjiem ir raksturīgs caurumiņš asmens plāksnē, lai ieroci varētu piekārt pie jostas vai segliem. Šāda tipa cirvji sastopami arī citās zemēs Baltijas reģionā (Krievija, Igaunija, Prūsija, Zviedrija), kas pieļauj vairāku centru pastāvēšanu to izgatavošanā.

Arī āvas cirvji, kas Latvijā raksturīgi kuršiem, sastopami plašākā teritorijā Eiropas ziemeļu daļā. Par to izcelsmes vietu var uzskatīt Skandināviju. No Skandināvijas ievesti arī daži zemgaļu teritorijā atrastie cirvji ar āmurveida pietu. No austrumu zemēm importēti trīs Latvijā atrastie vesercirvji ar pagarinātu pietu (239. att.: 22, 23), kas raksturīgi hazāru kultūras ietekmes apgabaliem Dienvidkrievijā.

Sakarā ar kavalērijas lomas pieaugumu 11.–13. gs. cirvju kā kājnieku ieroču nozīme tuvciņā mazinājās. Taču karagājiena laikā cirvis bija nepieciešams kā cērtamais rīks dažādiem saimnieciskiem un militāriem darbiem, piemēram, aizcirtumu (*hagen*) ierīkošanā, kas minēta Atskaņu hronikā.

Zobeni. Apskatāmā perioda sākumā (9.–10. gs.) vēl sastopamas skramasaksa vēlās formas, bet kopš 10. gs. otrās puses un 11. gs. pirmās puses visā Latvijas teritorijā izplatās ap 50 cm gari vienasmens zobeni jeb kaujas naži, kas ir Ziemeļaustrumeiropas īpatnība. Dažreiz kaujas naži ar ornamentētu koka rokturi nēsāti greznās makstīs (252. att.: 14). Abu minēto formu kaujas naži ietekmējuši jaunu vietēja vienasmens tipa zobena izveidi. Šādi ap 85 cm gari zobeni ar šķērsi un roktura pogu atrasti zemgaļu un lībiešu pieminekļos (251. att.: 2, 3).

No 9. gs. Baltijas reģionā izplatījās Rietumeiropas divasmeņu zobeni (252. att.: 22). Šie zobeni kļūst ne tikai par svarīgu ieroci tuvciņā, bet arī par varas un bagātības simbolu. Sākot ar 10. gs., zemgaļu, latgaļu un lībiešu turīgu vīriešu kapos atrod Petersena H tipa zobenus. 10./11. gs. lībiešu un zemgaļu kapos sastop

T un Z tipa zobenus. Šo zobenu asmeņus grezno ieraksts "ULFBERHT", kas apzīmē ieroču darbnīcas Ziemeļfrancijā vai Piereinas apgabalā (238. att.: 5).

Šo importa zobenu visvairāk atrasts Kurzemē (vairāk nekā 100 eksemplāru), kas šai ziņā ieņem pirmo vietu visā Austrumbaltijā. 11. gs. raksturīgāki ir zobeni ar krāsaino metālu ierakstiem, kuru atsevišķi burti vai zilbes, kas atkārtojas, norobežoti ar krustiem. Starp zobeniem, kas datējami ar 12. gs., sastop eksemplārus, kuru asmeņi ir ieraksti "INGELRII", "GICELIN ME FECIT..", norādot uz konkrētām Rietumeiropas ieroču darbnīcām. Starp Kurzemē atrastajiem zobeniem ir arī tādi, kuru asmeņi nav inkrustēti, bet rokturi ir atšķirīgi no importēto eksemplāru šīs daļas veidojuma. Tos var uzskatīt par kuršu zobeniem, kuriem raksturīgas trīsdalīgas vai piecdalīgas pogas un šķērši, greznoti ar slīpo krustu un apļu motīviem. Ja arī zobenu asmeņi būtu ievesti, tad rokturu daļu noformējums liecina par vietējo amatnieku darbu. Piemēram, lielākā daļa no latgaļu apdzīvotajā teritorijā atrastajiem zobeniem tiek uzskatīti par ievestiem no Kurzemes. Arī starp Igaunijas, Gotlandes un Piedņepras zobeniem sastop iespējamus kuršu darinājumus. Lībiešu teritorijā atrastie zobeni 9.–12. gs. pārstāv Petersena T un Z tipu, kas baltu zemēs ir visvairāk izplatīti.

12. gs. beigās un 13. gs. sākumā zobeni ir bez augššķērša, ar masīvu pogu, bet apakššķērsis ir taisns, vai tā gali liekti uz leju. Tie sastopami visā Latvijas teritorijā un pēc formas atbilst tā laika Eiropas standartiem.

Zobena maksts gala apkalumi (252. att.: 22), tāpat kā zobeni, ir gan ievesti no Skandināvijas – ažušie, ar putna figūru, ar krustu un palmeti izgriezumā (238. att.: 10, 11), gan uz vietas Kurzemē izgatavoti. Šie uzgaļi ar pretstatītām putnu figūrām, krusta vai palmetes attēlu, kas sastopami ārpus kuršu teritorijas, liecina par tās iedzīvotāju tirdzniecisko aktivitāti. Kā vienasmens, tā divasmeņu zobeni lietoti garie maksts apkalumi, kas krāšņi izgriezti. To starpā izceļas divi Krimuldā un Turaidā (251. att.: 4) atrastie sudraba uzgaļi (20–22 cm gari). Tiem līdzīgi atrasti pa vienam Kijevā (kņaza kapā) un Lietuvā. Tas liecina, ka arī Latvijas eksemplāri, kas konstatēti senlietām bagātos kapos, piederējuši sabiedrības elitei.

Vieni no galvenajiem tūvcīņas ieročiem bija **šķēpi** (251. att.: 7–10; 252. att.: 18, 19), kas pēc iekātojuma veida iedalāmi uz mavas un iedzītņa šķēpu galos. Iedzītņa šķēpi ir ar lapasveida galu, kas laika gaitā iegūst rombveida formu. Šie šķēpi ir latgaļu apbruņojuma īpatnība.

Pārējā Latvijas teritorijā vairāk sastopami uz mavas šķēpi ar rombveida un lapasveida galiem. Gandrīz visu tipu uz mavas šķēpos sastopams damascējums. Daļa no tiem – ar sudrabu inkrustētām uz mavam – ir neapšaubāms imports no Skandināvijas (238. att.: 12). Tomēr starp damascētajiem šķēpu galiem ir arī vietējie – Kurzemē (Talsi, Raņķi), varbūt Ziemeļlatgalē (Baltinava) gatavotie. Bez tam kuršiem bijuši īsi, masīvi šķēpu gali ar kvadrātiska šķērsriezuma lapu.

Līdz ar bruņās un bruņucepurēs tērptiem karotājiem parādās speciāls sitamais ierocis – **vāle ar metāla galvu**. Bronzas vāles galvas ar dzeloņiem importētas no Krievzemes. Latvijā tās atrastas tikai dažās vietās. Unikāla ir Mārtiņsalā atrastā vāles galva (251. att.: 6), kas atgādina zižļa galu, – tādas ir pazīstamas starp Gotlandes agro viduslaiku atradumiem. Kā rāda seno ieroču pētījumi Zviedrijā, vālēm – arī no ozolkoka darinātām – bija būtiska nozīme kā sitamajam, pat metamajam ierocim cīņā pret bruņās kalto pretinieku.

Skandināvu sāgas un viduslaiku rakstītie avoti vēsta, ka Austrumbaltijas tautības – kurši un lietuvji – cīņās lietojuši koka vāles gan kā sitamos, gan metamos ieročus. Ilgu laiku par šo ieroču veidolu nebija īsta priekšstata, jo tie nebija saglabājušies. Tikai tad, kad Āraišu ezerpils izrakumos atrada vairākas 0,8–1 m garas vāles ar slaidiem, nedaudz liektiem kātiem un apmēram 10 x 15 cm lielu paresninājumu galā (251. att.:1), kļuva skaidrs, ka tās ir tie paši kaujas ieroči, kas attēloti uz 11. gs. austā Bajo tepiķa un Indriķa hronikā minētas kā metamnūjas. Šo ieroču lietošanas sekas dažkārt saskatāmas kā apaļi caurumi cīņās kritušo karavīru vai citu cilvēku galvaskausā, ko agrāk uzskatīja par trepanācijas pēdām. Pateicoties izejmateriāla – koka pieejamībai, vāles bija plaši izplatīts ierocis, sevišķi sabiedrības zemāko slāņu pārstāvju vidū, kam nebija iespējams iegādāties dārgos dzelzs un tērauda ieročus. Bez tam, kā rāda etnogrāfiskie novērojumi, dažāda veida

metamās vāles izmantojuši arī gani, lai atgaiņātu plēsīgo zvēru uzbrukumu ganāmpulkam.

Agrajos viduslaikos pieauga tālcīņas ieroču (metamie šķēpi, loks, stops, bultas) nozīme. Metamie šķēpi ir nelieli, 12–30 cm gari, ar lejasdaļā rombveidā paplašinātu lapu vai lapasveida galu (251. att.: 10). Vēl sastop šķēpus ar atkarpēm. Jādomā, ka vajadzības gadījumā lietoti arī medībām un zvejai piemērotie harpūnveida šķēpu gali (251. att.: 9). Spriežot pēc Indriķa hronikas liecībām, metamais šķēps (*lanca*) ir kalpojis par simbolu zilēšanā, miera slēgšanā un uzteikšanā, kad derību šķēpu aizmeta atpakaļ.

Populārākais tālcīņas ierocis bija **loks**, kas koka kātā iestiprinātos dzelzs bultu uzgaļus varēja raidīt vairākus desmitus metru attālumā. Lietoja uz mavas un iedzītņa **bultas** (251. att.: 12–15). Par vietējiem ražojumiem uzskatāmas bultas ar atkarpēm, kā arī adatveida un īlenveida formas. Nelielās iedzītņa un uz mavas bultas ar rombisku šķērsriezumu lietoja riņķīšu bruņu caursišanai. Tā kā igauņi un lietuvji principā lietoja līdzīgus ieročus kā Latvijas teritorijā mītošie iedzīvotāji, tad viņu iešautās bultas arheoloģiskajā materiālā nav iespējams atšķirt.

Austrumlatvijas un Viduslatvijas dzīvesvietās atrod rombveida vai piecstūrveida, griezumā plankanus bultu galus, kuru izcelsme meklējama Krievzemes pilsētās. Savukārt par vikingu sirotāju uzbrukumiem pilīm gar Daugavu liecina lapasveida bultas ar vairākšķautņainiem sāniem un bultas ar atkarpēm. Lai gan vietējās tautas 12. gs. – 13. gs. sākumā jau pazina uzlaboto t.s. salikto loku, tomēr tām bija grūti cīnīties ar krustnešu karaspēku, kura apbruņojumā jau bija **stops**. Salīdzinot loka un stopa strēlnieku savstarpējās cīņas iespējas, hronists Indriķis pasvītro, ka krievi atšķirībā no vāciešiem nešāva ar stopiem, bet mēdza lietot lokus. Stopa stiegra, kuru varēja uzvilkt ar speciālu kāsi, samērā smagās bultas spēja raidīt līdz 200 m tālu.

Par zemgaļu cīņām ar krustnešu karaspēku liecina daudzi Tērvetes, Mežotnes u.c. pilskalnos atrastie iedzītņa un uz mavas stopa bultu gali. Atskaņu hronika stāsta, ka no sagūstītā krustneša stopnieka mākslu apguvuši arī zemgaļi. Tērvetē, Mārtiņsalā atrastas stopa detaļas un stiegru uzvelkamie kāši. Kā aizsardzības bruņojumu Senlatvijā lietoja vairogi, bruņas un bruņucepures.

Indriķa hronika min kuršu no dēļiem sastiprinātos baltos **vairogus**. Rucavas Tiras purvā atrastais 9. gs. vairogs bija apaļš, 85,5 cm diametrā, darināts no egles koka dēļiņiem, kas apvilkti ar ādu. Vairogu paliekas vai to dzelzs umboni konstatēti libiešu, sēļu apbedījumos. Daži no tiem varēja būt ornamentēti un apgleznoti baltā, sarkanā un melnā krāsā.

Bruņas un bruņucepures, spriežot pēc pašreizējiem atradumiem, Austrumbaltijā lietotas mazākā mērā nekā kaimiņu zemēs. Nēsāti no dzelzs riņķiņiem darināti **bruņukrekli** (Pasilciems, Oglenieki), kas pēc sava tehniskā izpildījuma ir analogiski Krievzemē sastopamajiem 10.–13. gs. bruņukrekliem. Tērvetes un Mežotnes pilskalnā atrasti kā riņķišu kreklu, tā plāksnišu jeb zvīņu bruņu fragmenti. Pēdējās raksturīgas krustnešu karaspēkam 13.–14. gadsimtā.

Bruņucepures pagaidām atrastas tikai kuršu teritorijā. Tās ir darinātas no nepilnu milimetru biežām skārda sloksnēm (251. att.: 11).

Agro viduslaiku karadraudzes kavalēriju raksturo **jātnieka piederumi** (pieši, seglu kāpšļi) un zirglietas. Tā laika kavalērijas zirgs bija galvenais pārvietošanās līdzeklis. Indriķa hronikā kara zirgu ar apbruņojumu (*dextrarium cum armatura*) uzskata par vērtīgu dāvinājumu, lai iegūtu kāda valdnieka labvēlību. Pēc tā laika aprēķiniem kara zirga cena bija līdzvērtīga 12 govju cenai. Pie 13. gs. kara zirga bruņojuma pieder no ādas siksnīnām darināti, izgreznoti iemaukti ar mutes dzelžiem un **laužņiem** (251. att.: 18). Šai laikā dominējošie kļūst divposmu iemauktu dzelži ar riņķiem galos. Sāndzelžus darina ieplakanus un to virsmu izgrezno. Arī iemauktu apkalumus bieži pārklāj ar sudraba platējumu. **Segli** jau 12. gs. otrajā pusē iegūst ērta sēdekļa formu. Pie zirga tie piestiprināti ar vairākām siksnām, bet jātnieka stabilitātes nodrošināšanai apgādāti ar dzelzs **kāpšļiem** (251. att.: 21).

Kāpšļu apakšējās daļas ieapaļā vai plakanā forma norāda, ka jātnieku apavi bijuši gan ar mīkstu, gan cietu zoli. Unikāli ir Talsu pilskalnā atrastie, no aļņa raga gatavotie seglu galu augšējie balsti. Ka karadraudžu locekļu un valdnieku zirgi bijuši labi kopti, liecina zirgu skrāpji, kā arī atrastie pakavi, ledus pieši u.c. zirglietas.

Zirga uzmundrināšanai pie jātnieka apaviem bijuši piestiprināti **dzelzs pieši** (251. att.: 19, 20). Tiem ir dažāda forma, kas laika gaitā mainās no U uz V veida loku. Daži pieši bijuši inkrustēti ar bronzu, ir pat pieši ar sudraba granulām rotātu loku. Šādi pieši, jādama, saistāmi ar pils valdnieka karadraudzi.

Personiskā higiēna un dziedniecība

Apskatāmā laikmeta iedzīvotāju personiskās, t.i., ķermeņa un mājokļa higiēnas līmeni noteica agro viduslaiku sadzīves tradīcijas, kādas tolaik pastāvēja visā ziemeļaustrumu Eiropas mežu joslā. Dzīves apstākļu lielā mērā noteica dzīvesvietas veids. Salīdzinājumā ar citām labākos apstākļos atradās tās iedzīvotāju grupas, kas mita nelielās lauku apmetnēs upju un ezeru krastos. Turpretī senpilsētu un it īpaši blīvi apbūvēto pilskalnu iedzīvotāji lielās saspīestības, sliktās ūdensapgādes un atkritumu uzkrāšanās dēļ daudz vairāk bija pakļauti dažādām infekcijas slimībām. Sevišķi smagos apstākļos nokļuva piļu iedzīvotāji ienaidnieka uzbrukuma laikā. Aplenkajās pilīs trūka dzeramā ūdens, krājās ievainotie un kritušie, sākās ugunsgrēki, tādēļ reti kura pils varēja noturēties ilgāk par nedēļu, sevišķi vasaras laikā.

Ja dzīvojamās telpās nodarbojās ar amatniecību, piemēram, bronzas apstrādi, sanitārais stāvoklis bija vēl sliktāks, jo tad gaisā bez dūmiem izplatījās arī veselībai kaitīgi putekļi, tvaiki un citi izgarojumi.

Galvenais tālaika ķermeņa tīrības uzturēšanas un kopšanas līdzeklis bija pirts. Pirts esamību Latvijas teritorijā šajā laikmetā apliecina kā arheoloģiskie atradumi, tā 13. gs. sākuma rakstītie avoti. Līdz šim zināmās senākās pirts paliekas, šķiet, atrastas Āraišu ezerpilī. Starp pirmās, ar 9. gs. datējamās apbūves ēkām bija kāda 2,5 x 3 m liela celtne, kas atradās ezera malā, netālu no vārtiem. Telpas priekšpusē bija gludinātu dēļu grīda ar tukšu pagrīdi. Domājams, ka šajā pagrīdē noplūda mazgāšanās laikā lietotais ūdens. Nedaudz vēlāk pastāvējušu pirts krāšņu paliekas atrastas arī Salaspils Laukskolas un Mārtiņsalas ciemos un Raunas Tanīskalnā.

Matus sukāja ar vienpusējām un divpusējām ķemēm, ko izgatavoja no kaula un raga, vai arī ar susekļiem. Drēbes mazgāja, velējot ar koka vālēm, kādas iegūtas Āraišu ezerpilī un Koknesē. Iespējams, ka šim

nolūkam lietots arī sārms – Āraišu ezerpili kādas ēkas saimniecības piebūvē atrada prāvu tāšu vāceli ar pelniem, kas varētu būt lietota sārma nostādināšanai.

Agro viduslaiku dziedniecības pamatā, tāpat kā iepriekšējos gadsimtos, bija tautas empīriskā pieredze, kas balstījās uz praktiskās higiēnas principiem. Par tās līmeni gan varam spriest galvenokārt pēc cilvēku skeleta kaulos redzamajiem bojājumiem, kas radušies ievainojumu un slimību rezultātā, izrakumos atrastajiem instrumentiem, kā arī etnogrāfiskajiem tautas dziednieku lietotajiem ārstniecības paņēmieniem un zālēm.

Paleopatologu pētījumu rezultātā noskaidrots, ka iedzīvotāji samērā daudz sirguši ar dažādām kaulu slimībām – rahītu, priekšlaicīgu skeleta kaulu novecošanos, artrozi, deformējošo spondilozu, varbūt pat kaulu tuberkulozi. Arvien vairāk izplatījās zobu kariess, no kā cieta apmēram piektā daļa iedzīvotāju. Diezgan izplatīta parādība bija dažāda veida traumatisms – nelaiemes gadījumos un kaujās gūtie ievainojumi.

Senie dziednieki brūču un dažādu slimību ārstēšanā varēja lietot neliela izmēra nažus, pincetes, lāpstiņas un mazus trauciņus dažādām ziedēm. Atrastie āderu cērtamie norāda, ka jau tolaik dziedniecībā izmantota asiņu nolaišana.

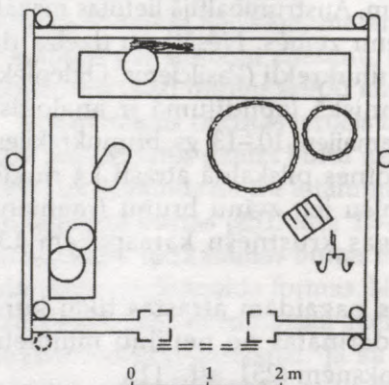
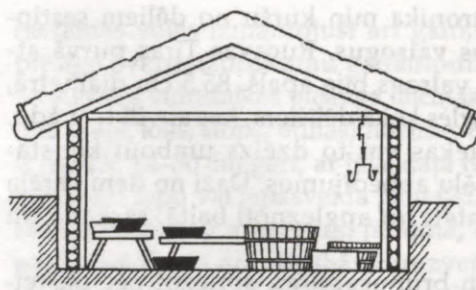
Spriežot pēc sadzījušajiem kaulu lūzumiem, senie dziednieki laužto kaulu ārstēšanā lietojuši iestiepšanu, šinēšanu u.c. paņēmienus, kā arī galvaskausa ievainojumu attīrīšanu no kaula drumslām. Āraišu ezerpils kultūrlānī atrada arī izrautu, kariessa bojātu dzerokli.

Seno dziednieku darbība, līdzīgi kā tas bija tautas medicīnā līdz pat jaunākajiem laikiem, lielā mērā saistīta ar pirti kā tīrāko vietu. Tur pieņēma dzemdības, apkopa brūces, ar sutināšanu, lāpstiņu, braucīšanu u.c. paņēmieniem dziedēja kaulu sāpes,

Garīgā kultūra

Valoda

Latviešu valoda, tāpat kā baltu valodas vispār, pieder pie indoeiropiešu valodu satemgrupas, kurā ietilpst arī slāvu, indoirāņu, armēņu un albāņu valoda. Baltu valodas starp citām indoeiropiešu valodām uzrāda

253. att. Dziednieka namiņš Talsu pilskalnā (A. Karnupa rekonstrukcija)

muskuļu un dzīslu sastiepumus, kā arī citas vainas. Talsu pilskalna izrakumos atsedza kādas nelielas, zemē iedziļinātas celtnes paliekas bez apkures ierīces, kurā atrastais inventārs – soli, koka trauki, svečturis, slotu u.c. liek domāt, ka tur darbojies dziednieks (253. att.).

Neapšaubāmi, ka šajā laikmetā dziedniecībā lietoja dažādus ārstniecības augus, to uzlējumus un novārījumus. Zāļu un augu dziedinošā iedarbība pret slimībām 12. gs. beigās minēta arī Indriķa hronikā.

visseniskākās iezīmes. Baltu valodas savā starpā ir bijušas atšķirīgas. Senkrievu 12. gs. avots "Pagājušo laiku stāsts" liecina, ka kuršiem, zemgaļiem, latgaļiem, libiešiem, tas ir, katrai tautai, bijusi sava valoda.

Par kuršiem to apstiprina 13.–16. gs. avoti. Kuršu valodā bija paglābies tautosillabiskais *n* (piemēram,

dzintars – dzītars) u.c. skaņu īpatnības. Viduslaiku īpašvārdi, kursisko izlokšņu materiāls rāda, ka kurši pretstatā agrākiem minējumiem (vai tie nav Baltijas somi) bijuši baltu tauta un, pēc J. Endzelīna domām, to valoda uzlūkojama kā starpniece starp lietuvjiem un senlatviešiem.

Zemgaļi ir apliecināti vēstures avotos kā patstāvīga tauta 9.–14. gadsimtā. Par viņu valodas īpatnībām var spriest pēc vietvārdiem un izloksnēm, kas konstatējamās Zemgalē un Ziemeļlietuvā. Ne velti Lietuvas karalis Ģedimins sevi 1323. gadā dēvēja arī par Zemgales firstu un karavadoni (*princeps et dux Semigalliae*).

Sēļi salīdzinājumā ar lietuvjiem uzrāda tādas pašas līdzskaņu (*c, dz, s, z*) maiņas, kā tas minēts par zemgaļiem. Dažviet sēļu dialektos ir saglabāties arī tautosillabiskais *n* (zinti u.c.). Tā saucamajām sēliskajām izloksnēm īpatnēja ir kāpjošā intonācija, kas Latvijā citur pārvērtusies par laužto intonāciju. Valodnieki uzskata, ka sēļu izloksnes ir tiešs turpinājums kādreizējai sēļu tautas valodai.

Latgaļi. Līdz nesenam laikam valdošais uzskats bija, ka latgaļu valoda izdalījies no senlatviešu pirmvalodas un tās īpatnības, kas vērojamas augšzemnieku dialektā, veidojušās vēlāk slāvu valodu iespaidā. Jaunākie latviešu un lietuviešu valodnieku pētījumi liecina, ka augšzemnieku jeb latgaļu dialekts ir tiešs turpinājums latgaļu valodai, kas savā laikā veidojusies uz austrumbaltu cilšu valodas bāzes. Par latgaļu valodas īpatnībām, kas sakrīt ar Augšzemes dialekta izrunu, liecina virkne 13. gs. rakstītajos avotos minēto vietvārdu – *Tolova* (Tālava), *Kukenois* (Koknese), *Aszute* (Asote) u.c.

Atšķirīga aina bijusi latgaļu apdzīvotajā Vidzemes daļā. Tā Vidzemes vidienē konstatēta tāda pati izloksne kā Zemgalē. Tas valodniekiem ļauj izteikt pieņēmumu, ka šejienes izloksnes veidojušās zemgaļu valodas iespaidā. Arheoloģiski zemgaļus Vidzemē var pierādīt agrajā un vidējā dzelzs laikmetā.

Tāpat agrajos viduslaikos vēl nepastāvēja kopēja latviešu valoda, bet savā starpā radniecīgas kuršu, zemgaļu, sēļu un latgaļu valodas, kamēr Ziemeļkurzemē un Vidzemes ziemeļrietumu daļā – lībiešu valoda.

254. att. Tērvetes stabulētājs (3) un stabules (1, 2)

Viens no garīgās kultūras izpausmes veidiem bez valodas ir mūzika. Droši var apgalvot, ka no mūzikas instrumentiem eksistēja stabules, jo ir atrasti ne tikai paši instrumenti, bet Tērvetes pilskalnā arī māla apmetums, uz kura attēlots stabulētājs (254. att.).

Apbedīšanas paražas

Ir vispārzināms, ka baltu tautas, līdzīgi citiem indoeiropiešiem, dzīvi viņšaulē iedomājās pēc šīs dzīves parauga. To apliecina bagātās kapu piedevas (darbarīki, ieroči, rotas), kas dotas līdzī mirušajam.

Agro viduslaiku rakstītie avoti liecina par cilvēku ticību dzīves turpinājumam pēc nāves. Piemēram, Indriķa hronikā atstāstīts gadījums, kad kritušo lietuvju vīru sievas aiziet labprātīgā nāvē pakaroties, ticēdamas, ka ar saviem vīriem kopā būs citā dzīvē. Te izpaužas uzskats, ka nāve ir pāreja no vienas sabiedrības otrā, no dzīvo sabiedrības veļu sabiedrībā, kurā mirušā stāvoklis ir tikpat noteikts, kāds tas bijis šai dzīvē.

Tā tad dzīve pēc nāves baltu tautu uzskatos ir zemes dzīves turpinājums, tāpēc dzīvie dod mirušajam kapa piedevas, sagādā viņam uzturu – bēru azaidu. Te izpaužas t.s. dzīvā miroņa koncepcija, kas raksturīga baltu tautām un atspoguļojas folklorā. Dvēseļu mielošana ir tā, kas uztur sakarus starp dzīvajiem un mirušajiem. Par to stāsta vēl 15. gs. sākuma avoti, proti, Rīgas arhibīskapa Henninga Šarpenberga izdotie garīdznieku noteikumi cīņai pret pagāniskajiem māņiem – kapsētās rīkotajām dzīrēm, izliekot mirušajiem ēdienu un dzērienu.

Rakstītajos avotos par pagānisku apbedīšanas tradīciju uzskatīta mirušo sadedzināšana, jo tā bija pretrunā ar kristīgās ticības dogmām, kas aizliedza miesas iznīcināšanu, to sadedzinot. Pēc pagāniskiem ticējumiem, kas atspoguļojas senprūšu mitoloģijā, sārta ugunis mirušais netiek iznīcināts. Uguns tikai atšķir no mirušā ķermeņa tā materiālo daļu, kamēr pārējais pārvietojas veļu valstī.

Sadedzināšana, ko 9.–13. gs. praktizēja Baltijas tautas – Latvijas teritorijā kurši, lika mirušā ķermenim sārta ugunis sairt līdzī dūmiem, lai dvēsele vieglāk un ātrāk pārceltos citā dzīvē. Šos kuršu uzskatus ir dokumentējis franču bruņinieks Žilbērs de Lanua 15. gs. sākumā, ceļodams cauri Kurzemei. Viņš raksta, ka kuršiem ir kāda sekta, kas savus mirušos, ietēptus un labākām rotām izrotātus, apbedīšanas vietā sadedzina tuvākā birzī vai mežā, sārta ceļot no tīras ozola malkas. Viņi domā, ka tad, ja dūmi ceļas stāvus pret debesīm, dvēsele ir glābta (*l'ame est sauvee*), bet, ja tos nes sāņus, dvēsele ir pazudusi. Te izpaužas t.s. dvēseļu migrācijas ticējums, kas baltu uztverē pastāvēja starp mirušajiem un dzīvajiem sabiedrības locekļiem.

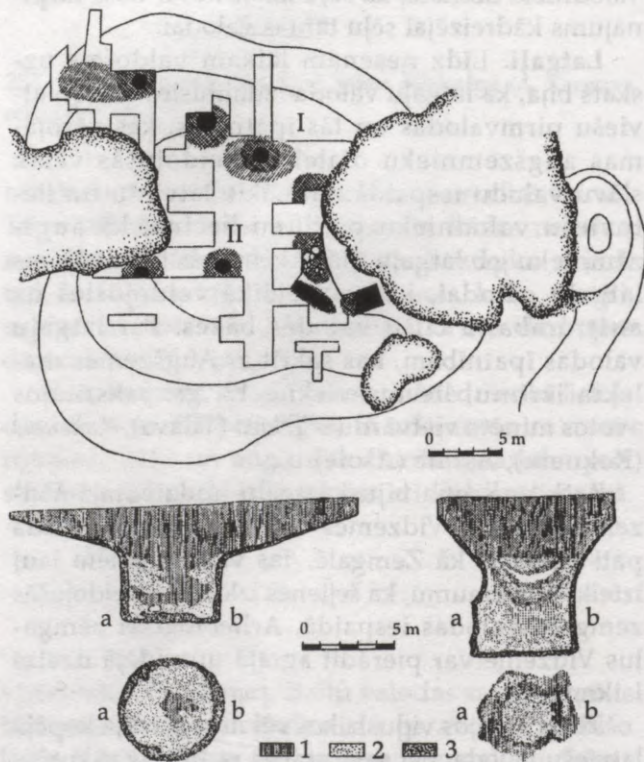
Kulta vietu veidi

Jau kopš 10. gs. rakstītajos avotos ir minētas kulta vietas baltu apdzīvotajā teritorijā, konkrēti – sakarā ar Prāgas bīskapa Adalberta 997. gada neveiksmīgo misiju senprūšu zemē. Kad Adalberts prūšus aicina atstāt savus aklos un nedzirdīgos dievu tēlus (*idola surda et muta*), bīskapam pretī stājas un to nogalina prūšu "elku priesteris un sazvērnieku vadonis" (*sacerdos idolorum et dux conjuratae cohortis*).

Brēmenes Ādams (11. gs. 70. gadi), atsaucoties uz Adalberta mocekļa nāvi, prūšiem pārmet, ka viņi svešiniekiem aizliedzot tuvoties svētbildēm un avotiem. Par kuršiem šis autors raksta, ka viņiem esot daudz burvju un pareģu, kas bijuši mūku tērpos.

Kurzemē tiešām ir relatīvi lielāks kulta vietu skaits. Latvijas teritorijā tie ir Elku (Elkas) kalni, Baznīckalni, Upurkalni vai Lūgšanas kalni. Kulta kalni bieži atrodas pilskalnu tuvumā. **Elku kalni** pārsvarā atrodas Kurzemes dienvidu daļā un reizēm ir nocietināti ar lokveida vaļņiem un grāvjiem. Bez kultiskās nozīmes šādus Elku kalnus kara gadījumā varēja izmantot par patvēruma vietām, bet arī par iedzīvotāju sapulču un tiesas spriešanas vietām.

Plašu kulta vietu grupu veido t.s. **Baznīcas kalni** (Latvijā vairāk nekā 30). Vairāk tie sastopami Kurzemē un Vidzemes ziemeļu daļā, kur vēlajā dzelzs laikmetā dzīvoja libieši.

255. att. Strazdes Baznīckalns ar kulta bedrēm: 1 – tumša zeme, 2 – gaišbrūna zeme, 3 – grants

256. att. Kultakmens Priekuļu Kampu–Ģūģeru senvietu kompleksā

Baznīckalni ir savrup stāvoši, nepārveidoti zemes pauguri, vienīgi nosaukums un novietojums pilskalnu tuvumā liecina par to iespējamo kultisko nozīmi. Izrakumi Matkules Baznīckalnā parādīja tikai to, ka plakums un nogāzes klātas ar kaļķakmens šķembu segumu. Pētījumi Strazdes Baznīckalnā turpretī norādīja uz kalna izmantošanu 11.–14. gs., par ko liecināja atsegtās piltuvveida un muldveida bedres (255. att.). To augšējā daļa bijusi nostiprināta ar klūdziņu pinumu, bet ziedojuma bedrēs atrastais inventārs (atsevišķi kalcinēti cilvēka kauli, salauzta rotaslietas) liecina par to sakaru ar tā laika ugunskaņiem.

Bez kulta kalniem Kurzemē sastop akmeņus, ūdeņus (ezeri, zemas, applūdušas vietas), kokus, pat birzis – t.s. svētmežus ar kultisku nozīmi.

Zemgalē ir reģistrēts mazāk kulta vietu nekā Kursā. Tās saistās ar vārdu "Elka", tie ir kalni, pļavas (Mežotne, Zentene), kas izceļas ar lielu audzelību. Par vietām ar kultisku nozīmi var uzskatīt Svētkalnu (Tērvete), Pērkona strautu u.c.

Seno latgaļu zemē kulta objektu vidū izdalās daži kalni – Zilais kalns un Sauleskalns. Zilais kalns, kas sastāv no pauguru kopas, atrodas Valmieras tuvumā. Pēc tautas nostāstiem te atrodama svētā birzis un avots, kura ūdeni turējuši par svētu un lietojuši dažādu kaišu dziedināšanai. Sauleskalns, kas atrodas

Krāslavas tuvumā, ir izsenis pazīstams kā ļaužu pulcēšanās vieta. Dažādā laikā te iegūti trīs vēlā dzelzs laikmeta depozīti. Atsevišķos gadījumos upurēšanu vietām izdevies izsekot pētītajos pilskalnos (piemēram, Asotes pilskalnā upurbedri). Zināmi arī kultakmeņi (256. att.).

Kristietības sākumi

Senās Latvijas teritorija citu zemju kristīgā kulta garīdzniekos īpašu interesi sāka izraisīt līdz ar feodālo valstu veidošanos Eiropā (Skandināvija, Krievzeme). Feodālo valdnieku varu te jau svētīja jaunā reliģija – kristietība, kas tiem bija izdevīga, jo pagānu daudzdievības vietā tika sludināts monotheisms. Kristīgā ticība no Romas impērijas centra pakāpeniski bija izplatījusies tās provincēs Rietumeiropā. Ar kristīgās ticības ieviešanos saista apbedījumu paražu izmaiņu – izzūd mirušo sadedzināšana, parādās skeletkapi ar rietumu–austrumu orientāciju. Piemēram, Vācijas teritorijas dienvidu un rietumu daļā šādi skeletkapi sastopami kopš 5.–6. gs., ziemeļdaļā – kopš 7.–8. gadsimta. Zviedrijā un Polijā ugunskaņi izzūd 11. gs. sākumā, ieviešas bezpiedevu kapi, turklāt mainās mirušo orientācija, tos gulda ar galvu rietumu virzienā.

Latvijas teritorijā par kristīgās ticības izplatīšanos bez rakstītajiem avotiem ziņas jāmeklē arheoloģiskajā materiālā (apbedīšanas tradīciju analīze, kulta piederumi, celtnes). Nesdama jaunas garīgās kultūras strāvas, kristietība Austrumbaltijas tautām tuvojas no divām pusēm: no rietumiem ar skandināvu, no austrumiem ar Krievzemes līdzdalību (257. att.).

Zviedri un dāņi ar kristīgo ticību bija pazīstami kopš 9. gs. sakarā ar misionāra Ansgara (no Brēmenes) darbiem, taču tā pie viņiem tā īsti nostiprinājās tikai 11. gs.–12. gs. sākumā, kad jau bija notikusi šķelšanās starp rietumu (Romas katoļu) un austrumu (Bizantijas pareizticīgo) baznīcām. Skandināvijā valdošā bija Lundas arhibīskapija (no 1104. gada), kas kļuva par metropoli Dānijai, Zviedrijai, Norvēģijai, pat Islandei un Grenlandei. Arī pēc arhibīskapiju nodibināšanas Norvēģijā (Trondheima 1153. gadā) Lundas arhibīskaps skaitījās pāvesta legāts Skandināvijā.

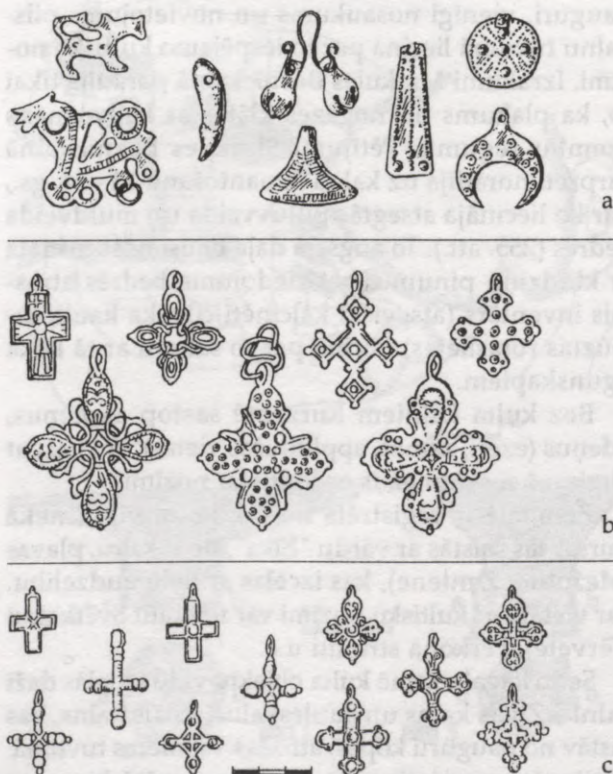
257. att. Kristietības izplatība Eiropas ziemeļdaļā: 1–3 – teritorija, kur kristietība izplatījās 9.–12. gs., 4 – aptuvena robeža starp Romas katoļu un grieķu katoļu (pareizticīgo) teritorijām, 5, 6 – kristietības izplatīšanās virzieni Baltijas reģionā 9.–13. gs. sākumā

Pēc Brēmenes Ādama informācijas, dāņu aktivitāte kristīgās ticības izplatīšanā 11. gs. pēdējā ceturksnī aizsniegusi arī Latvijas teritoriju, konkrēti – Kurzemi. Brēmenes Ādams atzīmē, ka "tur ar kāda tirgotāja centību ierīkota baznīca, uz ko viņu iekārdināja dāņu karaļa daudzās dāvanas". Ar baznīcas ierīkošanu te jāsaprot kristīgās draudzes dibināšanas mēģinājums un acīmredzot kādas kulta ēkas celtniecība. Spriežot pēc analogijām Ziemeļeiropā, šāda baznīca droši vien bija stāvkoku tehnikā būvēta celtnie, kādas dažkārt tur ir saglabājušās līdz mūsdienām.

Pagaidām nav izdevies noskaidrot to vietu Kurzemē, kur dāņi 11. gs. otrajā pusē cēluši savu baznīcu. Ka tas varēja būt Ziemeļkurzemē, tam par labu liecina fakts, ka šeit 11.–12. gs. sāk atteikties no mirušo sadedzināšanas un pāriet uz inhumāciju. Sastopami kristietības simboli – krustiņi. Bez tam skeletkapi ierīkoti jaunās vietās, kamēr pārējā Kursā turpinās mirušo sadedzināšana, par ko liecina t.s. kuršu ugunskaņi. Tomēr kristīgās ticības izplatība Ziemeļkurzemē nav nostiprinājusies, jo mirušajiem joprojām līdzīgs kapa inventārs, nav ieturēta apbedījuma orientācija ar galvu rietumu virzienā.

Otra kristīgās ticības strāva bizantiskās pareizticības formā Latvijas teritoriju sasniegusi caur Krievzemes feodālie valdnieki

ar kristīgo ticību no Bizantijas bija iepazinušies jau 9.–10. gs., taču tās oficiālā pieņemšana un simboliskā visas zemes kristīšana notika 10. gs. beigās. Krievzemes metropolijai bija pakļautas 15 bīskapijas, no tām Baltijai tuvākie bīskapiju centri atradās Polockā (11. gs. sākums) un Novgorodā (11. gs.). Politisko, ekonomisko un kultūras sakaru rezultātā pareizticība 11.–12. gs. kļuva pazīstama arī Senlatvijā, par ko liecina atrastie pareizticības simboli – krustiņi, enkolpioni, piekariņi ar svēto attēliem un t.s. Lieldienu olas. Tā kā importētie krustiņi atrasti pilskalnos un ar piedevām bagātos kapos, domājams, ka ar jauno reliģiju vispirms iepazinās sabiedrības turīgākā daļa, kura bija ieinteresēta savas pozīcijas nostiprināt ar jauno ideoloģiju. 12. gs. pareizticīgo krustiņus sāka darināt uz vietas – un tos atrod lielākā skaitā. Krustiņu atradumu apstākļi kapos, kur tie konstatēti kopā ar pagāniskiem simboliem, liecina par nēsātāju sinkrētismu (258. att.). Latvijas iedzīvotāju apziņā kristietība cieši savijās ar pagā-

258. att. Ticības simboli: a – pagānisma simboli, b – katoļticīgo krustiņi, c – pareizticīgo krustiņi

niskajiem uzskatiem. Krustiņu atradumu tipoloģija rāda, ka pareizticības ideju izplatīšanās procesā libiešu, latgaļu un sēļu zemēs svarīgākā nozīme bijusi Daugavas ceļam, pie kura atradās Indriķa hronikā minētie pareizticības centri – Jersika un Koknese. Pareizticīgo kulta celtnes minētas Jersikā, jo hronists Indriķis, attēlojot krustnešu iebrukumu Jersikas pilsētā, raksta, ka baznīcās kā laupījumu savāca zvanus, svētbildes un citus piederumus. Iespējams, ka tādas baznīcas un varbūt klosteri bijuši arī Koknesē.

Par pareizticības ietekmi Latvijas vietējo tautu dzīvē liecina arī ar kristīgo ticību saistītās senkrievu terminoloģijas ieviešanās un nostiprināšanās, piemēram, baznīca, zvans, kristīt, svece, grēks, gavēt, grāmata u.c. Jāatzīmē gan, ka atsevišķi šīs baznīcslāvu terminoloģijas vārdi ir nostiprinājušies ne tikai latviešu, bet arī lietuviešu, igauņu un somu valodā, kur tie uzlūkoti par seniem aizguvumiem.

Rakstītie avoti liecina, ka pareizticībā kristīti bija latgaļu valdnieki Visvaldis, Tālibalda dēli, taču, atskaitot kristīgo simbolu atradumus (daļa krustiņu izmantoti kā rotas), mums nav drošas informācijas par pareizticības izplatības apjomu lauku novados. Spriežot pēc tā, ka pareizticība nav atstājusi būtiskas izmaiņas apbedīšanas tradīcijās (saglabājās kapu vecā orientācija, mirušajiem līdzī dotas piedevas), jādomā, ka ticīgo skaits nav bijis liels. Te jāņem vērā, ka arī Krievzemē, tāpat kā Latvijas teritorijā, ilgi saglabājas veco un jauno ticības priekšstatu sajaukums jeb dubultticība, kad praktizēja kā vecos, tā jaunus kultus. Pareizticības lēnā izplatība lauku apvidos skaidrojama ar šīs konfesijas sludinātāju nevardarbīgām metodēm – viņi iedzīvotājiem ļāva brīvi izvēlēties ticību, taču

modri sekoja līdzī tam, lai tiktu ievāktas nodevas un mesli. Piemēram, Polockas kņazs pieprasa vācu krustnešiem, lai viņi 13. gs. sākumā pārstāj kristīt libiešus, jo krievu varā esot tos kristīt vai atstāt nekristītus. Hronists piezīmē, ka krievu kņazi esot raduši pievienot kādu pagānu tautu, to nepakļaut kristīgai ticībai, bet piespiest maksāt meslus un naudu. Tikai sāncensībā ar vāciešiem 12. gs. beigās krievi plašāk izvērs savu kristīšanu Tālavā.

12. gs. vidū Baltijas jūras krastus aizsniedza jauna valsts – Vācija jeb Svētās Romas impērija, kas aktīvi iesaistījās tirdzniecībā un, meklējot jaunas kolonizējamas zemes un tirgus vietas, veikli izmantoja “pagānisko” tautu misioneres lozungu, iekļaujot “pagānos” arī pareizticīgos.

Par ostu tirdzniecībai ar austrumiem kļuva 1143. gadā nodibinātā Lībeka. Kad 12. gs. beigās vācu *Drang nach Osten* atdūrās pret stipru rietumslāvu pretestību, vācieši radīja placdarmu Daugavas lejtecē. Vācu tirgotājiem līdzī devās garīdznieki, starp tiem kā pirmais minēts Zēgebergas klostera kanoniķis Meinards. Lai iegūtu tālākai darbībai nepieciešamās pilnvaras, Meinards par savas misijas uzsākšanu ziņoja Brēmenes arhibīskapam, kas viņu paaugstināja par bīskapu. Kad katoļu garīdzniecība mierīgās misijas darbā piedzīvoja neveiksmes, ar pāvesta un rietumvalstu feodāļu atbalstu pret Baltijas tautām tika uzsākts krusta karš. Tautas lielākā daļa 13. gs. formāli bija spiesta pieņemt kristietību, bet būtībā vēl ilgi palika pagāni. Ticējumos svarīga loma bija Saules, Mēness un Pērkona kultam, kas saistīts ar zemkopību, par ko liecina nēsātie piekariņi – apaļie, zoomorfie, lunulas, cirvīši.

Sabiedrības organizācija un sabiedriski politiskās attiecības

Teritoriālais iedalījums

Par drošākām, labāk aizsargātām dzīvesvietām tika uzskatītas pils, priekšpilis un senpilsētas. Sēlpils, piemēram, pēc Indriķa hronikas bija ne tikai sēļu galvenais pilskalns un militārais centrs, bet kā patvēruma vieta kalpoja lietuvju karaspēkam, uzbrūkot vai atkāpjoties no cīņām pret krustnešiem.

Tajā pašā laikā ciema iedzīvotāji bija mazāk aizsargāti, tos nogalināja vai saņēma gūstā. Salīdzinājumā ar senpilsētām pils bija labāk aizsargātas, piemēram, krustnešu uzbrukuma laikā Dobelei 13. gs. otrajā pusē nogalināti tika trīs simti senpilsētas iedzīvotāju, kas nepaspēja patverties pilī. Kāda cita krustnešu uzbrukuma laikā Dobelei pils aizstāvji, kas “cīnijās pie pilsētas vārtiem par savu

mantu un dzīvību", vispirms drošībā pili bija nogādājuši savas sievas un bērņus.

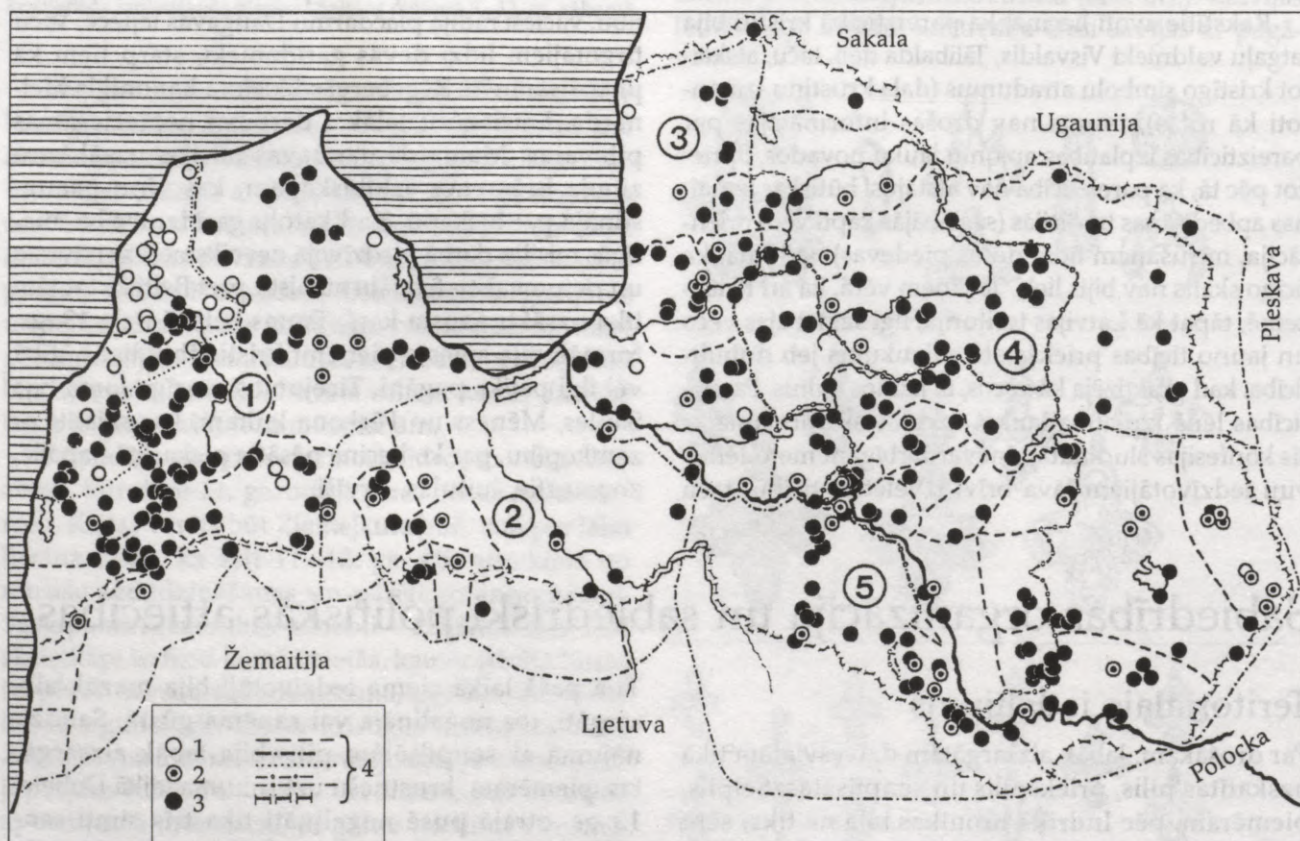
No šiem piemēriem var spriest par pils un senpilsētas nozīmi plašāka novada dzīvē, īpaši kara un ienaidnieka sirojumā laikā, kad centrs kļuva par patvēruma vietu pilsnovada iedzīvotājiem. Cik īsti ciemu bijis Senlatvijā, ir grūti pateikt. Arī rakstītajos avotos minēta tikai daļa ciemu. Precīzākas ziņas ir par Kurzemi, kur pēc 13.–14. gs. dokumentos minētiem vietvārdiem varētu būt ap 160 ciemu, kas, jādūmā, bija radušies pirms 13. gadsimta.

13. gs. beigās rakstītajos avotos parādās zemes administratīva iedalījuma jauns apzīmējums – pagasts, ko uzskata par senkrievu nodokļu ievākšanas laika ievēdumu. No sākotnējās nozīmes – valdnieka mielasta tiesībām (krievu val. *nozocmumb*) vēsturiskās

attīstības gaitā pagasts (*nozocm*) ir pārvērties par teritoriāli administratīvu iedalījumu nodokļu ievākšanai. Senlatvijas administratīva vienība pagasts ieviesās pirms 13. gs. un pastāvēja arī turpmākajos gadsimtos. Baltijas somu apdzīvotajās teritorijās pagasta vārda vietā sastopams vārds "vaka" ar līdzīgu nozīmi kā pagasts.

Pagasta novads, ko viduslejasvācu valodā dēvēja par marku, viduslaikos sastāvēja no vairākiem ciemiem. Tā kā pagasta institūts ir radies pirms 13. gs., jādūmā, ka tāpat tas bijis zināms arī vismaz 11.–12. gadsimtā.

Katrs pilsnovads ietvēra vairākus pagastus un ciemus, kas bija pakļauti valdniekam pilī. Pašlaik Latvijas teritorijā zināmi vairāk nekā 450 pilskalni, no kuriem 12./13. gs. mijā varēja būt apdzīvotas ne

259. att. Zemes un pilsnovadi Senlatvijā 12./13. gs. mijā: ① – Kursā, ② – Zemgale, ③ – Livzeme, ④ – Latgale, ⑤ – Sēlija; 1 – ciems, 2 – pilskalns, 3 – pilskalns ar senpilsētu, 4 – zemju, novadu, valstu, etniskās un pašreizējās robežas

vairāk kā 2/3 no visiem zināmajiem pilskalniem. Tātad agrajos viduslaikos varēja būt 250–300 piļu, starp tām – valstu, zemju vai novadu centri (259. att.). Rakstītajos avotos pilsnovadam bija dažādi apzīmējumi, kuri atkarīgi no centra nozīmīguma un lieluma. Krustnešu iekaroto zemju dalīšanas dokumentos, piemēram, Alenes pilsnovads apzīmēts kā pilij piederīgais (*attinentia*).

Par pilsnovada aptuveno lielumu var spriest pēc iedzīvotāju skaita tajā, piemēram, Mežotnes pili aizsargāja vairāk nekā 200 aizstāvju, kas saukti par vecākajiem (*seniores*). Pirms tam bija kristīti 300 vīrieši, neskaitot sievietes un bērņus. Salīdzināšanai var minēt arī Pudiviru (Igaunija) novadu (*provincia*), kur bijis 14 ciemu. Kādā citā gadījumā hronists Indriķis paskaidro, ka novads ir tas pats, kas kilegunda (*provincia id est kylegunda*). Ziemeļkurzemē par kilegundām dēvēja apdzīvotas vietas, kas bija pielīdzināmas ciemiem vai kara draudzes teritorijai. Igaunijā kilegunda ietvērusi vairākus ciemu novadus un šī vārda etimoloģija skaidrojama ar Baltijas somu vārdiem: igauņu *kihl*, somu *kihla* – ķīla, igauņu *kond*, somu *kunta* – kopība, administratīva teritorija, viduslaikos kalpoja draudzes apzīmēšanai. Ziemeļkursas 1253. gada 4. aprīļa dalāmajā grāmatā un tā paša gada 20. jūlija Dienvidkursas dalāmajā grāmatā administratīvās teritorijas apzīmēšanai parādās termins viduslejasvācu valodā “borgsokinga” (*borgh-sukynge*), kam latīņu valodā atbilst vārds *castellatura* (*castellum* – pils). Tātad borgsokinga varētu nozīmēt pili ar novadu, kur valdnieks izmanto savu varu. Šai gadījumā borgsokingas vārda lietošana pilsnovada nozīmē atspoguļo skandināvu iespaidu Kursas sociālekonomiskajā vēsturē.

Vairāki pilsnovadi savukārt veidoja lielākas teritorijas apvienības, ko 13. gs. dokumenti sauc par zemēm (*terra, land*). Kurzemē 1253. gadā dalāmajās grāmatās minētas deviņas šādas zemes – Vanema, Bandava, Ventava, Piemare, Duvzare, Megava, Pilsāts, Ceklis un zeme starp Skrundu un Zemgali.

Zemgalē 13. gs. vidū bijušas septiņas zemes – Silene, Zagare, Dobene, Spārnene, Tērvete, Dobe un Upmale. Dobenes un Spārnenes zemē

savukārt bijušas mazākas administratīvas vienības, kas sauktas par provincēm (Dobenē – 16, Spārnēnē – 19).

Nav saglabājies pilnīgs latgaļu, sēļu un libiešu zemju saraksts, lai gan ir skaidrs, ka tādas zemes bijušas daudzas. Šīs zemes, ko latīņu valodā sauc par *terra*, vācu *Land*, var uzskatīt par atsevišķu cilšu valstīm. Diemžēl agrajos viduslaikos nav tādu valstisku veidojumu, kas aptvertu visu kuršu, zemgaļu vai latgaļu teritoriju.

Ir gan tādas agrās valstis, kas aptver daļu kuršu, zemgaļu un latgaļu teritorijas. Kuršiem tāda valsts bija teritorijas rietumu daļā, kur 1230. gadā minēts par ķēniņu (*rex*) sauktais valdnieks Lamekins. Lamekina valsts aptvēra kuršu zemes Ventavu, Piemares ziemeļu un Bandavas rietumu daļu. Ka valsts organizācijai Kursā ir senas saknes, liecina Rimberta hronika, kas apstiprina kuršu valsti (*regnum*) ar piecām civitātēm, t.i., zemēm vai novadiem ar kādu lielāku pilsētas tipa nocietinājumu (*civitās*) katrā zemē. Karaļa Knuta Svētā (1080–1086) laikā ir minēts karagājiens pret kuršu, sembu un igauņu valstīm (*Curorum, Semborum que ac Estorum regna*).

Latgaļu teritorijā bijušas Jersikas, Kokneses un Tālavas valstis. Jersikā un Koknesē valdnieki ir saukti par ķēniņiem vai karaļiem (*rex*). Lielākā ir bijusi Jersikas valsts (*regnum Gercike*). Tās priekšgalā bija par ķēniņu vai karali nosauktais Visvaldis, kas savu valsti bija mantojis. Viņš ir arī ar lietuvjiem apvienotā karaspēka vadonis (*dux exercitus*). Visvaldim bija pakļauti vairāki pilsnovadi, kuru zemes sniedzās no Daugavas līdz Gaujas krastiem, – tās ir Autīnes (Sārumkalns), Cesvaines, Lepenes, Asotes, Bebernines, Alenes (Oliņkalns), Gerdenes, Negestes un Mārcienas pils ar attiecīgajiem pilsnovadiem. Tātad Jersikas valsts sastāvēja no atsevišķiem pilsnovadiem, tāpēc to var uzskatīt par novadu konfederāciju. Turklāt daži Jersikai kādreiz pakļautie novadi Aiviekstes labajā krastā (Cesvaine, Alene u.c.) bijuši samērā patstāvīgi, jo veidojuši savu savienību ar apzīmējumu *Letitia*. Uz rietumiem no Jersikas atradusies Kokneses valsts (*regnum*), kuras priekšgalā bijis ķēniņš jeb kņazs Vetseke (*rex, regulus Viesceka*). Par Kokneses valsts robežām var spriest pēc kaimiņos esošo

zemju un pilsnovadu novietojuma. Rietumu pusē Koknese robežojusies ar Daugavas lībiešu zemi (Aizkraukles, Lielvārdes un Remines pilsnovadi), ziemeļos – ar Tālavu, austrumos – ar Jersikas valsts Alenes pilsnovadu, bet dienvidos – ar sēļu zemi, taču nedaudz pārsniedzot Daugavu.

Ar dažādiem nosaukumiem rakstītajos avotos minēta Tālava (*provincia, que Tolova nuncupatur; terra, que Tolova dicitur*). Tālibalds, kas ar saviem dēliem šo latgaļu zemi pārvaldīja, saukts par Tālavas sastāvā ietilpstošā Trikātas novada vecāko (*senior provincie*), kur viņam piederējusi arī Beverīnas pils (*Thalibaldus de Beverin*). Lokalizējot 1224. gadā Tālavas dalīšanas dokumentā minētos vietvārdus, var secināt, ka Tālava aptvēra plašu apgabalu Gaujas baseina vidusdaļā un augšdaļā. Starp Tālavu rietumos un Pleskavas kņazisti austrumos atradusies latgaļu zeme Atzele.

Sēļu zeme (*terra, que Selen dicitur*) ar vairākām pilīm pašreizējā Lietuvas teritorijā 1255. gadā dāvināta Livonijas ordenim, kuram jau agrāk piederēja vismaz četras sēļu pilis un virkne ciemu sēļu teritorijas pašreizējā Latvijas daļā. No dokumentiem izriet, ka sēļu administratīvā iekārta ir balstījusies uz ciemu un piļu pārvaldes apgabaliem. Diemžēl nav ziņu par sēļu zemes valdniekiem.

Indriķa hronika min vairākus lībiešu valdniekus un izšķir četrus lielākus lībiešu apdzīvotus apgabalus – Daugavas, Turaidas, Metsepoles un Idumejas. Daugavas lībiešu ievērojamākais valdnieks bijis Ako, saukts par firstu un vecāko (*princeps ac senior*), Salaspils Mārtiņsalā. Ako 1206. gadā organizēja bruņotai cīņai pret krustnešiem Daugavas, Gaujas lībiešus, kā arī lietuvjus un Polockas krievus. Kaupo ir vienīgais lībiešu valdnieks, kuru hronists Indriķis pielīdzina ķēniņiem vai karaļiem (*quasi rex*). Kaupo kā Turaidas lībiešu vecākā (*senior*) pārvaldē bija vairākas pilis Turaidā un Krimuldā.

Tāpat Senlatvijā pastāvēja sociāli organizēta sabiedrība, bija izveidojušās agrā tipa valstis. Valstiskā organizācija balstījās uz atsevišķu zemju un pilsnovadu konfederāciju. Tomēr trūka tādas valstiskas organizācijas kā Lietuvā, kas būtu saliedējusi visas senlatviešu tautas (kuršus, zemgaļus, sēļus, latgaļus).

Stabilas valstiskas organizācijas izveides aizkavēšanās par dažiem gadsimtiem salīdzinājumā ar germāņiem tiek skaidrota ar to, ka tādas baltu tautas kā kurši vai latgaļi samērā vēlu (11.–12. gs.) sasniedza savas ziemeļu robežas un vēl atradās zināmā staigāšanas jeb pārvietošanās stadijā.

Pārvalde un nodevas

Kā liecina 9. gs. – 13. gs. sākuma arheoloģiskais materiāls un agro viduslaiku rakstītie avoti, Latvijas teritorijas iedzīvotāju sabiedrība bija sociāli diferencēta. 9.–12. gs. kapulaukos mirušajiem līdzī do doti piedevu raksturs un skaits mantisko diferenciāciju iezīmē nepārprotami. Latgaļu kapulaukos (Nukši, Radzes u.c.) var izdalīt trīs–četras atšķirīgas apbedījumu kategorijas vai grupas. Pie pirmās kategorijas pieder vīriešu apbedījumi, kam raksturīgi kaujas naži izrotātās bronzas makstīs un bronzas lociņiem un spirālītēm greznoti svārkī un galvassegas. Mirušajam līdzās likts dzelzs cirvis, viens vai vairāki šķēpi, vairākas rotas – aproces, saktas un gredzeni. Šāda tipa apbedījumi varētu attiekties uz ievērojamākajiem dižciltīgās sabiedrības pārstāvjiem – nobīļiem (*nobiles*). Šie cilvēki varēja būt ciema, varbūt pat novada vai zemes vecākie. Lai atšķirtu šos nobīļus no valdniekiem, hronists vārdu “vecākais” saista ar kādu citu tuvāk raksturojošu vārdu – ciema vecākais (*eylsten der dorpe*), novada vecākais (*senior provinciae*), zemes vecākie (*seniores terre*), pirmais jeb firsts no vecākajiem (*princeps ac senior*), zemes vecākie un šķīrējtiesneši (*seniores et discretiores terrarum*). Pēdējie ir pilnvarotie kuršu pārstāvji 1253. gadā, kad Kursu sadalīja starp Livonijas ordeni un Kurzemes bīskapiju.

Pie otrās kategorijas pieskaitāmi apbedītie, kuriem kapā līdzī dota karavīra aproce, cirvis, šķēps, kaujas nazis, apģērba vai galvassegas rotājums, aproces, saktas un gredzeni. Spriežot pēc piedevu izteikti militārā rakstura, it īpaši pēc t.s. karavīra aproces, arī rokauta, šīs kategorijas pārstāvji uzlūkojami par karadraudžu locekļiem. Tie varētu būt rakstītajos avotos minētie labieši (*meliores, dy besten lute*), radi un draugi (*amici et cognati, vrunde, magen*). Dižciltīgie, kuru rokās atradās militārā vara, bija svarīgākais faktors arī politikā. To apzinājās krustneši

13. gs., kad par ķilniekiem tika ņemti dižciltīgie vai to dēli, lai viņi uztrauktos par savējo likteni un neorganizētu sacelšanos.

Pie trešās kategorijas pieskaitāmo vīriešu kapu inventārā ir cirvis, reizēm šķēps vai kaujas nazis, bet no rotām – pakavsakta, aproce vai gredzens. Skaita ziņā šo apbedījumu ir visvairāk, tāpēc tie ir pieskaitāmi ciema brīvajiem zemniekiem – ļaudīm. Viņi piedalījās tautas sapulcēs un devās karagājienos. Te gan jāatzīmē, ka tautas sapulcēs, kur lēma kara un miera jautājumus, izšķirošais vārds bija dižciltīgajiem – vecākajiem un labiešiem. Arī līgumus ar krustnešiem slēdza dižciltīgie. Ciema vecāko uzdevums ienaidnieka uzbrukuma gadījumā bija pulcināt ļaudis karagājienam (*die lude to der malave eysschen*).

Ceturtajā kategorijā ierindojami apbedījumi, kuros, atskaitot nazi, bieži vien nav citu piedevu. Acīmredzot šie cilvēki bija nebrīvie jeb t.s. neļaudis. Tie lielākoties varēja būt karagājienos iegūtie gūstekņi.

Agro valstu priekšgalā stāvēja dižciltīgo virsotne – valdnieki, ko 13. gs. hronisti un dokumenti sauc par ķēniņiem, kņaziem vai karaļiem (*rex*). Te jāatzīmē, ka vēstures historiogrāfijā plaši lietotais valdnieku apzīmējums – kungs, ķēniņš, kņazs – ir cēlies no senģermāņu vārda *kunja* – cilts. Valodnieku pētījumi liecina, ka *kuningaz* ir nozīmējis vīru no dižciltīgas cilts. No *kuningaz* > *kuning* > *kunig* ar nozīmi 'valdnieks' veidojušies latviešu valodas aizguvumi "kungs" un paralēlforma "ķēniņš" (no vācu *König*), bet lietuviešu valodā – "kunigaitis". No senģermāņu *kunja*, *kuningaz* cēlies arī valdnieka – kņaza apzīmējums slāvu valodās.

Tikai kristītos valdniekus tā laika avoti sauc par karaļiem (*rex*). To vērā ņemot, attiecībā uz Visvaldi un Vetseki, kas bija kristīti, droši var lietot vārdu "karalis". Ar vārdu *rex* apzīmēts kuršu valdnieks Lamekins 1230. gadā, bet dažus gadsimtus agrāk Sakša Gramatiķa Dānijas vēstures leģendārajā daļā 9. gs. beigās – 10. gs. sākumā par *rex* saukts kuršu valdnieks Dorno, kamēr kāds cits kursis Lokers dēvēts par patvaldnieku (*tyrannus Curetum*). Viestards bija zemgaļu valdnieks, kura pārziņā bija Zemgales rietumu daļas novadi, ar sēdekli Tērvetes pilī. Indriķa hronikā 13. gs. pirmajā ceturksnī viņš

kā vienīgais nosaukts par augstdzimušu (*maior natu*), arī par zemgaļu karavadoni (*dux*), jo viņa vadībā karagājienos devies 500–3000 vīru. Atskaņu hronikā Viestards dēvēts par ķēniņu (*konic*). 13. gs. pēdējā ceturksnī Atskaņu hronika Nameisi sauc par visu zemgaļu vadoni (*houbetman*) vai ķēniņu (*kunic*), bet Francisks de Moliano – par Zemgalē bijušo karali (*in terra Semigalie; rex nomine Nameyxe*), norādot, ka viņš kopā ar citiem zemgaļiem atkritis no pieņemtās kristīgās ticības.

Mesli un kunga tiesa

Senlatvijas administrācija, lai nodrošinātu zemes pārvaldi, balstījās uz nodevām, ko ievāca no savas teritorijas iedzīvotājiem. Uz to norāda jau minētais pagasta institūts. Pagasts sākotnēji nozīmēja uzturu, kas visiem iedzīvotājiem bija jādod valdniekam, kad viņš apceļoja valsti, spriežot tiesu un nodibinot kārtību. Ar laiku pagasts kļuva par īpašu nodokli, kuru ievāca valdnieka sūtīti ierēdņi.

Nodokļu lielumu noteica pēc arklu skaita. Arī citos 13. gs. latīņu valodā sarakstītajos līgumos un Indriķa hronikā kā nodokļu apzīmēšanas vienība minēts gan arkls (*uncus, aratrum*), gan arī zirgs (*equus*) – vietējām tautām jau pirms 13. gs. labi pazīstami nodokļu uzlikšanas paņēmieni.

Tautas sapulces

Indriķa hronikas notikumu apraksti liecina, ka vietējie valdnieki uzsākt karu vai slēgt mieru nevarēja bez karadraudžu locekļu piekrišanas.

Tādas kara sapulces sauca par *colloquium*, *consilium* vai *placitum*. Šie latīņu vārdi apzīmē viduslaiku Eiropas valdnieku, baznīcas u.c. institūcijām pakļauto sanāksmes, kur izlēma būtiskus valsts pārvaldes vai starptautisko attiecību jautājumus. Kara apspriežu dalībnieki sanāsmē, piekrītot vadoņu vai vecāko priekšlikumiem, kā, piemēram, līvi un leti 1212. gadā "sazvērējās savā starpā un pēc pagānu paraduma savu sazvērestību apstiprināja, uzkāpjot uz zobeniem".

13. gs. avotos minētas arī vecāko apspriedes. Piemēram, līvu soģis Hermanis 1208. gadā sasauca visus līvu un letu vecākos un atjaunoja ar tiem

apspriedi (*habito consilio*) par miera noslēgšanu ar igauņiem. Atskaņu hronika dod liecības par lietuvju labiešu apspriedi Kurzemē, kur viņi sāņus no citiem apspriedās. Zemgaļu 1272. gada 6. jūlija līgumā ar Rīgas arhibīskapu un Livonijas ordeņmestru teikts,

Starptautiskās attiecības

Latvijas teritorija – kontaktzona politiskās ietekmes cīņā starp austrumiem un rietumiem

Līdz ar starptautiskās tirdzniecības attīstību un feodālo valstu izveidošanos Eiropas ziemeļu un austrumu daļā radās arvien lielāka interese par Austrumbaltiju un tās teritorijas iedzīvotājiem. 9.–11. gs. tiek raksturots kā vikingu laiks. Par vikingiem Eiropā sāka runāt un rakstīt 8. gs. beigās, konkrēti – 793. gadā, kad Anglijas ziemeļaustrumu daļā no Skandināvijas ieradās jūras pirāti un nopostīja kādu klosteri. Francijā šos ziemeļu pirātus dēvēja par normaņiem, Bizantijā un Krievijā – par varjagiem, bet Skandināvijā – par vikingiem. Par vikingu sauca tādu cilvēku, kas devās prom no mājām un dzimtenes, lai citās zemēs sev iegūtu mantu un laupījumu.

Par normaņiem 12.–13. gs. dēvēja norvēģus, bet vikingu laikā normaņu vārdu attiecināja uz visiem skandināviem (dāņi, norvēģi, zviedri). Tā to sapratis Brēmenes Ādams, raksturojot normaņus kā viscietsirdīgākās ziemeļu tautas (*Nordmannos gentes ferocissimas*). Austrumeiropā vikingus sauca par varjagiem. Vikingu laikā Skandināvijā līdz ar kristīgās ticības ieviešanu radās valstis. Dānijā tā galīgi noformējās 1./2. g. t. mijā, ietverot Jitlandes pussalu, kādu laiku arī pašreizējo Norvēģiju un iekaroto Angliju. Lielākais dāņu tirdzniecības centrs bija Hedebeija, kurai ar saviem zemju valdniekiem bez tam vajadzēja aizsargāt tālāku pieeju Jitlandes pussalai. Tagad uzskata par pierādītu jau 19. gs. pirmajā pusē izteikto hipotēzi, ka Rietumu rakstītajos avotos minētais dāņu vikings Rēriks ir pārcēlies uz Ziemeļrietumkrievzemi, kur senkrievu avotos pazīstams ar vārdu Rjuriks. Šim Rērikam–Rjurikam bija lieli nopelni Krievzemes sākotnējās valsts izveidošanā 9. gs. otrajā pusē.

ka vācieši pirms līguma slēgšanas veduši sarunas ar zemes vecākajiem (*die eldesten des landes*). Tātad šis rakstīto avotu ziņas liecina par tautas sapulcēm un vecāko apspriedēm, kurām bija izšķiroša loma svarīgu valstisku lēmumu pieņemšanā.

Vikingu laikā, kad intensīvi attīstījās tirdzniecība, ko pavadīja sirojumi, Sigtūnā atrastā svariņu kārba liecina, ka kāds zviedrs to ieguvis Austrumbaltijā, šķiet, no kāda zemgaļa vai semba. Vulfstana ceļojuma apraksts liecina, ka tirgotāji no Hedebeijas devušies pie prūšiem uz tirdzniecības centru Truso Vislas grīvā. Kaimiņu valstu bruņoti iebrukumi bieži skāra Latvijas teritoriju gan no austrumiem, gan rietumiem. Iebrucēju galvenais mērķis bija pakļaut iedzīvotājus savai varai, lai varētu regulāri ievākt meslus u.c. nodevas.

Latvijas teritorijas ģeogrāfiskais stāvoklis pie Baltijas jūras austrumu krastiem veicināja politisko, ekonomisko un kultūras kontaktu attīstību gan ar rietumu, gan austrumu zemēm (236. att.). Tranzītceļa veidošanos uz Baltijas jūras austrumu piekrasti veicināja tas, ka šī reģiona lielākā upe Daugava sākas Valdaja augstienē, no kurienes ar pieteku starptautiskā un kuģu pārvilkšanu samērā viegli varēja nokļūt gan uz Volgas, gan uz Dņepras ceļa. Attīstīts sauszemes ceļu tīkls nodrošināja ne tikai ārējos, bet arī iekšējos kontaktus.

Vikingu laikā Austrumbaltijā turpinājās starpcilšu sadursmes un savu teritoriju paplašināšana uz tuvāko kaimiņu rēķina, īpaši ziemeļu virzienā. Tā kurši pārvietojās ziemeļu virzienā un pakāpeniski apguva visu Kurzemes pussalu. 9.–10. gs. kurši, kā liecina to kapulauku izplatība, dzīvoja tikai līdz Tebras upes baseinam. 11.–12. gs. kuršu kapulauku skaits Latvijas teritorijā palielinājās apmēram trīs reizes. Kuršu ugunskaņu areāls 13. gs. sākumā pilnībā ietvēra Ventas un tās lielākās pietekas Abavas baseinu, ziemeļu virzienā aizsniedzot Dundagu. Kaut gan visumā kuršu pakāpeniskā pārvietošanās un apmešanās jaunās vietās – Kurzemes ziemeļu daļā, blakus agrākajām Baltijas somu dzīvesvietām – norisēja

mierīgi, tomēr neiztika arī bez konfliktiem. Par to, ka turpināja saglabāties vecie nocietinājumi, liecina arheoloģiskie pētījumi Talsu un Sabiles pilskalnā, kur tikai 11. gs. pārsvaru gūst kuršu kultūras izpausmes, veidojas t.s. kuronizēto lībiešu kultūra. Rodas jauni baltiskas izcelsmes toponīmi, bet par agrāko iedzīvotāju pastāvēšanu liecina stabila veco apdzīvoto vietu somugrisko apzīmējumu saglabāšanās.

Ziemeļlatvijas iekšējā kolonizācija

Taču ne visur iespēšanās starp Baltijas somu iedzīvotājiem notika miermīlīgi. Kā piemēru var minēt Ventas lejtecē dzīvojošos vendus, kuru etnoģenēze nav īsti skaidra. Vai vendi bijuši gadsimtiem ilgi uz vietas mitušie iedzīvotāji vai pārceļotāji no t.s. Ventlandes – rietumslāvu apdzīvotas teritorijas Baltijas jūras dienvidu piekrastē, vēl nav līdz galam atrisināts jautājums. Pēc savas materiālās kultūras 11.–13. gs. Latvijas vendi ir Baltijas somi, kuriem daudz kopēju iezīmju ar Kurzemes lībiešiem. Indriķa hronikā viņi raksturoti kā kuršu vajāta tauta. Kuršu padzīti, viņi kādu laiku dzīvojuši Rīgas Senajā kalnā. Arī no turienes kurši vendus padzina, daudzus nogalināja, tāpēc pārējie aizbēga pie Cēsu latgaļiem.

Jādomā, ka līdzīgā veidā, proti, starpcilšu konfliktu rezultātā, notika arī lībiešu ierašanās Daugavas un Gaujas lejteces rajonā. F. Balodis lībiešu senču ienākšanu attiecināja uz bronzas laikmeta beigām, kad Latvijā parādās uzkalniņu kapi un novērojams spēcīgs zirga kults. Trimdas laika publikācijās viņš lībiešu pirmdzimteni bronzas laikmetā meklē Dienvidkrievijas stepju apgabalos, kur dzīvojuši kimeri. Šī hipotēze izsauca pamatodus valodnieku iebildumus. Lībiešu izcelsme un to īpatnējās kultūras veidošanās neapšaubāmi saistāma ar Baltijas reģionu. Vairāki autori lībiešu parādīšanos Vidzemes rietumu daļā izskaidro ar pārceļšanos no to agrākajām dzīvesvietām Ziemeļkurzemē. Kurzemes un Vidzemes lībiešus vēlajā dzelzs laikmetā vieno virkne kopēju senlietu formu, apbedījumu tradīcijas, kas izpaužas uzkalniņu lielajā līdzībā. Lībiešu kultūras vietējas izcelsmes skaidrošanai Vidzemē trūkst arheoloģiskā pamatojuma.

Nav šaubu, ka uz lībiešu kultūras izveidi agrajos viduslaikos lielu iespaidu atstājis zemgaļu substrāts un vikingu laika skandināvu ieceļotāji, par skandi-

nāvu klātbūtni Daugavas lejtecē liecina to senlietas un valodnieciskais materiāls (personvārdi, toponīmi). Šajos procesos būtiska loma bija Daugavai, kas skandināvu ģeogrāfiskajos sacerējumos minēta starp Eiropas nozīmīgākajām upēm. Bez tam ir kāds Zviedrijas rúnakmens (*Östergötland*), kurā ar dāņu rūnām 11. gs. pirmajā pusē iecirstais toponīms "holmi" varētu attiekties uz Daugavas lejteci, jo līdzšinējie pieņēmumi par šī vietvārda lokalizāciju (Bornholma vai Novgoroda) ir izraisījuši dibinātas šaubas. Hipotētiski varētu pieņemt, ka Hegbi rúnakmens "holmi" ir Salaspils Mārtiņsala, ko Indriķa hronikā 12. gs. beigās sauc par "Holme". Arī šai salā dzīvojošo lībiešu personvārdi (Ako, Vade, Valdeke, Vietzo) uzrāda radniecību ar vārdiem, kas sastopami ziemeļģermāņu valodās, piemēram, Aki, Ako. Kontaktus ar skandināviem apliecina šai salā atrastie 10.–11. gs. priekšmeti (bruņurupučsaktas, zobenu maksts gala apkalums, bronzas vāles galva u.c.), kā arī Mārtiņsalas tiešā tuvumā esošie 10.–12. gs. arheoloģiskie pieminekļi (Daugmales pilskalns, Laukskolas, Vampeniešu un Raušu kapulauki) ar lielu skandināviskas izcelsmes importa priekšmetu klāstu.

Vidzemes rietumu daļā baltu (zemgaļu, latgaļu) agrāk ieņemtā teritorija samazinājās sakarā ar lībiešu parādīšanos, bet Ziemeļvidzemē turpinājās latgaļu iespēšanās agrākās igauņu, daļēji lībiešu zemēs. 12. gs. latgaļi sasnieguši Burtnieku ezeru, Sedas upi, bet Gaujas vidusteces apgabalā – upes labajā krastā veidojas Indriķa hronikā minētā Imeras zeme, kur pirms tam mituši lībieši. Imeras zemes nosaukumu valodnieki uzskata par tādu, kas cēlies no Baltijas somu valodām (lībiešu *jumer* – ap, apkārt, igauņu *umar* – ieapaļš, apaļš). Tas, ka Imeras (tagad Jumaras) upe savā tecējumā veido pusloku, acīmredzot bijis pamatā upes un apkārtējās teritorijas vārda izcelsmei.

Skandināvu ekspansija Kurzemē un Zemgalē

Kuršu un Kurzemes vārds ir samērā bieži minēts skandināvu rakstītajos avotos (sāgas, hronikas, rúnakmeņi), kur stāstīts par vikingu laika tirdzniecību, sirojumiem un meslu kundzības uzspēšanu.

Pēc Rimberta hronikas informācijas 9. gs. vidū kuršiem ir izdevies atvairīt dāņu uzbrukumu. Kurši uzbruka dāņu flotei Kurzemes piekrastē, sagūstīja pusi no dāņu kuģiem un kaujas laukā noguldīja pusi no pretinieka karavīriem. Kurši tādējādi atbrīvojās no Dānijas valsts militāro spēku draudiem un saglabāja savu neatkarību.

Zviedri bija otra Skandināvijas tauta, kas ar karaspēku centās nostiprināties Baltijas jūras austrumu piekrastē. 7.–8. gs. beigās viņiem bija izdevies nodibināt savu koloniju Grobiņas apkārtnē. Rimberts raksta, ka kurši sacēlušies un zviedru varu nokrātījuši. Kad kurši 9. gs. vidū bija sakāvuši dāņu karaspēku, Zviedrijas karalis Olafs no Birkas ar lielu karaspēku ieradās Kurzemē. Uzbrukums bija vērst pret divām kuršu pilīm – Zēburgu un Apūli. Zēburgu identificē ar Grobiņu. Zviedriem izdevās pārsteigt pils aizstāvjus, kuru skaits 7000 ir pārspīlējums. Zēburgu ieņēma un nodedzināja. Tikai devītajā aplenkuma dienā Apūles pils (Apūles pilskalns atrodas Lietuvā, netālu no Latvijas robežas) vadība uzsāka miera sarunas. Kuršiem bija jāpaddodas, apsolut uzbrucējiem atdot dāņiem iepriekšējā gadā atņemto zeltu, ieročus un pusmārciņas sudraba no katra vīra. Bez tam kurši bija spiesti atjaunot agrākās nodevas (*census*) un dot 30 ķilniekus.

Ir arī skandināvu sāgas, kas stāsta par ziemeļnieku iebrukumiem Kurzemē. Norvēģu karaļu sāgu sakopojumā "Pasaules loks", ko veicis Snorre Sturulusons, ir sv. Olava sāga. Tajā stāstīts par Upsalas karaļa Ērika Uzvarētāja (miris 995) karadarbību Igaunijā un Kursā – "braucis uz dažādām zemēm un pakļāvis sev Somiju, Karēliju, Igauniju, Kursu un plašus apgabalus austrumu zemēs. Vēl pašlaik tur varot redzēt viņa celtos pils vaļņus un citus varoņdarbus (*jarborgir ok onnur stórvirki*)."*Jarborgir*, jādōmā, bijušas pilis ar zemes vaļņiem. Kā piemēru varētu minēt Zlēku Pabērzkalnu ar diviem paralēliem vaļņiem un šauru plakumu. Izrakumi Pabērzkalnā 1970.–1972. gadā apliecināja pilskalna piederību vikingu laikam, bet pilsapmetnē pie Priedniekiem jau agrāk bija iegūtas drošas skandināvu rotas (bruņurupučsaktas u.c.).

Par atbildes sirojumiem Skandināvijā, kur devušās austrumu tautas, to skaitā kurši, liecina "Pasaules lokā" uzņemtā Magnusa Labā sāga (*Saga Magnus ins*

Góda). Šīs sāgas 23. nodaļā stāstīts, ka Norvēģijas karalis Magnuss Labais (miris 1047), kura pārvaldīšanā tai laikā bija Dānija, par karaspēka vadoni 1042. gadā iecēlis Svenu Ulfsonu. Svena Ulfsona uzdevums 11. gs. 40. gados bija zemi aizsargāt pret vendu, kuršu (*af Vindum ok Kurum*) u.c. austrumnieku iebrukumiem, jo tie postot dāņu zemi.

Līdzīga tēma ir arī Haralda Zigurdsona sāgas 48. nodaļā. Šoreiz par Dānijas krastu aizsargātāju no vikingu un vendu, kuršu un citu austrumu vīru uzbrukumiem kļuva no Norvēģijas ataicinātais lielzemnieka dēls Hakons. Sāgā teikts, ka Hakonam ar savu floti jūrā bijis jādodas kā vasarā, tā ziemā, jo tik bieži bijuši šie austrumnieku iebrukumi.

No apmēram 1030.–1130. gada kurši bija pārgājuši ofensīvā, kamēr skandināvi bija spiesti aizsargāties. Ka kurši zviedriem 9.–11. gs. vairs nav maksājuši meslus, liecina tas, ka nevienā no šī laika sāgām tādu ziņu nav, atskaitot jau minēto sv. Olava sāgu. Par kuršu sirojumiem Skandināvijas valstīs vēstīts arī Knitlingu sāgā – karaļa Haralda Hena (1074–1080) laikā kurši un citi austrumceļa vīri postījuši Dāniju. Zinot šīs kuršu akcijas, saprotams ir Brēmenes Ādama kuršu raksturojums 11. gs. 70. gados, kad tie apzīmēti par pašu drausmīgāko pagānu tautu (*gens crudellissima*).

Nākamā karaļa Knuta Svētā (1080–1086) laikā kuršus piespiež atstāt Dānijas ūdeņus un notiek dāņu flotes karagājiens pret kuršiem, sembiem un igauņiem, ko var uzskatīt par skandināvu pret-ofensīvu. Pēc Knitlingu sāgas, kurši 12. gs. kontrolēja Baltijas austrumu piekrasti, aizturot tirgotāju kuģus, bet 1170. gadā viņi ar saviem kuģiem ielauzās Ēlandes salas Jarnlokas ostā, taču tur viņi, dāņu pārspēka ielenkti, piedzīvoja neveiksmi. To sīki apraksta Saksis Gramatiķis, to min arī Knitlingu sāga.

Braukdami aizjūras sirojumos, kurši dāņu zemēs iebruka vēl 13. gs. sākumā, par to vēstīts Indriķa hronikā. Kad 1230. gadā pāvesta legāts Alnas Balduīns slēdza līgumu ar Lamekinu un kuršiem, piesardzības dēļ formulētas arī viņu attiecības ar aizjūras rietumu kaimiņiem, uzsverot, ka kurši nedrīkst pakļauties ne Dānijai, ne Zviedrijai (*nec regno Daci, nec Suescie*). Šo formulu zināmā mērā varētu uzskatīt par kādreizējo vikingu laika attiecību atspulgu, kad uz kādu laiku kurši bija pakļauti vai nu Dānijai, vai Zviedrijai.

Uz Ziemeļkurzemi attiecas divi rūnu ieraksti uz akmeņiem Šonhemā un Mērvallā. Šonhemas rūn-akmens kādreiz atradies Šonhemas baznīcas kapsētā Gotlandē, tagad pārvietots uz muzeju Visbijā. Tā kā akmens (2,63 x 0,82 m) iekaluma vietās ir izdilis, nav pilnīgas vienprātības, kā saprast tā tekstu, kas izvietots čūskeveida lentē, virs kuras iecirsta stilizēta krusta zīme. Pašlaik pētnieku vairākums pieturas pie O. Frīzena rūnu tulkojuma, kura saturs: šis akmens ap 1000. gadu celts par piemiņu Liknatam (260. att.). Viņš mira pie Ventas (*Uitau*). Tagad šajā vietvārdā pētnieki saskata sakarību ar Ventu, tās grīvu vai Ventspili, bet ticamāk, ka te domāts Ventas lejteces novads, ko 13. gs. dokumentos dēvē par Ventavu (*terra que Winda dicitur*).

Mērvallas rūnakmens (senākos izdevumos arī Nēdervalles rūnakmens) atrodas Melāra ezera Sēlas salā Mērvallas īpašumā sena kapulauka teritorijā Sēdermanlandē. Akmens izmēri – 1,1 x 1,4 metri. Teksts iekalts čūskeveidīgā lentē, kas ietver krusta zīmi. Teksts skan: "Sigrīda lika šo akmeni celt savam vīram Svenam, kas bieži laivā ar bagātu kravu ap Kolkas ragu (*Tumisnis*) ir burājis uz Zemgali (*Simkala*)." Pēc jaunākajiem pētījumiem, ieraksts tiek attiecināts uz 1040.–1060. gadu.

Ir vēl divi rūn-akmeņi, kuru ierakstu saistīšana ar Zemgali ir problemātiska. Tie ir Gēgstenas un Grēnstas akmeņi. Gēgstenas rūn-akmenī iekalts ģermāņu sāgu varonis – pūķu nogalinātājs Sigurds Fafnisbans ar putniem un krusta motīvu. Savukārt pūķa ķermeņa veidojumā iestrādātas rūnas, ko grūti sakārtot loģiskā teikumā. Rūnu pētnieks A. Buge vienā no iekaluma fragmentiem no zilbes *sim-* rekonstruē Zemgales [*sim(kala)*] vārdu un dod šādu visa teksta tulkojumu: "Roārs, Gumes dēls, šo akmeni cēla par piemiņu Audaram, Slodes tēvam, un savam tēvam. Zeltu viņš Zem[galē] ieguva." Zinātnieki principā piekrīt tulkojumam, tikai attiecībā uz laiku un iespējamiem notikumiem Zemgalē ir varianti – "(Audars) dalīja zeltu Zemgalē" (attiecināms uz 1000.–1075. g.); "Viņš (Roāra tēvs) Zemgalē ieguva bagātību (iespējams, sudrabu), saņemot savu laupījumu ... viņš tirgojās (?) pie zemgaļiem". Akmeni attiecina uz 11. gs., kad viņš (Roārs) dzīvoja pie zemgaļiem un dalīja zeltu.

260. att. Rūn-akmens (Gotlande, 11. gs.)

Grēnstas rūn-akmens pašlaik pazudis. Teksts bijis iekalts attēlotajā čūskā, kas ietver krustu. S. Buge dod šādu teksta atšifrējumu: "Freistains šo akmeni cēla Sembas (*for I Semi*) braucējam Torstenam," – vai arī ieraksta daļu varētu tulkot kā "brauca uz Zemgali". Zemgales versiju šī ieraksta tulkojumā atbalsta vairāki pētnieki, tomēr kapitālajā Sēdermanlandes rūn-akmeņu publikācijā dots cits tulkojums – bez Zemgales vai Sembas vārda pieminēšanas.

Daugavas (*Duna*) vārds blakus Eiropas lielākajām upēm skandināvu ģeogrāfiskajos darbos parādās t.s. Hauka grāmatā. Daugavas vārds sastopams arī **Benestādes rúnakmenī**, kas 18. gs. atklāts kā kādas mājas kāpņu sliexnis, bet vēlāk nozudis. Ieraksta tekstu S. Buge tulkojis šādi: "Sumars kala akmeni. Sumars nomira austrumos Daugavas grīvā (*tuna: asu*)," – un to attiecinājis uz 10. gadsimtu. Vārdkopu "*tuna: asu*" E. Brate ir mēģinājusi skaidrot karadraudzes nozīmē, taču pašlaik dominē pieņēmums, ka ar *tuna* jāsaprot Daugava.

Lībiešu apdzīvotās teritorijas apzīmējums Līvzeme (*If: lanti*), kas varētu attiekties gan uz Vidzemi (Daugavas un Gaujas lejteci), gan uz Kurzemes ziemeļdaļu, sastopams divos rúnakmeņos. Odas klints (Sēdermanlandē) rūnu iekalums platā lentē vēsta: "Hermodis lika cirst sava brāļa Barkvida piemiņai. Viņš noslika Līvzemē (*If: lanti*)." A. Kursis "Ifanti" tulko kā Vidzemi, kas ir jaunāku laiku vārds un aptver samērā lielu teritoriju. Tās būtu tikpat nepareizi, kā to attiecināt uz šī apgabala piekrasti, kā to dara J. Meļņikova.

Otrs rúnakmens, kura ierakstu ar grūtībām var attiecināt uz Līvzemi, konstatēts Uplandē Vekholmas baznīcā, no kurienes pazudis. Šo rūnu tulkojums iespējams pēc trim savā laikā fiksētiem attēliem. Ierakstu varētu tulkot šādi: "Sufars lika celt akmeni Esgeram, savam dēlam. Viņš krita Līvzemē Frēgera karapulkā." Ieraksts iekalts vai nu 10. gs., vai – ticamāk – 11. gs. pirmajā pusē.

Interesants ir svairiņu kārbas atradums Sigtūnā, uz kuras starp citām rūnām atzīmēts, ka šo kārbu ieguvis kāds Djervs no "*simskum...man*", bet pašas rūnas iegrebis Vermunds. Šo vārdu tulkojumā O. Frīzens pieļauj divus variantus – "no sembu vīra" vai "no zemgaļu vīra". Tajā rūnu vietā, kur vajadzēja būt zemes nosaukumam, tā varētu būt Zemgale. Turpretī citi "*simskum man*" skaidrojumā priekšroku dod Sembijai. Taču, svārstoties starp diviem variantiem – Zemgale vai Semba, viens ir skaidrs, ka runa te ir par vikingu aktivitātēm tieši ar Baltijas austrumu piekrastes iedzīvotājiem.

Latvijā ir atrasts tikai viens priekšmets ar rūnu ierakstu (238. att.: 3). Tā ir kaļķakmens vāles galvas puse, kurai vienā plaknē rakstīts: "Šīs rūnas O (RUNAR: PESAR: O)." To tulko kā daļēji saglabā-

jušos ierakstu, kura pilns teksts varēja būt: "Šīs rūnas O[lafs iegreba]." Spriežot pēc rakstības veida, izteikts apsvērums, ka ierakstu drīzāk varētu attiecināt uz 12. gs., nevis 11. gadsimtu.

Austrumslāvu ekspansija Latvijas austrumu daļā un gar Daugavas tirdzniecības ceļu

Pēc lielās tautu staigāšanas 1. g.t. vidū politiskā un ekonomiskā situācija Austrumbaltijā bija stipri mainījusies. Austrumslāvu ekspansijas rezultātā baltu cilšu kādreiz vienotā apdzīvotā teritorija bija sašķelta. Daļa baltu austrumslāvu spiediena rezultātā pārvietojās uz pašreizējo Latvijas teritoriju.

Austrumslāvi 9.–10. gs. jau pilnībā bija pakļāvuši tās baltu zemes, kas atradās uz austrumiem no pašreizējās Lietuvas un Latvijas teritorijas. Tomēr līdz 12.–13. gs. austrumslāvu kolonizētajos apgabalos bija konstatējams etniski jaukts iedzīvotāju sastāvs ar atsevišķām austrumbaltu apdzīvotības salīnām.

Kopš Kijevas lielkņaza Vladimira Monomaha valdīšanas laika (1113–1125), kurš spēja apvienot Krievzemes lielāko daļu, Austrumbaltijai sāka draudēt konkrētas krievu iebrukumu briesmas (261. att.). Bija skaidri manāmi centieni pakļaut sev Dņepras–Baltijas ūdensceļu, lai veicinātu Kijevas valsts tirdzniecību ar Gotlandi, Skandināviju un Vāciju. Polockas kņaziste, kas 11. gs. otrajā pusē bija neatkarīga, par

261. att. Krievu karadraudze pārgājienā

262. att. Jersikas pilskalns

savu patstāvību cīnījās ne tikai pret Pleskavu, Novgorodu un Smoļensku, bet 12. gs. sākumā pretendēja uz Daugavas ceļa pārņemšanu savās rokās. Par to liecina Polockas kņaza Vseslava dēlu mēģinājums pakļaut zemgaļus, kuri 1106. gadā polockiešiem sagādāja smagu sakāvi – tie zaudēja 9000 karavīru. Savukārt Novgorodas kņazs Mstislavs Vladimirovičs, šķiet, kopā ar pleskaviešiem 1111. gadā iebruka Atzeles (*Очела*) zemē. Iebrukumi čudu zemēs, pēc krievu hronistu datiem, atkārtoties 1113. un 1116. gadā. Par čudiem galvenokārt sauca igauņus, bet reizēm šis termins var attiekties arī uz citiem nekrieviem, īpaši Baltijas somiem. Lai gan hronisti ziņoja par novgorodiešu un pleskaviešu sirojumiem igauņu zemēs, no kurienes aizveda daudz gūstekņu, tomēr piebilde par cietušajiem pagastiem liek domāt, ka postījumi skāruši arī latgaļu teritoriju. Šis pieņē-

mums balstās uz faktu, ka tikai vēlākajā Vidzemē pazīst zemes iedalījumu pagastos. Tā kā šīs akcijas nebija devušas gaidītos rezultātus, uzbrukumam atkārtoja 1130.–1131. gada ziemā. Tad Mstislavs jau bija Kijevas lielkņazs (1125–1132) – un Baltijas iekarošana tika uzdots viņa trim dēliem, kas no Novgorodas, Smoļenskas un Polockas kopīgā karagājienā 1131. gadā uzveica čudus un lika viņiem maksāt meslus. Par to, ka starplaikā līdz 12. gs. 80. gadiem Austrumbaltijas tautas varēja būt nokratījušas Krievzemes meslu kundzību, liecina Novgorodas kņaza Mstislava Drošsirdīgā 1180. gadā organizētais karagājienā ar 20 000 vīriem pret čudiem un atzeliem, kurā tika iegūts liels laupījums un gūstekņi. Tā kā nākamajā gadā Novgorodas karaspēka sastāvā minēti līvi un lietuvji, A. Švābe domā, ka Austrumbaltijas tautu piedalīšanās kaimiņu valsts karaspē-

kā skaidrojama ar šo tautu pakļautību kaimiņu krievu meslu kundzībai, turklāt pieļaujams, ka hronists sajaucis latgaļus ar lietuvjiem. Krievzemes dalienu kņazu kari pret Austrumbaltijas tautām ar pārtraukumiem turpinājās vēl 13. gs. sākumā, kad Indriķa hronikā rakstīts par Daugavas lībiešu, Jersikas, Kokneses un Tālavas latgaļu mesliem krievu kņaziem.

Līdz ar meslu kundzību Latvijas austrumu daļā sāka izplatīties pareizticība. Radās agrā tipa valstis, kurām par paraugu kalpoja senkrievu kņazistes. Par to liecina pagasta institūta un citu, ar pārvaldi saistītu terminu, piemēram, "valsts", "soģis" u.c., ieviešana. Šī laika politiskās ietekmes rezultātā vietējās valodās pārņemti tādi vārdi un jēdzieni, kas saistās ar tiesisko iekārtu, – "kalps", "bajārs", "robeža", "prāva", "sodīt" u.c. Kokneses un Jersikas pilīs (262. att.) atradās Polockas kņaziem pakļauti valdnieki, kas palīdzēja realizēt meslu kundzību pār Daugavas piekrastes un attālāku novadu iedzīvotājiem.

Agrākajā historiogrāfijā, piemēram, vēsturnieka M. Taubes darbā par krievu un lietuviešu firstiem (1935), pausts uzskats, ka Latvijā atrastie piekariņi ar t.s. Rjurikoviču jeb Jaroslava Gudrā zīmēm esot bijuši teritorijas pārvaldnieku varas simbols. Tomēr detalizēta pētniecība parādīja, ka šie piekariņi 11.–13. gs. darināti uz vietas un bijuši nevis teritorijas pārvaldnieku, bet gan lībiešu vadošo dzimtu atšķirības zīmes, kuras sievietes un bērni nēsājuši kā rotu.

Vācu ekspansijas sākums Daugavas lejtecē

Vācu ekspansijas sākums Daugavas lejtecē 12. gs. 80. gados ir saistāms ar izmaiņām, kas notika Eiropas ekonomikā un garīgajā dzīvē agrajos viduslaikos. Tā laika hronikas, kuras lielākoties sacerēja garīdznieki, aprakstu un notikumu priekšplānā izvirza cīņu par kristīgās ticības izplatīšanu. Kā zināms, kristīgās ticības sākumi saistās ar Tuvajiem Austrumiem un Dienvideiropu.

11. gs. beigās Vidusjūras reģionā veidojās saspringta situācija, ko izraisīja asas pretrīnības starp kristiešiem un musulmaņiem – islama reliģijas piekritējiem. Līdz konfliktiem strīdi starp abām reliģijām

nonāca tad, kad musulmaņi kristīgajiem aizliedza apmeklēt ar Jēzus Kristus darbību saistītās kristiešiem svētās vietas Palestīnā. Pāvests 1095. gadā vērsās pie augstākās garīdzniecības, lai tā aicinātu kristīgos, īpaši bruņiniekus, doties krusta karā pret katoļticības ienaidniekiem. Lai karotājus – krustnešus iedvesmotu tālākai darbībai, runās un rakstos tika radīts jauns ideāls – Kristus bruņinieks (*miles Christianus*), par ko jācinās Svētā kara idejas vārdā. 11. gs. beigās – 13. gs. notika astoņi lieli pāvestu un Eiropas valdnieku pasludināti krusta kari (263. att).

Krusta karu patiesie politiskie un ekonomiskie cēloņi bija šo karu organizētāju centieni savās rokās pārņemt tirdzniecību Vidusjūras austrumdaļā. Protais, liela loma bija karu dalībnieku – kristiešu pārliecībai, ka nepieciešams aizstāvēt svētās vietas un, ja vajadzīgs, mirt cīņā par savu ticību un pārliecību.

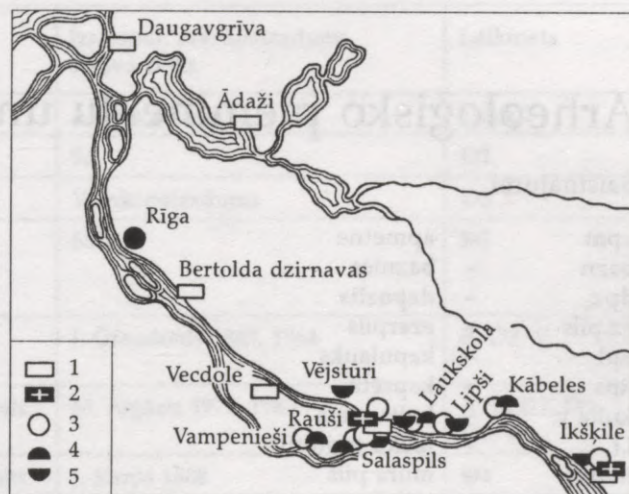
Krusta karu laikā Tuvajos Austrumos radās pirmie garīgie bruņinieku ordeņi – Templešu (1119), Hospitāliešu jeb joaniešu (1137) un Vācu ordenis

263. att. Krusta karotājs

(1198). Šie ordeņi bija dibināti uz reliģiskā rakstura brālību pamata, lai gādātu par saslimušo un ievainoto ārstēšanu. Šīs brālības pārvērtās par krustnešu militārām organizācijām, kuru dalībniekiem bija jādod mūku ordeņiem raksturīgie svinīgie solījumi ievērot nabadzību, šķīstību un paklausību.

Vācu tirgotāju un krustnešu ekspansija Baltijas jūras dienvidu un austrumu piekrastē, ko 12. gs. otrajā pusē uzskatīja par pagānisku zemi, pavēra līdzīgas tirdzniecības iespējas, kādas krustnešu karotāji meklēja Tuvajos Austrumos. Ar lozungu "Kristietība vai nāve" 12. gs. vidū vācieši sāka pakļaut rietumslāvus, pret kuriem izsludinātais krusta karš tika pielīdzināts līdzīgām akcijām Tuvajos Austrumos. Šī gadsimta otrajā pusē, kad Svētā Romas impērija bija paplašinājusies līdz Baltijas jūras krastiem, tika nodibinātas ostas pilsētas, starp tām kā izcilākā minama Lībeka. Vācu tirgotāji ar frīziem un gotlandiešiem bija panākuši vienošanos, kuras rezultātā radās savienība. Šo tirgotāju savienību var uzskatīt par Hanzas priekšteci. Vācu tirgotāji no Lībekas caur Visbiju devās tālāk uz Daugavas lejteci. Vācu tirgotājiem līdz gāja priesteri, un viņu vidū kā pirmais minēts Zēgebergas (pie Lībekas) klostera Augustīniešu ordeņa kanoniķis Meinards, kas uzsāka misiju lībiešu vidū. Lībiešu ciemā Ikšķilē, kur bija vācu tirgotāju faktorijs, tika uzcelta baznīca un pirmā mūra pils. Otrs vācu tirgotāju atbalsta punkts bija Salaspils Mārtiņsalā. Lai iegūtu nepieciešamās pilnvaras un atbalstu tālākajai darbībai, Meinards devās uz Brēmeni, kur 1186. gadā viņu iesvētīja par bīskapu sludināšanas darbam lībiešu vidū. Divus gadus vēlāk pāvests Klements III apstiprināja Ikšķiles bīskapiju, piešķirot to Brēmenes arhibīskapijai. Jāatzīmē, ka Meinards atļauju celt baznīcu Ikšķilē bija dabūjis no Polockas kņaza. Acīmredzot, atzīstot Polockas meslu kundzības apgabalu Daugavas lejtecē, pāvests uzskatīja Ikšķiles bīskapiju par politiski piederīgu Krievzemei (*Yxscolanensem episcopatum ... in Ruthenia*). No sākuma notika mierīgs jaunās reli-

264. att. Senvietas Daugavas lejtecē 12. gs. beigās – 13. gs. sākumā: 1 – mūra pils, 2 – baznīcas, 3 – ciemi, 4 – uzkalniņkapi, 5 – lidzenie kapi

ģijas sludināšanas darbs. Kā atlīdzība par kristīgās ticības pieņemšanu lībiešiem tika celtas mūra pils Ikšķilē un Salaspils Mārtiņsalā (264. att.). Tā kā ar kristīšanās klāt nāca arvien jaunas nodevas, piemēram, desmitā tiesa baznīcai, kļūst saprotama lībiešu nevēlēšanās katoļticību paturēt. Ar to skaidrojama Salaspils iedzīvotāju naidīgā izturēšanās pret bīskapu un viņa ļaužu padzīšana no pils. Neredzēdams citas izejas kā vien ar varu piespiest lībiešus pakļauties, bīskaps Meinards sāka domāt par militārā spēka lietā likšanu. Un tā par galveno ieroci turpmākajā krustnešu ekspansijā Baltijā kļuva bruņots spēks, ko izvērsti organizēja Meinarda pēcteči – bīskapi Bertolds (1196–1198) un it īpaši Alberts (1199–1229).

12. gs. beigās – 13. gs. sākumā strauji mainās Senlatvijas politiskā karte. Visu 13. gadsimtu notika Baltijas tautu brīvības cīņas, kuru rezultātā vietējie iedzīvotāji zaudēja politisko un ekonomisko patstāvību; šo notikumu attēlojums ir jau cita pētījuma uzdevums.

Arheoloģisko pieminekļu un atradumu vietu saraksts

Saīsinājumi

apm	-	apmetne	rm	-	romiešu monēta
bazn	-	baznīca	Sa	-	savrupatradums
dpz	-	depozīts	sv	-	tuvāk neraksturojama atradumu vieta
ez.pils	-	ezerpils	A	-	akmens laikmets
kpl	-	kapulauks	B	-	bronzas laikmets
kps	-	kapsēta	D1	-	senākās dzelzs laikmets
kulta v.	-	kulta vieta	D2	-	agrais dzelzs laikmets
l.t.	-	lauku teritorija	D3	-	vidējais dzelzs laikmets
m.pils	-	mūra pils	D4	-	vēlais dzelzs laikmets
pils.	-	pilsēta	V	-	viduslaiki
plsk	-	pilskalns			

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Abaine I	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1970	A
Abaine II	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1970	A
Abora I	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1964, 1965, 1970, 1971	A, B, D1, D2, D3
Abora II	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1963, 1965	A
Adamova	plsk	Krāslavas	Ūdrīšu	Sa	D1, D2
Aderkaši	sv	Ogres	Taurupes	Sa	D2
Agrārieši	kpl	Dobeles	Auru	J. Graudonis 1959	D3, V
Ainava	kpl	Cēsu	Drabešu	F. Ozoliņš 1924; E. Šturms 1930	D4, V
Aišēni	kpl	Limbažu	Katvaru	Arhīva ziņas	D2, D3
Aizelkšņi	kpl	Aizkraukles	Kokneses	A. Buhholcs 1899	D3, D4
Aizezeri	kpl	Rēzeknes	Audriņu	Sa	D2, D3, D4
Aizkalne (Aizkalnes centrs, Jasmuiža)	apm, kpl	Preiļu	Aizkalnes	J. Romanovs 1893; E. Šnore 1940	D1, D3, D4
Aizkraukle	apm, plsk, kpl	Aizkraukles	Skrīveru	F. Kruze 1839; K. Bērs, A. Buhholcs 1887; H. Riekstiņš, N. Purpētere, P. Stepiņš 1939; V. Urtāns 1971–1976	B, D1, D2, D3, D4
Aizpurves	kpl	Madonas	Praulienas	Arhīva ziņas	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Akmeņrūči	kpl	Gulbenes	Litenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Alekši	kpl, rm	Liepājas	Gaviezes	Sa	D2
Almāle	dpz	Kuldīgas	Alsungas	Vienkopatradums	D3
Alsunga (Alšvangas centrs)	sv	Kuldīgas	Alsungas	Sa	D3
Altene	sv, m. pils, apm	Aizkraukles	Seces	J. Graudonis 1963, 1964	B, D3, V
Alūksne	m. pils, apm	Alūksnes	Alūksnes pils.	M. Atgāzis 1978–1983	A, B, D1, D3, D4, V
Alūksne	kpl	Alūksnes	Alūksnes pils.	J. Karps 1888	D4
Alženova	apm	Krāslavas	Dagdas	Sa	D2, D4
Amatas upe	sv	Cēsu		Sa	A
Ambeļi	apm	Daugavpils	Ambeļu	Sa	D1, D2, D3, D4
Ancīši	kpl	Jēkabpils	Aknīstes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Andziņi	kpl	Saldus	Ezeres	V. Ģinters 1931	D2, D3
Antuži	kpl	Jēkabpils	Kūku	J. Romanovs 1893	D4
Antuži (Franču tranšejas)	kpl, apm	Jēkabpils	Zasas	S. Bogojavlenskis 1896; J. Urtāns, A. Vilka 1988	D2, D3, V
Aparīņas	kpl	Kuldīgas	Klosteres	E. Šturms 1931	D4, V
Apšukalns	plsk	Daugavpils	Sventes	Sa	D1, D2
Āraiši	ez. pils	Cēsu	Drabešu	K. Zīverss 1876; R. Virhovs 1877; J. Apals 1965–1969, 1975–1979	D2, D4
Arāji	plsk	Daugavpils	Sventes	J. Graudonis 1968	B, D1, D2
Arbidāni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	J. Šteins 1862	D2
Āronas grantsbedres (Mežāres)	kpl	Madonas	Viesienas	E. Šnore 1948	D4
Aršeļonki	sv	Ludzas	Pildas	Sa	D2
Asari	apm, kpl	Alūksnes	Alsviķu	M. Atgāzis 1983	D2, D3, D4
Asmas	kpl	Madonas	Mārcienas	K. Ošs 1940	D2, V
Asne I	apm	Madonas	Ošupes	I. Loze 1964	A
Asne II	apm	Madonas	Ošupes	I. Loze 1964	A, D1
Asote	plsk	Jēkabpils	Kūku	E. Šnore 1949–1954	B, D1, D2, D3, D4
Atvases	kpl	Dobeles	Bukaišu	V. Ģinters 1932	D3, D4
Auce (Vecaucis muiža)	kpl	Dobeles	Auces pils.	M. Ruša 1990	D2, D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Audari	kpl	Dobeles	Bikstu	F. Ozoliņš 1926	D3
Augstā sila kapi	kpl	Balvu	Šķilbēnu	Sa; arhīva ziņas	D3
Auliciems	kpl	Aizkraukles	Kokneses	A. Buhholcs 1899, 1900; J. Graudonis 1962	D3, D4, V
Aurumuiža	dpz	Dobeles	Auru	K. Bojs 1896	D4, V
Aveni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Avotiņi	kpl	Kuldīgas	Rendas	Arhīva ziņas	D2 ?
Avotiņi	apm	Jēkabpils	Dunavas	Sa	D1, D2, D3
Avotiņi	apm	Jelgavas	Vecsvirlaukas	I. Zagorska 1993	A
Avotiņi	kpl	Valmieras	Kauguru	E. Šnore 1933	D1
Avotiņi (Zebras muiža)	kpl, apm	Dobeles	Annenieku	Sa; arhīva ziņas	D3, V
Babraučina (Bobrovišķi)	plsk	Krāslavas	Svariņu	Sa	D1, D2
Bajāri	kpl	Ogres	Jumpravas	N. Purpētere 1938	D4
Bakāni	ez. pils	Madonas	Dzelzavas	J. Apals (apzināšana)	D3, D4
Bāliņi	sv	Saldus	Kursišu	Sa	D3
Balteņi	plsk	Rēzeknes	Čornajas	Sa	D1
Baltinava	kpl	Balvu	Baltinavas	Sa	D2
Baltinava	dpz	Balvu	Baltinavas	Vienkopatradums	D3
Baltiņi	kpl	Madonas	Ērgļu	Arhīva ziņas	D2, D3
Baltiņi	sv	Madonas	Praulienas	Sa	D2
Baltkāji	plsk	Daugavpils	Kalkūnes	J. Graudonis 1968	B, D1, D2
Balupe	sv	Balvu	Rugāju	Sa; I. Loze 1963	A
Bājas- Šķērstaiņi	apm, kpl	Dobeles	Dobeles	E. Šturms, F. Ozoliņš 1926; M. Atgāzis 1979-1981	D3, D4
Barauska	plsk	Daugavpils	Ambeļu	Sa	D1, D2
Barauka	plsk	Preiļu	Pelēču	Sa	D1, D2
Bargais sēklis	sv	Madonas	Ošupes	Sa	A
Barsuki	kpl	Ludzas	Pildas	F. Balodis 1925	D4
Bārta	sv	Liepājas	Bārtas	Sa	B
Batarejas kalns	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	J. Graudonis 1968	D1
Batņi	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	J. Romanovs 1892; F. Balodis 1925, 1926; A. Radiņš 1985	D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Baužu ezers	kpl	Valmieras	Vaidavas	P. Dzenis 1913; M. Eberts, A. Štāls 1923	B, D1
Bebri	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Beites	kpl	Valmieras	Kauguru	I. Cimermane 1963	D4
Belogrudova (Egļi)	plsk	Krāslavas	Grāveru	Sa	D1, D2
Beltiņi	kpl	Liepājas	Priekules	E. Šturms 1935	D4
Bēne	sv	Dobeles	Bēnes	Sa	B
Berezauka (Izvalta)	plsk	Krāslavas	Izvaltas	Sa	D1, D2
Bērtuļi	kpl	Limbažu	Viļķenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Bērvircava	sv	Jelgavas	Elejas	Sa	D2
Bērzkalni	kpl	Jēkabpils	Gārsenes	E. Šnore 1976	D1, D2, D3
Bērzkalni (Dārgumu kalniņš)	kpl	Cēsu	Drabešu	Arhīva ziņas	D1
Betēji	kpl	Jēkabpils	Elkšņu	E. Šnore 1977, 1978	D3, D4, V
Bidlas	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Biķernieki	kpl	Aizkraukles	Seces	Sa	D1, D2, D3
Bilavi (Velna laiva)	kpl	Talsu	Lubes	J. Dēriņš 1863; A. Vasks 1999	B
Birznieki (Velna laiva)	kpl	Talsu	Valdemārpils l.t.	J. Dēriņš 1863	B
Birži	kpl	Jēkabpils	Biržu	Sa	D2
Blažēvici	plsk	Krāslavas	Kastuļinas	Sa	D1, D2, D3, D4
Blūmfeldi	apm	Jelgavas	Sesavas	Sa	D3
Blūmi	kpl	Preiļu	Jersikas	Arhīva ziņas	D1
Boķi	kpl	Jēkabpils	Salas	A. Štokmanis 1922; H. Moora 1925; L. Vankina 1961	D2, D3, D4
Bondari	plsk	Rēzeknes	Mākoņkalna	Sa	D1, D2, D3
Bonifacova	kpl	Balvu	Bērzpils	P. Rikovs 1915	D3, D4
Božēni	dpz	Madonas	Barkavas	Vienkopatradums	D4
Braslava	plsk	Krāslavas	Aulejas	Sa	D1, D2
Brasliņi (Braslas)	kpl	Cēsu	Liepas	P. Stepiņš 1938	D2
Brencēni	kpl	Madonas	Āronas	Arhīva ziņas	D2, D3
Brici	ez. pils	Cēsu	Zosēnu	J. Apals (apzināšana)	D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Brīdagi	kpl	Jēkabpils	Saukas	Sa; arhīva ziņas	D3
Brikuļi	plsk	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze, A. Vasks 1973; A. Vasks 1974, 1978–1980	B, D1, D2, D3
Brodaiža	sv	Ludzas	Pildas	Sa	D2
Brunovski	kpl	Aizkraukles	Sērenes	Sa	D2
Brūveri	kpl	Krāslavas	Šķeltovas	Sa	D3, D4
Brūveru upuravots	kulta v.	Liepājas	Bunkas	P. Stepiņš 1963	D4
Bučas (Buči)	kpl	Liepājas	Cīravas	J. Krieviņš 1922	D4, V
Budjanka	apm	Ludzas	Ciblas	R. Šnore 1956, 1959	A
Būdnieki	kpl	Jelgavas	Zaļenieku	V. Ģinters 1935; J. Graudonis 1971	D1
Buktes (Velna klēpis, Baižkalniņš)	kpl	Valmieras	Alojas l.t.	J. Graudonis 1981	D1
Buliņi (sk. arī Asari)	kpl	Alūksnes	Alsviķu	M. Atgāzis 1983	D2, D3, D4, V
Buļļumuiža	kpl	Limbažu	Limbažu	E. Šturms 1929; V. Ģinters 1931; J. Graudonis 1965	B, D1
Bunka (Bunkas muiža)	kpl	Liepājas	Bunkas	E. Šturms 1933, 1935	D3, D4
Bunkas	kpl	Saldus	Ezeres	Sa	D2, D3
Burgas	kpl	Valmieras	Vaidavas	Sa	D2, D3
Burkāni	kpl	Limbažu	Lēdurgas	Arhīva ziņas	D1
Cakuli	kpl	Madonas	Varakļānu	I. Cimermane 1958; A. Rādiņš 1983	D3, D4
Caunas	kpl	Rīgas	Ropažu	Arhīva ziņas	D2 ?
Ceļmalnieki	kpl	Gulbenes	Lejasciema	Arhīva ziņas	D1
Cepcelnieki	sv	Madonas	Indrānu	Sa	A
Cēsinieki	kpl	Cēsu	Raiskuma	Arhīva ziņas	D2, D3
Cēsu dzelzceļa stacija	kpl	Cēsu	Cēsu pils.	E. Ķivulis 1910; E. Šnore 1946	D4, V
Cesvaine	plsk	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Nore 1922; V. Urtāns 1965	D2, D3, D4
Cesvaine	apm, kps	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Vasks 1975	D2, D3, V
Cibēni (Īles Cibēni, Kapeņu kalniņš, Māntas kalns)	kpl	Dobeles	Zebrenes	P. Stepiņš 1940	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Cibla	kpl	Ludzas	Ciblas	J. Romanovs 1890; F. Balodis 1925, 1926; E. Šnore 1954	D4, V
Ciblas Kapukalns	kpl	Ludzas	Ciblas	Sa	D1
Ciemalde	kpl, sv	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	K. Bojs 1895; J. Graudonis 1976, 1977	A, D2, D3, D4, V
Cirnavā	kpl	Balvu	Susāju	R. Šnore 1932	D4
Cīruļi	kpl	Madonas	Ošupes	M. Eberts 1913	D2
Cīzari	sv	Jelgavas	Sidrabenēs	Sa	D2
Čabas	apm	Ogres	Ogresgala	A. Zariņa 1984	A, D1, D2
Čači	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	J. Romanovs 1892	D4
Čakstēni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Čapāni	kpl	Bauskas	Vecsaules	E. Šmits 1886; K. Bojs, T. Kaizerlings 1886; F. Brauns 1892	D3, D4
Čapāni	apm	Bauskas	Vecsaules	Sa; arhīva ziņas	D3
Čenčeva	kpl	Ludzas	Blontu	F. Balodis 1925, 1926	D4
Černāja Gora	apm	Krāslavas	Asūnes	Sa	D1
Čiekuri (Bīriņu Čiekuri)	kpl	Limbažu	Vidridžu	Ē. Mugurēvičs, E. Tenisons 1964	D4
Čorskāni	sv	Jēkabpils	Rītes	Sa	D4
Daibji	sv	Tukuma	Irlavas	E. Šturms 1928	D2
Daktiņi	sv	Madonas	Kalsnavas	Sa	D2, D4
Daņilovka I (Kara kapi)	kpl	Balvu	Šķilbēnu	E. Šnore 1951, 1952	D1, D2
Dapatās	sv	Kuldīgas	Pelču	Sa; arhīva ziņas	D3
Darvdedži	kpl	Ventspils	Jūrkalnes	E. Šnore 1936	D4, V
Dārziņi (Zviedru kapi, Piemiņas kalniņš)	kpl	Valmieras	Vecates	Arhīva ziņas	D1, D2
Dārznieki	kpl	Liepājas	Cīravas	E. Šturms 1935	B, D1
Dārznieki	kpl	Liepājas	Priekules	E. Šturms 1931	D4
Daudavas	sv	Aizkraukles	Aiviekstes	J. Urtāns 1976	D2, D3
Daugmale	plsk, apm	Rīgas	Daugmales	V. Ģinters 1933, 1935–1937; V. Urtāns 1966–1970; A. Rādiņš, G. Zemītis 1986–1989; G. Zemītis 1990–1996	B, D1, D2, D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Daugmale I	kpl	Rīgas	Daugmales	J. Urtāns 1979; A. Rādiņš, G. Zemītis 1986–1991	D3, D4
Daugmale II	kpl	Rīgas	Daugmales	G. Zemītis 1993	D3, D4
Degteri	plsk	Ludzas	Ciblas	Sa	D2, D3
Deprejas	kpl	Bauskas	Vecumnieku	Sa	D2
Dīcmaņi un Pilsīņķi (Vistu kapi, Kapu kalns, Kapiņu kalns)	kpl	Dobeles	Lielaucē	Sa	D2, D3
Diduļi	kpl	Jelgavas	Mežotnes	Sa	D3, V
Diemanti	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D4
Dietlavi	kpl	Madonas	Aronas	Sa	D2, D3
Dievukalns	plsk	Ogres	Lielvārdes	A. Zariņa 1978, 1979	B, D1, D2, D3, V
Dignāja	plsk, apm	Jēkabpils	Dunavas	E. Šnore 1939; A. Vasks 1989, 1990	B, D1, D2, D3, D4
Dikuļi	kpl	Liepājas	Durbes l.t.	A. Rafaels 1911	D4
Dinaburga (Naujene)	plsk, m. pils	Daugavpils	Naujenes	Ē. Mugurēvičs 1982–1987; A. Vilcāne 2000	D3, D4, V
Dīri (Dīre)	kpl	Liepājas	Durbes l.t.	G. Videmanis 1909; A. Rafaels 1911; P. Stepiņš 1960, 1961	D3, D4, V
Dižprāmji	sv	Liepājas	Durbes l.t.	Sa	B
Dobeles	sv	Dobeles	Dobeles pils.	Sa	D2
Dobeles	plsk, apm, m. pils	Dobeles	Dobeles pils.	J. Daiga 1958, 1959, 1977; M. Ruša 1990, 1991	D3, D4, V
Dravas	kpl	Balvu	Šķilbēnu	E. Šnore 1952	D4
Dravnieki	sv	Krāslavas	Andrupenes	Sa	B
Dravnieki	kpl	Limbažu	Limbažu	J. Graudonis 1975	D4
Dreimaņi	kpl	Jēkabpils	Kūku	J. Romanovs 1893	D3, D4
Dreņģeri- Čunkāni	kpl	Bauskas	Codes	E. Vāle 1924; V. Ģinters 1928; P. Stepiņš 1936; E. Šturms 1936, 1937; A. Stubavs 1952; A. Caune 1982; V. Bebre 1982–1984; M. Atgāzis 1984–1991, 1994	D2, D3, D4
Drikšņi	kpl	Madonas	Ļaudonas	Arhīva ziņas	D2, D3
Druķēni	kpl	Ventspils	Piltenes	J. Asaris 1986, 1987	D2, D4, V
Druviņi	sv	Rīgas	Inčukalna	Sa	B
Duburi (Dāburi)	sv	Jēkabpils	Sēlpils	Sa	D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Dūķi	ez. pils	Cēsu	Drustu	J. Apals (apzināšana)	D4
Dumpji	dpz	Bauskas	Mežotnes	Vienkopatradums	D3
Dumpji (Auciems)	kpl	Cēsu	Raiskuma	A. Felds 1888; R. Hausmanis, G. Leške, L. Šrēders 1889	B, D1, D2
Dumpurnieki	kpl	Gulbenes	Beļavas	Sa	D3
Dunava	sv	Jēkabpils	Dunavas	Sa	D1
Dundagas Kalnadārzs	plsk	Talsu	Dundagas	Ē. Mugurēvičs 1981	D4
Durbe	sv	Liepājas	Durbes pils.	Sa	D2
Dviete	apm	Daugavpils	Dvietes	E. Šturms 1937	A
Dviete	plsk	Daugavpils	Dvietes	Sa	D1
Dzedziekste I	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1970	A
Dzedziekste II	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1970	A
Dzeriņi (Gerīņi, Gerēni, Džeriņi)	kpl	Preiļu	Aizkalnes	Sa	D3
Dzērves (Kara kapu kalns)	kpl	Ludzas	Mērdzenes	E. Šnore 1933, 1935; P. Stepiņš 1937; A. Vasks 1972	D3, D4
Dzilnaskalns	kpl	Balvu	Šķilbēnu	E. Šnore 1952	D2
Dzirnavsala	apm	Balvu	Rugāju	I. Loze 1967	A
Dzišji	kpl	Madonas	Aronas	F. Jākobsons 1927	D4
Džūkste	sv	Tukuma	Džūkstes	Sa	D2
Eiņi	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1965, 1966, 1968	A
Ekši	plsk	Krāslavas	Skaistas	Sa	D1, D2
Elkšņu skola	sv	Ogres	Ikšķiles	Sa	A
Elste	sv	Gulbenes	Jaungulbenes	Sa	D3
Ernestu muiža	sv	Kuldīgas	Kurmāles	Sa; arhīva ziņas	D3
Evertava	kpl	Ludzas	Cirmas	F. Balodis 1925	D4
Ezēni	apm, kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	V. Ģinters 1935	D2
Ezerbrīci	kpl	Cēsu	Jaunpiebalgas	F. Balodis 1926; G. Toropina 1989	D3, D4
Ezerkalni (Velna klēpis)	kpl	Limbažu	Alojas l.t.	Arhīva ziņas	D1
Ezerķīkaukas	kpl	Jēkabpils	Vīpes	Arhīva ziņas	D2, D3
Ezermuiža	sv	Madonas	Bērzaunes	Sa	D2, D3
Ezernieki	apm	Kuldīgas	Alsungas	Sa; apzināšana (V. Bērziņš 1995)	D3
Eži (Ežu kapi, Kapu Jaunzemi)	kpl	Jelgavas	Sesavas	Sa	D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Feldhofa (Jasmuižas Feldhofas muiža)	kpl	Preiļu	Aizkalnes	J. Romanovs 1893	D3, D4
Franopole	kpl	Ludzas	Ciblas	J. Timoškāns 1950	D4
Fridrihova	plsk	Krāslavas	Bērziņu	Sa	D1
Gaideļi-Viduči	kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	J. Urtāns 1992-1994	D3, D4
Gaidēni	kpl	Cēsu	Raiskuma	K. Zīverss 1878	D2
Gaigalas	kpl	Alūksnes	Annas	Arhīva ziņas	D2, D3
Gailīši	kpl	Dobeles	Īles	H. Moora 1930; R. Šnore 1934	D2, D3
Gailīši	kpl	Cēsu	Tauresnes	H. Riekstiņš 1935	D2
Gailītis	kpl	Valkas	Brantu	K. Zīverss 1876	D2, D3
Gaisiņi (Plosta krogs, Pārceltuve)	kpl	Ventspils	Zlēku	V. Sizovs 1895	D4, V
Galgauska	sv	Gulbenes	Galgauskas	Sa	D2
Galvāni	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Galvas	kpl	Bauskas	Iecavas	Sa	D2
Gārdzes	sv	Liepājas	Cīravas	Sa	B
Gārņi	sv	Madonas	Ļaudonas	Sa	D2
Gārsenieki	kpl	Aizkraukles	Seces	Arhīva ziņas	D2, D3
Gauriņi	kpl	Jelgavas	Zaļenieku	Sa	D3, D4
Gavarišķi (Franču kapi)	kpl	Preiļu	Vārkavas	R. Šnore 1928	D1
Gibuļi	sv	Ogres	Madlienas	Sa	D2
Giņeviči	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	F. Balodis 1925	D4
Gorelaja Gora	plsk	Ludzas	Rundēnu	Sa	D1, D2, D3, D4
Goveiki	plsk	Ludzas	Ņukšu	M. Ruša 1997	D2, D3, D4
Grabu kapi	kpl	Dobeles	Zebrenes	Sa	D3, D4
Grantskalni	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Nore 1921, 1922; K. Ošs 1940	D4, V
Graši	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	K. Zīverss 1879	D1
Graudu krejotava	kpl	Madonas	Sarkaņu	E. Rudenāja	D4
Gravāni	kpl	Jēkabpils	Ābeļu	A. Štokmanis 1921	D2, D4
Gravēni	sv	Madonas	Bērzaunes	Sa	D2
Gravenieki	kpl	Liepājas	Priekules	E. Šturms 1931	D4, V
Grāveri	kpl	Krāslavas	Grāveru	J. Romanovs 1893	D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Greivas I	apm	Krāslavas		F. Zagorskis 1971	A
Greivas II	apm	Krāslavas		F. Zagorskis 1971	A
Greivuži	kpl	Rēzeknes	Audriņu	P. Rikovs 1915; A. Štokmanis 1920; E. Šnore 1935	D4, V
Gretes	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Grīnerti	kpl	Dobeles	Lielaucis	E. Šnore 1935	D3, D4
Grīslīši	sv	Balvu	Bērzpils	Sa	D2
Grīvas	kpl	Ogres	Birzgales	Sa	D1
Grobiņa	apm, plsk	Liepājas	Grobiņas pils.	F. Balodis, B. Nerimanis 1929, 1930; J. Daiga, J. Sudmalis 1955	D3, D4
Grobiņa	dpz	Liepājas	Grobiņas pils.	Vienkopatradums	D3
Grundāni	plsk	Krāslavas	Skaistas	Sa	D1, D2, D3, D4
Gulbere	kpl	Madonas	Liezēres	Sa	D3, D4
Gutiņi	plsk	Preiļu	Aglonas	A. Radiņš 1977, 1979	D1, D2, D3, D4
Ģeistauti	kpl	Liepājas	Rucavas	E. Šturms 1942	D3
Ģībēni (Klūgu krogs)	kpl	Cēsu	Skujenes	Sa	D2
Ģipka A	apm	Talsu	Rojas	I. Loze 1993, 1997, 1998	A
Ģipka B	apm	Talsu	Rojas	I. Loze 1995, 1996	A
Ģūģeri-Kampi	kpl	Cēsu	Priekuļu	Z. Apala 1988-1991	D3, D4
Ibenete	sv	Rīgas	Baldones	Sa	D2
Iča	apm	Balvu	Bērzpils	E. Šturms 1938, 1939; F. Zagorskis 1964; I. Loze 1988, 1989	A
Īdeņi	apm	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1974	A, B, D1, D2, D3
Īdeņu ferma	kpl	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1974	D2, D3
Ielejas	apm	Kuldīgas	Pelču	Sa; apzināšana (V. Bērziņš 1995)	D3
Iesalnieki	kulta v.	Valmieras	Vecates	J. Graudonis 1966	D2
Ikšele	kpl	Valkas	Blomes	Arhīva ziņas	D2, D3
Ikšķile	sv	Ogres	Ikšķiles l.t.	Sa	D2
Ikšķile	apm, m. pils, kpl, bazn	Ogres	Ikšķiles l.t.	M. Čellins 1927; R. Malvess 1961, 1962; J. Graudonis 1968, 1972-1975	D4, V
Ikšķiles apkārtne	dpz	Ogres	Ikšķiles l.t.	Vienkopatradums	D3
Ildzi	kpl	Jēkabpils	Rites	Sa	D3, D4
Īlenāni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Īles mežniecība	kpl	Dobeles	Īles	P. Stepiņš 1940	D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Ilksumi	kpl	Liepājas	Lažas	F. Jākobsons 1927	D4, V
Ilziņi	sv	Bauskas	Ceraukstes	Sa	B
Iļģi	dpz	Liepājas	Grobiņas	Vienkopatradums	D3, D4, V
Indrica	apm	Krāslavas	Kalniešu	A. Zariņa 1983	D1, D2, V
Irmaloviči	apm	Krāslavas	Skaistas	Sa	A
Irši	kpl	Aizkraukles	Iršu	M. Eberts, N. Bušs 1913	D2
Isnauda I (pie Istalsnas)	kpl	Ludzas	Isnaudas	F. Balodis 1925	D4
Ivanti	kpl	Cēsu	Straupes	Arhīva ziņas	D1
Ivaši (Akmens kraulis)	kpl	Limbažu	Viļķenes	Sa	D2, D3
Ižezers	ez. pils	Madonas	Sarkaņu	J. Apals (apzināšana)	D3, D4
Jāči	kpl	Liepājas	Medzes	E. Šturms 1936	D3
Jaktēni (Kapu kalniņš)	kpl	Aizkraukles	Vietalvas	Sa	D1, D2, D3
Janomole	kpl, apm	Daugavpils	Salienas	N. Jefimova 1985–1989	D3, D4, V
Jānogānas	kpl	Dobeles	Naudītes	A. Karnups 1937	D2, D3
Jašubova	apm	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1964, 1968	A
Jaunā kapsēta (Batarīņi)	kpl	Rīgas	Krimuldas	A. Karnups 1945	D2, D3
Jaunākēni	kpl, apm, rm	Madonas	Ērgļu	J. Graudonis 1971, 1972	D2, D4
Jaunāmuiža	kpl	Rīgas	Sējas	A. Hofmanis, L. Šrēders 1890; A. Buhholcs, R. Hausmanis 1895	D2, D3
Jaunarāji	kpl, apm	Liepājas	Priekules	P. Stepiņš 1962	D2
Jaunbemberi	kpl	Valkas	Zvārtavas	I. Cimermane 1971	D4, V
Jaunbēžas	kpl	Dobeles	Ukru	H. Riekstiņš 1935	D3
Jaunbirznieki (Devēnas Kaķīši)	kpl	Madonas	Vestienas	Sa	D3
Jaundāniela	kpl	Cēsu	Raunas	Arhīva ziņas	D2, D3
Jaundrāviņi	kpl	Rīgas	Ropažu	Arhīva ziņas	D2, D3
Jaungulbene	sv	Gulbenes	Jaungulbenes	Sa	D2
Jaunkauļi	kpl	Cēsu	Skujenes	Arhīva ziņas	D1
Jaunkukurbaļļas	kpl	Valmieras	Mazsalacas l.t.	Arhīva ziņas	B, D1
Jaunlive	apm	Rīgas	Daugmales	M. Atgāzis 1972–1975	B, D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Jaunlubauši	apm	Ogres	Birzgales	M. Atgāzis 1966	D1
Jaunmežlepji	kpl	Rīgas	Ropažu	Arhīva ziņas	D2, D3
Jaunpiebalga (Jaunpiebalgas kapsēta)	kpl	Cēsu	Jaunpiebalgas	E. Brencēns 1920; G. Bakmanis 1921; J. Pīmanis 1922; E. Šnore 1948; K. Ozola 1954, 1960	D3, D4, V
Jauntēvenēns	kpl	Cēsu	Drustu	K. Zīverss 1876	D2
Jaunvījumi	kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	Arhīva ziņas	D2, D3
Jaunzemi	sv	Liepājas	Kazdangas	Sa	D3
Jaunzemji	kpl	Ogres	Lēdmanes	Sa	D2
Jaunzemji	kpl	Madonas	Dzelzavas	Sa	D2, D3
Jaunzemji	kpl	Madonas	Liezēres	Arhīva ziņas	D1
Jaunzemji	rm dpz	Cēsu	Raunas	Vienkopatradums	D3
Jersika	plsk, apm, kpl	Preiļu	Jersikas	F. Balodis, P. Stepiņš, O. Kalējs 1939; Ē. Mugurēvičs, A. Vilcāne 1990–1998	B, D1, D2, D3, D4
Joksti (Jaksti)	apm, kpl	Madonas	Ļaudonas	J. Urtāns 1988	D3, D4
Jozupi	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Sa	D2, D3
Jūdukalna grantsbedres	sv	Liepājas	Priekules	Sa	B
Jumalas ezera saliņa	apm ?	Cēsu	Jaunpiebalgas	Sa	D1, D2
Jumpravmuiža	kpl	Bauskas	Codes	V. Činters 1933	D1, D4, V
Jurgaiši	sv	Dobeles	Auces l.t.	Sa	B
Jurguči	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Jurizdika	plsk	Ludzas	Isnaudas	Sa	D1
Jurizdika	apm	Ludzas	Isnaudas	R. Šnore 1959	A
Jurkova	apm, kpl	Krāslavas	Ezernieku	I. Cimermane 1967; L. Vankina, I. Cimermane 1968	A, D2, D3, D4
Kābeles	apm, kpl	Ogres	Ikšķiles l.t.	A. Buhholcs 1897; J. Daiga 1972; R. Spirģis 2000	D4, V
Kabiles apkārtne	sv	Kuldīgas	Kabiles	Sa	D3
Kaibalas	kpl	Ogres	Lielvārdes l.t.	Sa	D3
Kaijukrogs	kpl	Dobeles	Bēnes	I. Cimermane 1964	D3, D4
Kaikūņas	kpl	Cēsu	Amatas	Arhīva ziņas	D1, D2
Kakužēni	kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	J. Graudonis 1977–1979	D3, D4, V
Kaķenieki	sv	Dobeles	Bikstu	Sa	D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Kaķīši	plsk	Daugavpils	Sventes	J. Graudonis 1968	D1, D2, D3
Kaldabruņa	plsk, apm	Jēkabpils	Rubenes	J. Graudonis 1968	B, D1, D2, D3
Kalēji	kpl	Aizkraukles	Seces	Arhīva ziņas	D2, D3
Kalēji	dpz	Liepājas	Priekules	Vienkopatradums	B
Kalēji	kpl	Kuldīgas	Gudenieku	K. Ošs 1938	D4, V
Kalnabrics	kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	E. Šnore 1948	D3
Kalnadegļi	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Sa	D2, D3
Kalnakalēji	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Sa	D2
Kalnaķellēni	sv	Madonas	Vestienas	Sa	D2
Kalnaķurži	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Kalnalubejas	kpl	Madonas	Vestienas	Sa	D2
Kalnamežiņi	kpl	Cēsu	Drabešu	Arhīva ziņas	D1
Kalnamuiža	dpz	Dobeles	Tērvetes	R. Hausmanis, A. Bilenšteins 1892	D3
Kalnapīļas (Ģūģeri)	apm, kpl, kulta v.	Cēsu	Priekuļu	K. Ozola 1943, 1958; Z. Apala 1988–1990	D2, D3, D4
Kalnaplāteri	kpl	Jelgavas	Vilces	I. Cimermane 1966	D3, V
Kalnasavēļas (Asari)	kpl	Cēsu	Nītaures	K. Šillings, B. Holanders 1900, 1903	D2, D3
Kalnaslavēka (Slavēka, Velna kravante)	kpl	Cēsu	Raunas	K. Zīverss 1874, 1875	D2, D3
Kalnastādiņi (Krāsmata)	kpl	Cēsu	Drustu	Sa	D2, D3
Kalnastrantes	kpl	Valkas	Brantu	K. Zīverss 1874	D4, V
Kalnaurbāni	kpl	Liepājas	Rucavas	P. Stepīņš 1965	D3
Kalnaziedi	apm, plsk	Aizkraukles	Aizkraukles	V. Urtāns 1963, 1964; A. Stubavs, N. Jefimova 1981	D1, D2, D3
Kalnazīverti	kpl	Liepājas	Virgas	A. Vasks 1975	D2, D3
Kalnēji	dpz	Saldus	Kursīšu	Vienkopatradums	B
Kalnenieki	kpl	Tālsu	Laucienes	E. Šturms 1930	D4
Kalnieši I	kpl	Aizkraukles	Klintaines	L. Vankina 1948, 1950, 1958	B
Kalnieši II	kpl	Aizkraukles	Klintaines	V. Urtāns 1948–1950, 1958	D3
Kalniņi	kpl	Kuldīgas	Alsungas	I. Cimermane 1959, 1960	D4, V
Kalnišķi (Dviete)	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	Sa	D1, D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Kalsnavas Baznīckalns (Lauri)	sv	Madonas	Kalsnavas	Sa	D2, D3
Kalves (Rubeņu Rozēni)	kpl	Bauskas	Svitenes	Sa	D2, D3
Kaļķupīte	sv	Saldus	Saldus pils.	Sa	B
Kamārde (Brūklāju pilskalns)	plsk	Bauskas	Gailišu	J. Daiga 1978, 1979	D1, D2, D3, D4
Kampāni (Gostiņos)	kpl	Aizkraukles	Aiviekstes	A. Pupiņš 1968	D3
Kampi-Ģūģeri	kpl	Cēsu	Priekuļu	J. Krieviņš, K. Ozols 1925; Z. Apala 1988-1991	D3, D4
Kandava	kpl	Tukuma	Kandavas	E. Šnore 1936	D4, V
Kanderi	sv	Gulbenes	Galgauskas	Sa	B, D1
Kantiķi	kpl	Kuldīgas	Ēdoles	V. Sizovs 1895; R. Matisons 1931; Ē. Mugurēvičs 1967	D4, V
Kaplava	apm	Krāslavas	Kaplavas	A. Vasks 1984	D1, D2, V
Kaplavas Zamki (Panenkas kalns)	plsk	Krāslavas	Kaplavas	J. Graudonis 1968	D1, D2
Kapmaļi (Kopmaļi)	kpl	Madonas	Sarkaņu	Sa	D3, D4
Kapsēde	kpl	Liepājas	Medzes	F. Kruze 1839; V. Sizovs 1895	D2, D3, D4
Kapsilīņi	kpl	Madonas	Ļaudonas	Arhīva ziņas	D2, D3
Kapukalns	apm	Krāslavas	Kaplavas	Sa	D1
Kapukalns	kpl	Madonas	Aronas	Arhīva ziņas	D1
Kapukalns	kpl	Madonas	Dzelzavas	A. Vasks 1974	D3, V
Kapukalns (Eversmuiža)	plsk	Ludzas	Ciblas	Sa	D2, D3, D4
Kāpurkalns	kpl	Cēsu	Jaunpiebalgas	E. Šnore 1948	D4, V
Karātavu kalns	plsk	Rēzeknes	Mākoņkalna	Sa	D1, D2
Karātavu kalns	kpl	Rīgas	Krimuldas	R. Hausmanis, A. Hofmanis, L. Šrēders 1890	D4
Kastaņi	apm	Krāslavas	Kaplavas	Sa	D1, D2
Katalava	kpl	Ludzas	Pasienes	E. Šnore 1954	D2, D3
Kategrade	plsk	Preiļu	Rušonas	Sa	D1, D2, D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Katoļnieki	plsk	Krāslavas	Skaistas	Sa	D2, V
Kaugars I-II	kpl	Cēsu	Raunas	K. Zīverss 1876	D2, D3
Kauguru muiža	kpl	Valmieras	Kauguru	Arhīva ziņas	D1
Kauliņi	kpl	Dobeles	Augstkalnes	Sa	D3
Kaupēni	kpl	Cēsu	Skujenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Kaupji (Grenču Rēdera mājas)	kpl	Dobeles	Zebrenes	Sa	D3, D4, V
Kaupra kalns	plsk	Rēzeknes	Viļānu	J. Urtāns 1981	D4, V
Kausakalns	plsk	Krāslavas	Šķaunes	J. Urtāns 1980	D3, D4
Kauss	plsk	Ludzas	Pasienes	J. Urtāns 1980	D3, D4
Kazdanga	sv	Liepājas	Kazdangas	Sa	D2
Kerkūzi	apm	Daugavpils	Salienas	A. Vasks 1985-1987	B, D1, D2, D3
Kivti	apm, kpl	Ludzas	Zvirgzdenes	E. Šnore 1938, 1948, 1955, 1957, 1958	B, D1, D2, D3, D4
Klabatēni	kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	Arhīva ziņas	D1
Klabauči	plsk	Krāslavas	Asūnes	Sa	D1, D2
Klaņģukalns	plsk	Rīgas	Ķekavas	R. Šnore 1935	B, D1
Klētņieki	kpl	Ogres	Ķeipenes	E. Šnore 1934	D2, D3
Klintsdzirnavas	kpl	Rīgas	Sējas	R. Hausmanis, L. Šrēders, A. Hofmanis 1890	B
Knēžu krogs	sv	Cēsu	Priekuļu	Sa	D2
Kņāvu kalns	plsk, apm	Jēkabpils	Rites	J. Graudonis 1968	B, D1, D2, D3
Kokmuižas 1. depozīts	dpz	Dobeles	Vītiņu	A. Bilenšteins 1869	D3
Kokmuižas 2. depozīts (Zvārdes Līgotnes)	dpz	Dobeles	Vītiņu	H. Riekstiņš 1929	D3
Koknese	sv	Aizkraukles	Kokneses	Sa	D2
Koknese	plsk, apm, m. pils, kpl	Aizkraukles	Kokneses	A. Stubavs 1961-1966; I. Žeiere 1986-1989; M. Ruša 1991, 1992, 1993, 1995, 1997	B, D1, D2, D3, D4, V
Kopulova	apm	Krāslavas	Ūdrišu	Sa	D2, D4
Košķēni	apm	Ventspils	Usmas	I. Zagorska 1983	A
Kovaļi	kpl	Rēzeknes	Čornajās	J. Urtāns 1990	D2, D4
Kozlova	kpl	Balvu	Šķilbēnu	Arhīva ziņas	D1
Krāslava	plsk	Krāslavas	Krāslavas pils.	Sa	D1

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Krastiņi (Eiķēni)	kpl	Limbažu	Umurgas	P. Stepiņš 1942	D4
Kraujas (Kraupes, Bērvircavas muiža)	kpl	Jelgavas	Elejas	Sa	D3, D4
Kreiči	apm	Ludzas	Isnaudas	L. Vankina 1956, 1957; F. Zagorskis 1958, 1959	A
Krievu kapi	kpl	Tukuma	Kandavas pils.	Sa	D1
Krievukalns	apm	Kuldīgas	Skrundas l.t.	Sa	B, D1
Kriģāni	kpl, apm	Jēkabpils	Rites	A. Stubavs 1978, 1979	A, B, D3, D4
Krimulda	sv	Rīgas	Krimuldas	Sa	D2
Krimuldas baznīca	kpl	Rīgas	Krimuldas	F. Kruze 1893; R. Hausmanis 1890	D4
Krimuldas Jaunā kapsēta	kpl	Rīgas	Krimuldas	A. Karnups 1945	D1, D2
Kristapēni (Kristapiņi)	apm, kpl	Preiļu	Rušonas	R. Šnore 1928; F. Jākobsons 1928; O. Kalējs 1938; I. Briede-Kuniga 1977–1980, 1984–1987, 1999	B, D1, D2, D3, D4
Krogkalni	kpl	Limbažu	Salacgrīvas l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Krogzemnieki	sv	Kuldīgas	Rudbāržu	Sa	D3
Krupenišķi	plsk	Rēzeknes	Feimaņu	Sa	D1, D2, D3, D4
Krustpils	sv	Jēkabpils	Jēkabpils pils.	Sa	B
Kubeseles pilskalns	apm	Rīgas	Krimuldas	A. Vasks, J. Ciglis 1991	D2, V
Kuciņi	kpl	Rēzeknes	Audriņu	A. Radiņš 1982	D4, V
Kugrēni	sv, apm, kpl	Bauskas	Mežotnes	V. Ģinters 1928; E. Kastiņš 1961	B, D3, D4
Kukuri	apm	Aizkraukles	Seces	J. Graudonis, J. Apals 1964	D3
Kūliņi	plsk	Jēkabpils	Viesītes l.t.	A. Štokmanis 1921	D1
Kunci	kpl	Madonas	Ļaudonas	Arhīva ziņas	D2, D3
Kunči	kpl	Cēsu	Priekuļu	Sa	D2
Kundziņkalns	kpl?	Rēzeknes	Nagļu	Sa	D2
Kvāpāni I	apm	Rēzeknes	Gaigalavas	I. Loze 1976	A
Kvāpāni II	apm	Rēzeknes	Gaigalavas	I. Loze 1974, 1976–1979	A
Kvāpāni III	apm	Rēzeknes	Gaigalavas	I. Loze 1974, 1976	A, B, D1, D2, D3
Kvietes	sv	Dobeles	Bukaišu	Sa	D2, D3
Ķaupi	kpl	Kuldīgas	Īvandes	E. Šturms 1937	D4, V
Ķebēni	kpl, apm	Jēkabpils	Rites	E. Šnore 1940	D1, D2, D3, V

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Ķeipenes apkārtnē	sv	Ogres	Ķeipenes	Sa	D2, D3, D4
Ķēķi	kpl	Jelgavas	Zaļenieku	Sa	D3, D4
Ķente (Ķenteskalns)	apm, plsk, dpz	Ogres	Ogresgala	A. Stubavs 1954–1958	B, D1, D2, D3, D4
Ķerklīņu (Auces) grantsbedres	kpl	Saldus	Zvārdes	Sa; arhīva ziņas	D3
Ķesteri	kpl	Madonas	Sausnējas	H. Riekstiņš 1931	D4
Ķeveri (Ķapukalns)	kpl	Cēsu	Drustu	K. Zīverss 1877	D3, D4
Ķikuts	rm, kpl	Valkas	Trikātas	L. Šrēders, A. Šneiders 1894	D2, D4
Ķīļi	kpl	Talsu	Lībagu	H. Riekstiņš 1930	D4
Ķīšukalns	apm, plsk, dpz	Ludzas	Zvirgzdenes	A. Šneiders 1894; E. Šnore 1956	D1, D2, D3, D4
Ķivuļi	apm	Bauskas	Ceraukstes	Sa; M. Atgāzis (apzināšana)	D3
Ķivutkalns	plsk, kpl	Rīgas	Rīgas HES ūdenskrātuve	J. Graudonis 1966, 1967	B, D1
Ķūķis	kpl	Cēsu	Straupes	K. Zīverss 1871	D2, D3
Ķunci	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	E. Šnore 1981	D2, D3, D4, V
Ķūri	kpl, apm	Dobeles	Tērvetes	M. Atgāzis 1976	D3, D4
Lāčkalns (Krāsmata)	kpl	Valkas	Bilskas	Sa	D2, D3
Lādespalts	kpl	Cēsu	Straupes	Arhīva ziņas	D1
Lagaža	apm	Balvu	Rugāju	I. Loze 1965, 1966, 1968	A, B
Laģi	apm	Dobeles	Penkules	Sa; M. Atgāzis (apzināšana)	D3, D4
Laiviņi	kpl	Cēsu	Stalbes	Arhīva ziņas	D1
Lapmežciems	sv	Tukuma	Lapmežciems	Sa	B
Lapsukalns	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	Sa	D1, D2
Lasiņi (Lasenbeka)	plsk	Daugavpils	Tabores	Sa	D1, D2
Laši	sv	Daugavpils	Eglaines	Sa	D2, D3
Lati	apm	Jelgavas	Sesavas	Sa; M. Atgāzis (apzināšana)	D3
Latišonki	apm	Krāslavas	Šķaunes	F. Balodis 1925	D4
Laukmuiža	kpl	Talsu	Dundagas	G. Videmanis, H. Taube 1909; E. Šturms 1929, 1930; E. Šnore 1937	D4, V
Laukskola	kpl, apm	Rīgas	Salaspils l.t.	V. Ģinters 1936, 1937; A. Zariņa 1967–1975; I. Zagorska 1973, 1974	A, B, D1, D2, D3, D4, V

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Laveri	dpz ?	Limbažu	Pāles	Vienkopatradums	B
Lazdāni	kpl	Daugavpils	Kalupes	E. Šnore 1940	D4
Lazdieši	kpl	Madonas	Aronas	Arhīva ziņas	D2, D3
Lazdiņi (Roceži)	kpl	Talsu	Laidzes	E. Šnore 1933, 1934	D1, D2, D3
Lazdiņi	kpl, kulta v.	Cēsu	Vaives	J. Apals 1972	D2
Lazdiņi (Taurenas grantsbedres, Nēķenes grantsbedres)	kpl	Cēsu	Taurenas	F. Ozoliņš 1925; F. Jākobsons 1929	D1, D3, D4
Lazdiņi	sv	Kuldīgas	Nīkrāces	Sa	D2, D3
Leišmārti	kpl	Madonas	Kalsnavas	Sa	D2, D3
Leitāni	sv	Jēkabpils	Mētrienas	Sa	B
Lejasbitēni	apm, kpl	Aizkraukles	Aizkraukles (Pļaviņu HES ūdenskrātuve)	H. Riekstiņš 1931; V. Urtāns 1961–1964	A, D1, D2, D3, D4
Lejascīskas	apm	Dobeles	Zebrenes	E. Šturms 1930	A
Lejasdāmis	kpl	Valkas	Smiltenes l.t.	Sa	D2
Lejasdopeles	kpl	Aizkraukles	Staburaga	A. Buhholcs 1896; E. Šnore 1960, 1961	D4, V
Lejasgaiziņi	kpl	Madonas	Bērzaunes	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejasgalši	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Nore 1922	D2, D3
Lejaskalni	plsk	Ogres	Ikšķiles l.t.	Sa	D1, D2
Lejaskauji	kpl	Cēsu	Amatas	Arhīva ziņas	D1, D2
Lejaskleperis	kpl	Valkas	Brantu	K. Zīverss 1876	D2, D3
Lejaskrogs	kpl	Bauskas	Īslices	V. Ģinters 1933	D1
Lejasķivuti	kpl	Rīgas	Ķekavas	M. Atgāzis 1966	D3
Lejasķuzēni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejaslepji	dpz	Madonas	Vestienas	Vienkopatradums	D3
Lejaslibieši	kpl	Cēsu	Taurenas	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejaslūdi	dpz	Cēsu	Taurenas	Vienkopatradums	D3
Lejasmīlakša	kpl	Cēsu	Drustu	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejasmucenieki	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejasoķēni	kpl	Ogres	Krapes	E. Šnore 1933	D2, D3
Lejasruņģi	kpl	Cēsu	Raunas	P. Stepiņš 1937	D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Lejasstrante (Krāsmata, Strante)	kpl	Valkas	Launkalnes	K. Zīverss 1876	D2, D3
Lejassūcis	kpl	Valkas	Bilskas	Arhīva ziņas	D2, D3
Lejasšķēles	kpl	Madonas	Praulienas	F. Jākobsons 1927	D2, D3, D4
Lejasziedi	apm	Aizkraukles	Aizkraukles (Pļaviņu HES ūdenskrātuve)	V. Urtāns 1962–1964	B, D1, D2, D3, D4, V
Lejnieki	kpl	Madonas	Mārcienas	E. Šnore 1983	D2
Lejnieki	kpl	Dobeles	Tērvetes	V. Ģinters 1931	D3
Leperi	plsk	Daugavpils	Ambeļu	Sa	D1, D2
Leški (Kapu tīrums)	kpl	Gulbenes	Litenes	Sa	D2, D3, D4
Leveste	kpl	Tukuma	Jaunpils	Sa	D3
Lībes	kpl	Talsu	Lubes	J. Dēriņš 1863; K. Bergs 1872	B
Libirti (Lubu- muiža–Libirts)	kpl	Valkas	Trikātas	L. Šrēders 1893; A. Šneiders 1907–1909	D2, D4
Līčagals	apm, kpl	Madonas	Indrānu	E. Šeiermanis, A. Felkerzāms 1911; M. Eberts 1913; E. Šturms 1927, 1936	A, D3, D4
Līči	apm	Jelgavas	Vircavas	Sa; M. Atgāzis (apzināšana)	D3
Liekņi	kpl	Dobeles	Bēnes	E. Šturms 1928, 1929	D3, V
Lielais Ludzas ezers	sv	Ludzas		Sa	A, B
Lielbruknas dzirnavas	kpl	Bauskas	Vecsaules	Sa	D3
Lieldālūži	apm	Jelgavas	Sidrabenas	Sa	D1, D2
Lielgaujmaļi	kpl	Cēsu	Straupes	K. Zīverss 19. gs.	D2, D3
Lielie Kusiņi	apm	Daugavpils	Ambeļu	Sa	D1, D2, D3, D4
Lieliecava	sv	Bauskas	Iecavas	Sa	D2
Lielkalni	plsk	Aizkraukles	Iršu	A. Tora 1995	D3, D4
Lielkauji	kpl	Cēsu	Amatas	Arhīva ziņas	D1, D2
Lielogļi (Fockenhof)	sv, kpl	Dobeles	Bukaišu	V. Ģinters 1932	D2, D3, D4
Lielpēči	kpl	Ogres	Ogresgala	G. Bergholcs 1872	D4
Lielpuderi	kpl	Rēzeknes	Sakstagala	E. Šnore 1932; H. Riekstiņš 1933, 1935	D1, D2, D3, V
Lielrenda	kpl	Kuldīgas	Rendas	A. Vasks 2000	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Lielrutuji	kpl, sv	Aizkraukles	Skrīveru	E. Šturms 1929; I. Briede 1974	A, D4, V
Lielupe (pie Kalnciema)	sv	Rīgas		Sa	A
Lielvārde	sv, rm	Ogres	Lielvārdes l.t.	Sa	D2
Lielvārde	apm, plsk, m. pils, kpl	Ogres	Lielvārdes l.t.	A. Zariņa 1976, 1981; J. Urtāns 1987	D4, V
Lielvārdes Ipšas	dpz	Ogres	Lielvārdes	Vienkopatradums	D4
Lielvārdes pārceltuve	kpl	Ogres	Lielvārdes	P. Stepiņš 1940; A. Zariņa 1977; G. Toropina 1985	D4
Liepāderi	kpl	Ogres	Ikšķiles l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Liepenes	kpl	Rīgas	Krimuldas	R. Jakšs 1894; J. Graudonis, E. Tenisons 1959, 1960	D4, V
Liepenes (Batarīņš)	kpl	Rīgas	Krimuldas	J. Graudonis 1984	D2, D3
Liepiņas	kpl	Cēsu	Drabešu	J. Apals 1971, 1973	D3, D4
Liepmuiža	sv	Tālsu	Lubes	Sa	D1
Liezēre	apm, sv	Madonas	Liezēres	A. Šulcs 1915; E. Šturms 1927	A, D1, D2
Liezēres ezers (Liezēris)	ez. pils	Madonas	Liezēres	Sa; J. Apals (apzināšana)	D3, D4
Līgotnes	kpl	Rīgas	Siguldas	Arhīva ziņas	D2 ?
Līgotņi	apm	Bauskas	Rundāles	Sa	D3
Līgoti	sv	Liepājas	Durbes l.t.	Sa	B
Liksmāņi	kpl	Bauskas	Svitenes	V. Urtāns 1950	D3, D4
Liķi	kpl	Kuldīgas	Kurmāles	K. Rubulis 1924	D4, V
Limbaži	kpl	Limbažu	Limbažu pils.	Sa	D2
Lindēni	kpl	Madonas	Vestienas	Sa	D3, D4
Linukalns	kpl	Preiļu	Silajāņu	J. Romanovs 1892	D4
Lipši	apm, kpl	Rīgas	Salaspils l.t.	J. Daiga 1973–1975	A, B, D1, D2, D3, D4, V
Lisa	ez. pils	Gulbenes	Beļavas	Sa; J. Apals (apzināšana)	D3, D4
Lisiņa (Aizkārkle)	plsk	Madonas	Barkavas	Sa	B, D1, D2, D3, D4
Līvāni	kpl	Preiļu	Līvānu pils.	F. Zagorskis 1958	D3, D4, V
Lokstene	plsk, m. pils	Aizkraukles	Klīntaines (Pļaviņu HES ūdenskrātuve)	Ē. Mugurēvičs 1962–1964	D2, D3, D4, V
Lopatišķi	plsk, apm	Preiļu	Silajāņu	Sa	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Lozbergi (Siera kalns)	kpl	Dobeles	Lielaucē	E. Šnore 1935	D3
Lubāna ezers	sv	Madonas	Ošupes	Sa	A, B, D2, D3, D4
Lubānas kalns	plsk	Krāslavas	Dagdas pils.	Sa	D1
Lubezers	sv	Talsu		Sa	A
Lubu muiža	sv	Valkas	Trikātas	Sa	D2
Luces (Bērzkalniņš, Kapu kalns)	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Nore 1921; V. Urtāns 1965	D3
Ludvigova	sv, kpl	Preiļu	Rušonas	F. Kruze 1887; J. Romanovs 1892	D2, D3, D4
Lukstenieki	kpl	Balvu	Baltinavas	H. Riekstiņš 1930	D4, V
Lupandi	apm	Krāslavas	Piedrujas	Sa	D1, D2
Ļūdiņi	kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	Arhīva ziņas	D2, D3
Madalāni	apm, kpl	Preiļu	Aglonas	V. Urtāns 1977–1987; S. Urtāne 1988	B, D1, D2, D3, D4
Madona (Pietrēni)	kpl	Madonas	Madonas pils.	E. Rudenāja, V. Urtāns 1953	D3, D4
Malaci	kpl	Alūksnes	Kalnecmpju	Arhīva ziņas	D2, D3
Malmuta	apm	Madonas	Barkavas	I. Loze 1964	A, D2, D3
Malmutas grīva	apm	Madonas	Barkavas	I. Loze 1963, 1964, 1967, 1970	A
Mantas kalniņš	kpl	Jēkabpils	Krustpils	A. Štokmanis 1922; A. Karnups 1928	D3
Margaskalns	plsk, apm	Jēkabpils	Rites	J. Graudonis 1968	B, D1, D2, D3
Mārtiņsala	rm, sv	Rīgas	Salaspils l.t.	Sa	D2
Mārtiņsala	apm, m. pils, kps	Rīgas	Salaspils l.t.	A. Buhholcs 1897; Ē. Mugurēvičs 1966–1972; A. Zariņa 1966	D4, V
Maskava	kpl	Daugavpils	Višķu	E. Šnore 1937, 1938	D1, D3, D4
Maskevicišķi	kpl, apm	Preiļu	Pelēču	H. Riekstiņš 1930	B, D1, D4
Maskuti	kpl	Valkas	Plāņu	L. Šrēders 1893	D4
Matkule (Buse)	plsk	Tukuma	Matkules	E. Šturms 1937; Ē. Mugurēvičs 1965	D1, D2, D3, D4
Matkules Baznīckalns (Kulta kalns)	sv	Tukuma	Matkules	E. Šturms 1937	D4, V
Matkules kapsēta	kpl	Tukuma	Matkules	V. Meijers 1877, 1879; E. Šturms 1937	D4, V
Mazgarbas	kpl	Dobeles	Bukaišu	V. Ģinters 1932	D4, V
Mazkatuži	kpl	Liepājas	Rucavas	E. Vāle 1924; E. Šturms 1942; P. Stepinš 1960	D2, D3
Mazpujāti	kpl	Ludzas	Nautrēnu	Sa	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Mazroķi (Lielais kalns, Roķi)	kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	E. Kastiņš 1966	D3, D4
Medilas	kpl	Jēkabpils	Variešu	Arhīva ziņas	D2, D3
Meirāni	kpl	Madonas	Indrānu	Sa	D3, D4, V
Melderišķi	apm, kpl	Jēkabpils	Rites	E. Šnore 1933	D1, D2, D3
Melderpuļķi	kpl	Alūksnes	Kalnecmpju	Arhīva ziņas	D2, D3
Melderu Velna akmens	kulta v.	Tukuma	Kandavas	J. Urtāns 1976	D2
Melkerti (Batariņš)	kpl	Rīgas	Ādažu	J. Graudonis 1970	D1, D2, D3
Melnaiskalns	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	J. Graudonis 1968	D1, D2, D3
Meņģele	kpl	Ogres	Meņģeles	Sa	D3
Mēra Lāčakalns (Krāsmata)	kpl	Valkas	Grundzāles	Sa	D3
Mētriena (Krievu kapi, Odsen)	kpl	Madonas	Mētrienas	Sa	D3
Meždamnieki	kpl	Saldus	Kursišu	Sa	D3
Mežmaļi	apm	Aizkraukles	Klintaines (Pļaviņu HES ūdenskrātuve)	Ē. Mugurēvičs 1963	D3, D4
Mežotne	dpz	Bauskas	Rundāles	V. Ģinters 1939	D3
Mežotne	kpl	Bauskas	Rundāles	V. Ģinters 1938, 1939	D3, D4
Mežotnes centrs	kpl	Bauskas	Mežotnes	V. Sizovs 1895; M. Atgāzis 1969, 1970, 1979	D3, D4
Mežotnes pilskalns	apm, plsk	Bauskas	Rundāles	V. Ģinters 1938–1940, 1942; E. Brivkalne 1949; M. Atgāzis 1969, 1970	D1, D3, D4, V
Midzenīcas	kpl	Madonas	Ļaudonas	E. Šturms 1935	D1, D2, D3
Migaļas	sv	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	Sa	B
Migaļas	kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	V. Sizovs 1895	D3, D4
Mikuļi	apm	Rēzeknes	Gaigalavas	Sa	D2, D3
Milzūkalns	plsk	Tukuma	Smārdes	Sa	D1, D3
Misas upe	sv	Bauskas	Stelpes	Sa	A
Mišķiņeva	dpz	Ludzas	Istras	Vienkopatradums	D3
Muktupāveli	kpl	Preiļu	Rožupes	Sa	D3
Mūkūkalns	plsk, dpz	Aizkraukles	Kokneses	A. Buhholcs 1899; M. Eberts 1913; J. Graudonis 1959–1962	B, D1, D2, D3, D4
Munči	apm	Daugavpils	Dvietes	E. Šturms 1938	A, D1

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Murānišķi	apm	Krāslavas	Svariņu	Sa	A, B, D1, D2
Mūris	kpl	Cēsu	Raunas	M. Šmīdehelma 1930	D2, D3
Mūrnieki	dpz	Aizkraukles	Neretas	Vienkopatradums	D3
Mūsiņa	kpl	Valkas	Launkalnes	K. Zīverss 1876	D2
Mušīnas (Velna laivas)	kpl	Talsu	Lubes	T. Burhards 1874	B
Nainiekste	apm	Madonas	Indrānu	I. Loze 1964	A
Nariņi	kpl	Ogres	Ķeguma l.t.	M. Atgāzis 1968	D4
Nauduševa	apm, kpl	Balvu	Balvu	P. Stepīņš 1938	D1, D2, D3
Nāvēssala	rm, apm	Rīgas	Ķekavas	V. Urtāns 1968; A. Vasks 1969	D2, D3, D4
Nīcas vidusskola	rm, kpl	Liepājas	Nīcas	P. Stepīņš 1964	D2, D4
Niperi	kpl	Krāslavas	Ezernieku	R. Šnore 1933	D4
Nirza	kpl	Ludzas	Nirzas	J. Romanovs 1893	D4
Nirza	plsk	Ludzas	Nirzas	Sa	D1
Nukši	kpl, apm	Ludzas	Ņukšu	E. Šnore, J. Graudonis 1947, 1948	D2, D4
Obzerkalns	plsk	Madonas	Dzelzavas	A. Vasks 1974	D3, D4
Odukalns	kpl	Ludzas	Ludzas pils.	J. Romanovs, V. Sizovs 1891, 1892; F. Balodis 1925; P. Stepīņš 1938	D3, D4
Odziņa	kpl	Madonas	Mētrienas	Sa	D2, D3
Oglenieki	kpl	Jēkabpils	Kūku	E. Šnore 1948, 1952, 1953	D3, D4
Okāni	kpl	Alūksnes	Kalnecmpju	Arhīva ziņas	D2, D3
Olaines purvs	sv	Rīgas		Sa	A
Oliņi	kpl	Madonas	Mārcienas	V. Urtāns, E. Rudenāja, L. Vankina 1951	D4
Oliņkalns	plsk	Aizkraukles	Klīntaines	Ē. Mugurēvičs 1959–1962	D3, D4
Osa	apm	Balvu	Lazdukalna	F. Zagorskis 1964, 1969, 1981, 1982	A
Ošbirzes (Ģibzde)	kpl	Talsu	Dundagas	Sa	D3
Ošenieki	kpl	Liepājas	Vērgales	A. Vasks 1988; A. Vasks, I. Virse 1989; I. Virse 1991, 1992	D3
Oši	kpl, apm	Dobeles	Dobeles	E. Šturms 1926; F. Ozoliņš 1926	D2, D3
Ozolēni	kpl	Ogres	Taurupes	S. Bogojavļenskis 1896	D4
Ozoli	kpl	Limbažu	Viļķenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Ozoli (Zviedru kapi)	kpl	Liepājas	Cīravas	E. Šnore 1935	D1, V
Ozolkalns	kpl, kulta v.	Dobeles	Annenieku	E. Netelhorsts, A. Režons, O. HERNERS 1868	D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Ozolkalns	sv	Madonas	Praulienas	Sa	D2
Ozolkalns	kpl	Madonas	Mētrienas	J. Siatkovskis 1986	D4
Ozolmežs	kpl	Talsu	Dundagas	L. Vankina 1953	D4, V
Pabērzkalns un Friednieku apmetne	apm, plsk, kpl	Ventspils	Zlēku	E. Šturms 1932, 1935, 1937; Ē. Mugurēvičs 1970, 1972	D3, D4, V
Pakalnieši	sv	Madonas	Bērzaunes	Sa	D2, V
Pakruļi	kpl	Krāslavas	Šķaunes	A. Radiņš 1980	D3, D4
Pāķi	kpl, apm	Aizkraukles	Staburaga	M. Bresava 1961	D1, D2, D3
Palazdiņi	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	Sa	D1
Paltmale (Daibji)	kpl	Cēsu	Līgatnes	K. Šilings 1899	D2
Pantenes purvs	sv	Valmieras	Sēļu	F. Zagorskis 1964	A
Paplaka	plsk	Liepājas	Virgas	A. Vasks 1976	B, D1, D2
Parumba	sv	Rīgas	Salaspils l.t.	Sa	B, D3, D4
Pasiena	kpl	Ludzas	Pasienes	E. Šnore 1954	D2, D3
Pasilciems	kpl	Ventspils	Zlēku	V. Sizovs 1895; N. Brandenburgs 1897; E. Šturms 1932	D4, V
Pastamuiža	kpl	Aizkraukles	Kokneses	A. Buhholcs, R. Jakšs 1894	D3, D4
Patmaļnieki	kpl	Krāslavas	Andrupenes	A. Radiņš 1980	D4
Paušas (Velna laiva)	kpl	Talsu	Valdemārpils l.t.	Arhīva ziņas	B
Pāvulkalns	sv, kps	Valkas	Launkalnes	J. Urtāns 1982; J. Siatkovskis 1983, 1985, 1986	D2, D4, V
Pazari	apm	Krāslavas	Kaplavas	Sa	D1, D2
Pekaskalns	plsk	Valmieras	Kauguru	V. Balodis 1895; F. Balodis 1909	D4, V
Pelavas	kpl	Madonas	Liezēres	A. Šulcs-Ašerādens 1924	D2, D3
Pērkone	kpl	Balvu	Kubulu	Arhīva ziņas	D2, D3
Pērļukalns (Blome)	kpl, dpz	Gulbenes	Beļavas	M. Eberts 1923	D1, D2, D3
Piestiņa	apm	Balvu	Lazdukalna	F. Zagorskis 1963, 1964	A
Pigēni	kpl, apm	Aizkraukles	Staburaga	E. Šnore 1967	D1, D2, D3, D4
Pilišķi	plsk	Preiļu	Vārkavas	Sa	D1, D2, D3, D4
Pilspurvs	apm	Liepājas	Priekules	P. Stepiņš 1964	D4
Piltenes mežs	dpz	Talsu	Piltenes pils.	Vienkopatradums	D3
Plāteri (Lejasplāteri)	apm, kpl	Jēkabpils	Sēlpils	A. Štokmanis 1921; J. Daiga, M. Atgāzis 1961, 1962	A, B, D1, D2, D3, D4, V

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Pleči	sv	Kuldīgas	Alsungas	Sa	D3
Plēpji	kpl	Cēsu	Mārsnēnu	Arhīva ziņas	D2, D3
Plintiņi (Velna laiva)	kpl	Talsu	Dundagas	S. Bogojavlenskis 1896	B
Ploču purvs	sv	Liepājas	Medzes	Sa	A
Plosta krogs	sv	Ventspils	Zlēku	Sa	A
Pļavniekkalns	kpl	Rīgas	Ķekavas	A. Buhholcs 1901; F. Jākobsons 1928	D3
Podgurje (Zabornaja)	plsk	Daugavpils	Višķu	Sa	D1, D2, D3, D4
Podiņi (Rušiņi)	kpl	Bauskas	Gailišu	K. Ošs 1938, 1939	D3, D4, V
Podnieki	kpl	Madonas	Praulienas	Sa	D3
Podži	dpz	Bauskas	Brunavas	Vienkopatradums	D3
Pojas (Velna laiva)	kpl	Talsu	Valdemārpils l.t.	Arhīva ziņas	B
Pokaiņi	sv, apm	Dobeles	Naudītes (mežā, 138. kvartālā)	M. Atgāzis 1996	D2, D3
Pokaiņi (Meta- mais kalns)	kpl	Dobeles	Naudītes	J. Dēriņš, O. Hērners, A. Bilenšteins 1868; A. Karnups 1937	D2, D3
Poļu Gorbunovi	sv	Ludzas	Isnaudas	Sa	D2
Popes mežs	kpl	Ventspils	Tārgales	E. Šnore 1934	D3
Porāni (Pūrāni)	kpl	Liepājas	Grobiņas	B. Nerimanis 1929, 1930	D3
Pormaļi	kpl	Jēkabpils	Salas	V. Ģintars 1934	D1
Priedaine	kpl	Aizkraukles	Klintaines	Ē. Mugurēvičs 1961	D2, D3
Priedes	kpl	Rīgas	Krimuldas	K. Zīverss 1873; L. Freitāgs-Loring- hovens 1874, 1876; L. Ulmanis 1883; R. Hausmanis 1890; R. Jakšs 1894, 1895; A. Vistužs 1895; Ē. Mugurēvičs, E. Tenisons 1962; J. Ciglis 1992	D2, D4
Priediena	kpl	Liepājas	Grobiņas	P. Stepiņš 1969; I. Ozere-M. Virse, V. Petrenko 1986, 1987	D2, D3, D4
Priedīši	kpl	Saldus	Vadakstes	J. Asaris, J. Urtāns 1984–1985	D1, D2, D3
Priedkalni	kpl, rm dzp	Gulbenes	Daukstu	S. Laula, J. Graudonis 1962	D1, D2
Priednieki	kpl	Jēkabpils	Ābeļu	A. Štokmanis 1942	D4
Priedulāji (mācītājmuižas Priedaine)	kpl	Liepājas	Grobiņas pils.	F. Balodis, B. Nerimanis 1929, 1930; P. Stepiņš 1951, 1969; J. Daiga 1957	D3
Priekšāni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	A. Štokmanis 1921	D2, D3
Pudžas	dpz	Jelgavas	Sidrabenēs	Vienkopatradums	D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Puigas	kpl	Ogres	Ogresgala	I. Cimermane 1954	D2, D3
Pukuļi	kpl	Liepājas	Bārtas	P. Stepiņš 1962, 1963; A. Vasks 1979–1981	B
Pungas	kpl, apm	Aizkraukles	Sērenes	S. Bogojavļenskis 1896; M. Bresava 1960	D1, D2
Puntūzis	kpl	Madonas	Dzelzavas	H. Riekstiņš, E. Šturms 1930	B, D1
Pūpoli	kpl	Bauskas	Īslīces	Arhīva ziņas	D1
Pūrciems	apm	Talsu	Rojas	E. Šturms 1936	A
Pūricas	kpl	Cēsu	Straupes	J. Rozens 1869, 1872; K. Zīverss, K. Grēvinks 1871, 1872	D1, D2, D4
Purvmaļi	kpl	Valmieras	Bērzaines	Arhīva ziņas	D1
Pūteji	kpl	Rīgas	Krimuldas	R. Hausmanis, S. Bogojavļenskis, R. Jakšs u.c. 1896	D4, V
Putras	kpl, kps	Dobeles	Tērvetes	E. Šnore 1955	D2, D3, V
Puze	plsk	Ventspils	Puzes	Sa	D1
Rācenāji	kpl	Jēkabpils	Aknīstes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Rāči	apm	Liepājas	Kalētu	Ē. Mugarēvičs 1961; A. Vasks 1976	D1, D2, D3, D4
Radzes (Letgaļi)	kpl	Aizkraukles	Pļaviņu pils.	K. Ošs 1939, 1940; Ē. Mugarēvičs 1964	D3, D4
Raganukalns	kpl	Jēkabpils	Salas	V. Ģinters 1927–1929; J. Gaudonis 1961	D1
Rakstupīte	kpl	Cēsu	Drabešu	R. Šnore 1943	D1
Ramslavas	apm	Madonas	Indrānu	E. Šturms 1936	A
Raskumi	kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	E. Šnore 1948	D4
Rasnupji (Opinkī)	plsk	Ludzas	Mežvidu	Sa	D1, D2, D3
Ratulāni	kpl	Jēkabpils	Saukas	E. Šnore 1978, 1979	D2, D3, D4, V
Raudas	sv	Aizkraukles	Staburaga	Sa	B
Rauši	apm	Kuldīgas	Alsungas	Sa; apzināšana (V. Bērziņš 1995)	D3
Rauši	kpl	Rīgas	Rīgas HES ūdenskrātuve	E. Šnore 1968, 1971–1973	D4, V
Raušu ciems	apm	Rīgas	Rīgas HES ūdenskrātuve	E. Šnore, J. Daiga 1968–1975	D4, V
Rāviņi–Rāviji	sv, kpl	Gulbenes	Daukstu	Sa	D2, D3
Razbuki	kpl	Jēkabpils	Elkšņu	E. Šnore 1934	D2
Reinas (Daigone)	kpl	Tūkuma	Pūres	S. Bogojavļenskis 1896; F. Jākobsons 1928; B. Nerimanis, H. Moora, F. Jākobsons 1929	D2, D3, D4
Reiņi	kpl, apm, sv	Jēkabpils	Ābeļu	Sa	D2, D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Reiņi (Perečka)	plsk	Krāslavas	Asūnes	Sa	D1, D2
Relenģi-Relenki	sv, kpl	Preiļu	Aglonas	J. Romanovs 1893; R. Šnore 1928	D2, D4
Remesi (Ilģi)	kpl	Liepājas	Grobiņas	Sa	D3, D4
Reņģe (Saulītes kalns)	kpl	Saldus	Rubas	Sa	D3, D4
Rēzekne	kpl	Rēzeknes	Rēzeknes pils.	P. Rikovs 1915	D4
Rēzekne	plsk, m. pils	Rēzeknes	Rēzeknes pils.	Ē. Mugarēvičs 1980-1982	D4, V
Reznes	kpl	Rīgas	Salaspils l.t.	E. Šturms 1933, 1935; J. Graudonis 1958, 1970	B, D1, V
Riekstu kalns	plsk	Cēsu	Cēsu pils. parkā	G. Firhufs 1884; J. Apals 1980	D4, V
Rīga	sv		Rīgas pils.	Sa	A, D2
Rīga	apm, pils.		Rīgas pils.	K. Apīnis, R. Šnore 1938-1940; M. Vilsons 1959-1964, 1967, 1968; A. Caune 1974-1976, 1984, 1994, 1995, 1997; A. Caune, S. Tilko 1986-1989	D4, V
Rijnieki (Kara kapi)	kpl	Balvu	Balvu	S. Lauļa, J. Graudonis 1965	D1
Rijzemes	kpl	Madonas	Mētrienas	Sa	D3
Rikopole	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	P. Rikovs 1915; F. Balodis 1925, 1926	D4
Rimšas	kpl	Cēsu	Raunas	Arhīva ziņas	D2, D3
Riņņukalns	apm	Valmieras	Vecates	K. Zīverss 1875-1877; A. Zommers 1881; E. Šturms 1943	A
Romi-Kalniņi	apm	Rīgas	Salas	L. Vankina 1970	A
Roņi	sv	Liepājas	Medzes	Sa	B
Roņi	kpl	Liepājas	Kazdangas	K. Bojs 1896; J. Krieviņš 1920; J. Sudmalis 1921; E. Šturms 1932	D4, V
Rožkalni	kpl	Valmieras	Dikļu	Arhīva ziņas	D2, D3
Rubiķi	kpl	Jēkabpils	Rubenes	P. Stepinš 1937	D2, D4
Ruģēni (Upīte)	kpl	Valmieras	Kocēnu	Arhīva ziņas	D2, D3
Rūjiena	sv	Valmieras	Rūjienas pils.	Sa	D2
Ruķi	kpl	Aizkraukles	Sunākstes	J. Šteins 1862	D2, D3
Rumuļi	kpl	Rīgas	Ikšķiles l.t.	J. Graudonis 1975	D4
Rūsiši-Debeši (Liepu kalns)	kpl	Saldus	Rubas	P. Stepinš 1938, 1940; A. Vilka 1991	D1, D2, D3, D4, V
Rutenieki	apm	Jelgavas	Sidrabenēs	E. Šturms 1932, 1933	A
Ružas	apm, kpl	Preiļu	Jersikas	N. Jefimova 1989-1991	D2, D3, D4, V

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Sabile	plsk, senpils.	Talsu	Sabiles pils.	Ē. Mugurēvičs 1975–1979	D4, V
Sabile	sv	Talsu	Sabiles pils.	Sa	B
Sabiles Krievu kapi	kpl	Talsu	Sabiles pils.	A. Bilenšteins 1867; S. Bogojavļenskis 1896; F. Balodis, E. Šnore 1928; E. Šnore 1936	D4
Saikava	sv	Madonas	Praulienas	Sa	B
Saikava	kpl	Madonas	Praulienas	M. Eberts, K. Lēviss of Menars 1913	D3, V
Sakaiņi	plsk	Rīgas	Ķekavas	V. Urtāns 1969	D1, D2
Sakas strauts	sv	Liepājas	Sakas	Sa	A
Saknītes un Atlasītes	kpl	Rīgas	Allažu	K. Zīverss 1873; R. Hausmanis, L. Šrēders, G. Lepeško 1889; R. Hausmanis 1890; E. Šnore 1936	D4
Saksukalns	kpl	Rīgas	Siguldas	K. Volfs 1835; K. Napierskis 1839; J. Bērs 1840; K. Zīverss 1874; A. Buhholcs, J. Girgensoņs 1885; R. Hausmanis 1890	D4, V
Salas ezerpils	ez. pils	Madonas	Madonas pils.	J. Apals (apzināšana)	D3, D4
Salasanci	kpl	Aizkraukles	Seces	P. Stepiņš 1935	D1, D4
Salaspils	plsk, m. pils	Rīgas	Salaspils l.t.	A. Stubavs 1967–1971	B, D1, D2, D4, V
Saldus	sv	Saldus	Saldus pils.	Sa	D2, D3
Saldus	kpl	Saldus	Saldus pils.	A. Karnups 1932	D4
Salenieki	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	E. Šnore 1966	D2
Salenieki	kpl	Ludzas	Nautrēnu	F. Balodis 1926; R. Šnore 1930–1932, 1935	D1, D2, D3, D4
Salieši	sv	Madonas	Ļaudonas	Sa	D1
Saliņas	kpl	Ogres	Ķeipenes	A. Buhholcs 1895; S. Bogojavļenskis 1896	D3, D4, V
Salmiņi	kpl	Balvu	Balvu	K. Ošs 1940	D4, V
Salnāji	sv	Kuldīgas	Alsungas	Sa	B
Salnaskrogs	kpl	Madonas	Liezēres	K. Zīverss 1878; E. Šturms 1927; A. Radiņš 1979; G. Toropina 1986	D3, D4
Sāraji	dpz	Talsu	Lībagu	Vienkopatradums	D3
Sāraji	kpl	Talsu	Lībagu	J. Asaris 1989, 1990	D4, V
Sārņate	apm	Ventspils	Užavas	E. Šturms 1938–1940; L. Vankina 1953–1959	A
Sārūmkalns	plsk	Cēsu	Priekuļu	G. Firhufs 1876; L. Šrēders 1889; L. Šrēders, R. Hausmanis 1894; J. Krieviņš 1922; E. Šturms 1929	D1, D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Sauka (Vecsaukas muiža)	sv, kpl	Jēkabpils	Saukas	Sa	D2, D3, D4
Saukas pilskalns	plsk	Jēkabpils	Saukas	Sa	D1
Sauleskalns	dpz	Krāslavas	Kombuļu	Vienkopatradums	D3, D4
Saulgoži	kpl	Cēsu	Vecpiebalgas	Arhīva ziņas	D2, D3
Saulieši	kpl	Valmieras	Bērzaines	F. Ozoliņš 1925	D2, D3
Saulieši	apm	Rīgas	Ķekavas	Sa; M. Atgāzis (apzināšana)	D1, D3
Saulītes	dpz	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Vienkopatradums	D3
Sauslauku kapsēta	kpl	Liepājas	Durbes l.t.	Sa	D3
Sausnēja	kpl	Madonas	Sausnējas	Sa	D2, D3
Sāviena	kpl	Madonas	Ļaudonas	E. Šnore 1942	D2, D3
Sāvienas pilskalns	plsk	Madonas	Ļaudonas	Sa	D1
Sējāni	kpl	Jēkabpils	Gārsenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Sejatas	kpl	Gulbenes	Rankas	A. Heks 1873	D2
Sellītes	kpl	Dobeles	Dobeles	Sa	D3
Sēlpils	apm, plsk, m. pils	Jēkabpils	Sēlpils	A. Zariņa 1963, 1964; E. Šnore 1964, 1965	D1, D3, D4, V
Sēlpils (pie Sēlpils baznīcas, Kalniņi, Vizbuļi)	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	A. Štokmanis 1921	D2, D3
Senču pilskalns	plsk	Krāslavas	Kalniēšu	Sa	D1
Sikšņi	kpl	Rīgas	Krimuldas	R. Hausmanis 1909	D1
Silabateri	sv	Tukuma	Slampes	Sa	B
Silavalgači	kpl	Madonas	Ļaudonas	Sa	D2
Silavēveri	kpl	Cēsu	Līgatnes	Arhīva ziņas	D1, D2
Sili	kpl	Madonas	Praulienas	Sa	D2, D3
Silieši	sv	Madonas	Ļaudonas	Sa	D2, D3
Siliņi	kpl	Bauskas	Vecsaules	A. Caune 1976	D4
Siliņupe	apm	Tukuma	Lapmežciema	L. Vankina 1954; I. Zagorska 1988, 1989	A
Silmalciems	kpl	Ventspils	Užavas	V. Sizovs 1895; E. Šturms 1936	D4, V
Simtēni	kpl	Cēsu	Drabešu	R. Dzirne 1940	D3
Sīpele	sv	Dobeles	Bēnes	Sa	B

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Skare	kpl	Dobeles	Lielaucis	A. Bilenšteins, A. Rezens, A. Bitners 1865; A. Rafaels, O. Stavenhagens 1911	D2, D3, D4
Skolas	kpl	Gulbenes	Stāmerienas	Dr. Putniņš 1922	D4
Skosu pilskalns	plsk, apm	Jēkabpils	Saukas	Sa	D1, D2
Skripsti	kpl	Cēsu	Drustu	A. Vilka 1991–1993	D2, D3, D4
Skudrāji	kpl	Jēkabpils	Vīpes	E. Šturms 1925	D3, D4, V
Skujaiņi	kpl	Aizkraukles	Sunākstes	Sa	D2, D3
Skujiņi (Skujaiņi)	sv	Valkas	Bilskas	Sa	D2, D4
Slaidēni (Pils- kalns pie Lindes)	plsk, apm	Ogres	Birzgales	Sa	D3
Slate	kpl	Jēkabpils	Rubenes	S. Bogojavļenskis 1896; H. Moora 1925; F. Balodis 1927; P. Stepinš 1937	D2, D3
Slaveiti (Domopole)	kpl	Balvu	Lazdukalna	J. Romanovs 1892; P. Stepinš 1938	D2, D3, D4
Slikšāni	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Sloboda	apm	Krāslavas	Kalniešu	A. Zariņa 1986	D1, D2, V
Smaudži	apm, kpl	Madonas	Barkavas	I. Loze 1973, 1974	A, B, D1, D2, D3, D4, V
Smilkši	sv	Liepājas	Cīravas	Sa	B
Smiltaine	kpl	Ludzas	Nautrēnu	H. Riekstiņš 1933, 1935	D3, V
Smiltene	sv	Valkas	Smiltenes pils.	Sa	D2
Smoņi	kpl	Gulbenes	Stāmerienas	Sa	D3, D4
Smukumi (Grobiņas grantsbedres, Rudzukalni)	kpl	Liepājas	Grobiņas pils.	F. Balodis, B. Nerimanis 1929, 1930; P. Stepinš 1962	D3
Snēpeles mežs	sv	Kuldīgas	Snēpeles	Sa	B
Spārnukalns	dpz	Dobeles	Naudītes	Vienkopatradums	D4
Spieķi	kpl	Alūksnes	Ziemeru	M. Atgāzis 1979	D4, V
Spietiņi	apm	Jēkabpils	Sēlpils	J. Daiga, M. Atgāzis 1961–1963	D1, D2, D3
Spietiņi	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	A. Štokmanis 1921; J. Daiga, M. Atgāzis 1961–1963	D2, D3
Spietiņu- Plāteru mežs	apm	Jēkabpils	Sēlpils	J. Daiga, M. Atgāzis 1961, 1962	D3, D4
Spīļvi (Spilvas)	kpl	Jēkabpils	Mežāres	Arhīva ziņas	D2, D3
Spridzēni	kpl	Madonas	Bērzaunes	Sa	D2
Spuldziņi	plsk	Preiļu	Rušonas	Sa	D1, D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Staltāni	kpl	Aizkraukles	Sunākstes	Arhīva ziņas	D2 ?
Stanovišķi	plsk	Krāslavas	Kastuļinas	Sa	D1, D2, D3, D4
Staņuvēni	kpl	Jelgavas	Lielplatones	Sa	D3
Stāvais kalns	plsk	Krāslavas	Kalniešu	Sa	D1, D2
Stikāni	sv	Preiļu	Saunas	Sa	D2
Stinkas	kpl	Dobeles	Īles	A. Rezons, O. HERNERS 1868 (?)	D2
Stirnas	kpl	Krāslavas	Skaistas	P. Stepinš 1939	D4
Stirniene	kpl	Madonas	Varakļānu	E. Lēmanis 1872	D2, D4
Stocenieki	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Strante	kpl	Valkas	Brantu	K. Zīverss 1874	D2
Strautiņi	kpl	Liepājas	Medzes	E. Šturms 1938	D4, V
Strautmaļi	kpl	Jēkabpils	Ābeļu	E. Šnore 1939	D4, V
Strautnieki	apm	Rīgas	Ķekavas	M. Atgāzis 1968	D1, D2, D3, V
Strazde	kpl	Talsu	Strazdes	S. Bogojavlenskis 1896	D1, D2
Strazdenieki	sv	Ventspils	Piltenes l.t.	Sa	B
Strazdes Baznīckalns	kulta v.	Talsu	Strazdes	E. Šturms 1937	D4
Strazdi	apm	Liepājas	Bārtas	A. Vasks 1979	D4
Strazdiņi	sv	Madonas	Kalsnavas	Sa	D2
Strēji	kpl	Jēkabpils	Rites	Sa	D1
Strēji (Strēlnieki)	kpl	Bauskas	Iecavas	Sa	D2
Stremki	apm	Krāslavas	Piedrujas	Sa	D1, D2
Strīķi	kpl	Cēsu	Raiskuma	Sa	D1, D2
Strīķi (Pasiēkste)	kpl	Ventspils	Vārves	A. Rezons 1869; K. Bojs 1888; V. Sizovs 1895; H. Riekstiņš 1932	D1, D2, D3, D4
Strungas	kpl	Liepājas	Dunalkas	P. Stepinš 1961	D4, V
Struņķu sils	kpl	Gulbenes	Jaungulbenes	Sa	D2
Strupiši	kpl	Madonas	Sarkaņu	Sa	D2
Stundas	apm	Jelgavas	Elejas	Sa	D3
Stupeļu kalns	plsk	Jēkabpils	Rites	A. Bilenšteins 19. gs.; J. Graudonis 1968; A. Stubavs 1976-1979	D1, D4
Stūreji	kpl	Jēkabpils	Rites	Arhīva ziņas	D2, D3
Stūri	kpl	Dobeles	Tērvetes	V. Ģinters 1931, 1932	D2, D3
Stūri (Liepkalniņš)	kpl	Limbažu	Umurgas	Arhīva ziņas	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Sudmaļi (Zamoks)	plsk	Daugavpils	Sventes	J. Graudonis 1968	B, D1, D2
Sudrabkalns	plsk	Jēkabpils	Sēlpils	Sa	D1
Sulas (Vecgrīnvalde)	sv	Daugavpils	Eglaines	Sa	D2, D3
Sūļagals	apm	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1979, 1980	A
Suļka	apm	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1964, 1965	A
Sunākste	sv	Aizkraukles	Sunākstes	Sa	D2, D3
Sausnēja (Krievu sala Piķa purvā)	kpl	Madonas	Sausnējas	Sa	D2, D3
Svarēni (Ērberge)	kpl	Aizkraukles	Mazzalves	F Hāns 1866	D2
Sveķu Sils	kpl	Cēsu	Raiskuma	Arhīva ziņas	D2, D3
Svētiņi	sv	Rēzeknes	Gaigalavas	Sa	D2
Šanteskalns	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	Sa	D1
Šilderi	kulta v.	Liepājas	Durbes l.t.	P. Stepiņš 1938	D4
Šinkas	kpl	Cēsu	Kaives	Arhīva ziņas	D2, D3
Škrabji	kpl, apm	Rēzeknes	Mākoņkalna	F. Balodis 1925	D2, D3, D4
Šķērstaini	kpl	Dobeles	Dobeles	F. Ozoliņš 1926; M. Atgāzis 1979–1981	D3, D4
Šķūnāni (Šķūnēni)	kpl	Madonas	Ļaudonas	Sa	D3
Šļakati	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	E. Šturms 1935	D4
Šnopsti	plsk	Preiļu	Rušonas	Sa	B, D1, D2, D3, D4
Šokolādes kalns	plsk	Krāslavas	Krāslavas pils.	Sa	D1, D2, D3, D4
Špoģi (Veršbicka māja)	kpl	Daugavpils	Višķu	Sa	D3, D4
Tālēni	kpl	Rīgas	Krimuldas	K. Zīverss 1873; R. Jakšs 1894; A. Karnups 1945; D. Klepere 1968	D4
Talsu pilskalns	apm, plsk	Talsu	Talsu pils.	A. Karnups 1936–1938; J. Asaris, A. Tora 1992, 1993	D3, D4, V
Tanīskalns	plsk, apm	Cēsu	Raunas	F. Balodis 1927; A. Karnups 1930	D1, D2, D3, D4, V
Taurkalni	apm	Daugavpils	Vecsalienas	Sa	D1, D2
Taurupji	sv	Cēsu	Skujenes	Sa	D2
Tenisa ezers	apm	Krāslavas	Skaistas	Sa	A
Tērvete	plsk, apm	Dobeles	Tērvetes	E. Krīgers 1865; A. Bilenšteins 1866, 1892 (kopā ar R. Hausmani); E. Brīvkalne 1951–1959; F. Zagorskis 1960	B, D1, D2, D3, D4

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Tēšaiņi	kpl	Dobeles	Īles	P. Stepiņš 1940	D3
Ticēni	kpl	Gulbenes	Galgauškas	J. Girgenšons 1885, 1893	D4
Tiltasīji (Kapu kalniņš)	kpl	Madonas	Praulienas	Sa	D3
Tiltiņi	kpl	Liepājas	Gramzdas	K. Ošs 1940	D1, D2, D4
Tiniņkalns	kpl	Limbažu	Liepupes	Arhīva ziņas	D2, D3
Tiras purvs	dpz	Liepājas	Rucavas	Vienkopatradums	D3, D4
Tīrumpapāni	kpl	Valkas	Brantu	Arhīva ziņas	D2, D3
Tīstava-Seimaņi	kpl	Preiļu	Vārkavas	Sa	D2
Tojāti	kpl, apm	Tukuma	Matkules	M. Eberts, E. Šturms 1923; F. Balodis, A. Karnups 1928; Ē. Mugurēvičs 1976	A, D4, V
Trakši	kpl	Madonas	Aronas	K. Zīverss 1867	D4
Treikaiņi	kpl	Madonas	Kalsnavas	Arhīva ziņas	D2, D3
Trepe	kpl	Jēkabpils	Vīpes	Sa	D3, D4
Tūjāni	kpl	Madonas	Dzelzavas	A. Nore 1923	D2, D3
Tukums (Tukuma jaunais tirgus laukums)	kpl	Tukuma	Tukuma pils.	E. Šturms 1934; E. Šnore 1935; V. Urtāns 1960	D4
Turaida	sv	Rīgas	Krimuldas	Sa	D2
Turaida	plsk, m. pils	Rīgas	Siguldas pils.	A. Stubavs 1953; G. Zirnis 1960; R. Malvess 1967, 1968; J. Graudonis 1976–2000; J. Graudonis, Z. Buža 1996, 1997	D4, V
Turaidas Karātavu kalns	kpl	Rīgas	Krimuldas	R. Hausmanis, A. Hofmanis, L. Šrēders 1890	D4
Ubagāni	plsk	Rēzeknes	Mākoņkalna	Sa	D1
Ucēni-Stūreji	apm	Jēkabpils	Rites	Sa	D1, D2
Udinava	plsk	Krāslavas	Indras	Sa	D1, D2
Unkšas	kpl	Limbažu	Vidridžu	Arhīva ziņas	D2 ?
Upesgala līcis	apm	Balvu	Bērzpils	I. Loze 1990	A
Upesvagari	kpl	Talsu	Dundagas	S. Bogojavļenskis 1896	D4, V
Upītes	kpl	Liepājas	Gramzdas	J. Asaris 1991	D4, V
Upjāņi	apm	Aizkraukles	Seces	J. Graudonis, J. Apals 1964	D3
Upmaļi	kpl	Cēsu	Raunas	F. Jākobsons 1927	D1, D2, D3
Upursala	plsk	Preiļu	Aglonas	J. Urtāns 1977	B, D1, D2, D3, D4
Urbuļi	kpl	Valkas	Grundzāles	Arhīva ziņas	D2, D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Urlas	kpl	Rīgas	Baldones l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Ūsiņi	kpl, apm	Ogres	Ķeipenes	F. Jākobsons 1927	D1, D2, D3, D4
Usmas ezers	sv	Ventspils	Usmas	Sa	A
Ušuri (Ušurs)	sv, kpl	Gulbenes	Līgo	A. Nore 1922; J. Apals 1965	D2, D3, D4, V
Ušuri (Ušurs)	ez. pils	Gulbenes	Līgo	J. Apals 1964, 1965	D3, D4
Užava	sv	Ventspils	Užavas	Sa	A
Vaidu kapi	kulta v., kps	Rēzeknes	Lendžu	A. Vasks 1973	D2, D3, V
Valgales	sv	Madonas	Ļaudonas	Sa	D2
Vampenieši I, II	apm, kpl	Rīgas	Rīgas HES ūdenskrātuve	E. Šnore 1966–1971	B, D4
Vanagi	sv	Aizkraukles	Seces	Sa	D2
Vangas	sv	Liepājas	Aizputes	Sa	D2
Vangažu kapsēta	kpl	Rīgas	Inčukalna	Arhīva ziņas	D2, D3
Varmāsta	sv	Kuldīgas	Nīkrāces	Sa	D2
Varnaviči	apm	Krāslavas	Kaplavas	Sa	D1, D2
Vārtajas pilskalns	plsk, apm	Liepājas	Gaviezes	P. Stepiņš 1963	D3, D4
Vecborne (Kaplava)	plsk	Krāslavas	Kaplavas	Sa	B, D1, D2
Vecčūmalas	kpl	Talsu	Laucienes	E. Šturms 1934	D4
Vecdoles pils	apm, m. pils	Rīgas	Ķekavas	M. Atgāzis 1966–1968	D1, D3, D4, V
Vecdunduri	apm, kpl	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	Sa	D3
Veclindes	kpl	Valkas	Variņu	Sa	D2, D3
Vecmokas	dpz	Tukuma	Tūmes	Vienkopatradums	D3
Vecpokaiņi	kpl	Dobeles	Naudītes	A. Dēriņš, O. Hērners, A. Bīlenšteins 1868	D2, D3
Vecsaikava	kpl	Madonas	Praulienas	Arhīva ziņas	D2, D3
Vecsārtēni	kpl	Cēsu	Nītaures	Sa	D2
Vecslabada	plsk	Rēzeknes	Kaunatas	Sa	D3, D4
Vecslabada	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	J. Romanovs 1892	D4
Vecsprinkšji	kpl	Cēsu	Līgatnes	G. Visendorfs 1904	D4
Vecstašuļi	apm	Rēzeknes	Mākoņkalna	Sa	D2, D3
Vedgas	apm	Jelgavas	Jaunsvirlaukas	E. Šturms 1929, 1931; A. Karnups 1937; J. Graudonis 1975, 1976	A, D1, D2, D3, D4
Vedmeri	apm	Rīgas	Daugmales	V. Urtāns 1967, 1968	D3

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Veģi	kpl	Talsu	Abavas	A. Auzāne 1935, 1936	D4, V
Veiguri	kpl	Preiļu	Turku	Sa	D3, D4
Vējkrogs	kpl	Cēsu	Raiskuma	Arhīva ziņas	D1
Vējstūri	kpl, apm	Rīgas	Salaspils l.t.	A. Zariņa 1967, 1968	B, D1, D2, D3, D4, V
Vendzavas	apm	Ventspils	Užavas	V. Bērziņš 1996, 1998, 2000	A
Ventmaļi	sv	Kuldīgas	Rumbas	Sa	D3
Veresauka	kpl	Rēzeknes	Kaunatas	H. Riekstiņš 1931	D3, D4
Verne	kpl	Ogres	Madlienas	K. Zīverss 1873	D4, V
Vērpi	sv	Kuldīgas	Rudbāržu	Sa	D3
Vērpji	sv	Kuldīgas	Rumbas	Sa	D3
Vēršāres	kpl	Madonas	Cesvaines l.t.	A. Nore 1922	D2, D3
Vēverāji	kpl	Madonas	Indrānu	R. Šnore 1933	D4
Viesīte	sv	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Sa	D2, D3
Viksnas Kapusils	kpl	Valkas	Launkalnes	K. Zīverss 1875–1877	D2, D3, D4, V
Vilces parks	kpl	Jelgavas	Vilces	K. Ošs 1940; J. Urtāns 1991	D3, D4
Vilces pilskalns	apm, plsk	Jelgavas	Vilces	Sa	D3
Vilciņi	kpl	Cēsu	Raunas	Arhīva ziņas	D1
Vilči	kpl	Madonas	Ļaudonas	E. Šnore 1942	D2, D3
Vilētāji	kpl	Rīgas	Sējas	J. Graudonis 1974	D1, D2
Vilkmuižas ezers	kpl	Talsu	Talsu pils.	E. Šturms 1934; H. Riekstiņš 1936; A. Šulcs, J. Znotiņš 1953; J. Apals 1967	D4, V
Vilmaņi I–III	apm	Krāslavas	Ūdrišu	I. Zagorska, F. Zagorskis 1984–1986	D1, D2, D3, V
Vīnakalns	apm	Bauskas	Rundāles	Sa	D3
Vīnakalns (Egļukalns)	plsk	Ogres	Ikšķiles l.t.	J. Graudonis 1967	B, D1
Virgabaļi	apm	Cēsu	Drabešu	J. Apals 1975	D2, V
Višķu pilskalns	plsk	Daugavpils	Višķu	Sa	D1
Vītanišķi	kpl	Daugavpils	Skrudalienas	K. Ošs 1939	D3, D4
Vizbuļi	kpl	Valkas	Launkalnes	Arhīva ziņas	D2, D3
Vizlas	kpl	Alūksnes	Veclaicenes	Arhīva ziņas	D2, D3
Volkorezi-Čiučiši	sv, kpl	Ludzas	Istras	F. Balodis 1925, 1926	D4
Voskāni	dpz	Rēzeknes	Stoļerovas	Vienkopatradums	D4
Vuķi	kpl	Alūksnes	Mārkalnes	Sa	D2

Nosaukums	Tips	Rajons	Pagasts	Izrakumi, savrupatradumi, arhīva ziņas	Laikmets
Zaķāni	kpl	Jēkabpils	Sēlpils	Arhīva ziņas	D2, D3
Zaļkalni	kpl	Cēsu	Raiskuma	Arhīva ziņas	D2, D3
Zamečka (Ozolkalns)	plsk	Daugavpils	Pilskalnes	J. Graudonis 1968	D1, D2, D3
Zante	kpl	Tukuma	Zantes	R. Hausmanis 1892	D2
Zariņi	kpl	Ogres	Ikšķiles l.t.	J. Graudonis 1971	D4
Zeltiņi	kpl	Cēsu	Raiskuma	Arhīva ziņas	D1
Zesercelmi	kpl	Daugavpils	Bebrenes	E. Šnore 1934	D2, D3
Zēvaldi	kpl	Ogres	Ikšķiles l.t.	R. Šnore 1938	D3, D4
Ziedoņskola (Bornsminde, Koceri, Viesturi)	kpl	Bauskas	Rundāles	V. Ģintars 1933; E. Kastiņš 1966; M. Atgāzis, I. Zagorska 1998, 2000	A, B, D1, D2, D3, D4
Zilaiskalns	plsk	Aizkraukles	Sunākstes	Sa	B, D1, D2
Zilītes	kpl	Jēkabpils	Viesītes l.t.	Arhīva ziņas	D2, D3
Zīmuļi–Zeimuļi	kpl	Preiļu	Galēnu	J. Romanovs 1892; H. Riekstiņš 1929	D3, D4
Zundas	sv	Liepājas	Rucavas	Sa	B
Zutēni	kpl	Aizkraukles	Bebru	Sa	D2
Zvanītāji	kpl	Jēkabpils	Jēkabpils pils.	E. Šnore 1974	D3, V
Zvanulejas	kpl	Gulbenes	Tirzas	K. Ošs 1936	D4, V
Zvejnieki	kpl	Cēsu	Straupes	E. Šnore 1936	D4
Zvejnieki	apm	Gulbenes	Tirzas	E. Šturms 1939	A
Zvejnieki	kpl	Valmieras	Vecates	F. Zagorskis 1964–1966, 1968, 1970	A
Zvejnieki I	apm	Valmieras	Vecates	E. Šturms 1943; F. Zagorskis 1965, 1966; I. Zagorska 1968, 1970	A
Zvejnieki II	apm	Valmieras	Vecates	F. Zagorskis 1971–1973, 1975, 1977, 1978	A
Zvejsalas	apm	Rēzeknes	Nagļu	I. Loze 1963, 1964, 1968, 1969	A, B, D1, D2, D3, D4
Zvidze	apm	Madonas	Ošupes	I. Loze 1973–1975, 1981–1984	A
Zviedri	kpl	Tukuma	Pūres	Ē. Mugurēvičs 1976	D4, V
Zviedru kalns	plsk	Dobeles	Tērvetes	A. Bilenšteins 1866	D4, V
Zviedru kalns	kpl	Limbažu	Umurgas	G. Leške, R. Hausmanis, L. Šrēders 1889; E. Šturms 1928	D4
Zvirgzdiņi	sv	Saldus	Kursišu	Sa	D3
Žaunerāni	plsk	Krāslavas	Aulejas	Sa	D1, D2, D3, D4
Žogoti	sv	Rēzeknes	Gaigalavas	Sa	B, D2
Žogoti (Žiguti)	kpl	Rēzeknes	Audriņu	K. Ošs 1938	D3, D4

Literatūra

Saīsinājumi

- AE – Arheoloģija un etnogrāfija. – Rīga, 1957–
 ASM – Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu, antropologu un etnogrāfu ... gada pētījumu rezultātiem. – Rīga, 1972–
 CS – Congressus secundus archaeologorum Balti-
 corum Rigae, 19.–23. VIII 1930. Latvijas Univer-
 sitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes
 sērija. – Rīga, 1931, 1936. – 1. sēj., 1.–2. papil-
 dinājums.
 LVIŽ – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – Rīga, 1991–
- LZAV – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis (līdz
 1990. gadam – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas
 Vēstis). – Rīga, 1946–
 RT – Referātu tēzes zinātniskai sesijai, veltītai ...
 arheoloģiskiem izrakumiem un etnogrāfiskai
 ekspedīcijai Latvijas PSR teritorijā. – Rīga, 1959–
 1971.
 SM – Senatne un Māksla. – Rīga, 1936–1940.
 AO – Археологические открытия. – Москва, 1967–
 1987.

Vispārēja rakstura literatūra

- Apals J.** Senie mājokļi Latvijā. No vissenākajiem laikiem līdz 13. gs. – Rīga, 1996. – 88 lpp.
- Balodis F.** Die archäologischen Forschungen in Lettland 1920–1926 // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1927. – Nr. 1. – 127 S.
- Balodis F.** Senlatvieši // Daugava. – 1929. – Nr. 4. – 462.–476. lpp.
- Balodis F.** Etnische Probleme und die archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre in Lettland // Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultāte. – Rīga, 1935. – 3. sēj., 2. d. – 17.–31. lpp.
- Balodis F.** Senākie laiki. Latviešu senvēsture // Latviešu vēsture, I / Red. F. Balodis, A. Tentelis. – Rīga, 1938. – 214 lpp.
- Bielenstein A.** Die Grenzen der lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. – St. Petersburg, 1892. – XVI + 548 S.
- Brašiņš E.** Latvijas pilskalni: Kuršu zeme. – Rīga, 1923. – 137 lpp.; Zemgale un Augšzeme. – Rīga, 1926. – 104 lpp.; Latgale. – Rīga, 1928; Vidzeme. – Rīga, 1930. – 210 lpp.
- Bronsted J.** Nordische Vorzeit. – Neumünster, 1960–1963. – Bd. 1–3.
- Buchholz A., Spreckelsen A.** Bibliographie der Archäologie Liv-, Est- und Kurlands von den Anfängen bis 1913 // Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten der Baltischen vorbereitenden Komitees für den XVI Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. – Berlin, 1914. – S. 296–415.
- Caune A., Caune C.** Latvijas PSR arheoloģija (1940–1974). Literatūras rādītājs. – Rīga, 1976. – 292 lpp.
- Derums V.** Baltijas sencilvēku slimības un tautas dziedniecība. – Rīga, 1988. – 223 lpp.
- Ebert M.** Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland // Praehistorische Zeitschrift. – 1913. – Bd. 5, H. 3/4. – S. 498–559.
- Friedental A.** Südostbaltikum // Reallexikon d. Vorgeschichte. – Berlin, 1928–1929. – Bd. 13. – S. 7–29.
- Gimbutas M.** The Balts. – London, 1963. – 286 p.
- Gimbutiene M.** Balti aizvēsturiskajos laikos: Etnogēnēze, materiālā kultūra un mitoloģija. – Rīga, 1994. – 224 lpp.
- Graudonis J., Loze I., Mugerēvičs Ē., Šnore E.** Arheoloģiskie izrakumi Padomju Baltijā 25 gados // AE. – Rīga, 1968. – 8. laid. – 9.–20. lpp.
- Graudonis J., Urtāns V.** Senatnes pēdās. – Rīga, 1961. – 180 lpp.
- Inside Latvian Archaeology.** – Göteborg, 1999.
- Latvijas PSR arheoloģija.** – Rīga, 1974. – 374 lpp.
- Stenberger M.** Vorgeschichte Schwedens. – Berlin, 1977. – 544 S.
- Stubavs A.** Arheoloģiskā pētniecība Padomju Latvijā 1945.–1960. g. // AE. – Rīga, 1962. – 4. laid. – 5.–16. lpp.
- Stubavs A.** Par Latvijas pilskalnu tipoloģiju un klasifikāciju // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 74.–88. lpp.
- Stubavs A.** Ķentes pilskalns un apmetne. – Rīga, 1976. – 144 lpp.
- Šnore E.** Latvijas PSR arheologu piedalīšanās Baltijas kompleksā arheoloģiskā, etnogrāfiskā un antropoloģiskā ekspedīcijā // LZAV. – 1957. – Nr. 4. – 169.–172. lpp.

- Šnore R.** Latvijas aizvēstures kartes. 1. Agrais un vidējais dzelzs laikmets (1.–8. gs. pēc Kr.) // CS. – Rīga, 1936. – 1. sēj., papild.
- Šnore R.** Latvijas senvēstures pētīšanas darbs valsts pastāvēšanas 20 gados // SM. – 1938. – Nr. 4. – 39.–96. lpp.
- Urtāns V.** Senākie depoziāti Latvijā (līdz 1200. gadam). – Rīga, 1977. – 284 lpp.

I nodaļa

Vēlā paleolīta beigas

- Andersen S. G.** A Survey of the Late Palaeolithic of Denmark and Southern Sweden // BAR International Series. Nr. 444: De la Loire a l'Oder / Ed. M. Otte. – Oxford, 1988. – P. 523–547.
- Fischer A.** Pioneers in Deglaciated Landscapes: the Expansion and Adaptation of Late Palaeolithic Societies in Southern Scandinavia // CBA Research report. Nr. 77: The Late Glacial in North-West Europe / Ed. E. Barton, A. Roberts, D. A. Roe. – 1991. – P. 100–121.
- Holm L.** The Use of Stone and Hunting of Reindeer // Archaeology and Environment. – Umea, 1994. – Vol. 12. – 141 p.
- Rimantiene R.** Die Steinzeit in Litauen // Bericht der Römischen–Germanischen Kommission. – Mainz am Rhein, 1994. – Bd. 75. – 146 S., 52 Taf.
- Schild R.** The Formation of Homogenous Occupation Units ("Kshemenitsas") in Open Air Sandy Sites and its Significance for the Interpretation of Mesolithic Flint Assamblages // The Mesolithic in Europe / Ed. C. Bonsall. – Edinburgh, 1989. – P. 89–98.
- Schild R.** Radiochronology of the Earliest Mesolithic in Poland // The Earliest Settlement of Scandinavia / Ed. L. Larsson. – Stockholm, 1996. – P. 283–295.
- Sułgostowska Z.** Prahistoria międzyrzeczca Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu. – Warszawa, 1989. – 255 s.
- Šturms E.** Die Steinzeitlichen Kulturen des Balticums. – Bonn, 1970. – 298 S., 115 Taf.
- Taute W.** Die Stielspitzen Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa. – Köln, 1968.

II nodaļa

Mezolīts

- Clark J. G. D.** The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia. – Cambridge, 1975.
- Edgren T., Tornblom L.** Finlands Historia. – Ekenas, 1993. – I. – 437 p.
- Gramsch B.** Ausgrabungen dem mesolithischen Moorfundplatze bei Friesack, Bezirk Potsdam // Veröffent-

Vasks A. Brikuļu nocietinātā apmetne: Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzelzs laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.). – Rīga, 1994. – 124 lpp.

Vasks A., Vaska B., Grāvere R. Latvijas aizvēsture: 8500. g. pr. Kr. – 1200. g. pēc Kr. – Rīga, 1997. – 223 lpp.

Zagorska I. Arheoloģiskās liecības par Latvijas vissenāko apdzīvotību // ASM. – Rīga, 1972. – 24.–26. lpp.

Zagorska I. Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne // AE. – Rīga, 1994. – 16. laid. – 14.–28. lpp.

Zagorska I. Late Glacial and Early Post-Glacial Finds in the Latvian Coastal Area // Man and Sea in the Mesolithic. Oxbow Monograph, 53. – 1995. – P. 251–258.

Zagorska I. Late Palaeolithic Finds in the Daugava River Valley // The Earliest Settlement of Scandinavia / Ed. L. Larsson. – Stockholm, 1996. – P. 263–272.

Zagorska I. Vēlā paleolīta krama kātveida bultu gali Latvijā // AE. – Rīga, 1996. – 18. laid. – 181.–190. lpp.

Zagorska I. Vēlā paleolīta atradumi Lielupes baseinā // LVIŽ. – 1998. – Nr. 4. – 5.–20. lpp.

Zagorska I. The Earliest Settlement of Latvia // PACT: Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. – Rixsensart (Belgium), 1999. – Vol. 57. – P. 131–156.

Зализняк Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – Киев, 1989. – 175 с.

Паавер К. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. – Таллин, 1965. – 493 с.

Синицина Г. Исследование финально палеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – Санкт-Петербург, 1996. – 52 с.

Стелле В. Стратиграфия отложений позднеледникового времени на территории Латвийской ССР. Автореф. дисс. – Таллин, 1968. – 30 с.

Эберхард Г. Строение и развитие долин бассейна реки Даугава. – Рига, 1972. – 131 с.

lichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. – Berlin, 1987. – Bd. 21. – S. 75–100.

Indreko R. Die Mittlere Steinzeit in Estland. – Stockholm, 1948. – 428 S.

Jaanus L. Über die Ergebnisse der Steinzeitforschung in Sowjetestland // Finkst Museum. – Helsinki, 1965. – Bd. 72. – S. 5–46.

- Jaanits L.** Kulturi arengupidevussest eestis iillemineku keskimiset nooremale kiviajale // *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. – Tallinn, 1970. – Lk. 81–87.
- Jaanits K.** The Origin and Development of the Kunda Culture // *Finno-Ugric Studies in Archaeology, Anthropology and Ethnography*. – Tallinn, 1990. – P. 7–12.
- Kozłowski S. K.** Pradzieje ziem polskich od IX do V tys.p.n.e. – Warszawa, 1972. – 322 s.
- Ligers Z.** Latviešu tautas kultūra: etnogrāfiskie pētījumi. – Rīga, 1942. – 1. sēj. – 224 lpp.
- Loze I.** Mesolithic Art of Eastern Baltic Region // *The Mesolithic in Europe* / Ed. S. K. Kozłowski. – Warszawa, 1973. – P. 381–398.
- Loze I.** Spätmesolithikum und Frühneolithikum in Lettland // *Mesolithikum in Europa: Veröffentlichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*. – Berlin, 1981. – Bd. 14/15. – S. 183–190.
- Loze I., Liiva A.** Radiocarbon Datings of the Mesolithic of Eastern Baltic: after the Materials of Habitation Sites // *LZAV*. – 1990. – Nr. 10. – 78.–85. lpp.
- Ostrauskas T.** Vakarų Lietuvos mezolitas // *Lietuvos archeologija*. – Vilnius, 1996. – Nr. 14. – P. 192–212.
- Šturms E.** Mezolīta atradumi Latvijā // *SM*. – 1939. – Nr. 1. – 31.–44. lpp.
- Šturms E.** Die Steinzeitlichen Kulturen des Baltikums. – Bonn, 1970. – 298 S., 115 Taf.
- Vankina L.** Nozīmīgākās akmens laikmeta kolekcijas Latvijas PSR Vēstures muzejā // *Muzeji un kultūras pieminekļi*. – Rīga, 1970. – 55.–60. lpp.
- Vankina L.** Par dažiem akmens laikmeta raga rīkiem Latvijas teritorijā // *LZAV*. – 1984. – Nr. 4. – 86.–89. lpp.
- Zagorska I.** Vidējā akmens laikmeta zivju šķēpi Latvijā // *AE*. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 25.–38. lpp.
- Zagorska I.** Das Frühmesolithikum in Lettland // *Mesolithikum in Europa* / Ed. B. Gramsch. – Berlin, 1981. – Bd. 14/15. – S. 73–82.
- Zagorska I.** The Mesolithic in Latvia // *Acta Archaeologica* 1992. – Kobenhavn, 1993. – Vol. 63. – P. 97–117.
- Zagorska I.** Jauni dati par Zvejnieku akmens laikmeta kapulauka hronoloģiju // *LVIŽ*. – 1994. – Nr. 4. – 9.–27. lpp.
- Zagorska I.** Rīgas pilsētas un tās tuvākās apkaimes senākā apdzīvotība // *Senā Rīga*. – Rīga, 1998. – 25.–37. lpp.
- Zagorska I., Zagorskis F.** The Bone and Antler Inventory from Zvejnieki II Site, Latvian SSR // *The Mesolithic in Europe* / Ed. C. Bonsall. – Edinburgh, 1989. – P. 414–423.
- Zagorskis F.** Das Spätmesolithikum in Lettland // *The Mesolithic in Europa* / Ed. S. K. Kozłowski. – Warszawa, 1973. – S. 651–668.
- Zagorskis F.** Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Rīga, 1987. – 131 lpp.
- Гурин Н.** Оленеостровский могильник // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва; Ленинград, 1956. – № 47. – 430 с.
- Денисова Р.** Антропология древних балтов. – Рига, 1975. – 403 с.
- Загорска И., Загорскис Ф.** Мезолит Латвии // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии*. – Москва, 1977. – № 149. – С. 69–74.
- Лозе И.** Поселения каменного века Лубанской низины. – Рига, 1988. – 211 с.
- Ошибкина С.** Веретье 1. Поселение эпохи мезолита на севере Восточной Европы. – Москва, 1977. – 205 с.
- Ошибкина С.** Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. – Москва, 1983. – 295 с.
- Римантене Р.** Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс, 1971. – 203 с.
- Саватеев Ю.** Каменная летопись Карелии. – Петрозаводск, 1990. – 118 с.
- Тимофеев В.** Памятники мезолита и неолита региона Петербурга и их место в системе культур каменного века Балтийского региона // *Древности Северо-запада*. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 8–34.
- Янитс К.** Кремневый инвентарь стоянок кундской культуры. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1990.

III nodaļa

Neolīts

- Girininkas A.** Kretuonas vidurinis ir velyvasis neolitas // *Lietuvos archeologija*, 7. – Vilnius, 1990. – 111 p.
- Jaanits L.** Noorem kiviaeg (III aastatuhat – II aastatuhande keskpaik e. m. a.) // *Eesti esialugu*. – Tallinn, 1982. – Lk. 56–127.
- Loze I.** Jauns neolīta kapulauks Austrumlatvijā // *LZAV*. – 1968. – Nr. 4. – 29.–37. lpp.
- Loze I.** Seno ticējumu un tradīciju atspoguļojums akmens laikmeta mākslā Austrumbaltijā // *AE*. – Rīga, 1970. – 9. laid. – 9.–30. lpp.
- Loze I.** Akmens laikmeta dzintara rotas Lubānas zemienē // *AE*. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 53.–62. lpp.
- Loze I.** Agrais neolīts Zvejstalā // *LZAV*. – 1975. – Nr. 8. – 53.–64. lpp.
- Loze I.** Neolithic Amber Ornaments in the Eastern Part of Latvia // *Przegląd Archeologiczny*. – 1975. – Vol. 23. – P. 49–82.
- Loze I.** Neolīta celtnu vietas Austrumbaltijā // *AE*. – Rīga, 1978. – 12. laid. – 7.–23. lpp.

- Loze I.** Spätmesolithikum und Frühneolithikum in Lettland // VMUFP. – Berlin, 1981. – S. 183–190.
- Loze I.** Akmens laikmeta māksla Austrumbaltijā. – Rīga, 1983. – 136 lpp.
- Loze I.** Jauni materiāli par agro neolītu Lubāna līdzenumā. Zvidzes apmetne // LZAV. – 1983. – Nr. 6. – 89.–100. lpp.
- Loze I.** Vēlā neolīta apbedījumi Austrumbaltijā un to kultūras piederība // AE. – Rīga, 1987. – 15. laid. – 5.–11. lpp.
- Loze I.** Zur Chronologie der Schnurkeramik in Lettland // Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Die Chronologie der Regionalen Gruppen. – Freiburg, 1991. – S. 66.
- Loze I.** Ķemmes-bedrišu keramika Kvāpānu apmetnēs (Lubāna ezera ieplaka) // Acta latgalica. – Rēzekne, 1993. – 8. laid. – 9.–27. lpp.
- Loze I.** Stone Age Amber in the Eastern Baltic // Proceedings in Archaeology of the Second International Conference on Amber in Archaeology. Liblice, 1990. – Praha, 1993. – P. 129–140.
- Loze I.** The Early Neolithic in Latvia. The Narva Culture // Acta Archaeologica. – København, 1993. – Vol. 63. – P. 119–140.
- Loze I.** Agrā auklas keramika Latvijas teritorijā // LZAV. – 1994. – Nr. 11/12. – 9.–15. lpp.
- Loze I.** Dažas auklas un agrā bronzas laikmeta kultūru iezīmes Latvijas teritorijā // AE. – Rīga, 1994. – 17. laid. – 72.–76. lpp.
- Loze I.** Dzintara zobveida piekariņi kā kniepkāna pirmākuma elementi: Vēlais neolīts – agrais bronzas laikmets Latvijā // LVIŽ. – 1994. – Nr. 3. – 35.–46. lpp.
- Loze I.** Zvejsalu neolīta apmetne Lubāna ieplakā // AE. – Rīga, 1994. – 16. laid. – 29.–45. lpp.
- Loze I.** Clay Figurine Art in the Forest Belt of Neolithic Eastern Europe // Archaeologica Baltica. – Vilnius, 1995. – P. 20–32.
- Loze I.** Late Neolithic Burial Practices and Beliefs // Archaeologica Baltica. – Vilnius, 1995. – P. 33–42.
- Loze I.** Lubāna ezera ieplakas akmens laikmeta apmetnes un to apdzīvotāju iztikas ekonomika // LVIŽ. – 1995. – Nr. 2. – 11.–32. lpp.
- Loze I.** Agrais kaujas (laivas) cirvis Latvijā // LZAV. A daļa. – 1996. – Nr. 2. – 28.–37. lpp.
- Loze I.** Agrā neolīta koka skulptūra Zvidzes apmetnē (Lubāna ezera ieplaka) // AE. – Rīga, 1996. – 18. laid. – 93.–97. lpp.
- Loze I.** Neolīta kāpu mītnes Dundagas Pūrciemā // LVIŽ. – 1996. – Nr. 1. – 5.–19. lpp.
- Loze I.** Ūdensputns somugru materiālajā kultūrā // Līvlist. Lībiešu gadagrāmata. – Rīga, 1996. – 43.–46. lpp.
- Loze I.** Indoeiropieši Austrumbaltijā arheologa skatījumā // LVIŽ. – 1997. – Nr. 3. – 16.–29. lpp.
- Loze I.** The Early Corded Ware Culture in the Territory of Latvia // Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact? Esbjerg Arkeologiske Rapport Nr. 2. – Esbjerg, 1997. – P. 135–145.
- Loze I.** The Neolithic Dune Dwellings in Dundagas Pūrciems (Latvia) // The Built Environment of Coast Areas during the Stone Age. – Gdansk, 1997. – P. 186–196.
- Loze I.** Auklas keramikas kultūras savrupatradumi Rīgā un tās apkārtnē // Senā Rīga. – Rīga, 1998. – 39.–60. lpp.
- Loze I.** Zemkopības ieviešanās Latvijas teritorijā (Lubāna ezera ieplaka) // AE. – Rīga, 1998. – 19. laid. – 25.–41. lpp.
- Rimantiene R.** Šventoji. Narvos kultūros gyvenvietes. – Vilnius, 1979. – 189 p.
- Rimantiene R.** Šventoji. Pamariu kultūros gyvenvietis. – Vilnius, 1980. – 86 p., 61 pav.
- Rimantiene R.** Akmens amžius Lietuvoje. – Vilnius, 1996. – 343 p.
- Šnore R.** Budjankas un Jurizdikas apmetnes Lielā Ludzas ezera piekrastē // LVIŽ. – 1995. – Nr. 3. – 9.–28. lpp.
- Šturms E.** Akmens laikmets Latvijā. II. Savrupatradumi un kultūras raksturojums. – Rīga, 1927. – 26 lpp.
- Šturms E.** Akmens laikmeta atradumi Rīgā // SM. – 1936. – Nr. 3. – 65.–71. lpp.
- Šturms E.** Die erste schnurkeramische Siedlung in Lettland // Contributions of Baltic university. – Hamburg, 1946. – Nr. 17. – S. 1–14.
- Šturms E.** Die steinzeitlichen Kulturen des Baltikums. – Bonn, 1970. – 298 S., 58 Taf.
- Zagorska I.** Akmens laikmeta harpūnas Latvijā // LZAV. – 1972. – Nr. 8. – 80.–98. lpp.
- Zagorska I.** Viengabala kaula maksšķeres āķi Latvijā // LZAV. – 1977. – Nr. 8. – 85.–102. lpp.
- Zagorska I.** Jauni dati par Zvejnieku akmens laikmeta kapulauka hronoloģiju // LVIŽ. – 1994. – Nr. 4. – 9.–27. lpp.
- Zagorska I.** Saliktie maksšķerāķi Latvijas arheoloģiskajā materiālā // AE. – Rīga, 1994. – 17. laid. – 129.–138. lpp.
- Zagorska I.** Par kādu retu akmens laikmeta apbedīšanas tradīciju // AE. – Rīga, 1997. – 19. laid. – 42.–50. lpp.
- Zagorska I.** Begravings ritual pa Zvejnieki-grafeltet // Till Gunborg. Archaeological Reports, Nr. 33. – 1997. – P. 435–440.
- Zagorska I.** The First Radiocarbon Datings from Zvejnieki Stone Age Burial Ground, Latvia // Soumen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. – Helsinki, 1997. – P. 42–48. – (Iskos 11).
- Zagorskis F.** Kreiču neolīta kapulauks // AE. – Rīga, 1961. – 3. laid. – 3.–18. lpp.
- Zagorskis F.** Kreiču neolīta apmetne // LZAV. – 1963. – Nr. 4. – 23.–35. lpp.
- Zagorskis F.** Jauni materiāli par neolītu Latvijas austrumu daļā // LZAV. – 1965. – Nr. 6. – 35.–50. lpp.

- Zagorskis F.** Agrais neolīts Latvijas austrumdaļā // LZAV. – 1973. – Nr. 4. – 56.–69. lpp.
- Zagorskis F.** Zvejnieku kapulauka apbedījumu tipoloģija un hronoloģija // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 7.–24. lpp.
- Zagorskis F.** Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Rīga, 1987. – 131 lpp.
- Ванкина Л.** Торфяниковая стоянка Сарнате. – Рига, 1970. – 268 с.
- Загорская И.** Костяные и роговые острья и гарпуны каменного века из Восточной Прибалтики // Орудия каменного века. – Киев, 1978. – С. 122–135.
- Загорская И.** Костяные орудия охоты и рыболовства на территории Латвии. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1983.
- Загорска И.** Рыболовство и морской промысел в каменном веке на территории Латвии // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Ленинград, 1991. – С. 39–64.
- IV nodaļa**
- Agro metālu periods**
- Äyräpää A.** Über die Streitaxtkulturen in Russland. – Helsinki, 1933. – 160 S.
- Balodis F.** Salenieku senkapi // Latvijas Saule. – 1926. – Nr. 45. – 484.–494. lpp.
- Balodis F.** Die baltisch-finnisch-ugrische Grenze in Lettland in vorgeschichtlicher Zeit // Mémoires de la Société finno-ougrienne. – Helsinki, 1933. – Nr. 67.
- Baudou E.** Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis. – Stockholm, 1960. – 388 S.
- Brondsted J.** Nordische Vorzeit // Bronzezeit in Dänemark. – Neumünster, 1962. – Bd. 2. – 387 S.
- Cimermane I.** Latvijas tekstilā keramika un tās sakari ar Djakovas kultūras apgabalu // AE. – Rīga, 1968. – 8. laid. – 53.–64. lpp.
- Daiga J., Grosvalds I.** Senākie tīģeļi Latvijā // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 7.–22. lpp.
- Gimbutas M.** Bronze Age in Central and Eastern Europe. – Paris; Hague; London, 1965. – 651 p.
- Graudonis J.** Celtniecība Latvijā 1. g.t. p.m.ē. un m.ē. sākumā: pēc arheoloģiskiem materiāliem // LZAV. – 1961. – Nr. 4. – 3.–20. lpp.
- Graudonis J.** Kaula priekšmetu veidi Latvijā I gadu tūkstoši priekš mūsu ēras // LZAV. – 1961. – Nr. 2. – 13.–28. lpp.
- Graudonis J.** Reznu kapulauks // AE. – Rīga, 1961. – 3. laid. – 19.–38. lpp.
- Graudonis J.** Buļļumuižas uzkalniņkapu arheoloģiskie izrakumi 1965. gadā // RT. – Rīga, 1966. – 19.–21. lpp.
- Graudonis J.** Die befestigte Siedlung Mūkukalns in Lettland // Suomen Museo. – Helsinki, 1966. – Bd. 73. – S. 40–56.
- Загорские Ф.** Ранний и развитый неолит в восточной части Латвии. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Рига, 1967.
- Загорские Ф.** Костяная и роговая скульптура из могильника Звейниеки // Изискания по мезолиту и неолиту СССР. – Ленинград, 1983. – С. 138–141.
- Лозе И.** Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. – Рига, 1979. – 203 с.
- Лозе И.** Комплекс культуры шнуровой керамики на поселении Квапаны II (Лубанская низина) // LZAV. – 1987. – Nr. 7. – 23.–36. lpp.
- Лозе И.** Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит. – Рига, 1988. – 209 с.
- Микляев А.** Каменный – железный век в междуречье Западной Двины и Ловати // Петербургский археологический вестник. – 1995. – № 9. – С. 7–42.
- Graudonis J.** Ķivutkalna arheoloģiskie izrakumi 1966. gadā // RT. – Rīga, 1966. – 29.–31. lpp.
- Graudonis J.** Doles Ķivutkalna arheoloģisko izrakumu rezultāti // RT. – Rīga, 1968. – 21.–25. lpp.
- Graudonis J.** Nocietinātā apmetne Vinakalnā // RT. – Rīga, 1968. – 57.–59. lpp.
- Graudonis J.** Par Latvijas agrā metālu perioda iedzīvotāju sakariem // AE. – Rīga, 1968. – 8. laid. – 31.–51. lpp.
- Graudonis J.** Reznu kapulauks // RT. – Rīga, 1970. – 20.–23. lpp.
- Graudonis J.** Par dažiem Latvijas agro metālu perioda kaula rotadatu tipiem // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 63.–73. lpp.
- Graudonis J.** Apdzīvotība un celtniecība Mūkukalnā // AE. – Rīga, 1978. – 12. laid. – 24.–51. lpp.
- Graudonis J.** Senākie māla trauki Latvijā // Zinātne un Tehnika. – 1984. – Nr. 12. – 20., 21. lpp.
- Graudonis J.** Izrakumi Krimuldas Liepeņu "Batariņā" // ASM. – Rīga, 1986. – 75., 76. lpp.
- Graudonis J.** Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē. – Rīga, 1989. – 157 lpp.
- Grewingk C.** Die Steinschiffe von Musching und die Wella-Laiva oder Teufelsböte Kurlands überhaupt // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Dorpat, 1878. – Bd. 9.
- Grigalavičiene E.** I tukstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai: 1. Darbo irankai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. A serija (turpmāk – MAD). – Vilnius, 1975. – T. 4. – P. 73–83; 2. Medžioklis ir žvejybos irankai, ginklai // MAD. – Vilnius, 1976. – T. 1. – P. 51–55; 3. Paaušalimai // MAD. – Vilnius, 1976. – T. 3. – P. 69–80.

- Ģinters V.** Die Steinkistenhügelgräb von Bullu muiža // CS. – Rīga, 1931. – 1. sēj., 1. papild. – 423.–436. lpp.
- Ģinters V.** Kādas nezināmas kultūras pēdas Lielupes krastos // SM. – 1940. – Nr. 1. – 65.–86. lpp.
- Ģinters V.** Beiträge zur vorrömische Eisenzeit Lettlands // CS. – Rīga, 1931. – 1. sēj., 1. papild. – 149.–162. lpp.
- Indreko R.** Asva linnus-asula // Muistse Eesti linnused. – Tartu, 1939. – Lk. 17–52.
- Lõugas V.** Zur Geschichte der bronzezeitlichen Metallindustrie in Estland // Pronksiajast verase feodalismini. – Tallinn, 1966. – S. 102–113.
- Meinander C. F.** Die Bronzezeit in Finnland // Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. – Helsinki, 1954. – Bd. 54. – 242 S., 32 Taf.
- Mugurēvičs Ē.** Arheoloģiskie izrakumi Matkules pilskalnā 1965. gadā // RT. – 1966. – 23., 24. lpp.
- Okulicz Ł.** Osadnictwo strefy wschodniobałtyckiej w I tyśiącleciu przed naszą era. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – 338 s.
- Sloka J.** Bronzas laikmeta zivis senajā Daugavā // LZAV. – 1970. – Nr. 11. – 33.–39. lpp.
- Sloka J.** Zivis Brikūļu apmetnē vidējā bronzas laikmetā un dzelzs laikmetā // LZAV. – 1985. – Nr. 3. – 72.–75. lpp.
- Strods H.** Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. Īss vēsturisks apskats no II gadu tūkstoša pirms mūsu ēras līdz mūsu dienām. – Rīga, 1957. – 168 lpp.
- Šnore R.** Izrakumi Doles pagasta Kļāņu pilskalnā // SM. – 1936. – Nr. 1. – 57.–69. lpp.
- Šnore R.** Die Hügelgräber und Steinsetzungen der römischen Kaiserzeit bei Salenieki (Lettland) // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932. – Tartu, 1935.
- Šturms E.** Die bronzezeitlichen Funde in Lettland // CS. – Rīga, 1931. – 1. sēj., 1. papild. – 103.–144. lpp.
- Šturms E.** Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze- und frühen Eisenzeit // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932. – Tartu, 1935.
- Šturms E.** Die ältere Bronzezeit in Ostbaltikum. – Berlin, 1936.
- Šturms E.** Pirmās bronzas laikmeta kapenes Latvijā // SM. – 1936. – Nr. 1. – 70.–84. lpp.
- Šturms E.** Regionale Unterschiede in den Beziehungen zwischen dem Ostbaltikum und Skandinavien in der Bronzezeit // Contributions of Baltic University. – Pinneberg, 1947. – Bd. 53. – S. 1–10.
- Šturms E.** Die Steinkistengräberkulturen Nordlettlands // Acta Instituti Baltici. – Hamburg, 1950. – Bd. 1. – S. 1–15.
- Šturms E.** Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorchristlichen Zeit // Commentationes Balticae, I/1953. – Bonn, 1954. – S. 167–205.
- Vankina L.** Arheoloģiskie izrakumi Pļaviņu pagastā Kalniešos 1948. gadā // LZAV. – 1949. – Nr. 3. – 127., 128. lpp.
- Vankina L.** Arheoloģiskie izrakumi Kalniešu pirmā kapulaukā 1958. gadā // RT. – Rīga, 1959. – 12.–15. lpp.
- Vankina L.** Kalniešu pirmais kapulauks // Latvijas PSR Vēstures muzeja Raksti: Arheoloģija. – Rīga, 1962. – 7.–27. lpp.
- Vasks A.** Jauns agro metālu laikmeta piemineklis Rietumlatvijā // LZAV. – 1978. – Nr. 3. – 65.–74. lpp.
- Vasks A.** Brikūļu nocietinātā apmetne // ASM. – Rīga, 1979. – 89.–92. lpp.
- Vasks A.** Brikūļu nocietinātā apmetne: Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzelzs laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.). – Rīga, 1994. – 124 lpp.
- Vassar A.** Drei Steinkistengräber aus Nordestland // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1937. – Tartu, 1938. – S. 304–364.
- Zariņa A.** 1967. gada izrakumi Salaspils Vējstūros // RT. – Rīga, 1968. – 83.–85. lpp.
- Zariņa A.** Izrakumi Lielvārdē 1977. gadā // ASM. – Rīga, 1978. – 94.–98. lpp.
- Zariņa A.** Izrakumi Lielvārdē 1978. gadā // ASM. – Rīga, 1979. – 97.–100. lpp.
- Zariņa A.** Atradumi nocietinātā apmetnē Lielvārdes Dievukalnā // LZAV. – 1982. – Nr. 5. – 58.–71. lpp.
- Zariņa A.** Celtniecība nocietinātā apmetnē Lielvārdes Dievukalnā // LZAV. – 1982. – Nr. 7. – 46.–64. lpp.
- Zariņa A.** Salaspils Vējstūru kapulauki // AE. – Rīga, 1987. – 15. laid. – 19.–44. lpp.
- Артеменко И.** Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР // Памятники каменного и бронзового веков Евразии. – Москва, 1964. – С. 81–87.
- Ванкина Л.** Археологические памятники I тысячелетия до нашей эры на территории Латвийской ССР // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – Москва, 1952. – Вып. 42. – С. 66–75.
- Ванкина Л.** Новейшие находки эпохи бронзы на территории Латвийской ССР // Советская археология. – Москва, 1960. – Вып. 3. – С. 153–161.
- Ванкина Л.** Находки бронзовых изделий на территории Латвийской ССР // Труды Музея истории Латвийской ССР. Археология. – Рига, 1962. – С. 28–36.
- Васкэ А.** Ранний комплекс керамики укрепленного поселения Брикули // Известия АН ЛССР. – 1982. – № 9. – С. 57–67.
- Васкэ А.** Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Латвии как исторический источник. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1983.
- Васкэ А.** Некоторые вопросы культурного развития юго-восточной Латвии в эпоху поздней бронзы и раннего железа по данным изучения керамики // Известия АН ЛССР. – 1983. – № 11. – С. 53–65.

- Васке А.** Ранний комплекс керамики укрепленного поселения Брикули // Известия АН ЛССР. – 1987. – № 5. – С. 53–63.
- Вассар А.** Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа // Древние поселения и городища. – Таллин, 1955. – С. 113–133.
- Граудонис Я.** Поздний бронзовый и ранний железный века на территории Латвийской ССР (с I тысячелетия до н.э.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1962. – 35 с.
- Граудонис Я.** Об этнической принадлежности могильников с каменными конструкциями на территории Латвии // От эпохи бронзы до раннего феодализма. – Таллин, 1966. – С. 42–51.
- Граудонис Я.** Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа. – Рига, 1967. – 165 с.
- Граудонис Я.** Поселение и могильник Кивуткалнс // АО. – Москва, 1968. – С. 269, 270.
- Граудонис Я.** Строительство на Икшкильском Винакалнсе // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. – Tallinn, 1970. – С. 63–68.
- Граудонис Я.** Финно-угорские и балтские племена на территории Латвии в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Congr. tertus intern. fenno-ugristarum. Tallinn, 17.–23. VIII 1970. Teesid, 2. – Tallinn, 1970. – С. 8.
- Граудонис Я.** Штрихованная керамика на территории Латвийской ССР и некоторые вопросы этногенеза балтов // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). – Рига, 1980. – С. 59–69.
- Граудонис Я.** Археологический обзор // Денисова Р., Граудонис Я., Гравере Р. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. – Рига, 1985. – С. 9–27, XXIV табл.
- Граудонис Я.** Строительство на территории культуры штрихованной керамики // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. – Вильнюс, 1985. – С. 131–142.
- Граудонис Я.** Погребальные обряды на территории Латвии в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. – Москва, 1990. – С. 157–163.
- Григалавичене Э.** Древнейшие металлические изделия в Литве – II–I тысячел. до н.э. – Вильнюс, 1980. – 115 с.
- Дайга И.** К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии до XIII века // Советская археология. – Москва, 1960. – Вып. 3. – С. 78–92.
- Денисова Р.** Палеодемография и история формирования Кивуткалнского могильника // Денисова Р., Граудонис Я., Гравере Р. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. – Рига, 1985. – С. 139–154.
- Лозе И.** Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. – Рига, 1979. – 203 с.
- Лухман А.** Скотоводство и охота в восточной Литве в I тысячелетии до н.э. – по материалам городища Наркунай // Некоторые вопросы истории Литовской ССР. – Вильнюс, 1986. – С. 3–19.
- Моора Х.** Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии // Вопросы этнической истории эстонского народа. – Таллин, 1956.
- Моора Х.** О древней территории расселения балтийских племен // Советская археология. – Москва, 1958. – Вып. 2. – С. 9–33.
- Цимермане И.** Керамика Дигнайского городища и некоторых других памятников как отражение контактов с племенами территории Литвы в конце I тысячел. до н.э. // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. – Вильнюс, 1985. – С. 47–55.
- Шнорэ Э.** Каменный могильник в Лаздыни // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. – Tallinn, 1970. – С. 189–196.

V nodaļa

Agrais dzelzs laikmets

- Anteins A.** Par melno metālu ražošanu un apstrādāšanu Latvijas PSR teritorijā laikā no 13. gs. beigām līdz 18. gs. sākumam // Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR. III. – Rīga, 1962. – 5.–48. lpp.
- Anteins A.** Melnais metāls Latvijā. – Rīga, 1976. – 211 lpp.
- Apala Z.** Ģūģeru arheoloģiskā kompleksa izpēte // ASM. – Rīga, 1992. – 8.–15. lpp.
- Apals J.** Senie mājokļi Latvijā. No vissenākajiem laikiem līdz 13. gs. – Rīga, 1996. – 88 lpp.
- Atgāzis M.** Par Jaunlīves apmetni un tajā atklāto dzelzs ieguves krāsni // AE. – Rīga, 1994. – 16. laid. – 81.–92. lpp.
- Berga T.** Numismātika par Latvijas senatni. – Rīga, 1992. – 68 lpp.
- Cimermane I.** Spodrinātā keramika Latvijā // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 99.–110. lpp.
- Daiga J.** Dzelzs ieguves krāsnis Sēlpils Spietiņu apmetnē // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 23.–37. lpp.
- Daiga J., Atgāzis M.** Izrakumi Spietiņu-Plāteru senvietu kompleksā 1962. gadā // RT. – Rīga, 1963. – 6., 7. lpp.
- Daiga J., Atgāzis M.** Arheoloģiskie izrakumi Sēlpils Spietiņos un Plāteros 1961. gadā // RT. – Rīga, 1962. – 5.–7. lpp.
- Daiga J., Atgāzis M.** Sēļu II arheoloģiskās ekspedīcijas darbs 1963. gadā // RT. – Rīga, 1964. – 6.–8. lpp.
- Dēņisova R.** Baltu cilšu etniskās vēstures procesi m.ē. I. gadu tūkstoši // LZAV. – 1989. – Nr. 12. – 20.–36. lpp.
- Graudonis J.** Apdzīvotība un celtniecība Mūkukalnā // AE. – Rīga, 1978. – 12. laid. – 24.–51. lpp.
- Grāvere R.** Sēļu problēma antropoloģijā // LZAV. A daļa. – 1995. – Nr. 3/4. – 1.–13. lpp.

- Hirša D.** Libieši un libiešu izcelsmes vietvārdi Latvijā // Libieši: Rakstu krājums. – Rīga, 1994. – 201.–215. lpp.
- Jākobsons F.** Senlatviešu ienākšana Latvijā // Senatne. – 1929. – Nr. 1. – 2.–10. lpp.
- Lang V.** Prehistoric and Medieval Field Systems in Estonia // Tools and Tillage. – Vol. VII: 2–3 1993–1994. – Copenhagen, 1995. – P. 67–82.
- Lang V.** Muistne Rāvāla. – Tallinn, 1996. – 1–2 köide. – 629 lk.
- Michelbertas M.** Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius. – Vilnius, 1986. – 272 p.
- Moora H.** Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n.Chr. – I Teil: Die Funde. – Tartu, 1929. – 194 S.
- Moora H.** Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Īle, Kreis Jelgava, Lettland // CS. – Rīga, 1931. – 1. sēj., 1. papild. – S. 437–460.
- Moora H.** Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n.Chr. II Teil: Analyse. – Tartu, 1938. – 749 S.
- Radiņš A.** 10.–13. gadsimta kapulauki latgaļu apdzīvotajā teritorijā un dažī Austrumlatvijas etniskās vēstures jautājumi (nobeigums) // LVIZ. – 1994. – Nr. 1. – 9.–30. lpp.
- Skruzītis M.** Sēļi, Kurzemes augšgala senči. – Rīga, 1889. – 24 lpp.
- Spekke A.** Senie dzintara ceļi un Austrum-Baltijas ģeogrāfiskā atklāšana. – Stokholma, 1956. – 113 lpp.
- Stubavs A.** Par Latvijas pilskalnu tipoloģiju un klasifikāciju // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 74.–88. lpp.
- Stubavs A.** Arheoloģiskie izrakumi Ritē (1976.–1979. g.) // ASM. – Rīga, 1980. – 91.–96. lpp.
- Šnore E.** Dignājas pilskalns: Īss pārskats par 1939. gada izrakumiem // SM. – 1939. – Nr. 4. – 42.–44. lpp.
- Šnore E.** Arheoloģiskie izrakumi Gārsenē // ASM. – Rīga, 1977. – 62., 63. lpp.
- Šnore E.** Celtniecības liecības Kivtu apmetnē // AE. – Rīga, 1978. – 12. laid. – 52.–75. lpp.
- Šnore E.** Agrā dzelzs laikmeta uzkalniņi Latvijas austrumu daļā. – Rīga, 1993. – 112 lpp.
- Šnore R.** Latgaļi // Latviešu konversācijas vārdnīca. – Rīga, 1933–1934. – 10. sēj. – 20 273.–20 294. sl.
- Šturms E.** Sēļi // Latviešu konversācijas vārdnīca. – Rīga, 1939. – 19. sēj. – 38 062.–38 064. sl.
- Urtāns V.** Senākie depoziiti Latvijā (līdz 1200. gadam). – Rīga, 1977. – 284 lpp.
- Urtāns J.** Latvijas senās svētnīcas. – Rīga, 1993. – 112 lpp.
- Vankina L.** Arheoloģiskie izrakumi Boķu kapulaukā 1961. gadā // RT. – Rīga, 1962. – 13.–15. lpp.
- Vasks A.** Izrakumi Vaidu kapos // ASM. – Rīga, 1974. – 78.–81. lpp.
- Vasks A.** Arheoloģiskie pētījumi Cesvaines kapsētā un Kalnāzīvertu kapulaukā // ASM. – Rīga, 1976. – 91.–93. lpp.
- Vasks A.** Agrā dzelzs laikmeta apmetne Kerkūzos // AE. – Rīga, 1994. – 16. laid. – 46.–64. lpp.
- Vasks A.** Brikuļu nocietinātā apmetne: Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzelzs laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.). – Rīga, 1994. – 124 lpp.
- Vasks A., Grāvītis V.** Daži tautas astronomiskie novērojumi // Dabas un vēstures kalendārs 1977. gadam. – Rīga, 1976. – 72.–74. lpp.
- Volkaitē-Kulikauskienē R.** Lietuvio kario žirgas // Acta historica Lituania, VII. – Vilnius, 1971. – 30 p.
- Zagorskis F.** Agrā dzelzs laikmeta apmetne Vilmaņos // ASM. – Rīga, 1986. – 136.–140. lpp.
- Zariņa A.** Atradumi nocietinātā apmetnē Lielvārdes Dievukalnā // LZAV. – 1982. – Nr. 5. – 58.–71. lpp.
- Zariņa A.** Izrakumi Indricā // ASM. – Rīga, 1984. – 116.–122. lpp.
- Zariņa A.** Izrakumi Slobodas apmetnē // ASM. – Rīga, 1988. – 162.–165. lpp.
- Zeids T.** Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti (līdz 1800. gadam). – Rīga, 1992. – 216 lpp.
- Zemītis G.** Senā Daugmale (2. g.t. p.m.ē. – m.ē. 12. gs.) // Daugavas raksti: No Aizkraukles līdz Rīgai. – Rīga, 1991. – 130.–136. lpp.
- Zemītis G.** Ornaments Latvijas dzelzs laikmeta senlietās un tā simbolika // LZAV. A daļa. – 1995. – Nr. 5/6. – 21.–28. lpp.

VI nodaļa

Vidējais dzelzs laikmets

- Anteins A.** Dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija senā Latvijā (līdz 13. gs.) // AE. – Rīga, 1960. – 2. laid. – 3.–60. lpp.
- Anteins A.** Melnais metāls Latvijā. – Rīga, 1976. – 116 lpp.
- Antoniewicz J.** Odkrycie grobu rolnika jacwieskiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego // Rocznik Białostocki. – Białystok, 1962. – T. 3. – S. 214–221.
- Antonevičius J.** Senovės baltų žemdirbystės technikos klausimu // Iš Lietuvių kultūros istorijos. – Vilnius, 1964. – P. 164–170, 286.
- Aņisimova V.** Sociāli ekonomisko attiecību attīstība Latvijas PSR teritorijā m.ē. I gadu tūkstoši // Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. – Rīga, 1957. – 16. sēj. – 241.–263. lpp.

- Apals J.** Āraišu ezera pils izrakumu rezultāti (1965.–1969. g.) // LZAV. – 1971. – Nr. 12. – 81.–95. lpp.
- Apals J.** Arheoloģiskie pieminekļi Gaujas nacionālajā parkā. – Rīga, 1986. – 58.–73. lpp.
- Apals J.** Āraišu ezerpils rekonstrukcija // LZAV. – 1994. – Nr. 2. – 1.–9. lpp.
- Atgāzis M.** Dzelzs iedzītņa šķēpu gali ar atkarpēm Latvijā // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 154.–173. lpp.
- Atgāzis M.** Ķūru senkapi // ASM. – Rīga, 1977. – 14.–19. lpp.
- Atgāzis M.** Dreņģeru–Čunkānu kapulauka pētniecība // ASM. – Rīga, 1988. – 33.–40. lpp.
- Atgāzis M.** Par Jaunlīves apmetni un tajā atklāto dzelzs ieguves krāsni // AE. – Rīga, 1994. – 16. laid. – 81.–92. lpp.
- Atgāzis M.** Dreņģeru–Čunkānu 241. kaps un šķēpu līdzdošanas tradīcija 8.–9. gs. zemgaļu apbedījumos // AE. – Rīga, 1994. – 17. laid. – 29.–40. lpp.
- Balodis F.** Tānisa kalnā izdarītie izrakumi un konstatēto mītņu slāņu datējums // Arhaioloģijas raksti. Pieminekļu valdes materiālu krājums. – Rīga, 1928. – 4. sēj., 1. d. – 18.–39. lpp.
- Balodis F.** Ievadam // Latviešu kultūra senatnē. Attēlu sakopojums F. Baloža un R. Šnores redakcijā. – Rīga, 1937. – V–XXX lpp.
- Balodis F.** Senākie laiki. Latviešu senvēsture // Latviešu vēsture, I / Red. F. Balodis, A. Tentelis. – Rīga, 1938. – 214 lpp.
- Bebre V.** Arheoloģiskie izrakumi Čunkānu–Dreņģeru kapulaukā // ASM. – Rīga, 1984. – 26.–29. lpp.
- Bilķins V.** Kasiodora, Jordāna un Einharda ziņas par aistiem // Ceļa Zīmes. – Londona, 1959. – Nr. 38. – 42.–47. lpp.
- Brīvkalne E.** Tērvetes pilskalna arheoloģiskie izrakumi 1958. gadā // RT. – Rīga, 1959. – 35.–39. lpp.
- Brīvkalne E.** Tērvetes saktas // AE. – Rīga, 1974. – 11. laid. – 121.–140. lpp.
- Ciglis J.** Daži latgaļu etniskās vēstures jautājumi // Cauri gadsimtiem. Rakstu krājums. Veltīts Valdemāram Ģinteram. Latvijas Vēstures muzeja Raksti. Nr. 7. Arheoloģija un antropoloģija. – Rīga, 2000. – 123.–138. lpp.
- Daiga J.** Krāsaino metālu ķīmiskais sastāvs Latvijā 6.–13. gs. // AE. – Rīga, 1962. – 4. laid. – 47.–65. lpp.
- Daiga J.** Dzelzs ieguves krāsni Sēlpils Spietiņu apmetnē // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 23.–37. lpp.
- Daiga J., Grosvalds I.** Senākie tīģeļi Latvijā // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 7.–22. lpp.
- Deņisova R.** Baltu cilšu etniskās vēstures procesi m. ē. 1. gadu tūkstoši // LZAV. – 1989. – Nr. 12. – 20.–36. lpp.
- Dumpe L.** Ražas novākšanas veidu attīstība Latvijā // Latvijas PSR Vēstures muzeja Raksti. Etnogrāfija. – Rīga, 1964. – 228 lpp.
- Gerhards G.** Daži Zemgales iedzīvotāju ķermeņa uzbūves izpētes jautājumi // Cauri gadsimtiem. Rakstu krājums. Veltīts Valdemāram Ģinteram. – Rīga, 2000. – 71.–80. lpp.
- Gimbutas M.** The Balts. – New York; London, 1963. – P. 3–286.
- Gimbutiene M.** Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitoloģija. – Rīga, 1994. – 226 lpp.
- Graudonis J.** Arheoloģiskie izrakumi Auru Agrāriešu kapulaukā // LZAV. – 1960. – Nr. 6. – 13.–28. lpp.
- Graudonis J.** Mūkukalna depozīti // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 75.–84. lpp.
- Graudonis J.** Arheoloģiskie izrakumi Melkertu uzkalniņkapos // RT. – Rīga, 1971. – 39., 40. lpp.
- Graudonis J.** Agro metālu laikmets // Latvijas PSR arheoloģija. – Rīga, 1974. – 61.–130. lpp.
- Gūtmanis M.** Latvijas dzelzsrūdas // Daba. – 1925. – Nr. 6. – 172. lpp.
- Ģinters V.** Daugmales pilskalna 1935. gada izrakumi // SM. – 1936. – Nr. 1. – 33.–56. lpp.
- Ģinters V.** Daugmales pilskalna 1936. gada izrakumi // SM. – 1936. – Nr. 4. – 87.–105. lpp.
- Ģinters V.** 5.–8. gadsimteni pēc Kr. // Latviešu kultūra senatnē. Attēlu sakopojums F. Baloža un R. Šnores redakcijā. – Rīga, 1937. – 39.–68. lpp.
- Ģinters V.** Senā Mežotne // SM. – 1939. – Nr. 1. – 64.–96. lpp.; Nr. 4. – 15.–45. lpp.
- Ģinters V.** Daugmales pilskalns // Latvju enciklopēdija. – Stokholma, 1950–1951. – 1. sēj. – 467., 468. lpp.
- Jākobsons F.** Senlatviešu ienākšana Latvijā // Senatne. – 1929. – Nr. 1. – 2.–10. lpp.
- Jākobsons F.** Austrumbaltijas dzelzs laikmeta pētījumi: Rakstu krājums / Sastādītājs un komentāru autors J. Ciglis. – Rīga, 1999. – 3.–95. lpp.
- Kundziņš L.** Tānisa kalnā izraktie kauli // Pieminekļu valdes materiālu krājumi. Arheoloģijas raksti. – Rīga, 1928. – 4. sēj., 1. d. – 51.–58. lpp.
- Lang V.** Muistne Rāvāla. – Tallinn, 1996. – 1–2 köide. – Lk. 2–629.
- Lietuvos TSR** arheoloģijas atlasas. IV / Red. A. Tautavičius. – Vilnius, 1977.
- Ligi P.** Social Systems in Estonia during the Late Bronze and Iron Ages // Muinasaja teadus. Eesti arheologia historiografilisi, teoretilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. – Tallinn, 1995. – T. 3. – Lk. 267–270.

- Mellis O.** Limonīta atradnes Latvijā // Ģeogrāfiskie raksti. – Rīga, 1938. – Nr. 6.
- Moora H.** Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n.Chr. I Teil: Funde. – Tartu, 1929. – 194 S.; II Teil: Analyse. – Tartu, 1938. – 749 S.
- Moora H.** Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. – Rīga, 1952. – 171 lpp.
- Moora H., Šnore E.** Ģints sabiedrība un tās sairšana // Latvijas PSR vēsture. – Rīga, 1953. – 1. sēj. – 5.–34. lpp.
- Mugurēvičs Ē.** Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi: 3.–15. gs. arheoloģiskie pieminekļi. – Rīga, 1977. – 3.–143. lpp.
- Nerman B.** Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde. – Stockholm; Upsala, 1958 – S. 200.
- Okulicz J.** Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1973. – 588 s.
- Radiņš A.** Ceļvedis Latvijas senvēsturē. – Rīga, 1996. – 128.–168. lpp.
- Radiņš A.** 10.–13. gs. senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā. – Rīga, 1999. – 155 lpp.
- Radiņš A., Zemītis G.** Daugmales arheoloģiskās ekspedīcijas darbs // ASM. – Rīga, 1990. – 129.–132. lpp.
- Rasiņš A.** Dažas atziņas par zemkopības attīstību Latvijā un tās pētīšanas metodēm // RT. – Rīga, 1959. – 47.–49. lpp.
- Rasiņš A., Tauriņa M.** Pārskats par Latvijas PSR arheoloģijas izrakumos konstatētajām kultūraugu un nezāļu sēklām // AE. – Rīga, 1983. – 14. laid. – 152.–176. lpp.
- Riekstiņš H.** Latviešu cilšu kapu tipi un apbedīšanas paražas dzelzs laikmetā. – Rīga, 1935. – 68 lpp.
- Stepiņš P.** Senkapi "Liepu kalnā" Rubas pag. Rūsīšos-Debešos, Jelgavas apriņķī // SM. – 1939. – Nr. 1. – 45.–63. lpp.
- Stubavs A.** Amatniecība 6.–8. gs. pēc arheoloģiskajiem atradumiem Ķentes pilskalnā un apmetnē // AE. – Rīga, 1957. – 1. laid. – 21.–43. lpp.
- Stubavs A.** Ķentes pilskalns un apmetne. – Rīga, 1976. – 144 lpp.
- Stubavs A., Šnore E., Apals J., Deņisova R., Atgāzis M.** Vidējais dzelzs laikmets // Latvijas PSR arheoloģija. – Rīga, 1974. – 133.–174. lpp.
- Šnore E.** Izrakumi Slates sila uzkalniņkapos 1927. gadā // Pieminekļu valdes materiālu krājumi. Arheoloģijas raksti. – Rīga, 1933. – 1. sēj., 1. d. – 7.–32. lpp.
- Šnore E.** Dignājas pilskalns: Īss pārskats par 1939. gada izrakumiem // SM. – 1939. – Nr. 4. – 49.–58. lpp.
- Šnore E.** Kivtu kapulauks. – Rīga, 1987. – 85 lpp.
- Šnore E.** Agrā dzelzs laikmeta uzkalniņi Latvijas austrumu daļā. – Rīga, 1993. – 112 lpp.
- Šnore R.** Izrakumi Dobeles pagasta Ošu senkapos 1926. gadā // Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums. – Rīga, 1929. – 19. sēj. – 170.–176. lpp.
- Šnore R.** Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas // Latvijas aizvēstures materiāli, I. – Rīga, 1930. – 39.–95., 97.–108. lpp.
- Šnore R.** Izrakumi Salenieku "Kara kapos" Makašēnu pagastā // SM. – 1936. – Nr. 2. – 25.–46. lpp.
- Šnore R.** Latvijas aizvēstures kartes. 1. Agrais un vidējais dzelzs laikmets (1.–8. gs. pēc Kr.) // CS. – Rīga, 1936. – 1. sēj., papild. – 5.–63. lpp.
- Šnore R.** Trešais kapu uzkalniņš 2.–6. gs. kapu laukā Īles Gailišos // SM. – 1938. – Nr. 3. – 59.–81. lpp.
- Štobe G.** Augsnes zinātnes metožu pielietošana arheoloģiskos pētījumos // LZAV. – 1954. – Nr. 6. – 21.–34. lpp.
- Šturms E.** Talsu novada aizvēsture // Talsu novads. I grām. – Rīga, 1935. – 3.–29. lpp.
- Šturms E.** Zur Vorgeschichte der Liven // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1936. – Bd. 10. – S. 25–53.
- Šturms E.** Sēji // Latviešu konversācijas vārdnīca. – Rīga, 1939. – 19. sēj. – 38 062.–38 065. sl.
- Šturms E.** Die Ausgrabungen in Rutzau und Bauske mit einem Exkurs: frühgeschichtliche Fundgruppen und heutige Dialektgrenzen in Lettland und Litauen // Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft. Festschrift zum 60. Geburtstag von E. Wahle. – Heidelberg, 1950. – S. 66.
- Švābe A.** Latvijas kultūras vēsture. 1. sēj. Sabiedriskā kultūra. 1. daļa: Dzimts satversme. – Rīga, 1921; 2. daļa: Feodālā satversme. – Rīga, 1922.
- Švābe A.** Latvijas vēsture. – Rīga, 1925.
- Tautavičius A.** Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IXa). – Vilnius, 1996. – 368 p.
- Urtāns J.** Izrakumi Jaunsvirlaukas Gaideļu-Viduču senkapos // ASM. – Rīga, 1996. – 117.–119. lpp.
- Urtāns V.** Kalniešu otrais kapulauks // Latvijas PSR Vēstures muzeja Raksti. I. Arheoloģija. – Rīga, 1962. – 37.–78. lpp.
- Urtāns V.** Sudraba un zelta apstrāde senajā Latvijā (līdz 13. gs.) // Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR, III. – Rīga, 1962. – 69.–108. lpp.
- Urtāns V.** Latvijas 5.–9. gs. depozīti // AE. – Rīga, 1964. – 6. laid. – 39.–74. lpp.

- Urtāns V.** Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem I g.t. otrajā pusē // AE. – Rīga, 1968. – 8. laid. – 65.–82. lpp.
- Urtāns V.** Daugmales ekspedīcijas rezultāti 1968. gadā // RT. – Rīga, 1969. – 56., 57. lpp.
- Urtāns V.** Etniskās atšķirības apbedīšanas tradīcijās un kapu inventārā 5.–9. gs. // AE. – Rīga, 1970. – 9. laid. – 61.–83. lpp.
- Urtāns V.** Senākie depoziāti Latvijā (līdz 1200. gadam). – Rīga, 1977. – 284 lpp.
- Vaitkunskienē L.** Sidabrs senovēs Lietuvoje. – Vilnius, 1981. – 126 p.
- Vankina L.** Arheoloģiskie izrakumi Boķu kapulaukā 1961. gadā // RT. – Rīga, 1962. – 13.–15. lpp.
- Vasks A.** Izrakumi Dzelzavas Obzerkalnā un Kapukalnā // ASM. – Rīga, 1975. – 95.–98. lpp.
- Vasks A.** Izrakumi Dignājas pilskalna apmetnē // ASM. – Rīga, 1990. – 175.–178. lpp.
- Vasks A.** Kultūretniskā situācija agrajā un vidējā dzelzs laikmetā Latvijas teritorijā (1.–8. gs.) // LVĪŽ. – 1998. – Nr. 1. – 7.–27. lpp.
- Vasks A., Vaska B., Grāvere R.** Latvijas aizvēsture. – Rīga, 1997. – 223 lpp.
- Vasks A., Virse I.** Izrakumi Vērgales Ošeniekos // ASM. – Rīga, 1990. – 170.–173. lpp.
- Vitiņš J.** Latvijas PSR augšņu kartes ar paskaidrojumiem. – Rīga, 1945. – 11. lpp. (karte: Latvijas augšņu tipi).
- Zariņa A.** Seno latgaļu apgērbs 7.–13. gs. – Rīga, 1970. – 215 lpp.
- Zariņa A.** Īsa Latvijas seno iedzīvotāju apgērba vēsture. – Rīga, 1992. – 54 lpp.
- Zariņa A.** Apgērbs Latvijā 7.–17. gs. – Rīga, 1999. – 160 lpp.
- Zeids T.** Feodālisms Livonijā. – Rīga, 1951. – 143 lpp.
- Zeids T.** Senākie rakstītie vēstures avoti (līdz 1800. g.). – Rīga, 1992. – 216 lpp.
- Zemītis G.** Ornaments Latvijas dzelzs laikmeta senlietās un tā simbolika // LZAV. – 1995. – Nr. 5/6. – 21.–28. lpp.
- Zemītis G.** Daugmales pilskalna valnis // AE. – Rīga, 1996. – 18. laid. – 212.–223. lpp.
- Антейн А.** Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. – Рига, 1973. – С. 137.
- Атгазис М.** Вопросы этнической истории земгалов // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). – Рига, 1980. – С. 89–101.
- Волкайте-Куликаускаене Р.** О серпах литовского типа // Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий. – Таллин, 1985. – С. 7–13.
- Граудонис Я.** Серпы и косы 2–9 вв. на территории Латвии // Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий. – Таллин, 1985. – С. 24–35.
- Дайга И.** К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии // Советская археология. – Москва, 1960. – Вып. 3. – С. 78–92.
- Историко этнографический атлас Прибалтики: Земгале.** – Вильнюс, 1985. – С. 25–29.
- Казакявичюс В.** Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. – Вильнюс, 1988. – 159 с.
- Колчин Б.** Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1959. – № 65. – С. 7–120.
- Краснов Ю.** Древнейшие упряжные пахотные орудия. – Москва, 1975. – С. 94, 95.
- Краснов Ю.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – Москва, 1987. – С. 73–77.
- Озере И.** Этническая история куршей V–IX веков. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1987. – 21 с.
- Паавер К.** Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. – Тарту, 1965. – 494 с.
- Расиньш А.** Материалы к истории культурных и сорных растений на территории Латвийской ССР до XIII века н. э. // Растительность Латвийской ССР. – Рига, 1959. – С. 125–144.
- Расиньш А.** Культурные и сорные растения в материалах археологических раскопок на территории Латвийской ССР // Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. – Москва, 1961. – Вып. 1. – С. 316–339.
- Расиньш А.** Культурные и сорные растения и состояние земледелия в окрестностях Асотского городища в 9–13 вв. // Шноре Э. Асотское городище. – Рига, 1961. – С. 169–174.
- Станкевич Я.** К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячел. н.э. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва; Ленинград, 1960. – № 76. – С. 7–151.
- Цалкин В.** Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1956. – № 50. – С. 149.
- Цалкин В.** Фауна из раскопок средневековых городищ на территории Латвии // Шноре Э. Асотское городище. – Рига, 1961. – С. 203–222.
- Шноре Э.** Асотское городище. – Рига, 1961. – С. 5–166.
- Шноре Э., Цимермане И.** Поселение и могильник Кивты // От эпохи бронзы до раннего феодализма. – Таллин, 1966. – С. 175–186.

VII nodaļa

Vēlais dzelzs laikmets (agrie viduslaiki)

- Magistri **Adam Bremensis**. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Hrsg. B. Schmeidler // *Scriptores rerum Germanicarum in usam scholarum ex MGM separatim editi*. – Hannoverae; Lipsiae, 1917. – 353 p.
- Apals J.** Arheoloģiskie pieminekļi Gaujas nacionālajā parkā. – Rīga, 1986. – 128 lpp.
- Arbusov L., sen.** Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. – Riga, 1918. – 372 S.
- Atgāzis M.** Āvas cirvji Latvijā // *AE*. – Rīga, 1997. – 19. laid. – 53.–63. lpp.
- Atskaņu hronika** / V. Bisenieka atdzejojums no vidusaugšvācu val.; Ē. Mugurēviča priekšvārds; Ē. Mugurēviča, K. Kļaviņa komentāri. – Rīga, 1998. – 389 lpp.
- Balodis F.** Handelswege nach dem Osten und die Wikinger in Russland // *Antikvariska studier*. – Stockholm, 1948. – Bd. 3. – S. 319–365.
- Baltische Lande**. Ostbaltische Frühzeit / Hrsg. A. Brachmann, K. Engel. – Leipzig, 1939. – Bd. 1. – 498 S.
- Bebre V.** 11.–16. gs. ādas apavi Latvijā. Disertācijas kopsavilkums // *LVIŽ*. – 1995. – Nr. 1. – 196.–200. lpp.
- Bilķins V.** Kurša un kuršu cīņas. – Linkolna, 1967. – 285 lpp.
- Bilķins V.** Sēlija un Dienvidkurša. – Mineapolisa, 1992. – 219 lpp.
- Caune A.** Einige Merkmale des Kulturbeziehungen zwischen den Einwohnern des Dünamündungs und des südwestlichen Ostseeküstengebiets im frühen Mittelalter // *Archaeologia Baltica*. – Vilnius, 1997. – T. 2. – S. 59–68.
- Dumpe L.** Ražas novākšanas veidu attīstība Latvijā // *Latvijas PSR Vēstures muzeja Raksti*. Etnogrāfija. – Rīga, 1964. – 228 lpp.
- Friesen O.** Runinskripterna på en koppardosa funnen i Sigtuna Augusti 1911 // *Fornvännen*. – 1912. – S. 6–19.
- Gerhards G.** Latvijas iedzīvotāju ķermeņa uzbūve 5.–14. gadsimtā un daži etniskās vēstures jautājumi // *LVIŽ*. – 1993. – Nr. 1. – 9.–21. lpp.
- Ģinters V.** Tracht und Schmuck in Birka und im ostbaltischen Raum // *Antikvariskt arkiv*. – Stockholm, 1981. – Bd. 70. – 49 S.
- Heimskringla**: Nórge konunga sögur af Snorri Sturluson, I–IV / Red. F. Jónsson. – Kobenhavn, 1893–1901.
- Hellmann M.** Das Lettland im Mittelalter: Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens. – Münster; Köln, 1954. – 264 S.
- Hellmann M.** Burgen und Adels Herrschaft bei den Völkern des Ostbaltikums // *Europa Slavica – Europa Orientalis*. – Berlin, 1980. – S. 30–50.
- Indriķa hronika** / Ā. Feldhūna tulkojums; Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. – Rīga, 1993. – 453 lpp.
- Kazakevičius V.** IX–XIII a. baltu kalvijai. – Vilnius, 1996. – 173 p.
- Die **Kontakte** zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter // *Studia Baltica Stockholmensia*. – Uppsala, 1992. – Bd. 9. – 184 S.
- Kundziņš L.** Latvju sēta. – Sundbyberg, 1974. – 449 lpp.
- Kursis A.** Latvijas vietvārdi Zviedrijas rünakmeņos // *Archivs*. – 1968. – 8. sēj. – 79.–96. lpp.
- Kursis A.** Ziemeļnieku sāgas par Seno Latviju un latviešiem. – Stokholma, 1997. – 122 lpp.
- Laakmann H.** Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit // *Baltische Lande*. – Leipzig, 1939. – Bd. 1. – S. 204–262.
- Lietuviu etnogeneze** / Red. R. Volkaite-Kulikauskiene. – Vilnius, 1987. – 255 p.
- Mannhardt W.** Letto-Preussische Götterlehre // *Magazin der Lettisch Literarischen Gesellschaft*. – Riga, 1936. – Bd. 21. – 674 S.
- Mugurēvičs Ē.** Kristīgās ticības izplatība Latvijas teritorijā 11.–12. gs. un katoļu baznīcas ekspansijas sākums // *LZAV*. – 1978. – Nr. 5. – 10.–27. lpp.
- Mugurēvičs Ē.** Skandinavisches Geschichtsquellen des 9. bis 12. Jh. und archäologische Befunde auf dem Territorium Lettlands // *Studia Baltica Stockholmensia*, 9. – Stockholm, 1992. – S. 125–133.
- Mugurēvičs Ē.** Piekariņi ar t.s. Rjurikoviču cilts zīmi Latvijā 11.–13. gs. // *AE*. – Rīga, 1994. – 17. laid. – 76.–83. lpp.
- Mugurēvičs Ē.** Kurlands Siedlungsplätze in frühgeschichtlicher Zeit // *Archaeologia Baltica*. – Vilnius, 1997. – S. 85–93.
- Paulsen P.** Schwertortbänder der Wikinger Zeit. – Stuttgart, 1953. – 196 S.
- Petersen J.** Vikingetidens redskaper // *Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps Akademi i Oslo, II Hist.-Filos. Klasse 4*. – Oslo, 1951. – 536 s.
- Pritsak O.** The Origin of Rus' // *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. 1. – 926 p.
- Radiņš A.** 10.–13. gadsimta kapulauki latgaļu apdzīvotajā teritorijā un daži Austrumlatvijas etniskās vēstures jautājumi // *LVIŽ*. – 1993. – Nr. 4. – 13.–41. lpp.; 1994. – Nr. 1. – 9.–30. lpp.

- Richter A.** Geschichte der dem russischen Kaisertum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen. – Riga, 1857. – Teil 1, Bd. 1. – 351 S.
- Vita Anskarii auctore **Rimberto**. Accedit vita Rimberti / Recen. G. Waitz // *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. – Hannoverae, 1977. – 100 p.
- Russow B.** Chronica der Provintz Lyfflandt // *Scriptores rerum Livonicarum*. – Riga; Leipzig, 1848. – Bd. 2. – S. 3–290.
- Seraphim E.** Livländische Geschichte von der "Aufse- gelung" der Lande bis zur Einverleibung in das russi- sche Reich. – Reval, 1897. – Bd. 1. – 485 S.
- Spekke A.** Brēmenes Ādams lasot latviešu tautas vēs- turnieka acīm // *LVIŽ.* – 1937. – Nr. 1. – 11.–66. lpp.
- Spekke A.** Dažas agro viduslaiku arābu ģeogrāfu ziņas par baltu tautām // *LVIŽ.* – 1937. – Nr. 3. – 335.–362. lpp.
- Spekke A.** The Baltic Sea in Ancient Maps. – Stockholm, 1961. – 76 p.
- Šnore E.** Lejadopeļu kapulauks senajā Sēlijā // *AE.* – Rīga, 1997. – 19. laid. – 64.–81. lpp.
- Šterns I.** Vikingu institūciju atspulgs viduslaiku Latvijas vēstures dokumentos // *AE.* – Rīga, 1996. – 18. laid. – 131.–136. lpp.
- Šterns I.** Latvijas vēsture 1290–1500. – Rīga, 1997. – 741 lpp.
- Šturms E.** Elka kalni un pilskalni Kursā // *Pagātne un tagadne.* – Rīga, 1936. – 1. sēj. – 82.–102. lpp.
- Šturms E.** Zur Vorgeschichte der Liven // *Eurasia Sep- tentrionalis Antiqua.* – Helsinki, 1936. – Bd. 10. – S. 25–53.
- Šturms E.** Hroniku un senrakstu ziņas par baltu tautu bēru paražām 13. un 14. gs. // *Tautas vēsturei.* – Rīga, 1938. – 84.–110. lpp.
- Švābe A.** Pagasta vēsture. – Rīga, 1926. – 416 lpp.
- Švābe A.** Senā Kursā // *Straumes un avoti.* – Rīga, 1938. – 1. sēj. – 45.–114. lpp.
- Švābe A.** Krievu mesli // *Straumes un avoti.* – Rīga, 1940. – 2. sēj. – 312.–402. lpp.
- Taube M.** Russische und litauische Fürsten an der Dūna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands: XII. und XIII. Jahrhundert // *Jahrbücher für Kultur und Ge- schichte der Slaven, NF.* – 1935. – Bd. 11, H. 3/4. – S. 367–503.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch.* – Reval; Riga; Moskau, 1853–1881. – Bd. I–VII.
- Vikingatidens ABC** / Red. L. Thunmark-Nylen. – Stock- holm, 1981. – 318 s.
- Zariņa A.** Seno latgaļu apgērbs 7.–13. gs. – Rīga, 1970. – 215 lpp.
- Zariņa A.** Libiešu apgērbs 10.–13. gs. – Rīga, 1988. – 108 lpp.
- Zeids T.** Feodālisms Livonijā. – Rīga, 1951. – 143 lpp.
- Zeids T.** Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti (līdz 1800. g.). – Rīga, 1992. – 216 lpp.
- Zutis J.** Agrie viduslaiki Latvijā, no IX līdz XII gadsimtam. – Rīga, 1948. – 47 lpp.
- Денисова Р.** Этногенез латышей (по краниологическим данным). – Рига, 1977. – 360 с.
- Колчин Б.** Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – Москва, 1959. – № 65. – С. 7–120.
- Лаврентьевская летопись, вып. 1** – Повесть временных лет // *Полное собрание русских летописей.* – Ленин- град, 1926. – Т. 1.
- Леймус И.** "Астланди" Идриси – Эстония ли это? // *Austr- wegr.* – 1997. – № 3. – С. 23–26.
- Мельникова Е.** Скандинавские рунические надписи. – Москва, 1977. – 275 с.
- Мельникова Е.** Древнескандинавские географические сочинения. – Москва, 1986. – 230 с.
- Мугуревич Э.** Восточная Латвия и соседние земли в X– XIII вв. – Рига, 1965. – 144 с.
- Мугуревич Э.** Некоторые вопросы этнической исто- рии Курземе в X–XIV веках // *Взаимосвязи бал- тов и прибалтийских финнов.* – Рига, 1970. – С. 21–38.
- Мугуревич Э.** Проблемы вендов в период раннего фео- дализма в Латвии // *Berichte über den II Internatio- nalen Kongress für slawische Archäologie.* – Berlin, 1973. – Bd. 2. – S. 291–299.
- Мугуревич Э.** Находки железных частей пахотных орудий 10–17 вв. в Восточной Прибалтики // *Новое в архео- логии Прибалтики и соседних территорий.* – Таллин, 1985. – С. 86–98.
- Паавер К.** Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. – Тарту, 1965. – 494 с.
- Стубавс А.** Археологические находки из древнего Салас- пилса и хронология памятника // *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora.* – Tallinn, 1970. – С. 181–188.
- Цалкин В.** Фауна из раскопок археологических памятни- ков средневековой Прибалтики // *Материалы и ис- следования по археологии СССР.* – Москва, 1962. – № 107. – 129 с.
- Шноре Э.** Асотское городище. – Рига, 1961. – С. 5–168.

THE PREHISTORY OF LATVIA

Introduction

"The Prehistory of Latvia" is a scientific work based on archaeological material, tracing the history of Latvia from the arrival of the earliest inhabitants in this area in the 9th millennium BC up to the year 1200. From this time onwards written sources begin to provide a greater insight into human affairs in the country.

In the collections of the Institute of the History of Latvia and museums in Latvia there are about half a million artefacts, several million potsherds and whole vessels, human skeletons, archaeobotanical and zooarchaeological remains and other materials. Analyses of this material have been conducted, and several thousand articles have been written, as well as monographs on particular subjects. All this has enabled Latvian archaeologists to provide a coherent picture of the prehistory of Latvia.

Historical processes take place continuously, but certain distinctive features of the economy, culture and human relations mark periods of time with different characteristics. Thus, several ages can be distinguished in Latvian archaeology:

- 1) Stone Age: 9th millennium BC – mid-2nd millennium BC;
- 2) Early Metal Period: 1500 BC – 1 AD (Bronze Age: 1500–500 BC; Pre-Roman Iron Age: 500 BC – 1 AD);
- 3) Early Iron Age: 1–400 AD;
- 4) Middle Iron Age: 400–800 AD, and
- 5) Late Iron Age: 800–1200 AD (also known as the Early Middle Ages).

Archaeological research in Latvia

Up to the end of the 19th century the interpretation of historical events in Latvia was entirely the province of Baltic German researchers and this interpretation was not always favourable to the local

people. Thus, in the 17th century the German Superintendent of Kurzeme (Courland) Paul Einhorn in his "History of the Latvians" (*Historia Lettica*) wrote that before the arrival of the Germans Latvians had been a barbaric and foolish people without law and order.

The situation changed when, stimulated by the Romantic movement, in the first half of the 19th century there developed a more serious interest in the ancient past and when archaeological remains also came to have the role of historical sources. In Latvia amateur researchers established societies such as the Courland Society for Literature and Art (*Kurländische Gesellschaft für Literature und Kunst*) founded in Jelgava in 1816 and the Society for History and Studies of Antiquity of the Russian Baltic Provinces (*Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde der Ostseeprovinzen Russlands*) founded in Riga in 1834. These societies began to collect and study archaeological material. However, archaeology as a science in Latvia had somewhat fortuitous beginnings. Spring floods in the year 1837 washed out rich Liv and Latgallian graves from the bank of the River Daugava at Aizkraukle. This aroused great interest among the learned societies and action by the Russian government. Commissioned by the government, Prof. F. Kruse from Tartu University surveyed the situation at Aizkraukle and tested archaeological sites in Latvia and Estonia. F. Kruse published a major work on his findings, "Necrolivonica or the Antiquity of Livland, Estonia and Courland" (*Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Est- und Curlands*). The research and publication by Kruse mark the real beginning of archaeology as a science in Latvia.

From these beginnings up to the present day, four periods can be distinguished in the development of archaeology as a science in Latvia, connected with such periods in national history:

- 1) the period of Baltic German research: first half of the 19th century to 1914;
- 2) the period of the Republic of Latvia: 1918 to June 1940;
- 3) the occupation of Latvia: June 1940 to 1991; and
- 4) the period of the restored Republic of Latvia: 1991 to the present day.

During the Baltic German period in Latvia (and in all the Baltic Provinces) there was no law on ancient monuments, nor any regulations concerning finds. Most of the people digging archaeological sites were seeking not the historical sources but rather items for collection (landowners) or sale.

Without differentiating between sites of different ages, antiquarians excavated Stone Age, Bronze Age and later sites. However, this did increase understanding, and scientists became involved in Baltic archaeology.

The work of archaeologists in the Baltic attracted the attention of Russian scientists, too, and as a result in 1896 the Tenth All-Russian Congress of Archaeologists took place in Riga. Up to the time of the congress, Baltic German researchers had conducted excavations at 80 different sites, while Russian archaeologists had excavated around 30 sites.

The archaeological exhibition held at the congress, the excellent catalogue published and the papers presented showed the number and variety of archaeological sites in Latvia. There were also quite a large number of archaeological publications. All of this made Latvian archaeology more widely known in Russian and even in European scientific circles.

The legal situation changed and new opportunities opened up for Latvian archaeology to develop after proclamation of the independent Republic of Latvia on 18th November, 1918. Already in 1920 the Latvian Ethnographic Museum (now the Latvian History Museum) was founded, which took charge of the collections accumulated by the Riga Latvian Society. In 1922 at the University of Latvia a Department of Archaeology was established to train Latvian archaeologists. In 1923 the first *Saeima* (Parliament) passed a Law on the Protection of Monuments and established a Board of Monuments. The state now regulated the work of protecting and

studying monuments and all of the documentation and material obtained in the course of research. The Board of Monuments began the registration of archaeological monuments in Latvia, dating them according to the chronological scheme used in Western Europe. By 1938 (the 20th year of the Republic of Latvia) a total of around 2000 archaeological sites had been registered (settlements, cemeteries, hill-forts and single find spots).

At the same time a whole group of Latvian archaeologists emerged: E. Šturms, V. Ģinters, E. and R. Šnore, F. Jākobsons, O. Kalējs, A. Karnups, P. Stepiņš and others. They conducted fieldwork to a high standard and published their results.

By 1938, excavations had been conducted at around 130 sites, in the course of which around 30,000 well-documented artefacts had been recovered. The amount and diversity of this new material stimulated the study of historical questions. Already in the 1920s E. Brastiņš published works on the hill-forts of Latvia, and 1926 saw the publication of a work entitled *Latvijas arheoloģija* (Archaeology of Latvia), edited by F. Balodis, which reflected the achievements up to that time.

Significant for the development of archaeological science in Latvia was the 2nd Congress of Baltic Archaeologists, which took place in Riga in 1930. The participants included 95 archaeologists from 10 countries of the Baltic region and 153 from Latvia. On the occasion of the congress there was a large exhibition of artefacts with a major catalogue, research papers and visits to archaeological sites, which presented vividly the treasures of Latvian archaeology and showed that archaeology in Latvia matched the European level in this scientific field.

The results of the congress further stimulated archaeological work. From 1936 the journal *Senatne un Māksla* (Antiquity and Art) was published, with major articles by archaeologists. Articles were also widely published in other journals, with popular articles in the press. In 1938 the book *Senākie laiki. Latviešu senvēsture* (The Earliest Times. Prehistory of Latvia) by F. Balodis was published. This was an attempt to provide a picture of prehistory based on archaeological sources.

All this showed that the science of archaeology in Latvia really was a European-level branch of a national science of history. Unfortunately, the Second World War, the Soviet occupation, German occupation and the time of the Communist regime interrupted the development of a national archaeology.

Archaeological research began again only after the end of the war. When in February 1946 the Academy of Sciences of the Latvian SSR was founded, an Institute of History and Material Culture was established within it, with a Material Culture Section. In reality this was an archaeology section, where there was originally only one archaeologist working – E. Šnore. There was also a separate Monuments Survey Group, staffed by A. Stubavs and E. Brīvkalne.

In 1947 archaeological work became more active: M. Vilsone worked at the Riga Dom Museum, L. Vankina and V. Urtāns at the Latvian History Museum, and at the Institute of History J. Daiga and J. Graudonis took up work in addition to E. Šnore. Excavations took place in the Town Square in Riga and at the cemeteries of Pildas Nukši and Krustpils Oglenieki. Excavation was more extensive in 1948, under the direction of E. Šnore, J. Graudonis, L. Vankina and V. Urtāns.

As the number of archaeologists grew, excavation work increased (see List of Sites). In addition to small-scale excavation in various parts of the country, research on a wider scale took place over many years along the banks of the River Daugava in the flooding zones of the planned hydroelectric power stations. Thus, from 1959 until 1965 archaeologists worked in the zone of the Pļaviņas Power Station reservoir between Aizkraukle and Pļaviņas. Excavations took place on settlement sites of various periods (Spietiņi-Plāteri etc.), cemeteries (Lejasbitēni, Lejasdopeles etc.), hill-forts (Oliņkalns, Mūkukalns etc.) and castles (Lokstene, Sēlpils, Koknese and Altene). Most of these sites were excavated only partially, however 25,000 artefacts were obtained, more than 250,000 potsherds, grain samples, anthropological, palaeozoological and other materials.

Immediately after the Pļaviņas Power Station had been put into exploitation, research began in 1966 on the sites to be flooded by the Riga Hydro-Electric

Power Station. Eight archaeological teams worked on this project. A total area of 13.5 ha was excavated on Liv village sites (Salaspils, Dole Island, Ikšķile etc.), cemeteries (Mārtiņsala, Laukskola, Zariņi etc.) and stone castles (Mārtiņsala, Salaspils, Ikšķile and Vecdole). Around 45,000 artefacts, 150,000 potsherds and a large amount of other material was recovered for analysis.

Work also began in the zone of the projected Daugavpils Power Station, but public protest brought the construction work to a halt. Excavations were conducted by A. Vasks at Kerkūzi settlement site and elsewhere, by N. Jefimova at the Slavic barrows of Janomole and by Ē. Mugurēvičs at Dinaburga, with smaller-scale work by T. Berga, I. Zagorska and F. Zagorskis.

In addition to work in the major flooding zones, very important fieldwork was conducted by I. Loze in the Lubāna Basin, by I. Zagorska and F. Zagorskis at Lake Burtņieki, by J. Apals at lake fortresses etc. During the last years, A. Rādiņš, J. Urtāns, J. Asaris and others conducted archaeological research, too.

The scale of archaeological research was markedly reduced from 1992–1993 onwards as a consequence of economic conditions in the newly restored Republic of Latvia. Excavation continued at the castles of Bauska, Cēsis, Turaida and Koknese and the hill-forts of Daugmale and Jersika. Small-scale trial or rescue excavations have taken place at various smaller sites.

Along with the emergence of younger archaeologists and the increased scale of excavation, the number and significance of archaeological publications grew. Already in 1957 a serial *Arheoloģija un etnogrāfija* (Archaeology and Ethnography) began to be published. Up to the year 2000, 20 volumes have been published, covering a wide range of issues. Volumes of *Referātu tēzes* (Research Abstracts...) (the title has been repeatedly changed) have since 1959 publicised the research findings. Information about the work of archaeologists in Latvia also appeared in the Soviet archaeological publication *Arkheologičeskie Otkrytija* (Archaeological Discoveries) and elsewhere. The total number of articles published by archaeologists in Latvia or abroad now approaches close to five thousand.

In order to provide historians with greater publishing opportunities, in 1991 *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* (Journal of the Institute of the History of Latvia) was re-established, which also publishes papers by archaeologists. Archaeologists can also publish results of their research in *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis* (Proceedings of the Latvian Academy of Sciences) and in the newspapers. An unusual publication is *Arheoloģijas terminu vārdnīca* (Dictionary of Archaeological Terms) compiled by J. Graudonis and published in 1994. There have been a considerable number of monographs dealing with particular archaeological subjects or periods (see Bibliography).

Already in the Soviet period, when there were close contacts with archaeologists in Estonia, Lithuania and Russia, contacts also developed with researchers in other European countries. Following the restoration of Latvian independence, archaeologists in Latvia have completely integrated into the European scientific community. In Latvia archaeologists have come together in a professional association, the Latvian Society of Archaeologists, and some have also become members of the European Association of Archae-

ologists. Latvian archaeologists frequently attend various archaeological forums and visit collections abroad.

The Second Annual Meeting of the European Association of Archaeologists took place in Riga in 1996, with 193 participants from 26 countries. On this occasion European archaeologists were able to visit archaeological sites in Latvia. This event, like that of 1930, showed European researchers the archaeological treasures of Latvia both at the sites themselves and in museum collections, and served to present more fully the course of development of the science of archaeology in Latvia.

This volume on the prehistory of Latvia provides a complete picture of historical development in the territory of Latvia. Additional information about particular sites, periods or regions can be obtained by consulting the publications given in the Bibliography and in the List of Sites.

The authors consider that by becoming more closely acquainted with the ancient culture of Latvia as it developed over millennia, the reader will be in a better position to understand present-day culture in Latvia.

THE STONE AGE

Ilga Zagorska

End of Late Palaeolithic

(8500–7600 BC)

With the retreat of the ice sheet, approximately 14,000–12,000 years ago, a periglacial zone formed in the East Baltic (Fig. 1). Gradually the flora and fauna developed in the deglaciated areas, creating the conditions for human presence. The flora at the end of the glacial period – the Younger Dryas – was characterized by pine (*Pinus silvestris*), birch (*Betula sect. nanae* and *humilis*) and a great number of different grasses, sedges and mosses. The only evidence regarding glacial fauna consists of reindeer (*Rangifer tarandus* L.) bones.

For a long time there was a lack of evidence concerning the earliest, Late Palaeolithic occupation of the area of present-day Latvia. Finds dating from this remote time were discovered only from the early 1970s (1973–1974) onwards. At present, finds of occasional flint artefacts, bone and antler harpoons, as well as Salaspils Laukskola settlement site all provide evidence of this early habitation (Fig. 3).

The earliest evidence of human presence is associated with the banks of major rivers and the Lake Lubāna Basin, indicating the main routes of arrival

of the first inhabitants. One of the first to form at the end of the Late Glacial was the River Daugava valley. Finds of flint tools, an antler harpoon and reindeer bones are represented in the valley (Dviete, Sēlpils, Skrīveru Lielrutuļi, Ogre and Elkšņi), and 12 bone and antler harpoons are known from Lake Lubāna (Fig. 10), which is linked to the Daugava by the River Aiviekste. Clearly, reindeer hunters coming from the south encountered the River Daugava somewhere along the middle of its course, some of the arrivals turned off along the River Aiviekste and reached the Lake Lubāna Basin while others continued to journey up to the former mouth of the River Daugava at present-day Salaspils (Fig. 4a). The Salaspils Laukskola settlement site was located on the 11–12 m high bank of the River Daugava where the steep-sided river valley gradually merges with the sandy coastal lowlands – the former bed of the Baltic Ice Lake (Fig. 4b). At this site the richest collection of Late Palaeolithic flint artefacts has been obtained, forming six concentrations (Figs 5, 6). The flint tools are characterised by typological uniformity with three dominant types: points, scrapers and burins (Figs 8, 9, 11, 13), made of high quality flint, now covered with heavy patina.

A second possible route by which humans may have arrived is the River Lielupe, on the high left bank of which some flint stray finds have been obtained (Ziedoņskola, Mežotne), of the same age as those from the Daugava valley. The smallest number of finds comes from the third watercourse – the River Venta in western Latvia, as this region is little studied. Finds of reindeer bones and a Lingby flint point have been found in the upper course of the River Venta, in the territory of northern Lithuania.

All these finds indicate that reindeer hunters reached the area of present-day Latvia from the south, southeast and southwest in the course of repeated seasonal migrations. These took place across a broad zone from the shore of the Baltic Ice Lake in the west to the Daugava valley in the east. Similar patterns of habitation at the very end of the glacial are seen in the basins of the rivers Vistula, Pripet, Nemunas and the middle course of the River

Dnieper, forming the core area of the Swiderian Culture. A certain influence from the flint processing traditions of the Ahrensburgian Culture, found in Western and East Central Europe at the very end of the Late Glacial, has also been observed (Fig. 2).

The hunters established settlements along the banks of the largest rivers, the River Daugava and the River Lielupe, at the river mouths (Salaspils Laukskola, Vecsvirlaukas Avotiņi) and at the basins of water bodies connected to these rivers (Lake Lubāna). The location of the settlements and distribution of stray finds along the sides of deep north-south oriented valleys is a very ancient tradition of the reindeer hunters, observed in Northern Europe from the time of the Hamburg Culture. The locations of the settlement sites were connected with reindeer migration routes and the places where they crossed rivers (Ziedoņskola, Sēlpils, Skrīveru Lielrutuļi). The reindeer normally used already familiar routes, and hunters awaited them in accustomed places, establishing settlements and ambushes there (Fig. 7). Flint arrowheads and bone and antler harpoons were the main weapons, used in the hunt (Fig. 12). The importance of reindeer as the main game during the Late Glacial period is reflected in cave paintings and in portable art of the Late Palaeolithic in western France and other regions (Fig. 14). Finds of reindeer bones, archaic harpoon forms and depictions of cervids on a bone dagger provide evidence that reindeer hunting was also practised at the very end of the glacial period in the present territory of Latvia. This area evidently represented the northern limit of the distribution of these groups of reindeer hunters on the eastern shore of the Baltic Basin.

As the material from the territory of Latvia has so far provided no opportunity for direct dating of this earliest peopling of the area, we have to rely on data obtained from neighbouring areas – Poland and Lithuania. The radiocarbon dates from these areas have confirmed that Swiderian Culture traditions of the reindeer hunters, observed on the eastern shore of the Baltic Basin, relate to the Younger Dryas and Early Preboreal, i.e., 8500–7600 BC.

Ilga Zagorska

Mesolithic (7600–4500 BC)

Like all of Northern Europe, the East Baltic in the Mesolithic period was inhabited by hunter-fisher-gatherer communities, living in a changed environment, where the tundra vegetation had been replaced by pine and birch forest. Elk, beaver and wild boar dominated in these forested areas. Pike was the main species in the inland lakes. Subsistence resources were enriched with roots, plants, fruits and nuts. From the major river valleys, settlement sites shifted to inland lake areas. The Mesolithic people possessed a rich inventory of bone and antler artefacts, tools of low-grade flint, stone and wooden implements. At the beginning of the Mesolithic period there were still perceptible influences from the Late Palaeolithic industries. The end of the period is marked by the appearance of pottery-making skills.

The Mesolithic finds are distributed all over the territory of present-day Latvia (Fig. 15). There are seven settlement sites and approximately 30 stray find places, as well as a cemetery within the Zvejnieki archaeological complex. The main body of finds is concentrated in the Lake Lubāna Basin (south-eastern Latvia) and around Lake Burtnieki (northern Latvia), where some settlement sites have also been excavated. There are some sites in central and western Latvia, for example in the Lake Usma Basin. The bone and antler stray finds are numerous in the western part of Latvia, too. For well-stratified settlement sites geological and pollen studies and radiocarbon datings have been performed, enabling us to identify the chronological stages of the Mesolithic period. Three major periods have been distinguished: 1) Early Mesolithic, Preboreal stage (7600–7000 BC); 2) Middle Mesolithic, Boreal stage (7000–5600 BC); 3) Late Mesolithic, the first part of the Atlantic stage (5600–4500 BC).

Early Mesolithic

Traces of Early Mesolithic habitation are still rare in Latvia. They have been discovered on the shores of two of the largest lakes – Lake Burtnieki (Zvejnieki

II settlement site, lower layer) and the Lake Lubāna Basin (Sūļagals settlement site) (Figs 16, 38).

Among the bone material, fishing and hunting equipment prevails: smoothed, needle-shaped points, slotted points with flint inserts and arrowheads with a conical tip (Figs 22, 23). The flint inventory is dominated by artefacts of low-grade local flint. These were mainly produced by the pressure technique. The most characteristic find is an elongated flint arrowhead with symmetrical barbs on both sides, the so-called "Pulli type" (Fig. 17: *b–e*). Similar artefact complexes have been studied in all of the East Baltic area, north-eastern Poland (Miluki), Belarus (Zamosje I and Krumplevo) and in southern Finland (Lahti Ristola). It is clear that a new formation – the Kunda Culture or its earliest period, the Pulli Stage, developed during the Early Mesolithic on the eastern shore of the Baltic Basin.

Middle Mesolithic

This period in the East Baltic is characterised by a more continental climate, the Ancyclus Lake stage of the Baltic Basin and by full forest cover. There was a great variety of game in this environment, such as elk, beaver, deer and wild boar. Pike, perch, bream, tench, chub and other fish species were caught in Lake Burtnieki. The only reasonably well-studied settlement site from this period is Zvejnieki II, upper layer (Fig. 19: *b*). As this settlement site is located very near the water level and the occupation was very intense, it is no surprise that there was no chance of identifying dwellings. For examples of these we have to look at other northern countries (Fig. 20). There were some destroyed hearths with fire-cracked stones and pits, which contained dark soil and fish remains. The bone artefact assemblage and microlithic flint inventory reflect very diverse activities at the settlement. Perhaps there is a case for suggesting long-term, year-round occupation at Zvejnieki II. Some briefly used fishing places have

been studied in the western part of present-day Latvia, for example the Koškēni site on the shore of Lake Usma (Fig. 19 a). Stray finds of bone artefacts, analogous to the inventory of Zvejnieki II site, have been found elsewhere in the territory of Latvia: on the shores of Lakes Lubāna and Lielais Ludzas, in the River Dviete and near the western sea-coast. Dominant in the rich array of bone tools are Kunda type fish-spears (Clark's Type 6), arrows with flint inserts and arrows with a biconical tip (Fig. 23). The last type is characteristic only of the eastern part of Northern Europe. The flint inventory consists of small, narrow blades and single platform conical cores, small size scrapers, burins and some microlithic tools, indicating new influences from southern areas (Fig. 25). The material obtained provides evidence of very strong hunting and fishing traditions in the East Baltic during this period (Figs 26, 29). The hunting-fishing subsistence strategy is confirmed by rock-art motifs, well known from all of northern Fennoscandia, including the rock carvings of Karelia (Figs 27, 28, 35).

The closest parallels with these Middle Mesolithic finds are to be found in Estonia (Kunda–Lammamägi site, Siimusaare and Umbusi) and in Lithuania, marking the core area of the Kunda Culture, sometimes known in the literature as "Western Kunda". Another group of Mesolithic sites with similar traits appeared in a region to the south of the Lake Onega, called the "Veretje type" settlement sites or even "Eastern Kunda" (Fig. 30).

Late Mesolithic

The greatest changes in the landscape and climate took place in this period. The climate became very warm and mixed broad-leaved forest began to dominate over the previous birch and pine tree cover. Some southern species also arrived (Fig. 31). These changes affected the fauna, too: wild boar and aurochs became more common instead of elk. During this phase, new settlements were established in the Lake Lubāna region (Osa and Zvidze). A new hunting and fishing toolkit began to develop at this stage. The main artefact forms were spears with symmetrical barbs, small arrows with a conical head,

harpoons with separate curving barbs and fish-hooks (Fig. 32). Some wooden implements are also preserved (Fig. 34). Finds of flint artefacts are rare. It is clear that at this period the hunting and fishing economy was flourishing and very intensive, reaching its apogee.

This period is dated to 7600–6500 BP. Close analogies for the whole of the Late Mesolithic toolkit are to be found in Estonia (Narva I–III settlement sites, Siivertsi and Tõrvala stray find places and others) and in the area south of Lake Ladoga. All these cultural phenomena are linked with the gradual formation of a new cultural unit – the East Baltic Narva Culture (Fig. 30).

Mesolithic burial practices and social structure

A greater insight into the spiritual life, traditions and belief system of Mesolithic people is provided by studies of ancient burial sites and the rituals observed there. In Latvia such a site is the north shore of Lake Burtneiki with the Zvejnieki archaeological complex – two settlement sites and a cemetery, located on a long gravel ridge of glacial origin. Zvejnieki cemetery is still the richest in Northern Europe in terms of the number of burials and also in terms of the duration of its use, spanning a period of four millennia. In the light of recently obtained radiocarbon datings it is possible to single out the Mesolithic burials with greater certainty. Now these number approximately 90 graves (Tab. 3).

The earliest graves, dating from the Middle Mesolithic, were found at the top of the hill. During the Late Mesolithic burial extended more widely to the slopes of the elevation. The burials were in elongated, oval or rectangular graves, richly powdered with red ochre and sometimes covered with stone settings. The deceased were generally placed in an extended supine position, with mainly single burials. Multiple burials, mainly adults together with children, were found occasionally. In the oldest part of the cemetery the main grave goods were animal tooth pendants, which adorned the interred persons (Figs 39, 40). The richest decoration was found in

children graves. The situation changed a little in the Late Mesolithic period, when grave inventories were augmented by other artefacts – bone spear-heads, daggers, stone axes and art – a bone staff with an elk head, bird and elk figurines and ornamentation on the hunting weapons (Figs 33, 36, 37). During this stage, too, the most richly adorned were children graves, and only some of adult burials contained ornaments, bone and stone artefacts and animal bones. Thus we may conclude that there were some egalitarian traits in the lifestyle of the Mesolithic

Ilze Loze

Neolithic (4500–1500 BC)

In the territory of Latvia, as in the whole of the East Baltic, the term “Neolithic” is understood to mean the period when the skill of making pottery appeared. Ceramics appeared relatively early, and an Early Neolithic cultural layer accumulated over the Late Mesolithic cultural layer, where wetland conditions ensured particularly good preservation.

In the territory of Latvia, research on the Neolithic period has concentrated in six regions. The two main regions are the wetlands surrounding Lake Lubāna, with 27 settlement sites, and the shores of Lake Burtnieki, with a cemetery.

Research has also been conducted along the former shore of the Ģipka lagoon, in the dunes of northern Kurzeme, in the vicinity of the former Babīte and Kaņieris lagoons, as well on the shore of Lake Zebrus in central Latvia.

In the territory of Latvia study of the Neolithic is based on recorded structural remains and materials obtained in archaeological excavations at 57 Neolithic settlement sites. An uneven distribution of Neolithic settlements is observed. The wet lowlands surrounding Lake Lubāna are considered to have been the most densely inhabited area, the majority of the settlement sites here appearing on archaeological maps only in the 1960s–80s as the result of careful investigation in this area. Three settlement sites have been excavated at each of

inhabitants, with particular care devoted to children and juveniles. The rituals represented at Zvejnieki cemetery provide evidence of the firm belief of the Mesolithic people in a life beyond the grave and show that these traditions were preserved over millennia (Fig. 41).

The Mesolithic period saw more extensive occupation of the territory of present-day Latvia, forming inhabited centres all around the lakes and their river systems. The collector subsistence strategy prevailed in the lifestyle of the hunter-gatherers (Figs 42, 43).

the two lakes Burtnieki and Lielais Ludzas. At Sārnate bog two settlement sites have been studied, and one on the shores of each of the former lagoons of Ģipka, Babīte and Kaņieris. Excavation has taken place at eight settlement sites in the Litorina Sea stage dunes of Ģipka–Pūrciemis. Only one excavation has been conducted in the vicinity of Lake Kaņieris and in the coastal area of the Litorina Sea. There are also settlement sites on the shores of other lakes, for example Lakes Zebrus, Sīverss and Dagda, as well as the islands of Lake Šķaune. Two more settlement sites have been studied on the banks of the River Dviete, a tributary of the Daugava, and in the upper course of the River Malta (Figs 44, 50, 63).

The settlement distribution indicates a greater density of population at the lowland lake basins (Lubāna, Burtnieki), as well as in the Coastal Lowlands (Sārnate, Lapmežciems and Ģipka–Pūrciemis), such sites being less common in the Latgale Uplands (Lakes Dagda, Lielais Ludzas and Sīverss) and in the Eastern Kursa Uplands (Lake Zebrus).

Neolithic cemeteries have been discovered and excavated on the shore of Lake Burtnieki (Zvejnieki) and Lielais Ludzas (Kreiči), and a possible cemetery has been located in the lower reaches of the River Rēzekne. Also, a series of burials have been discovered at the settlement sites in the Lake Lubāna Basin (Abora, Kvāpāni and Iča II).

The Neolithic in the territory of Latvia is divided into three phases: Early, Middle and Late, which in their turn are divided into shorter time periods, depending on the duration and character of habitation.

In the territory of Latvia sites inhabited in the Early Neolithic are concentrated only on elevations with mineral soil above the former bed of Lake Lubāna. There is a regular distribution of settlements of this period at a certain altitude along the former shore of Lake Lubāna, since at that time the lake covered the whole of the present bogged-up lowland area. All of the Early Neolithic settlements so far discovered are in the Lake Lubāna Basin, regarded as the place where the first makers of pottery settled. The first of these, the Zvidze settlement site, is situated at the transition of the undulating till plain to the bogged-up bed of the former lake (Fig. 45). The remains of the settlement are preserved only on the slope of the former shore of Lake Lubāna because rapid water level changes have destroyed the dwelling places of the inhabitants, leaving on the shore only clusters of stones from destroyed hearths. This fluctuation of water level has been even more destructive at the Iča settlement site on a former island in Lake Lubāna, with more damage having been done by the meandering bed of the River Iča during later periods. Nevertheless, remains of possible individual dwelling places were discernible in the vicinity of the former bed of the River Iča, where dwellings of vertical poles had been erected, with piled stone hearths inside. The third settlement, Osa, is now located in the basin of the River Aiviekste, but in the Early Neolithic it was situated on a sandy terrace of the former shore of Lake Lubāna next to the bed of the former River Osa (Piestīņa). The ancient inhabitants erected their dwellings on its highest part, and remains have been minimally preserved. Traces of habitation in the Early Neolithic have also been found at Zvejsalas settlement site on the bank of the former River Malta, as well as on the bank of the former River Lisiņa at the site of the Lisiņa Lock and on the slope of the rise. The traces of habitation at Zvejsalas were covered with quite a thick layer of white sand deposited by the waters of the lake, while in the higher part of the settlement site only a small number of artefacts date from this time.

The inhabitants of these settlements were the first makers of pottery. They produced large pointed-based pots and small oval and round bowls (Fig. 46). The pottery fabric was mostly tempered with crushed shell. Decoration consisted mainly of rows of small dot impressions or incisions along the vessel rim. The rows of such elements are relieved by geometrical designs – triangles, rhombuses and squares (Fig. 47). The assemblage of hunting implements, collected at the settlement sites around Lake Lubāna and on the lakebed after lowering of the water level, demonstrates the use of improved tools. This can be said particularly about the series of bone arrowheads which were manufactured in bulk, reducing the Mesolithic biconical points and substituting them with simple arrowheads of various lengths, mostly with a conical top thickened throughout (Fig. 48: 2, 3). The long needle-shaped and short leaf-shaped arrowheads were both still used for hunting. Bone hunting spears, knives and daggers supplement the hunting toolkit. Fishing equipment included gorges, simple and composite fish-hooks, as well as special devices, e.g. a fishing weir with fish-traps made of pinewood laths, with mouths of bird-cherry wickerwork. The weir was located very near the former lake-shore. Special antler smoothers fixed in a wooden sleeve with a handle were used for working leather (Fig. 49).

In the territory of Latvia the Middle Neolithic is represented by two different cultures, namely the Comb Ware Culture and the East Baltic Culture. The former has been studied in all of the above-mentioned areas. In the Lake Lubāna wetlands the population was particularly dense. Settlements inhabited all year round were situated on the shores of Lake Lubāna, e.g. Zvidze and Osa (Fig. 50) and on small elevations in the lake basin on the banks of rivers, e.g. Kvāpāni II and Zvejsalas (Fig. 51), seasonally inhabited settlements being located in bogged-up areas within the former lakebed, at the mouth of the Rivers Suļka and Malmuta. The people of this culture built two kinds of dwellings. One was round in plan, the other rectangular. The structures were supported on vertical poles with a hearth and storage pits within them. Judging from the arrangement of supports along the central axis, the roof had

been ridged. The walls between the poles had been filled with wattlework. Oak bark or timber planks may have been used for roofing. The dwellings covered an area of 20–40 m² (Fig. 52).

The newcomers belonging to the Comb Ware Culture used flint to make the hunting equipment and household utensils for everyday use. These included leaf-shaped arrow- and spearheads (Fig. 53), end- and side-scrapers, knives, borers, and less frequently blades with side retouch, characteristic of the Mesolithic and used for cutting. Pots were in the form of an egg with the top removed, with a round bottom. Zones of ornamentation covered the whole vessel surface (Fig. 54). Rows of comb impressions and pits were supplemented with rhombic, rectangular or triangular designs and motifs of zigzag lines.

In the Lake Lubāna Lowlands the people of the East Baltic Culture built their dwellings in the wetland area. At the Zvidze settlement site the remains indicate a rectangular layout with an entrance at one end. The roofs were ridged. Forked poles were employed in construction of these houses, as were wooden planks, various wedges and poles with ends cut symmetrically or asymmetrically, which formed the frame of the structure. Wood was used to make hunting weapons (arrow- and spearheads), as well as tools used in everyday life: various kinds of mallets, stirrers, hooks and wooden ladles (Fig. 55: 1, 2). The fact that the settlers were already acquainted with agriculture is shown by finds of spades and other agricultural implements. Pottery was tempered with crushed shell, producing mainly cauldron-shaped forms. Ornamentation consisted of designs of comb stamp, smooth rectangular stamp and sometimes pits and linear designs, including geometric ornamentation along the rim (Fig. 56). The inhabitants of the settlements along the Rivers Zvidze and Aiviekste were particularly involved in the processing of amber, making pendants, beads or rings, less frequently small bird or animal figurines.

In coastal Latvia during the Subboreal climatic stage, people of the Comb Ware Culture settled in the dry bogs of the former lagoons in the coastal area of the Sārņate and Ģipka lagoons. The dwellings had a frame of vertical poles and were rectangular in layout, with the entrance at one end. The

dwellings were 16 to 40 m² in size, with ridged roofs (Fig. 57). Hearths were constructed in hollows by spreading a layer of logs, pouring over them white sand from the dunes (serving as an insulator), setting over this a wooden grating and ending with a layer of bark (Fig. 58). The inhabitants of Sārņate used a wide variety of everyday utensils, including mallets for pounding water-chestnuts (Fig. 59). Wooden mattocks were used for digging. There was a wide range of fishing equipment: special devices for eel fishing, various kinds of paddles (Fig. 61), fish-traps of pine-wood laths and pine-bark floats. Pottery was made with straight or S-shaped rims, with a rounded conical base. The rim was decorated with knot-shaped impressions, the vessel surface being smooth or striated. Pottery ornamentation consisted of incised lines, fine comb-like denticulate impressions, a network of rhombuses and hexagon motifs (Fig. 62). Small and shallow elongated pottery bowls were also made.

Late Neolithic settlements are concentrated mainly in the Lake Lubāna wetlands, and the sites inhabited all year round are in the basin of the River Aiviekste, the lake's only outlet (Fig. 63). The people of the Abora settlement inhabited the elevated part of the riverbank, erecting quadrangular dwellings with hearths lined with stones. Inside the dwellings, layers of fish-scales were found surrounding the hearths. Along the riverbank the inhabitants built platforms supported by poles and stakes, covered with planks. Dwellings were built here because at the end of the Subboreal climatic stage, when the water regime was changing in the Lake Lubāna Basin, the conditions required that occupation move to higher locations. The people of the Lagaža settlement lived between two streams at their confluence not far from the main waterway, the Aiviekste, while the people of the Eiši settlement resided on a small isolated rise in the bogged-up territory of the former bed of Lake Lubāna, on the bank of a tributary of the River Aiviekste. During the Late Neolithic a local Corded Ware Culture developed in eastern Latvia. The people of this culture made stone battle-axes (boat-axes), including also the European and Karlov types (Fig. 64), flint celts for cutting trees, triangular flint arrowheads and composite arrow- and spearheads (Fig. 65). Bone implements were used for hunting (Fig. 66) and

everyday needs. Ornaments were made in bulk either of amber and bone. These include pendants, discs, lunulae and strings of beads (Fig. 66). In addition to such typical Corded Ware vessel forms as beakers, pots for domestic use with collars and, less commonly, amphorae were also made. In the Lubāna Lowlands flat-bottomed vessels were also made, reflecting Corded Ware forms, with an S-shaped profiled rim and covered with cord, denticulate comb or linear ornament in the upper part.

Amphorae have also been found among the grave goods in two graves: one in Zvejnieki cemetery (Fig. 68), the other at Skaistkalne near the Lithuanian border.

The people of the Neolithic inhabited the territory of Latvia from 4500 to 1900/1800 BC. The Middle Neolithic settlements were inhabited in 3300–2450 BC and the Late Neolithic settlements in 2450–1900/1800 BC. At the outset, the people of the Neolithic had a hunting and gathering economy, and at the beginning of the Early Neolithic the first indications of stock-keeping and agriculture appear, which intensify in the Late Neolithic. In the Lake Lubāna Lowlands a great abundance of natural resources, including animals, birds and fish, as well as edible plants (waterchestnut, hazelnut etc.) were exploited maximally, but the inhabitants also began to practise agriculture and keep domesticated animals (cattle, sheep and goats).

The people of the Neolithic buried their deceased in cemeteries, and the form of burial underwent changes during the different phases of the Neolithic. During the Early Neolithic (Zvejnieki cemetery) the deceased were buried with their heads to east or west (Fig. 69). Pair and collective burials have also been

found. Grave goods consisted of hunting weapons and everyday utensils. A female figurine carved in bone and found in the inventory of a child's grave gives proof as to its importance. The fact that only one-third of the deceased were provided with grave goods, and the differing amounts of ochre in burials, indicate material inequality in Early Neolithic society. Schematic human figures are also depicted on vessel surfaces (Zvidze settlement), in one case a male figure on a small oval bowl (Fig. 71).

The people of the Late Neolithic buried their dead not only in cemeteries (Zvejnieki), but also within settlement sites (Kvāpāni II), with single burials, pair and collective graves. At this time a new burial tradition appears in the collective burials: there are clay masks on the faces of the deceased and in certain cases amber discs are inserted in the eyes (Fig. 71). Some graves have special grave goods, such as bronze rings (articles of prestige) (Fig. 72). At this time bird representations became traditional (Fig. 75), adorning bone knife handles and wooden ladles (Fig. 74). The carving of elk and fish figures in bone gives proof of their importance not only in everyday life, but probably also in ideology.

Men (Sedzezers), women (Skaistkalne) and juveniles (Zvejnieki) are buried in single graves in the Late Neolithic Corded Ware Culture. One juvenile had protective antler plaques (Fig. 78). Six individuals were buried in hooked position in the territory of Abora settlement, including one woman in an individual grave, and several men and women in collective graves. The people of the Late Neolithic practised a grass-snake cult (Fig. 79), while bone ornaments such as lunulae and sun discs (Fig. 80) reflect cosmogonic ideas.

Jānis Graudonis

The Early Metal Period (1500 BC–1 AD)

Following several thousand years of food procurement (fishing, hunting and gathering of wild foods), the time came when the food production economy (stock-keeping and agriculture) took on the dominant role, while other activities (fishing, hunting and gathering) functioned only to supplement and diversify the diet.

Such a course of development in Latvia was stimulated in the late 3rd and early 2nd millennium BC by the arrival of the so-called Battle-Axe and Corded Ware Culture people in the Baltic region. The newcomers practised animal husbandry and agriculture and were familiar with metal (bronze).

The earliest bronze artefacts from Latvia are dated to the mid-2nd millennium BC, and in the mid-1st millennium BC the earliest iron artefacts appear. Thus, the Bronze Age in Latvian archaeology is considered to last from 1500 to 500 BC, with the Pre-Roman Iron Age from 500 BC to 1 AD. In view of the actual conditions prevailing in the settlement pattern, economy etc., in prehistoric studies both of these periods are considered together, as the Early Metal Period, lasting from 1500 BC to 1 AD. This is a time when the metals were known, but when they were not important for economic development.

The Baltic region at this time experienced the fairly warm and dry Subboreal climate. There was a rich forest fauna: elk, aurochs, wild boar, bear, fox and wild horse. During the second half of the period, in the Sub-Atlantic, the climate became colder and more humid, and the amount of obtainable wild food decreased, and this stimulated the development of food production.

Settlement and economy

With population growth, the volume of food required also increased. This demand could be met only by the branches of a food production economy which had already appeared in the Neolithic: animal husbandry and agriculture. Their development led to changes in the settlement pattern (Figs 82, 83), economy and culture.

Without manuring, the fields used at the beginning of the period in question quickly lost their fertility, and natural meadows also soon became depleted, so human communities frequently moved, looking for new pasture for animals and new unfor-ested locations for fields. The settlement pattern of this time is approximately reflected by the distribution of stone axes, snake-headed mattocks, the earliest finds of bronze artefacts and single graves (Figs 107, 108). At this time the whole territory of Latvia was inhabited (Fig. 82).

Settlements from this time have not been found, because the economy did not yet support long-term sedentary residence. Such a situation developed in the late 2nd and 1st millennium BC, when the produce from animal husbandry and agriculture

became the mainstay of subsistence. Now the economy required permanent residence: animals had to be protected and fed during the winter and fields were established through forest clearance to increase agricultural productivity.

Already in the late 2nd millennium the economy in Latvia had become complex: in addition to the dominant activities of stock-keeping and agriculture, also hunting, fishing and gathering of wild foods retained their importance. These considerations determined settlement location: in areas suitable for animal husbandry and primitive agriculture and in the vicinity of waters and forest.

The numbers of bones of domestic and wild animals found on excavated sites (Table 1) are a good guide to the economic conditions. The role of stock-keeping is clearly reflected: the inhabitants of Latvia had all of the domesticated mammals that are kept nowadays (Table 2). Cattle were important for meat, hides and already at this time also for milk. The average amount of meat obtained from cattle was 200–300 kg. Quantitatively lower, but of great dietary importance, was milk, providing all of the nutrients required by the human body. The utilisation of milk began at approximately the same time as the beginning of animal husbandry. Curds and cheese are thought to have been first made in the Late Bronze Age. This is shown by clay strainers found on many settlements in different European countries (Fig. 84). There is no reliable evidence regarding the milk-yield of ancient cattle, but this may have been comparable to the situation in areas with primitive animal husbandry. Thus, in the early 20th century in the territory of present-day Kirghizstan cows had an annual milk yield of 300–500 litres, 120–180 litres in Buryatia and around 600 litres in Yakutia. Judging by these figures, the annual milk yield in the temperate climate of Latvia may have been 500–600 litres. Cattle hides were also an important product, useful for making clothing, footwear and flooring, as well as for other needs. Pigs were an important meat animal, with sheep and goats having a less important place. Sheepskins could be used for clothing. Horses were slaughtered for meat (Table 2), but bridle bits (Fig. 126: 1) show that they were also used for traction.

In the Early Metal Period the bones of domestic and wild animals were used to make various utensils (Figs 125-127), while teeth were made into ornaments (bear, beaver teeth etc.).

The other important branch of the economy, which became the main activity in the Early Metal Period, was agriculture. Significant information about agriculture comes from the grain and weed seeds obtained in large amounts at Doles Ķivutkalns. Crops included wheat (*Triticum dicoccum*), barley (*Hordeum sativum*), millet (*Panicum miliaceum*), peas (*Pisum sativum*) and beans (*Vicia faba*). The people living at Ķivutkalns cultivated mainly wheat and barley, and also made much use of millet and peas, while beans were less important. Also used for food were fat hen (*Chenopodium album*), pale persicaria (*Polygonum lapathifolium*) and gold of pleasure (*Camelina sativa*), which are nowadays considered weeds.

The large amounts of grain recovered, as well as the weed flora – common chickweed (*Stellaria media*), corn spurry (*Spergula arvensis*), white campion (*Melandryum album*) and sorrel (*Rumex acetosa*) – show that in addition to clearance fields there were also permanent fields. There is further evidence for this in the plough-marks at the settlements of Lielvārdes Dievukalns and Indrica and finds of stone ploughshares (Fig. 90).

The main tool for forest clearance was the stone axe (Fig. 120). Taking into account the volume and number of trees (Table 3), it is calculated that in a 50 year old forest five people working a 10-hour day could have cleared an area of 1 ha for agriculture in around 70 days. The fertility of such a cleared field was increased by the ash from the trees (Table 4), the eradication of weeds and the looseness of the soil as a consequence of burning. However, leaching of minerals and weed growth limited the time of use of cleared fields to four of five years. After this a new field had to be cleared. The previous field could be used again only after 30-35 years. This meant that a single family required a considerable area for its clearance fields.

Among the finds from fortified settlements there are few implements for harvesting (Fig. 91), and there is no evidence regarding threshing. On the other hand, processing of the grain can be charac-

terised quite fully. For this purpose simple grindstones were used (Fig. 92: 1a), as well as double-handed grindstones (Fig. 92: 2a, b), the forerunners of the hand quern.

The finds from all settlements show that alongside well-developed animal husbandry and agriculture, hunting and fishing were still important.

There was considerable diversity in hunted fauna (Table 5). This provided meat, and hides for clothing and for spreading on floors. The meat yield from an elk could be 300-800 kg, from a wild boar 30-200 kg, from a bear 80-120 kg and from a beaver 20-30 kg. Hunting would have been particularly important in winter, when the opportunities for fishing were reduced and when there was a lack of food to be gathered.

Fish caught in Latvia's waters were an important contribution to food (Table 6). Pike caught in the River Daugava measured 44-130 cm and weighed 0.5-20 kg, wels measured 62-200 cm and weighed 2-50 kg, while sturgeon were 190-300 cm long and weighed as much as 300 kg.

Berries, mushrooms and nuts were important for supplementing and diversifying the diet, as were acorns, which are very nutritious (Table 7). Shells of the freshwater mussel *Unio pictorum* show that these, too, were collected and eaten.

This fairly rich, diverse and healthy diet supported an increased population. A new situation developed, with human occupation of economically advantageous locations: having light soils for agriculture, grasslands for stock-keeping, in the vicinity of waters for fishing and forests for hunting. Within the frame of such a mixed economy, communities accumulated reserves in the form of domestic animals, grain, furs etc. This led to new phenomena: warfare aimed at obtaining this produce by force, as well as conflict over the best living sites. As a consequence, living sites were strengthened against such attacks. A new type of residential site appeared – the fortified settlement (Fig. 93). Such settlements were established at naturally protected locations: on morainic hills (Vinakalns, Knāvukalns) or at the ends of morainic ridges (Asote, Kļauģukalns) with steep slopes, having adjacent light soils for agriculture, water-bodies and forest. Settlements

were further protected by steepening the slopes and digging ditches, either encircling the whole settlement or protecting only the most accessible quarter, and throwing up banks and building fortifications (Fig. 94). Living quarters and outbuildings were constructed behind such defences. Initially, both the defences and the buildings were constructed of wickerwork (Fig. 95), later changing to more robust post-built fences and houses (Figs 96, 98–100). Fortifications were further developed by covering the ramparts with spreads of stones (Vīnakalns, Fig. 103) or covering them in a layer of clay (Figs 101–104). The buildings had gabled roofs, and heat-retention was improved by thickening the walls and plastering gaps with clay. Open hearths were used for heating (Figs 94: 5, 97).

In addition to the fortified settlements, occupation also continued at unfortified sites, for example at Lagaža in the Lake Lubāna Basin, at Kivti near Lake Cirma etc., but there is a lack of more detailed information about their character.

With the development of long-term sedentism, cemeteries with larger numbers of burials began to be established. Characteristically, these cemeteries were also located close to water: Ķivutkalns and Reznēs cemeteries on the Daugava, Ziedoņskola cemetery on the Lielupe and Buļļumuiža cemetery near a stream in a wider valley. Burial in barrows is characteristic of the Early Metal Period (Figs 111, 113, 116, 118), but flat cemeteries have also been found (Figs 109, 110). Inhumation was the dominant form of burial (Fig. 110), though cremation was also practised for a certain period (Fig. 109: 3–6). An unusual feature is the sprinkling of the grave with white sand and the creation of various stone structures (Figs 110, 112: 2, 113: 2). Red clay also had some significance, and was used to line the walls of the grave or cover the body. At Doles Ķivutkalns, log coffins were also found (Fig. 110). The burial rites also included the provision of grave goods: food, ornaments, tools and weapons.

In the territory of Latvia a form of burial has also been found which was foreign to the local inhabitants. These are stone settings in the form of a ship, the so-called "Devil's Boats" (Fig. 119), the funerary monuments of immigrants from Gotland.

The review of settlement sites and cemeteries shows that the Early Metal Period was a new age for the inhabitants of Latvia. Along with economic development, we can trace the appearance of new phenomena: the accumulation of wealth by communities and even individual families. This can be seen from the grave goods and is also reflected in deposits of artefacts – hoards, of the Bronze Age. Such a hoard has been found at Kuršīšu Kalnēji (bronze axes), Ķivutkalns (Fig. 106) and elsewhere.

Changes in the settlement pattern, economic development and social changes required a large number of different artefacts, household utensils and weapons. Metals suitable for their manufacture were not obtainable because exchange was poorly developed, so all such needs were met from locally available materials: wood, bone, stone and flint. Such tools included axes (Figs 121, 125: 3), arrow- and spearheads (Figs 127, 130), awls (Figs 125, 127), whetstones and grindstones for grain (Fig. 92) and other items, whose practical purpose is sometimes indeterminable. Stone ploughshares are important evidence of cultural and economic development (Fig. 190). There is a wide range of bone, amber and even bronze ornaments (Figs 124, 128, 131, 132). Bronze-casting equipment reflects a high level of local metallurgical skill (Fig. 133). Such finds show that bronze-working in Latvia was similar to that of Sweden, Poland and elsewhere. It should be mentioned that large tripod crucibles as found at Ķivutkalns are unknown elsewhere in Northern Europe (Fig. 133: 2).

A small number of iron artefacts (Fig. 134) date from the end of the Early Metal Period. This shows that people used iron artefacts and were familiar with this metal, but iron was not worked locally.

The manufacture and use of pottery vessels was important for the economy and for everyday life. Pots of various sizes were used for storing produce, cooking and probably also for serving food. Pottery was formed by hand, tempering the fabric with additions of crushed stone. Characteristic of this period are straight-sided vessels (Fig. 135) with a smooth or striated surface, or, in northern Latvia, with textile impressions.

Contacts

Diverse economic development led to the accumulation of surpluses. With the beginnings of metal use, there was increased interest in non-local materials, leading to the development of exchange, which had already started in the Stone Age. This was further stimulated through acquaintance with metal and because the local inhabitants had equivalents for exchange, such as furs, stock and possibly also wax and honey. Artefacts of stone and bronze, as well as the forms of amber and bone ornaments, show that the inhabitants of Latvia had links with regions to the west and south, contact with the east and north being less important. However, because of the low value of exchange equivalents (furs, stock), such contacts did not provide a sufficient supply of metals, so important at the time, and so they did not become a factor stimulating economic development.

Culture

With the development of new economic activities – stock-keeping and agriculture, with the continuing role of fishing and hunting, and with the introduction of metals, spiritual culture became enriched. Thus it is easily seen that pottery and artefacts of bone and antler lost the characteristic ornamentation that they had in the Neolithic. It seems that people devoted their main attention to the practical suitability of artefacts. In the novel situation questions emerged of how to maintain and enhance fertility of cleared fields, what soils were suitable, how to maintain domestic stock and increase their productivity. All of this required a better understanding of soil fertility, knowledge of the importance of fodder, climatic conditions etc. on productivity, subsistence and reproduction. There was a need for knowledge of natural phenomena (sun, wind, precipitation etc.) and their influence on life. Within the frame of their understanding of the world and nature, people sought activities for fuller satisfaction of their interests. Animal, fish and water-bird cults developed, and among the farmers the solar cult and swastika (cleared field) emerged. The ideas of “Earth Mother” and “Wind Mother” were born. The diverse role of the horse (a

meat animal and a working animal of unusual beauty and intelligence) was the foundation for a “horse cult”. Hitherto unexplained is the introduction of new burial practices – the beginning and end of stone cists and wooden coffins (“the house of the Other World”), and the development of the barrow cemeteries. New knowledge was required for developments in construction, the introduction of metallurgy and the development of exchange contacts (values and routes) and development of other spheres of life.

All of this serves to characterise the radical difference, in terms of economy, society and culture, between the Early Metal Period and the preceding Stone Age. It was an age that saw the birth of the economy, social forms and culture that provided the foundation for development in succeeding historical periods.

Ethnic questions

In the East European forest zone in the late 3rd and early 2nd millennium BC ethnic processes became more complicated with the influx of the Corded Ware people. Being herders and farmers, they arrived in a world of hunter-fishers where, in different natural conditions, economic activities also became diverse, and their subsequent development also followed a different course (Fig. 136). In the southern zone, Latvia and Lithuania, already in the late 2nd millennium food production became dominant. Here the Europoid physical type was dominant and the newcomers arrived in a more familiar environment. In contrast, further north, in Finland and Estonia, in a harsher climate food procurement retained its leading role. Dominant here was an environment foreign to Europoids, with a dominant mixed anthropological type.

However, soon a new ethnic element – the Balts – consolidated in a great part of the area of distribution of Corded Ware, as can be seen from the appearance of striated pottery (Fig. 135), characteristic of the Balts, in a large part of the Corded Ware Culture area.

In the northern zone, including northern Latvia, with different economic conditions, through the influx of Finno-Ugric elements from the east, the Balts were assimilated, and Finnic tribes with their specific culture became consolidated here. On the

other hand, in the southern zone, where the Corded Ware Culture people merged with related Europoids already in the late 2nd millennium BC, the Baltic group formed. In the territory of Latvia already around the turn of the 1st millennium BC Baltic and Finno-Ugric ethnic groups can be seen, whose territories are marked by characteristic forms of cemeteries (Fig. 137) and pottery.

Society

In the Early Metal Period social relations are characterised by the development of a new form of settlement – the fortified settlement. Such sites were

THE IRON AGE (1–1200 AD)

Andrejs Vasks

Early Iron Age (1–400 AD)

Earliest written sources

The first written information concerning the countries and peoples of Northern Europe, including the East Baltic, begins to appear from the mid-1st millennium BC. The attention of ancient Roman authors – geographers, historians and astronomers all in one – was directed towards the southern and south-eastern shores of the Baltic Sea in connection with amber, a material highly valued in Rome.

The most detailed and definite information that concerns us here is given by Tacitus in his description of the amber-collecting *Aesti*. There is no doubt about the *Aesti*: they were Western Balts inhabiting the south-eastern shore of the Baltic Sea, ancestors of the Old Prussians.

Although the writings of these authors significantly increased their contemporaries' understanding of the world and were often also utilised in the works of later generations of travellers and geo-

graphers, nevertheless, with minor exceptions, they contribute little towards the interpretation of East Baltic history, and still less to the earliest history of Latvia. Thus, unlike the countries of Southern and Western Europe, for Latvia and the East Baltic the archaeological material remains the only source by which to study the Iron Age.

occupied by closely related communities – **kindreds**. However, the separate dwellings at such sites with hearths having similar food remains seem to indicate smaller units forming their own households – **family groups**. Differences in grave architecture and in the amount or complete absence of grave goods permit the conclusion that already in the Early Metal Period there was material differentiation in society and corresponding social stratification. This is also confirmed by the more elaborately formed “central burials” in barrows (Reznes, Bullumuiža etc.), which can be identified with socially recognised “elders” or “leaders”.

Settlement pattern

As can be seen from the distribution of hill-forts, open settlement, flat, barrow and *tarand* cemeteries, as well as single find locations, the territory of Latvia was not evenly populated (Fig. 138). Less populated was western Latvia. In Zemgale the western part of the Lielupe Basin was more densely settled, where a group of nine flat and barrow cemeteries in the present Lielaucē, Īle and Naudīte Parishes, in Dobeles District stands out. Settlement in eastern Latvia was mainly in the basins of the Rivers Daugava and Gauja,

although even here there were sparsely populated or even unoccupied areas. As shown by the increased number of archaeological sites in comparison with the previous period, the population had grown in the western part of Latvia, and particularly in the east.

Settlement sites

Although a certain decline in the occupation of hill-forts can be seen in the Early Iron Age, this was nevertheless not a ubiquitous phenomenon. The reduced role of hill-forts in the Early Iron Age did not prevent settlements from starting to form at the foot of some hill-forts. More rapid development of settlements at hill-forts took place later on, in the Middle and Late Iron Ages, when hill-forts had once again taken on a greater significance in the settlement system.

While hill-forts experienced something of a decline, exactly the opposite occurred with open settlements. The increased number of such sites and their spread to previously uninhabited or sparsely populated regions of Latvia is indirectly reflected in the distribution of cemeteries. The settlement sites themselves are still poorly known, but, as can be seen from a string of examples, there is no doubt that they were located in the immediate vicinity of cemeteries.

A characteristic example is that of the Spietiņi-Plāteri archaeological complex in Sēlpils Parish on the left bank of the Daugava (Fig. 139). At this location there were two adjacent settlement sites and two cemeteries. The Plāteri settlement was occupied already in the Late Bronze Age. In the 2nd century AD, when the hill on which the settlement stood had evidently become too small for the growing population, at a distance of 100 m on the flat terrace of the Daugava the new, much larger settlement of Spietiņi was established. It covered an area of around 2 ha, of which 2250 m² have been excavated. The house sites were poorly preserved: they were marked by a darker cultural layer and a higher density of finds. A considerable proportion of the approximately 500 artefacts (sickles, bush-knives, grindstones etc.) were connected with agriculture. In the southern part of the site in an area of 20×20 m the remains of six shaft furnaces for iron smelting were found, along with a large amount of iron slag (a total of around

1.5 tonnes). The furnaces date from the 2nd–4th centuries AD and are the oldest known examples of such furnaces in the territory of Latvia.

The Spietiņi settlement was most intensively inhabited in the 2nd to 5th centuries, although there is evidence of later occupation as well. On the site of the earlier Plāteri settlement a barrow was thrown up in the 3rd century, where the dead from the Spietiņi settlement were buried (about 20 burials uncovered). Another two barrows were built on the other side of the Spietiņi settlement.

Large-scale excavation has also been carried out at Kerkūzi settlement site on the left bank of the Daugava about 30 km east of Daugavpils. The settlement occupied an area of around 0.7 ha, of which 2310 m² have been excavated. The settlement was established in the Late Bronze Age. During the 1st millennium BC log structures began to be built at the site with earthen floors and stone hearths sunken into the ground. These buildings concentrated mainly in three areas where they were repeatedly altered and rebuilt. The built-up areas and some of the adjacent territory were delimited from the surrounding area by a dense palisade of stakes (Fig. 140). Kerkūzi settlement was inhabited up to the 6th century.

The evidence from settlements shows that in the Early Iron Age there were two forms of buildings: rectangular above-ground log structures and semi-subterranean conical huts. It seems that while the former were dwellings, the latter served as out-buildings. These conical structures were circular or oval in plan.

Most such open settlements continued in existence later, even up to the Late Iron Age. Thus, on such sites it is difficult to distinguish that part of the material which relates to the Early Iron Age. On the other hand, the long existence of these settlements in one location testifies to a stable settlement pattern and the rational utilisation of resources – first and foremost the land.

Economy

The evidence from the excavated settlement sites shows that in the Early Iron Age agriculture – particularly stimulated by the introduction of iron tools – was of primary importance. Already from

the middle of the Bronze Age, alongside clearance agriculture, cultivation of fields used for an extended period and tillage using the plough were also important. A lattice of furrows created by cross-ploughing has been found beneath the cultural layer of settlements at Indrica and Sloboda on the right bank of the Daugava about 15 km east of Krāslava (Fig. 147). Recovered seeds of biennial and perennial weeds testify to the existence of more or less permanent fields.

As before, barley (*Hordeum vulgare*) was the most important cereal crop, followed by wheat (*Triticum*). Also cultivated were peas (*Pisum sativum*), beans (*Faba bona*) and millet (*Panicum miliaceum*). In addition, wild oats (*Avena fatua*) were grown, which typically accompany emmer (*Triticum dicoccon*).

Of the technical crops, the previously known oil plant, gold of pleasure (*Camelina sativa*) continued to be grown. Cultivation of flax is evidenced by linen threads in a 4th century burial at Boķi cemetery.

In the eastern part of Latvia iron sickles were used to harvest cereals (Fig. 145: 2, 3). In western Latvia and the Lielupe Basin scythes were used for cereal harvesting and provision of fodder (Fig. 145: 1). Judging from finds in graves, the sickle was a woman's and the scythe a man's tool. Alongside single-handed grindstones, two-handed ones became widespread.

Clearance agriculture rapidly increased deforested areas, making larger areas available for grazing animals. Of the animal bones from Kivti settlement site, 97.5% belonged to domestic animals, while at Mūkukalns only 58% were from domesticates. The largest number consisted of cattle (51% at Kivti, 35% at Mūkukalns). At Mūkukalns 26% of domestic animal bones were those of pig, while at Kivti settlement pig bones made up only 8%, which serves to bring animal husbandry practised here close to that of northern Belarus and the Upper Daugava area. Sheep and/or goats were also kept – at Mūkukalns their bones comprised 17%. Remains of woollen cloth have been found in 3rd–4th century burials at Īle, Mazkatuži, Rite and elsewhere. Shears were found in a woman's grave

at Īle. Analysis of the cloth has shown that the wool was obtained from sheep of a still undeveloped breed. The horse had an important place among domestic animals and was both a working animal and a source of meat. Thus, at Mūkukalns horse bone made up 22%, with 21% at Kivti.

There is as yet little evidence concerning hunting and fishing in the Early Iron Age. Both meat animals (wild boar, elk and red deer) and fur-bearers (fox, marten, beaver etc.) were hunted. There is even less evidence relating to fishing: a few fish-hooks have been found, which of course do not fully reflect the fishing methods.

Society

In the Early Iron Age a new society was formed, whose character was determined by the changes in relations of land ownership, a new ideology and new social relationships. With the consolidation of the system of permanent fields there developed a connection between families and particular areas of arable land. Maintenance of soil fertility also meant constant care. Gradually this arable land became family property. It may be thought that forest, pasture and water-bodies remained in common use. The establishment of the right of individual families to arable land was a long process, which had possibly already begun in the previous period. Fragmentation into farms belonging to one or a few families and the settlement of new areas in Latvia led to the decentralisation of the previous territorial structures and formation of partnerships based on equality. On the other hand, such a situation was the starting point for the development of competition between families and family elders for the leading role in the district.

Evidently, at the top of the social scale were the leaders of districts of various sizes, whose residences were at hill-forts. A high position in the pyramid of the social hierarchy was occupied by horsemen, who can already begin to be distinguished as a separate stratum in south-western Latvia in the Early Iron Age. However, it is thought that even these privileged members of society had not yet lost contact with work on the farm. It seems that craft

workers – blacksmiths and jewellery smiths – were also closely connected with this social group, while the family elders would have formed a separate stratum. The main body of society consisted of the inhabitants of open settlements – the farmers. A certain insight into society can be gained from consideration of barrow burials. A “main burial” was usually placed at the centre of the barrow, evidently the senior member or founder of the family. Other burials were ranged around this burial at a certain distance. All of the archaeological material shows that the differences between the “top” and “bottom” of society were no longer as great as they can be seen to have been in certain cases in the more developed regions in the Bronze Age.

Exchange contacts

Developments in the Early Iron Age were markedly stimulated by exchange contacts, which flourished anew during this period. Particularly important for Latvia were contacts in a south-westerly direction with the southern Baltic. The welfare of this region had already increased on account of the amber trade, the importance of which grew particularly in the Early Iron Age through trade with the Roman Empire.

Contacts maintained by the inhabitants of Latvia are most clearly indicated by finds of Roman coins. Around 500 coins have been found in Latvia, most being bronze (copper) coins, some of silver. The majority of coins come from 11 hoards, many of which are doubtful, their origin being uncertain. Also, Roman coins have been found in burials (mainly in south-western Latvia), at dwelling sites and as single finds (Fig. 156). These coins were minted from the 1st–4th century AD, most dating to the 2nd–4th century.

Burial practices and territorial groups

In the Early Iron Age major areas can be distinguished within the territory of Latvia, whose inhabitants were closely connected through various forms of contacts – economic and kinship ties, as well as religious and presumably also administrative-

political links. The development of such contacts served to increase the distinctiveness of particular regions, which, it is thought, was associated with ethnic differences. This is seen in burial practices, sets of jewellery and sometimes also in tools and pottery. It should be noted that none of these areas is contained entirely within the territory of present-day Latvia – they included also parts of the neighbouring countries (Fig. 157).

Thus, in south-western Latvia we may distinguish an area with predominantly flat burials. Most of this territory lay within the coastal district of present-day Lithuania, where around 30 such cemeteries are known. Inhumation burial was practised in graves dug into the subsoil, surrounded by a 4–6 m diameter stone circle. Since south-western Latvia forms the periphery of this group, the tradition of building a stone circle around the graves is poorly expressed. The remains of a stone enclosure have been found at Kalna Ziverti cemetery. On the other hand, at Mazkatuži cemetery, so far the most widely excavated 2nd–5th century cemetery in western Latvia, there were separate stones, but no clear remains of an enclosure. The burials at Mazkatuži were in pits up to 0.7 m deep, and a proportion of them had been placed in wooden coffins. The low barrows thrown up over the burials can be considered a trait inherited from the preceding period. The female burials had bronze neck-rings (Fig. 159: 3, 4), brooches (Fig. 159: 1, 2), arm-bands (Fig. 160: 1, 3), spiral rings (Fig. 160: 2), amber and glass beads (Fig. 161: 1–4), spindle whorls, whetstones and iron knives. Male graves contained fewer ornaments, and more iron weapons and tools: knives, socketed axes, scythes, spearheads and spurs. Various forms of brooches were characteristic among the ornaments (Fig. 162). Dress-pins were much less common. Most significant among the grave goods were miniature pottery vessels, which, it seems, were made specially for the funeral rites (Fig. 164). These small clay vessels are also to be found in all later prehistoric cemeteries in south-western Latvia and this is one of the features indicative of continuity of local traditions up to the time when written sources mention the Couronians as living here.

Another distinctive area includes central Latvia: Zemgale, southern Vidzeme and Augšzeme, as well as central and northern Lithuania. This area is characterised by barrow cemeteries with inhumation burials on the ground surface within a stone circle, a barrow of sand being thrown up over them. The diameter of the sand barrow varied from 3–4 m up to 17–20 m, with a height of around 1 m, sometimes reaching 1.5–2 m (Fig. 165). These barrows were collective burial sites, with 20 or more burials. Different in this regard are the cemeteries of Zante and Īles mežniecība in Zemgale, which had only one grave in each barrow. At some places in Zemgale the dead were also buried in flat cemeteries. The barrow cemeteries in the territory of Latvia form two groups: a western and an eastern group. The western group includes the barrows in the Lielupe Basin in Zemgale, as well as those in south-western Vidzeme. The barrows of the eastern group were widespread in Augšzeme in Aizkraukle and Jēkabpils Districts and in south-eastern Vidzeme, mainly in the Aiviekste Basin. The people who buried their dead in the barrow cemeteries are usually considered as belonging to a still poorly differentiated Samogitian-Semigallian-Selonian group, and the barrows of the eastern group in the Aiviekste Basin and Augšzeme, where the Selonian dialects of Latvian occur, are regarded as the burial sites of the Selonian ancestors.

To the east of the area of barrow cemeteries, in the southern part of present-day Latgale and the eastern part of Augšzeme, Early Iron Age cemeteries are not known, and the distinctive character of this region is expressed in the form of pottery found at open settlements and hill-forts. This is striated pottery, widespread throughout Latvia during the previous period, but in the Early Iron Age continuing in use only in this part of Latvia (Fig. 142: 3, 5, 7; Fig. 150: 1). Large-scale excavation at sites with striated pottery has been conducted at Dignāja, Stupeļi and Madalāni hill-forts and at the open settlements of Kerkūzi, Vilmaņi, Indrica and Sloboda. With regard to cemeteries, it is considered that the form of burial in use was such which does not leave archaeological traces – for example cremation, with the burnt remains scattered on the

surface or placed in a shallow pit. The inhabitants of the striated pottery sites are linked to those East Baltic groups that in the Early Iron Age inhabited the area of the Upper Dnieper Basin which has Baltic hydronyms.

A group differing from all of the previously mentioned ones inhabited the northern parts of Vidzeme, Latgale and Kurzeme, as well as Estonia and southern Finland. It is characterised by cemeteries with stone settings. The basis of the stone setting was a rectangle laid out with large stones, oriented with the long axis in the north-south direction. Other, similar stone enclosures were built on one or both sides of this rectangle (Estonian *tarand*, hence the name *tarand* grave). The number of such enclosures or *tarands* could reach as many as 15 (as at Kalnaslavēkas cemetery) and the length of the structure, depending on the number of *tarands*, could attain several tens of metres (43 m at Kalnaslavēkas).

The large stone enclosures contained either cremation graves (mostly in northern Vidzeme and Latgale), or inhumations (mostly in northern Kurzeme), covered with 0.4–0.6 m or more of earth and smaller stones. The cemeteries usually have one or two *tarand* graves, less commonly three or more. In Latvia a total of 80 such cemeteries are known.

The establishment of burial sites with the addition of new enclosures to the old ones continued up to the 5th century. Starting around this time, new additions ceased to be made, and instead the dead were buried in the old *tarands*. As described above, a similar practice is seen in the area of barrow cemeteries, where new barrows had ceased to be established, the dead being buried in the old ones or next to them.

In the *tarand* cemeteries of northern Vidzeme and Latgale there also tend to be quite large amounts of potsherds. Some vessels were smooth-walled, others had textile impressions. Special mention should be made of vessels of fine fabric whose outer surface had been carefully smoothed or even polished to give a metallic shine.

The people buried in the *tarand* graves are considered to have been Finnic – ancestors of the later Estonians and Livs (Livonians).

Thus, in the Early Iron Age we may begin to distinguish those cultural and ethnic groups which during the following centuries obtained the features by which they can be identified with peoples mentioned in the 9th–12th/13th century written sources: the Couronians, Semigallians and Selonians. It is observable that in the Early Iron Age the boundaries

Māris Atgāzis

Middle Iron Age (400–800 AD)

In the prehistory of Latvia the period from 400 to 800 AD is traditionally known as the Middle Iron Age.

The Middle Iron Age in Latvia is characterised by rapid development of agriculture, stock-keeping, construction, crafts, contacts and exchange. The population increased, social stratification developed and this led to warfare between ethnic groups and internal social conflict. The features of particular tribes are seen more clearly than in previous periods. Evidence from written sources and sagas permits us to speak of the Couronian and Semigallian tribes at the transition from the Middle to Late Iron Age and in the first part of the Late Iron Age, and if later sources and archaeological data are considered, then we may also speak of the ancestors of the Selonians, Latgallians and Livs (Livonians). At the end of the period Germanic groups appear in the western part of Latvia, with Slavs along the south-eastern border.

Evidence from written sources relating to the history of Latvia in the 5th–8th centuries is of a generalised character. In the early and mid-6th century the *Aesti* are once again mentioned in the works of Cassiodorus and Jordanus. Transcriptions of the books of Cassiodorus include in the years 523–526, during the reign of Theodoric the Great, a passage in appreciation of the *Aesti* for their gift of amber brought by a special emissary. The work by Jordanus from 551 entitled "The Origin and Works of the Goths" shows the territory of the *Aesti* along the "German Ocean" (Baltic Sea) in relation to that of other peoples.

between ethnically related Baltic groups were very hazy, with extensive culturally mixed areas. On the other hand, the boundary with the area of *tarand* cemeteries characteristic of Finnic groups is either very clear, virtually without mixed areas, or else the Balts are separated from the Finns by quite wide tracts of sparsely inhabited land.

Our idea of the prehistory of Latvia in the period of the 5th–8th centuries is based mainly on archaeological evidence, with the addition of linguistic, anthropological and ethnographic data.

Settlement pattern

Population density is reflected by the map of 5th–8th century settlements, hoards, cult sites, cemeteries and single finds (Fig. 175). The only Middle Iron Age settlement site in Latvia that can be fairly securely equated with the Couronian castle of *Sæborg* mentioned in the Chronicle of Rimbert at the end of this period in 855, was at Grobiņa. This source states that the Couronians (*cori*) had previously been subjugated by the Swedes, but after a time the Couronians rose up and drove them out. Excavations at the cemeteries of Grobiņa show that a Scandinavian colony was in existence at Grobiņa approximately from 650 up to 800 or 850.

In comparison with the 1st–4th centuries, the number of archaeological sites does not increase for the 5th–8th centuries, but the population had grown, as reflected in the number of burials at cemeteries, and particularly this is seen towards the end of the period. In northern Vidzeme there are few known 5th–8th century cemeteries, since the tradition of providing grave goods had been significantly reduced and so these cemeteries are rarely discovered. Most densely populated in the 5th–8th centuries was Zemgale, with a growth of settlement particularly in the eastern part of Zemgale in phase II of the period.

Settlements

In terms of their arrangement, fortified and unfortified settlements are distinguished. Fortified settlements include hill-forts and lake fortresses. These were built for defensive purposes and for protection of property during wars, which became important at times of migration and the settlement of new areas.

Most commonly, promontories protected by two ravines, isolated hills or ranges of hills were chosen for building castles. The completely excavated *Ķente* hill-fort was built on such a range of hills at *Pārogre*. On the north side the hill-fort was protected by two banks and an outer bailey, with three banks on the south side. These reached a height of 4.5 m. The plateau was rectangular, with an area of 1400 m². Between the 5th and the early 9th century the defensive system was altered three times. Initially, in the 5th/6th–7th centuries (Layer 3) there were two inhabited plateaus. More heavily fortified was the southern plateau, which did not, however, have any artificial banks. The fortifications consisted of several lines of defence with connected defensive walls and buildings. These were of log construction, strengthened with vertical posts. The castle entrance led across the defensive ditches. During the middle period of use of the castle, the 7th and 8th centuries (Layer 2), the southern plateau was more strongly fortified, with three banks thrown up (Fig. 176). The southern bank (1.7 m high) was reinforced with a lattice of logs. In the 7th and 8th centuries there were log dwellings of 4 x 4 to 4 x 5 m on the plateau, reconstructed as having had pent roofs of birch-bark and clay or turf (Fig. 178) and heated by stoves of piled stones (Fig. 179). In the final stage (Layer 1) in the 8th and early 9th century the north plateau of the hill-fort became the main living area. The first north bank was increased in height by 3–3.5 m. A double row of wooden chambers was built in the core of this bank (Fig. 177), the foundation for the above-ground fortifications.

Ķente settlement site, located south of the hill-fort and contemporaneous with it, has been excavated in an area of 10,180 m². At the beginning of the period, semi-subterranean buildings dominated

here (10–28 m²), heated with open hearths. From the 8th century, only above-ground log dwellings were in use (16–24 m²). Also, there were circular or square huts with conical or pyramidal roofs. The settlement had an iron smelting furnace and a jeweller's workshop. Within the settlement at the western foot of the hill-fort the site of a smithy was discovered, and a smith's tongs were found (Fig. 189: 5).

Judging from the buildings, in the 8th century *Ķente* hill-fort and settlement had a population of about 300. In the 5th–7th centuries artefacts characteristic of the Semigallians and Selonians dominated, with possible Finnic presence as well, while at the end of the period of use of the hill-fort features characteristic of the Latgallians appeared.

In excavations, 5th–8th century layers have been found at 30 hill-forts. Along the banks of the River *Daugava*, the most important of these are *Daugmale*, *Koknese*, *Ļaviņu Mežmaļi*, *Lokstene* and *Dignāja*; in *Zemgale* important are *Mežotne* and *Tērvete*. At all of these sites, apart from *Mežmaļi* hill-fort, occupation continued in the 9th–12th/13th centuries. Occupation ceased after the 8th/9th century at the small, isolated hill-fort of *Dzelzavas Obzermalns*. *Mežmaļi* hill-fort (7th–10th centuries) went out of use with the rise of *Oliņkalns* as a district centre. *Ķente* hill-fort ceased to be occupied as the *Daugava* route became more important and with the dominance of the Latgallians and later the Livs. It seems that *Obzermalns* was inhabited by the Selonians, since artefacts characteristic of Selonian culture dominate both at the hill-fort and at the nearby cemetery of *Dzelzavas Kapukalns*. Latgallians migrated into the area in the 8th and 9th centuries. The population of *Lokstene* in the second half of the 1st millennium AD belonged to the Selonian and Latgallian culture and were buried in the collective barrow at *Priedaine*, 0.5 km away. In the Middle Iron Age the hill-fort of *Daugmale* was inhabited by Semigallians.

A new wave of hill-fort building occurred around the turn of the 9th century, as shown by the bank constructed at *Mežotne* and the large number of 8th and 9th century graves in the cemeteries around *Mežotne*. Crafts had a very important place in the activities of the population of hill-forts and adjacent settlements.

Lake fortresses, an unusual form of settlement, have been discovered and surveyed at 10 lakes by archaeologist J. Apals. The Āraiši lake fortress has been dated by radiocarbon to 830–890 AD, with a margin of error corresponding to the period 780–950. The lake fortresses of Lisa and Ušuri may be slightly older than Āraiši. These sites are discussed by J. Apals in the next chapter.

Unfortified or open settlements of the 5th–8th centuries were distributed throughout the territory of Latvia, but few have been identified. They vary in area from the small (500 m²) settlement of Daugmales Vedmeri, which may be interpreted as a single farmstead, up to the Sēlpils Spietiņi site covering 2 ha, where habitation began in the 2nd century and was intensive up to the 5th century, continuing in the 6th and 7th centuries. The settlement is located between two Early and Middle Iron Age cemeteries: the Plāteri barrow and the Spietiņi group of barrows, belonging to Selonian culture. Contemporary with the Spietiņi settlement was Jaunlīve settlement, located at the boundary between the Semigallians and Selonians. Iron smelting furnaces have been discovered at both sites (Fig. 188).

In Zemgale, at Dobeles Oši and Bāļas-Šķērstaiņi, two settlement sites have been excavated on the left bank of the former valley of the River Bērze on a slope between Middle and Late Iron Age cemeteries at Oši and Bāļas-Šķērstaiņi, with a distance of 1.1 km between them. This complex represents adjacent villages belonging to kindred groups (Fig. 180).

Economy

Agriculture and stock-keeping were the main economic activities in terms of food provision. Dominant among the cereals was barley (*Hordeum sativum*). At Ķente hill-fort barley comprised 69% of recovered seeds. Wild oats (*Avena fatua*) have been found admixed with barley. At Ķente hill-fort wheat comes second (14.7%), this being bread wheat (*Triticum aestivum*) and club wheat (*Triticum compactum*). The oldest wheat species in the Baltic, emmer (*Triticum dicoccon*), is represented among 5th–8th century finds at the hill-forts of Ķente, Daugmale, Lokstene and Asote. Emmer was con-

sumed as groats. Rye (*Secale cereale*) began to be introduced in Latvia only in the 8th and 9th centuries. At Ķente hill-fort rye constitutes 1.3%. Rye was important mainly as a winter crop: rye and wheat crops provided a stable food reserve and supported population growth. In the 5th–8th centuries turnips (*Brasica campestris*) appeared, as did horse-beans (*Faba bona*) and peas (*Pisum sativum*). Flax (*Linum usitatissimum*) was grown, as can be seen from finds of 7th–9th century linen cloth in Latgallian burials.

In the 5th to 8th/9th centuries the clearance and fallow field systems were both in use.

In the 5th–6th centuries there were differences in terms of the forms and range of tools provided as grave goods between southern Kurzeme, Zemgale and south-western Vidzeme (Couronians and Semigallians), on the one hand, and Augšzeme and the Aiviekste Basin in Vidzeme (Selonians) on the other hand. The Couronians and Semigallians placed socketed axes, scythes and sometimes (among the Semigallians) also socketed chisels in male graves; women were provided with hoes, awls and sometimes, among the Semigallians, with sickle-shaped knives. In the cemeteries of the Aiviekste Basin men were provided with narrow-bladed axes with a horizontal shaft-hole, while women had awls and sickle-shaped knives or bush-knives.

The continuation of a stronger tradition of providing axes as grave goods is indicative of the greater importance of clearance agriculture in the lands of the Selonians and later among the Latgallians. The scythes from western and central Latvia indicate more developed agriculture and stock-keeping in Couronian and Semigallian areas. For tilling clay soils and forest clearance in Zemgale, women used hoes. Women used sickle-shaped knives for harvesting cereals and bush-knives for clearance at the end of the period both in eastern Zemgale and in Augšzeme and Latgale.

Scythes came to be used more widely in the 5th–8th centuries in western Latvia. These are known from 36 find-spots in Latvia – cemeteries, hoards and settlement sites (185 pieces) (Fig. 183). The scythe handle can be reconstructed from a 9th–

10th century find at Āraiši lake fortress. It belongs to the "gorbusha" type of scythe, suitable for hummocky and bush-overgrown meadows (Fig. 182).

The plough underwent further development during the 5th and 6th centuries, being provided with a massive ploughshare reminiscent of a tanged iron spearhead. Such an example has been found with Burial 9 at Vērgales Ošenieki cemetery. The ploughshare belongs to the "ralo" type single-share plough. A similar ploughshare has been found at Sz wajcaria cemetery in Masuria, in a 2nd–3rd century grave (Fig. 181). Such a plough was more easily manoeuvred in a cleared field and the depth of ploughing was more easily adjusted.

Stock-keeping provided meat and dairy products for food, raw materials for crafts and exchange, as well as traction and transport. Judging from the percentages of animal bones at settlements, cattle were most important, comprising 56.2% at Ķente hill-fort, with pig bones making up 11.7%. At Koknese cattle bones made up 42.34%, with 30.25% pigs. In the 5th–8th centuries pork was highly rated in Latgallian and Selonian areas. The cattle and pigs were of small-sized animals. Horse-meat was also consumed (11–12%). Permanent barns – for sheep and goats – have so far been found only at Āraiši lake fortress.

Hunting during the 5th–8th centuries had the function of a supplementary economic activity. The proportion of wild animals at Ķente hill-fort was 14.1%, with 25% at Koknese and 19% at Dignāja. At Ķente hill-fort beaver (*Castor fiber*) was most represented among the fur-bearing and meat animals (43.5%). Of the fur-bearing animals, marten made up 0.8%. Elk was the most hunted meat animal, elk bones comprising 37% at Ķente hill-fort, with beaver second and wild boar third. The bow, as well as various forms of spears, was used in hunting.

Beekeeping was an ancillary economic activity in the 5th–8th centuries, providing honey as the main sweetener, also highly rated as a medicine. Wax was used by craftsmen: jewellers and leather-workers. In the 5th and 6th centuries up to 35 cm long socketed chisels appeared in Zemgale, used for cutting beehives in trees. In Latvia 5th–8th century

socketed chisels have been recovered at 20 find-spots (a total of 34 pieces), mainly in Semigallian areas (Fig. 187). Socketed chisels could also be used for woodworking and for cutting holes in ice for winter fishing. Also used for cutting beehives was the adze – an implement resembling a hoe with a thin blade suitable for hollowing out wood.

Fishing in the 5th–8th centuries was a supplementary activity, however it did provide an important addition to food resources, particularly in the spring, when migratory fish enter rivers to spawn. Nets or fish-traps from this period have not been preserved. Iron and bronze fish-hooks were used, with or without barbs. At Ķente hill-fort, large hooks with a flattened base have been found, that could have been used to catch wels and other large fish. Mainly barbless fish-hooks were used, which require that the fishing line be constantly watched.

Barbed spears could have been used for spearing fish, particularly in the spring.

Craft specialisation began in the Middle Iron Age. Most important was the smelting and working of iron. The earliest well-preserved smelting furnaces, from the 3rd–5th centuries, have been found at Spietiņi settlement site. The smelting furnace of Jaunlīve (Fig. 188) is a cylindrical above-ground shaft furnace with artificial draft. 40 m away from it at the foot of the slope of the Daugava valley an 80 cm deep charcoal-burning pit with a diameter of 3.9 m was uncovered. It was used around 400 AD and in the early 5th century and corresponds to the archaeological dating of the smelting furnace. The finds from Ķente hill-fort testify to the use of bellows for iron smelting. Blooms weighing 925–1450 g were found in the Kokmuiža hoard (5th century). At the Spietiņi site an iron blank forged from a single bloom weighed 900 g (Fig. 189: 9, 10). The blacksmith's craft became a separate occupation. A grave at Rucavas Mazkatuži dated to around 400 contained, in addition to weapons and other artefacts, a smith's tongs and hammer. 5th–8th century anvils, hammers, tongs, chisels, files and a coal shovel are shown in Fig. 189: 1–8, 10, 11.

Iron artefacts – being of considerable value – were hidden in wartime, and were sometimes offered to the gods in thanks or to seek their favour (Figs 184–

186, 198). The greatest achievements of the smith's art are seen in the manufacture of weapons (Fig. 196). Weapon forms preserved local characteristics indicative of traditions.

The tools of the jeweller and bronze-caster are shown in Fig. 190. Jewellers became acquainted with new techniques and methods of economising material. In the 5th–8th centuries the proportion of ornaments made by hammering increased, these being more attractive and robust.

Household utensils and various implements, textiles and artefacts of leather, clay and wood were still made within the household.

Sheep-shears were introduced; flax processing began; the methods of making spindle whorls diversified. Tablets were used for weaving belts. Cloth was woven on vertical looms. There is little evidence regarding clothing, because the costume of this time was generally not ornamented with bronze. Women wore crowns of bronze spirals (Fig. 197) of different forms for Semigallians and Latgallians. In the 7th and 8th centuries the ends of woollen mantles began to be ornamented with bronze rings, and the ends of the warps with bronze spirals. Ornaments of bronze rings and spirals began to appear on men's caps; leather belts and buckles came into use.

Bone, antler and horn were used to make handles and segmental combs, weaving tablets and drinking horns. Leather was used to make footwear, clothing, belts and horse-trappings. Mainly pottery and wooden vessels were used. Smooth-walled and rusticated pottery was most widespread, with pinched and polished vessels less common (Fig. 191). Textile-impressed pottery is characteristic of Finnic sites.

Contacts, exchange and trade

Culture and influences. In Latvia in the 5th–8th centuries trade became livelier, with an increased demand for raw materials and products used for crafts and economic purposes. The most important transport routes were along the Rivers Daugava, Lielupe and Gauja. The amber route from Sembia had shifted towards the Byzantine Empire and Hungary. Through Masuria, silver

artefacts appeared in Latvia, some of which can be seen to have come from sources in Transylvania and Bohemia. The new technique of oblique engraved ornamentation became widespread in Latvia, found on dress-pins, pendants, brooches and belt buckles from the 6th century onwards. The introduction of this ornamentation is linked to the appearance of new brooch forms (Fig. 199).

Couronian contacts westward across the Baltic Sea became established. Around 650 the Swedes, subjugating the Couronians, had established a colony at Grobiņa, as indicated by a flat cemetery at Smukumi with the characteristic grave inventory of Gotlandic traders. A second, barrow cemetery at Grobiņas Priedulāji has burials characteristic of Svear from the Melar region. Here a 7th century Scandinavian memorial stone – a stele (Fig. 200) has been found. Scandinavian cemeteries at Tāšu Jāči, Porāni, Kapsēde and Durbes Sauslauks show the extent of the zone under the control of the Svear garrison in a radius of about 15 km around Grobiņa. The existence of the Scandinavian colony at Grobiņa led to Couronian involvement in raids across the sea and the introduction of high quality weapons (swords and spears of Damascus steel).

In 5th–6th century hoards from north Estonia there are bronze and silver ornaments originating from Zemgale. From the Dnieper region brooches decorated with enamel were imported to Latvia. In the 7th and 8th centuries cowrie shells brought from the coast of the Indian Ocean began to appear in Latvia. Amber from Kurzeme retained its prestige as a material for exchange. Also in demand were furs, honey, wax and, in contacts with Scandinavia, also grain for bread, which was in short supply there.

Social structure and its development

The process of disintegration of kindred groups in central Latvia in the 5th–8th centuries is seen from the collective barrows with stone circles and the change observed to graves dug into the ground

(Fig. 193). Burial in rows dominated at the end of the period (Fig. 194) Such changes can be seen in general plans of Aizkraukles Lejasbitēni and Bauskas Dreņģeri-Čunkāni cemeteries. Territorial or village communities became established.

The highest-ranking and economically strongest kindred groups and their descendants organised the building of fortifications and settled in castles. District centres developed. According to information given by Rimbert, around 850 in Couronia there were five castles with districts (*civitates*) forming a confederation or state (*regnum*).

Success in production and accumulation of wealth led to social stratification and armed conflict. The practice of placing weapons in the graves of Baltic men in the 5th–8th centuries reached its highest point (Fig. 195). Battle-knives, battle-axes and javelins came into widespread use (Fig. 196), and iron shield-bosses were introduced, as well as belt fittings and horse trappings for soldiers. Very rich graves appeared, with silver artefacts (Fig. 192). After weapons and fortifications, hoards form another important indicator of social conditions, consisting of individual or social property stored, hidden or left as offerings. Silver ornaments and weapons are most commonly found in hoards.

From the perspective of social development, the Middle Iron Age is a transitional period, formerly described as the pre-feudal period. The Middle Iron Age together with the 9th and early 10th century can more properly be described as a tribal society, with different conditions in phases I and II of the Middle Iron Age: a rise in phase I and a decline in phase II in the direction of greater equality.

In 5th, 6th and 7th century cemeteries the proportion of rich burials is greater, and there are also more burials with very sparse grave goods or none at all, while later burials, mainly from the 8th century, have a ratio of rich burials to the rest of 1:10. Such a materially and socially egalitarian society in the 8th and 9th centuries is reflected in the burials at Aizkraukles Lejasbitēni, Zvirgzdēnes Kivti and Bauskas Dreņģeri-Čunkāni cemeteries. Male graves of the 5th–8th centuries can be

divided into four groups in terms of material conditions: I–III – free people (Latvian *ļaudis*) and IV – bondspeople (*neļaudis*). Groups I–III consist of rich people (*labie ļaudis / labieši*) and the rest (*mazie ļaudis*).

Ethnic groups, their distribution and ethnic processes

At the beginning of the period the zone of contact between Baltic and Finnic groups passed from Lakes Cirma and Lubāna north-west through Cesvaine and Rauna to Limbaži and the mouth of the River Vitupe. In Kurzeme this zone passed from Kandava along the River Abava westward to Renda and then to the lower reaches of the River Venta to the Baltic Sea. During the 5th–8th centuries the ethnic boundary changed most rapidly in Vidzeme.

The Couronians belonged to the western branch of the Balts. They lived in north-western Lithuania and south-western Latvia. Characteristic of the Couronians in the 5th–8th centuries are flat cemeteries, such as Mazkatuži, Ģeistauti, Ošenieki and Bunkas. The dead were oriented with heads to the north or south. In the 5th–8th centuries the tradition continued of placing a miniature pottery vessel in the grave. In the 8th and 9th centuries miniature artefacts appeared. Grave goods included scythes and socketed axes, battle-knives, drinking horns, horse trappings, silver-plated bronze *tutulae* with filigree work and blue glass, neck-rings with wound ends, amber discs and beads. The Couronians inherited from the Scandinavians the tradition of making offerings in bogs and water-bodies.

The Samogitians, Semigallians and Selonians-Latgallians were kindred tribes with a common origin in the 1st–4th century Barrow Cemetery Culture. The Semigallians and Samogitians developed from the western group of this culture. In Zemgale and north-western Vidzeme the tradition of burial in collective barrows came to an end sooner than in Augšzeme and southern Vidzeme. A reminder of the stone rings around barrows in these areas are the enclosures around separate groups of burials (Tērvetes Stūri, Dobeles Oši). From the 6th and 7th centuries, flat cemeteries dominate (Zvārdes

Grīnerti, Rubas Rūsīši–Debeši, Katlakalna Pļavniekkalns). In the 8th and 9th centuries clearly distinguished rows of burials appear (Bālas–Šķērstaiņi, Mežotnes centrs, Dreņģeri–Čunkāni) (Fig. 194). The orientation of burials varies at the beginning of the period, later dominated by opposed orientations of the head towards the north-west or south-east, as among the Selonians and Latgallians. Iron implements placed in the graves (as with the Couronians) include socketed axes, scythes, spears and battle-knives; socketed chisels also occur. Women are provided with hoes, awls and, in phase II, with sickle-shaped knives. Neck-rings had thickened, faceted or hook-and-loop ends, and were worn both by men and women. Common forms of dress-pins included pins with profiled, conical, triangular, cruciform, wheel-shaped, walking-stick-shaped or crook-shaped heads. Crossbow fibulae were also widespread. There were arm-bands with club-shaped ends, lenticular arm-bands with a prominent mid-rib and spiral arm-bands. The massive arm-band twisted of three rods, like the warrior's arm-band, was exclusively a male ornament. 5th–8th century Semigallians set the fashion and introduced new forms among their neighbours to the east and north. They also had unusual forms of women's crowns (Fig. 197).

The area inhabited by the Semigallians in Latvia in the 5th and 6th centuries extended to Ezere, Ruba, Jaunpils and Vecmokas in the west, and Lielstraupe, Nītaure, Meņģele, Aizkraukle and Skaistkalne in the north-east and east.

The eastern group of collective barrow cemeteries, east of the line Birži–Aizkraukle–Ērgļi–Vecpiebalga–Ranka, can be attributed to the Selonian and later Latgallian culture. Definite Selonian sites on the left bank of the Daugava are the flat and barrow cemetery at Ābeļu Boķi and similar cemeteries at Slate, Saukas Ratalāni and Sēlpils Spieņi. In terms of burial traditions and grave goods they resemble cemeteries on the right bank of the Daugava and in the Aiviekste Basin (Kalnieši II, Priedaine, Cēsaines Luces, Dzelzavas Kapukalns). These have similar weapons (barbed spears and battle-knives), axes and ornaments. We find similar features in the dialects of these two regions, so it

can be considered that in the 5th–8th centuries these people constituted a single ethnic unit – the Selonians.

Only in the 8th century do flat cemeteries appear in southern Latgale (Zvirgzdenes Kivti, Višķu Mas-kava village, Kapiņu Kristapēni), with opposed orientation of male and female graves. Such an orientation is also known in Vidzeme. A proportion of the artefacts have similar forms. Thus, Selonian culture can be regarded as one of the main sources of Latgallian culture.

Finnic tribes inhabited the northern parts of Kurzeme, Vidzeme and Latgale, continuing the practice of burials in *tarand* cemeteries. In the northern areas of Vidzeme and Latgale these are usually arranged in groups (Raunas Kalnaslavēka, Sakstagala Lielpuderi, Makašānu Salenieki). The *tarand* graves were generally in use until the 6th century and are dominated by cremation burials. They have concentrations of burnt bone with bronze artefacts partially fused in the fire, beads and fragments of iron implements. Textile-impressed and smoothed pottery is commonly found. These *tarand* graves are attributed to the ancestors of the Estonians.

In northern Kurzeme burial in *tarand* cemeteries continued until the 8th century (Laidzes Roceži, Dundagas Ošbirzes and Popes mežs). The burials here are mostly inhumations, and there is no textile-impressed pottery. The people buried in the *tarand* graves of northern Kurzeme are the ancestors of the Livs.

Researchers include among Slavic tribes the Kriviches, who began to move northwards in the 6th century and mixed with the local Finno-Ugric tribes, later creating long and round barrows along the border of present-day Latvia. Such barrows have been found at Šķaunes Latišonki, Katalova and Šķaunes Volkorezi. These are characterised by cult fireplaces, sparse grave goods and offerings in hand-made smooth pottery vessels. Such traditions characterise the Kriviches in the period from 500 to 1200. There are finds of glass beads and temple rings. No definite Slavic burial sites or artefact finds are known along Latvia's south-eastern borders earlier than the 8th century.

Jānis Apals, Ēvalds Mugurēvičs

Late Iron Age (Early Middle Ages) (400–800 AD)

Introduction

The period 800–1200 AD corresponds, in historical terminology, to the Early Middle Ages, described by archaeologists as the Late Iron Age. During the Soviet period, in line with the accepted sequence of socio-economic formations and the postulates of historical materialism this period was described as the time of Early Feudalism. Since the restoration of the independent Republic of Latvia study of the Early Medieval period has taken into consideration the developmental tendencies of the local inhabitants.

Sources

Alongside archaeological material, the importance of written historical sources increases in this period. These include 9th–12th century Scandinavian sagas, which are of greater importance than Latvian folk legends. The sagas were written down already in the 13th and 14th centuries, while Latvian folk legends were collected only in the last centuries and can be used only for reconstructing specific episodes, rather than longer historical periods.

Among the Western European written sources, mention should be made of *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* of Adam of Bremen, *Gesta Danorum* of Saxo Grammaticus and *Heimskringla* of Snorri Sturluson, which mention particular areas of the territory of Latvia and their inhabitants. Runic inscriptions on stones serve as an important supplement to authentic Scandinavian sources on the lands of the Couronians, Livs (Livonians) and Semigallians. 13th century chronicles (the Chronicle of Henry of Livonia and the Rhymed Chronicle) and the documents from this same period can be used retrospectively for reconstructing the historical geography and social structure of the 12th century.

Important among the Ancient Russian chronicles is *Povestj vremennyh let* (The History of Past Years), which mentions the peoples of Eastern Europe and the campaigns of the Russian princes to the lands of the Baltic Sea shore. Arabic authors give important information about trade in Eastern Europe at that time.

Environment

Around 800 a warmer climatic period began, the so-called Little Climatic Optimum. The mean annual temperature was about 1–2 degrees C warmer than at present. Climatic warming favoured an increase in wild and domestic animal populations.

Distribution of ethnic groups

From the 9th–12th centuries written sources mention the Balts and Finns, whose territories had been reduced as a result of pressure from the Slavs (Fig. 201). In the territory of Latvia, too, re-alignment of tribes can be observed, with a tendency for Baltic peoples to extend their lands northwards at the expense of Finnic groups (Livs, Estonians). This process can best be traced through the distribution of cemeteries (Fig. 202).

The Couronians inhabited not only Kurzeme, but also the north-western part of Lithuania. The Livs, as well as the Vends, who resemble the former in terms of material culture, can initially be traced only in northern Kurzeme (Figs 203–205), but from the 10th–11th centuries onwards they are also found in the western part of Vidzeme (Fig. 206). Since the beginning of the Iron Age Semigallian culture was concentrated in the Lielupe Basin, while those Semigallians who had previously lived along the lower reaches of the Rivers Daugava and Gauja were subject to assimilation by immigrant Latgallians and

Livs. The Latgallians occupied the area of present-day Latgale and the eastern part of Vidzeme, forming a Latgallian superstratum in the material of the Selonians in the Aiviekste Basin. The main Selonian area was in Augšzeme and north-eastern Lithuania.

The physical type of Latvia's inhabitants can be seen from the bone material obtained in the 9th–12th century cemeteries. The Semigallians and Selonians were more narrow-faced than the Couronians and Latgallians, whose anthropological type shows Finnic influence. The total population at this time is estimated at 110,000–150,000.

Forms of settlement

During the Early Middle Ages, settlement forms included open settlements or villages, groups or agglomerations of villages with features of early towns, lake fortresses, refuge sites, castles with or without outer baileys, as well as early towns that grew up next to castles.

The villages of the Couronians, Semigallians, Latgallians, Selonians and Livs were located at higher and dryer sites on the banks of rivers and lakes, providing the inhabitants with water and good fishing sites, and facilitating transport. The settlements were 1–5 ha in area. Close to them were early medieval cemeteries, hill-forts and in certain cases even stone or brick castles. The Latgallians and Selonians also settled on islands in lakes. Extensive excavation has been conducted at the Selonian settlement on an island in Lake Krigāni.

Liv open settlements have been best studied along the Lower Daugava, where they form an agglomeration with a considerable concentration of population. One of the most extensively researched is the village of Mārtiņsala, next to which, in the late 12th century, there was also a stone castle, a church and a cemetery. The village covered an area of around 5 ha. In the excavated part of the village it could be seen that dwellings and hearths were arranged in four rows at a distance of 3–13 m. The village was protected on one side

by a bank 1 m in height and 3 m wide resembling a rampart, and on the other side by the steep bank of the Daugava. About 20–30 buildings may have been occupied contemporaneously, inhabited by perhaps around 100 people. The villagers were engaged in agriculture, stock-keeping, fishing, crafts and trade. In two settlements, Salaspils Lipši and Doles Rauši, groups of buildings were uncovered, where the inhabitants had engaged intensively in craft work.

In the Early Middle Ages about 230 hill-forts were inhabited in Latvia. During the first half of the period the hill-forts were mainly inhabited by whole communities, and in the second half of the period some of them became the residences of the upper social stratum. Next to such hill-forts, outer baileys were established, inhabited by members of the military retinue and craft workers. An example of such a castle-fortress is Tērvete hill-fort in Zemgale, the residence of the Semigallian rulers Viesturs and Namejs, mentioned in the Chronicle of Henry and the Rhymed Chronicle. Community hill-forts also continued in existence as refuge sites for the surrounding population in case of war or other danger.

The castles had defensive structures along the bank and perimeter of the hill-fort. A bank and ditch, sometimes even several, protected the castle along the most vulnerable side. Along the perimeter of the hill-fort there was a rampart with a parapet. Sometimes there was also a second line of defence with dwellings or outbuildings. At the corners of the hill-fort plateau were projecting defensive structures, and fortified terraces on the slopes.

Most strongly fortified were the entrances and gates of castles (Fig. 209), with tower-like structures on both sides. Remains of such defences have been found at Talsi and Asote hill-forts. A fortified entrance, of a suitable width for carts, had been built at Koknese hill-fort already in the 5th or 6th century.

Early towns developed at those hill-forts that were centres of lands or districts, sometimes described in medieval written sources under the name

"pilsāts". Alongside Talsi hill-fort, established in the 10th century, there was a town of 4 ha, while at Tērvete the town covered 9.5 ha and at Mežotne hill-fort it occupied a whole 13 ha. Extensive excavation has been conducted at Sabile *pilsāts*, dating from the 11th to the 17th century.

Lake fortresses are a particular form of ancient settlement in Latvia, differing from the rest in terms of their location. On the basis of folk legends, in the course of a survey of underwater archaeological sites in Latvia the remains of lake fortresses were discovered in ten lakes in Vidzeme (Fig. 212). These are either completely underwater, at a depth of 2–3 m, or else their surfaces project slightly above the water level (Fig. 215). Owing to anaerobic conditions, the cultural layer of lake fortresses contains not only well-preserved remains of wooden dwellings, but also organic artefacts. So far the most extensive excavations have been conducted at Āraiši lake fortress. It has been established that Āraiši lake fortress was in use in the 9th and 10th centuries. It was a permanently occupied and fortified settlement resembling a hill-fort, built in the middle of a lake for defensive purposes on an artificial foundation consisting of a framework of logs. This foundation was densely built over with regularly spaced dwellings and out-buildings, surrounded along the perimeter by defensive structures.

The cultural layer of Āraiši lake fortress consisted of five consecutive building phases without any chronological hiatus. It was built and inhabited by the ancient Latgallians. The lake fortress had a population of around 70–90 people, engaged in agriculture, stock-keeping, forest beekeeping, crafts and trade. It was a stratified society. The lake fortress was destroyed in an enemy attack and its remains gradually became submerged with subsidence of the foundations and a rise in the lake level and the memory was preserved in legends. The establishment of lake fortresses as a rapidly built and well-protected form of settlement may be linked to Latgallian immigration into central and northern Vidzeme in the second half of the Middle Iron Age.

Economy

The main implement for tillage was the forked plough, ploughshares of which have been found in large numbers (Figs 216, 217). Horses or oxen were used for traction, and harness fragments have been found in excavations (Figs 218, 219). Iron hoes (Fig. 221), used to loosen the earth, represent evidence of horticulture. From the 12th century wooden spades tipped with iron appear (Fig. 220), used for digging in the garden and for excavating defensive ditches etc. Clearance cultivation and fallow field systems dominated, the three-field system also coming into use. As shown by grain and weed remains, oats and hemp were cultivated now, in addition to the previously known crops – barley, rye, wheat, peas etc.

Sickles and scythes were used for harvesting. The great diversity of sickle forms became reduced to the most rational form of crooked sickle (Fig. 223), while "gorbusha" type scythes with a long handle were still important (Fig. 222). Analysis of animal bone material from the settlement sites of this period shows that domestic animals (cattle, sheep/goats, pigs and horse) dominate both absolutely and in terms of percentages (70%) over wild animals. Most important among hunted fauna were those animals providing meat (elk, bison, roe deer) and furs (beaver, marten etc.). Hunted birds, such as capercaillie, black grouse etc., were also used for food.

Forest beekeeping came to be practised on a very large scale in the Early Middle Ages. The largest number of beekeeping articles so far comes from the excavations at Āraiši lake fortress. The main tool of the beekeeper was the *dzeinis*. This was a sliding block system used to climb the bee tree and maintain one's position at the hive to conduct the work of tending the swarm and collecting honey. The *dzeinis* had three main components: a hook for suspension, a seat and ropes for traction (Fig. 226). All the ropes of the *dzeinis* found at Āraiši lake fortress were of lime bast.

The people of the Early Middle Ages consumed at least 25 different fish species. Most of these were caught locally, only a few species may have been

imported. For fishing, previously known and improved implements were used. In Āraiši lake fortress fragments of a net of lime bast were found, as well as various net floats (Fig. 228). All the different forms of fishing tackle were used: various sorts of fishing lines, including night-angle lines. Leisters and harpoons were used for spearing large fish such as pike, sturgeon and salmon at spawning locations. Fishing had little effect on freshwater fish resources.

Crafts were still dependent on agriculture. Under the conditions of a natural economy, craft workers practised within the community, making products according to order. Most of the work was done by hand. In the second half of the period, thanks to trading connections and technical progress, new tools and appliances were introduced, such as the potter's wheel, the lathe, the rotary quern (Fig. 233), the horizontal loom etc. Several artefact forms began to be produced for the market. This stimulated the separation of crafts from farming and changed the social status of craft workers.

Smelting and working of iron was the most important craft, both technically and socially. Iron was smelted from local bog iron ore in stationary above-ground shaft furnaces with artificial draft. One such furnace has been found in the 10th century layer of Asote hill-fort, while in the 12th century layer the remains of what was possibly a smithy were recovered. In the village of Doles Rauši a hoard of smith's tools was found, datable to the second half of the 11th century (Fig. 229). Smiths' tools had by the Early Middle Ages already attained their optimal forms, which continued to be in use with minor alterations right up to the beginning of the industrial era. The ancient metallurgists and smiths could satisfy the local demand for iron and iron products. Steel was also obtained, but in 8–10 times smaller quantity.

The production and wearing of ornaments made of non-ferrous metals, mainly bronze, reached its apogee in the 11th and 12th centuries. In contrast to iron, non-ferrous metals and alloys were imported into Latvia. At the village of Doles Rauši,

two large copper ingots were found, weighing 18 and 7 kg (Fig. 230). The Lubānas Ērgaļi hoard contained a hundred bronze bars weighing 200–300 g, raw material for neck-rings, arm-bands, brooches etc.

Remains of jewellery smithing workshops have been found at almost all hill-forts and settlement sites occupied during the Early Middle Ages. Bronze-working required considerable skill and special tools (Fig. 231). Silver and tin were worked in a manner similar to bronze.

The main building material was wood. During the first half of the period, in the 9th and 10th centuries, narrow-bladed iron axes were used in building work, with a blade width of 5–6 cm. For splitting planks, wooden wedges and mallets were used, wood surfaces were smoothed with a draw-knife. During the second half of the period, in the 11th and 12th centuries, broad-bladed axes were in use (Fig. 232), as were the so-called "cats" – tools for modifying the lower surface of a log structure to fit onto the log beneath. Knives, chisels, drills, draw-knives and gouges were employed in making various wooden implements and household utensils, and occasionally saws, too. Textile-making was one of the most widespread and labour-intensive production activities. Both linen and wool was spun using wooden spindles, bands were woven using suspended weaving tablets (Fig. 234). From the 11th century, striped bands began to be woven, and patterned bands were made from the 12th century onwards. Fabrics were woven on two forms of vertical loom (Fig. 235). From the 12th century, checked and patterned fabrics appeared, such as are made on the horizontal loom.

Research conducted during the last decades has shown that all the peoples of the Baltic Sea shores contributed to the development of trade in the Early Middle Ages (Fig. 236). In the territory of Latvia, Arab dirhams served as a means of payment in the 9th and 10th centuries, in the 10th and 11th centuries Western European coins were in use, and in the 10th–13th centuries silver bars were used as currency. Silver bars were cast locally from

imported silver, and such bars with a weight of around 100 g were known as *ozeringi*. Scales used in Latvia (Fig. 237) resemble those from neighbouring countries in terms of form, but the dimensions, form and ornamentation of particular elements show that the scales were made locally. Burials of merchants can be distinguished, having scales, weights and money as grave goods (Fig. 252).

Trading and cultural contacts were mainly with the west and east. Goods imported from the west (Fig. 238) have been found in rich 9th–11th century graves in western Latvia and along the main trade routes. Imports from the east (Fig. 239) dominate over western imports both in number and distribution. This can be explained in terms of the conditions of production and demand for cheaper mass products (glass beads, pendants). Along with agricultural and beekeeping produce, Baltic amber served as an exchange equivalent in contacts with foreign traders. For monetary transactions, both the Scandinavian and Ancient Russian systems of weights were in use. In the archaeological material it is possible also to recognise mutual contacts between Baltic peoples, which can be traced from the distinctive ornaments characteristic of each ethnic unit.

In the territory of Latvia a road network had developed, and the Rivers Daugava, Gauja, Venta and others were important waterways. In terms of importance they can be divided into local and transit routes.

Material culture

So far the best preserved remains of early medieval wooden buildings have been found at Āraiši lake fortress, Koknese hill-fort and in the oldest building layers of Riga. The Āraiši material serves to characterise the building traditions of the earlier half of the period, while Koknese and Riga shed light on building in the latter half of the period. The dwellings in Āraiši lake fortress were log structures of 2.7×3.5 to 4.5×5 m without a loft (Fig. 214). Their gently sloping roofs of round logs or split planks covered in spruce or birch

bark served also as the ceiling. The walls were joined at the corners using the so-called joke corner joints or corner joints with projecting log ends. The houses had annexes at the entrance, the side or rear wall, used for the needs of the household economy. Later the dwellings of the lake fortress developed into two- or three-part buildings, consisting of a closed anteroom, a living room and an ancillary room at the back or the side. Such houses were characteristic of the Latgallians.

Liv dwellings were log structures with an average size of 3×4 to 4×5 m, the walls being kept in place by posts dug into the ground. Some of these buildings were subterranean or semi-subterranean, dug into the ground at a depth of 0.3–1.5 m, while others were above-ground structures. Next to the houses there were outbuildings and pits used to store products.

The complex consisting of the house and outbuildings comprised the basic unit of socio-economic life, the farmstead, development of which began in the Middle Iron Age and ended in the Middle Ages.

For heating and cooking, in the Latgallian areas clay stoves were mostly used, while the Livs used mainly open hearths and stoves of piled stones. The stove was usually placed in the middle of the house, with no chimney. Along the walls at the lowest level were sleeping places and benches, as well as mortars, grindstones, bark containers and other large items. Above these were shelves and hooks to hold various utensils and dishes. Lighting was provided by the light of the hearth, resinous wooden laths, birch-bark torches, as well as candles.

Fire was made using flint and striking irons. Grain was separated from the husks in wooden mortars (Fig. 243) and ground on grindstones. From the 11th century onwards the rotary quern was used for grinding. Bran was separated from the grain by sifting. Bread and flat cakes were baked in stoves. For cooking and eating, wooden and clay vessels, knives and wooden spoons and ladles were used.

The diet was quite diverse. Cereals constituted the main dietary staples. From the 8th/9th century rye was introduced in Latvia, and raised rye bread

began to be made; barley was used to make broth. Also used for food were millet and legumes: beans and peas, while oil was pressed from gold of pleasure, hemp and linseed. Of the vegetables, turnips were grown. Dairy products, meat of domestic and hunted animals, and fish also contributed to the diet. The only sweetener was honey.

In comparison with the previous period, clothes-making skills had developed further. In addition to the vertical loom (Fig. 235), the horizontal loom was introduced from the 12th century, permitting the weaving of twill fabrics. Women wore linen shirts, woollen or wool-mixture skirts, leggings and footwear. Over the shirt and partly also over the skirt a jacket was worn. A woollen mantle was worn over the shoulder. Metal and cloth crowns were worn as a headdress (Fig. 242). Male attire consisted of a shirt, trousers, jacket, belt, leggings, footwear, cap and cape (Fig. 248).

Both men and women wore shoes or sandal-like footwear made of lime-bast (Fig. 249).

Women (Fig. 245) wore neck and breast ornaments (neck rings, glass beads, cowrie shells, chains and pendants). Dress-pins and brooches were used to fasten the dress. Arm-bands and finger-rings were also worn.

Men wore arm-bands and finger-rings, and fastened their dress with dress-pins and brooches. A jacket and arm-winding decorated with bronze rings and loops were the distinguishing mark of men of high rank and social standing (Fig. 248).

New forms of armaments appeared in the Early Middle Ages (metal maces, armour and helmets), although wooden cudgels continued in use. From the 11th century reduction in the variety of weapon forms is seen, expressed in the introduction of arms characteristic of the whole of Northern Europe (Fig. 251). Thrusting and chopping weapons were used for close combat (the axe, sword and spear). With the growing importance of cavalry in the 11th and 12th centuries, the role of the axe for infantry close combat was reduced. From the 9th century, Western European double-bladed swords became widespread in the Baltic region, although the local battle-knives and single-bladed swords remained in use. Spearheads with inlaid sockets were import-

ed, while among the damascened spears there are also locally made examples. Missile weapons – javelins and bows – came to play an increasingly important role. The cavalry of the military retinue is characterised by accoutrements such as spurs and stirrups.

Personal hygiene was maintained by bathing in the bath-house. This was also the place for childbirth, attending wounds, relieving aching bones and other ills. Hair was combed with bone and antler combs and bristle brushes. Clothes-washing involved beating with wooden beetles. Healing was based on empirical experience. The utensils included a hook for bloodletting, small knives, pincers etc. Various herbal infusions were used as remedies. For healing fractures, splinting, cleaning of bone fragments from the wound and trepanation were used.

Spiritual culture

Among the other Indo-European languages, the Baltic languages show very archaic characteristics. According to written sources and linguistic research, the Couronians, Semigallians, Latgallians and Lithuanians each spoke their own language, albeit closely related ones. Since, according to the mythology of Baltic peoples, life beyond the grave was a continuation of life on earth, the dead were provided with everything required for life in the "next world". It was believed that cremation does not destroy the deceased, since fire only separates the material part of the body, the rest being transported to the land of the spirits.

Ancient cult sites in Latvia, particularly in Kurzeme, include "idol hills" (*Elku kalni*), "church hills" (*Baznīcas kalni*), "offering hills" (*Upurkalni*) etc. Excavations at one such sacred hill uncovered pits with artefacts serving to relate them to Couronian cremation graves (Fig. 255). Also widespread were sacred stones (Fig. 256).

Christianity, bringing with it new currents in spiritual culture, approached the peoples of the East Baltic from two sides: from Scandinavia in the west, and from Russia in the east (Fig. 257). According to Adam of Bremen, in the second

half of the 11th century Danish missionary activities had reached Kurzeme. Another current of Christianity, the Orthodox faith, coming from Byzantium through Russia in the 11th and 12th centuries can be seen to have arrived in eastern Latvia. This is shown by symbols of Christian faith – crosses and pendants depicting the saints, found at hill-forts and in richly furnished graves. In the minds of the local people Christianity became closely intertwined with pagan beliefs, as shown by crosses found in graves along with pagan symbols (Fig. 258). Thus, the lands in the territory of present-day Latvia were no longer entirely pagan. Christian teaching was known at the major centres and along trade routes, although the views of the local people were still predominantly pagan or included an element of syncretism.

Social organisation and socio-political relations

The territory of Latvia was organised into castle districts, each of which included several villages and parishes. Of a total of over 450 registered hill-forts, there may have been around 250–300 inhabited castles at this time, among which there were centres of states, lands or districts. Several castle districts formed larger territorial units, described in 13th century documents as “lands” (*terra, land*). There were nine such lands in Kurzeme, seven in Zemgale etc. These documents also mention early states (Jersika, Koknese, Tālava etc.), which encompassed part of the Latgalian lands, similarly as the state ruled by Lamekins in the area of the lower Venta included only part of the ancient Couronian lands. These early states were based on a confederation of castle districts and lands, but there was no such state organisation as existed in Lithuania in the 13th century, which might have consolidated all the ancient Latvian peoples, as happened in Lithuania. The Livs were also disunited, living in four separate regions (Piedaugava, Turaida, Metsepole and Idumeja).

In the Early Middle Ages society in Latvia was stratified. This can be seen from the character of grave goods provided for the dead, which permit a division

of burials into four categories: rulers, members of military retinues, free peasants and bondspeople. The early states were ruled by a noble elite – rulers described in the 13th century chronicles and documents as kings or princes (*König, knaz, rex*), while rulers with more limited power are referred to as elders or war-leaders (*senior, princeps, dux*).

Rule was based on the collection of dues, calculated on the basis of ploughlands or work-horses. The *pagasts* institution provided for the collection of dues in subjugated lands, court proceedings and establishment of order. Written sources mention popular assemblies (*placidum, colloquium*) among the local population, as well as meetings of elders, which were of crucial importance for political decision-making.

International relations

Latvia's geographical position on the eastern shore of the Baltic Sea stimulated the development of political, economic and cultural contacts with surrounding lands. Since the major river in the region, the Daugava, rises in the Valdai Hills, from where tributaries and portages permitted access to the major Volga and Dnieper waterways, a transit route could develop to the East Baltic (Fig. 236).

Danish and Swedish raids to the Couronian lands in the mid-9th century are described in the Chronicle of Rimbart. The *Heimskringla* of Snorre Sturluson from the 10th century describes the efforts of the Swedish king to subjugate Couronia. Both this author and Saxo Grammaticus tell of raids by the Couronians. The Danes in the 11th century had to protect themselves against attacks by the “easterners”, including the Couronians. Several runestones refer to trade with the local inhabitants and the death of Vikings (Fig. 260), mentioning several geographical locations in the present territory of Latvia. Archaeological finds from the lower reaches of the Daugava and Venta also provide evidence of Scandinavian colonists. Only one object inscribed with runes has been found in Latvia, half of a 12th century limestone mace with the inscription “These runes O.” (RUNAR: PESAR: O.; Fig. 238: 3). In the 13th century agreements with

the Crusaders there are clauses added for security, stating that the Couronians are not permitted to subject themselves to Denmark or Sweden. This diplomatic formula can be regarded as a reflection of the political relations of the Viking Age, when the Couronians were subject to these states for a time.

After Grand Prince Vladimir Monomachus (1113–1125) had united most of Rus, there were clear attempts to gain control of the Dnieper–Daugava waterway in order to obtain free access to the Baltic Sea. 12th century Russian chronicles mention campaigns by the princes of Polotsk and Pskov to Atzele, Zemgale and the lands of the *chud'* (Finnic peoples) with the aim of subjecting them to extract church dues. The attacks by the princes of Rus against the East Baltic continued with interruption in the early 13th century, when we have information that the Daugava Livs and Latgallians paid dues to Polotsk and Pskov. Written sources show that such dependence was not permanent in the 11th–13th centuries, since the local peoples were capable of ridding themselves of political dependence on their eastern neighbours with successful counter-actions.

The 11th–13th centuries saw Crusades in the Middle East, when the ideal of the Crusader was created – the Christian knight (*miles Christianus*), who had to fight the pagans in a Holy War (Fig. 263).

The expansion of German traders and Crusaders into the southern and eastern shores of the Baltic Sea, which in the second half of the 12th century were still considered pagan lands, provided similar opportunities to those that were sought on the eastern shore of the Mediterranean. German traders were accompanied to the lower Daugava area by Catholic preachers, who initially conducted peaceful missionary activities. At the Liv villages of Ikšķile and Salaspils the first centres of support were established, with stone castles and churches (Fig. 264). The centre of the newly established bishopric was moved in the early 13th century from Ikšķile to Riga. Since the local people did not submit, the peaceful missionary work became transformed into a Crusade, resulting in the loss of political and economic independence. The political map of ancient Latvia was cardinaly altered, since the Crusaders established a new confederation of states in the conquered lands – Livonia.

Ziņas par autoriem

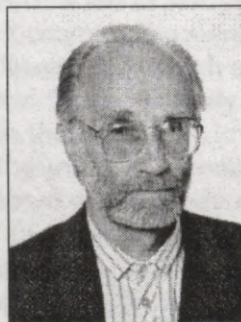

JĀNIS APALS (dz. 1930. 18. IX Rīgā) – arheologs, vēstures doktors. Mācījies Liepājas pedagogiskajā skolā, LVU Vēstures un filoloģijas fakultātē (1951–1956). No 1959. līdz 2000. gadam strādājis Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā (sākumā jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks, vēlāk vadošais pētnieks), vēstures doktors (1993). Vadījis pētījumus 10 dzelzs laikmeta un viduslaiku arheoloģiskajos pieminekļos. Ir zemūdens arheoloģijas aiz-

sācējs Latvijā. Vadoties pēc folkloras datiem, atklājis jaunu pieminekļu kategoriju – ezerpilis, pierādot tautas teiku par nogrimušajām pilīm objektīvo pamatu. Plašāk pētījis 9.–10. gs. seno latgaļu apdzīvoto Āraišu ezerpili, uz kuras rekonstrukcijas pamata viņa vadībā veidojas pirmais brīvdabas arheoloģiskais muzejs Latvijā.

J. Apalam 1995. gadā piešķirta Kultūras fonda Spīdolas balva, 1997. gadā – LZA goda doktora grāds. Senās celtniecības izpētē uzkrātās zināšanas un eksperimentālā pieredze izmantota referātos, kas nolasīti Stokholmā, Ķīlē, Nirnbergā, Sietlā, Vankūverā, Palangā un citur. Publicējis vairāk nekā 180 zinātnisku un populāru rakstu, četras grāmatas: “Arheoloģiskie pieminekļi Gaujas nacionālajā parkā” (1986), “Die Wohninsel Āraiši” (1993), “Senie mājokļi Latvijā” (1996) un “Āraišu ezerpils” (1998).

VII nodaļas līdzautors.

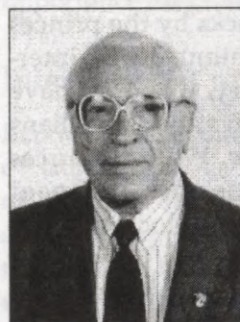

MĀRIS ATGĀZIS (dz. 1935. 15. X Rīgā) – arheologs, vēstures doktors. Tēvs Kārlis un māte Aldona – skolotāji Ilzenes, Alsviķu un Bejas pagastā. Mācījies Alsviķu tautskolā (1943–1950), Alūksnes 1. vidusskolā (1950–1954), LVU Vēstures un filoloģijas fakultātē (1954–1959). Kopš 1958. gada strādā Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā: vecākais laborants (no 1958), jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks (1966), tagad – pētnieks. Vēstures doktors (1998).

Piedalījies izrakumos Šelupinkos, Grobiņas Priedulājos, Sārnatē. Vadījis izrakumus Spietīņu–Plāteru senvietās (kopā ar J. Daigu), Vecdolē, Nariņos, Mežotnē, Valmierā, Jaunlivē, Tērvetes Klosterkalnā, Sanatorijas dārzā un Sapņu kapulaukos, Ķūros, Anšķinos, Alūksnes pili, Jaunspieķos, Asaros, Bāju–Šķērstaīņu un Ošu senvietās, Dreņģeros–Čunkānos, Pokaiņos.

Pētījis Latvijas iedzīvotāju bruņojumu dzelzs laikmetā un seno zemgaļu vēsturi. Disertācija “Tuvciņas ieroči senā Latvijā 10.–13. gadsimtā”. Publicējis vairāk nekā 170 zinātnisku rakstu. Viens no “Latvijas PSR arheoloģija” līdzautoriem (1974). Piedalījies starptautiskās zinātniskās konferencēs un simpozijos Rīgā (1990), Polijā – Grīnvaldē (1990), Dānijā – Sostrupā (1991).

VI nodaļas autors.

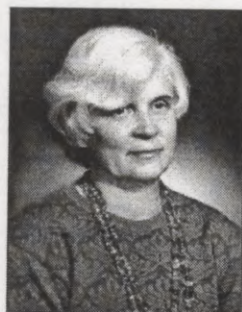
JĀNIS GRAUDONIS (dz. 1913. 27. VIII) – arheologs, vēstures doktors, profesors. Madonas raj. (senāk Cēsu apr.) Lazdonas muižas kalpu Karlīnas un Jēkaba Graudonu dēls. Beidzis Madonas vidusskolu (1932), Rīgas skolotāju institūtu (1937), bijis skolotājs Valmieras un Madonas apriņķa skolās. No 1946. gada studējis LVU Vēstures fakultātē, no 1947. gada bijis laborants LZA Vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā, no

1948. gada – skolotājs Rīgas 1. vidusskolā. 1951. gadā represēts. No 1952. gada strādājis Rīgas kartonāžas rūpnīcā, no 1953. gada – aspirants arheoloģijas specialitātē Leņingradas universitātē Krievijā. 1955. gadā atjaunotas skolotāja tiesības, bijis skolotājs Rīgas 2. vidusskolā. No 1958. gada zinātniskais līdzstrādnieks Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā. Pētījumu pamattēma – agro metālu periods. Vēstures zinātņu kandidāts (1963), vēstures doktors (1988), profesors (1993). LZA goda loceklis (1992), Valsts emeritētais zinātnieks (1997).

Arheoloģiskos izrakumus vadījis 36 objektos, publicējis 436 zinātniskus un populārzinātniskus rakstus, trīs monogrāfijas, četru monogrāfiju līdzautors. Referējis zinātniskajos forumos Latvijā un ārvalstīs (Zviedrijā, Vācijā, Ungārijā, Spānijā u.c.).

Sabiedriskais darbs: Latvijas Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrības dibinātājs un vadītājs (1958–1969); Latvijas Tautas frontes I un II kongresa delegāts, I domes loceklis; Latvijas Kultūras fonda Daugavas komisijas vadītājs (1988–1999); “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla” galvenais redaktors (1991–1999); SIA “Daugavas fonds” viceprezidents (kopš 1997); Triju Zvaigžņu ordeņa brālības dibinātājs, Domes priekšsēdētājs (kopš 1999).

Apbalvots ar LZA Lielo medaļu (1993), Triju Zvaigžņu ordeni (1996), Latvijas Kultūras fonda Spīdolas balvu (1996). Projekta vadītājs. Ievada un IV nodaļas autors.

ILZE BIRUTA LOZE (dz. 1936. 3. III Rīgā) – arheoloģe, habilitētā vēstures doktore. Studējusi Ļeņingradas universitātē (beigusi 1959). Kopš 1959. gada strādā Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļā. Interesu sfēra – akmens laikmets. Galvenais pētniecības mikroreģions – Lubāna ezera mitrzone – viena no lielākajām Eiropā, kur 60. gados atklāts 31 jauns akmens laikmeta piemineklis. Stacionārus pētījumus veikusi 18 apmetnēs. 80. gadu beigās turpinājusi izrakumus Ičas apmetnē. Pēdē-

jos gados pētījusi Ģipkas lagūnas piekrasti Ziemeļkurzemē, kur atklātas četras jaunas apmetnes.

Publicējusi monogrāfijas par Lubāna ezera mitrzesmes akmens laikmeta pieminekļiem (1979, 1988), akmens laikmeta mākslu Austrumbaltijā (1983) un Lubāna mitrzesmes arheoloģisko izrakumu vietām (1994). Vēstures zinātņu kandidāte (1972), vēstures doktore (1992), habilitētā vēstures doktore (1995). Kopš 1998. gada – LZA korespondētājlocekle.

Par Latvijas akmens laikmeta problēmām referējusi konferencēs un simpozijos Baltijas valstīs, Beļģijā, Čehijā, Dānijā, Krievijā, Meksikā, Polijā, Vācijā, Zviedrijā, kongresos Itālijā un Dienvidāfrikā. Piedalījies Eiropas arheologu asociācijas dibināšanas komitejas darbā (1990–1995), ir Starptautiskās aizvēstures un senākās vēstures zinātņu asociācijas Dzintara komisijas locekle (kopš 1995).

III nodaļas autore.

ĒVALDS MUGURĒVIČS (dz. 1931. 6. IV Madonas raj. Barkavas pag.). – arheologs, habilitētais vēstures doktors, profesors. Studējis LVU Vēstures un filoloģijas fakultātē (1951–1956), zinātniskais līdzstrādnieks Latvijas Vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā (1956–1957), kopš 1958. gada Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļas zinātniskais līdzstrādnieks, tad vadošais pētnieks, 1971.–1995. gadā – nodaļas vadītājs. Vēstures zinātņu kandidāts (1962), vēstures doktors (1984), habilitētais vē-

stures doktors (1992). No 1991. gada – profesors.

Izrakumus veicis 35 arheoloģiskos objektos – apmetnēs, kapulaukos, pilskalnos un mūra pilīs. Publicējis ap 470 zinātnisku un populārzinātnisku darbu par dzelzs laikmeta un viduslaiku arheoloģijas tēmām, kā arī par rakstīto avotu interpretācijas jautājumiem. Referējis vairāk nekā 30 starptautiskās konferencēs 16 valstīs. LZA īstenais loceklis (1992), starptautisku biedrību – “Viduslaiku ikdiena” (Austrija, 1989), “Viduslaiku hronika” (Nīderlande, 1999) biedrs, Baltijas vēstures komisijas korespondētājloceklis (Vācija, 1993), Aizvēstures un agrinās vēstures starptautiskās ūnijas pastāvīgās padomes loceklis (Beļģija, 1994), Vēstures zinātņu starptautiskās komitejas loceklis (Šveice, 1995), Latvijas vēstures zinātņu nacionālās komitejas prezidents (1992).

Apbalvots ar LPSR Valsts prēmiju (1976, 1987), Spīdolas (1993) un Baltijas studiju veicināšanas apvienības (1994) balvu laureāts.

VII nodaļas līdzautors.

ANDREJS VASKS (dz. 1947. 13. VI Rīgā) – arheologs, habilitētais vēstures doktors, profesors. 1970. gadā beidzis LVU. 1968. gadā sācis strādāt Latvijas Vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā par zinātnisko līdzstrādnieku. 1984. gadā pēc aspirantūras Ļeņingradas Arheoloģijas institūtā un disertācijas aizstāvēšanas pārgājis darbā uz Latvijas vēstures institūtu par pētnieku, vēlāk – vadošo pētnieku. Kopš 1997. gada profesors LU Vēstures

un filozofijas fakultātē, kur lasa lekcijas un vada praktiskās nodarbības Latvijas aizvēsturē un arheoloģijā. Kā vieslektors lasījis lekcijas Viļņas un Turku universitātēs.

Veicis arheoloģiskos izrakumus daudzos Latvijas bronzas un dzelzs laikmeta pieminekļos, starp kuriem nozīmīgākie ir izrakumi Brikuļu pilskalnā, Pukuļu uzkalniņu kapulaukā, Kerkūzu apmetnē, Dignājas pilskalna apmetnē.

Latvijas aizvēstures pētījumos galveno uzmanību veltījis bronzas, saimniecības, sociālās organizācijas un etniskajiem jautājumiem. Triju monogrāfiju un vairāk nekā simt zinātnisku un populāru rakstu autors.

Par pētījumu rezultātiem uzstājies konferencēs un kongresos Rīgā, Viļņā, Bratislavā, Ļubļanā, Gēteborgā, Poznaņā. Ir Eiropas arheologu asociācijas biedrs.

V nodaļas autors.

ILGA ZAGORSKA (dz. 1940. 11. XII Rīgā) – arheoloģe, vēstures doktore. Beigusi Rīgas 49. vidusskolu, LVU Vēstures un filoloģijas fakultāti (1964), Latvijas vēstures institūta aspirantūru (1972). Kopš 1964. gada strādā Latvijas vēstures institūtā – zinātniskā līdzstrādniece, tad pētniece. Vēstures zinātņu kandidāte (1983), vēstures doktore (1992).

Interesu sfēra – akmens laikmets. Galvenās izpētes tēmas: Latvijas teritorijas senākā apdzīvotība, savcējsaimniecības problēmas, kaula un raga riku

tipoloģija un hronoloģija, apbedīšanas tradīcijas akmens laikmeta Austrumbaltijā. Pierādījusi vēlā paleolīta apdzīvotību Latvijā.

Vadījusi ekspedīcijas Zvejnieku arheoloģiskajā kompleksā (kopā ar F. Zagorski), Salaspils Laukskolā, Siliņupes neolīta apmetnē, Vecsvirlaukas Avotiņos, Rundāles Ziedoņskolā u.c. Publicējusi ap 150 zinātnisku, populārzinātnisku un populāru rakstu pašmāju un ārzemju izdevumos. Lasījusi vieslekcijas Lundas un Ūpsalas universitātēs Zviedrijā (1992) un Oulu universitātē Somijā (1998). LU lasa lekcijas par akmens laikmetu.

Kopš 1989. gada piedalījies starptautiskās konferencēs un kongresos Austrumbaltijā, Skandināvijas valstīs, Polijā, Vācijā, Beļģijā, Krievijā, Ukrainā, pēdējos gados arī Āzijas kontinentā – Japānā un Izraēlā.

Ir Eiropas arheologu asociācijas biedre (kopš 1990), INQUA Nacionālās komitejas Latvijā (LATQUA) locekle (kopš 1999).

I un II nodaļas autore.

THE PREHISTORY OF LATVIA
9th millenium BC – 1200 AD

Publishers of the Institute of the History of Latvia
Riga 2001

LATVIJAS SENĀKĀ VĒSTURE
9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.

Redaktore *Ināra Stašulāne*
Māksliniece *Ināra Jēgere*
Korektore *Brigita Vārpa*
Datormaketētāja *Margarita Stoka*

Latvijas vēstures institūta apgāds,
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050.
Reģistrācijas apliecība nr. 2-1095.
Iespiesta Valsts zemes dienesta
poligrāfijas daļā "Latvijas karte",
O. Vācieša iela 43, Rīga, LV-1004.
Iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina iela 12, Rīga, LV-1050

Latvijas senākā vēsture: 9. g.t. pr. Kr. – 1200. g. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. –
La 811 463 lpp.; il.
ISBN 9984-601-51-X

Grāmata atspoguļo vissenāko Latvijas vēstures posmu no 9. g.t. pr. Kr. līdz 12. gadsimtam. Tā pamatā balstīta uz arheoloģiskajiem avotiem. Aplūkota pirmiedzīvotāju ienākšana Latvijas teritorijā, mednieku un zvejnieku, agrīno lopkopju un zemkopju saimniecība un dzīvesveids, agrārās sabiedrības veidošanās. Parādīta baltu un Baltijas somu tautību izcelsme un to kultūra dažādos laika periodos, arī sakari ar kaimiņzemēm.

UDK 94(474.3)+902(474.3)

tä
n
ta

3)

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA
0301054286

LATVIJAS SENĀKĀ VĒSTURE

2001-5
L 198

